KALINTILAR VE EDEBİ KAYNAKLAR IŞIĞINDA

ANTİKÇAĞ KÜTÜPHANELERİ

MİMARİLERİ ❑ İÇ DÜZENLERİ ❑ ÇALIŞMA SİSTEMLERİ
❑ KİTAPLARIN YAZIMI VE ÇOĞALTILMASI

NURAY YILDIZ

ARKEOLOJİ VE
SANAT YAYINLARI

KALENTİLER VE TEMEL KAYNAKLAR IŞIĞINDA

ANTİKÇAĞ KÜTÜPHANELERİ

"Amnicus certus in re incerta cernitur"
Latin Atasözü

Yaşadığımız ağır ekonomik krizde,
alanında önemli bir boşluğu dolduran
bu kapsamlı eserin basımında karşılaştığınız
zorlukları aşmamızda bize destek olan
değerli dostlarımız Sn. Şahika-Asaf Ertan'a
yürek dolusu teşekkürlerimizi sunarız.

Arkeoloji ve Sanat Yayınları

KALINTILAR VE EDEBİ KAYNAKLAR IŞIĞINDA

ANTİKÇAĞ KÜTÜPHANELERİ

MİMARİLERİ ❑ İÇ DÜZENLERİ ❑ ÇALIŞMA SİSTEMLERİ
❑ KİTAPLARIN YAZIMI VE ÇOĞALTILMASI

NURAY YILDIZ

ARKEOLOJİ VE SANAT YAYINLARI

ARKEOLOJİ VE SANAT YAYINLARI
Antik Ebediyat ve Kültür Eserleri Dizisi: 3

Kalıntılar ve Edebi Kaynaklar Işığında
ANTİK ÇAĞ KÜTÜPHANELERİ
Nuray Yıldız

Yayımlayan ve Yöneten
Nezih Başgelen

Kapak Tasarımı
Lalehan Uysal

Düzenleme
Emel Yaşkabak
MuzafferAysu

Baskı
Mart Matbaası
2003, İstanbul

ISBN: 975-6561-15-7

Her türlü yayın hakkı saklıdır.
© **2003 Arkeoloji ve Sanat Yayınları**
Hayriye Cad. Çorlu Apt. 3/4, Galatasaray, 80060, İstanbul
Tel.: 0 212 293 03 78 (pbx) Fax: 0 212 245 68 77

Satış Mağazası/Kitabevi: Yeniçarşı Cad. Petek Han No: 32/A
80060, Galatasaray/İstanbul Tel: 0 212 249 92 26
www.arkeolojisanat.com/info@arkeolojisanat.com

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR XIII
BİRİNCİ BASKININ ÖNSÖZÜ 1
İKİNCİ BASKININ ÖNSÖZÜ 3
GİRİŞ 4
A. ANTİKÇAĞ'DA KÜTÜPHANE KAVRAMINI BELİRTMEK İÇİN KULLANILAN KELİMELER 4
1. Kütüphane kelimesinin değişik anlamları 4
2. Kelimenin arşiv ve arşiv malzemesi anlamında kullanılması 6
3. Kelimenin yazılış farklılıkları 6
4. Kelimenin Avrupa dillerine geçişi 7
B. ESKİDOĞU KÜTÜPHANELERİ VE ARŞİVLERİ 8
1. Mısır kütüphaneleri 8
2. Sümerler'de kütüphaneler 10
3. Babylonia'daki kütüphaneler 10
4. Kappadokia bölgesindeki kütüphaneler 11
5. Hitit arşivleri 12
6. Kuzey Suriye kütüphaneleri 13
7. Assur kütüphaneleri 13
8. Diğer bölgelerde kurulan kütüphaneler 16
9. Arşivler ve teknikleri 16
10. Kütüphaneler ve teknikleri 18
C. ANTİKÇAĞ'DA KİTAP 20
1. Kitabın yapıldığı malzeme 20
2. Kitabın şekli 26
3. Kitabı tanıtan diğer özellikler 27
a. Sütunlar 27
b. Kitap sayfa numaralan 28
c. Kitabın okunması 28

d. *Umbilicus* 29
e. Cilt kavramı 29
f. İç kapak yerine kullanılan ***kolophon***, kitap adı, etiket 30
g. Kitap kılıfı, kutusu ve ciltleme 31
4. Süsleme 33
5. Kitap zararlılarından korunma 34
6. Kitap yazımı ve yazı araçları 34
a. Kâtipler 34
b. Kalemler 34
c. Mürekkep 35
7. Kitapların yayımlanması 35
a. Halka okuma 35
b. Kitapçı-yayımcılar 35
c. Tashih 37
d. *Palimpsestus* 38
I. BÖLÜM ESKİ YUNAN KÜTÜPHANELERİ 39
A. ARKAİK DEVİR TYRAN KÜTÜPHANELERİ 39
1. Atina'da Tyran Peisistratos'un kütüphane kurma girişimleri 39
2. Samos Tyran'ı Polykrates'in kütüphane kurma girişimi 42
3. Herakleia Pontike (Karadeniz Ereğlisi) Tyran'ı Klearkhos'un kütüphanesi 42
B. KLASİK DEVİR ÖZEL KÜTÜPHANELERİ 43
1. Eukleides'in kütüphanesi 43
2. Euthydemos'un kütüphanesi 44
3. Euripides'in kütüphanesi 44
C. İKİNCİ KLASİK DEVİR 45
1. Özel kütüphaneler 45
a. Demosthenes'in kütüphanesi 46
b. Speusippos'un kütüphanesi 46
2. Filozofların ve felsefe okullarının kütüphaneleri 47

a. Platon'un kütüphanesi 47
b. Aristoteles'in Lykeion'da kurduğu kütüphane 50
c. Theophrastos'un kütüphanesi 58
d. Neleus'un kütüphanesi 61
e. Straton'un kütüphanesi 63
D. HELLENİSTİK DEVİR KÜTÜPHANELERİ 64
1. Krallık kütüphaneleri 64
a. Aleksandreia (İskenderiye)'daki Museion Kütüphanesi 64
a1. Kütüphanenin planı, yapısı 64
a2. Kütüphanenin kuruluşu 66
a3. Kütüphanenin çeşitli devrelerde tahribi 75
a4. Kitap sağlama politikası 88
a5. Kitapların sayıları ve çeşitleri 90
a6. Kütüphanede yapılan çalışmalar 96
a7. Kütüphanedeki katalog çalışmaları 103
a8. Kütüphanedeki görevliler 113
a9. İskenderiye kütüphanesi'nin önemi ve onun daha sonra kurulan kütüphaneler üzerine etkisi 121
b. Aleksandreia (İskenderiye)'daki Serapeion Kütüphanesi 126
c. Pergamon (Bergama) Kütüphanesi 128
c1. Kütüphanenin mimarisi 128
c2. Kuruluşu ve çeşitli kütüphanecilik çalışmalan 136
1) Kuruluşu 136
2) Kütüphanedeki kitap sayısı 138
(Bergama Kütüphanesi'ne kitap sağlama) 139
3) Kütüphanenin personeli 140
4) Kütüphanedeki kataloglama çalışmalan 142
5) Bergama Kütüphanesi'nin önemi 143
d. Antiokheia (Antakya) kentindeki kütüphaneler 145
e. Pontos Kralı Mitradates VI Eupator'un kütüphanesi 148

f. Makedonya Kralı Perseus'un Pella'daki kütüphanesi 150
g. Syrakusai Kralı II. Hieron'un kütüphanesi 153
h. Ay Hanım'daki saray kütüphanesi 154
2. Gymnasion kütüphaneleri 154
a. Gymnasion hakkında kısa bilgi 154
b. Delphoi Kütüphanesi 155
c. Atina'daki Ptolemaion Kütüphanesi 156
d. Rodos Kütüphanesi 157
e. Teos (Sığacık) Kütüphanesi 160
3. Eskiçağ Eski Yunan dünyasındaki bazı kamu kütüphaneleri ... 161
4. Özel Kütüphaneler 162
a. Teos'lu Apellikon'un kütüphanesi 162
b. Diğer özel kütüphaneler 163
II. BÖLÜM ROMA KÜTÜPHANELERİ 166
A. CUMHURİYET DEVRİ 166
1. Özel Kütüphaneler 166
a. Savaş ganimeti olarak kurulanlar 166
a1. Aemilius Paullus'un savaş ganimeti olarak Roma'ya getirdiği kütüphanesi 166
a2. L. Licinius Lucullus'un kütüphanesi 167
b. Bilgin ve sanatçıların özel kütüphaneleri 169
b1. Marcus Tullius Cicero'nun kütüphanesi 169
b2. Quintus Cicero'nun kütüphanesi 175
b3. Titus Pomponius Atticus'un kütüphanesi 176
b4. Marcus Terentius Reatinus Varro'nun kütüphanesi 178
b5. Tyrannio'nun kütüphanesi 180
b6. L. Calpurnius Piso'nun kütüphanesi 181
2. Halk kütüphanesi kurma girişimleri 184
a. Julius Caesar'ın kütüphane kurma tasarıları 184
b. Marcus Terentius Reatinus Varro'nun kütüphane kurucu olarak görevlendirilmesi 186

B. İMPARATORLUK DEVRİ 189
1. Kamuya açık kütüphaneler 189
a. Roma ve çevresinde tapınaklara bağlı olarak kurulanlar 189
a1. Gaius Asinius Pollio'nun Atrium Libertatis'de kurduğu kütüphane 189
a2. Palatium'daki Apollon Tapınağı Kütüphanesi 194
a3. Octavia Porticus'u Kütüphanesi 200
a4. Augustus Tapınağı Kütüphanesi 202
a5. Barış Tapınağı Kütüphanesi 206
a6. Ulpia Kütüphanesi 208
a7. Tibur'daki Hercules Tapınağı Kütüphanesi 211
2. Roma'da hamam yakınında kurulan kütüphane 212
a. Caracalla Hamamı Kütüphanesi 212
3. Eyaletlerde kurulan kamuya açık kütüphaneler 214
a. Yunanistan'da kurulan kütüphaneler 214
a1. Philippi Kütüphanesi 214
a2. Patras Kütüphanesi 217
b. İtalya'da kurulan kütüphaneler 217
b1. Pompeii'deki kütüphane olduğu sanılan yapı 217
c. Afrika'da kurulan kütüphaneler 220
c1. Timgad Kütüphanesi 220
c2. Carthago (Kartaca) Kütüphanesi 225
d. Anadolu'da kurulan kütüphaneler 227
d1. Ephesos Kütüphanesi 227
1) Kütüphanenin kuruluşu 227
2) Kütüphanenin mimarisi 232
d2. Aphrodisias (Geyre) Kütüphanesi 243
d3. Side M Binası'ndaki kütüphane 244
d4. Kremna (Çamlık) Kütüphanesi 247
d5. Sagalassos (Ağlasun)'taki Neon Kütüphanesi 253

e. Adalarda kurulan kütüphaneler 261
e1. Kypros (Kıbrıs) Kralı Nikokrates'in kütüphanesi 261
f. Roma ve eyaletlerde kurulan diğer kamu kütüphaneleri 263
4. Saraylarda kurulan kütüphaneler 266
a. Roma çevresinde kurulan kütüphaneler 266
a1. Tivoli'de (eski Tibur) Hadrianus Villası kütüphaneleri 266
a2. Nero'nun Altın Evi (Domus Aurea)'nin kütüphanesi 276
b. Eyaletlerde kurulan kütüphaneler 277
b1. Konstantinopolis (İstanbul) Kütüphanesi 277
5. Eyaletlerde kurulan gymnasion kütüphaneleri 279
a. Yunanistan'da kurulan kütüphaneler 279
a1. Pantainos'un kütüphanesi 279
b. Anadolu'da kurulan kütüphaneler 281
b1. Nysa Kütüphanesi 281
b2. Halikarnassos (Bodrum) Kütüphanesi 285
c. Roma ve eyaletlerdeki diğer gymnasion kütüphaneleri ... 285
6. Eyaletlerde kurulan yüksek okul kütüphaneleri 286
a. Yunanistan'da kurulan kütüphaneler 286
a1. Atina'daki Hadrianus Stoa'sı Kütüphanesi 286
b. Anadolu ve Ege adalarında kurulan kütüphaneler 291
b1. Smyrna (izmir) Kütüphanesi 291
b2. Pergamon (Bergama) Asklepieion'undaki kütüphane 292
b3. Kos (İstanköy) Kütüphanesi 296
b4. Prusa (Bursa) Kütüphanesi 298
c. Çeşitli yerlerde kurulan diğer yüksek okul kütüphaneleri ... 299
7. Özel kütüphaneler 300
a. Serenus Sammonicus'un kütüphanesi 300
b. Roma ve eyaletlerdeki diğer özel kütüphaneler 300
8. Hristiyanlık kütüphaneleri 303

a. Kilise kütüphaneleri 303
a1. Roma'daki kilise kütüphaneleri 304
a2. Anadolu, Afrika ve Filistin gibi yerlerde kurulanlar 305
b. Okul kütüphaneleri 307
b1. Anadolu, Afrika ve Filistin'de kurulanlar 307
III. BÖLÜM ANTİKÇAĞ YUNAN VE ROMAKÜTÜPHANELERİ NİTELİKLERİ VE ÖRGÜTLENMESİ 311
A. KÜTÜPHANE TÜRLERİ 311
1. Din kurumlarına bağlı olanlar 311
2. Genel olarak kamuya açık olanlar 312
3. Hükümdarlara ait olanlar 313
4. Okul kütüphaneleri 314
5. Yüksek okul kütüphaneleri 315
6. Antikçağ'da milli kütüphane kavramı 316
7. Özel kütüphaneler 317
B. KÜTÜPHANELERE KİTAP SAĞLANMASI 318
1. Satın alma 321
2. Bağış ve vakıf 323
3. Savaş ganimeti ile 325
4. Müsadere yolu ile 326
C. KÜTÜPHANELERDEKİ SİSTEMATİK KATALOG ÇALIŞMALARI 327
D. KÜTÜPHANELERDEN YARARLANMA VE ÖDÜNÇ ALMA 339
E. KÜTÜPHANE YÖNETİCİLERİ VE DİĞER GÖREVLİLER 341
F. SANSÜR 350
G. KÜTÜPHANE YAPILARININ İNŞA MASRAFLARI 351
H. KÜTÜPHANE MİMARİSİ 352
1. Kütüphane mimarisinde iç düzen 353
a. İç düzene bağlı bölümler 353
a1. Kütüphane salonu ve depolar 353
a2. Nişler ve apsisler 357

a3. Kitap rafları 360
a4. *Podium* 363
a5. Kütüphanelerin heykel ve büstlerle süslenmesi 365
a6. Kütüphanelerdeki kaplama ve diğer süslemeler 368
a7. Aydınlanma 368
a8. Nemden koruma 369
a9. Kütüphanelerde üst katlar ve merdivenler 370
b. Çatı 370
2. Kütüphane mimarisinde dış özellikler 371
a. Kütüphanelerin *porticus*'lar ile bağlantısı 371
3. Kütüphanelerin yönü 372
4. İçlerinde mezar bulunan *heroon* şeklindeki kütüphaneler 373
SONSÖZ 375
DİPNOTLAR 394
BİBLİYOGRAFYA 451
A. KAYNAKLAR VE KISALTMALAR 451
B. ARAŞTIRMALAR 452
DİZİN 462
HARİTA 493

Dergi ve Ansiklopedilerin Kısaltmaları:

L'An. de la Soc. des Etud. Grec.: Annuaire de la Société des Études Grecques

AS: Anatolian Studies

Bull. Arch. du Com. des Trav. Hist. et Scient.: Bulletin archéologique du Comité des Travaux historiques et scientifiques

BCH: Bulletin de Correspondance Hellénique

Camb. Anc. Hist.: Cambridge Ancient History

CIL: Corpus Inscriptionum Latinarum

Dict. d'Arch. Chrét. et Litur.: Dictionnaire d'Archéologie Chrétienne et de Liturgie

Dict. des Antiq. Grec. et Rom.: Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines d'après les Textes et des Monuments

DTCFD: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi

E.A.A.C.O.: Enciclopedia dell'Arte Antica Classica e Orientale

IG.: Inscriptiones Graecae

Jahr. d. Deutsch. Arch. Inst.: Jahrbuch des Deutschen Archaeologischen Institut

Jahr. d. Öster. Arch. Inst. in Wien: Jahreshefte des Oesterreichischen Archaeologischen Institutes in Wien

JAOS: Journal of American Oriental Society

Mem. de l'Inst. Nat. de France, Acad. des Inscr. et Bell. Lettr.: Mémoire de l'Institut National de France, Académie des Inscriptions et Belles Lettres

NAR: North American Review

Oxf. Class. Dict.: Oxford Classical Dictionary

Phil. Trans. of the Royal Soc.: Philosophical Transaction of the Royal Society

RE: Pauly-Wissowa, Real Encyclopaedie der Klassischen Altertumswissenschaft

Reall. f. Antike u. Christ.: Reallexikon für Antike und Christentum

Sitzungsber, d. Königl. Preuss. Akad. d. Wiss. zu Berlin: Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften zu Berlin

TAD: Türk Arkeoloji Dergisi

VD: Vakıflar Dergisi

ZfB: Zentralblatt für Bibliothekswesen

BİRİNCİ BASKININ

ÖNSÖZÜ

Antikçağ kütüphaneleri, Batı uygarlığının temeli olarak kabul edilen Antikçağ Yunan ve Latin uygarlıklarının ana unsurlarından birisi olması açısından büyük bir önem taşımaktadır. İlk örnekleri, Mezopotamya ve Mısır'da kil tabletlerden oluşan kütüphaneler, daha sonra uygarlığın diğer unsurlarıyla birlikte, Antikçağ Yunan ve Roma dünyasına geçmiştir. Bu gelenek daha sonraki yüzyıllarda Batı dünyasında kütüphanelerin kurulmasına zemin hazırlamıştır. Böylece en eski kütüphanelerdeki kil tabletlerden, Antikçağ kütüphanelerindeki papirüs ve parşömen rulolarından, günümüzün bilgisayarlarla donatılmış kütüphanelerine kadar uzanan kütüphanelerin gelişme zincirinin halkaları tamamlanmış oluyordu.

Antikçağ kütüphaneleri konusunda araştırmalar geçen yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlamıştır. Ancak bu araştırmalar ya tek tek kütüphaneleri ele almakta veya bu konuda elkitaplarında genel bilgiler halinde verilmekte idi. Buna karşılık, araştırmamda Antikçağ kütüphaneleri bir bütün olarak ele alınmakta, tarih, mimarî ve kütüphanecilik açısından incelenmektedir.

Araştırmamız geniş ölçüde kaynak malzemesine dayanmaktadır. Kaynakların büyük bir kısmını, antik yazarların çeşitli konulardaki eserleri meydana getirmektedir. Batı'da defalarca basılan ve çeşitli dillere çevrilen bu eserlerin, orijinal metinleriyle birlikte İngilizce çevirilerinin verildiği Loeb serisindeki neşri kullanılmıştır. Loeb serisinde yer almayan kaynakların ise diğer neşirlerinden faydalanma yoluna gidilmiştir. Konumuzla ilgili olarak yayınlanmış epigrafik kaynaklara da imkânlar oranında başvuruldu. Bu konuda J. Platthy'nin "Sources on the Early Greek Libraries" adlı çalışması işimizi kolaylaştırdı. Bu eser konumuzla ilgili yazıtları ve diğer kaynak malzemesini toplamıştır.

Araştırmanın ilk iki bölümünde kütüphanelerin tarihî gelişimi, kütüphane türlerine ve kronolojik sıraya göre ele alındı. Üçüncü bölümde ise konu, tamamen kütüphanecilik açısından değerlendirilmiş, kütüphane mimarisi, kitap sağlanması, kütüphane türleri, kütüphane görevlileri gibi konular incelenmiştir.

Araştırmamda kullanılan "kütüphane" deyimi ile yalnız kütüphane yapısı ve içindeki kitaplar değil, belli bir kişiye ait kitaplar, bazı durumlarda niteliği belirsiz kitap kolleksiyonları da belirtilmektedir. Ayrıca bazı kütüphaneler "kamuya açık" deyimiyle belirtilmiş ve bu adı taşıyan bir başlık altında toplanmıştır. Bunların hepsi veya büyük bir kısmı, bugünkü anlamda bir halk kütüphanesi değildir. Bunların bir kısmının tapınak vs. gibi bir kamu kurumuna bağlı oluşları, diğer bir kısmının ise sınırlı da olsa halkın yayarlanabileceği bir durumda bulunması, böyle bir adın seçilmesine sebep olmuştur.

Araştırmamızda sık sık geçen, bazı kişi adları çok kullanıldıkları ve tanındıkları şekilleri ile alınmışlardır. Meselâ, Asinius Pollio yerine Pollio, Marcus Tullius Cicero yerine Cicero ve Marcus Terentius Reatinus Varro yerine ise Varro adının kullanılması gibi.

Doktora tezi olarak takdim edilmiş olan bu araştırmanın hazırlanmasında büyük yardım ve desteğini gördüğüm hocam Prof. Dr. Afif Erzen'e, çalışmalarım sırasında yardımlarını esirgemeyen Doç. Dr. Meral Alpay'a ve eserin tamamını okuma lütfunda bulunarak çok faydalı ikazlarda bulunan Doç. Dr. Taner Tarhan'a teşekkür etmek zevkli bir vazifedir.

İstanbul, 1985 Dr. Nuray Yıldız

İKİNCİ BASKININ
ÖNSÖZÜ

1985 yılında ilk baskısı yapılan "Eskiçağ Kütüphaneleri" adlı kitabım, ülkemizde bir boşluğu doldurması nedeniyle, kısa zamanda tükendi. Eskiçağ Tarihi, Arkeoloji ve Kütüphanecilik bölümleri mensupları ile bu alanda bilgi edinmek isteyen ilgili okuyucuların bu konudaki taleplerini karşılamak amacıyla, kitabın ikinci baskısını hazırlamaya karar verdim. Ancak diğer çalışmalarım nedeniyle yıllar sonra bu çalışmayı gerçekleştirebildim.

Kaynaklar dışında, büyük ölçüde arkeolojik buluntulara bağlı olan çalışmam için her an yeni bir kütüphane bulunma ve yenilikler ile karşılaşma olasılığı vardı. Ancak bulunan kütüphaneler şimdilik çok değildi; sadece Sagalassos'daki Neon Kütüphanesi'ni kitabıma ekleyebildim. Ancak kuşkusuz önümüzdeki yıllarda arkeolojik çalışmalar sonucunda yeni kütüphanelerin bulunabileceğini söyleyebiliriz.

İlk baskının önsözünde de belirttiğim gibi, elinizdeki kitapta, Antikçağ kütüphaneleri ile ilgili olarak tarih, arkeoloji ve kütüphanecilik yönünden her türlü bilgiyi topluca bulmak mümkündür. Türk bilim dünyasına böylece bir parça katkıda bulunabilmek benim için bir zevk olacaktır.

Ayrıca kitabımın ikinci baskısının yapılmasına aracı olarak, onu okuyan ve gerekli düzeltmeleri yapan değerli dostlarım filolog sayın Prof. Dr. Güler Çelgin ve Doç. Dr. A. Vedat Çelgin'e, kitabımı bastıran Arkeolog -Yayımcı sayın Nezih Başgelen ile Arkeoloji ve Sanat Yayınevi çalışanlarına içtenlikle teşekkür ederim.

İstanbul, 2003 Prof. Dr. Nuray Yıldız

GİRİŞ

A. ANTİKÇAĞ'DA KÜTÜPHANE KAVRAMINI BELİRTMEK İÇİN KULLANILAN KELİMELER VE ANLAMLARI

1. Kütüphane kelimesinin değişik anlamları

Günümüzde "kütüphane" anlamında kullanılan *bibliothek* kelimesinin aslı Eski Yunanca'dır ve genellikle Batı dünyasında yaygın bir şekilde kullanılmaktadır. Eski Yunanca'da *bibliotheke* şeklindeki bu kelime, Latinceye *bibliotheca* olarak geçmiştir. İki ayn kelimeden oluşur. İlki *biblos* veya *byblos* şeklinde olup, yazı malzemesi olarak kullanılan papirüsün yapraklarının oluşmasını sağlayan, aynı bitkinin özüne denmekteydi[1]. Daha sonra çağın malzeme ve biçimine uygun bir kitap şekli olan papirüs rulosu için kullanılmıştır. Sonunda parşömen kodeksi de bu adı almıştır. İkinci kelime olan *theke* ise herhangi bir şeyi içine alıp saklayan veya koruyan nesne anlamına gelmekteydi. Sevilla'lı rahip Isidorus (*Etymologiae* VI, *Origines* 3, 1) bunu VII. yy. da şöylece belirtmiştir: *"Bibliotheca a Graeco nomen accepit, ab eo, quod ibi recondantur libri. Nam biblion librorum, theke repositio interpretandur"*. Kütüphane kitaplann saklandığı yer olarak Eski Yunanca bir isim aldı, çünkü *biblion* kitap, *theke* ise saklandığı yer anlamına geliyordu. Böylece *biblion theke* (Lat. *librorum repositio*) kitaplann konulduğu yer olarak düşünülebilir. Kütüphaneyi ifade etmek için bazen *apotheke* ya da *apothekai biblion* şeklinde başka kelimeler de kullanılmıştır[2]. *Bibliotheke* kelimesinin ilk zamanlar tek tek kitap kasalannı belirtmek için kullanıldığı iddia edilmektedir. Kelime değişmeden çoğul şeklinde kullanıldığı zaman, kütüphane binasını değil, "depo" ve "kitapçı dükkânlan"nı ifade ediyordu.

Bu durum, kitapların ilkin topluca kitapçı dükkânlarında birarada bulunmuş olması ile açıklanabilir. Kelimenin farklı anlamlan ilk kez M.Ö. IV. yüzyıl ortalarında Genç Kratinos'un *Hypobolimaios* adlı eserinde belirtilmiş ve kelime y harfi ile *bybliotheke* olarak verilmiştir[3].

Romalılar'ın Yunanca *bibliotheke* kelimesini Latince kurallara uydurarak *bibliotheca* şekliyle kullandıklarını söylemiştik. Yukanda sözünü ettiğim gibi Sevilla'lı rahip Isidorus'un tarifi de bunu doğrulamaktadır. Fakat bunun yanında *libraria* kelimesini de benimsemişlerdir. Bu kelime kitap anlamına gelen *liber* ile bağlantılıdır. *Liber* kelimesi şekilden çok yapıldığı malzemeyi belirtmiş olmalıdır. Çünkü ilk zamanlar kayın ağacı *liber* kelimesi ile ifade edilmiştir. Bu ilk devrelerde hem yazı, hem de kayın ağacı kutsaldı. Her ikisi için de aynı kelimelerin kullanılmış olması belki de yazı malzemesi olarak kayın ağacının kullanılmış olması ile ilgiliydi[4]. Zamanla Klâsik Latince'de ve sonradan da Ortaçağ Latincesi'nde kitap raflan anlamında, çoğul halindeki *armaria* kelimesi kullanılmıştır. Roma İmparatorluğu'nun son zamanlarında ise, kütüphane kelimesinin karşılığı olarak *cartularium* benimsenmiştir[5].

Kelimenin bugünkü anlamında kullanılması ilk kez İskenderiye Kütüphanesi için söz konusu olmuştur. Burada *he megale bibliotheke*[6] gibi tekil şekli yanında *"kai ton an Aleksandreia bibliothekon ton prouste"* olarak[7] çoğul halinde kullanıldığını da görüyoruz.

Romalılar'da hakimler mülkiyet davalan ile uğraşırken, miras bırakılan kütüphanenin, kitap kasalannı mı, yoksa sadece kitaplan mı amaçladığı konusunda tartışmışlar ve farklı yorumlara varmışlardır.[8] Önceden yalnız özel mülkiyetteki kütüphaneler için kullanılan *bibliotheke*, sonradan Hellenistik devirle beraber kamusal kütüphaneler inşa edilmeye başlanınca, kendiliğinden, önce Yunanlılar'da ve sonra da Romalılar'da kütüphane binasını ifade etmeye başlamıştır. Örneğin Augustus ve onu izleyen imparatorlar kütüphaneler inşa ettiler. *Bibliotheke* kelimesinin kütüphane yapısı için kullanıldığına ilişkin bilgiye, çoğul şekli ile Athenaios'da rastlıyoruz[9]. Plinius da kelimeyi kütüphane için şu şekilde kullanmıştır: *"Asinii Pollionis hoc Romae inventum, qui primus bibliothecam dicando ingenia hominum rem publicam fecit"* (İnsanlığın düşünce ürünlerini Roma'da bir kütüphane yaptırarak ilk kez kamusallaştırdığı söylenilen Asinius Pollio'dur)[10].

Bibliotheke kelimesi zamanla ve çoğul halinde kitap kolleksiyonlarını belirtmek için de kullanılır olmuştur. Pompeius Festus Latince sözlüğünde, bu kelimenin hem Yunanlılar ve hem de Romalılar tarafından kitap koleksiyonlarını belirtmek üzere kullanıldığını söylemektedir[11]. Bu arada çok ciltli eserlere yani birden çok ciltten oluşan bir esere de *Bibliotheke* adının verildiğini biliyoruz. Örneğin, M.Ö. 50 yılında Sicilya'lı Diodoros kırk kitaplık eserine *Bibliotheke* adını vermiştir. Bu bilgiyi Plinius bize şöylece aktarmaktadır: *"Diodorum, graecorum scriptorem, historiam suam bibliotheken inscripsisse"* (Diodorus, Yunan tarihi konusundaki kendi eserine *bibliotheke* adını verdi)[12].

Hristiyanlığın Roma dünyasında yayılması sonunda *bibliotheke* kelimesi artık İncil için kullanılmaya başladı. Viyana'lı Aziz Avitus'un da *"utrimque bibliothecam"* sözü ile *Ahdiatik* ve *Ahdicedid*'i amaçladığını biliyoruz[13]. Daha sonraki devirlerde Hristiyan yazarlan bu kelimeyi *İncil* için kullanmaya devam ederler[14].

2. Kelimenin arşiv ve arşiv malzemesi anlamında kullanılması

Doğu'da özellikle Roma egemenliğindeki Mısır'da *bibliotheke* kelimesi ile resmi arşiv dosyalan, özel anlaşmalar ve arşiv depolannın belirtildiğini görüyoruz. Mısır'daki Isis Tapınağı'nda *bibliotheke tou Nanaiou*, tapınaktaki merkez arşivini ve M.S. 127'den sonra Hadrianus Tapınağı'ndaki *Andriane bibliotheke* ise gene bu tapınaktaki arşivi belirtmek için kullanılmışlardır[15]. Çeşitli zamanlarda *bibliotheke* kelimesi ile birlikte *arkheion*, arşiv anlamında kullanılmıştır. Augustus zamanında İmparatorluk içerisinde kadastro faaliyetlerinin gelişmesi üzerine taşrada kurulan arşiv depolan da *demosia bibliotheke* olarak adlandınlmaya başlanmıştır[16]. *Bibliotheke, bibliphylakion* ile eş anlamlıdır ve arşiv karşılığında kullanılmıştır[17]. Zamanla Hristiyan kiliselerinde kitaplarla dosyalar birlikte konulmuş ve bunlara gitgide daha çok önem verilmiş ve bunun sonucunda da artık *bibliotheca* terimi yerini *archivum* veya *scrinium*'a bırakmıştır.

3. Kelimenin yazılış farklılıkları

Bibliotheke kelimesi ilk zamanlar ilk heceye *u* harfi konularak yazılıyordu. Eski Yunanlılar bu şekilde yazmışlardı. Bu kelime Romalılar

zamanında Latinceye geçince *u*'nun yerini *y* alarak *bybliotheca* olmuştur. Ancak Atina'lı klasik yazarların karşı çıkması üzerine ikinci hecedeki *i*, birinci hece ile ses uyumu yaparak iki sesli harf de *i* olmuştur ve *bibliotheca* şekliyle yazmışlardır. Ancak *bubliotheca* şeklini de kullanmışlardır. Roma devrindeki Mısır'ın Eski Yunanca yazılmış papirüsleri üzerinde *bibliotheke* şekline de rastlanılmaktadır. Bu kelimeden türemiş ve *kütüphaneciler* anlamına gelen *bibliophulakes* şekli de gene aynı yerde bulunuyordu[18]. Tarihin çeşitli devirlerinde *bybliotheca, bibliotheca* ve *bubliotheca* kelimelerinin çeşitli şekilleri görülmektedir.

4. Kelimenin Avrupa dillerine geçişi

Batı dünyasında Roman dilleri grubu kitap için Eski Yunanca ve Latince kelimeleri almıştır. Fakat Hellenistik etki altında bulunan Doğu eyaletlerinde ise Eski Yunanca şekli benimsenmiştir.

Bugün Batı dillerinde Fransızcadaki *bibliothéque*, İspanyolca ve İtalyancadaki *biblioteca* şekilleri, Avrupa ülkelerinin, kelimenin Eski Yunanca şeklinin dillerine uydurulmuş şekilleridir. Diğer taraftan Latince dil grubu dışında olan German dilleri ise Latincenin etkisi ile bu kökten gelen *libreye, librey, librerye* gibi kelimeleri almışlardır. Ancak Germenlar Hümanizma aracılığı ile Hellen ve Latin kültüründen etkilenerek özellikle XVIII-XIX. yüzyıllarda Eski Yunanca asıllı *bibliothek* kelimesini kullanmaya başlamışlardır.

Bugün Almancada *Bibliothek* kelimesi yerleşmiştir. Bu arada Kuzey Avrupa ve Slav ülkelerinde *Bibliothek* kelimesine yakın kelimelere rastlamaktayız. İsveç ve Danimarka dillerindeki *Bibliothek*, Hollanda dilindeki *Bibliotheke*, Rusça, Bulgarca ve Polonya dillerindeki *Biblioteka* gibi[19]. Fransızcadaki kitapçı dükkanı anlamına gelen *librairie* ve kitapçı anlamına gelen *libraire*, kütüphane kavramından ayrı anlamlarda kullanılmıştır. İngilizcede ise kütüphane anlamına gelen *library* ve kütüphaneci anlamındaki *librarian* da Latincedeki *liber* veya *libraria* kelimelerinden gelmektedir. *Book* yani Kitap kelimesi ise Eski Yunanca *biblion* kelimesinden gelmiş olabilir.

B. ESKİDOĞU KÜTÜPHANELERİ VE ARŞİVLERİ

Konumuz olan Eskiçağ Yunan ve Roma kütüphanelerini daha iyi değerlendirebilmemiz için, onlardan daha eski ve kuşkusuz onların öncüleri olan Eskidoğu'nun arşiv ve kütüphane niteliğindeki kurumlarını az da olsa tanımamız yerinde olacaktır. Eskidoğu'daki arşiv ile kütüphane kavramları birbirinden pek ayrılmış değildir ve bilginlerce çeşitli tartışmalara konu olmuştur. Doküman koleksiyonları ve resmi belgeleri içine alan arşive karşılık, kütüphane daha çok insanların düşünce faaliyetlerinin ürünlerini içine almıştır. Hem arşiv ve hem de kütüphane özellikle bu devre için ya özel veya saray ve tapınak gibi resmi bir kuruma bağlı olabiliyordu. Dicle, Fırat ve Nil nehirlerinin sağladığı uygun koşullar sonucunda yerleşik hayata geçilmesi ve kentleşme, iletişim ihtiyacını doğurmuş ve *piktografik* yazıya doğru adım atılmıştır. M.Ö. 3000-2500 yıllarında Mezopotamya'da çivi ve Mısır'da hiyeroglif yazıları, *piktografik* yazının gelişmesi ile biçimlenmiş, gelişmiş ve yazılı belgelerin gittikçe artmasına neden olmuştur. Bu yazılı belgeler, artan ekonomik ve kültürel ilişkilerin sonucu olarak çoğalınca, onların korunup saklanmalarını gerektiren arşiv ve kütüphanelerin ortaya çıkması zorunlu olmuştur. Bu ilk belgeler devletler arasındaki antlaşmalar, kanun ve buyrultular, yönetmelikler, yabancılara ilişkin kayıtlar, rahipler ve hukukla ilgili listelerdir. Bu kurumların belli başlılarından söz edelim.

1. Mısır kütüphaneleri

Eski devletlerin teokratik yapısına bağlı olarak, eski Mısır kütüphaneleri de tapınaklarda yer alıyordu. Kitapların konuları ise din ve onunla ilgili törenleri, ayrıca felsefe, tıp, kimya gibi bilimler ve siyasal nitelikteki devlet yazışmaları ile ilgiliydi. Bu devrede tapınaklar sosyal hayatın bütününü içine alıyordu. Her kutsal yerin bir kütüphane ve bir okulu vardı. Bunlara *"tablet evi"*, *"mühür evi"* gibi adlar verilmişti. Papirüsun kullanılışı rahiplerin tekelinde idi. Bu kurumlar kütüphaneden çok arşiv niteliğindedirler. Kazılar sonucunda bu konuda bilgi edinilebilmiştir.

Bu konudaki en eski bilgi IV. Sülâleden (M.Ö. 2720-2560) olan Gizeh kralı Sepseskaf'a aittir. Bu kralla ilgili bir belgede *"kral rahibi"*, *"kralın dostu"* ve *"kitaplar evinin kâtibi"* unvanlan aynı kişiye verilmiştir[20]. Orta Krallık zamanında Amenemhat III (M.Ö. 1849-1800) ve özellikle Amenemhat IV (M.Ö. 1800-1792) devrelerinde El-Amarna'da krallık sarayında bulunan Babil dilinde ve çivi yazısı ile yazılmış 370 kil tablet kazılar sonunda ortaya çıkartılmıştır. Bu belgeler, Küçük Asya, Mısır ve Mezopotamya arasındaki siyasal yazışmaları konu almaktadır. Sicilya'lı Diodoros ise (I, 49), Yeni Krallık devrinde Thebe Kralı Ramses II (M.Ö. 1298-1232) ile aynı kişi olduğu söylenilen Kral Osymandyas'ın Ramasseum'u üzerindeki "Ruhun doktoru" yazısından söz eder. M.Ö. 1200 yıllarında bu yazı bir kütüphane üzerinde yer almıştı. Gerçekten de bu tapınakta bir odanın içi, yazının tanrısı olduğuna inanılan Thot ve Seshat'ın resimleri ile kaplanmış olarak bulunmuştur[21]. Lepsius, Thebe'de, Ramses zamanında Miamun adlı baba ve oğul iki kütüphanecinin mezarlarının bulunmuş olduğundan söz eder. Bu meslek eski Mısır'da babadan oğula geçiyordu. Mısır'lı tarihçi rahip Manethon'a göre, bütün kutsal kitapları yazanların tanrısı olan Thot burayı koruyordu. Ostanes ve Ysdnw de tapınak duvarlarında tasvir edilen tanrılar arasındaydı. Fransız arkeoloğu Mariette kazılar sonucunda Denderah Tapınağı Kütüphanesi'ni çıkartmıştır, ancak burası çok harap durumdadır. Sonraları güney Mısır'da Edfu'da yapılan kazılar iyi korunmuş olan "Papirüs Evi"nin bulunmasını sağlamıştır. Duvarlardaki nişlerin küçük bir kütüphane düzenini hatırlattığı düşünülebilir. Girişin üzerinde kazılarak işlenmiş geniş bir palet ve iç kısmın duvarları üzerindeki metinlerde ise kâtiplerin kullandıkları ve mürekkebe batırılmak suretiyle yazı yazmaya yarayan uçlara benzer şekillerin sembolleri vardı[22]. Bütün bu yazıların en önemlisi, duvarların üzerine asılan ve deriden büyük bir rulo üzerine yazılmış "kitapları içine alan kasaların listesi" adlı kitapların kataloğudur[23]. Eserler on iki sandık (ilk katalog) ve yirmi iki sandık (ikinci katalog) şeklinde ikiye ayrılmıştı. Her sandıkta kaç kitap olduğunu bilmiyoruz. Yalnız ikinci katalogda büyü konusunda eserler bulunmaktadır.

2. Sümerler'de kütüphaneler

Uruk, Ur, Nippur, Lagaş, Kiş gibi Sümer kentlerinde ortaya çıkartılan kil tabletler, bu çevrenin tarihi konusunda bize bilgi vermektedir. Onlarda da gene kent hayatının merkezi tapınaktır, okul burada bulunmaktadır. Bunlar daha çok din ve devlet adamlarının yararlandığı kütüphaneler idi. Ur ve Uruk'da astronomi gibi bilimsel metinler bulunmasına rağmen, bunlar tapınak arşivi niteliğindedir. Uruk'ta 6.000 tablet bulunmuş ve bunlardan 250 tanesinin resmi belgeler dışındaki konuları içine aldığı anlaşılmıştır. Ayrıca tapınakla ilgili işlerin düzenlenmesi ve tarım alanlarının işletilmesi konusunda ekonomik nitelikte dokümanlar bulunmuştur. Bazı metinler ise bir tapınak okulu bulunduğunu gösterir. Bunlar hem öğretici ve hem de kültür veren eserler idi[24]. Tello'da (Lagaş) III. Ur Sülâlesine tarihlenen ve birbirleriyle bağlantılı olan iki ayrı odada 100.000 kil tablet çıkartılmıştır. Birincisi odadan çok bir koridoru andırmakta ve içindeki 30.000 tablet ile bir depo olduğu izlenimini vermektedir. Diğeri kapısız bir odadır. Bu arada Sargon (M.Ö. 721-705) ve onu izleyen krallara ilişkin belgeler de dikkati çeker. Bu tabletler konularına göre gruplara bölünerek düzenlenmişlerdi[25]. Nippur'da bulunan M.Ö. III. ve II. bine ait 50.000 tabletten ilk odadaki (10x5 m.) tabletler duvar boyunca uzanan 50 cm. yüksek ve 35 cm. genişliğindeki ağaç raflar üzerine konulmuştur. İkinci odada ise çeşitli arşiv belgeleri bulunuyordu. Ayrıca "Tablet Tepesi" adı verilen ve çeşitli tabletlerin bulunduğu rahip-kâtiplerin evleri ortaya çıkartılmıştır. Modern araştırıcılar, buranın arşiv veya kütüphane olup olmadığı konusunda tartışmaktadırlar. Efsane, destan, atasözü gibi edebi türlerle ilgili tabletler de burada yer almaktadır[26].

3. Babylonia'daki kütüphaneler

Babylonia kentlerinden Kiş'te yapılan kazılar sonunda, tapınaklarda içinde tabletlerin yer aldığı çok sayıda oda bulunmuştur. Burayı kral Hammurabi (M.Ö. 2003-1961) inşa ettirmiş ve Nebukadnezar II (M.Ö. 604-561) onartmıştır. Kiş belgeleri din ve yönetim konuların-

dadır, fakat tasnif edilmemişlerdi. Odalarda çeşitli tür belgelerin yanında duvarlar boyunca yer alan *urna*'lar içerisinde bulunanlara da rastlanmıştır. *Urna*'lar üzerinde, içlerindeki tabletlerin içeriğini gösteren işaretler görülmektedir. Sippar'da ise Hammurabi zamanına ait 70.000 kil tablet çıkartılmıştır. Berossos ve antik yazarlardan Plinius[27] tarafından kültür merkezi olarak gösterilen bu kentte bulunan tabletler, burada bir tapınak okulu bulunduğunu gösterir. Burası tam anlamı ile bir arşiv niteliği taşıyordu. Yakınında bulunan Sippar-Asura Tapınağı'nda ise *urna*'lar içerisinde çok sayıda tablet ele geçmiştir. Sippar'ın özel nitelikli arşivinde ticari belgeler bulunmaktadır[28]. 1933-1938 yıllarında kazılan Mari'nin krallık sarayında 20.000 tablet bulunmuştur. Bunlar siyasal yazışmalar ve ekonomik belgelerdir.

4. Kappadokia bölgesindeki kütüphaneler

Orta Anadolu'daki Assur Ticaret Kolonileri Çağı Arşivleri: Kayseri yakınındaki Kaneş, M.Ö. II. binde yani "Asur Ticaret Kolonileri Çağı" adı verilen devrede, Assur'lu tüccarların oturdukları bir kent durumunda idi. Burada yapılan kazılarda Kaneş kenti Karum'undaki II (M.Ö. 1952-1872) ve Ib (M.Ö. 1842-1792) tabakalarının bu çağı temsil ettiği anlaşılmıştır[29]. Bu iki tabaka arasındaki devre ise (M.Ö. 1872-1842) yangın tabakası ile ayrılmıştır. Assur'lu tüccarlar daha çok II. tabakada oturmuşlar, Ib'de ise kent önemini kaybetmiş ve belki de sadece yerli halkın oturduğu bir yer haline gelmiştir. Koloni çağında, burada Assur egemenliği olup olmadığı konusunda tartışma bulunmaktadır[30]. Ancak Assurlular'ın kente ticaret amacıyla geldikleri anlaşılmaktadır. Bağımsız olan Kaneş'in bu sırada Kuşşara Krallığı içerisinde yer aldığı bilinmektedir.

Kaneş'de II ve Ib tabakalarında bulunan Asurca çivi yazılı belgeler bir arşiv niteliği taşımaktadır. Burada yere gömülü küpler içerisinde, bodrum katlarındaki sepetlerde ve yapının zemininde büyük gruplar halinde tarihe, büyücülüğe, ekonomiye, okul eğitimine ilişkin belgeler bulunmuştur. Bunlar, özellikle kentin komşuları ile politik

ilişkileri, yapılan ticaret, kentin yönetim şekli, aile hukuku, ekonomisi, buradaki toplumun yapısı ve diline ayrıntılı bilgi vermektedirler[31]. Sayıca çok olan bu tabletlerin bazıları yıllıklar ve mektuplar şeklindedir.

Bu arşivdeki tabletlerden, özellikle Mugauvar duaları ve kral buyrukları konulara göre düzenlenmişlerdir. Buna karşılık sistematik bir düzenin varlığından söz edilemez. Çünkü ayin talimatı ve duaların yanında devlete ilişkin antlaşmalar görülmektedir. Burada ayrıca sülâle olarak devam eden bazı kâtip adlarına rastlıyoruz. Tabletlerde *kolophon* (kitabı tanıtıcı kısa bilgi) yoktur. Bazılarında ise onların seri içindeki yerlerini belirtmek amacıyla tabletin üzerine işaretler konulmuştur. Babil dilindeki edebi metinlerin yanında epik ve mitolojik masalların bulunması, buranın kütüphane olarak nitelenmesine neden olmuştur. Kâtipler saray tarafından görevlendiriliyorlardı. Kil tabletlerin sarayda önemli bir yeri vardı. Kâtipler kil dışında tahta üzerine de yazmışlardır[32].

5. Hitit arşivleri

Hititler'in başkenti olan Hattuşa'da (Boğazköy) bulunan çok sayıda tablet, Doğu ile kültürel, siyasal ve ticari ilişkileri ortaya çıkartmıştır. Büyük Kale'nin bulunduğu tepenin yamaçlarındaki A harfi ile adlandırılan yapının yamaca yaslanmış ve içine güneyden girilebilen alt katı, arşivin deposuydu. Bu katta iki büyük enine geçit, önünde buna dik bir oda (merdiven boşluğu) ve yanında dört uzun oda bulunmaktadır. İçerisine güneyden girilen üstteki esas katın ise kil tablet arşivi olduğu sanılmaktadır. Bunun içerisinde 3.500 tablet yer alıyordu. Ayrıca kalenin en büyük yapısı olan ve D harfi ile adlandırılan yapının alt katının bir arşiv deposu, üst katının ise toplantı salonu olduğu kabul edilmektedir. D yapısı ile aynı sırada ve onunla çağdaş olan E yapısında da, içinde tabletlerin yer aldığı iki arşiv odası görülmektedir. Bunlardan başka Tapınak I'in karşısındaki L/17 yani *"Yamaçtaki Ev"* de dini metinlerin saklandığı bir arşiv binası idi[33].

Zile'nin 20 km. güneyindeki Maşat Höyük, Hattuşa'ya bağlı Hitit merkezlerinden biriydi. Höyüğün 3. yapı katındaki sarayın doğuya bakan 19 odasından ikisinde çivi yazılı tabletler bulunmuştur. Batıya, *porticus*'a bakan ve taş duvarları kerpiçle sıvanmış ve araları 50 cm. genişliğinde kerpiç ara duvarları ile bölünmüş iki odada, Boğazköy'dekiler dışında ilk kez ortaya çıkartılmış bir Hitit saray arşivi bulunmuştur. Bulunan saray arşivindeki tabletler, daha çok Boğazköy'de oturan büyük kral ile bu küçük kentteki onun temsilcileri arasında sürdürülen yazışmaları ortaya koyar. M.Ö. 1400'e tarihlenen bu sarayın arşivi, Hattuşa ile Maşat Höyük arasındaki yazışmaları içine alır. Özellikle ülkenin güvenliğini sarsan düşmanlara ilişkin bilgi, tarla listeleri, çeşitli yerlerdeki kişilerin ve depolarındaki değerli eşya, yiyecek ve giyeceklerin listeleri vardır. Din ve edebiyat konularında metinler yoktur ve burası bir arşiv niteliğindedir. Tabletlerin altında duran kömürleşmiş ağaç parçalarından, yangından önce tabletlerin, Boğazköy ve Kültepe'deki gibi ağaç raflar üzerine düzenli bir şekilde yerleştirildikleri anlaşılmaktadır[34].

6. Kuzey Suriye kütüphaneleri

Kuzey Suriye Laodikeia (Lazkiye) yakınlarındaki Ugarit (Ras Şamra) kentinde okul ile kütüphane yapıları biraradadır. Çok dil bildiklerini sandığımız Ugarit bilginleri gerçekten dil çalışmaları yapmışlardır[35]. İki dilli sözlükler düzenlemişlerdir. Akadca, Sümerce ve Hititçe dillerini kullanmışlardır. Saray ve tapınakta bulunan tabletler ekonomik ve dini belgeler, mektuplar, bilimsel konular, destanlar ile ilgiliydiler. Bu tabletler gene saray ve tapınakların bunlara ayrılan depolarında saklanmaktadır.

7. Assur kütüphaneleri

Assur devletinin başkenti olan Assur kentinde W. Andrea'nın yaptığı kazılarda[36] Anu-Adad Tapınağının güneybatısında çok sayıda tablet bulunmuştur. I. Tiglatpileser (M.Ö. 1116-1090) tarafından kurulduğu sanılan kütüphane veya devlet arşivi Babilce orijinal metinler ve onların Asurca kopyalarından oluşuyordu. Kanunlar, efsaneler,

büyücülük ve falcılık metinleri göze çarpmaktadır. Assur'da özel arşiv de bulunmuştur. Örneğin, "Büyücü Rahibin Evi"nde din ve destan metinleri, sözlükler ortaya çıkartılmıştır.

Ninova'da A. H. Layard'ın kazısında ortaya çıkartılan[37] ve çoğunlukla Assurbanipal'in (M.Ö. 668-626) kütüphanesi olarak kabul edilen tablet deposu ise bazı yönleri ile arşivden çok kütüphane niteliği taşımaktadır. 30.000 kadar tabletten oluşan bu kütüphanede az sayıda resmi belgelerin (makbuz senetleri, toplama listeleri, resmi ve özel yazışmalar) yanında daha çok bilimsel ve diğer konular (tıp, astronomi, mitoloji, büyücülük ve edebiyat) yer alıyordu. Bunların yanında inşaatlarla ilgili bilgiler, mektuplar, *omina* (fal metinleri) sayılabilir. Bu kütüphanede bulunan tabletlerde kullanılan yazı ve dillerle ilgili dil açıklamaları, Asurca kelimelerin anlamları, Kalde'li bilgin ya da rahiplerin din ve bilim konusundaki fikirlerini açıklayan Sümer-Akad dilleri sözlükleri, Asur dilinin sinonimler sözlüğü ve fiil çekimleri ile birlikte grameri, ideografik anlamları ve fonetik değerlerinin belirtildiği çivi yazısı işaretleri sözlüğü ve bu işaretlerin türedikleri ilkel hiyeroglifleri gösteren etimolojik sözlük, Kalde dilinin özel deyimler ve ideografik ve fonetik kelimelerin eşdeğerini öğreten örnek tablolar ve atasözleri yer almaktadır. Bundan başka Ninova ve Babylonia kralları arasındaki diplomatik ilişkileri gösteren tabletler, inşaat yaptıran prenslerin pişmiş topraktan prizmalar üzerine yazdırdıkları tarihi nitelikteki *annal*'ler, saraydaki görevlilerin hiyerarşik listeleri, bölgelere göre Babylonia'nın kale, piramit, ırmak, kent, dağ ve özel ürünlerini gösteren bir çeşit kataloğu da bulunmaktaydı. Babylonia, Mezopotamaya, Suriye ve Filistin'in kentlerinin, bitki ve minerallerin, mimarlık ve heykeltraşlıkta kullanılan tahta, taş gibi malzemelerin çeşitleri, Assur ve Babylonia bilim adamlarının bilgilerine dayanarak ve türlerine göre metodik olarak hazırlanmış hayvan çeşitleri, özellikle kuş türleri, parazit böcekler sınıflandırılmıştır. Kullanılış anlamına göre ağaç türleri, değerli taş ve minerallere ilişkin bilgi hep bu kütüphanenin tabletleri arasında yer alır. Nesneler için konuşulandan ayrı ideogramlar kullanılmış ve bi-

limsel bir nomenklatür oluşturulmuştur. Aritmetik ve astronomi de önemli inceleme konuları olmuştur.

Koyuncuk tabletlerinde yıldızların kataloğu, gezegenler, ayın fazları, takvimler, mevsimler, güneş yılı, bir yıldaki bayramları gösteren takvim, içinde meteorolojik olayların yer aldığı çalışmalar tabletlerin her iki yüzüne de sıkışık olarak yazılmıştır. Bugün bu tabletlerden British Museum'da çok sayıda bulunmaktadır[38].

Ayrıca bu kütüphane metin toplama ve bunlardan yararlanma yönünden de ilgi çekicidir. Assurbanipal geniş imparatorluk çevresi içerisinde çeşitli yerlere *müstensihler* (kopyalayıcılar) göndererek metinler toplattırmış ve Ninova'da bunları transkribe ettirmiş ve açıklamalı notlar koydurmuştur. Böyle bir çalışma ancak, içinde çok dil bilen, kopyalayıcılar dışında bilgin niteliğinde olan kişilerin çalıştığı bir *scriptorium* ile sağlanabilmiş olmalıdır[39]. Bunu destekleyen orijinal Babylonia metinleri bulunmuştur. 24x16 cm. boyutlarında olan tabletlerin düzenlenmesi de sistematik bir çalışmayı gerektirmiştir. Kitaplar konularına göre seri gruplarına bölünerek numaralanmışlar ve seri adları taşımışlardır. Etiket adı verilen ve pek düzgün olmayan oval kil tabletler sayesinde kolaylıkla tablet görülebiliyor ve istenen parçalar bulunabiliyordu. Etiket ve *kolophon*'larda tabletin seri adı yer alıyordu. Belli bir tabletten sonra gelen diğer tabletin ilk satırı, tabletin seri içindeki numarası, bu kopyaya örnek olan orijinali hakkındaki yazı ve sahibinin adı burada okunabiliyordu. Bütün bunlar tabletten kolayca yararlanabilme açısından önemlidir. İyi bir toplayıcı, kitapsever olan Assurbanipal, saray çevresindeki okuyuculara ve araştırıcılara bu belgeleri açıklamakla açık raf sistemine de ilk adımı atmış olmaktadır[40].

Kalah (Nimrud) koleksiyonunun ise Nabu-zukuh-gina adlı bir kütüphanecinin yönetiminde düzenlenmiş olduğu ve bu kişinin Sargon (M.Ö. 716) ve Sanherib (M.Ö. 684) zamanında görevli olduğunu öğreniyoruz. Bu tabletlerin özelliği de yazılmış oldukları *eponim* yılın adını, kralın hüküm sürdüğü yılı, ayını ve gününü belirtmesi-

dir. Katalog eserin adını, satır sayısını, kapsamını, başlangıç kelimesini *(incipit)* içine alır. Bundan başka eserin içindeki önemli kısımlar bile belirtilmiştir[41].

Assur'un başkenti Kalah'ta yapılan kazıda bir kuyu içerisinde fildişi ve ceviz ağacından parçalar çıkartılmıştır. 35,5 cm. uzunluğunda, 14,3 cm. genişliğinde ve 1,3 cm. kalınlığında olan fildişi tabletlerin deliklerinden geçirilen sırım ile birbirine tutturulduğu anlaşılmıştır. Tahta levha üzerine balmumu sürülmüş ve bunun üzerine de çivi yazılı bir metin bastırılmıştır[42].

Bu arada Mezopotamya'da Urfa ile Harran arasında yapılan kazılarda bir arşiv bulunmuştur. Evin avlu duvarının dış tarafındaki edebi metinlerin Nergal'e ilişkin olduğu sanılıyor. Burayı kazan arkeologlara göre M.Ö. 610'daki Babylonia'lıların istilasından korunmak için alçak bir fırın kaidesi üzerine tabletler yerleştirilmiş ve etrafına şarap testileri dizilmiştir[43].

8. Diğer bölgelerde kurulan kütüphaneler

Fenikeliler'in ve eski Yahudiler'in kendi krallık kütüphaneleri vardı. Bundan başka Girit, Kıbrıs gibi pek çok yerde edebi, bilimsel, din ve tarih konularını içine alan yazılı kil tabletler de bulunmuştur. Persler de kütüphaneler kurdular ve yazı aracı olarak papirüs kullandılar. Dareios I zamanında Persepolis'de benzer kurumları devam ettirdiler[44].

9. Arşivler ve teknikleri

Arşivlere belli başlı örnekler verdikten ve bunların özelliklerini belirttikten sonra, arşivcilik tekniği açısından onları incelemek gerekir. En eski arşivler depolar durumundaydı. M.Ö. III. binde Cemdet Nasr'da bu çeşit örnekler bulunmuştur. Bunlara Sümerce *é-dub-ba* (*é:* ev, *dub:* tablet ve *a:* genetiv eki) yani "tablet evi" deniliyordu. Bu kelime Sümer didaktik şiirinde "okul" anlamında kullanılmış olduğundan, okul ile de ilişkili görülmüştür. Mühür anlamına gelen *kisib* kelimesinin eklenmesi ile *é-kisib-ba* yani mühür evi gene depo anla-

mında kullanılmıştır. *Bit-tuppi* ve *bit kunukki* Akadca kelimeleri de aynı anlamda idi. Böylece lengüistik yolla okul, depo ve arşiv kelimeleri arasında bağlantı kurulmuş oluyor. Daha sonraki arşiv yapıları ise Tello (Lagaş)'da olduğu gibi, iki ayrı bölme durumunda ve Nuzi'deki (Yorgantepe) gibi tapınağın esas salonunun bir duvarla ayrılmış arşiv odası halindedir. Bunlar arşivlerin artık bağımsız hale geldiklerini göstermektedir[45].

Bu yerlerde korunan kil tabletlerin depolama yöntemi konusunda bazı bilgiler verelim. Özellikle III. Ur Sülâlesi zamanında Lagaş, Umma, Ur gibi kentlerde bulunan tabletlerin sol ucunda birbirine yakın, tableti tablet kabına bağlamak amacıyla içinden sazdan ipliğin geçtiği küçük delikler vardı. Tabletin içine konduğu kaplara gelince, bunlar Sümercede *ga-dub-ba* (*ga:* kap, *dub:* tablet) yani "tablet kabı" anlamına gelmektedir. Nuzi özel arşivinde bulunan bakır çivilere dayanarak, bu kapların tahta kutular olduğu sanılmaktadır[46]. Kalhu'da bulunan tuğladan dikdörtgen şeklinde kutular tablet kapları olarak nitelendirilmişlerdir. Ayrıca kamıştan yapılmış olan sepetlerin de tablet kapları olduğu kabul edilmiştir. Buna inandırıcı bir delil olarak III. Ur Sülâlesinden kalma bir metinde *gi ga: im-sar* (*gi:* kamış, *ga:* kap, *im:* kil, *sar:* yazmak, yazılmış) yani yazılmış kil için "sepetler" veya "tablet sepetleri" kelimeleri ilgi çekicidir. Bu sepetlerin 40x50 cm. boyutlarında oldukları belirtilmektedir. Bu sepetlere etiketler de konuyordu. İlk kez III. Ur Sülâlesinde konulan etikette, kabın tablet sepeti olduğu, tabletin içeriği, başlangıcı ve bitiş yılları belirtiliyordu.

Tabletlerin depolandıkları yerlerde 50 cm. genişlikteki kilden sekiler üzerinde durduklarını da Nippur, Lagaş gibi yerlerdeki buluntulardan öğreniyoruz. Ayrıca neme karşı korumak için *bitumen* denilen bir madde ile kaplandığını da biliyoruz.

Bu resmi arşivlerin yanında Hammurabi (M.Ö. 2003-1961) devrinde görülmeğe başlayan özel arşivlerde özel bir teknik kullanılmamakla beraber, tabletler küplerde korunuyordu. Babylonia ve Nippur Murashu ticaret evleri özel arşiv niteliğinde idiler[47].

10. Kütüphaneler ve teknikleri

Eskidoğu için arşivlerle yan yana yer alan ve onlardan pek belirli çizgilerle ayrılmayan, kütüphane diyebileceğimiz kurumlar vardır. Bu kütüphanelerde kâtiplerin çalışmalarına ve onların yetişmesine imkân hazırlamak için günlük çalışmalarda gerekli olan işaret listelerinin çıkartılması, hece listeleri ve sözcüklerin toplanması ve böylece yazı dilinin gelişmesi için gerekli çalışmalar yapılıyordu. Bunun sonucu olarak yazılı ürünlerin artması ve bunların gelecekte yararlanılmak üzere saklanması isteği ile önemli gelişmeler gerçekleştirilmiştir. Özellikle III. Ur Sülâlesini izleyen devrede (M.Ö. 1931) Sümer dilinin yerini Sami dil almış ve bu yeni dil ile kült metinleri ve din dışı metinler (hukuk, tarih, v.s.) yazılmıştır. Daha sonra Babylonia kültürünü alan Assurlular da Babylonia metinlerini toplatıp, kopya ettirmişlerdir. Özellikle Sargon ve onu izleyen krallar (VIII-VII yüzyıllar) zamanında bu çabalar gelişmiştir.

İşte böylece gelişen kütüphaneler ile arşivlerin teknik yöntemlerinde büyük bir değişiklik göze çarpmamaktadır. Fara'da bulunan piktografik bir tabletin bir tarafında işaret listesi, arkasındaki geniş bir çizgi ise tabletin içindeki konuları göstermekte ve *kolophon*'un öncüsü sayılmaktadır. Zamanla bu tabletlerde tabletin ismini (ilk tabletin ilk satırı), eğer tablet bir serinin içerisinde ise her bir tabletin seri içindeki adını, serilerdeki tablet sayısını ve bazen kâtip tarafından tabletin orijinaline benzeyip benzemediği konusunda verilen bilgiyi, bazen kâtibin adını, bazen sahibinin adını içeren ve tabletin açıklamasının yapıldığı *kolophon* yer alır. Kütüphanenin teknik düzeni yönünden bilgi edinmemizi sağlayan *kolophon* her tablette bulunmayabilir. Yazılar, tabletin ön yüzünde soldan sağa dikey sütunlar halinde ve arka yüzde ise bunun aksi şekilde olduğundan, *kolophon* ve metnin başlangıcı arka ve ön yüzde tabletin aynı kısmında yer alıyordu. *Kolophon*'lar, tabletler dizildiğinde okuyucu tarafından görülebilecek şekildeydi. Özellikle Hattuşa Kütüphanesi'nde, tahta masalar üzerinde dikey durduğunu sandığımız ve tutabilmek için bir taraflarının konveks olarak yapıldığı tabletler, R. Naumann ve K. Bit-

tel'e göre yazılı olmayan uzun kenarlarından biri üzerine dayalı duruyor ve *kolophon*'un bulunduğu köşe ve tabletin ismi yukarıya doğru dönük bulunuyor, kullanan da *kolophon*'u kolaylıkla görebiliyordu[48].

Aynı konuda olan tabletlerin gruplandırıldığı ve böylece bu gruplardan oluşan serilerin meydana geldiğini biliyoruz. Bir çeşit sistematik düzenleme olan bu seriler 20, 30, 40 veya 100 tabletten oluşuyordu.

Kütüphanelerde tabletlerin düzenlenmesi konusunda kataloglar da yararlı olmaktadır. Örneğin Nippur'da bulunan İsin-Larsa Sülâlesi devrine ait iki katalog Sümerce 87 farklı edebi eseri içine alır. Pennsylvania ve Louvre müzelerinde bulunmakta olan bu kataloglarda, aynı kâtibin elinden çıkmış 43 isim liste halinde yer almaktadır. S.N. Kramer'e göre, her iki katalogta verilen isimler aynı şekilde düzenlenmemiştir. İçinde gruplandırma ve seçmelerin yapıldığı göz önüne alınan bu katalog bir *"shelflist"* (raf listesi) olarak varsayılmakta ve tabletleri gruplar halinde toplamak için yer değiştirmelerin yapıldığı ve yeni bir kataloğun yazıldığı kabul edilmektedir. Assur'a ait diğer bir katalogda ise kendisi ile birlikte çalınan müzik aletlerine göre düzenlenmiş olan *hymnia*'ların satır sayıları verilmiş ve bunlar 5, 6, 8'lik tablet gruplarına ayrılmıştı. Katalogdaki grupların düzeni, kil sekiler üzerindeki düzenle aynıdır. Bunlar konu kataloğu ya da özel katalog olarak nitelenmiştir. Büyücülük konusundaki eserlerin listesini veren bir diğer katalog ise katalog örneği olarak dikkati çekmektedir[49].

Tabletlerin kütüphanelerde depolanış şekilleri konusunda gene filolojik yoldan bilgi ediniyoruz. Sümercede *dub-lal* (*dub*: tablet, *lal*: taşıyan) kelimesi tabletlerin üzerinde durduğu kil sekileri belirtmektedir. Arşiv için kullanılmış olan bu iki kelime Akadcada *girginakku* sözcüğü ile belirtilmiştir. Bu kelime *imgu-lal* olarak yazıldığında (*im-gu*: kap) "kabı taşıyan sıra" anlamındadır. Yani hem kütüphane hem de kabı taşıyan sıra için kullanılmış oluyor. Bunun sonucu ola-

rak da hem arşivlerde, hem de kütüphanelerde kil sıralardan yararlanıldığını anlıyoruz[50].

Korsabad'da tablet odası duvarlarında, boyutları 25x30 cm. ve 40x50 cm. derinliğinde ve 10 cm. kalınlığında duvarlarla bölünmüş, bulunuş şekline göre tabletlerin içlerine konulduğunu sandığımız nişlere rastlanmıştır[51].

Yazı malzemesi olarak kil tabletlerden başka, sonraları, M.Ö. VIII. yüzyıl sonlarında özel bir yazı malzemesi çıktı. Bunlar balmumu kaplanmış tahta ve fildişi levhalar idiler. Üzerlerine çivi yazılı metinlerin yazıldığı bu levhalar kitap gibi birarada bağlanmışlardı. Nimrud (Kalhu) ve Assur'da örnekleri bulunan bu levhalarda açıklayıcı yazıt bulunmaktadır. *Kolophon*'un yerini alan bu yazıt iç kapak *(title-page)* olarak nitelenmektedir. Bu levhaların depolanmaları da kil tabletlerinki gibi yapılıyordu[52].

Bazı *kolophonlar*'da (Assur'dan bir *kolophon*) tableti aşındırıp, kıranların tanrılar tarafından lânetleneceği bildirilmektedir. Ereh'te bulunmuş bir Babylonia *kolophon*'unda ise tanrı Marduk'tan korkan bir kişinin tableti dışarıya çıkartmaması, kullanan kişilerin ellerinde uzun süre tutmamaları önerilmektedir[53].

Bu kurumlarda arşiv ya da kütüphane memuru yerine baş kâtip ya da kâtipler kütüphaneci görevini üstlenmişler ve yalnızca rahip sınıfı okuma-yazma ile uğraşmışlardır. Bu görev babadan oğula geçen bir üst sınıf mesleği olmuştur.

Nitelikleri ve teknikleri konusunda biraz bilgi vermiş olduğumuz bu arşiv ve kütüphaneler, konumuz olan Eski Yunan ve Roma kütüphaneleri için temel olmuşlardır. Fakat Eskiçağ kütüphanelerini biçimlendirecek kadar önemli rol oynayamadılar.

C. ANTİKÇAĞ'DA KİTAP

1. Kitabın yapıldığı malzeme

Konumuz olan Antikçağ kütüphanelerinin malzemesi olan kitap üzerinde kısaca bilgi vermek gerekir.

Eski Önasya kütüphanelerinin kil tabletlerinden sonra, Antikçağ kütüphanelerinde en çok kullanılan kitap malzemesi papirüs olmuştur. M.Ö. III. binden itibaren, Mısır'da Nil vadisinde yetiştirilen ve *cyperus papirüs* adı verilen bu bitki (*byblos, biblos*) kitabın yapımında uzun süre kullanılmıştır. M.Ö. V. yüzyılda Mısır'dan Yunanistan'a geçtiğini sandığımız papirüsa değişik adlar verilmiştir. Grekler papirüs yaprağına *khartes*, papirüstan yapılan ruloya *byblion* veya *kylindro;* Romalılar ise yaprağına *charta*, rulosuna da Latince *volvere*'den (rulo yapmak) *volumen* demişlerdir[54]. Rulo haline getirmek için Latince *plicare* ve *complicare*, ruloyu açmak için de *explicare* kelimeleri kullanılmıştır. Günümüzde kitabın sonunu belirtmek için kullanılan *explicit* kelimesi de buradan türemiştir[55].

Papirüsun tarihi ve yapımı hakkında Plinius geniş bilgi vermektedir[56]. 3-6 m. uzunlukta olan bitkinin sapları ince dilimlere ayrılıyordu. Kesilen tabaka halindeki lifler birbiri üzerine dik gelecek şekilde yani sıra ile yatay ve dikey olarak konuluyordu. Bunların birbirini tutması için Nil suyu ile ıslatılıyor ve bu su sayesinde kolayca işlenip, yapışıyordu. Daha sonra kurutulan tabakalar presleniyordu. Bu sırada çıkan yapıştırıcı öz madde onların daha iyi sıkıştırılıp tutturulmasına yarıyordu. Bu arada yaprakların yükseklikleri değişikse alt ve üst uçlarından kesilerek ciltleniyordu. Elde edilen yaprağın yatay lifli olan tarafına düz *(recto)* dikey lifli olan tarafına ise arka *(verso)* yüz deniyordu. Bu parçalar yan yana eklenerek rulo elde edilmiş oluyordu[57]. Papirüsa yazma işlemi bitince yapraklar uç uca konulur ve yapıştırılacak olan papirüsun sol sayfa kenarı, kendinden önceki papirüs ile uç uca konularak, onun sağ sayfa kenarına hafifçe yapıştırılıyordu. Bir rulo için birbirine yapıştırılmış yaprak sayısı, Antikçağ'da ortalama 20 olarak belirleniyordu. Bu ölçüdeki bir rulo *scapus* denilen orta boy bir cildi oluşturuyordu. Fakat, Mısır'da 43,5 m.'yi bulan rulolar da bulunmuştur[58]. Bu yapıştırma işlemine *kollan, diakollan, glutinare, adglutinare, conglutinare* gibi adlar veriliyordu[59]. Rulonun ilk yaprağına *protokollan* sonuncuya ise sona yapışmış anlamına *eskhatakollon* denir[60]. Bu şekilde işlem gören papirüs

(*khartes* veya *charta*) dövülür, pürüzleri fildişi veya deniz kabuğundan yapılmış aletle cilalanırdı[61]. Özellikle edebi metinler papirüsün iç kısmına yani yatay liflere sahip ön yüzüne yazılırdı. Böylece daha zarif bir biçimde olan kitap uzun süre dayanırdı. Bazen kitabın arka yüzü (*inversa charta*) de kullanılırdı[62]. İki yüzüne birden yazılmış rulolara *opisthographos* denir ve bu tarz yazma toplum içinde ayıp sayılırdı. Bunlar daha çok müsvedde yazılardı, satılmazlardı. Plinius'a göre, yaprağı oluşturan şeritler arasında, yapıştırıldıktan sonra da küf lekeleri varsa ve mürekkebi emiyorsa bu papirüs hatalıdır. Plinius iyi sonuç alınması için, içine birkaç damla sirke eklenmiş un zamkı, marangoz tutkalı (*glutinum fabrile*) ve papirüsa esneklik veren zamkın (*cummis*) kullanılmasını önerir[63].

M.Ö. VI. yüzyılda Yunanistan'a ithal edilmeye başlanan, özellikle Roma'da geliştirilen papirüsun, inceliğine, bünyesine, beyazlığına, cilasına ve boyutlarına göre çeşitli cinsleri vardır. Bunlar Plinius tarafından tarif edilmişlerdi[64]. Bunların en değerlisi *hieratica* (*khartes hieratike, charta hieratica*) denilen cinsidir. Kralî (*basilike, regia*) denilen bu tür, kutsal yazılar için kullanılmış ve İmparator Augustus'un adına üretilen *charta Augusta* denilen cins ortaya çıkınca, ortadan kalkmıştır. Daha sonra, ondan daha geniş fakat daha az ince olan ve Augustus'un karısı Livia adına üretilen *Liviana* cinsini biliyoruz. Bilinen papirüs örneklerinden biri de *charta amphitheatrica*'dır. İskenderiye yakınında üretilen bu cins, Roma'ya Fannius adlı biri tarafından getirilmiş ve daha da inceltilerek, yapraklar çoğaltılmıştır. Bu yöntemle *Fanniana* denilen tür elde edilmiştir. Roma'daki bu papirüs imalâthanelerine *officinae* deniyordu. Bir diğer cins de Sais'de değersiz kırpıntılardan üretilen, tokmaklama bile zahmetine katlanılmayan ucuz *charta Saitica*'dır. Kabuğa en yakın saf ve kalın liflerden yapılan ve kalitesine göre değil, ağırlığına göre satılan *charta Taeneotica* da ünlüydü. Bir diğer türü de ambalajlama için kullanılan *charta emporetica* (*emporion*) idi. Böylece İskenderiye'de, hatta Roma'da papirüsun işlendiği anlaşılmaktadır. Bu türlerden Augustus ve Livia türlerinin karışımı yapılmıştır. Bu tür, büyük

forma olarak tutunmasına rağmen yazışmalarda *charta Augusta* tercih edilmiştir[65].

Bu papirüslar İskenderiye'de Ptolemaios Krallığı'na bağlı köleler tarafından üretilerek satışı yapılıyordu. Bu arada M.Ö. III. yüzyılda Roma'da kullanıldı. Romalılar papirüs üreten çiftçileri desteklediler ve İmparatorluk süresince onun tüketimi arttı. Mısır'dan gelen papirüs Ostia'ya oradan da Tiber nehri yoluyla Roma'ya getirilip, burada *horrea chartaria* denilen doklara konuyordu. İmparatorun azatlı köleleri buraya gelen papirüs için defter tutuyorlardı. Papirüs balyasının ilk yaprağına *protocole* denir ve bu kısma resmi damga basılarak gümrüğe tabi tutulurdu[66]. Papirüs ticaretini yapan tüccarlara da *chartopolae*, *chartopsatae*, ve *chartarii* deniyordu[67]. Mısır ile yapılan bu ticaret zor olduğu için papirüs fiatları da yüksekti. İyi ürün alınamaması da bunu etkiliyordu. M.S. 301'de çıkan İmparator Diocletianus'un (M.S. 284-305) emirnamesine göre kitabın malolma fiatı "100 satır 40 *denarius*" (*C versus XL denarius*) olarak belirlenmişti. İmparator Aurelianus (M.S. 270-275) zamanında Roma'ya belli miktarda papirüs verme zorunluluğu vardı. Firmus adlı biri Mısır'ı Aurelianus'a karşı ayaklandırmış ve Mısır'ın Roma ile ilişkilerini bozarak, bundan kendisi yararlanmıştır. Gelişen kitap ticaretine bağlı olarak hem müstensihlerin çalışmalarını hızlandırmak, ücretlerini belirlerken emeklerini değerlendirmek, hem de yazılan metnin bütünlüğünü, gereksiz uzatma ve kısaltmalara yer vermeksizin sağlamak amacıyla hece ve satır sayılarını belirleyen bir ölçüyü kabul etmek zorunlu olmuştur. *Stichometri* denilen bu ölçüye göre, bir satırda ortalama 35 harf ve 16 hece bulunuyordu[68]. Ancak Hristiyanlığın yaygınlaştığı devrede, *volumina* ve *codices* için başka değer ölçüleri arandığından bu sayma adeti de kalkmıştır[69].

Antikçağ'da bu kadar geniş kullanıma sahip olan papirüs, elimize ancak belirli yerlerde geçmiştir. Papirüs buluntularına özellikle XIX. yüzyıl başında yapılan araştırmalarda Mısır'da Oksyrhynkhos'ta, Euphrates (Fırat nehri) yakınındaki Dura Europos'da rastlanmıştır. Eski Yunan papirüsları M.Ö. IV.-M.S. VII. yüzyıllar arasına tarihlenir.

En eskilerine örnek Abusir'de bir mezarda bulunan Miletos'lu Timotheos'un (M.Ö. 447-357) *Persai* adlı eseridir[70]. En eski metinlerden biri de M.Ö. 620 civarında yazılan, ilk Eski Yunan koro liriği yazarlarından Alkman'a ait papirüsdur[71]. Özellikle M.Ö. III. yüzyıla ait Eski Yunan papirüs yazmalarının çokluğu dikkat çekmektedir. 1752 yılında Herculaneum'da Augustus döneminden Epikuros felsefesine ilişkin çok sayıda yazma bulunmuştur[72]. Üzerinde en çok çalışılmış eserlerden biri olan *Ilias*'ın en eski fragmanı ise I. yüzyıla tarihlenir. Aynı eserin en eski eksiksiz kopyası ise Milano'da Codex Ambrosianus'da bulunan, IV. yüzyıla tarihlenen nüshadır. Papirüs M.S. VIII. yüzyıl ortalarından itibaren yerini kâğıda bırakmaya başlamıştır[73].

Papirüsdan sonra Antikçağ'da en çok kullanılan yazı malzemesi, koyun keçi ve dana derilerinden yapılan ve Eski Yunanlılar'ın *diptherai* dediği parşömen (pergament)dir. Varro'nun, Pergamon (Bergama) kralı Eumenes II (M.Ö. 197-159) zamanında Aleksandreia (İskenderiye)'da kral Ptolemaios V Epiphanes'in (M.Ö. 205-182) papirüs üzerine ambargo koyması üzerine, Bergama'da derinin yazı malzemesi olarak icat edildiğini söylemesine karşılık[74], Herodotos, derinin çok daha önceden K. Asya'da yazı malzemesi olarak kullanıldığını belirtir[75]. Anlaşıldığına göre Bergama'da geliştirilme imkânı bulan deri (*membrana pergamena*) adını bu kentten almıştır. Önceleri yalnız tüysüz yüzlerine yazılan deri levhaları uç uca dikiliyor ve rulo haline getiriliyordu. Zamanla her iki yüzüne yazılan bu levhalar defter haline getirildi ve daha kullanışlı oldu. Parşömenin, papirüsdan daha dayanıklı olması da önemli bir özelliği idi. Parşömen zamanla yaygınlaşmış ve Roma'ya Mallos'lu Krates tarafından getirilmiştir ve Cicero zamanında çok kullanılır hale gelmiştir[76]. İmparator Diocletianus zamanında papirüsun yerini almıştır. Parşömen kitap ticaretinde ve özellikle klâsik eserlerin yazımında gecikmiştir. Parşömeni ilk kez Martialis edebi metinler için kullanmıştır. M.S. III. ve IV. yüzyılda artık parşömen, papirüsun yanında kesin olarak yazı malzemesidir. V. yüzyılda yaygınlaşarak, kilisenin hakimiyeti ile aynı zamanda tam bir zafere ulaşır. M.S. 372 yılında Constantinopolis (İs-

tanbul) kiliseleri için parşömen üzerine 50 kopya yaptırılmıştı. IV. yüzyılda ise Filistin'deki Kaisareia'da bulunan kütüphanede Akakius ve Euzoios adlı din adamlarının, Pamphilius'un düzenlediği papirüs rulolarını (kitapları) parşömen üzerine geçirttikleri bilinmektedir. Özellikle IV. ve V. yüzyıllarda parşömen üzerine geçirilen bu metinler sayesinde Antikçağ dini literatürü kurtarılmıştır[77].

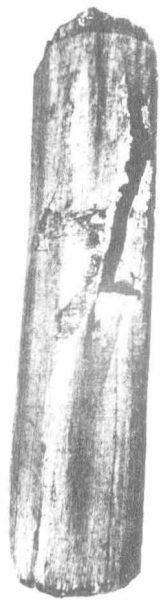
Parşömen (*membrana*) tıraşlanarak tabakalar (*hartia, fulla, folia*) elde edilir. Bu arada derinin tüyleri kazınır, sıcak suya konur, kurutulur ve sünger taşı ile cilâlanır[78]. Sayfa kenarları çizildikten sonra parşömen katlanarak formalar oluşturulur. Bunlar üst üste konarak dikilince de kitap şekli (*codices membranae*) ortaya çıkmış olur. Bu kitap şeklinden ilk kez Flavius'lar zamanında söz edilmiştir. Dört yaprak ikiye katlanıyor ve her birine *diploma* (*diploma, diploun*: çift yapmak) deniyordu. Katlanarak elde edilmiş dört yapraklı bir deftere *quaternio* (*tetras, tetradion*), sekiz yapraklı olanına *paginae* denilmekteydi. Artık yaprak haline gelen parşömenin her iki yüzüne yazılıyordu. Yapraklar kitap haline getirilirken tüylü yüzler ile diğer yüzlerin karşılıklı gelmelerine dikkat ediliyordu. Kare şeklindeki ve *in quarto* denilen yapraklara edebi metinler yazılıyordu[79]. Parşömenin en iyi kalitesi ince, pürüzsüz, üstün kaliteli kuzu ve oğlak derisinden yapılmış olanı idi. Parşömen, papirüs gibi belli bir ülkede değil, her yerde üretilebildiği için daha kullanışlı idi.

Antikçağ'da kitap yapımında parşömen ve papirüs yanında başka malzemeler de kullanılmıştır. Örneğin iç yüzü balmumu tabakası (*mathe* veya *malta*) kaplı tahta levhalar (*pinakes, sanides, deltoi*) da Ortaçağ'a kadar kullanılmaya devam etmiştir. Balmumu kaplı tahta levhalar üzerine kalemle yazma işlemine *pinaki ptokto* deniyordu[80]. Okulda öğrencilerin ve ressamların kullandığı panellere ise *puzion* denirdi[81]. Tahta levhalar sicim ve kayışla bağlanıyordu (*pugillares, tabula*), okullarda not almak ve haberleşme için de bunlar kullanılıyordu. Alçı (*gypsum*) kaplı levhaya *leukosanti* denmekteydi[82]. Solon kanunları tahta silindirler (*aksones*) ve üçgen levhalara (*kyrbeis*) yazılmıştı[83]. Hesaplama v.s. işlerinde kullanılan çanak çömlek kırıkların-

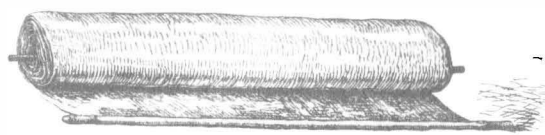
dan başka, palmiye, ıhlamur ve bazı ağaç kabukları, yelken bezi de zaman zaman yazı malzemesi olarak seçilmiştir[84]. Hesiodos'un eserleri bakır kurşun levhalar ile tahtalar üzerine yazılmıştı[85].

2. Kitabın şekli

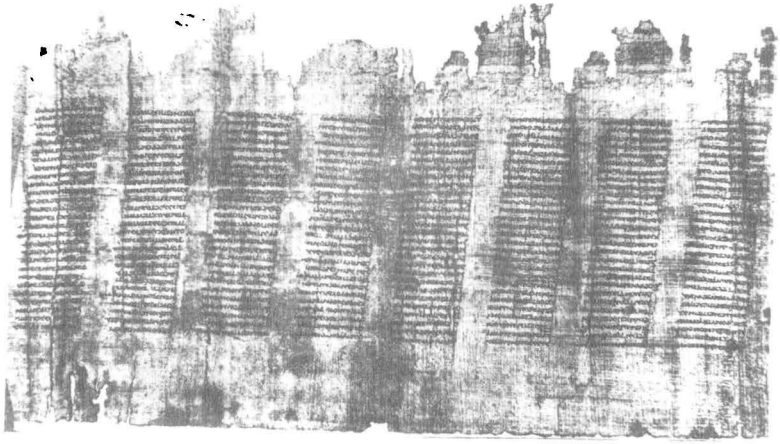
Papirüsun kitap şekli genellikle rulo (Lev. I Res. 1, 2) (*tomos*, *kylindros*) idi[86]. Papirüsu anlatırken, ruloyu oluşturan papirüs tabakalarının nasıl yapıştırıldığından söz etmiştik. Bir rulo genellikle 6-7 m. uzunluğundadır. Sarılmış silindir şekilli rulonun çapı 5-6 cm. dir. Yüksekliği ise 30 cm. kadardır. Papirüsun rulo şekli M.S. III. yüzyıla kadar devam etmiştir. Bu şekil ilk zamanlar parşömen için de benimsenmiştir. Parşömenler de birbirine eklenmiştir. Üzeri balmumu kaplı tahta levhalar zamanla biraraya getirilmiş ve defterler oluşturulmuştur. Örneğin iki levhadan oluşan defterlere *diptykha* denirdi. Üç levhadan oluşanlara *triptykha*, daha fazla olanlarına ise *polyptykha* denirdi. Yazı malzemesi olarak parşömen yaygınlaşınca,

Lev. I, Res. 1: Açılmamış bir rulo (F.G. Kenyon, Book and Readers in Ancient Greece and Rome, s. 148).

Lev. I, Res. 2: Umbilicus sarılmış bir rulo (W. Schubart, Das Buch bei den Griechen und Römern s. 42, Res. 4)

Lev. I, Res. 3: Sütunlar halinde yazılmış metinler

balmumu kaplı tahta levhalar örnek alınarak, M.S. IV. yüzyılda, Roma İmparatorluk devrinde rulodan günümüzdeki kitap şekli olan kodeks'e (*codex, codices*) geçildi. Ticari metinler için rulo kullanılmaya devam ediliyordu[87]. Değerli eserler için rulo kullanılırken, popüler yayınlar için ucuz olması nedeniyle kodeks'in kullanıldığı anlaşılmaktadır. II. yüzyılda papirüs, kodeks şekli ile kullanılmıştır. II. ve III. yüzyıllarda, bazı özel kullanımlar için çeşitli eserler kodeks'e yazılmıştı[88]. Kodeks şeklinin tam olarak benimsenmesi de Hristiyanlık ile birlikte olmuştur[89]. Kodeks yapılırken de ön ve arka yüzler aralarında karşılıklı gelecek şekilde düzenlenmişti.

3. Kitabı tanıtan diğer özellikler

a. Sütunlar

Antikçağ'da kitaplar ister rulo şeklinde, ister kodeks şeklinde olsun, bazı özelliklere sahipti.

Bu kitaplarda yazılmış olan metinler, sütunlar (Lev. I Res. 3) (*selides*) halinde düzenleniyordu. Roma Cumhuriyet devrinde belgeler, sadece rulonun tüm genişliği boyunca sütunsuz olarak yazılmıştı[90].

Sütunlar arasında ve kenarlarında sayfa kenarları bulunur. Küçük papirüslarda sayfa kenarı kısmına not konmazdı. Belirtildiği gibi sütunlar papirüsun ön yüzüne yazılırdı.

b. Kitap sayfa numaraları

Satırlar (*lignes*) sütunlara göre düzenleniyordu. Rulonun her yaprağında (*collema*) genellikle bir sütun vardı. Aynı duruma kodeks şeklinde de rastlanır. Sütunları numaralama gereği duyulmuştur. Üst veya altta marjın içine numara konuyordu[91]. Toplam sayfa sayısı ise ilk ya da sonuncu yaprağın üzerine yazılıyordu. Böylece toplam sütun sayısı ile yaprak sayılarının tümü anlaşılıyordu. Sütun araları birbiri üstüne yapıştırılıyordu. Bir metinde satır sayısı genellikle aynı idi[92].

c. Kitabın okunması

Bir ruloyu okumak için sağ elle tutulan rulonun, sol elle sol ucu çekilerek açılıyordu (Lev. I Res. 4; Lev. II Res. 1, 3). Buna Eski Yunanca

Lev. I, Res. 4: Bir papirus rulosunun okunuş biçimi (J. W. Thompson, The Ancient Libraries, s. 455).

analissein, *anailein* ve Latincede *evolvere*, *explicare* denirdi. Kapanırken eski haline getirmek amacıyla, rulonun başlangıcı çene ile göğüs arasında tutuluyor ve sarılarak rulo kapanıncaya kadar iki el ile kuvvetle sıkılıyordu. Martialis, çok kullanılan rulolarda çene izi bulunduğunu belirtmektedir[93].

d. Umbilicus

Ruloların daha iyi bir biçimde korunabilmesi için, papirüs yaprağı bir ucundan, *umbilicus* veya *omphalos* denilen silindir şeklinde bir sopaya yapıştırılıyordu ve rulo buna sarılıyordu[94] (Lev. I Res. 2). Bunlar genellikle tahta ve kemiktendi. *Umbilicus*'un uçlarında, cildin yaprakların korunması için boynuz veya düğme biçiminde (*cornua* veya *akromfolia*) ve boynuz ve düğme adı verilen küçük elma şeklinde çıkıntılı süsler vardı[95]. Bu boynuzlar bazen boyalı ve süslü idi, bazen de boyalı ve yaldızlı idi. Bazen yontuluyor (*circumcidere*) ve ponza taşı ile perdahlanıyordu (*pumicare*)[96]. *Umbilicus*, kitabın gerek okunurken gerekse okunduktan sonra rulonun sarılmasına yarıyordu. Bu nedenle *umbilicus*'a sarılan rulonun ilk ve son levhası daha çok yıprandığından, bu kısma ayrıca çift levha konurdu. Bu kısmın uçları aşınıp kaybolabilirdi[97]. *Umbilicus* üzerine sarılı rulonun *umbilicus*'a kadar açılmasına *devolvere*, *adducere adumbilicum* yani "sonuna kadar okumak" denirdi[98]. İmparatorluk devrinde hem ilk, hem de son yaprak *umbilicus*'a tutturulmuştur[99]. Üzerine mektup sarılan sopalara ise *skytale* deniyordu[100].

e. Cilt kavramı

Uzun metinlerin aynı ruloya yazılması her yönden zorluk doğuruyordu. İskenderiye bilginleri uzun rulolan küçük rulolara bölmüşlerdir. Eski Yunanca *temein* (bölmek) fiilinden *tomoi*, Latince *tomus* kelimesi türemiş ve bu kelimeler sonradan Batı dillerine geçmiştir. Böylece büyük boyutlu eserler, küçük parçalara bölünerek okuma kolaylığı sağlanmıştır[101]. Bu bölme işlemi daha önce de bazı eserlere uygulanmıştı. Örneğin Aristoteles, alfabedeki 24 harfi bu iş için kullanmıştır. Ayrıca bazı eserlerin sonunda bulunan satır sayıları kü-

Lev. II, Res. 1: Ruloları ile öğretmen ve öğrenciler (F. G. Kenyon, aynı eser, s. 56).

tüphane kataloglarına da yazılmıştı[102]. Aristoteles'in *ezoterik* eserlerinin (yalnız belli düzeyde kişilerin anlıyabileceği eserler) her biri ayrı önsözler ile tek bir ruloya konmuştur[103]. Her eserin ayrı bir ruloda yer alması benimsenmiş olurdu. Bir ruloya sığmayan büyük bir eseri oluşturan rulolar ise demetler halinde (*desmai, fasces*) biraraya bağlanmışlardır. Meydana gelen bu demete Eski Yunanca *syntaksis, syntagma, soma, somation* ve Latince *corpus, corpusculum* gibi adlar verilmiştir[104]. Bu demet, kütüphanenin içinde ve özellikle *capsa* denilen kutuda, bölünmeden birarada dururdu. Örneğin Homeros'un eserleri 48 ruloda toplanmış ve bir demet oluşturmuştur[105].

f. İç kapak yerine kullanılan kolophon, kitap adı, etiket

Antikçağ'da gittikçe daha çok kitap yazılması ve okuyucunun bunlara ilgisinin artması sonucunda, kitaba ayırt edici adlar konulması gerekli olmuştur. En Eski Yunan belgelerinde isim yoktur. Özellikle İskenderiye Kütüphanesi'nde Kallimakhos'un, yazar adını ve metnin ilk kelimesini esas alan tasnifleri ile, kitapları bundan böyle tarif etmek adet olmuş olmalıdır. Antikçağ'da kullanılan kitaplarda eserin adı, yaprak, sütun ve satırların sayıları, kitabın sonuncu sütununun alt kısmında belirtiliyordu. Kolofon (*kolophon*) denilen bu kısım, müstensihlere ve kitapçılara yararlı olduğu gibi alıcıya da bilgi veriyor, eserin değerinin belirlenmesinde rol oynuyordu[106].

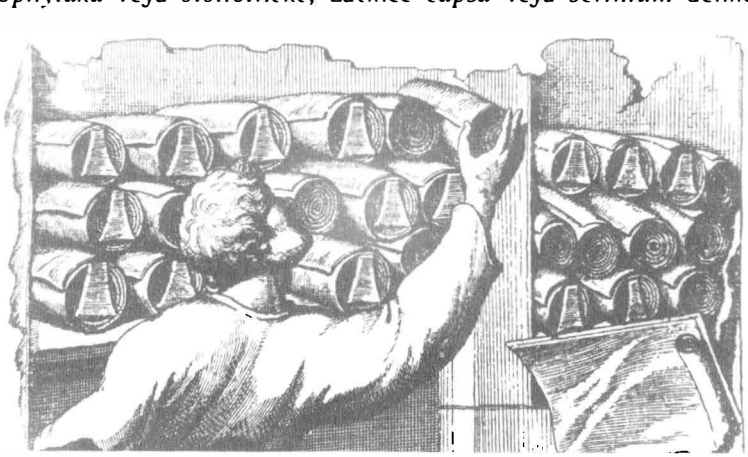
Rulolar ya tek başına veya toplu halde ve kapalı (sarılmış) olarak dururken, her birini ayırt etmek için üst kenarlarına, Eski Yunanlılarda *sillybos*, Romalılarda ise *titulus* veya *index* denilen bir çeşit etiket konuluyordu. Bu kısım parşömenden yapılıyor ve genellikle rulonun dışına asılıyordu[107]. İskenderiye Kütüphanesi'nde ruloların küçük etiketlerinde isim, kitap sayısı, satır sayısı bulunuyordu. Yayımlayıcı da bu etiketler sayesinde kitabın boyutlarını ve fiyatını görebiliyordu[108] (Lev. II, Res. 2).

g. Kitap kılıfı, kutusu ve ciltleme

Rulo yaprakları önce *sicilia* denilen makasla eşitleniyor (*librum circumcidere, formare*), sünger taşı ile parlatılıyor (*purgare*) ve yapıştırıldıktan sonra özel yerlerde saklanıyordu.

Ruloların konduğu deriden kitap kılıflarına *diptherai* veya *sittybai* deniyordu. Bazen de kitap sadece bir papirüs yaprağına sarılıyordu.

Ruloların genel olarak saklandıkları yerler, Eski Yunancada *khartophylaka* veya *bibliotheke*, Latince *capsa* veya *scrinium* denilen

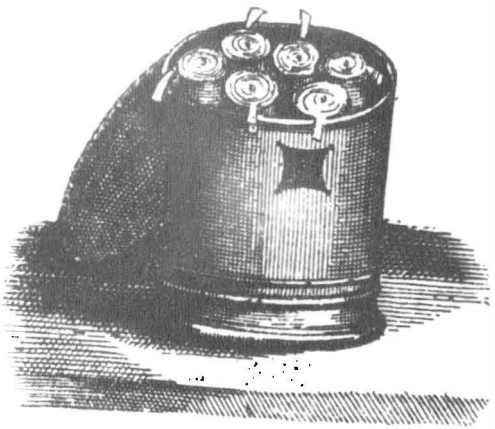
Lev. II, Res. 2: Kütüphanede, etiketleri görünen ruloların düzeni (J. W. Thompson, aynı eser, s. 75.

Lev. II, Res. 3: Pompei duvar fresklerinde, balkonda kitap okuyan kız (H. L. Pinner, The World of Books in Classical Antiquity, s. 21).

kutulardı ve bunların üzerinde eserin adı yazılı idi (Lev. III, Res. 1). Kutunun kapağı kalkınca ciltin üzerinde isim görülebilirdi. İsimlerin yazıldığı parşömenden etikete *pittacia* deniyordu. Küçük bir band yardımı ile rulo kutudan çekilebiliyordu[109]. Bu kutular oyma ve kakmalar, altın *gemma*'lar ile süslenmişlerdi. Kodeks de aynı şekilde *comisia* denilen süslü kaplarda saklanırdı. Bu kaplar sayesinde kitap korunuyordu[110]. Çok ciltli eserler de demet halinde bağlandıktan sonra aynı kutuya konulabiliyordu.

Kodeks biçimindeki papirüs kitaplar, daha iyi korunabilmek amacıyla ciltleniyordu. Alt ve üst kenarları (*frontes*) parşömen şe-

Lev. III, Res. 1: İçinde sylluboları olan ruloların bulunduğu kitap kutusu (capsa) (F. G. Kenyon, aynı eser, s. 62)

ritler yapıştırılıp üst üste konarak, hepsi birlikte deliniyor ve bu delikten ip geçiriliyordu. Bu ipler parşömen bandlar şeklinde olabiliyordu. İplerle tutturulan kitap deriden bir kutuya konularak, bunun üzerine de tahtadan bir levha yerleştiriliyordu. Cilt açılmasın diye *telamones ton biblidion* veya *lora* denilen kayışlar ile bağlanıyordu[111]. Eski Yunan ciltçiliği konusunda bilgi az olmakla beraber Roma ciltçiliği daha iyi bilinmektedir. Cicero'un mektuplarında, luvenalis ve Martialis'in eserlerinde bu pahalı ciltlerden söz edilmektedir[112]. Seneca da kitabın dış süsüne önem veren meraklılar ile alay etmektedir[113]. Mısır mezarlarında VI. ve VIII. yüzyıla tarihlenen, kapağında süsleme izleri bulunan deriden ciltlere rastlanmıştır. Bu tür ciltler Mısır Kopt Hristiyanlarınca da devam ettirilmişlerdir[114]. Kodeks'i hem enine hem de boyuna çevreleyen bağlara *offendices* denir ve bu iş için ayrıca bakır kayışlar da kullanılırdı. İmparatorluk devrinde fermuar (*unci* veya *hamuli*) benimsenmiştir[115].

4. Süsleme

Kitapların hem içleri hem de ciltleri süsleniyordu. Yazı ve tezhip sanatına *scribere*, *illuminare* denirdi. Kitaplarda ayrıca yazarların resimleri bulunurdu[116]. İlk örnekler arasında Krateuas, Dionysios ve Metrodoros adında üç Eski Yunanlı hekimin, yazmış oldukları kitaplardaki bitkilerle ilgili açıklayıcı renkli resimler bilinmektedir[117]. Roma İmparatorluk devrinde Augustus'tan itibaren eserlerin başına yazarların portresini koymak adet olmuştu[118]. Varro'nun 700 ünlü kişinin portresini eserlerine koyduğu da bilinmektedir[119]. Traianus ve Marcus Aurelius'un sütun rölyefleri de büyük boy papirüs resimleri halinde çoğaltılmıştı. Bunlara rağmen resimli rulolar çok azdır. Değerli resimlere sahip kodeks sayısı fazla değildir. Bunlar, şekil, resim, para, heykel tasviri gibi genellikle metinle ilgili resimlerdir. IV. yüzyıldaki Eski Yunan ve Kopt yazmalarındaki renkli büyük harfle başlayan satır başları genellikle kırmızı küçük çengel süslü idiler. Bu *initium*'lar (başlangıç harfi) ilk örneklerdir[120]. Yazı ve sütunları sınırlayan çerçeveler bir cetvel (*kanon*, *regula*) ve küçük kurşun bir disk (*molibdos*, *plumbus*) ile çiziliyordu. Konu başlıkları kırmızı mürek-

keple (*minium*) yazılmıştı[121]. Eski Yunan ve Latin papirüs kitaplarında mürekkep ve *calamus* denilen kamış kalemler ile çizilen az da olsa figürlere rastlanmaktadır. Örneğin İskenderiye'de Eudoksos adı altında, bir astronomi makalesinde kırmızı geometrik desenler bulunuyordu[122].

Papirüs ve parşömenden yapılan rulo ve kodeks şeklindeki kitapların süslemeleri dışında, bizzat papirüs rulosu da sanatta tasvir konusu olmuştur. Yazar ve *magistratus*'ların ellerinde papirüs rulosu tutar durumda tasvirleri yapılmıştır. Antikçağ'da önemli görevlerde bulunan, *toga* giymiş kişilerin ellerinde atribü olarak papirüs tomarı bulunuyordu. Ayrıca Musa'lar da aynı biçimde tasvir edilmiştir[123].

5. Kitap zararlılarından korunma

Kitap zararlıları olan güveler, zararlı böcekler ve küften korunmak amacıyla, papirüsler sedir yağına (*cedrium*) bulanıyor ve böylece pratik çözüm yolu bulunmuş oluyordu. Yalnız papirüsun rengi biraz sararıyordu[124].

6. Kitap yazımı ve yazı araçları

a. Kâtipler

Kitabı istinsah eden kopyalayan kişiler yüksek eğitim görmüş kâtiplerdir. Yazılarının güzelliğine dikkat edilen bu kişiler satır sayısına göre ücret alırlardı. Onlar ayrıca tashih yapıyorlardı. Eleştirmenler ise sayfa kenarındaki kısma metni açıklayan ve yazanın stilini belirten açıklamalar koyarlardı. Bunlar özel işaretler de olabilirdi. Bir kitabı istinsah ettirmek isteyen zengin Roma'lı onu yazacak olan kölelerin bakımını sağlardı[125].

b. Kalemler

Kitapların yazılması veya istinsah edilmeleri için özel kalemler kullanılıyordu. Balmumu üzerine daha çok fildişi, kemik veya demir gibi metallerden yapılan *stilus*'lar ile yazılırdı (Lev. III, Res. 2). Papirüs ve parşömen üzerine ise, günümüzde kullanılan kaleme benzeyen,

yontulmuş ve Batı'da hemen hemen XII. yüzyıla kadar kullanılan *calamus* adı verilen kamış kalemle yazılıyordu (Lev. III, Res. 3). Bunların en iyileri Mısır ve Knidos'tan geliyordu. Özellikle parşömen üzerine yazmak için kartal, karga, kaz gibi hayvanların tüyleri (*penna*) da tercih ediliyordu. Kaz tüyü en beğenileni idi[126].

c. Mürekkep

Antikçağ'da kullanılan mürekkep (*atramentum*) hakkında Plinius bilgi vermektedir[127]. Çok dayanıklı olan siyah mürekkep papirüs ve parşömene nüfuz edemediği için kolayca siliniyordu. Bu nedenle içine sirke katılmıştır. IV. yüzyıldan itibaren metalden kırmızı-siyah mürekkep yapılmıştır. Böylece hem siyah hem de kırmızı mürekkep Antikçağ'da kullanılmıştır (Lev. IV, Res. 1). Kırmızı mürekkep daha çok isim ve başlıkların yazılması için seçilmiştir. Ayrıca Akdeniz'de yaygın olan mürekkep balığından elde edilen ve *sepia* adı verilen mürekkep de siyah renkli idi. Aşı boyasından da kırmızı mürekkep elde ediliyordu.

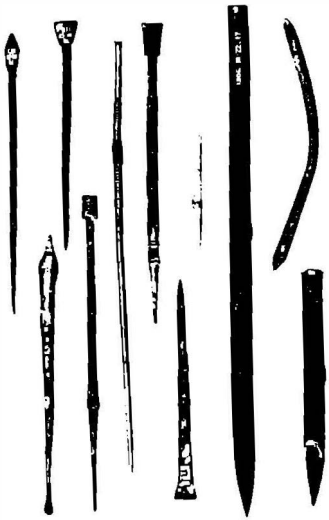
7. Kitapların yayımlanması

a. Halka okuma

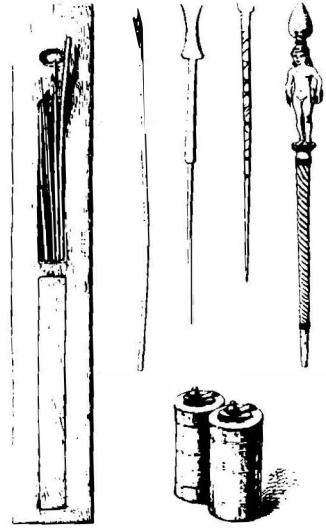
Antikçağ'da yazar, kitabını satış için kitapçıya vermeden önce onu dost ve yazarlara, meraklılara okurdu. M.Ö. I. yüzyıl boyunca yeni eserlerin halka okunması için yayımcılar, edebiyat amatörleri biraraya geliyorlardı. Bu şekilde dinleyicilerin eleştirileri alınmış oluyordu. Bunun için yazarlar, dostlarına *codicilli* denilen özel mektuplar göndererek davet ediyorlardı. Yabancılar için de anonslar (*libelli*) yapılıyordu. *Porticus*'lardaki sütunlara afişler asılıyor, bunu gören meraklılar dinlemeğe geliyordu[128].

b. Kitapçı-yayımcılar

Kitapların satışını yapan kitapçılar (*bibliopola*) M.Ö. V. yüzyıldan itibaren Atina'da *"ta biblia"* adıyla bilinir. Kitap pazarı durumundaki bu kitapçılar kitapları kentin, ülkenin içinde sattığı gibi dışarıya da

Lev. III, Res. 2: Romalılar'ın yazı kalemleri ve stilusları, (F. G. Kenyon, aynı eser, s. 80).

Lev. III, Res. 3: Calamus, diğer yazı kalemleri ve hokka (W. Schubart, aynı eser, s. 21).

Lev. IV, Res. 1: Roma devri mürekkep hokkaları (F. G. Kenyon, aynı eser, s. 72).

ihraç ediyorlardı[129]. Roma'da kitapçıların hizmetinde ilk zamanlar eğitilmiş Eski Yunanlı göçmen köleler (*servi litterati*) çalışıyordu. İmparatorluk ile beraber Roma ve onun dışında Argiletum, Brindisi, Lyon, Reims gibi diğer kentlerde, şair ve yazarların devam ettiği kitapçıların sayısı arttı. Kapılarında kitap listeleri asılıyordu, yazar ile halk arasında yayımcılar önemli rol oynuyordu. Bu kişilerin belli bir kültüre sahip olmaları gerekiyordu. Onlar, yayınevinde çalışan katip ve musahhihleri kontrol eder, yıpranan metinleri onartır ve metinleri çoğalttırırdı. Klazomenai'lı Hegesibulos'un oğlu Anaksagoras (M.Ö. 500-430) bazı diyagram ve kesitlerle birlikte kitabı yayımlayan ilk kişi olarak bilinmektedir[130]. Yayımcılardan ise Atticus, Sosius kardeşler, Tryphon ve Atrectus ünlüleridir[131]. Popüler şairler halkın ilgisini çektiği için onların eserleri *bibliopola* tarafından daha çok çoğaltılıp satılıyordu. Lüks baskılar ayrı kitapçılarda satılırdı. Atrectus gibi ucuz malzemeden popüler nüshalar satan kitapçılara *libertus* deniyordu[132]. Kitabın fiyatı da malzemenin kalitesine göre değişiyordu. Bunun için 2 veya 4 *sestertius* ya da 5 *denarius* gibi bazı sayılar verilmiştir[133].

c. Tashih

Kitapların çoğaltılması pek çok müstensih tarafından yapıldığı için metinlerde hatalar çıkabiliyordu[134]. Bu nedenle metinlerin tashihine (*akriboun, diortoun emandere*) gerek duyuluyordu. Satıcının okuyucuya doğru nüsha verebilmesi için kitapçılar bu nüshaları gözden geçirirlerdi. Bu iş için kitapçıların kendi tashihçileri (*diortotai*) vardı[135]. Noktalama işaretlerini ve paragrafları tashihçiler hazırlıyorlardı. İskenderiye'de hatasız nüshalar elde etmek amacı ile Aristarkhos'un belli bir sayıda işaret kullanılmasını önerdiğini biliyoruz. Suetonius'a göre *semaia* ve *notae* denilen bu işaretlerden 21 tane vardır. Bunlardan *d . ple* (*gramme*) veya iki kollu çizgi (>), bir açıklamay; *obelos* veya (-), metnin arasına giren şüpheli bir mısraa; *asterisk* (X), tekrara; *antisigma* (⊃), sıra değişikliğine v.s. işaret ediyordu. İskenderiye'de üretilen metinlerde bu işaretler görülebilir[136]. Önceleri yazıda kelimeler birbirinden ayrılmadığı için bunları okumak da zor

oluyordu. Ancak Attika nesrinde, Isokrates zamanında cümle sonlarına işaretler konmağa başlandı. Attika *drama*'sında *paragraphos* yatay çizgiler ile belirtilmişti ve konuşmacıların değiştiğini gösteriyordu[137].

Böylece halka okunan eserler kitapçılar tarafından satışa çıkartılmadan önce gözden geçirilip tashih ediliyor, gereken açıklamalar yapıldıktan sonra kitap yayımlanıyordu. Kitabın yayımlanması demek onun kopya edilmesi, afişlenmesi ve satışa çıkartılmasıdır[138]. Ancak yazarlar para kazanmıyordu, telif hakları yoktu. Bazı yazarlar eserlerini yayımlamak için bizzat kitabın masraflarını karşılıyorlardı. Kendi müstensihleri (kopyacıları) olabilirdi. Yayımlamayı ifade etmek için *librum edere*[139], *publicare*[140], *emittere*[141], *divulgare*[142], *pervulgare*[143], *proferre*[144], *foras dare* 145 gibi kelimeler kullanılmıştır. Kitabın çıkışına ise *exire* deniyordu[146].

d. Palimpsestus

Pahalı olan yazı malzemelerini daha iyi değerlendirmek amacıyla bazen onlara yazılı olan eski metinler siliniyor, yerine yenileri yazılıyordu. İlkin yazı balmumu levhalardan silinmişti. Bunun için yüzey, çakı ile kazınmış (*psan*) ve üstüne yazılar yazılmıştı. Bu durumda levha *palin pseste* (*palimpsestos*, Lât. *palimpsestus*) haline gelmiştir. Ancak papirüs kırılgan olduğundan, onu silip yeniden yazmak zordu. Yazı ıslak süngerle silinerek yeniden kullanılıyordu[147]. Bunlara *palimpsest* deniyordu. Zamanla kelime anlam değiştirmiş; yıkanmış ve tashih edilmiş, fakat kazınmamış papirüslara da bu ad verilmiştir[148]. Parşömen papirüsa nazaran bu iş için daha elverişli idi. *Scalprum* denilen çakı ile kazınıyordu. Parşömenin pahalı olması nedeniyle Antikçağ metinleri kazınarak, onların yerine kutsal kitaplar ile kilise babalarının eserleri yazılmıştır. Ancak bazı kimyasal maddeler kullanılarak, kazınmış metinlerin bazıları sonradan okunabiliyordu[149].

I. BÖLÜM

ESKİ YUNAN KÜTÜPHANELERİ

A. ARKAİK DEVİR TYRAN KÜTÜPHANELERİ

1. Atina'da Tyran Peisistratos'un kütüphane kurma girişimleri

Yunanistan'da özellikle Attika'da yazılı belgelerin M.Ö. VIII. yüzyıldan itibaren günlük hayatta kullanılan yazılar ve resmî belgeler şeklinde ortaya çıktığını biliyoruz. İlk edebiyat örnekleri olan destanlar ise M.Ö. 700 yılına doğru yazı ile saptanmışlardır. *Ilias* ve *Odysseia* gibi destanların M.Ö. 650 civarında biraraya getirildiğini öğreniyoruz. Bu çeşit yazılı belge ve edebiyat ürünlerinin içinde yer aldığı kitap topluluklarının bulunduğunu düşünebiliyorsak da, Atina Tyran'ı Peisistratos'un (M.Ö. 556-527) varlığını sandığımız kütüphanesi bilinen Eski Yunan kütüphanelerinin ilki olmuş olabilir.

Tyran Peisistratos'un egemenlik dönemi Yunanistan'ın en parlak devirlerinden biri olmuştur. Ekonomik ve siyasal alanda ülkesini güçlendirmiştir. Komşuları ve özellikle Samos Tyran'ı Polykrates ile de iyi ilişkilerini sürdürmüştür. İç barış ve refahın sonucu olarak güzel sanatlara (mimari ve plastik sanatlar), edebiyata önem verilmiştir. Bu sanat ve edebiyat konularında belli bir şekilde Ionia kültürünün de etkisi kendisini hissettirmiştir[150].

Onun, özellikle edebiyata karşı ilgisini ve bu konudaki çabalarını kaynaklardan öğreniyoruz[151]. Bu bilgiler onun kütüphane kurmuş olduğu konusunda bizi inandırıcı niteliktedir[152].

Homeros'un şiirlerini toplattıktan sonra, Peisistratos'un, *Ilias* ve *Odysseia* nüshalarını çoğalttırdığı anlaşılmaktadır[153].

Tyran Peisistratos, Homeros'un şiirlerini zorlama ile almamış, para karşılığında elde etmiştir. Yunanistan'a baştan başa uyarıda bulunarak, elinde Homeros'un satırları bulunan herkesin, bunlar için kendilerine satır başına belli bir ücret ödeneceğini bildirmiş ve verme-

lerini istemiştir[154]. Ancak bu arada paraya tutkuları olan bazı kimselerin ise sahte satırlar düzenledikleri bilinmektedir. Fakat bunları okuyucular ve eleştirmenler tanımışlardır. Bu satırları işaretleyerek, bunların hatalı ve sahte olduğunu belirtmiş ve bunların Homeros'un değersiz mısraları olduğunu söylemişlerdir[155].

Edebiyat ve özellikle Homeros'un şiirleri ile bu kadar çok ilgilenen ve onları para karşılığında toplatan, düzeltme ve yayımlanmaları ile ilgilenen Peisistratos'un kütüphane kurduğu konusunda da kaynak bilgiye sahibiz. Aulus Gellius, Tyran Peisistratos'un serbest sanatlara[156] ilişkin kitaplardan oluşan bir kütüphaneyi Atina'da ilk kuran kişi olduğunu söylemektedir. Sonradan Atinalılar'ın büyük çaba göstererek bu kütüphaneye eklemeler yaptıklarını da belirtmektedir. Ona göre, daha sonraları Pers kralı Kserkses Atina'yı aldığı zaman sitadelin dışında bütün kenti yaktığı sırada (M.Ö. 480) tüm koleksiyonu alarak Persia'ya götürmüştür. Sonradan bunları kral Seleukos Nikator (M.Ö. 312-280) Atina'ya geri getirmiştir[157]. Aulus Gellius'dan sonra aynı bilgiyi tekrarlayan Sevilla'lı Isidorus, daha sonraki devir krallarının, özellikle Büyük İskender ve onun haleflerinin kütüphaneler inşa etmek ve bu kütüphaneleri kitaplarla doldurmak konusunda tecrübeli olduklarını belirtir. Kütüphanelere ilgileri açısından ise onların Peisistratos'u taklit ettiklerini söyler[158]. Tertullianus da Ptolemaios II Philadelphos'un kütüphanelerle ilgilendiğini ve bu yönden Peisistratos'u taklit ettiğini belirtmektedir[159]. Çok sonra Hieronymus da Martyr Pamphilos'un, kütüphane için göstermiş olduğu çaba yönünden Peisistratos ve Phaleron'lu Demetrios'a benzemek istediğini iddia eder[160].

Peisistratos'un kurmuş olduğunu sandığımız kütüphanenin kendisinden sonra oğlu Hipparkhos tarafından da korunduğunu düşünebiliriz. Hipparkhos'un kitaplarla ilgili olduğunu biliyoruz. Hipparkhos, Musaios'un yazılarını bozması nedeniyle, Pindaros'un öğrencisi olan şair ve müzisyen Hermione'li Lassos'un yakaladığı Onomakritos'u Atina'dan sürmüştü[161]. Aynca Hipparkhos'un, Peisistratos'un oğulla-

rının en akıllısı olduğunu, Homeros'un şiirlerini de Attika'ya tanıttığı ve rhapsodos'ları bu şiirleri okumağa zorladığını da öğreniyoruz[162]. Peisistratos ve oğlu Hipparkhos'un sanat ve edebiyat ile bu kadar yakından ilgili olmaları, onların kütüphaneye verdikleri önemi göstermektedir. Kültür merkezi olarak kendi saray ve çevrelerinde toplanan edebiyatçıların Homeros'un şiirleri ve diğer edebi konularda çalışmaları ve bunları bir kütüphanede toplamış olmaları normaldir. Tyran ailesi kentten kovulunca da kütüphane varlığını korudu. Çünkü halk şarkılarının ve oynanan *drama*'ların tutanaklan burada saklanıyordu.

Peisistratos'un kütüphanesinin varlığı konusunda modern araştırıcılar farklı fikirlere sahiptirler. Onun kütüphane kurmuş olduğunu benimseyenler arasında C. Wendel[163], A. Parsons[164], E. Saglio[165], J. K. Gates[166] gibi önemli isimleri sayabiliriz. Kütüphane tarihinin söz sahibi yazarlarından olan H. J. de Vleeschauwer de bu fikri destekler. H. J. de Vleeschauwer, bu kütüphanenin varlığına inanmayan araştırıcıların, bu konuda bilgi veren ve güvenilmez bir kaynak olan Aulus Gellius'a güvenmedikleri için böyle düşündüklerini söylemektedir. Ona göre, böyle bir kurumu zaten tyranlar öteden beri uygulamışlar ve Peisistratos da bu tutumu benimsemiş, böyle bir kuruluşu kendi prestij politikası için uygun görmüştür[167]. Peisistratos'un izlediği kültür politikasının reddedilmeyecek kadar açık olduğunu belirten araştırıcı, Alkmaionid'lerle birleşen kral Kleomenes tarafından Hippias'ın Atina'dan sürülmesi ile Atinalılar'ın kütüphanenin yönetimini ellerine almalarından dolayı, bu kütüphanenin bir kent kütüphanesi niteliğini kazandığını kabul eder[168]. Peisistratos'un kütüphanesinin varlığını kabul etmeyen araştırıcılar arasında J. W. Thompson[169], A. Hessel[170] gibi, Aulus Gellius'u güvenilmez bulanlar da vardır. Mc Garry[171] ve E. Johnson[172] da bu fikre katılmaktadırlar.

Yukarda uzun uzun açıklandığı gibi Peisistratos'un zamanında ve onun çabaları ile Homeros'un şiirleri toplanmıştır. Sarayında yer alan ve içine bu şiirlerin konulmuş olması gereken bir kütüphanenin kurulmuş olabileceği düşünülebilir.

2. Samos Tyran'ı Polykrates'in kütüphane kurma girişimi

Ionia tyranlarının sonuncusu, zalim fakat yapıcı bir kişiliğe sahip olan Samos Tyranı Polykrates (ölümü M.Ö. 522) Samos adasını geliştirdi. Burayı önemli bir ticaret merkezi yaparak adadaki bayındırlık faaliyetlerini artırdı. Gösterişli bir hayat süren Polykrates, kendi devrinde revaçta olan güzel sanatlar, mühendislik ve gemi inşaatçılığına önem vermekteydi. Yunanistan ile Mısır ve Asya arasındaki deniz yollarına egemen olan Samos adası denizcilikte ileri gitmişti. Bunun sonucu olarak gemileri ile ticaret ve ulaşıma hakimdi. Bu nedenle çevredeki elyazmalarını kolaylıkla topladığını düşünebiliriz. Gene de bu konuda kesin birşey söyleyemiyoruz.

Athenaios da P. Livius Larensis'in kitap koleksiyonundan söz ederken, Samos'lu Polykrates'in kütüphanesinin, Atina Tyran'ı Peisistratos, Atina'lı Eukleides, Kıbrıslı Nikokrates, Pergamon kralları, şair Euripides, filozof Aristoteles, Theophrastos ve Neleus'un geniş kütüphaneleri ile birlikte, onun kütüphanesinden daha küçük olduklarını söylemektedir[173]. Athenaios'un az da olsa verdiği bu bilgiye dayanarak Samos Tyran'ı Polykrates'in kütüphanesi olduğunu veya kütüphane kurmak amacıyla çaba gösterdiğini sanıyoruz. L. H. Jeffery de onun kütüphanesinden söz etmektedir[174]. C. Wendel de onun sarayında kurmuş olduğunu sandığımız kütüphanesinde şiir ve müzik konusunda kitapların bulunduğunu ileri sürmektedir[175].

Samos Tyran'ı Polykrates'i bir kütüphane kurucusundan çok, bir kitap meraklısı ve kitap toplayıcısı olarak kabul etmek doğru olabilir. Athenaios'a dayanan J. K. Gates[176], C. Wendel[177] ve J. W. Thompson[178] gibi araştırıcılar da onu ilk kitap toplayıcılarından biri olarak kabul ederler. Hiç değilse Homeros, Hesiodos, Ionia filozoflarının ve döneminin lirik eserlerini (Simonides, Anakreon gibi) toplamış olmalıdır.

3. Herakleia Pontike (Karadeniz Ereğlisi) Tyranı Klearkhos'un kütüphanesi

Klearkhos I (M.Ö. 390-353) Pontos Herakleia'sı (bugünkü Karadeniz Ereğlisi) tyran'larındandır. Genç yaşında Atina'ya gelen Klearkhos, dört yıl süre ile Isokrates ve Platon'un öğrencisi olmuştur. Herakle-

ia'ya dönüşünden sonra parti kavgalarına girmiş ve kısa zaman sonra sürgüne gönderilmiştir. Mithradates'in yardımı ile Herakleia'ya dönebilmiştir. M.Ö. 364/63 yıllarında zalim bir tyran olarak başta bulunan Klearkhos, oligarşi taraftarlarını kovmuş ve onları öldürtmüştür. Tanrıya hizmet etmek amacıyla bilimin koruyucusu olan Klearkhos'un ilk resmi kütüphaneyi kurduğu söylenir. On iki yıl başta kaldıktan sonra öldürülmüş ve yerine oğulları geçmiştir[179].

Memnon, onun, diğerlerinden önce, tyran'ların ününü yayan bir kütüphane kurduğunu söylemektedir[180]. Modern araştırıcılardan H. Bengston tyran Klearkhos'un ilk resmi kütüphaneyi kuran kişi olduğunu kabul etmektedir[181]. C. Wendel ise Klearkhos'un kütüphane kurma fikrini, Atina'da Akademia'da öğrenci olduğu sırada oradan almış olduğunu ileri sürmektedir[182]. Bu bilgilere dayanarak onun kurduğu kütüphanenin kamuya da açılmış bir kütüphane olduğunu düşünebilirz. Ancak bu konuda daha çok bilgiye sahip değiliz.

B. KLASİK DEVİR ÖZEL KÜTÜPHANELERİ

M.Ö. V. yüzyılda kitapçılık ve kitabın ticareti gelişmiş olduğundan, Atina'nın aydınları evlerinde özel koleksiyonlar edindiler. Bunlardan bazıları aşağıda verilmektedir.

1. Eukleides'in kütüphanesi

Peloponnesos Savaşları'ndan sonra "Otuz'lar Hükümeti" kurulmuştu. Ancak Thebai'ya sığınmış olan Atina'lı demokratlar Thrasybulos'un yönetimi altında Atina üzerine yürüdüler ve burayı zaptettiler. Bunun sonucu olarak "Otuz'lar Hükûmeti" devrilip "On'lar Hükûmeti" kuruldu. Lysandros'unn teşviki ile Atina'ya demokratik idare yeniden gelmiş oldu ve "Beşyüz'ler Meclisi" kuruldu. Bu sırada başa gelen "On'lar Hükûmetinin" on arkhon'undan birisi de Eukleides'dir[183]. Eukleides, çevresi tarafından sevilen ve güvenilen bir kişiydi. F. G. Kenyon, onu Megara Okulu'nun kurucusu filozof Eukleides (M.Ö. 450-380) ile karıştırmaktadır[184]. Kendisine ilişkin fazla bigimiz yok ise de, Atina'nın siyasal gücünün zayıf olduğu sırada, eski kanunların işlerlik kazanmasına önem verdiğini ve demokrasinin kökleşmesinde olumlu katkısının bulunduğunu biliyoruz. M.Ö. 403 ve 402 yılların-

da Ion alfabesinin, Attik alfabesi yerine resmen kabul edilmesinde önemli rol oynamıştır[185].

Eukleides'in Athenaios'un da sözünü ettiği gibi, kitap topladığını ve evinde bir kütüphane kurduğunu sanıyoruz[186].

2. Euthydemos'un kütüphanesi

Beşinci yüzyılda Atina'da yaşamış zengin bir kişi olan Diokles'in oğlu Euthydemos, büyük bir ilgi ile devrin tanınmış yazarlarının eserlerini toplamak için çaba göstermiştir. Kendisi sofistlerin büyük ölçüde etkisinde kalmıştır.

Ksenophon'un verdiği bilgiye göre Sokrates ile Euthydemos arasında bir konuşma geçmektedir. Bu konuşmada Sokrates, onun önemli yazarların eserlerini toplayıp toplamadığını sorar. Euthydemos ise toplamağa devam ettiğini belirtir[187]. Gene Ksenophon, Euthydemos'a toplamış olduğu bu kitapların, meslek olarak seçeceği bilim dalında kendisine yararlı olup olmayacağını sorar. Ayrıca kendisinde Homeros'un tam kopyasının bulunduğunu, bunun gerçek olup olmadığını da araştırır. Euthydemos ise az da olsa bulunduğunu belirtir[188].

Böylece Euthydemos'un evinde ilgi duyduğu yazarların eserlerinden oluşan bir kütüphane bulunduğunu düşünebiliyoruz. Ksenophon'un verdiği bilgiden, evinde Homeros'un eserlerinin de bulunmuş olabileceğini sanıyoruz. Sokrates'in düşüncesine göre, kitap okumaktansa bilgin bir kişi ile ilişki kurmak daha yararlıdır. Fakat Euthydemos Sokrates'in bu düşüncesine rağmen kitap toplamağa devam etmiştir[189]. Kaynaklarda açık bilgi olmadığı halde, bu kadar kitap toplamağa meraklı olduğunu öğrendiğimiz[190] bu genç sofistin kesinlikle evinde özel bir kütüphanesi bulunuyordu.

3. Euripides'in kütüphanesi

Atina'nın üçüncü büyük *drama* yazarı olan Euripides'in (M.Ö. 480-406) bir özel kütüphanesi olduğunu öğreniyoruz. Anaksagoras ve sofistlerden Prodikos ile Protagoras'ın öğrencisi olarak felsefe ve hi-

tabet öğrenmiştir. Sokrates ile dostluk kurmuştur. Yirmi beş yaşında iken şair olarak ün yapmıştır. Yaşlanınca Atina'dan ayrılıp Makedonya'daki Pella kentine kral Arkhelaos'un sarayına gitmiş ve orada ölmüştür. Eserlerindeki *prologos* ile olaylann düğümünü çözen *deus ex machina* (oyun sırasında gökten iniyormuş gibi sahnenin üst kısmından indirilen ve olayı çözen tanrı) kendi buluşlandır. Eserlerinde sofist'lerin etkileri de görülen Euripides gerçekçi bir biçimde insan tutkulannı dile getirmiştir. Elimize geçen on sekiz *tragedyasının* en önemlileri arasında *Iphigenia Aulis'de, Iphigenia Tauris'de, Fenikeli kadınlar, Medeia, Hippolytos, Herakles, Alkestis, Bakkha'lar* vardır[191].

Euripides'in kitaplara çok düşkün olduğu ve zamanının çoğunu Salamis'de çalışarak ve yazarak geçirdiği bilinmektedir. Kitap topladığını ve bir kütüphaneye sahip olduğunu sanıyoruz. Zaten M.Ö. V. yüzyılın ikinci yansında kişilerin kitap okumak[192], kütüphane kurmak ve kitap toplamak[193] gibi işlerle uğraşması yaygındı ve eğitime önem veriliyordu[194]. Athenaios da bu kütüphanenin varlığından söz etmektedir[195]. Zamanında okuma ve kitap ticaretinin yaygın olduğu bir devrede onun da özel bir kütüphane oluşturduğunu anlıyoruz. Devamlı yanında bulundurduğu kâtibi ve aynı zamanda kölesi olan Kephisophon, muhtemelen onun için kitapları istinsah ediyordu[196]. Komedya yazarı Aristophanes de Euripides'in aşın kitap merakı ile alay etmektedir[197]. Böylece Euripides'in bir kütüphanesi bulunduğu kesin görünüyor ise de, ne yazık ki bu konuda ayrıntılı bilgiye sahip değiliz.

C. İKİNCİ KLASİK DEVİR

1. Özel kütüphaneler

a. Demosthenes'in kütüphanesi

Lukianos'dan, bir kütüphaneye sahip olduğunu öğrendiğimiz Demosthenes (M.Ö. 384-322) Antikçağ'ın en büyük hitabet ustasıdır. Atina'lı hatip Demosthenes, Isaios'dan hitabet dersleri almış ve hu-

kuk konusunda bilgi edinmiştir. Çok etkili bir şekilde söylenen *demegoria*'larında memleketine düşman olanlara nefretini yansıtarak dış politikaya karışmıştır. Yunanistan'ı Makedonya Kralı II. Philippos'un (M.Ö. 359-336) boyunduruğu tehlikesine karşı korumak için verdiği bu söylevler, çağlar boyunca en güzel hitabet örneklerindendir. Aigina'ya kaçan Demosthenes İskender'in ölümü üzerine Atinalılar tarafından Atina'ya çağrılarak Makedonya'ya karşı sürdürülen hareketin başına geçirilmiştir (M.Ö. 322). Ancak Antipatros'un Atina'yı ele geçirmesi ile, Makedonia'ya karşı mücadelede bulunmuş olanlar arasında Demosthenes de Kalaureia adasındaki Poseidon Tapınağı'na sığınmış ve orada intihar etmiştir (M.Ö. 322). Hitabet ve düşünce yeteneklerine sahip olan Demosthenes'in güçlü hafızası, çalışkanlığı, etkileyiciliği, ahlâkı, ciddiyeti, dürüstlüğü ve büyük yurt sevgisi onun söylevlerini güçlü kılmıştır[198].

Bu büyük hatibin kendi eserlerini ve Thukydides'den istinsah ettiklerini ve diğer kitapları içine alan bir kütüphanesinin bulunduğunu, Lukianos'un verdiği bilgiye dayanarak tahmin edebiliyoruz[199]. Lukianos'u kendi diline çeviren ve yayınlayan A. M. Harmon ise yaptığı açıklamada, Demosthenes'in bizzat kendi eli ile Thukydides'in eserlerini istinsah ettiğini ve ayrıca Aristoteles'in kütüphanesinden edindiği kitapların da bulunduğunu belirtmektedir[200]. Ancak Demosthenes'in bu kütüphanesinin büyüklüğü ve niteliği hakkında diğer kaynaklarda hiçbir bilgi olmadığı için bir fikir yürütemiyoruz. Modern araştırıcılar da böyle bir kütüphanenin var olabileceğini ileri sürmektedirler[201].

b. Speusippos'un kütüphanesi

Kütüphanesinin olduğunu öğrendiğimiz Speusippus, Platon'un Akademi'sinde onunla birlikte çalışmış ve kendisinden sonra da M.Ö. 347-339 arasında Akademi'nin başına geçmiştir. Aynı zamanda Platon'un yeğeni olan Speusippos'un[202] çok sayıda eser yazdığı, fakat bu eserlerin ancak parçalar halinde daha geç devir yazarlarında günümüze kadar gelebildiği görülmektedir. Bunlardan çıkardığı-

mız bilgiye göre Speusippus daha çok bilginin ampirik yönü ile uğraşmıştır. Özellikle biyoloji dalında incelemeler yaparak kitap yazmıştır. Bu kitap parçalar halinde bize kadar gelebilmiştir. Bu eserinde, birbirleriyle benzerlik yönünden, farklı hayvan ve bitki türleri tasnif edilmiştir. Speusippus, matematik teorisi ve etik konusunda da çalışmalar yapmıştır[203].

Diogenes Laertios[204] ve Aulus Gellius'un[205] verdiği açık olmayan bilgilerden, Speusippos'un bir kütüphanesi olduğu izlenimi uyanmaktadır. Ancak bu konuda kesin bir hükme varmak için daha başka bilgilere ihtiyacımız olduğu açıktır. Bununla beraber Aristoteles'in bu kitapları almak için verdiği paranın yüksek olması, Speusippos'un kitaplarının ya çok değerli veya sayıca fazla olduğu ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Çünkü J. C. Rolfe'un açıkladığına göre de bu para yüksekti. Bu sırada Martialis'in *Epigrammata (Epigram*'lar adlı eserinin birinci kitabı 700 satırdı ve beş *denarius* ediyordu. Daha ucuz olan baskılar ise altı ile on *sestertius* arasında satılıyordu[206].

2. Filozofların ve felsefe okullarının kütüphaneleri

a. Platon'un kütüphanesi

Antikçağ'ın en ünlü filozofu olan Platon (M.Ö. 427-347) Atina'nın Perikles'den sonraki sanat ve edebiyat alanında eriştiği parlak kültür döneminde iyi bir eğitim görmüştür. Platon, Herakleitoscu Kratylos'dan ders almıştır. Ancak Sokrates ile ilişki kurmasından sonra ondan çok etkilenmiştir. Eserlerinde onun etkisi kendini gösterir. Sokrates'in ölümünden sonra Megara'ya Eukleides'in yanına gitmiş ve daha sonra Atina'ya dönerek dersler vermiştir. Sonra da Mısır, İtalya ve Sicilya'ya geziler yapmış ve özellikle Güney İtalya'da Pythagorascıları yakından tanıma fırsatı bulmuştur. Böylece Sokratesci ve Pythagorascı düşünceler onu etkilemiştir. Syrakusai'da bulunduğu sürede kralın akrabası olan Dion ile yakınlık kurmuştur. Dion, yaptığı siyasi reformun planlamasında, kendisine hayranlık duyduğu Platon'dan yararlanmıştır. Daha sonra Sicilya'dan dönen Platon Atina'da ünlü okulu Akademia'yı kurarak, buranın yönetim ve öğreti-

mi ile uğraşmıştır. Platon'un bir problem düşünürü olduğu felsefeciler tarafından kabul edilmektedir. Sokrates'in etkisinde düşünüp yazdığı döneme "Sokratesci dönem" denilmektedir. Bu dönemde sadece bilgi ve erdem sorunları ile uğraşmıştır. Ancak bu dönemi aşarak kendi görüşüne ulaşmıştır. Sokrates'den ayrılarak kendi felsefesine doğru ilerlemesi ile, kendi felsefesinin temel görüşü olan *idea* öğretisine ulaşmıştır. Sofist'lerin dünya görüşü ile tartışmak isteği onu bu düşünceye yöneltmiştir. Platon, erdem kavramını hem kişiler hem de devlet yönetimi için geçerli görmüştür. Doğa felsefesi ile de uğraşan filozof, hayatının son döneminde ahlâk sorunları ile ilgilenmiştir. Matematik de ilgisini çekmiş ve evrenin matematik bir düzeni olduğuna inanmıştır. Kurduğu Akademia'sında uzun yıllar çalışan Platon, değerli bilginlerin yetişmesini sağlamıştır. Bu kişiler, Platon'un idealist dünya görüşü ile ampirik bilimleri bağdaştırmağa çalışmışlardır. Özellikle, değerli bir filozof olan Aristoteles de bunların başında gelmektedir. Platon'un en önemli eserleri *Apologia*, *Protagoras*, *Politeia*, *Gorgias*, *Menon*, *Phaidon*, *Phaidros*, *Timaios* ve *Nomoi*'dur. Onun otuz beş kadar eserinden otuz dördü dialog şeklindedir. Bunlar arasında bir de *Apologia* (*Sokrates'in Savunması*) bulunmaktadır. On üç mektupluk bir koleksiyonu da vardır[207].

Kaynaklarda Platon'un kitap topladığına ilişkin hemen hemen aynı nitelikte bilgiler bulunmaktadır.

Hicivci Timon yazmış olduğu *Sillos* (*Hiciv*) adlı eserinde, Platon'un, Pythagoras felsefesi ile ilgili bir kitabı büyük bir para karşılığında satın aldığını ve bu kitaptan Timaios'un dialoğunu derlediğini söyleyerek, onu hicveder[208]. Satyros ise, Platon'un Sicilya'daki dostu Dion'dan yüz *mna* karşılığında Philolaos'un Pythagoras doktrini ile ilgili üç kitabı kendisi için satın almasını istediğini söylemektedir[209]. Hermippos da Platon'un, Philolaos'un yazmış olduğu bir kitabı, kendisi Sicilya'lı Dion'un sarayına gittiği zaman Philolaos'un akrabalarından kırk gümüş *aleksandria minası*'na satın almak suretiyle ele geçirdiğini ve ondan Timaios'u transkribe ettiğini belirtmektedir. Hermippos, diğer kişilerin ise, Platon'un bu kitabı Philolaos'un genç

müritlerinden birini hapisten kurtarmak için Dionysios'tan bir hediye olarak kabul ettiğini söylediklerini açıklamaktadır[210]. Aulus Gellius da buna yakın bilgi vermektedir. Ona göre, Platon çok az parası olan bir kimse olmasına rağmen, Philolaos'dan on bin *denarion* karşılığında üç kitap satın almıştır. A. Gellius diğer bazı yazarların ise bu parayı kendisine dostu Syrakusai'lı Dion'un vermiş olduğunu söylediklerini de eklemektedir[211]. Diogenes Laertios ise, Kroton'lu Philolaos'un Pythagorascı olduğunu ve Platon'un, Dion'dan kendisi için Pythagorascı incelemeleri satın almasını rica ettiğini ileri sürmektedir[212]. Platon'un Dion aracılığı ile bazı kitapları elde etmiş olduğu konusunda antik kaynaklarda verilen bilgi inandırıcıdır. Platon'un dostu olan Dion, Syrakusai Tyran'ı I. Dionysios'un kayın biraderi idi. Platon M.S. 388'de, Sicilya adasında yaşayan Yunanlılar'ı yakından tanımak amacıyla, oraya bir gezi yapmıştı. Burada genç Dion ile tanışmış ve aralarında büyük bir dostluk başlamıştı. Bu tarihten itibaren Platon'un fikirlerini benimseyen Dion, bunları uygulama alanına koymak istedi. Bu amaçla hayatı boyunca Syrakusai'da mücadele etti. Dion'un büyük bir serveti olduğu da bilinmektedir. Servetini bu iş için harcamıştır. I. Dionysios'un ölümünden sonra başa geçen II. Dionysios da, Dion'un telkinleri ile Platon'u Syrakusai'daki sarayına çağırdı (M.Ö. 367/66). Bu dönemde etkin olan Pythagorascı filozofların başı Arkhytas ile Dionysios'un dost olmasına Platon aracılık etti. Bu filozof *Sofistes* ve *Politeia* gibi eserlerini krala gönderdi. M.Ö. 361'de Platon Syrakusai'a davet edildi. Platon, Syrakusai hükümdarları I. ve II. Dionysios ile olan ilişkisi ve Dion ile dostluğu sayesinde, bu sürede kütüphanesi için kitap toplamış olmalıdır[213]. Pontos'lu Herakleides ise Platon'un, ünlü Khoirilos'un eserlerine Antimakhos'un şiirlerini tercih ettiğini ve bizzat kendisinden, Kolophon'a giderek, onun şiirlerini toplamasını rica ettiğini anlatmaktadır[214].

Görülüyor ki kaynaklarda, Platon'un kitap toplaması konusunda hemen hemen aynı nitelikte çeşitli bilgiler bulunmaktadır. M.Ö. V. yüzyılda Yunanistan ve Syrakusai'da geziler yaparak, çok parası ol-

madığı halde yazmalar topladığı ve bunların daha çok Pythagorascı felsefe ile ilgili olduğu görülmektedir. Bu toplama işinden başka, Karystos'lu Antigonos'un *"Filozofların Hayatı"* adlı eserinde Zenon ile ilgili bölümde söylediğine göre, Platon'un eserlerini düzelterek yayınlandığı ve bu konuda kendisine yardımcı olan kimselere belli bir ücret verdiği de anlaşılmaktadır[215]. Bunlardan başka Diogenes Laertios, Platon'un Atina'ya Sophron'un *mimos*'larını ilk getiren ve bu yazarın üslubundaki karakterleri ilk çizen kişi olduğunu söylemektedir[216]. Demek ki Platon, toplamış olduğu eserler üzerinde çalışmalar yapıyor ve kendi eserlerini de yazarak bunları çoğaltıyordu.

Platon'un kurduğu Akademia'da bir kütüphanesi bulunduğu konusunda kesin bilgimiz yok ise de öğrenci ve dostları ile sürekli çalışmalar yaptığını göz önüne alırsak, orada bir kütüphanesi bulunduğunu düşünebiliriz. C. Wendel ise, Klearkhos'un Pontos Herakleia'sında hükümdar olduktan sonra bir kütüphane kurma isteğinin, Atina'da iken Akademia'da Platon ve Isokrates'in yanında yetiştiği sırada, bu kurumu tanımış ve benimsemiş olduğu düşüncesinden geldiğini ileri sürmektedir[217].

b. Aristoteles'in Lykeion'da kurduğu kütüphane

Aristoteles'in bir kütüphanesi olduğunu, kitaplar toplayarak bu kütüphaneyi geliştirdiğini ve kitaplarının kataloğunun yapıldığını kaynaklardan öğreniyoruz. Aristoteles'in bu kütüphaneyi, Atina'da meydana getirdiği Lykeion adlı felsefe okulundaki[218] bilimsel çalışmaları sürdürmek amacıyla kurmuş olması gerekir.

Aristoteles (M.Ö. 384-322) Makedonya kralı Amyntas'ın özel hekimi ve dostu olan Nikomakhos'un oğludur. On dokuz yaşında Atina'ya gelerek Platon'un Akademia'sına girmiş ve Platon'un ölümüne kadar burada kalmıştır. Aynı yerde öğretmenlik yaparken bir yandan da değerli eserler yazmıştır. Ancak Platon'un ölümünden sonra, dostu olan Atarneus Kralı Hermias'ın yanına yani Troas'daki Assos'a gitmiştir. M.Ö. 343 yılında ise Makedonya kralı II. Philippos tarafından

oğlu İskender'i eğitmek amacıyla sarayına çağrılmıştır. Bunu izleyen yıllarda memleketi Stageiros'a gidip bilimsel çalışmalarını sürdürmüştür. İskender'in Asya seferine çıkmasından sonra Atina'ya dönen Aristoteles, burada ünlü okulunu kurmuştur. Okulun başında aralıksız on iki yıl kalmıştır (M.Ö. 335-323). Ancak Atina'nın, Makedonya'ya karşı cephe alması ile zor durumda kalan Aristoteles Khalkis'e gitmiş ve orada ölmüştür.

Aristoteles, kendisinden önceki bilimsel gelişmeyi yani çağına kadar gelen bilginlerin tümünü biraraya toplayan ve her bilim dalı ile uğraşan bir sistem oluşturmuştur. Kendisinden önce yaşayan filozof Platon'dan farklı olarak ampirik araştırma ve doğa bilimine de önem vermiştir. Bilimsel çalışmayı metotlaştırması, tanımlaması, sınıflaması ve bilginin ilkelerini belirlemesi onun özelliği olmuştur. İyi bir araştırıcı, toplayıcı, gözlemci bir bilgindir. Bu kadar geniş bilgiyi ve hemen her konuyu sistematize etmesi, her soruyu sistematik olarak incelemesi eserlerinde de görülebilir. Metafizik, bilgi ve ahlâk problemlerini inceleyen Aristoteles, mantığın kurucusu olarak da kabul edilmektedir. Kendinden önceki sofistlerin başlattığı bilimsel çalışma kavramını bir sistem halinde geliştirmiş ve bunu mantık metodu ile yapmıştır. Sofist'lerin ileri sürdüğü pratik kuralları ve Sokrates'in kavramsal bilgiyi esas alan görüşlerini benimsemiş ve düşünmenin bütün yönleri ile araştırıldığı ve kanunlarının incelendiği bir yöntem getirmiştir. Soyut kavramları bilginin her alanına uyguladığından ve bu kavramların sağlam, açık ve tutarlı olmasından dolayı, Aristoteles iki bin yıl süresince felsefenin büyük isimlerinden biri olarak kalabilmiştir. Aynı zamanda bilim dilini de ortaya atmış, bilimsel kavram ve terimlerin özü ondan alınmıştır. Aristoteles, devleti, toplum felsefesini ve ahlâk anlayışını da birbirinden ayrılmaz bir bütün olarak kabul etmiştir. Dialoglarını ve mantık konusundaki yazılarını toplayan *Organon*, *Kategoriai*, *Analytika*, *Topika*, *Metaphysika*, *Physika* ayrıca zooloji ve ahlâk konusundaki eserleri, devlet felsefesi ile ilgili *Politika* adlı kitabı, *Rhetorika* ve *Poetika* adlı kitapları başlıca eserleridir[219].

Aristoteles'in kitap toplayarak kütüphane kurduğunu kaynaklar anlatmaktadırlar. Favorinus *"Memorabilia"* adlı eserinde onun, Speusippos'dan eserlerini üç *talanton*'a satın aldığını söylemektedir[220]. Aulus Gellius da Aristoteles'in filozof Speusippos'un ölümünden sonra üç Attika *talanton*'una yani 72.000 *sestertius*'a onun bazı kitaplarını satın aldığını bildirmektedir[221]. Aristoteles'in çok sayıda kitap topladığını sanıyoruz. Aristoteles'in eserlerinin bir kataloğunu yapan filozof Ptolemaios, onun hayatı ve servetine ilişkin bilgi verirken, onun bin kadar da kitabı olduğunu açıklar[222]. Andronikos da onun kitapları için aynı sayıyı vererek bu bilgiyi doğrulamaktadır[223].

Andronikos ve Ptolemaios tarafından Aristoteles'in kitaplarının kataloğunun yapıldığını öğreniyoruz[224].

Bütün bu bilgiler, kataloğu yapılacak kadar çok kitabın bulunduğunu düşündürecek niteliktedir. M.S. I. yüzyılda yaşayan Ptolemaios Khennos kitabında, Aristoteles'e ilişkin yaptığı kataloğu Gallos'a tarif etmektedir[225]. Bu katalogda Aristoteles'in kitapları mektup, kent hayatı, tıp, Homeros şiirleri gibi çeşitli konuları içine alıyordu.

Apellikon'un kütüphanesinde bulunan ve Aristoteles'e ait olan bazı kitaplar *Hypomnemata* adı altında bir kitapta toplanmıştır.

Artemon'un sekiz cilt halinde topladığı, Aristoteles'in mektuplarından oluşan bir kitap (*epistolai has en okto bibliois synegagen Artemon tis*).

Politeia (1) b olarak adlandırılan ve *"Şehirlerin/Yurttaşların Hayatı"* anlamına gelen, Aristoteles'e ait bir kitap.

Andronikos tarafından bulunmuş yirmi ciltlik diğer mektuplar (*epistolai allai, hais enetyhen Andronikos (en bibliois k.*).

Ve *Hypomnemata* adı altında sınıflandırılamayan diğer kitaplar. Bunun *incipit* ve genişliği, Andronikos'un *"Aristoteles'in kitabının kataloğu hakkında"* adlı eserinin beşinci kitabında bulunabilir (*kai alla tina hypomnematika*).

Aristoteles'in "Sorunlar"a ilişkin kitabı, on ciltlik *Homeros şiirindeki sorunlar* (*aporhemata Homerika*) adlı kitaba bağlanır.

Aristoteles'in *"peri iatrikes"* olarak adlandırılan *"Tıp biliminin özeti"* isimli kitabı.

Bu katalog sonradan çeşitli dillere çevrilmiştir[226].

Aristoteles'in eserlerinin, Ptolemaios'dan sonra Diogenes Laertios tarafından da kataloğu yapılmış ve burada 143 eser gösterilmiştir. Bundan başka Egide Menega'nın, Diogenes Laertios'un eki olarak gösterdiği diğer bir katalogda (*La Vita Menagiana d'Aristote*) ise toplam 195 eser gösterilmiştir[227].

Kaynaklardan varlığını öğrendiğimiz bu kütüphanenin, sistemli çalışmaları gerektiren bilimsel araştırmaların yapıldığı böyle bir okul içerisinde bulunması kaçınılmaz olmuştur. İçinde kitaplar ve çeşitli materyalin bulunduğu bu kütüphanenin okul için önemi büyük olmalıydı. Yapı olarak, Atina'nın doğusunda Lykabattos'un güney eteklerinde bulunan ünlü Lykeion'daki gymnasion'da kurulmuş olacağı akla gelmektedir. Ancak onun kalıntılarına rastlanmamıştır. İçinde kütüphanenin yer almış olabileceği bu okul Apollon Lykeios'a adanmış olan bir *gymnasion*'da kurulmuş olduğundan Lykeion adını almıştır[228]. P. Aristophron'un gymnasion'da yaptığı kazıda önemli bir şey ele geçmemiştir. Ancak onun düzeninden Diogenes Laertios tarafından, Theophrastos'un vasiyetine ilişkin verilen bilgi[229] ile haberimiz olmaktadır. Theophrastos'un vasiyeti, felsefe okulunda yapılması istenen işlerle ilgili istekleri belirtmektedir: *"Tapınağa bağışlanan malzeme ile birlikte Aristoteles'in büstü konsun", "Museion'un yanındaki küçük salonu önceden olduğu şekilde güzel bir biçimde inşa et", "Aşağı salona, araştırmacılar tarafından boydan boya geçilmiş olan ülkelerin haritalarını içine alan levhalar konulsun", "En iyi ve zarif bir şekilde altarı onar", "Bahçe ile peripatos ve bahçenin yanındaki evlerin mülkiyeti, satış yapılmaması koşuluyla dostlara bırakılmıştır"*. Bu cümleler bahçede, sözü edilen yapıların bulunduğunu göstermektedir ve bu yapılar için *Mo-*

useion (Musa'lar evi), *To hieron* (tapınak), *stoidion* (küçük *stoa*), *he kato stoa* (aşağı *stoa*) gibi kelimeler kullanılmıştır. C. Callmer bu yapılardan birinin Aristoteles'in kurmuş olduğu kütüphane ile ilgisi bulunduğunu tahmin etmektedir. Fakat Bergama ve diğer Antikçağ kütüphaneleri ile karşılaştırılarak, bu kütüphanenin de *gymnasion*'un avlularından birinde bulunabileceği düşünülebilir[230]. Aristoteles'in kitaplarının, *Musaion*'un yakınındaki büyük holün arkasında yer alan kısımlara konulmuş olabileceği de ileri sürülmüştür[231].

Lykeion'daki bu kütüphanenin yüzyıllar içerisinde uzun süre varlığını sürdürebildiğini de kaynaklardan anlamaktayız.

Aulus Gellius'un verdiği bilgiye göre Aristoteles altmış iki yaşında iken, hasta ve zayıf olması nedeniyle çok yaşayamayacağını biliyordu. Yanına gelen öğrencileri, yerine birini seçmesi için ondan ricada bulundular. Kendisi ile başlamış oldukları çalışmalarını sürdürmek için, onun seçtiği bir kişi ile çalışmak istiyorlardı. Aristoteles ise onlara, birini seçeceğine dair söz verdi. Bu sırada okulda, arkadaşları arasında dikkati çekmiş olan Lesbos'lu Theophrastos ve Rodos'lu Eudemos vardı. Aristoteles, bu iki kişinin doğduğu yer olan Rodos ve Lesbos'dan gelme iki ayrı şarap bulmalarını istedi. Rodos şarabını içince bu şarabın kuvvetli ve hoş olduğunu, Lesbos şarabını içince de bunun daha yumuşak olduğunu söyledi. Böylece Aristoteles incelikle Lesbos'lu Theophrastos'u varis olarak bıraktığını belirtmiş oldu. Gene Aulus Gellius'a göre Aristoteles ölünce (M.Ö. 322), zarafet ve inceliği ile tanınan Theophrastos'un çevresinde öğrenciler toplandılar[232].

Yukarıda belirtildiği şekilde Aristoteles, dostu Theophrastos'a kütüphaneyi bırakarak, onu halefi yapmıştır. Seçime giderek bu konuyu bir çekişme havasına sokmamıştır. Yalnız bu miras, kütüphanenin yapısı (binası) ile ilgili değildir. Aristoteles onu kişisel mülkü olarak bırakmıştır[233]. Theophrastos ölünceye kadar kütüphaneyi başarıyla yönetmiştir[234].

Ancak kütüphanenin Theophrastos'un ölümünden sonraki kaderini Strabon'dan öğreniyoruz[235]. Strabon, Koriskos'un oğlu Neleus'un di-

ğer Sokratesci filozoflar ile birlikte Skepsis'den[236] geldiklerini söylemektedir. Neleus'un ise hem Theophrastos'un öğrencisi hem de Aristoteles'inkiler ile birlikte Theophrastos'un kütüphanesinin de bir mirasçısı olduğunu belirtir. Aristoteles kendi kütüphanesi ile birlikte okulun yönetimini de Theophrastos'a bıraktığı halde, Theophrastos okulun yönetimini on ya da on bir öğrenciden oluşan bir *seniores consortium*'una vererek, sadece kitapları Neleus'a miras bırakmıştır. Böylece miras bırakma ve bu işi düzene koyma konusunda okulda genel bir hüküm olmadığı anlaşılmaktadır. Ayrıca okulun yöneticisi ile kitaplar arasında bir bağlantı yoktur. Belki de Neleus kendisine bırakılan miras ile birlikte okulun yönetiminin de kendisine verileceğini sanıyordu. Fakat okulun başına seçim yolu ile Straton getirilince (M.Ö. 287), kendi memleketi olan Skepsis'e kitaplar ile birlikte dönmüştür.

Strabon'un, Neleus'un kitapları Skepsis'e götürdüğünü söylemesine karşılık, Athenaios, Ptolemaios II Philadelphos'un Neleus'dan kitapları satın aldığını ve onları, Atina ve Rodos'da ele geçirdikleri ile birlikte, güzel başkenti Aleksandreia'ya götürdüğünü belirtir[237]. Modern araştırıcılar bu kaynakları farklı yorumlamışlardır[238]. Straton başa geçince kendisine kalmış kitaplar ile çalışmalarını sürdürmüştür. Plutarkhos da Strabon'u doğrulamaktadır[239]. Strabon, Neleus ölürken kendisinin Skepsis'e getirdiği kitaplarını cahil mirascılara bıraktığını, Bergama Krallığı'nın Attalos hanedanından II. Eumenes'in (M.Ö. 197-160) onları almasından korkarak bu kişilerin, onları bir mahzene sakladıklarını söylemektedir. Zamanla kitapların nem ve güveler nedeniyle bozulduklarını ve daha sonra zengin bir kitapsever olan Teos'lu Apellikon'a satıldıklarını belirtmektedir[240]. Bu yazmalar hem Aristoteles hem de Theophrastos'a ait olanlardır.

Her ne olursa olsun Neleus'un onları Skepsis'e götürmesi ile Peripatos okulundaki öğrenciler, Aristoteles'i kopyalarından ya da diğer okulda kalan eserlerinden tanımış olabilirler. Strabon da, Theophrastos'u izleyen erken Peripatos Okulu'nun az sayıda kitabı olduğunu, kitapların tümüne sahip olmadığını, bu az sayıda eser ile de her

konuda pratik bir yöntemle felsefe yapılamadığını ve ancak ilerde, Skepsis'e gidenlerin ortaya çıkması ile okulun felsefe çalışmalarının güç kazandığını ve Aristoteles'in daha iyi anlaşılır hale geldiğini belirtmektedir.

Strabon'un belirttiği şekilde, mirasçılar kitapları Apellikon'a satmışlardır. Apellikon, daha önce Atina'da edindiği kitap hazinesine, Skepsis'te saklanan ve nemden, kurtlardan bozulmuş olan yazmaları da eklemiştir. Apellikon'un Aristoteles'in Skepsis'deki yazmalarından nasıl haberi olduğunu bilmiyoruz. Strabon, Apellikon'un filozoftan çok kitapsever olduğunu ve bu yıpranmış yazmalarının tahrip olan kısımlarını rastgele doldurduğunu, filoloji ve felsefe bilgisi olmadığı için bunları hatalı olarak yayınladığını (çoğalttığını) söyler. Bu yayının kalitesi ne olursa olsun, Peripatoscu okulun ilgisini çekmiş ve Aristoteles ile ilgili çalışmalara, araştırmalara canlılık getirmiş olması normaldir. Buna bağlı olarak, okulun çalışmaları da düzene girmiştir[241].

Strabon ve Plutarkhos, Apellikon'un ölümü ve Atina'nın Roma'nın eline geçmesi (M.Ö. 86) ile Sulla'nın Apellikon'un kütüphanesini Roma'ya getirdiğini belirtmektedirler. Bu kütüphanenin Roma'ya gelişi ise kentin kültür hayatı üzerinde önemli rol oynamıştır[242]. Çünkü Roma bu sırada henüz kütüphaneyi tanımıyordu. Sulla bu kitapları Cumae'deki yazlık villasına koymuş ve kendisi de M.Ö. 79'dan itibaren burada yaşamıştır. Fakat onun ölümü ile kitaplar, varisi Faustus Cornelius Sulla'ya kalmıştır. Bu kütüphaneden M.Ö. 55 yılında Cicero da yararlanmıştır[243]. Cicero bu kütüphanenin büyümesi için F. Cornelius Sulla ile işbirliği yapmıştır[244]. Ancak daha sonra F. Cornelius Sulla bunları, sıkıntısı olduğunu iddia ederek satmıştır.

Strabon, bu kütüphaneyi Tyrannion adlı birisinin satın aldığını, ancak kitaplarda bulunan bilgilere yabancı olduğu için kötü kopyalar kullandığını ve metinleri karşılaştıramayan bir kişi olduğunu belirtir[245]. Atticus ve Cicero ile çok samimi dost olan Tyrannion, Aristoteles'in kaybolduğu sanılan, fakat uzun süre Skepsis'de kalarak

sonradan ortaya çıkan kitaplarını ve onun Peripatoscu metinlerinin eksiksiz kopyalarını yapmak istemiştir. Bütün bu yeni çoğaltmalardan, filozof dostu Cicero ile kopya atelyesi sahibi Atticus'un nasıl olur da haberi olmazdı? Cicero, felsefe ile de uğraştığı halde Aristoteles'e ilişkin felsefe eserlerinin çoğaltmalarından söz etmemektedir. Eğer Tyrannion satın almış olduğu ve Sulla'da bulunan kitapları tanıyıp değerlerinin farkına varmış olsaydı bundan Cicero'a söz etmiş olurdu.

Tyrannion kopyasını yaptırdığı eserlerden birini de o zamanlar Peripatosccu okulun başkanı olan Rodos'lu Andronikos'un (M.Ö. 70-50) emrine vermişti[246]. Tyrannion'un bu eseri Andronikos'a göndermesi, bir editörün saygı jesti olarak nitelenir[247]. Bu olay, yukarda sözünü ettiğimiz, Aristoteles'in bilinen kataloğunun Cicero zamanında Andronikos tarafından ilk kez yapılmasına (veya çoğaltılmasına) neden olmuştur. Cicero, Sulla'nın kütüphanesinin mezatla satışını eleştirirken[248] kitap koleksiyonundan söz etmektedir. Faal bir editör olan Andronikos'un, duraklamış olan okulun çalışmalarını canlandırmış ve Peripatos'un araştırmalarını bir *corpus*'da toplamayı tasarlamış olduğunu anlıyoruz. Fakat bu tasarının Apellikon'un yayınından (çalışmasından) önce mi ya da sonra mı olduğunu bilmiyoruz[249]. Porphyrios da Plotinos'un hayatından söz ederken, kendisine Plotinos'un kitaplarını düzenleme görevinin verildiğini ve bu düzenleme konusunda Atina'lı Apollodoros ile Peripatoscu Andronikos'u taklit ettiğini söyler ve Andronikos'un, Aristoteles ve Theophrastos'un eserlerini küçük parçalara böldüğünden söz eder[250]. Böylece Andronikos'un, Aristoteles'in eserleri üzerinde çalışmış olduğu ortaya çıkmaktadır. Rodos'lu Andronikos'un, Aristoteles'in eserlerini düzene koyup onları yayımlaması (çoğaltması) düşünce tarihi açısından önemli olmuştur. Andronikos'un bu çalışmalarının Atina'daki felsefe okulunun araştırmalarına katkıda bulunduğunu düşünebiliriz. Aristoteles'in kayıp eserlerinin böylece yeniden ortaya çıkarılışı Ortaçağ Avrupa felsefesinin gelişmesinde rol oynadığını düşündürmektedir[251]. Yani Antikçağ'da büyük filozofun tümüyle tanınmamasına karşılık,

Skepsis'deki el yazmalarının el değiştirerek bulunup yayımlanması (çoğaltılması) sonucunda Batı'da geniş bir Aristoteles bilgisi oluşmuştur. Eğer Neleus onları Skepsis'e götürmeseydi, belki de Aristoteles tümüyle bu kadar uzun süre gizli kalmayacaktı.

Neleus'un Skepsis'e götürdüğü kitapların kaderi böyle gelişirken, diğer taraftan Atina'daki okulun başına seçilerek gelen Straton orada kalan kitapları da kontrolü altına almıştır. Straton daha sonra vasiyetini hazırlamış, kendi parasının bir kısmından cenaze masraflarının karşılanmasını istemiş, vasiyetini yerine getirmesini istediği kişileri belirtmiştir. Bu arada okulu yaşlı ve çok meşgul olanları bir yana bırakarak Lykon'a teslim ettiğini söylemiştir. Okulun diğer üyelerinin Lykon ile işbirliği etmesini istemiş ve ayrıca kendi yazdığı kitaplar dışında, kendi kişisel kitaplarını da ona vasiyet etmiştir[252]. Böylece kaynaklar aracılığı ile Theophrastos'tan sonra okulun başına getirilen Straton'un, veraset yoluyla Lykon'u Atina'daki Peripatosçu okulun başına getirdiğini ve kendi mülkiyetindeki kitapları ona bıraktığını öğreniyoruz. Bu tarihten itibaren okula bağlı olan kütüphanenin kaderinin ne yönde geliştiği belirlenememektedir.

c. Theophrastos'un kütüphanesi

Athenaios, Antikçağ'ın ünlü kişilerinin kütüphanelerinden söz ederken filozof Theophrastos'un da bir kütüphanesi olduğunu belirtmektedir[253]. İçinde Aristoteles'in kitaplarının da yer aldığı Theophrastos'un bu kütüphanesinde felsefe konusunda eserler bulunmuş olmalıdır.

Theophrastos (M.Ö. 370-287) Lesbos (Midilli)'ludur. Sonradan Atina'ya giderek Platon'un derslerini izlemiş ve Aristoteles'in öğrencisi ve dostu olmuştur. Aristoteles'in ölmesi ile Lykeion'un şefi olarak görev almıştır (M.Ö. 322'ye doğru). Atinalılar tarafından sevilen Theophrastos uzun süre ders vermiştir. Geniş bilgisi, titiz çalışma ve araştırmaları ve belâgatı ile tanınmıştır. Theophrastos, saçma inançlar ile alay eden *Karakterler* adlı eseri ve *Metafizik* adlı kitabı ile dinsizlikle itham edilmiştir. Bu sırada, Amphikleides'in oğlu Sophok-

les, devletten izin almadan felsefe okutanların idam edilmesi için kanun çıkartınca, Theophrastos da diğer felsefe okutanlar ile birlikte sürülmüştür. Fakat Philo'nun girişimi ile bu kanun kaldırılınca filozoflar da yeniden okullarına dönmüşlerdi. M.Ö. 308 yıllarında yazdığı *Karakterler* adlı eserinde çeşitli insan mizaçlarını sınıflandırır. Bu eseri ile kendisinden sonra gelen yazarları da etkilemiştir. Ahlâk konusunda ise maddesel değerlere önem verdiği için Stoacılar tarafından eleştirilmiştir. Komedya yazarı Menandros'un (M.Ö. 340-292) da öğretmeni olan Theophrastos, bitkiler konusunda yazdığı kitabında 500 kadar bitki türünü tanıdığını göstermiş ve bunlar arasında sınıflamalar yapmıştır. Felsefe tarihçisi olarak da kabul edilen Theophrastos, duyulabilen şeyler konusundaki eserinde kendisinden önceki düşünürlerin fikirlerini geliştirmiştir. Hareket ve yer prensipleri ile de ilgilenen filozofun bitkiler, metafizik, fizik ve mantığı kapsayan bir külliyatı vardır[254].

Aristoteles'in kurduğu Lykeion ve kütüphanenin Theophrastos'un yönetimine geçtiğini biliyoruz. Bu konuda kaynaklar da bize yardımcı olmaktadır. Aulus Gellius'un verdiği bilgiye dayanarak yerine Theophrastos'u bıraktığından yukarda söz edilmişti[255]. Aristoteles kütüphanesinin yönetimini Theophrastos'a bırakmış ve aynı zamanda onu Lykeion'daki Peripatoscu okulun başına getirmiştir.

Theophrastos bu okulu ve kütüphaneyi Aristoteles'in metotlarına bağlı kalarak geliştirmiştir. Siyasal karışıklıklara ve özellikle bir ara sürülerek kenti terk etmesine rağmen hemen hemen otuz beş yıl yani ölümüne kadar (M.Ö. 287) bu kurumu başarı ile yönetmiştir.

Theophrastos'un kişisel kütüphanesi olduğunu belirten Athenaios, bu kütüphanenin sonradan Aristoteles'in kütüphanesi ile birlikte Neleus tarafından Ptolemaios II Philadelphos'a satıldığını, onun da diğer kitaplar ile birlikte bu kitapları başkenti Aleksandreia'ya (İskenderiye'ye) götürdüğünü söylemektedir[256].

Bu kütüphanenin bir kataloğunun bulunduğu konusunda da bazı bilgilere sahibiz. Andronikos ve Hermippos söz konusu edilen bir ki-

tabın, Theophrastos'un eserlerinin kataloğunda bulunmadığını söylemektedirler[257]. Diogenes Laertios'un verdiği bilgiye göre katalog; edebiyat, astronomi, aritmetik, hukuk, din, çocuk eğitimi, felsefe, politika, bitki ve hayvanlar gibi çeşitli konuları içine alan kitapların bir kataloğu idi. Bu katalogda ayrıca her konuda kaçar kitap bulunduğu da konularının yanında gösterilmiştir[258].

Bilgi edinmek için metodlar nelerdir	(1 kitap)
Gerçek olmayan, yanlışlar konusunda	(1 kitap)
Konulara giriş	(1 kitap)
Aiskhylos ile ilgili	(1 kitap)
Astronomi araştırmaları	(6 kitap)
Aritmetik konusunda gelişmeler	(1 kitap)
Akikharos	(1 kitap)
Mahkeme konuşmaları konusunda	(1 kitap)
İftira ile ilgili	(1 kitap)
Astyereon, Phanias ve Nikanor ile yazışmalar	(1 kitap)
Dindarlık konusunda	(1 kitap)
Evias	(1 kitap)
Karışıklık zamanları konusunda	(2 kitap)
Uygun deliller konusunda	(1 kitap)
Çocukların eğitimi konusunda	(1 kitap)
Aynı isimdeki diğer bilimsel incelemeler	(1 kitap)
Eğitim veya iyi ahlâk ya da ölçülülük konusunda	(1 kitap)
Felsefeye teşvik	(1 kitap)
Sayılara ilişkin	(1 kitap)
Kıyaslamanın belirtilmesini içine alan tarifler	(1 kitap)
Cennet konusunda	(1 kitap)
Siyaseti konu edinen	(2 kitap)
Doğaya, meyvelere, hayvanlara, v.s. ilişkin	

Bunu bir çeşit konu kataloğu olarak kabul edebilirsek de, bu konuda kesin sonuca varmamız için kaynaklardaki bilgi yeterli değildir.

Theophrastos'un son zamanlarında kütüphaneyi Neleus'a bıraktığını öğreniyoruz. Diogenes Laertios'un verdiği bilgiye göre, Theophrastos bir vasiyetname ile evdeki eşyalarını Meleanthes ve Leon'un oğlu Pankreon'a bağışlamış ve kendi parası ile okulun paralarının yönetimini ise Hipparkhos'a bırakmıştır. Ayrıca *Museion*'un onarılmasını ve Aristoteles'in heykelinin tapınağa konmasını istemiştir. Diogenes Laertios, *altar*'ın onarılmasını da istemiş olduğunu, Stageiros'daki kendi mülkünün Kallinos'a verilmesini ve kütüphanenin tümünü Neleus'a bıraktığını da yazmaktadır. Bahçe ve bahçeye bitişik evleri isimlerini belirttiği dostlarına, ortaklaşa edebiyat ve felsefe çalışmaları yapmak üzere bırakmıştır[259]. Theophrastos'un kütüphanesini öğrencisi Neleus'a bırakması hakkında, Athenaios ve Diogenes Laertios'dan başka Strabon da uzun uzun söz etmektedir[260].

Kaynaklarda ortak olan bilgi Theophrastos'dan sonra, içinde Aristoteles'in bir kısım kitaplarının da bulunduğu Theophrastos'un kütüphanesinin Neleus tarafından Skepsis'e götürülmüş olduğudur.

d. Neleus'un kütüphanesi

Strabon'a dayanarak yukarda belirttiğimiz gibi, Koriskos'un oğlu Neleus, diğer Sokrates'çi filozof olan arkadaşı Erastos ve babası Koriskos ile birlikte Skepsis'den Atina'ya gelmiştir. Neleus, Lykeion'da Theophrastos'un çevresindeki filozoflar arasına katılmış ve onun öğrencisi olmuştur. Zamanla Theophrastos'un beğendiği kişiler arasına girmeği başararak onun ve Aristoteles'in kütüphanesinin de mirascısı olmuştur. Okulun başına seçim yoluyla Straton getirilince (M.Ö. 287), buna üzüldüğü anlaşılan Neleus da kendisine bırakılan kitapları alarak Skepsis'e geri dönmüştür[261]. Diogenes Laertios da Strabon'un verdiği bilgiyi doğrularken, Theophrastos'un kütüphanesinin tümünü Neleus'a verdiğini belirtir[262]. Aristoteles'in kütüphanesinden söz ederken anlatıldığı gibi, Strabon'un verdiği bu bilgiye karşılık, Athenaios Ptolemaios II Philadelphos'un Neleus'dan bu ki-

tapları Atina'da satın alarak başkenti İskenderiye'ye götürdüğünü ileri sürer[263].

Açıkça görüldüğü üzere bu noktada kaynaklarda iki farklı görüş ortaya çıkmaktadır. Modern araştırıcı ve bu konunun uzmanlarından olan H.J. de Vleeschauwer, Strabon'un verdiği bilgilerin açık olduğunu, halbuki Athenaios'un başka rivayetlerin etkisi altında kaldığını söyleyerek, kitapların Skepsis'e götürüldüğünü kabul eder[264]. H. J. de Vleeschauwer'in bu görüşünün yanında C. Wendel ise Neleus'un kütüphanesini bölerek hocalarının eserlerini ve ders notlarını Atina'da bıraktığını, diğerlerini ise Aleksandreia'ya sattığını ve Atina'daki Lykeion'un diğer üyelerinin elinde Aristoteles'in ancak çoğaltılmış yazılarından birer örneğin bulunduğunu ileri sürer[265]. Straton'a kalmış olan kitapların da bunlar olacağı varsayılabilir. Plutarkhos da Strabon'u doğrular.

Skepsis'e getirilen kitapların daha sonraki kaderini Aristoteles'in kütüphanesinin hikâyesini anlatırken belirttiğimiz gibi, gene Strabon'dan öğreniyoruz. Neleus'un cahil mirascılarına kalan bu kitaplar bakımsız durumda kaldılar. Ancak İskenderiye ile rekabet halindeki Bergama Krallığı'nda Attalos hanedanından Eumenes II'nin kütüphane kurmak amacıyla kentte yazma aradığını duyan mirascılar kitapları mahzene saklamışlardır. Bir süre burada kalan yazmalar nem ve güve nedeniyle tahrip olmuştur. Daha sonra, Aristoteles ve Theophrastos'un bu kitapları, bir filozoftan çok bir kitapseverolan zengin Teos'lu Apellikon'a satılmıştır[266]. Ancak Strabon'un cahil ve bilgisiz kimseler olarak nitelediği bu mirascıların kitapları daha önce Bergama kralından sakladıkları halde, daha sonra büyük bir para karşılığında Teos'lu Apellikon'a satmaları, onların kitaplardan anladıkları ihtimaline kuvvet kazandırmaktadır. Nitekim H. J. de Vleeschauwer bu mirascıların kitapların değerini bildiklerini ileri sürmektedir[267].

Neleus'un bu kitapları Skepsis'e götürmesi Atina'daki Peripatos Okulu'nun felsefe çalışmalarını bir ölçüde aksatmış olabilir. Okuldaki öğrenciler Aristoteles konusundaki çalışmalarını ya kopyalarından ya da okulda kalan diğer eserlerden tanımış olmalıdırlar.

e. Straton'un kütüphanesi

Aristoteles ve Theophrastos'un kitaplarının, Theophrastos tarafından Neleus'a miras bırakıldığını, ancak okulun başına seçim yoluyla Straton'un gelmiş olduğunu ve belki de buna kızan Neleus'un kendisine bırakılan kitapları alarak Skepsis'e götürdüğünü daha önceki bölümlerde belirtmiştik. Neleus'un, kütüphaneyi bölerek hocalarının yazılarını ve henüz çoğaltılmamış olan ders notlarını Atina'daki Lykeion'da bıraktığını, diğerlerini ise ya beraberinde aldığını veya İskenderiye'ye sattığını açıklamıştık[268]. Lykeion'un diğer üyelerinde Aristoteles'in çoğaltılmamış yazılarından birer örnek bulunmuş olmalıdır[269]. İşte Straton okulun başına geçince okulda bulunan kitaplar, kendisinden önceki hocaların ders notları ve onların bazı eserleri olmalıdır. Böylece Straton'un yönetimindeki kitaplar aslında okulun malı olsa bile, onları Straton'un kütüphanesi olarak nitelendiriyoruz. Çünkü Diogenes Laertios'un belirttiğine göre Straton da okulu Lykon'a bırakırken, kendi yazdığı kitapların dışındaki diğer bütün kitapları ona bırakmıştır[270]. Bu vasiyet ise okuldaki kitapların hiç değilse bir kısmının Straton'un mülkiyetinde olduğunu düşündürmektedir.

Lampsakos'lu (Lapseki) filozof Straton (M.Ö. 340-270) Theophrastos'dan sonra Aristoteles'in okulunun başına geçmiş ve ölünceye kadar bu görevde kalmıştır. Bir ara Ptolemaios I Soter tarafından oğlunu yetiştirmek üzere İskenderiye'ye çağrılmış ve M.Ö. 300-285 tarihleri arasında orada kalmıştır. Straton'un doğa felsefesi ile ilgili eserleri kaybolmuştur. Ahlâk konusu ile de ilgilenen filozof fizik konusunda uzun süre çalışmış ve "Fizikçi" unvanını almıştır. Aristoteles ile Epikuros arasında yer alan filozof, psikoloji konusunda fikirler ileri sürmüştür. Ona göre ruh, hem duyularla algıladığı hem de düşündüğü zaman hareket halindedir. Metafizikle de uğraşan Straton, evrenin oluşması için tanrıların gerekmediğini, her şeyin doğa tarafından oluşturulduğunu savunur. Fizik konusunda ise, evrendeki her şeyin kendi özellik ve nitelikleri ile hareket ettiğini, dış nedenlere bağlı olmadığını kabul eder. Straton'un fizik, felsefe, psikoloji, biyoloji ve çeşitli konularda pek çok eseri bulunmaktadır[271].

Straton'un da başında bulunduğu Peripatos Okulu yüzyıllar boyunca ayrı bilim dallarındaki sistemli araştırmalarını sürdürmüş, M.Ö. I. yüzyılda burada Aristoteles'in eserlerinin yorumları ve açıklamaları yapılmış ve Aristoteles'in ilerki çağlara kalması sağlanmıştır. Bu filolojik çalışmalardan başka tarih konusunda da çalışmalar yapılmıştır. M.Ö. 78-47 arasında okulun başına Rodos'lu Andronikos geçmiş ise de okulun daha sonraki kaderini bilemiyoruz.

D. HELLENİSTİK DEVİR KÜTÜPHANELERİ

1. Krallık kütüphaneleri

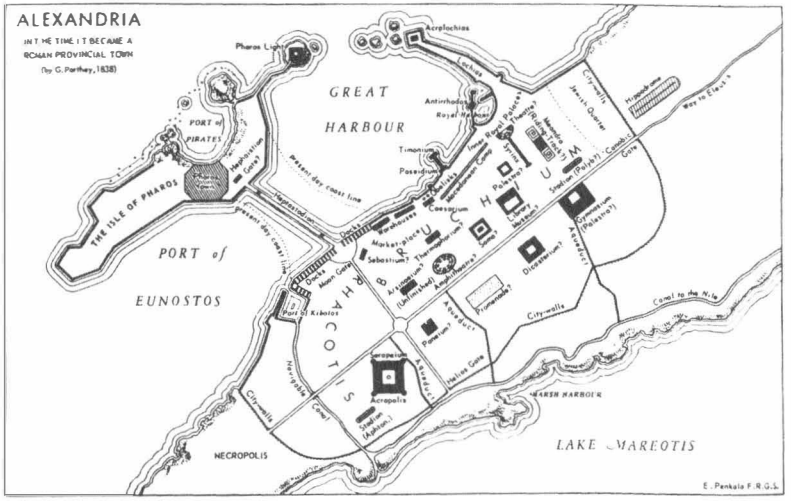
a. Aleksandreia (İskenderiye)'daki Museion Kütüphanesi

a1. Kütüphanenin planı, yapısı

İskenderiye kentinin Brukheion mahallesinde ve kral sarayının yakınındaki *Museion* adlı krallık akademisinde bulunan kütüphanenin eski hali ve planı kesinlikle belirlenememiştir (Lev. IV, Res. 2). Antik yazarlar tarafından kütüphanede ortalama 500.000 kadar rulo bulunduğu söylendiğine göre, bunları içine alabilecek büyüklükte bir kütüphane binasının bulunmuş olması gerekiyordu. Bu konuda Strabon, bize az da olsa bilgi verir, ancak kütüphanenin inşasından söz etmez. Ayrıca, *Museion*'un, sarayın sadece bir kısmını oluşturduğunu ve burada gezinti ve oturma yerleri ve bilginlerin ortaklaşa yemek yedikleri geniş bir salonun bulunduğunu belirtmektedir[210]. Modern araştırıcılar esas olarak Strabon'un verdiği bilgiyi almışlar ve bunu kendilerine göre yorumlamışlardır.

C. Callmer, *Museion*'un iki tarafından ağaçlı yollar ve sütun dizileri ile çevrilmiş olduğunu ve bu yapının içinde bir *oikos* ve bir ziyafet salonunun bulunduğunu kabul etmektedir. Bu kütüphanenin planının ortaya çıkartılması için Bergama Kütüphanesi ile karşılaştırma yapılmasının gerektiğini ve buranın, Atina'daki Lykeion'un örnek alınarak inşa edilmiş olabileceğini ileri sürmektedir[211].

B. Götze de Atina Lykeion'undaki kütüphanede olduğu gibi, İskenderiye sarayına bağlı *Museion*'da bulunan kütüphanenin de sütun-

Lev. IV, Res. 2: İskenderiye Limanı krokisi (E. A. Parsons, The Alexandrian Library).

lu hollerin yanında ve belki de *peristyl*'li bir yapının içinde yer alabileceğini söylemektedir. İskenderiye'deki *Museion*'un merkezini kütüphanenin değil, bilginlere ait ortak yemek yenilen salonun oluşturduğunu ve bilginlerin ve öğrencilerin kullandıkları toplantı salonlarının kütüphaneye ayrılan odalardan daha büyük yer kapladığını düşünür. Ayrıca burada Ptolemaioslar'ın heykelleri ve sunakların bulunmuş olabileceğini kabul eder. Eski Yunan *gymnasion* ve *heroon* yapılarının içinde yer alan küçük nişli ve *absid*'li salonlar ile kıyaslama yaparak İskenderiye Museion'undaki büyük yemek salonunun yapısı ve dekorasyonu hakkında bilgi edinmenin mümkün olabileceğini belirtmektedir[274].

A. Parsons'nın açıklamasına göre, başlangıçta bağımsız küçük bir yapı veya Musa'lar için yapılan bir sunak olan ve tanrıça heykelleri ile süslü bulunan *Museion*, sonradan, yanlarında sütun dizileri bulunan, ağaçlı gezinti yerleri ile donatılmıştır. Saraya bağlanan bu *Museion*'da, gezinti yerinin yanında, bilginlerin içinde bilimsel tartışma yaptıkları oturma yerlerinin bulunduğu bir *eksedra* da yer alı-

yordu. A. Parsons ayrıca *Museion* binasının içinde bilginlerin bir arada yemek yedikleri bir yemekhane ve gene bilginler için çalışma odalarının da yer aldığını, buranın bu durumu ile bugünkü İngiltere kolejlerine benzetilebileceğini söylemektedir. Ayrıca bu kısımda, *Museion*'a akademi üyesi olarak davet edilen ve uzun süre kalan kralın misafirleri, şairler, edipler ve bilim adamları da kalabiliyordu[275].

İskenderiye Kütüphanesi'nden geriye pek az şey kalabilmiştir. 1848 yılında bulunan Dioskorides'in eserini içeren yazı tomarının yer aldığı üç taş blok bunlar arasında söylenebilir. *Museion*'dan ise sadece bir hatip heykelinin alt kısmı günümüze gelmiştir[276].

a2. Kütüphanenin kuruluşu

Büyük İskender'in ölümünden (M.Ö. 323) sonra, kurduğu imparatorluk yirmi yıl kadar süren savaşların sonunda kumandanları arasında paylaşıldı. Biz burada, konumuzla ilgili olduğu kadarı ile, Mısır'ın kaderini etkileyen ve Ipsos Savaşı'ndan (M.Ö. 301) sonra kurulan Ptolemaioslar Devleti'nden söz edeceğiz. Daha önce Peisistratos'un Atina ve Polykrates'in Samos'da yaptığı gibi, Ptolemaioslar da krallıklarını kurduktan sonra güçlenmeği amaçladılar ve bunu da belli bir kültür politikası izleyerek daha da kuvvetlendirdiler. Ele geçirdikleri yerlerde Eski Yunanlılar kendi kültürlerini yayma politikasına yöneldiler. Ayrıca seferleri süresince daima bilgin ve edebiyatçıları yanında götüren ve ele geçirilen ülkelerde siyasal ve kültürel merkezler oluşturan, bu tür çalışmalara önem veren İskender'in etkisi ile zaten bu fikri benimsemişlerdi. Ptolemaios I Soter (M.Ö. 304-285) ve onu izleyen Ptolemaios II Philadelphos'un (M.Ö. 285-246) barışsever ve kültüre önem veren kimseler olması sayesinde, İskenderiye kısa sayılacak bir zamanda devrin en önemli kültür ve ticaret merkezlerinden biri haline gelmiştir. Kendi kültürlerini yayma politikaları yanında Mısırlılar'ın geleneklerine ve dinlerine saygı gösteren Ptolemaios I Soter, onların kanunlarını da yürürlükte bırakmıştır. Serapis kültünü Mısır'a getirmiş ve kendisi de firavun unvanını almıştır. Ptolemaios I Soter'den sonra yerine gelen oğlu Ptolemaios

II Philadelphos bilim ve edebiyata düşkün bir kişi idi, kitaplar topluyor ve çeşitli koleksiyonlar yapıyordu. Onun bu merakı İskenderiye Kütüphanesinin kurulmasında önemli bir etken oldu"".

İskender'in M.Ö 331'de kurduğu İskenderiye kentinin Brukheion mahallesinde *Museion* ve buna bağlı olan kütüphane, Rhakotis mahallesinde ise sonradan kurulan Serapeion Kütüphanesi yer alıyordu. Brukheion mahallesi Yunanistan ve Makedonya'dan gelenlerin siyasal ve kültürel merkeziydi. Rhakotis mahallesinde ise çoğunlukla yerli Mısırlılar oturmaktaydı. Burada ayrıca Yahudi kolonisi ve diğer Sami kökenli halk da yaşıyordu. Bu nedenle Museion'un Hellenik niteliği açıkça görülüyor.

Ptolemaios I Soter Mısır'a gelince burada birikmiş olan paraya el koydu. Böylece elde ettiği büyük maddi olanaklara ve geniş bir alana yayılan ticarete, İskender'den alınan fikir ve davet edilen Eski Yunan bilginlerinin yardımı eklenince, burada önce bir kültür merkezi ve bunun sonucunda da bir kütüphane kurma düşüncesini gerçekleştirdi. Ptolemaios I Soter düşündüğü şekilde sarayına bağlı olarak bir kültür merkezi kurma fikrini gerçekleştirmek için Peripatos Okulu'nda yetişmiş olan Theophrastos'u Mısır'a çağırdı. Ancak onun bu teklifi reddetmesi üzerine Phaleron'lu Demetrios'a başvurdu (M.Ö. 296 veya 297). Kassandros tarafından M.Ö. 317'de Atina'ya vali olarak atanan Phaleron'lu Demetrios, bu sürede Atina'yı refaha kavuşturdu. Ancak M.Ö. 307'de Demetrios Poliorketes'e karşı koyduğundan dolayı ölüme mahkûm edilmiş ve bu görevden ayrılmak zorunda kalmıştı. Ancak Phaleron'lu Demetrios'un sonradan Thebe'ye sürüldüğünü öğreniyoruz. Kendisi İskender'i seven Atina'lı bir diktatördü. Theophrastos'un da öğrencisi olan Phaleron'lu Demetrios, onun reddettiği daveti kabul ederek İskenderiye'ye geldi. Böylece Aristoteles'in Peripatos Okulu'ndaki çalışmalarını İskenderiye'ye getirme fırsatını buldu. Ancak kurmasını istedikleri kültür merkezi için bir de kütüphane gerekiyordu. Demetrios kısa zamanda yetenek ve kültürü ile kendini göstererek Ptolemaios krallarının siyasal ve kültürel danışmanı olmuştur. H. J. de Vleeschauwer onun, İskenderiye

Kütüphanesi'nin kurulmasında kralı ikna etmiş olduğuna inanmaktadır[278].

İskenderiye Kütüphanesi'ni, Ptolemaios I Soter'in mi yoksa Ptolemaios II Philadelphos'un mu kurmuş olduğu tartışmalı bir konudur. Kütüphanenin kuruluşu ve Phaleron'lu Demetrios'un yardımları konusunda en belli başlı kaynak Aristeas'un mektubudur. Bu mektup, F. Josephus gibi Yahudi yazarlarına ve daha sonra da Hristiyan yazarlarına kaynaklık etmiştir. Aristeas'ın mektubunda Tevrat'ın Eski Yunancaya çevrilmesinin hikâyesi anlatılmaktadır. Bu mektubun M.Ö. 200-63 yılları arasında yazıldığı sanılmaktadır. E. A. Parsons, Aristeas'ı, kendisinden önce ve sonra yapılan bütün edebiyat, sanat ve kültürel çalışmaları Ptolemaios II Philadelphos'a bağladığı için eleştirir. Ona göre anlatılan olayların çoğu Ptolemaios I Soter zamanında geçmektedir[279]. Daha sonra bazı araştırıcılar bu mektubun yazılış tarihi konusunda farklı bilgiler vermişlerdir. Bu tarih R. Marcus'a göre M.Ö. II. yüzyıl (131), H.J. Theckeray'a göre de M.Ö. 120-80 arasındadır[280]. XVI. yüzyıldan günümüze kadar bu konuda araştırma yapanlar, Aristeas'ın Hellenleşmiş bir Yahudi olduğunu, Yahudi halkının kanunlarının ve kurumlarının övgüsünü yaptığını belirtmişlerdir. H.J. Theckeray, Aristeas'ın verdiği bilgilerde kronoloji hataları bulunduğunu söyleyerek, ona güvenilmeyeceğini ileri sürmektedir[281].

Flavius Josephus'un (M.S. 37-100) anlattığı şekilde Ptolemaios II Philadelphos zamanında ve Phaleron'lu Demetrios'un tavsiyesi ile Yahudi kanunlarının çevrilmesi şöylece olmuştur: Kral Ptolemaios II Philadelphos'un sarayında görevli olan Phaleron'lu Demetrios hem kendi isteği hem de kralın emri ile çevreden kitap toplamaktadır. Phaleron'lu Demetrios, krala 20.000 kitap toplayabildiğini ve kısa zamanda bunu 500.000'e çıkartacağını söylemektedir. Bu arada Yahudiler'in ülkesinde değerli kanunlar bulunduğunu öğrenir, bu konuyu araştırır ve bunların kralın kütüphanesinde bulunması gerektiğine karar verir. Krala bunu haber verdiği zaman, bu kanunların değişik bir yazı ile yazıldıklarını, fakat bir engel olamıyacağını da

belirtir. Bunları elde etmek isteyen kral ise bu iş için gerekli paranın bulunduğunu bildirir. Bunun üzerine Phaleron'lu Demetrios, krala bu konudaki isteğini Yahudiler'in baş rahibi Eleazar'a mektup yazarak bildirmesini tavsiye eder[282]. Phaleron'lu Demetrios, krala yazdığı mektupta başrahip Eleazar'dan bu iş için, her kabileden en bilgili altı kişiyi gönderme talebinde bulunmasını ve bu kişilere kanunların çevrilme işinin verileceğini bildirmesini de tavsiye etmektedir[283]. Bu tavsiye üzerine kral da Yahudiler'in başrahibi Eleazar'a mektup yazarak çeviriyi yapmak için İbraniceyi iyi bilen her kabileden altı kişi istediğini anlatır. Bu işi görüşmek üzere kendisine muhafız askerleri komutanı Andreas ve Aristeas'ı hediyeler ile birlikte göndereceğini de ekler[284]. Bunun üzerine Eleazar da krala yazdığı mektupta istediği altı kişiyi seçerek kanunlar ile birlikte gönderdiğini bildirir. Yalnız çeviri işi bitince kanunları güvenlik içinde geri göndermesini kraldan rica etmektedir[285]. 70 yaşlı kişi Mısır'a geldiklerinde krala, üstü altın harflerle yazılmış olan kanunların bulunduğu derileri sunarlar[286]. Bu kişiler hergün sarayda çeviri işine devam ederler. Bu iş 72 günde tamamlanır. Phaleron'lu Demetrios, oradaki bütün Yahudiler'i toplayarak çeviriyi okur. Orada bulunanlar da bu yararlı çalışmayı yaptıran Phaleron'lu Demetrios'u övgü dolu sözlerle kutlarlar. Beğenilen kanunlarda değişiklik yapılmamasına karar verilir[287]. Kral, kitapları Phaleron'lu Demetrios'un elinden alarak onlara saygı gösterir ve kitapların iyi bir şekilde korunmasını ister[288].

Flavius Josephus'un, Aristeas'ın mektubuna dayanan, yukarda verdiğimiz bilgiye göre İskenderiye Kütüphanesi'nde Kral Ptolemaios II Philadelphos zamanında ve Phaleron'lu Demetrios'un çabaları ile çok sayıda kitabın toplanmış olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Yahudi kanunlarının da bu dönemde çevrildiği anlatılmaktadır. Ancak bazı yazarlar, bu işlerin Ptolemaios I Soter zamanında yapıldığını ileri sürerler. Ralph Marcus, Phaleron'lu Demetrios'un Mısır'a gelerek Ptolemaios I Soter'in danışmanı olarak hizmet gördüğünü, Ptolemaios II Philadelphos zamanında ise işten el çektirilerek sürgüne gönderildiğini iddia etmektedir. Böylece Aristeas'ın verdiği bilgilerin gerçeğe uyma-

dığını söylemektedir[289]. Mektuptaki bilgiyi ve Phaleron'lu Demetrios'un bu işteki rolünü, devrin Yahudi, pagan ve Hristiyan yazarları değişik şekilde yorumlamışlardır.

Bu yazarlardan Justinus (M.S. 103-165)'a göre, Mısır kralı Ptolemaios bir kütüphane düzenlemekte, her yerden kitap toplamaktadır. Bu arada Yahudi Kralı Herodes'e haber göndererek kendisinden kitaplar ister ve kitapların gelmesinden sonra da bunları diline çevirecek adamlar göndermesini yazar. Çünkü bu kitaplar İbranicedir[290]. Pseudo Justinus ise Mısır kralı Ptolemaios'un Mısır'da bir kütüphane kurduğunu, burayı kitap toplayarak doldurduğunu, fakat bunların İbranice olduğunu öğrenince Eski Yunanca ve İbranice bilen 70 kişiye bu kitapları çevirttiğini söylemektedir[291]. Eirenaios (M.S. 120-140) Ptolemaioslar'ın İskenderiye'de değerli eserler ve Kudüs halkının Eski Yunancaya çevirdiği kitaplar ile kurmuş oldukları kütüphaneyi donattıklarını belirtirken, bu çeviri işi için kendilerine 70 kişinin yardım ettiğini de sözlerine ekler[292]. Aleksandreia'lı Clemens (M.S. 160-215) Kral Ptolemaios zamanında hukuk ve kehanet ile ilgili eserlerin İbraniceden Eski Yunancaya çevrildiğini, bu konuda özellikle Ptolemaios II Philadelphos ve Demetrios'un çaba gösterdiklerini yazmaktadır[293]. Tertullianus'a (M.S. 160-240) göre, Philadelphos lâkaplı kral Ptolemaios her çeşit kitaba meraklı bir kişidir ve ona kitap toplama tutkusunda dil bilgini Phaleron'lu Demetrios telkinlerde bulunmuştur[294]. Anatolios (M.S. 270) ise Ptolemaios II Philadelphos ve babası için İbraniler'in kutsal kitaplarının 70 kişi tarafından çevrildiğini ve bunlar arasında ünlü Aristobulos'un da bulunduğunu açıklamaktadır[295]. Eusebios (260-339) Ptolemaios II Philadelpos ile birlikte bilgin Demetrios'un İbranice eserlerin çevirilerini yaptırdıklarını ve kralın, onları İskenderiye'de kurulmasını düşündüğü kütüphane için ayırdığını belirtmektedir[296]. Kudüs'lü Aziz Kyrillos'a (318'den önce - 386'dan sonra) göre, Ptolemaios II Philadelphos bilgiye ve kitap toplamağa meraklı bir kişidir. Onun kütüphanesinde görevli olan Demetrios, Yahudiler'in hukuk ve kutsal kitapları olduğunu duyar. Bunlara dostluk yolu ile sahip olmayı düşünen kral,

Eleazar'a başvurur ve kitapların çevrilmesi için ayrıca her 12 kabilenin her birinden 6 kişi istediğini bildirir[297]. Epiphanios (320-403) ise kral Ptolemaios II Philadelphos'un İskenderiye'de Brukheion mahallesinde bir kütüphane inşa ettirdiğini ve bunun yönetimini Demetrios'a verdiğini, bu sırada her yerden kitap toplandığını belirtir. Bu iş için çeşitli ülkelerin yöneticilerine mektup yazarak kitap istediklerini de sözlerine ekler. Gelen kitapların sayısını kütüphanecisine soran kral, ondan 54.800 kitap bulunduğunu öğrenir. Bu toplanan kitaplar, Brukheion'da inşa edilmiş olan kütüphaneye konuyordu[298]. Böylece Aristeas'ın mektubuna dayanan yazarlarda ufak farklarla bu kütüphane için yapılan çalışmalar hakkında bilgiler bulunmaktadır.

Kaynaklarda kütüphaneye ilişkin bilgiler vardır. Ancak onlardaki bilgiler de sınırlı kalmaktadır. Seneca, Titus Livius'un İskenderiye Kütüphanesi için *"krallara uygun ve onların isteklerine göre kurulmuş"* demiş olduğunu belirtir. Bu kütüphanenin gerçekten krallann servetine uygun bir yapı olarak övülmesinin doğru olacağını da sözlerine ekler. İçerisinde 400.000 kitabın yanmış olduğunu anlatırken, kütüphanenin büyüklüğünü de belirtmiş olur[299]. Vitruvius ise Attaloslar'ın Bergama'da kurdukları kütüphane ile rekabete giren Ptolemaioslar'ın da İskenderiye'de büyük bir kütüphane kurmuş olduklarını ve daha sonraki yıllarda bunu geliştirmek için çaba gösterdiklerini söylemektedir[300]. Aulus Gellius'un verdiği bilgiye göre, Mısır'da Ptolemaioslar zamanında çok kısa zamanda 700.000 rulo gibi büyük sayıda kitap toplanabilmişti[301]. Athenaios ise Ptolemaios II. Philadelphos'un servetinden söz ederken, *Musa*'lar Salonu'nda çok sayıda kitabın bulunduğunu bildirmektedir[302]. Cassius Dio da I. Caesar zamanında İskenderiye'deki savaşları anlatırken, kentte, içinde çok sayıda kitabın bulunduğu bir kütüphanenin de varlığından söz etmektedir[303]. Ayrıca Ammianus Marcellinus aynı savaştan söz ederken, İskenderiye'de değeri biçilmez kütüphaneler bulunduğunu ve eski kaynaklara göre, bu kütüphanelerin Ptolemaios hanedanına mensup kralların sürekli uğraşmaları ile kurulmuş ve 700.000 kadar rulo toplayabilmiş olduklarını yazmaktadır[304].

İskenderiye Kütüphanesi'nin kuruluşuna ilişkin diğer bir kaynak da 1819 yılında F. Osann tarafından bulunan, XV. yüzyılda yazılmış ve eski Collegio Romano Kütüphanesi'nde 4 C. 39 numarada kayıtlı, Plautus'un parşömen kodeksi üzerindeki *scholium* (kenar notu), dur. Bu not Plautus'un *Poenulus* ile *Mostellaria* adlı eserlerinin arasına rastlayan bir yerde bulunmaktadır. Bu kenar notunu yazan kişinin Caecius olduğu belirtilmektedir. Bu aynı Caecius adına Aristophanes'in *Plutos* adlı komedyasının açıklama (komentar) kısmında da rastlanmıştır. W. Dindorf'a göre bu Caecius (veya Cecius) M.S. XII. yüzyılda yaşamış Bizans tarihçisi Johannes Tzetzes ile aynı kişidir[105]. J. A. Cramer gibi bazı araştırıcılar ise bu Caecius'un J. Tzetzes ile aynı kişi olduğunu kabul etmezler. J. Tzetzes'in Aristophanes'in eserlerinin girişini (Aristophanes'e Prolegomena) yazan kişi olduğu belirlenmiştir. Bu durumda eğer Caecius'un J. Tzetzes ile aynı kişi olduğu kabul edilirse hem kenar notunu hem de Aristophanes'in girişini, aynı kişinin yazmış olması gerekmektedir. Buna dayanan bazı araştırıcılar, Plautus'un eserinin üzerindeki kenar notunun kaynağının Aristophanes'in girişindeki bilgi olduğunu ileri sürmüşlerdir. Plautus'un komedyaları üzerindeki kenar notunun Latince metni 1838'de F. Ritschl tarafından yayınlanmıştır[106]. Buna karşılık, Aristophanes'in girişini ilkin 1847'de H. Keil, Ambrosiana Kütüphanesi'ndeki C. 22 numarada bulunan kodekse dayanarak yayınlamıştır[107]. Fakat bu girişin daha sonra Nanck[108] ve Kaibel[109] tarafından da yayınlandığını biliyoruz. Kaibel de bu çalışmasında Plautus'un eserindeki kenar notunun kaynağı olarak Aristophanes'e Giriş'in gösterilmesinin doğru olamayacağını savunmaktadır. Bu kenar notunda verilen bilgiyi E. A. Parsons'un verdiği metne dayanarak, kütüphanenin kuruluşu ile ilgili yönüyle belirtelim.

Bu kenar notunda, Philadelphos lâkaplı kral Ptolemaios'un çeşitli alanlarda bilgili olan Aitolia'lı Aleksandros, Khalkis'li Lykophron ve Ephesos'lu Zenodotos'u Eski Yunan yazarlarının şiirlerini toplamak ve bunları düzenlemekle görevlendirdiği belirtilmektedir. Ayrıca bunların kendi bilgi alanlarına göre aralarında iş bölümü yaptıkları-

nı da öğreniyoruz. Bilgiye önem veren bu kralın, masrafları saray tarafından karşılanarak hemen hemen dünyanın her yerinden mümkün olduğu kadar çok kitap toplattığı da bu kenar notunda anlatılmaktadır. Ayrıca Phaleron'lu Demetrios ve diğer danışmanların yardımı ile biri sarayın dışında, diğeri ise içinde olmak üzere iki kütüphane kurdurduğu da söylenmektedir. Kütüphanede çalışan bilgin ve kütüphanecilerden olan Kallimakhos'dan alınan bu bilgilere göre sarayın dışındaki kütüphanede 42.000, içteki kütüphanede ise 500.000 kadar kitap bulunduğu da gösterilmektedir[310]. J. Tzetzes'in olduğu kabul edilen Aristophanes'e Giriş'te belirtilen bilgi de hemen hemen kenar notundaki bilgi ile aynıdır. Yalnız burada Ptolemaios II Philadelphos'un başta bulunduğu sırada Eski Yunanlılar'ın ve yabancı ulusların kitaplarının toplandığı, cömert kralın pek çok para harcıyarak yabancı eserleri (İbranice dahil) Eski Yunancaya çevirttiği de söylenmektedir. İbranice kitapların 72 bilgin ve dil bilen kişi tarafından çevrildiği de eklenmiştir[311].

İskenderiye Kütüphanesi'nin Ptolemaios I Soter mi yoksa Ptolemaios II Philadelphos zamanındamı kurulduğu modern yazarlarca tartışmalara ve değişik fikirlerin ortaya atılmasına yol açmıştır. Bunların belli başlılarını görelim:

Phaleron'lu Demetrios'un, Ptolemaios II Philadelphos zamanında gözden düşmüş olduğu ileri sürülerek, *Museion* ve ona bağlı olan kütüphanenin kuruluşunun ondan önceki kral, Ptolemaios I Soter zamanında gerçekleşmiş olduğu ortaya atılmıştır[312]. A. Hessel ise Ptolemaios I Soter'in kütüphanenin kurulmasını planladığını, ancak oğlu Ptolemaios II Philadelphos'un bu işi gerçekleştirdiğini söylemektedir[313]. J. K. Gates ise, Ptolemaios I Soter tarafından, Phaleron'lu Demetrios'un da danışmanlığında, bilginler akademisi durumundaki *Museion*'un ve ona bağlı kütüphanenin kurulmuş olduğunu belirtmektedir[314]. J.W. Thompson'a göre İskenderiye'de eskiden beri kitap toplamağa önem verilmiş ve bu Ptolemaioslar'ın çabalan ile artmıştır. Ayrıca Mısır'ın papirüsun ana vatanı olması du bu çabalan etkilemiştir[315]. J. Vorstius da *Museion*'da kitapların toplanmış

olduğunu söylemektedir[116]. H. J. de Vleeschauwer'e göre bu kütüphane, krallık ailesi ve ayrıcalıklı araştırıcıların çalışma yeri olarak Ptolemaios I Soter tarafından kurulmuş ve kitap toplama işine uzun süre devam edilmiştir[117]. F. G. Kenyon, gerçek kurucunun Ptolemaios II Philadelphos olduğunu kabul etmektedir[118]. Başka araştırıcılar da bunlara benzer fikirler ileri sürmüşlerdir. Bunlar hemen hemen aynı nitelikte olduklan için bu kadarı ile yetiniyoruz.

Yukarda belirtildiği şekilde J. Tzetzes'in aldığı bilgi Kallimakhos tarafından ya da hiç değilse onun çağdaşı olan biri tarafından verilmiştir. Hem kenar notunda hem de Aristophanes'in girişinde verilen bilgiye göre kütüphanenin kuruluşu ve gelişmesi sadece kral Ptolemaios II Philadelphos'a bağlanmaktadır. Oysa ilk kral olan Ptolemaios I Soter ve üçüncü kral olan Ptolemaios III Euergetes'den hiç söz edilmemektedir. Gerek bu iki kaynak gerekse Aristeas'ın mektubundan edindiğimiz bilgileri şöylece değerlendirebiliriz: Birinci kral olan Ptolemaios I Soter kütüphanenin kurulması işine bizzat başlamış ve danışman olan Phaleron'lu Demetrios ile birlikte çeşitli ülkelerden kitaplar toplanmıştır. Krallık tarafından masraflann karşılanması sonunda kitap sayısı kısa zamanda büyük sayılara erişmiştir. Daha sonra ikinci kral Ptolemaios II Philadelphos başa geçince bu kitap toplama işi devam etmiş, gene Phaleron'lu Demetrios'un bu konuda büyük yardımları olmuştur. Kütüphanede kendi konulanna göre uzmanlaşmış bilim adamlan edebi ve bilimsel çalışmalar yapmışlardır. Bu arada yabancı bilginlere, özellikle belirtildiği gibi, İbranice kitapların çevirisi büyük paralar karşılığında yaptınlmıştır. Aynca yukarda belirtildiği gibi, antik kaynaklar da kütüphanenin ne kadar büyümekte olduğunu, kısa parçalar halinde olsa da, anlatmaktadırlar. Böylece, İskenderiye Kütüphanesi'ni I. Ptolemaios kurmuş ve II. Ptolemaios da geliştirmiştir.

Kaynaklar ışığında, Antikçağda bu çapta büyük bir kütüphanenin ve ilim kurumunun henüz M.Ö. IV. yüzyıl sonlannda ve M.Ö. III. yüzyıl başında kurulmuş olduğu anlaşılmaktadır.

a3. Kütüphanenin çeşitli devrelerde tahribi

İskenderiye Kütüphanesi de tarihin pek çok büyük eserleri gibi zamanla tahrip olmuştur. Bu konuda kaynaklarda bazı bilgilere sahibiz. Ancak İskenderiye kentinde, M.Ö. 295'de Phaleron'lu Demetrios'un buraya gelişinden ve İskenderiye Kütüphanesi'nin kurulmasından, Eski Yunan felsefesi geleneğini devam ettiren Atina Felsefe Okulu'nun, Bizans İmparatoru Büyük Iustinianos tarafından[119] kapatılmasına (M.S. 529) kadar sekiz yüzyıllık bir zamanda pek çok kütüphane kurulmuş ve kitap toplanmıştır. Bu uzun sürede yüzyıllar boyunca antik kültürün önemli kültür merkezlerinden biri niteliğini korumuştur.

İskenderiye Kütüphanesi tarihte birkaç kez tahrip edilmiştir. Bunların ilki I. Caesar'ın Mısır'a yaptığı seferle ilgilidir. Caesar M.Ö. 48 yılında Pompeius'u Pharsalos'ta yendikten sonra Asia eyaletine gitti. M.Ö. 55'de Mısır'dan kovulan Mısır kralı Ptolemaios XIII Auletes, Pompeius'un yardımı ile Mısır tahtını tekrar elde etmişti. Onun oğlu Ptolemaios XIV ile kardeşi Kleopatra VII, Pompeius Mısır'a geldiği zaman başta bulunuyorlardı ve taht kavgası yapıyorlardı. Ptolemaios XIV'ün kendisine yardım edeceğini sanan Pompeius, tam aksine, I. Caesar'ın daha kuvvetli olması nedeniyle Mısır'a sokulmamış ve öldürülmüştü. Pompeius'dan kısa bir süre sonra Caesar da küçük bir donanma ile İskenderiye'ye gelerek kente girdi. Mısır'ı Roma devletine katmayı düşünen Caesar bu kardeş kavgasından yararlanmak istedi. Ancak İskenderiye halkı Caesar'a cephe almakta gecikmedi. Caesar ile Kleopatra kendi menfaatleri için karşılıklı ilişki kurunca ve taht kavgası Kleopatra lehine sonuçlanınca, İskenderiyeliler sarayda ve yakın çevresinde Caesar ve Romalılar'ı kuşattılar. Caesar ise ancak deniz yoluyla dışarıyla bağlantı kuruyordu. İskenderiye ordusu harekete geçince, Caesar da yardımcı kuvvetler ile birleşti ve yapılan savaşta (M.Ö. 47) Mısır kuvvetleri yenildi, İskenderiye Caesar'a teslim oldu. Mısır'ın idaresi Kleopatra ile Ptolemaios XV'e verildi[120].

İşte bu savaşlar sırasında tahrip olan kütüphanenin veya kitapların yanması konusunda kaynaklarda bazı bilgiler varsa da Caesar, eseri olan *De Bello Civile*'de İskenderiye'deki savaşı anlatırken bu konuya yer vermez. Seneca, bu olaylar sırasında 40.000 kitabın yandığını belirtir[321]. Plutarkhos, bu savaşlar sırasında düşman tarafından Caesar'ın donanmasının yolu kesilince ateşle onları geri çekilmeğe zorladığını, bu arada tersanelerin tutuştuğunu ve büyük kütüphanenin yandığını anlatmaktadır[322]. Aulus Gellius ise Mısır'da Ptolemaioslar olarak bilinen krallar zamanında kütüphanede kısa sürede toplanan 700.000 kadar kitabın hepsinin İskenderiye'deki savaşta, kentin yağmalanması esnasında yandığını, bu yakma işinin kasden veya birinin emri ile olmayıp, askerlerin neden olduğu bir kaza sonucu meydana geldiğini ileri sürer[323]. Cassius Dio ise gece ve gündüz devam eden bu çarpışmalar sırasında kentte pek çok yerin ateşe verildiğini, oradaki diğer yapıların arasında dokların ve tahıl ambarlarının yandığını, ayrıca çok sayıda kitabı bulunan kütüphanenin de bu arada yandığını belirtir[324]. Ammianus Marcellinus, Ptolemaios krallarının büyük bir çabanın sonucunda topladıkları 700.000 ciltlik kitabın, diktatör Caesar zamanındaki İskenderiye savaşları sırasında yanmış olduğunu anlatmaktadır[325]. Orosius'a göre de, Caesar'ın neden olduğu yangında kentin bir kısmı yanmış ve en yakın depolarda korunan 40.000 kitap yok olmuştur[326].

Modern araştırıcılar Caesar zamanındaki İskenderiye Kütüphanesi'nin felâketi yani yanması konusunda değişik fikirlere sahiptirler. Bu felâketi kabul edenler arasında E. Gibbon, S. Sharpe, G. Long gibi kişiler bulunmaktadır. Buna karşılık, F. W. Ritschl, C. Merivale, J. A. Froude, G. M. Bolling, J. B. Bury, J. P. Mahaffy, P. Harves, J. Rolfe, J. W. White, J. E. Sandys, E. Bevan, T. Rice Holmes gibi pek çok kişi bu devrede kütüphanenin tahrip olduğunu kabul etmezler[327].

Böyle tartışmalı bir konuda üç ihtimal üzerinde durulabilir: Bunlardan biri İskenderiye Kütüphanesi'nin limandan yayılan ateşle tamamen yanmış olması; diğeri bir kısmının yanmış olabileceği; diğer ihtimal ise, sadece limanda yer alan doklarda bekleyen kitapların yanmış olmasıdır.

Büyük kütüphane ateş alacak kadar limana yakın değildir. Eğer yangın kütüphaneye gelebilmiş olsaydı yakınındaki *Museion*'u da sarabilirdi. Halbuki *Museion*'un yandığı konusunda hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Yukarda belirttiğim antik yazarların çoğu kütüphanenin yandığından söz ederler. Özellikle Plutaarkhos yanan kütüphaneden söz ederken *"büyük kütüphane"* olarak üzerinde durmaktadır. Bu yazarlar kitap sayısı konusunda da değişik bilgiler vermektedirler. Ayrıca bu kütüphaneye daha sonra Bergama Kütüphanesi'nden Antonius, Kleopatra için savaşta yanan kitapların karşılığı olarak 200.000 kitap verdiğine göre, hiç değilse bu kütüphane de bina olarak yanmamıştır. Gerek yapı olarak gerekse kitap sayısı olarak bu tutarsızlıklara bakarak, kütüphanenin içindekiler ile birlikte Caesar zamanında tamamen yandığını düşünemeyiz. Bu durumda eğer yangın kütüphanenin bulunduğu Brukheion mahallesine yayılabilmiş ise, ikinci ihtimal olarak kitaplarından sadece bir kısmının yanmış olması akla gelmektedir. Zaten verilen kitap sayıları değişik ve abartmalı olduğuna göre, kaynaklarda yanan kitaplar konusunda değişik tahminler yürütülüyor demektir. Bir üçüncü ihtimal de kaynaklarda da söz edildiği gibi sadece limandaki doklarda bulunan kitapların yanmış olabileceğidir. Söylediğimiz gibi bu kitaplar, Caesar tarafından Roma'ya götürülmek üzere bekleyen kitaplar olmalıdır. Bu durumda İskenderiye'deki kitapların bir kısmı ile doklarda bekleyen kitapların yanmış olabileceği mümkündür.

Caesar'ın tahribinden sonra, *Museion*'dan sadece bilimsel araştırma merkezi olarak söz edilmektedir. *Museion*'a bağlı olan bu kütüphanenin ortadan kalkmasından sonra, *Museion*'un üyeleri Serapeion'u kullanmış olmalıdır. Belki de *Museion*'a bağlı olan bu kütüphane bütün teşkilâtı ile Serapis Tapınağının yapı kompleksi içine taşınmış ve bu nedenle Serapeion Kütüphanesi'nden *Museion* olarak bir süre söz edilmiştir. *Museion*'a bağlı olan İskenderiye Kütüphanesi'nin ortadan kalktığını düşünecek olursak demek ki İmparatorluk devrinde bilim merkezi olarak *Museion* ve kütüphane olarak da Serapeion Kütüphanesi bulunuyordu. Ancak bu konuda kesin bir şey söylenemez.

Roma döneminde İmparator Claudius (M.S. 41-54) eski İskenderiye'deki bu *Museion*'a kendi kitaplarını vermiş ve ancak halka açık bir yerde yirmi kitaptan oluşan *Etrüsk Tarihi* ve sekiz kitaptan oluşan *Kartaca Tarihi*'nin burada okunmasını şart koşmuştur[328]. Daha sonra İmparator Domitianus (M.S. 81-96) Roma'daki Octavia Portiği Kütüphanesi'nde yanan Eski Yunan kitaplarını, İskenderiye Kütüphanesi'ndeki nüshalarına bakarak ve bunlardan kopyalar yaptırarak yerine koyabilmeyi düşündü[329]. İmparator Traianus (M.S. 98-117) zamanında burada çıkan Yahudi isyanının neden olduğu karışıklıklar sırasında herhangi bir zarar görüp görmediğini bilmiyoruz. Söylediğimiz karışıklıklar sırasında kent büyük zarar gördüğüne göre kütüphanenin de bundan payını aldığı düşünülebilir. Traianus'dan sonra bir yüzyıl boyunca kaynaklarda bu kütüphane ile ilgili herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır. Bu uzun devrede kütüphanenin varlığını ve fonksiyonunu devam ettirdiğini sanıyoruz. Fakat onun gerilemesi ya da gelişmesi konusunda bir fikir edinemiyoruz. İmparator Caracalla zamanında şiddet hareketleri (M.S. 217) ve Aemilianus'un isyanı (M.S. 269) sırasında kütüphane de zarar görmüş olmalıdır. Ayrıca İmparator Caracalla zamanında, bizzat imparator, *Museion* ve kütüphanesini, buranın zengin vakıflarını ve burada çalışan bilginlerin maaşlarını kaldırdığından İskenderiye kenti ve bilim merkezi sönmeğe başlamıştır[330]. Palmyra kraliçesi ünlü Zenobia'nın M.S. 271 veya 272 yılı başlarında Mısır'ı zaptı ile sonuçlanan seferinde İskenderiye'ye de geldiğini biliyoruz[331]. T. J. Haarhoff, *Museion*'un Zenobia tarafından tahrip edilmiş olabileceğini ileri sürmektedir[332]. K. Dziatzko, İmparator Domitius Aurelianus'un (M.S. 270-275) Mısır'ı Zenobia'dan geri alması sırasında, Brukheion'un büyük bir kısmının tahrip olduğunu (M.S. 272) belirtmektedir[333]. J. Sandy ise İmparator D. Aurelianus zamanında, içinde kütüphanenin de yer aldığı, İskenderiye'deki geniş bölgenin tahribata uğradığını ve bu tarihte kütüphanenin çok zarar gördüğünü söyler[334]. Bütün bu olayların hepsi de Kraliçe Zenobia ile ilgilidir. Bir sonraki yüzyılda İskenderiye'yi ziyaret eden Antakya'lı sofist Apthonios, Serapeion Kütüp-

hanesi'nden söz etmektedir[335]. Apthonios, tapınağın *porticus*'unun içindeki bölmelerin kitap koleksiyonlarının konduğu kısımlar olduğunu belirtir. A. J. Butler ise Brukheion mahallesindeki tahribin İmparator D. Aurelianus zamanında büyük olduğunu, fakat bunun abartılmış olabileceğini söylemektedir[336]. E. A. Parsons ise kesin bir şey söylememekle beraber, Brukheion'un Aurelianus'un seferi ve Diocletianus'un (M.S. 281-305) zorlu kuşatması sırasında tahrip olmuş olabileceğini ileri sürmektedir[337]. Bunlara karşılık, bu olaylar sırasında Brukheion'un tahrip olmadığı görüşü de bulunmaktadır. İmparator Diocletianus zamanındaki bu hareketlerden Brukheion'un ciddi kayıplar vermeden de kalabildiği sanılmaktadır[338]. İmparator Aurelianus (M.S. 272) ile İmparator Diocletianus'un (M.S. 296) kenti zaptı arasında sadece 24 yıl vardır. Bu iki kuşatmada kentin yapılan büyük ölçüde zarar görmüş olabilir. Bununla beraber, İmparator Diocletianus zamanında henüz İskenderiye Kütüphanesi'nde kitapların bulunduğu sanılmaktadır[339]. Bütün bu olaylar sırasında İskenderiye Kütüphanesi'nin tamamen ortadan kalkmadığı anlaşılmaktadır. Çünkü daha sonraki devirlerde varlığını sürdürmektedir.

M.S. 391 yılında İmparator I. Theodosius'un putperest tapınaklarını kapaması konusunda çıkarttığı buyrultu ile, İskenderiye'de putperestlerin merkezi olarak kalmış olan ünlü Serapis Tapınağı veya Serapeion'un tahrip edildiği bilinmektedir[340]. Bu tahripte başrolü İskenderiye patriği Theophilos oynamıştır. Bu olaylardan kırk yıl sonra, M.S. 414'te Orosius Hristiyan olmasına rağmen, İskenderiye'yi ziyaret ettiği zaman Serapeion Kütüphanesi'nin raflarının boş olduklarını gördüğünü söylemektedir[341]. Fakat Orosius açıklama yapmamaktadır. Daha önce belirttiğimiz gibi, İskenderiye Kütüphanesi adıyla Roma imparatorluk devri başlarından 391 yılına kadar aradaki süre içinde söz konusu olan Serapeion'dur. H. J. de Vleeschauwer, Theophilos zamanında 391 yılı buyrultusu ile kütüphanenin tahrip edildiğini kabul eder. Ona göre, İskenderiye'deki putperest okulu, Roma çağında Hristiyanlığa karşı eski putperestlik kültürünü koruyan tek güçlü kale idi. Burası Hristiyanlığa karşı eski kültürün ko-

runduğu tek okul ve kütüphanedir. Orosius'un bu kütüphaneyi boş bulması ise, ya kitapların tahrip olması veya onların Bizans'a götürülmüş olmaları ile açıklanabilir[342]. Yukarda sözü edilen okulun öğretim kadrosu kenti terketmişlerdir. Kilise tarihçisi Sokrates, gramerci Ammonios ve Helladios bunlar arasındadır. Fakat bu arada da kütüphaneden söz edilemez. Serapeion Kütüphanesi'nin ortadan kalkmasına rağmen kentteki bazı yüksek okul kütüphaneleri kültür faaliyetlerini desteklemeğe devam ettiler[343]. E. Gibbon o zamanki Hristiyan düşüncesinin putperestlik ve bilime karşı düşman olduğunu, 390 yılında İskenderiye'de devrin bilim ve kültürünü içine alan kütüphanenin, Serapeion'un, İskenderiye Piskoposu Theophilos (385-412) tarafından yaktırıldığını ve hatta bu olaydan 25 yıl sonra da matematikçi Hypatia'nın (370-415), Başpiskopos Kyrillos'un kışkırtmasıyla İskenderiye'de halk tarafından linç edildiğini söylemektedir[344]. A. Adıvar da bu görüştedir[345]. J. E. Sandys de aynı kanıdadır. Serapis Tapınağı'nın, İskenderiye Patriği Theophilos tarafından kilise ve manastıra çevrildiğini (M.S. 391), ancak Serapeion Kütüphanesi'nin kurtulabildiğini söylemektedir[346]. J. B. Bury, Orosius'un burayı ziyaretinde büyük bir kütüphane yerine, ancak tapınakta boş kitap kasaları görmüş olduğu şeklinde verdiği bilgiye dayanarak, kütüphanenin Müslümanların fethine kadar varlığını sürdüremediğini belirtir[347]. A. J. Butler ise, Serapeion Kütüphanesi'nin ve büyük Serapis Tapınağı'nın Hristiyanlar tarafından yok edildiğine inanır[348]. M. Meyerhof da, M.S. IV. yüzyılın son yıllarında İskenderiye Kütüphanesi'nin çok zarar gördüğünü ve ortadan kalktığını kabul etmektedir ve Serapeion Kütüphanesi'nin 391'de yok edildiğini belirtir. Bu arada filozofların İskenderiye Kütüphanesi'ni terk etmek zorunda kaldıklarını ve 389 yılında Büyük Theodosius zamanında İskenderiye'deki Serapis Tapınağı'nın da Hristiyan kilisesine çevrildiğini ileriye sürer. L. Krehl de İskenderiye'deki *Museion* ve kütüphanenin ortadan kalktığını veya kütüphanedeki kitapların, Constantinopolis (İstanbul)'de kurulan kütüphaneye konmak amacıyla oraya götürüldüğünü ortaya atmıştır. Constantinopolis'te Theodosius II zamanın-

da yani V. yüzyılın başında kurulan büyük kütüphane için gerekli kitapların Mısır ve Anadolu kütüphanelerinden sağlandığını da sözlerine eklemektedir[349]. W. von Brunn, İskenderiye Kütüphanesi'ni oluşturan yazma eserlerin papirüs gibi dayanıksız bir malzeme üzerinde yazıldığından, Nil deltası gibi nemli bir yerde uzun süre kalamıyacağını, ayrıca savaşlardan da etkilenmiş olabileceğini söylemektedir[350]. Bu konuda S. Hunke, İskenderiye'deki Caesareum'un İmparator I. Valentinianus (M.S. 364-375) zamanında kiliseye çevrildiğini belirtmektedir. Kütüphanenin yağma edilip yakıldığını, oradaki filozofların ise sihirbazlık ve büyücülük ile itham edilerek takip edildiklerini belirtmektedir. 391 yılında İmparator Theodosius'un izni ile Serapeion Kütüphanesi'nin ateşe verildiğini söyler. Ayrıca S. Hunke, Antakya Patriği Severus'un V. yüzyılda bir arkadaşı ile birlikte "Hristiyanlar Birliği"nin üyesi olarak bilginlere karşı savaş açtıklarını, dini yapı ve putları yok ettiklerini anlatmış olduğunu söylemektedir. Bu şekilde de V. yüzyılda Hellenistik kültür merkezinin yok olmuş olduğuna inanır[351]. E. A. Parsons ise bu görüşlere karşıdır. IV. ve V. yüzyıl başında yaşayan son Eski Yunan hatiplerinden biri olan Antakya'lı Apthonios'un İskenderiye'yi 391'den sonra ziyaret etmiş olduğunu ve onun İskenderiye'deki Akropol'de bazı yapılar ile birlikte Serapeion'un da ayakta durduğunu görmüş olduğunu kanıt olarak göstermektedir[352]. Gerçekten de bu dönemde kütüphanenin hiç olmazsa bir kısmının yok edilmiş veya başka bir yere aktarılmış olması inandırıcıdır. Bizans İmparatoru Marcianus (450-457) zamanında Kadıköy Konsil'i toplanarak (451) İskenderiye'deki monofizitlere karşı çıktı. 455 yılında ise Mısır valisine gönderilen bir emir ile Hellenistik kültürün ürünleri olan İskenderiye Kütüphanesi'nin yakılmasını istedi. Böylece kütüphanenin kitapları yakıldı[353].

İskenderiye Kütüphanesi'nin Müslümanlar tarafından Mısır'ın fethi sırasında 642 yılında tahrip olduğu konusunda bazı iddialar ortaya atılmıştır. Halife Ömer'in emri ile Amr b. el-As tarafından yaktırıldığı şeklindeki asılsız efsane, bazı araştırıcılar tarafından yanlış olarak benimsenmiştir. Ancak pek çok bilim adamı, bunun gerçek olmadı-

ğını kabul etmişlerdir. Özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İskenderiye Kütüphanesi'nin Müslümanlar tarafından tahrip edilip edilmediği çeşitli dillerdeki kitap ve makalelere konu olmuştur. İskenderiye Kütüphanesi'nin Müslümanların 642 yılında Mısır'ı fethettikleri sırada halife Ömer'in emri ile Amr b. el-As tarafından yaktırıldığına ilişkin haberlere gene İslam kaynaklarında rastlamaktayız.

Bu konuda en eski bilgiyi verenler, sırası ile Abd el-Latif (1162-1231), İbn el-Kıftî (1173-1248) ve Ebu'l-Ferec (1225-1286) olarak belirtilmektedir.

Abd el-Latif b. Yusuf b. Muhammed b. Ali el-Bağdadi'nin verdiği bilgi şu şekildedir: *"Amud Suvari'nin etrafında bu direklerden işe yarar bir takım kalıntı dahi gördüm ki bunların bazıları sağlam bazıları kırık idi. Bu direklerin duruşu ve halleri gösteriyordu ki üzerlerinde vaktiyle tavan vardır. Bu direkler tavanı taşırdı. Amûd Süvâri üzerinde bir kubbe mevcut idi ve bu amûde istinad ederdi. Bu mahallin Aristoteles'in ve kendisinden sonra fırkasının ilim ve fen tesis olunduğu zaman inşa edilen Dar'ul-Ulûm olduğunu zannediyorum. Hz. Ömer'in izni ile Amr b. el-As'ın yaktığı kütüphane işte bunun içinde idi"*[34].

İbn el-Kıftî ise *Teracim'ül-Hükemâ* adlı eserinde bu konuda şunları söylemektedir: *"Nahivci Yahya, Amr b. el-As tarafından Mısır ve İskenderiye fetholunduğu zamana kadar yaşamış idi. Bu memleketler islâmlar tarafından fethedildikten sonra Yahya, Amr'ın huzuruna girdi. Amr b. el-As, Yahya'nın ilim ve irfanındaki mevkiini, itikadını, Hristiyanlar ile vukubulan sergüzeştini bildiğinden kendisine bir mevki-i mümtaz tahsis etti. Yahya'nın teslîsin hükümsüz kılınması ve alemin sona ermesi hakkındaki mütalâasını dinleyerek beğendiği gibi Araplarca o ana kadar bilinmeyen mantıkî kıyaslar ile hikmetli sözlerine de meftûn oldu. Amr b. el-As akıllı, söz anlar, fikir sahibi selim bir zat idi. Yahya'yı yanına aldı. Onu kendisinden hiç ayırmıyordu. Bir gün Yahya, Amr b. el-As'a der ki: İskenderiye'yi bütün gelirleri ile ele geçirdiniz. Bul-*

duğunuz her şeye el koydunuz. Bunlardan size fâidesi olanlara karışmak istemem, fakat bir şey ki, size fâidesi yoktur, bizim olmak lâzım gelmez mi? Bu gibileri bize veriniz. Amr: Neyi istiyorsun? diye sorar. Yahya: Kraliyet kütüphanesinde mevcut olan ilmî kitapları arzu ediyorum. Bunları muhafaza altına aldınız. Halbuki biz bunlara muhtacız. Sizin ise bunlardan bir fâideniz yoktur cevabını verir. Amr: Bu kitapları kim topladı? Hikâyesi nedir? diye sorar. Yahya kütüphanenin tarihini şu yolda nakleder: İskenderiyye hükümdarlarından Batlamyus Filadelfus (M.Ö. 285) ilim ve alimlere rağbet ederek her taraftan ilmî kitaplar aradı. Toplanmasını emretti. Bunlara yerler tahsis etti. Bu sayede pekçok kitaplar toplandı. Kitaplara bakmak memuriyetini İbn-i Merre (Zemîre) namıyla maruf bir adama havale etti. Bunların toplanıp getirilmesi, her ne fiyatla olur ise olsun satın alınması, satan kimselere teşvikât icrası hususlarında da bir adama mezuniyet verdi... Amr b. el-As, Yahya'nın bu beyanatını takdir etmekle beraber şayanı hayret bulur. Yahya: Fakat Emir-ül Mü'minin Ömer b. Hattab'dan izin istemeden bu hususta hiç bir emir veremem der. Amr: Yahya tarafından vuku bulan beyanattan bahisle bu bapta ne yapmak lâzım geldiğini Hz. Ömer'den sorar. Bunun üzerine Hz. Ömer'den şu cevap gelir: Beyan ettiğin kitaplara gelince, bunlar Kitabullah'a uygun şeyleri havî ise Kitabullahı bizi onlardan müstağni kılmıştır. Allah'ın kitabına aykırı şeyler ise onlara ihtiyaç yoktur. Bunları yak. Amr b. el-As bu kitapları İskenderiye hamamlarına dağıtmağa ve ocaklarında yaktırmaya başladı. O sırada İskenderiyye'de bulunan hamamların miktarını bilirken hatırımdan çıktı. Rivayete göre bu kitaplar o suretle ocaklara atılıp 6 ay zarfında tüketilmiştir. Bunu işitip de hayrete düşmemek kabil değildir"[355].

Daha sonra XIII. yüzyılda yaşamış Hristiyan tarihçisi Ebu'l-Ferec'in orijinal Süryanice tarihinde bu konuda bilgi olmadığı halde, bundan daha sonra yazdığı Arapça *Muhtasar-ül Düvel* adlı eserinde İbn el-Kıftî'de verilen bilgi tekrarlanmaktadır[356]. Burada İskender'in kurdu-

ğu İskenderiye kentinin zamanla güzelleştirildiğini ve burada bir ilim ve fen merkezi bulunduğunu söyler. Bu merkezin Müslümanlara kadar devam edebildiğini de belirtir.

XVII. yüzyılda Türk bilginlerinden Kâtip Çelebi bu konuda *"Hz. Ömer, Mısır ve İskenderiye'yi aldığı zaman orada bulunan binlerce cilt kitabın hepsini oda yandırdı. Zira öyle olmasa halk, Allah'ın kitabını ve Tanrı elçisinin sünnetini korumaktan kalıp, bu yakılan kitaplarla uğraşırlardı. Ve İslamlığın temelleri bu derece yerleşip pekişmezdi. İslamlığın ilk başlangıç yıllarında onlar bu işi gördüler..."*[357].

Modern araştırıcılardan Corci Zeydan (1861-1914) ise eserinde *"Bu kütüphane, fütuhat-ı İslamiye zamanına kadar Romalılar devrinde birçok değişikliklere maruz kalarak yakılıp zayi oldu. Arablardan vesaireden olan tarihçiler bu kütüphanenin nasıl mahv ve perişan olduğunu bildirmede muhtelif rivayetlerde bulunmaktadırlar. Bunlardan bazıları bu kütüphanenin Hz. Ömer'in emri ile Amr b. el-As tarafından yakıldığını iddia ve bunu bir takım Arabların sözlerinden çıkarmışlardır. Bu delillerin meşhurları Ebu'l-Ferec, Abd el-Latif el-Bağdadî, Makrizî ve Hacı Halife'nin sözleridir. Diğer bazıları ise Arabları öyle bir harekete müsaade etmekle daha âli ad ederek rivayetleri ve vakaları red ve yalanlamaktadırlar. Biz de bundan takriben on sene evvel neşrettiğimiz Tarih Mısr'ül Hadîs (Yeni Mısır Tarihi)nde yazdığımız veçhile bu ikinci fıkra ile aynı fikirde bulunuyor idik. Fakat daha sonra İslâmiyet ve Mediniyyeti İslâmiye Tarihi hakkında devam eden çalışmalarım neticesinde hakikata hizmet maksadıyla ilerde göstereceğimiz sebeplerden dolayı birinci fırkanın fikir ve mütalâasını ötekinden tercihe şayan bulduk. Çalışmalarımızın neticesini bildirelim, şöyle ki: Evvelâ yukarda verdiğimiz malûmattan anlaşıldığı üzere Arablar İslâmiyetin evvellerinde varid olan hadisi şerîfeye ve kibârı sahabenin sahîh ve sarîh sözlerine istinaden İslâmiyeti teyid etmek maksadıyla Kur'an-ı Azîmüşşân'dan maada bilcümle kitabların imhasına çalışmışlardır"*[358]. Daha önceki kaynaklarda veri-

len bilgileri tekrarlayan Corci Zeydan şu şekilde devam eder: *"Mezkûr kütüphanenin İslâmiyetten evvel kısmen yakılmış olduğunu inkâr etmiyoruz. Lâkin bunun bir kısmının İslâmiyetten evvel yanması, kalanının İslâmiyetten sonra yanmasına mani teşkil etmez"*[35].

İskenderiye Kütüphanesi'nin Müslümanlar tarafından yakılmış olduğu konusundaki bilgi, görüldüğü gibi, en erken XIII. yüzyıl yazarlarında yer almaktadır. Fakat bunlarda verilen bilgiler doğru olamaz. Çünkü Abd el-Latif'in verdiği bilginin ilk kaynak olduğunu ve onda gerçeğe uymayan olayların yer aldığını biliyoruz. Örneğin, Büyük İskender'in hocası olan filozof Aristoteles, onun söylediği gibi İskenderiye'de değil, M.Ö. IV. yüzyılda Atina ve Makedonya'da yaşamıştır. Ayrıca *Museion*'u da İskender değil, Ptolemaios I Soter ve Ptolemaios II Philadelphos inşa ettirmiş ve kurmuşlardır. Bu konuda bilgi veren ikinci islam tarihçisi İbn el-Kıftî'nin verdiği bilgi de hatalıdır. Çünkü Amr b. el-As ile konuştuğunu söylediği Johannes Philoponos, İskenderiye'nin fethinden bir yüzyıl önce yaşamıştır. Bunun için, Kıftî'nin söylediği şekilde, çağdaş olmayan bu iki kişi arasında konuşma olması mümkün değildir. İlk bilgileri veren bu yazarları eleştirmek yeterlidir. Çünkü kendilerinden sonra gelen yazarlar da aynı yanlışları tekrarlamışlardır.

Ayrıca Abd el-Latif, İbn el-Kıftî ve Ebu'l Ferec gibi XIII. yüzyılda yaşamış yazarlara gelinceye kadar bu konuda başka bilgiye rastlamıyoruz. Amr'ın İskenderiye'ye girme tarihi 642 yılı olduğuna göre, XIII. yüzyıla kadar 500 yılı aşkın bir zaman araya girmektedir. Bu aradaki zaman içerisinde yaşamış olan pek çok Hristiyan ve Müslüman yazarı kütüphanenin yanması olayından hiç söz etmezler. Bunlar arasında IX. yüzyılda yaşayan Belazurî, Yakubî, Taberî ve daha sonra X. yüzyılda Mes'ûdî, bir Mısır tarihi yazmış olan el-Kindî ve gene X. yüzyılda yaşamış olan İskenderiye Patriği Eutykhios İskenderiye'nin fethini anlattıkları halde bu yangından hiç söz etmezler. Orosius da V. yüzyılda kütüphanenin raflarının boş olduğunu söylediğine göre, zaten kütüphanenin Müslümanların burayı fethinden önce kitapları-

nı kaybetmiş olduğu anlaşılmaktadır. İster *Museion* ister Serapeion Kütüphanesi söz konusu edilmiş olsun, Müslümanların fethinden önce yani 391 yılında kütüphanenin Hristiyanlar tarafından tahrip edildiği anlaşılmaktadır.

İskenderiye Kütüphanesi'nin Müslümanlar tarafından yakılıp yakılmadığı konusunda geçen yüzyıldan itibaren pek çok araştırma yapılmış bulunmaktadır. Bunlar da genellikle bizim fikrimizi destekler niteliktedir. Ancak E. A. Parsons, kütüphanenin Müslümanlar tarafından yakıldığını ısrarla savunmaktadır. İskenderiye Kütüphanesi üzerinde geniş araştırma yapan Parsons, kütüphanenin Amr b. el-As tarafından yakıldığını söylemektedir. Koptlar'ın yaşadığı Rhakotis mahallesinde bu eski hikâyenin yüzyıllar boyunca devam ettiğini iddia eder. Yalnız onlar tarafından, kitapların yakılma süresinin altı ay yerine 70 gün olarak benimsendiğini ve bu olaya kitaplardan hamamları ısıtmak gibi Doğu'ya özgü masal unsurlarını kattıklarını belirtir. Kendi görüşünü güçlendirmek için Halife Ömer'i fanatik bir dindar ve bir savaşçı olarak gösterir, Kur'an'dan başka kitap tanımadığını ileri sürer[160]. Halbuki aynı Halife Ömer, Kudüs'ün teslim alınması için bizzat Kudüs'e giderek Patrik Sophronios ile teslim şartlarını görüşmüş ve kentte hiçbir şeye dokunulmaması için garanti vermiştir. Halife Ömer'in samimi bir dindar olduğu bilinmekte, ancak Parsons'un iddia ettiği gibi fanatik olmadığı, bu alanda araştırmalar yapmış olan herkes tarafından kabul edilmektedir. Parsons, yukarda tartıştığımız kaynakları bir değerlendirmeye tabi tutmadan, olduğu gibi kabul etmiştir. Ebu'l-Ferec'in de aynı olayı tekrarladığını söyleyen E. A. Parsons, onda tekrarlanan yanlışlıkları da görmemezlikten gelir. Kendisi, bu olayı kabul etmeyen Müslüman ya da Hristiyan bir yazarın bulunmadığını iddia edecek kadar peşin hükme sahiptir.

Buna karşılık, yanma olayını kesinlikle kabul etmeyen pek çok araştırıcı bulunmaktadır. Bunlar arasında özellikle Prof. L. Krehl (1825-1901) 1878 yılının Eylül ayında Floransa'da yapılan IV. Uluslararası Orientalistler Kongresi'ne, İskenderiye Kütüphanesi'nin Müslümanlarca yakılmadığı konusunda bir bildiri vermiştir. Bu bildiride inan-

dırıcı bilgiler vererek, bu haberin aslı olmayan bir efsane olduğunu kanıtlamıştır[361]. A. J. Butler, G. Furlani, P. Casanova ve göz hekimi M. Meyerhof da bu konuda çalışmalar yapmışlar ve bu söylentinin, ancak İskenderiye'nin zaptından 600 yıl sonra uydurulmuş bir efsane olduğunu belirtmişlerdir[362].

Türk yazarlarından Tahir Harimî[363] ve 1883'de Mehmet Mansur[364] kütüphanenin daha önceden tahrip edilmiş olduğu için Müslümanlar zamanında yok olamıyacağını ve XIII. yüzyılda yaşamış İslâm bilginlerinin sağlam olmayan delillere dayandıklarını ileri sürerler. Daha sonra A. Adıvar da *Tarih Boyunca İlim ve Din* adlı eserinde kütüphanenin yanmasına ilişkin bilginin Ebu'l-Ferec'den çıktığını iddia ederek, kütüphanenin Müslümanların zamanına kadar gelmiş olabileceğinin şüpheli olduğunu belirtmektedir. Asıl bilginin Abd el-Latif'ten alındıktan sonra İbn el-Kıftî ve Kâtip Çelebi yoluyla yaygınlaştığını kabul eder[365]. Modern araştırmacılardan, bu hikâyenin asılsız olduğunu ortaya koyan tarihçi B. Lewis de bu olayı efsane olarak niteler ve zaten Serapeion Kütüphanesi'nin Müslümanlardan önce tahrip edildiği fikrini tekrarlar[366]. S. Hunke de İskenderiye kentinin fethinden 500 yıl sonra Amr b. el-As'a İskenderiye Kütüphanesi'ni ateşe verdiği şeklinde bir iftira atıldığını, bunun tam aksine, onun fethettiği yerlerde halka, Hristiyanlarda görülmeyen bir tolerans ile davrandığını söylemektedir[367]. Kütüphanecilik tarihi konusunda geniş araştırmalar yapmış olan H. J. de Vleeschauwer ise Parsons'un Theophilos'u suçsuz göstermek için çaba harcadığını, onun bu sorumluluğu Araplar'a yüklemek için uğraşan bir fanatik olduğunu belirtir ve Serapeion Kütüphanesi'nin M.S. 391 yılında zaten görevini tamamlamış olduğuna inanır. H. J. de Vleeschauwer'e göre, eğer Müslümanların İskenderiye'yi almaları sırasında bu kentteki bir kütüphanenin tahrip olduğunu kabul etmek gerekirse, bu kütüphane Augustus devrinde kurulan Sebasteion'un içine yerleştirilen ve Hristiyanlık döneminde piskoposluğun kütüphanesine katılan bir kütüphane olabilir. Bu kütüphanenin yerine de Serapeion'dan söz edilmiş ve ikisinin karıştırılmış olabileceğini düşünür. H. J. de Vle-

eschauwer'e göre, Müslümanların tahrip ettiğini varsaydığımız kütüphanenin, ya bu piskoposluk kütüphanesi olduğu ya da süregelen tradisyonun etkisi ile 391'deki yangının Araplar tarafından yapılmış olduğu şeklinde yaygınlaşmış olması mümkündür[368]. C. Wendel de İskenderiye Kütüphanesi'ni Müslümanların yakması haberinin tarihi gerçeklerden uzak olduğunu kabul etmektedir[369].

İskenderiye Kütüphanesi'nin Müslümanlar tarafından yakılması görüldüğü ve yukarda belirttiğimiz gibi gerçeklerden uzaktır.

a4. Kitap sağlama politikası

İskenderiye Kütüphanesi'nde yüz binleri bulan kitaplar nasıl toplandı ve Eski Yunan edebiyatının bütün ürünlerini elde edebilmek için ne gibi bir politika izlenerek kitaplar elde edildi, hangi yollarla kitap sağlandı? Şimdi de bu konuda edindiğimiz bilgileri değerlendirelim:

Museion kesinlikle devlet kontrolünde olan bir kurumdu, buna bağlı olarak da kitap sağlanması devlet tarafından yürütülüyordu. Kütüphanenin kurulmasında ve yönlendirilmesinde enerjik bir rol oynamış olan Phaleron'lu Demetrios'un bu konuda da katkısı büyük olmuştur. Ptolemaioslar devlet hazinesinden bu iş için harcamalar yapmışlardır[370]. Kitap sağlamak için satın almanın yanında müsadere yolunun da benimsendiğini öğreniyoruz. Diğer bir deyişle, tüm Akdeniz kıyılarından değerli yazmalar, gönderilen görevliler tarafından satın alma ya da müsadere yolu ile elde edilmiştir.

Satın alma işinin tam olarak planlanıp planlanmadığını bilmiyoruz. Ayrıca yeni kurulmakta olan bir kütüphane için başlangıçta çift nüshaların satın alınmış olduğunu düşünebiliriz. Bu kitapların satıldığı dükkanların varlığı kesindir. Antikçağlarda Yunanistan, Küçük Asya ve Akdeniz kıyılarında kitap ticareti yapılan belli başlı dükkânlar bulunduğunu öğreniyoruz. Özellikle M.Ö. 430 yılında ilk kez Atina'daki kitapçı dükkanlarından komedya yazarları söz etmektedirler. Aynı şekilde Roma'da da kitapçıların varlığı bilinmektedir[371]. Athenaios'un söylediğine göre, kral Ptolemaios II Philadelphos, Theophrastos'un

öğrencisi ve mirasçısı olan Neleus'dan, ünlü Aristoteles'in kütüphanesi'ni ve Theophrastos'un kendi yazılarından oluşan kişisel koleksiyonunu yüksek bir fiyat karşılığında satın almıştır[372]. Bu şekilde satın almaların çoğalması sonunda el yazmaları için istek artmış ve kütüphanede yazma ve kopyalama faaliyetleri gelişmiştir. Bütün bunlarla ilgili olarak yazı malzemeleri de değerlenmiştir. Bu yazı malzemesine bağlı olarak Bergama Kütüphanesi ile aralarında büyük bir yarışma ve rekabet meydana gelmiştir. Kral Ptolemaios III Euergetes, Bergama kentine yapılan papirüs ihracına ambargo koymuştur. Ptolemaioslar'ın bu ambargoyu koyması Bergama'da pergament endüstrisinin kurulmasına ve gelişmesine zemin hazırlamıştır[373].

Kütüphaneye satın alınan el yazmalarının İskenderiye limanına gemi ile genderildiğini ve geliş yerlerine ve satan kişilere ilişkin bilgiler eklenerek depolarda saklandığını öğreniyoruz[374]. Örneğin Homeros'un elyazmaları geldiği yerde (*kata poleis*) ve kendisinden alınan kişiye (*kat'andra*) bağlı olarak edinilen bilgilerle donatılmıştı.

Bazen de kitapların orijinal el yazmaları, alındıkları yere belli bir miktar rehin bırakılmak suretiyle elde edilmiş, ancak kopya edildikten sonra orijinaller alıkonarak kopyaları geri verilmiştir. Bu şekilde hileli yollara başvurulmuştur. Galenos'dan öğrendiğimize göre kral Ptolemaios III Euergetes zamanında üç büyük dramatiste yani Aiskhylos, Sophokles ve Euripides'e ait Atina resmi devlet kopyaları 15 *talanton* rehin karşılığında alınmıştır. Ancak işleri bitince orijinalleri yerine kopyaları geri verilmiştir. Orijinalini İskenderiye Kütüphanesi'nde alıkoyan Ptolemaios 15 *talanton*'u ceza olarak ödemiştir[375]. Böylece Ptolemaioslar, *Museion* için yararlı gördükleri her yola başvurmuş ve bu konuda çaba göstermişlerdir.

Aynı metotların her zaman kullanıldığına ilişkin örnekler bulunmaktadır. Gene Galenos, İskenderiye limanına çeşitli yerlerden gelen gemilerin bir süre limanda alıkonduklarını, arandıklarını, gemide bulunan yazmalara el konduğunu söylemektedir. Ayrıca kopyaları yapıldıktan sonra kopyaların gemiye geri verildiğini, orijinallerinin ise İs-

kenderiye Kütüphanesi'nde alıkonduğunu belirtmektedir. Bunlar için de belli bir miktar tazminat verilmekteydi[376].

a5. Kitapların sayısı ve çeşitleri

İskenderiye Kütüphanesi'nin evrensel bir kütüphane niteliğinde olduğunu ve çeşitli bilginlerin kitaplar ve diğer yazılı belgeler üzerinde çok yönlü incelemeler yaptıklarını çeşitli kaynaklardan öğreniyoruz. Bu çeşit çalışmaların yapılabildiği bir kütüphanede ise çok sayıda ve çeşitli türde kitapların bulunmuş olması gerekir. Bu kütüphanede yer alan eserlerin sayı ve çeşitleri konusunda, farklı da olsa, antik kaynaklarda bilgiler bulunmaktadır. İlgilendiğimiz devrede kitapların rulo şeklinde olduğunu düşünürsek, kitap sayılarını belirtirken kullandığımız cilt deyimi ile ruloların kasdedildiği açıktır.

Lucius Annaeus Seneca, kralların istekleri ile kurulmuş ve onların ününe lâyık olan bu kütüphanede bulunan 40.000 kitabın Iulius Caesar'ın da katıldığı Aleksandreia savaşında yanmış olduğunu söylemektedir[377]. Yahudi tarihçisi F. Josephus'a göre kral Ptolemaios II Philadelphos, kütüphaneye kitap toplanması işi ile ilgilenen danışmanı Phaleron'lu Demetrios'a kütüphanede ne kadar kitabın toplanmış olduğunu sorar. Phaleron'lu Demetrios ise henüz 200.000 kitabın toplanabildiğini, bunun en kısa zamanda tahminen 500.000'e erişebileceğini bildirir[378]. Aulus Gellius ise Ptolemaioslar zamanında Mısır'da kısa süre içerisinde 700.000 cilt gibi büyük sayıda kitap toplandığını yazmaktadır. Yalnız bunların bir kısmı diğer kitaplardan kopya edilen eserler de olabilir. İster toplanmış isterse kopya edilerek sağlanmış olsun, bu yekûn Aleksandreia savaşı sırasında, yardımcı askerler tarafından kaza sonucu çıkartılan yangında yok olup gitmiştir[379]. Cassius Dio da Aleksandreia savaşı sırasında çıkan yangından söz ederken, çok sayıda kitabı bulunan büyük kütüphanelerin de bu yangında kitaplarını kaybettiğini belirtir[380]. Ammianus Marcellinus da bu kütüphanedeki kitap sayısından söz etmektedir. Ona göre İskenderiye kentinde değer biçilemeyen kütüphaneler bulunuyordu. Ptolemaioslar sürekli çaba göstererek 700.000

kitap toplamışlar ve topladıkları bu kitaplar Caesar'ın da katıldığı Aleksandreia savaşında yanmıştır[381]. Plutarkhos ise, Caesar'ın dostu Calvisius'un Kleopatra'ya, içinde 200.000 cilt bulunan Bergama Kütüphanesi'ni hediye ettiğini anlatmaktadır[382]. İskenderiye Kütüphanesi'ni anlatırken çeşitli bölümlerde sözünü ettiğimiz, Caecius tarafından yazılan Plautus'un eserleri üzerindeki kenar notunda bu konuda da bilgi bulunmaktadır. Burada Ptolemaios II Philadelphos'un Phaleron'lu Demetrios ve diğer danışmanların yardımı ile, masrafları saray tarafından karşılanarak iki kütüphane kurduğu belirtilmektedir. Bu kütüphanelerin biri sarayın dışında ve diğeri içerisindedir. Sarayın dışındaki kütüphanede 42.800 cilt, sarayın içindeki kütüphanede ise 400.000 karışık ve 90.000 tek cilt bulunuyordu. Ayrıca bu bilgiyi Kallimakhos'un verdiği belirtilmiştir[383]. Burada verilen bilgi hemen hemen aynı şekilde J. Tzetzes'in yazdığı Aristophanes'e Giriş'te tekrarlanmaktadır. Yalnız burada sarayın dışındaki kütüphaneye kamusal kütüphane, sarayın içindeki kütüphaneye de özel kütüphane veya saray kütüphanesi denilmektedir[384]. Burada sarayın dışında olarak gösterilen kütüphane Serapeion ve sarayın içinde gösterilen ise *Museion*'a bağlı olan kütüphane olmalıdır. Kitap sayısından söz ederken ise özellikle *Museion*'a bağlı kütüphane için karışık cilt, *symmigeis bibloi* ve tek, karışık olmayan, basit cilt *amigeis* veya *aplai* terimleri kullanılmaktadır. Bunlar üzerinde aşağıda daha geniş bir şekilde durulacağı için burada daha çok açıklama yapmıyoruz. Bunlardan başka V. yüzyılda yaşamış Hristiyan tarihçisi Paulus Orosius da daha geç devir yazarı olarak burada alınabilir. Onun, dostu St. Augustinus'a kütüphanedeki 40.000 rulodan söz ettiğini öğreniyoruz[385].

Kaynakların verdiği sayılar, yukarda görüldüğü gibi, değişiktir. M.Ö. I. yüzyıl ile M.S. I. yüzyıl arasında yaşamış olan Seneca, İskenderiye Kütüphanesi'ndeki kitap sayısını 40.000 cilt olarak vermektedir. M.S. I. yüzyılda yaşamış olan F. Iosephus'a göre kütüphanenin 200.000 cilt kitabı bulunmaktadır. M.S. II. yüzyılda yaşayan Aulus Gellius'a göre hem dışardan toplananlar hem de kütüphanede kop-

ya edilerek çoğaltılan kitaplar 700.000 kadar tutmaktadır. M.S. II. yüzyılda yaşayan, yani Aulus Gellius ile çağdaş olan Cassius Dio ise kütüphanenin çok sayıda kitabı bulunduğunu söylemekle yetinmektedir. M.S. IV. yüzyılda yaşayan Ammianus Marcellinus'a göre de kütüphanede 700.000 kitap toplanmıştır. Bundan şu sonuç çıkartılabilir: Kütüphanenin M.S. I. yüzyılda 40.000 kitabı varken, bu yüzyılı takibeden yüzyıllarda, hatta M.S. IV. yüzyıla kadar kütüphanenin kitap sayısı 700.000'e çıkmıştır. Bu durumda M.Ö. 47'deki Aleksandreia savaşında yandığı söylenen bu kitaplar nasıl olmuş da azalacağı yerde bu şekilde artmıştır. Plutarkhos'un belirttiği şekilde Bergama Kütüphanesi'nin 200.000 cilt kitabı buraya gelmiş bile olsa, 700.000 sayısı gene de çok büyüktür. Ayrıca V. yüzyılda yaşamış olan Paulus Orosius da kütüphanede, bu yüzyılda 40.000 kitap bulunduğunu söylemektedir. Sonuç olarak İskenderiye Kütüphanesi'ndeki kitap sayısının 200.000 ile 700.000 arasında değişebileceğini söyleyebiliyoruz. Buna rağmen 700.000 kadar kitap olması, çoğaltılanlar katılmış olsa da abartılı görünmektedir.

J. Tzetzes'in metninde İskenderiye'deki *Museion*'a bağlı kütüphanenin kitap sayıları verilirken 40.000 adet *symmigeis* ve 90.000 adet de *amigeis* veya *aplai bibloi* bulunduğundan söz edilmektedir. Aynı bilgi Caecius'un yazdığı, Plautus'un eserlerinin kenar notunda da bulunuyordu. Bu geçen kelimeler modern tarih araştırıcıları tarafından çeşitli şekillerde yorumlanmışlardır. A. W. Mair'in açıklamasına göre *symmigeis*, "çok ciltli" kitaplar; *amigeis* ise "tek ciltli" kitapları belirtmek için kullanılmıştır"[86]. Bu kütüphanedeki 400.000 cildin çok ciltli ve 90.000 cildin ise çok ciltli olmayan veya basit cilt olarak kabul edilmesi düşüncesi yaygındır. *Symmigeis* ile, ister küçük bir eserin tamamını, isterse daha büyük bir eserin küçük parçalarını içine alsın, daha büyük ve daha hantal ciltler kasdedilmektedir ve henüz bunlar kitaplar halinde bölünmemiştir. Buna karşılık, *amigeis* deyimi ile küçük boyutta tek bir eserin tamamını ya da İskenderiye Kütüphanesi'nde çalışanlar tarafından kitaplar halinde bölünmüş olan büyük bir eserin bir kısmını içine alan papirüs rulosu an-

laşılmaktadır[387]. T. Birt'e göre *symmigeis* büyük boyda ruloları, *amigeis* ise normal veya nisbeten kısa olan ruloları belirtmek için kullanılmıştır[388]. F. Ritschl ise *symmigeis* ile çift nüshaların ayıklanmasından önceki, *amigeis* ile de çift nüshaların ayıklanmasından sonraki kitap koleksiyonunun kasdedildiğini söylemektedir[389]. F. Ritschl'in açıklamasını doğru olarak kabul eden C. Wendel'e göre *symmigeis* dendiği zaman birçok eseri içine alan rulolar buna karşılık, *amigeis* dendiği zaman da tek eseri veya tek eserin bir bölümünü içine alan rulolar kasdedilmektedir. Buna rağmen bu kadar büyük sayılar verildiğine göre, bunlar çift nüshalı olmuş olmalıdır. Serapeion Kütüphanesi'nin, *Museion*'a bağlı kütüphanenin fazla nüshaları ile beslendiği kabul edilirse, bu kütüphane için verilen sayının da doğru olması gerekir[390]. Parsons'un açıklaması daha değişiktir. Ona göre, *symmigeis* ayıklanmamış, sınıflandırılmamış ruloları, *amigeis* ise ayrılarak bir düzene göre tasnif edilmiş ruloları belirtmektedir. Verilen 700.000 sayısının ise I. Caesar'ın tahribinden önce mümkün olabileceğini, ancak bu yangından sonra bu sayının azalabileceğini belirtir. Ayrıca verilen bu sayıların içinde bazen birden fazla ruloya bölünmüş tek bir eserin, bazen de tek bir ruloda tek bir eserin bulunabileceğini kabul eder[391]. H. J. de Vleeschauwer, Parsons'un *symmigeis* ve *amigeis* terimleri ile envanterlenmemiş ve envanterlenmiş ruloları belirtmek istediğini, bunun ise kütüphanenin mülkiyetine girmemiş ve girmiş olan rulolar olabileceğini düşünür. Ona göre, J. Tzetzes bu bilgiyi Kallimakhos'dan almıştır. Parsons'un söylediği şekilde kitaplar Kallimakhos zamanına kadar envanterlenmeden kalmış, ise bu durumda kütüphanecilerin envanterleme işini bitiremedikleri anlaşılmaktadır. H. J. de Vleeschauwer, bu durumu, ruloların kütüphane raflarındaki yerlerine gelinceye kadar bazı işlemlerden geçmesi gerektiğini ileri sürerek açıklamaktadır. Önce kütüphanecilerin yazmalar üzerinde ilk çalışmaları yapması gerekiyordu. Bundan sonra ise kütüphanede görevli akademik personel bunlar üzerinde, nüshaları da karşılaştırarak bilimsel incelemeler yapabilirdi. Bu iki çalışma arasında geçen zamanda yazmalar bekliyor olma-

lıydı. Böylece *amigeis* metinleri, artık üzerinde yapılan çalışmaların bitmiş olduğu değerli metinlerdi. Hatta Domitianus, Roma'da yanan koleksiyonu yenilemek, eskilerini tamamlamak için bu *amigeis* metinlerine başvurmuştu. Ayrıca, Serapeion Kütüphanesi'ne verilen yazmalar da *symmigeis* metinler arasından seçilen çift nüshalar olamaz. Bunlar ancak düzenlenmiş *amigeis* arasından seçilerek bu kütüphaneye verilmiş olabilir[192]. H. J. de Vleeschauwer, antik yazarların verdiği sayıları çok yüksek bulur ve bu kadar çok kitabın işlemlerinin yapılması için büyük maliyet, zaman ve iş gücüne ihtiyaç olduğunu, uygulamada bu kadar çok kitabın güçlük çıkartabileceğini belirtir. Sonuç olarak, *symmigeis*'in kütüphanede işlemleri bitmeyen, *amigeis*'in ise tamamlanmış rulolar olduğu ve Kallimakhos'un zamanında yani kütüphanenin kuruluşundan 40 yıl kadar sonra bu kütüphanede henüz işlemleri bitmemiş 400.000 ve işlemleri bitmiş yani tamamlanmış 90.000 eser bulunduğu kabul edilebilir[193].

Oldukça geniş bir koleksiyona sahip olan İskenderiye Kütüphanesi'nde çok çeşitli konuda kitap bulunması normaldir. Bu eserlerin farklı ülkelerden de toplandığı düşünülürse, bunların çeşitli kültürlere ait ve çeşitli dillerde olduğu düşünülebilir. F. G. Kenyon ne kurucusunun amacının ne de Aristoteles'in Lykeion'undan alınan örneğin, bu kütüphanenin kitap toplama faaliyetlerini sınırlayamadığını ve burası için her çeşit kitap toplandığını söylemektedir[194]. C. Wendel, İskenderiye Kütüphanesi'nde filoloji, matematik, fizik, biyoloji, tıp gibi çeşitli konularda eserlerin bulunmuş olabileceğini düşünür. Ayrıca Latince kitapların Eski Yunancaya çevrilmiş olduğunu söyler. Bundan başka Mısır, Babil, Fenike, İbrani, Arami eserlerinin Eski Yunancalarının da bu kütüphanede yer alabileceğini ileri sürmektedir. Çünkü İskender'in Doğu'ya yaptığı seferler sonunda buraya egemen olması ile Yunan-Makedonya kültürü ile yerli Doğu halklarının kültürleri kaynaşmıştı. Aristeas'ın mektubundan öğrendiğimiz gibi, Yahudi kanunları da bu kütüphaneye konmak için Eski Yunancaya çevrilmişti. Buna karşılık, Serapeion Kütüphanesi'nde Serapis kültü ile ilgili belgeler Mısır halkına tanıtılıyordu[195]. E. A. Par-

sons'a göre İskenderiye Kütüphanesi'ndeki yazarlar ve onların eserlerini biliyoruz. Bunlar şiir konusunda Philetas, Kallimakhos, Khalkis'li Lykophron, Apollonios, Euphorion, Theokritos, Bion ve Moskhos'un eserleri idiler. Nesir şeklinde eserleri olan yazarlar ise Demetrios, Zenodotos, Aitolia'lı Aleksandros, Byzantion'lu Aristophanes idiler. Bilginler arasında Eratosthenes, Eukleides, Arkhimedes, Lanon ve Nikaia'lı Hipparkhos söylenebilir. Bu kişilerin eserlerinin İskenderiye Kütüphanesi'ne girmiş ve Kallimakhos'un *Pinakes* adlı kataloğunda yer almış olduğu da anlaşılmaktadır[396]. Ona göre, bu kütüphanede Eski Yunanca hakimdi ve yerli bilginler kendi kültürlerini tanıtan eserleri Eski Yunanca yazıyor ve çevirtiyordu. Parsons, bu kütüphanede Mısır edebiyatının da yer almış olduğuna inanmaktadır. Ptolemaios I Soter zamanında rahip ve danışman olan, aynı zamanda kâtip ve bilim adamı Manethon, Ptolemaios II Philadelphos zamanında da yaşamıştır. Heliopolis'li Manethon Eski Yunancayı iyi bildiği gibi ülkesinin dil ve edebiyatını da iyi tanıyordu. Onun, Mısırlılar'ın hiyeroglif yazısı ile yazılmış kutsal yazıları ve Mısır'ın tarihi ve kronolojisi konusunda Eski Yunanca eserler yazdığı bilinmektedir. Onun kayıp olan eserleri bu kütüphanede bulunmuş olmalıdır[397]. Parsons'a göre bu kütüphanede Babylonia edebiyatı da bulunuyordu. Rahip Berossos'un yazdığı *Babylonia tarihi* bunlar arasındadır. Onun da kayıp olan eseri, Manethon'unki gibi ancak Eski Yunan yazarların aracılığı ile kalabilmiştir. Bundan başka kütüphanede Kalde, Babylonia, Media-Persia, Baktria ve Asya ülkelerinin tarihlerinin de bulunduğu gene Parsons tarafından ileri sürülmüştür[398]. Aynı araştırıcıya göre İskender'in Hindistan'ı alması sonucunda Eski Yunan ve Hint dünyası arasında karşılıklı kültür alış verişi gelişmiştir. Buna bağlı olarak Hint'li bilginlerin eserlerinin Eski Yunanca çevirilerinin bu kütüphanede bulunmuş olması gerekmektedir[399]. Bütün bu eserlerin dışında bize Eski Yunan yazarları aracılığı ile gelmiş olan Fenike'li tarihçi Tyros'lu Menandros, Dios, Hyprikrates, Teodotos, Philostratos, Kardia'lı Hieronymos, Moskhos gibi kişilerin eserleri İskenderiye Kütüphanesi'nde bulunuyordu[400]. Bu konuda kay-

naklarda daha açık bilgiler bulunmadığı için bütün bu görüşler tahmin olarak kalmaktadır. Ancak bu kadar geniş bölgeye yayılan İskender İmparatorluğunun yönetimi altında bulunan ülkelerin, kendi kültürlerinin yazarları ve bilim adamları aracılığı ile İskenderiye Kütüphanesi'nde temsil edilmiş olmaları normaldir.

a6. Kütüphanede yapılan çalışmalar

İskenderiye Kütüphanesi'nde yapılan çalışmaları şu şekilde sıralayabiliriz: Öncelikle, toplanmış olan malzemeyi gruplara ayırmak, ayrılan bu yazmaların yazarlarını belirlemek, bunların üzerinde eleştiriler yapmak, önceden belirlenen imlâ kurallarına göre tek olan yazmaları çoğaltmak, aşınmış olanları aslına uygun olarak onarmak, yabancı dillerdeki kitapları çevirmek, bibliyografya çalışmaları yapmak, bu işlemlerin sonunda da yazmaların kataloğunu hazırlamak.

Ptolemaios I Soter ve Ptolemaios II Philadelphos zamanında Phaleron'lu Demetrios'un çabaları ile kütüphanede çok sayıda kitap toplanmış olduğunu biliyoruz. Birikmiş olan bu malzemeyi değerlendirmek için yazarların tek tek eserlerinin en iyi ve en doğru metinlerinin seçilmesi gerekiyordu. Eğer yazarın kendi el yazısı ile yazmış olduğu eser yoksa yani orijinali bulunmuyorsa, farklı nüshalar arasından en güvenilir kâtibin kopyasını ya da en bilgili kişilerin açıklaması olan eserleri seçmek gerekiyordu. Yazmanın yazarı, kopya eden kâtibi veya yazıldığı tarih belli değilse, metinlerin arasında en iyi bir seçim yapabilmek için uzmanlar uzun süre titizlikle çalışıyorlardı. Böylece el yazmalarının yazarları ve diğer özellikleri doğru bir şekilde belirlendikten sonra, kolayca kırılabilen bu papirüslerin kırılan ve bozulan yerlerinin onarılıp eski haline en yakın şekle sokulması gerekiyordu. Bu onarma sırasında mevcut nüshalar karşılaştırılıyor ve ölçülere kesinlikle dikkat ediliyordu. Eğer yazma tek nüsha ise onaranın bilgisi ile yetinmek zorunda kalınırdı. Bu çalışmalar sırasında gramer kurallarına uyulurdu[401].

Bu yazmalar ana gruplara ayrıldıktan sonra her bir grubun kendi dalında uzmanlaşmış kişilere verildiğini de öğreniyoruz. Bu bilgin

kişilerin kendi uzmanlık alanlarında çalışmaları sonucunda yapılan düzeltme, eleştiri gibi çalışmaların daha doğru olması normaldir. Bu konuda, daha önce de söz ettiğimiz bazı belgeler bize bilgi vermektedir. Plautus'un eserlerinin üzerindeki Caecius adlı biri tarafından yazılmış olan kenar notunda ve J. Tzetzes'in yazmış olduğu *Aristophanes'e Giriş*'te belirtildiği gibi bu kütüphanede Aitolia'lı Aleksandros tragedyalar, Khalkis'li Lykophron Komedyalar, Ephesos'lu Zenodotos ise Homeros ve diğer şairlerin eserleri üzerinde çalışmaktaydı. Gene aynı belgelere göre Aristarkhos da Homeros üzerinde çalışmalar yapmıştır. Ayrıca burada, bu bilginlerin Ptolemaios II Philadelphos tarafından korundukları da belirtilmektedir[402]. Zenodotos, Homeros metinleri üzerinde çalışırken, *İlias* ve *Odissea*'yı 24 kitaba bölmüştür. Böylece bilginler uzmanlık dallarına göre (şair, bilgin, gramerci, eleştirmen) ayrı ayrı konular üzerinde eleştirel, filolojik ve diğer bilimsel çalışmalar yapmışlardır.

Bundan başka, yazmaların geliş yerlerine göre ayrıldıkları ve daha önceki sahiplerine göre adlandırıldıklarını da biliyoruz. Bunlar genellikle Yunanistan ve Küçük Asya gibi çeşitli yerlerden geliyorlardı. En eski Homeros yazmalarının Kolophon'lu Antimakhos ve Euripides'inkiler olduğu bilinmektedir. C. Wendel'in belirttiği gibi, daha ilk satın alındıklarında en eski ve en doğru olanlar daha değerli idiler[403]. Böylece yazmaların hem yazarları hem de konuları belirlenmiş oluyordu. Byzantion'lu Aristophanes de Pindaros'un yazılarını ilk kez biraraya getirmiş ve bu arada aksanlama ve noktalamayı sistematize etmiştir. J. K. Gates, İskenderiye Kütüphanesi'nde çalışan bilginlerin, antik literatürün ilk tasnif ve kritikçileri olduklarını kabul etmektedir[404].

Bu çalışmalarla birlikte istinsah (kopyalama) atölyeleri de yoğun bir faaliyet içerisinde idiler. Limana gelen gemiler burada bekletiliyor, alınan kitaplar istinsah edilip sonra gemiye geri veriliyordu. Bundan başka Atina gibi uzak yerlerden kitaplar getirtilerek istinsah ediliyordu. Bu getirilen kitapların yerine belli bir para konuyor, fakat orijinal eserler iade edilmeyerek, parası ödenerek kopyaları geri veriliyor-

du. Bunların Aiskhylos, Euripides gibi büyük yazarların eserleri olduğu bilinmektedir[405]. Bütün bunlar *Museion*'a bağlı geniş bir *scriptorium* bulunduğunu göstermektedir. Ayrıca İskenderiye metinlerine uzun süre standart metinler olarak bakıldığına göre, bunların bu istinsah atölyelerinde, belli kurallara bağlı kalarak istinsah edildikleri düşünülebilir.

İskenderiye Kütüphanesi'nin kuruluşu kısmında belirttiğimiz gibi, Flavius Iosephus, Aristeas'ın mektubuna dayanarak, bu kütüphanede yabancı dildeki kitapların çevrildiğini anlatmaktadır. Bu bölümde Ptolemaios II Philadelphos zamanında ve Phaleron'lu Demetrios'un önerileri ile Yahudi kanunlarının çevrilmesinden söz etmiştik[406]. Bu çeviri faaliyetleri de kütüphanenin önemli çalışmaları arasındadır.

Kütüphanede yabancı dildeki kitapların çevrildiği konusunda daha önce sözü edilen, J. Tzetzes'in *Aristophanes'e Giriş*'inde de bilgi bulunmaktadır. Burada kralın çok para harcayarak İbranice dahil yabancı eserleri Eski Yunancaya çevirttiği yazılıdır. İbranice ve Yunancayı bilen 72 bilgine bu eserlerin çevirttirildiği anlatılmaktadır[407].

Böylece bu kütüphanede çeviriler yapıldığı belirlenmiştir. Modern araştırıcılar bu hikâyenin özünün bir Yunan Yahudisi olan Aristeas'a dayandırıldığını ileri sürmektedirler. Bunun içerisinde gerçeğe uymayan kısımlar bulunmuş olabilir. Bununla birlikte, İbrani kanunlarının Ptolemaios II zamanında, İskenderiye kentinde yaşayan Yahudiler'in de yardımı ile çevrilmiş olabileceği gerçeği anlaşılmaktadır. Bu bilgi daha sonra yaşayan kilise babaları tarafından tekrarlanmıştır. M.Ö. III. yüzyılda İbrani kanunları İskenderiye Kütüphanesi'nde çevrildikten sonra, ayrıca onların din kitaplarının da çevrilmiş olduğunu öğreniyoruz. İbranilerin kutsal kitaplarının bu arada çevrilmiş olduğu ve bu kanalla Avrupa'da tanındığı E. A. Parsons tarafından iddia edilmektedir[408].

Bu kütüphanede yapılan çalışmalar arasında, günümüzdeki kütüphanelerde yapılan sistematik kataloglar ile aynı nitelikte bir katalog

çalışmanın da bulunduğunu öğreniyoruz. Bu katalog yani konulara göre sınıflandırma, ancak kitapların çeşitli işlemleri bittikten sonra yapılmıştır. İskenderiye Kütüphanesi'ndeki katalog çalışmalarını anlatan bölümde daha geniş olarak üzerinde duracağımız bu konudan, burada kısaca söz edeceğiz. J. Tzetzes'in yazdığı *Aristophanes'e Giriş*'te Kallimakhos'un, kütüphanesi'ndeki kitapların kataloğunu yapmış olduğu belirtilmektedir[409]. Bugün kayıp olan bu katalog 120 ciltlir ve *Pinakes* adını taşımaktadır. Katalogda kitapların konularına göre tasnif edilmesinden başka, yazarlarına ilişkin biyografik bilgiler de bulunmaktadır.

İskenderiye'de M.Ö. III. yüzyıl ortalarında kurulan *Museion*'da matematik, tıp, astronomi konularında bilimsel araştırmalar yapılıyordu. Bu bilginler, çalışmaları için geniş ölçüde İskenderiye Kütüphanesi ile işbirliği halinde idiler. Bu nedenle, büyük öneme sahip olan bu çalışmalardan, kütüphanedeki bilimsel faaliyetler arasında söz edilebilir.

Bu bilginlerden M.Ö. 300 yıllarında yaşayan Eukleides'in *Museion*'da öğretim görevlisi olduğu bilinmektedir. Ptolemaios zamanında önemli bir matematik okulu kuran Eukleides, özellikle geometriye önemli katkılarda bulunmuş ve çeşitli kaynaklardan, mevcut teorem ve ispatları derleyerek dedüktif, aksiyometrik bir sistem oluşturmuştur. Geometrik önermeleri postula ve teorem olarak ayırmıştır. *"Geometrinin Elemanları"* (*Stoikheia*) adlı kitabı üç boyutlu geometrinin temeli olmuş ve *Kitab-ül Usul* adı ile Arapçaya çevrilmiş, XIX. yüzyıla kadar okutulmuştur[410]. Ayrıca optik alanda önemli çalışmalar yapmış, güneş ışınlarının birer doğru çizgi halinde yayıldığını ilk saptayan, yansıma kanunlarını bulan ilk kişi olmuştur[411].

Eukleides'ten sonra İskenderiye'de matematik alanında en büyük gelişme, M.Ö. II. yüzyılın sonlarında Perge'li Apollonios tarafından gerçekleştirilmiştir. Eukleides'in başlattığı konik kesitler üzerinde çalışan Perge'li Apollonios, parabol, hiperbol ve elips terimlerini ilk kez kullanmış ve gene konikler aracılığı ile ikinci dereceden denklemlerin çözümünde başarılı olmuştur[412].

M.Ö. 273-192 yılları arasında yaşayan Eratosthenes, *Museion*'da başmatematikçi olduğu gibi, İskenderiye Kütüphanesi'nde de görevlidir. Fiziki coğrafyanın kurucusu olan Eratosthenes, dünyanın küre şeklinde olduğunu, çevresinin uzunluğunu, güneşin dünyadan uzaklığını doğruya yakın bir biçimde hesaplamıştır. Dünyanın çevresini ölçmek için, aynı boylam üzerinde İskenderiye ve Syene kentlerinin dünyanın merkezine göre açılarını belirtmiş ve bu iki kent arasındaki uzaklık oranına göre dünyanın çevresini bulmuştur. Güneş ışınlarının dünyaya paralel geldiklerini belirtmiştir. Hint ve Atlas okyanuslarındaki gelgit olaylarının benzerliğine dayanarak iki denizin birleşik olduğunu, Asya, Avrupa ve Afrika'nın bir ada oluşturduğunu, Güney Afrika yoluyla İspanya'dan Hindistan'a gidilebileceğini göstermiştir[413].

İskenderiye'de tıp alanında da önemli çalışmalar yapılmıştır. M.Ö. III. yüzyılın ikinci yarısında yaşayan Herophilos (M.Ö. 3) Hippokrates'ten sonra gelen en büyük hekimdir. Beyin, sinir sistemi, göz, karaciğer, damarlar, bağırsaklar ve diğer organlar üzerinde durarak, insan anatomisine ilişkin ayrıntılı ve doğru çalışmalar yapmıştır. Beynin zekânın merkezi olduğunu belirlemiştir. Ayrıca ilk kez prostat'tan söz eder. Genital organları da incelemiştir. Bu çalışmalar ampirik niteliktedir. Onunla çağdaş olan Erasistratos da (M.Ö. 304) beyin, sinir sistemi, kan dolaşımı konusunda, insan ve hayvan kadavraları üzerinde incelemeler yaparak çalışmıştır. Patolojik anatominin kurucusudur. İdrar tahlilleri yapmış ve sonda kullanmıştır[414].

İskenderiye'de bilimin pratik ve ampirik niteliği üzerinde durulmuş ve pek çok icat yapılmıştır. Philon ve Heron gibi matematikçi, fizikçi ve mucitler, askerlikte, bilimsel çalışmalarda kullanılan aletler ve mekanik oyuncaklar yapmışlar; su saati, hodometre ve teodolitin, hava pompası, sifon ve buhar makinasının ilkel tiplerini bulmuşlardır. Özellikle Hero alan ve hacim ölçülerine ilişkin formüller bulmuştur. Yansıma ve cebir ile de ilgilenmiştir[415].

İskenderiye Okulu'nun son dönemlerinde ortaya çıkan Claudius Ptolemaios Batlamyus: (M.S. 85-165) astronomi ve matematik bilgini-

dir ve yer merkezi sisteminin kurucusudur. Bu kentte ders veren ve M.S. 121-151 yılları arasında burada bilimsel inceleme ve gözlemler yapan Ptolemaios, orijinal bir sistem kurmaktan çok, Eudoksos ve Aristoteles geleneklerini yenilikler ile sürdürmüştür. Aritmetik ve geometriye dayanan sistemi yanında trigonometrinin gelişmesine de önem vermiştir. Ünlü bir coğrafyacı olan Ptolemaios, Hipparkhos'un harita yapmak amacıyla belli eylem ve boylamlara yerleştirdiği kent ve bazı kıyı noktalarının adlarını toplamış, enlem ve boylam saptamalarına önem vermiştir. Kâşif ve tacirlerin dünyanın çeşitli yerlerinden topladıkları bilgileri kullanarak Cebelitarık-Çin, Britanya-Rusya, İskandinavya-Nil arasındaki bölgeleri haritalarda göstermiştir. Optik konusunda, ışığın ortam değiştirirken kırılmasına ilişkin bir kitap yazdığı sanılmaktadır. Fakat onun asıl ünlü kitabı M.S. 150'de yazılmış olan *Mathematike syntaksis (Megale'syntaksis)*'tir. Astronomi konusunda matematiksel sentezi gösteren bu eserde, dünyanın hareketsiz ve güneşle yıldızların dünya çevresinde döndüklerini kabul eden Eudoksos'un matematiksel astronomisi ile Aristoteles'in kozmolojisinin kaynaştığı bir evren tasviri vardır. Eserin içinde dünyanın yeri, gezegenlerin ve güneşin hareketi matematiksel yöntemlerle anlatılmıştır. Bu astronomi ansiklopedisi Ortaçağ boyunca kullanılmış, Kopernik ve Kepler'e kadar her zaman başvurulan bir kaynak olmuştur. Bu eser İslâm dünyasında Eski Yunanca *Megale Syntaksis*'ten bozularak *Kitab al-Macesti* (veya kısaca, *al Macesti*) adını almış ve buna dayanarak Avrupalılar da ona *Almagest* demişlerdir[416].

III. yüzyılda İskenderiye'de simya ile ilgili pek çok çalışma yapılmıştır. Akdeniz ülkelerinde pahalı maddelerin endüstrileri ileri boyutlara varmıştır. İskenderiye Okulu simyacıları kitle, kimyasal tepkime ve özgül ağırlık üzerinde durmaksızın, kendi devirlerinin bilimsel felsefesine uygun çalışmalar meydana getirmişlerdir. Halkın satın alamadığı inci, altın ve gümüş eşyaların taklitlerini yapmışlardır. Bunun için kalay, kurşun, bakır ve demir alaşımları yaparak, buna cıva, arsenik, antimon ve bakır da katarak, gümüş taklidi eşyalar elde etmişlerdir. Bu beyaz alaşıma kükürt suyu, tuz ruhu koyarak altın ren-

gi sağlanmıştır. Renk özelliğine önem verdikleri için altına benzer eşyalar edinmişlerdir. Bu alanda özellikle Zosimos ün yapmış, onun eserleri İskenderiye'deki simya çalışmaları için çok tutulmuştur[117].

M.S. IV. yüzyıldaki bilim ve din arasındaki çatışmalara rağmen, İskenderiye'de bilimsel çalışmalar devam etmiştir. İskenderiye'li Theon *Matlıe* üzerinde, Serenos koni kesitleri konusunda, lamblikhos sayılar teorisi hakkında çalışmalar yapmışlardır. Astronomi dalında çalışan Thebe'li Hephaistion, Aristoteles üzerinde açıklamalar yapan Themistios, gene aynı kentte eğitim gören ve sonra aynı yerde tıp alanında çalışan Oreibasios'da bunlara eklenebilir[118].

M.S. V. yüzyılda İskenderiye'de bazı çalışmalar sürmektedir. Özellikle, Akademia'nın müdürlüğünü yapmış olan Yeni-Platon'cu Proklos, Eukleides ve Ptolemaios üzerinde çalışmalarda bulunmuştur. Domninos, sayılar teorisi üzerinde durmuş, Metrodoros ise birinci dereceden denklemler ile uğraşmıştır. İskenderiye'de 415'deki sokak çatışmalarında öldürülen Yeni-Platon'cu Hypatia ise kadın matematik bilgini idi. Synesios kimya dalında çalışmıştır. Proklos'tan sonra İskenderiye'li Asklepiodotos, Akademia'nın müdürlüğünü yapmıştır[119].

Böylece İskenderiye'de gelecek yüzyılların bilimsel çalışmalarını etkileyen bazı çalışmalar yapılmış ve bunlar M.S. IV. ve V. yüzyıllar boyunca devam etmiştir.

Ayrıca bu kentte yerleşen Yahudiler metafizik konusunda araştırmalar yapmışlardır. Bunlar arasında Eski Yunan kültürü ile Yahudi ve Babil geleneklerini kaynaştırmak için çalışan filozoflar çıkmıştır. Kentin bir diğer önemi de buradaki pek çok Yunanlı kilise görevlilerinin Yahudi dini ve Eski Yunan felsefesine ilişkin bilgi edinerek Hristiyanlık dininin esaslarının kurulmasına yardımcı olmalarından ileri gelmektedir[120].

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz: İskenderiye Kütüphanesi'nde bilim adamları, bilimsel çalışmalar yanında kütüphanecilik görevlerini de yerine getirmişlerdir. Bilim adamlarının yaptığı çalışmalar ile topla-

nan yazmaların tasnif doğruluklarının belirlenmesi, onarımı, çoğaltılması, yabancı dilden Eski Yunancaya çevrilmeleri en iyi şekilde yapılabilmiştir. Daha Hellenistik devirde yapılan bu çalışmalar ise kültür tarihine büyük katkılarda bulunmuş ve kitapların gelecek kuşaklara kalmasını, daha uzun ömürlü olmasını sağlamıştır.

a7. Kütüphanedeki katalog çalışmaları

İskenderiye Kütüphanesi'nin kuruluşunu anlatırken belirttiğimiz gibi ilk Ptolemaios krallarının desteği ve Phaleron'lu Demetrios'un çabaları ile çeşitli ülkelerden çok sayıda el yazması toplanmış, bu işe daha sonraki krallar zamanında da devam edilmiş ve böylece büyük bir yazma koleksiyonu oluşmuştur. Bu yazma ruloların bugünkü anlamda iç kapağı ve bu iç kapakta belirtilen yazar adı, kitap adı, yazıldığı ve istinsah edildiği tarih, bunlardan başka, önsözü ve sayfa düzeni yoktu. Bu ruloların her biri, küçük bir eser söz konusu olduğu takdirde, bir eseri içine alıyordu. Eserin büyük olduğu hallerde ise bunu birkaç ruloya bölmek mümkündü. İskenderiye Kütüphanesi'ndeki geniş koleksiyon içinde bu saydığımız durumlardan başka bozulmuş ve mükerrer (çift) nüshalar da bulunmuş olmalıdır. İşte çeşitli problemleri olan bu kadar geniş bir koleksiyonun, kütüphaneye gelir gelmez işlem göremediği ve bunların hiç değilse bir kısmının depo odaları olarak düşünebileceğimiz bazı odalarda bekletilmiş olması akla yakındır. Bu konuda Galenos da bize bilgi vermektedir. Galenos, bu odalarda yapılan işler arasında, kitapların geldiği yerin, eski sahibinin adının ve kütüphane içindeki yerinin belirlenmekte olduğunu söylemektedir[21]. Kitapların geldiği yeri belirtmek için *kata poleis*, eski sahibini belirtirken *kat'andra* ve kütüphane içindeki yeri için de *ek ploion* kelimeleri kullanılmaktadır. Bu koleksiyonun sayısı üzerinde daha geniş olarak durulduğu için, burada sadece koleksiyonun tasnifi üzerinde duracağız.

Bu 500.000 kadar rulo biçimindeki koleksiyonun kullanılabilir ve aranan kitapların bulunabilir duruma gelmesi için bir düzenleme gerekiyordu. Bu konudaki ilk çalışmaları kütüphanedeki bilim

adamlarının kendi uzmanlık dallarına göre yaparak, yazmaları belli gruplara ayırdıklarını biliyoruz. Caecius'un yazdığı, Plautus'un eserleri üzerindeki kenar notunda[422] ve J. Tzetzes'in kaleme aldığı, *Aristophanes'e Giriş*'te belirtildiği[423] şekilde bu eserler belli kişilere verilmişlerdir. Zenodotos epik ve diğer şiir türlerini, Lykophron komedyaları, Aitolia'lı Aleksandros tragedya ve satirik drama'ları incelemek ve üzerinde diğer çalışmaları yapmakla görevlendirilmişlerdir. Fakat bu çalışmalar, sözünü ettiğimiz kaynaklarda belirtildiği şekilde eleştiri, düzeltme ve açıklama niteliğinde idiler. Buna rağmen bu hazırlık veya ön çalışmalar diyebileceğimiz çalışmaların Kallimakhos'un daha sonra yapacağı katalog çalışmaları için yararlı olmuş olacağını söyleyebiliriz.

İskenderiye Kütüphanesi'ndeki bu kitap koleksiyonunun bir kataloğunu hazırlamakla görevlendirilen Kallimakhos hakkında bilgi verenler, bu konuda tek kaynak olan *Suidas* sözlüğü *Etymologicum Magnum*'dan yararlanmaktadırlar[424]. Kataloğu hazırlayan Kyrene'li Kallimakhos, Ptolemaios II Philadelphos zamanında İskenderiye'ye gelmiş, bir süre bu kentin Eleusis semtinde gramer öğretmenliği yapmış ve İskenderiye Kütüphanesi'nde Zenodotos'dan sonra kütüphaneci olarak görev almış ve ölünceye kadar bu görevde kalmıştır. Kütüphanede yöneticiden çok başkütüphaneci yani uzman olarak çalıştığını sandığımız Kallimakhos, Aleksandreia şiirinin de seçkin bir temsilcisi idi. Peripatos'cu Praksiphanes ve Iasos'lu Hermokrates'in öğrencisi olan Kallimakhos bilgin, şair ve eleştirici olup 800'den çok eser yazmıştır. Kyrene'li Eratosthenes, Byzantion'lu Aristophanes ve Rodos'lu Apollonios ise onun öğrencileri idiler. Kendinden sonraki İskenderiye şairlerini de etkileyen Kallimakhos'un eserleri XIII. yüzyıla kadar etkisini açık bir şekilde göstermiştir.

Kallimakhos'un hazırladığı katalog *Pinaks* (tablet, ve çoğulu *Pinakes*: tabletler) adını taşıyordu. F. J. Witty'ye göre bu kelime, rulolarda yazılı olan bilgi dalları ve sonra da kütüphane rafları üzerine yerleştirilmiş tabletler için kullanılıyordu. Daha sonra ise bir yazarlar ve eserler listesini veya bir kataloğu belirtmek için kullanılmağa baş-

landı. Ayrıca F.J. Witty bu kataloğu İskenderiye Kütüphanesi'ndeki kitapları gösteren "açıklamalı bibliyografik katalog" (*Catalogue raisonné bibliographique*) olarak niteler. 120 kitaptan oluştuğu ileri sürülen bu katalog, Athenaios ve Diogenes Laertios gibi antik yazarlardaki parçalar aracılığı ile elimize geçmiştir. İngiliz bilgini R. Bentley Kallimakhos'un bütün eserlerini toplayıp yayınladıktan sonra, bunun içinde yer alan *Pinakes*'den alınan parçalar da Pfeiffer tarafından 429-453 sayıları ile belirtilmişlerdir. Athenaios'dan 9, Halikarnassos'lu Dionysios'dan 5, Aristophanes, Pindaros ve Euripides'den 3, Harpokrates ve Diogenes Laertios'un her birinden 2, Photios, Khoiroboskos, Tation ve *Suidas*'tan birer parça günümüze gelebilmiştir. Ancak parçalar çok az olduğundan, bu kataloğa ilişkin açık bir fikir sahibi olmamıza yeterli değildir[425].

Bu kataloğun niteliği konusunda modern araştırıcılar çeşitli yorumlar yapmışlardır. Bunlara geçmeden önce, kuşkusuz, bu kataloğun yapılması sayesinde kütüphanedeki kitapların tek tek elden geçirilmeleri ve bazı eksik eserlerin tamamlanmalarının da mümkün olduğunu söyliyebiliriz. F. Schmidt'e göre bu katalog, özel olarak Eski Yunan edebiyatı konusunu içine alan sistematik bilimsel bir eserdir[426]. E. Egger ise Kallimakhos'un gerçek bir Eski Yunan literatürü bibliyografyası hazırlamış olduğunu söylemektedir. Tarih ve felsefeden aşçılığa kadar bütün yazılı belgeler orada sınıflandırılıyordu. Ayrıca gene bu katalog sayesinde ünlü yazarların yaşadığı tarihler belirlenmiştir. Bundan başka, kütüphanede bulunan bir eserin de çeşitli nüshaları karşılaştırılarak, doğru olanları bulabilme imkânı doğmuştur[427]. H. J. de Vleeschauwer ise bu kataloğun İskenderiye Kütüphanesi'nde yer alan kitapların yerleştirilmesindeki sistematik düzen esasına dayandırılarak hazırlandığını kabul etmektedir. Ona göre, pek çok ana bölüm bulunmuş olmalıdır, ancak bize kadar gelebilen az sayıdaki parçadan kesin bir fikre varmak mümkün değildir. Ayrıca, kütüphanenin ve buna bağlı olarak Kallimakhos'un izlediği temel prensibin, devrin literatürüne uyarlanmış olan bilim dalları ve bu dallardaki yazar listeleri ile bir çeşit *Dewey tasnif siste-*

mi'ne benzetilmektedir. Antikçağ'da bu kadar büyük bir kütüphane ile ilk kez karşılaşıldığı ve bunun metodik bir düzenlemeye ihtiyaç gösterdiği ortadadır. Her ana tasnif bölümü içerisinde, bu bölüm ile ilgili yazarların alfabetik düzene göre sıralanmış ve Kallimakhos ayrıca her bir yazar için biri biyografik diğeri bibliyografik olmak üzere iki çeşit açıklama yapmıştır. Her yazarın birden çok eseri kendi aralarında alfabetik olarak düzenlenmişdir. Kitabın künyesinin çıkartılması için, ancak kitabın konusunu bir dereceye kadar gösterebilen unvan, *incipit*, rulo sayısı ve satır sayıları da belirtilmiştir. H. J. de Vleeschauwer bundan başka, kütüphanedeki yerleştirme düzeni üzerinde de durur. Kitapların nişlere mi yoksa kasalara mı konduğunun bilinmediğini ve metinler aynı büyüklükte olmadığından rulo boyutlarının da düzenli olamadığını ve bunun da İskenderiye Kütüphanesi için çözülmesi gereken bir konu olduğunu belirtir. Yerleşme problemi ile rulo boyutları üzerinde de duran araştırıcı, zamanla eserin rulolara bölündüğünü, bunun ise sadece bilimsel bir çalışma olmayıp aynı zamanda bir kütüphanecilik tekniği olduğunu ileri sürer. Bunun da burada bir kütüphane politikasının var olabileceğini gösterdiğini açıklar[428]. J. L. Thornton'a göre *Pinakes* ana bölümler ve bunların alt basamaklarından oluşan pratik bir tasnif sistemidir[429]. E. A. Parsons ise İskenderiye Kütüphanesi'nin kataloğunu yapan kimselerin ilk katalogcular olmasa bile kütüphanecilik biliminde katalog dalının öncüleri olduklarını kabul eder ve bu kataloğun ilk büyük kütüphane kataloğu sayılabileceğini ileri sürer. Ona göre bu katalog aynı zamanda Eski Yunan nazım ve nesrinin biyobibliyografik tablosudur, Eski Yunan edebiyatının ilk edebi ve kritik tarihi de sayılabilir[430].

Kallimakhos'un yapmış olduğunu kabul ettiğimiz *Pinakes* adlı kataloğun niteliklerini belirten modern araştırıcıların bu konudaki fikirlerini görmüş bulunuyoruz. Şimdi de, parçalar halinde günümüze kadar gelebilen bu kataloğun ana bölümleri ve kataloğun yapısındaki düzeni inceleyelim. Ayrıca bu konuda modern araştırıcıların düşünce ve yorumlarını görelim. Kesin bir yargıya varabilecek nite-

likde değilse bile bu kataloğa ilişkin olarak antik kaynaklarda, özellikle Athenaios ve Diogenes Laertios'da bazı ufak bilgiler bulunmaktadır. Biz burada örnek olarak Diogenes Laertios'dan bazı bilgiler vereceğiz.

Diogenes Laertios, Knidos'lu Eudoksos'a ayırdığı bölümde, onun Aiskhines'in oğlu olduğunu, geometri, fizik ve hukuk ile uğraştığını, Sicilya'lı Philistion'dan tıp öğrendiğini anlatır. Bu bilgileri Kallimakhos'un tablolarından aldığını da özellikle belirtir. Böylece onun hayatını anlatmağa devam eder[41]. Bu kaynak bize, Diogenes'in açıkça belirttiği gibi, Kallimakhos'un tablolarında yazarların yaşadığı tarihlerin ve biyografilerinin gösterilmiş olduğunu kanıtlamaktadır. Diogenes Laertios, aynı kaynaktan aldığını belirttiği bir başka yerde ise Antisthenes'den söz etmekte ve Ksenophon'un, onu en iyi konuşan ve ölçülü bir kişi olarak nitelediğini ve eserlerinin on ciltte toplanmış olduğunu söyleyerek eserlerinin ismini vermektedir[42]. Bu kaynakda da yazarların özelliklerinden ve eserlerinden parçalar buluyoruz. Aynı şekilde Diogenes Laertios'un Parmenides'den söz eden bir bölümünde, tartışma konusu edilen ve Pythagoras'ın olduğu söylenilen bir şiirin Kallimakhos'da Pythagoras'ın eseri olarak gösterilmediğini belirtir[43]. Buradan da Kallimakhos'un tablolarında yazarların eserlerinin de verildiğini anlıyoruz. Diogenes Laertios eserinin diğer bir bölümünde aynı kaynağa dayanarak, Sidon'lu Zenon, Lakonia'lı denilen Demetrios, Tarsus'lu Diogenes, Orion ve Epikuros gibi yazarların listesini verir. Özellikle üç tane Epikuros olduğunu söyleyerek bunları birbirinden ayırt eder[44]. Bu örneklerde de görüldüğü gibi *Pinakes*'i ancak dolaylı olarak ve kısa parçalardan çıkartabiliyoruz. Diogenes Laertios'dan başka diğer kaynaklarda da bilgiler bu şekildedir.

Şimdi de bu parçalara dayanarak modern yazarların *Pinakes*'in bölümleri ve düzeni konusundaki fikirlerini görelim. Aslında Kallimakhos'un tasnifinde kaç ana bölüm olduğunu bilmiyoruz. F. Susemihl'e göre Kallimakhos'un *Pinakes*'indeki bölümler şöyle idi: epik şairler, dramatik olmayan şairler, dramatistler, hukukçular, felsefeciler, tarih-

çiler, hatipler ve çeşitli konular. Bu bölümlerin içindeki düzenleme ise şu şekildedir. Dramatik yazarlar kronolojik sırada, Demosthenes'in eserleri konulara göre, Pindaros ve diğer lirik yazarların eserleri konularına göre, Theophrastos'un eserleri alfabetik olarak, çeşitli konulardaki eserler keza alfabetik olarak düzenlenmişlerdir[435].

F. Schmidt ise Kallimakhos'un *Pinakes*'inde *drama*'nın iki ana bölüme ayrıldığını ve bunların *tragedya* ve *komedya* olduğunu söylemektedir. Tragedyaya *satyr* oyunları da dahil edilmiştir[436].

E. A. Parsons'a göre *Pinakes*'in bize kalan parçalar ile öğrenebildiğimizden daha çok ana bölmesi bulunmuş olmalıdır. *Pinakes*'deki ana bölmelerin, epik ve diğer dramatik olmayan şiir, *drama*, kanunlar, felsefe, tarih, hitabet, tıp, matematik bilimler, tabii bilimler ve çeşitli konular olduğunu ileri sürmektedir. Bunlardan kanunlar, hitabet ve çeşitli konuları bizzat *Pinakes*'in kalan parçalarından, hukuk, felsefe, tarih, hitabet ve çeşitli konuları ise Kallimakhos'un verdiği bilgiden çıkarmanın mümkün olduğunu belirtmektedir. Ayrıca *tragedya* ile *komedya*'nın, *drama*'nın alt basamakları olabileceği üzerinde durur. E. A. Parsons, kaç bölüm olursa olsun, Kallimakhos'un yazar adını, doğum yerini, onun baba adını, hocalarını, eğitimini, takma adını, kısa biyografisini, eserlerinin adını, eserlerinin kendine ait olup olmadığını, eserin ilk kelimesini veren *stikhometrik* notu, el yazmasının satır sayısını vermiş olduğunu belirtir. Alfabetik düzenin bazı ayrıcalıklar dışında kullanıldığını söyleyen araştırıcı, bunun özellikle epik ve dramatik olmayan şairler için (Homeros, Hesiodos, Pindaros, Simonides) kullanıldığını, *drama* için ise her yazarın kısa bir biyobibliyografik açıklaması bulunduğunu anlatır[437].

J. E. Sandys ise *drama* bölümünde oyunların yazılış tarihine göre bir sıralamanın söz konusu olduğunu söylemektedir[438].

C. Wendel *Pinakes*'den parça parça edinebildiğimiz bilgilere göre, onun altı tane şiirle ilgili büyük bölümü (*epos*, *elegeia*, *iambos*, *melos*, tragedya ve komedya) beş ya da daha fazla nesir bölümü (tarih, hitabet, felsefe, tıp, kanunlar) ve en sonunda da *varia* dediği çeşit-

li konulardan oluşan bölümün bulunduğunu kabul eder. Ona göre büyük bölümler içerisinde yazarlar alfabetik sıraya göre dizilmiş, *varia* bölümünde ise konunun alt sınıfları (balıkçılık, pastacılık gibi) oluşturulmuştur. Bir yazar ile ilgili her bölüm, yazarın kısa yaşam öyküsü ve yazılarından oluşan iki kısımdan oluşur. Ayrıca aynı yazarın eserleri kendi aralarında, başlangıç harflerine ya da konu bakımından önemli kelimelerin ilk harflerine göre alfabetik olarak sıralanmışlardır. Bir eserin farklı yazarlar tarafından hazırlanan nüshaları veya değişik adlar ile çoğaltılmış olanları Kallimakhos tarafından ayırt edilmişlerdir. Aynı yazarın çeşitli yerlerden gelen farklı nüshaları *Pinakes*'e alınmamış olmalıdır. C. Wendel, yazarların doğum ölüm tarihleri ile onların eserlerine ilişkin yapılan eleştirilerin de kuşkulu olduğunu belirtir. Burada, her eserin adı, rulo sayısı, *heksametron* uzunluğunun ideal toplamı ve *stikhoi* konulmuş, kuşku duyulduğu takdirde metnin başlangıç kelimesi de verilmiştir[439].

H. R. Hall'a göre, *Pinakes*'de sekiz ana bölüm bulunuyordu. Bunlar, dramatistler, epik ve lirik şairler, kanun koyucular, felsefeciler, tarihçiler, hatipler ve çeşitli konuları içine alan bölümlerdi[440].

A. W. Mair'in *Pinakes*'e ilişkin düşünceleri ise şöylece belirlenebilir: Kallimakhos, Museion ile ilgili, fakat hakkında hiçbir şey bilmediğimiz bir eser yazmıştır. Bu eserin adı belki de sadece *Pinakes*'in tamamlayıcı adı idi. Onun *Pinakes*'i 120 kitaptan oluşuyordu, kitap raflarındaki düzene bağlı idi ve *Pinakes ton en pase paideia dialampsanton kai hon synegrapsan* (hiçbir edebiyat türünde ve onun eserlerinde bulunmayan diğerlerinin listeleri) adını taşıyordu. Bunun belki de tamamlayıcı adı olduğu sanılan *Pinaks kai anagrafe ton kata khronus kai aparkhes genomenon didaskalon* (kronolojik olarak en eski devirlerden bu yana dramatik şairlerin tablo ve kayıtları) adlı bir eser adı daha biliyoruz. Bu iki eser adı, *Pinakes*'in kısımları da olabilir. Böylece bu ikisi *Pinakes*'i yani İskenderiye Kütüphanesi'nin kataloğunu oluşturmuş olabilir. A. W. Mair'e göre, bu katalog sekiz ana bölüme ayrılmıştı. Epik ve dramatik olmayan diğer şiirler, hukuk, felsefe, tarih, hitabet ve çeşitli konular. Bu kata-

logda her kitabın açış kelimesi ile içine aldığı satırların sayıları da verilmişti. *Suidas*'tan öğrendiğimize göre esas *Pinakes* dışında sözlüklerin tablosu, Demokritos'un eserleri, yerel ay isimlerinin tablosu, ada ve kentlerin kuruluşları diğer küçük tablolar idi. Bunlara, Avrupa'daki nehirlerin, Peloponnesos ve İtalya'daki nehirlerin, kuşların, dünyadaki çeşitli koleksiyonların tablolan ile belki de tamamlayıcı ad olabilen bazı *pinaks*'lar eklenebilir[441].

Pinakes konusunda çalışmalar yapan modern araştırıcılardan F. J. Witty *Pinakes*'i, antik yazarlardan kalan parçalara dayanarak değerlendirmektedir. Ona göne *Pinakes*'in 25 ana bölümü bulunmaktadır. Hitabet bölümünde şair ve hatip Dionysios Khalkos, Isaios adlı birinin konuşması ve hayatı, Dionarchus, Holonnesus, Demosthenes, Deinarkhos ve Crias'ın mülk davasından söz edilmektedir. Tarih bölümünde ise Miletos'lu Hekataios'dan söz edilir. Hukuk bölümündeki hukukçular *pinaks*'ında Gnathaena adlı biri geçmekte ve ayrıca burada *satyr* sayısını belirten bir de *stikhometrik* nota rastlanmaktadır. Felsefe konusunda, filozoflan içine alan bir liste bulunmaktaydı. Fakat bu felsefeciler listesinin E. A. Parsons'un dediği gibi Smyrna'lı Hermippos aracılığı ile gelip gelmediğini bilmiyoruz. Çeşitli konuları içine alan bölümde ise Khairephon'un bir eserinden söz edilmektedir. Özellikle 15 no'lu parçada yazarlar alfabetik düzen içerisindedirler. Tıp bölümünde astronom, geometri ve tıp bilgini Knidos'lu Eudoksus'un belirtilmiş olması gerekmektedir. Lirik şiir konusundaki *pinaks*'da araba yarışlarını kazanan Hieron'un ve diğer lirik şairlerin arasında Simonides'in de bulunması gerektiği söylenerek *Eunukhos* adlı bir oyundan söz edilir. *Tragedya* konusunda Demokrates, *tragedya* yazarları arasına alınmış olmalıdır. Ayrıca Ion da lirik şiir listesinde bulunuyordu. Böylece F. J. Witty'de *Pinakes* konusunda kısa pasajlar buluyoruz[442].

Kallimakhos'un bu kataloğuna yardım edenler arasında pinakografik çalışmaları ile tanınan ve kendisine *ho Kallimakheios* adı verilen Smyrna'lı Hermippos bilinmektedir. Biyo-bibliyografik çalışmalar (Bio) Hermippos, Theophrastos ve Aristoteles'i *Museion*'a bağlı kü-

tüphanede yer alan kitaplara dayanarak incelemiştir. Onun bu eseri *Pinakes*'e dayanarak yazılmış olabilir.

İskenderiye Kütüphanesi'nde ayrıca *Peri magon* adlı eserin bir kısmını oluşturan ve Zoroastres başlığı altında toplanan büyücülük ile ilgili yazılar da vardı. Bunların iki milyon tuttuğu abartılı bir şekilde söylenmektedir[443]. Hermippos'un yazdığı bu Zoroastres metinlerinin, Aristoteles-Theophrastos eserlerinin topluluğundan yararlanarak yazıldığı söylenmektedir. Plinius, Hermippos'un *Pinakes*'de olduğu gibi her esere satır sayısı eklemiş olduğunu belirtir. Buradan gidilerek, sihirle ilgili yazıların kolayca düzenlenmesi ve bulunması için sembolik bir yazar adı altında toplandığı sonucuna varılmıştır. Tıp ile ilgili yazılar Hippokrates başlığı altında toplanmıştı[444].

Ayrıca Smyrna'lı Hermippos'dan başka, Byzantion'lu Aristophanes'in bugün elimize geçmemiş eseri, sadece şiirle ilgili tasnifler veren Proklos'un *Khrestomatheia* adlı eseri, Cicero'nun listeleri, Halikarnassos'lu Dionysios ve Quintilianus'un çoğu şairlerin yer aldığı listeleri ve Miletos'lu Hesykhios'un tasnifleri, hep *Pinakes*'e dayanarak hazırlanan listeler olarak kabul edilebilir[445]. Kallimakhos'un içinde biyografik açıklamalar bulunan bu kataloğu sonraki yazarlarca devam ettirilen bir örnek olmuştur. Diogenes Laertios'un kayıp bir eserinde başlıca filozoflara ve eserlerine ilişkin bilgiler bulunuyordu[446].

C. Wendel tarafından, ilk kez Eski Yunan kültürü içerisinde ortaya çıktığı ve kitabı olduğu gibi tanıtma biçimine sahip olduğu belirtilen bu katalog, ilk olarak Kallimakhos veya İskenderiye Kütüphanesi'nin diğer kütüphanecileri tarafından ortaya atılmadı. Bunu, Assurbanipal'in kütüphanesi'nde geliştirilen bir teknik olarak yani Doğu'nun bir mirası olarak görüyoruz. Başlangıcı Ninova'ya bağlanan bu bibliyografya tekniğinin İskenderiye'ye Mısır arşivleri yolu ile geldiğini ileri süren Garthausen'in[447] fikrini kabul etmeyen C. Wendel, bu Önasya metodunun Atina'daki Lykeion'da yer alan Aristoteles'in kütüphanesi aracılığı ile yani onun örnek alınması ile geldiğini ka-

bul etmektedir[448]. H. J. de Vleeschauwer ise C. Wendel'in fikrini kabul etmez. Bu tasnifin Aristoteles'in kütüphanesi'nden alınmadığını, küçük bir kütüphane olan Lykeion'daki kütüphane için bir kataloğun söz konusu olmadığını, böyle bir kataloğa gereksinme duyulmayacağını söyler[449].

İskenderiye Kütüphanesi'nde M.Ö. III. yüzyılda ortaya çıkan *Pinakes*, bir kütüphane pratiği haline gelmiş ve daha sonraki yüzyıllarda çeşitli yerlerde taklit edilmiş görünüyor. M.Ö. II. yüzyıl sonlarına tarihlenen ve siyasi konulu eserlerin yanında, yazarların da alfabetik sıraya göre düzenlendiği ve ayrıca her yazarın eserlerinin rulo sayılarını da veren Rodos kataloğu buna örnek olarak gösterilebilir. Daha sonra M.Ö. III. yüzyıla tarihlenen ve felsefi yazıları içine alan, Memphis'de bulunmuş papirüs ile Varşova'da bulunan ve bir grup filozof ve doktorun sayısını veren, çok sayıda rulodan oluşan papirüs da sonraki katalog örneklerindendir. Bir kütüphane kataloğunun kopyası olan ve çeşitli yazarların eserlerinin listesini ve bu eserlerin sayılarını veren Oksyrhynkhos papirüsu da İskenderiye Kütüphanesi'nin kataloğundan sonra bu tür çalışmalara örnek olarak verilebilir. Quintilianus da epik şairlere ilişkin bir listenin kütüphane kataloglarında yer almış olduğunu söylemektedir[450].

H. J. de Vleeschauwer M.S. III. yüzyıla tarihlenen Diogenes Laertios'un biyo-bibliyografik eserlerinin İskenderiye Kütüphanesi'ndeki çalışmalar tarzında olduğunu, onunla aynı esasa dayandığını söyler[451]. Daha sonraki bilimsel çalışmaları kolaylaştıran bu *Pinakes*, bibliyografya ekollerini, kronologları ve kritikçileri etkilemiş ve bunların çalışmalarına örnek ve yardımcı olmuştur.

Böylece Kallimakhos'un İskenderiye Kütüphanesi'nde hazırlamış olduğu *Pinakes* adı verilen bu katalog, az da olsa tanıyabildiğimiz, Antikçağ'ın ve dolayısıyla katalog çalışmalarının en eskisi olduğu için büyük bir önem taşır. Ancak, 120 kitaplık bu katalogdan, sadece Antikçağ kaynaklarında ufak pasajlar bulunduğu içindir ki daha çok bilgi edinemiyoruz. Bu kaynaklara dayanan modern araştırma-

cılar kendilerine göre bazı açıklamalar yapmış iseler de bunları kesin olarak kabul edemiyoruz; aralarında farklılıklar vardır. Buna rağmen bu kataloğun konularına göre sistematik olarak ayrılmış bilim dallarını içine aldığı ana bölümlerin içinde alt basamakların bulunduğu kabul edilebilir. Bu arada yazarların hayatı ve eserleri hakkında bilgiler verilmiştir. Eserlerin ya da yazar adlarının her yerde olmasa bile zaman zaman alfabetik sıra içerisinde dizilmiş oldukları da anlaşılmaktadır. İlk kez böyle bir kataloğa gereksinme duyulması ve bu kataloğun kendisinden sonra kurulan kütüphanelerinkine de örnek olması, onun bilim hayatındaki önemini göstermektedir.

a8. Kütüphanedeki görevliler

İskenderiye Kütüphanesi'nin görevlileri konusunda Antikçağ kaynaklarında bilgiler azdır. Buna rağmen, burada kendi metot ve dehaları ile kütüphaneye yön veren, onu örgütleyen, kütüphanecilik çalışmaları yanında, uğraştıkları evrensel konular ile toplumun aydınlanmasında etkili olan bilginlerin çalışmış olduğu ortaya çıkmaktadır. İskenderiye Kütüphanesi'nin kuruluş ve gelişmesinde rol oynayan bu kişiler değişik uluslardan olmalarına rağmen Hellenistik kültür içinde kaynaşmışlardır. El yazmalarının teknik ve bibliyografik işlemleri ile uğraşan bu bilginler, H. J. de Vleeschauwer'in fikrine göre, *Museion*'un gereksinimlerine göre seçilmişlerdi. Özellikle Phaleron'lu Demetrios zamanında *Museion*'un kadrosu, kendilerine örnek olarak seçtikleri Atina'daki Peripatos Felsefe Okulu'nun kadrosundan genişti. İskenderiye Kütüphanesi'nin kataloğu olan *Pinakes*'in pek çok konuyu (11 konu) içine aldığını göz önünde tutan H. J. de Vleeschauwer, *Museion*'un kütüphanesi'nin düzen ve tasnifini, bugün modern kütüphanelerde tasnif sistemi olarak kullanılan *Dewey*'in *tasnif sistemine* benzetmektedir. Her ayrı konunun uzmanlaşmış bir kişiye verildiğini, genel yönetimin ise *Museion*'a bağlı bir bilgin tarafından yürütüldüğünü ileri sürer[452]. Bu konularda açık bilgiler bulunmadığına göre ileri sürülen görüşler varsayımdan ileri gidemez. İskenderiye Kütüphanesi'ndeki *scriptorium* (kopya atölyesi)'daki el yazmalarının çoğaltılmasında bilgili kölelerin çalıştırıldığını da öğreniyoruz.

Yukarda İskenderiye Kütüphanesi'nin kuruluşunu anlatırken sözünü ettiğim gibi, 1819 yılında F. Osann tarafından Collegio Romano Kütüphanesi'nde bulunan 4c 39 no'lu belge bize bu konuda bilgi vermektedir. Plautus'un eserlerinin bir kısmının yer aldığı bu belgede bir de kenar notunun bulunduğunu söylemiştik. Burada kenar notunu yazan kimsenin Caecius adlı biri olduğu belirtilmektedir. Aynı isme Aristophanes'in *Plutos* adlı komedyasının komentarında da rastlanmaktadır. Bazı araştırıcılar ise bu kenar notunun kaynağının J. Tzetzes tarafından yazılmış olan *Aristophanes'e Giriş* (*Prolegomena to Aristophanes*) olduğunu kabul ederler. Sözünü ettiğimiz kenar notunda İskenderiye Kütüphanesi'nin kütüphanecilerinden yer yer söz edilmektedir.

Bu belgede, Kral Ptolemaios II Philadelphos'un Phaleron'lu Demetrios ve diğer danışmanları ile kitap toplayarak sarayın içinde ve dışında olmak üzere iki kütüphane kurduğu belirtilmektedir. Bu bilgiyi veren kimsenin ise, bu kültür merkezi (*Museion*) ve krallık kütüphanesi'nde görevli olan ve kopya atölyelerinde çoğaltılan kitapları kataloglayan Kallimakhos olduğu belirtilmektedir. Eratosthenes'in kısa süre sonra aynı kütüphanede kral tarafından kütüphanecilik görevine getirildiği söylenmektedir. Kallimakhos ve Eratosthenes'in bu çalışmalarının, kütüphaneye gelen kitapların toplanıp kopya edilerek çoğaltılmasından kısa bir zaman sonra yani Ptolemaios II Philadelphos hayatta iken yapılmış olduğu da ileri sürülmektedir. İbranice kitapların çevrilmesi ve Eski Yunanca kitapların çoğaltılması üzerine biriken kitapların tasnif ve incelenmesine aşağıdaki kişilerin memur edildikleri gösterilmektedir. Aitolia'lı Aleksandiros tragedyaları, Khalkis'li Lykophron komedyaları, Ephesos'lu Zenodotos diğer şairlerin ve özellikle Homeros'un kitaplarını düzenlemişlerdir. Burada belirtildiğine göre, Homeros'in yazılarının, Zenodotos'dan sonra dördüncü veya beşinci kişi olan Aristarkhos tarafından tekrar iyi bir şekilde düzenlendiği bilinmektedir. Bu kenar notunda Homeros üzerine yapılan çalışmaların daha erken devirlere kadar gittiği de ileri sürülmektedir. Ptolemaios II Philadelphos'dan 400 yıl önce da-

ğınık durumda olan Homeros'un şiirlerinin tyran Peisistratos'un görevlendirdiği dört ünlü kişinin topladıkları anlatılmaktadır. Bu kişiler Konkylos, Atina'lı Onomakritos, Herakleia'lı Zopyros ve Kroton'lu Orpheus idiler. Ancak Peisistratos ve daha sonra da Ptolemaios II Philadelphos'un çabaları ile Homeros koleksiyonları düzenlenmiştir. Gene aynı belgede verilen bilgiye göre, Heliodoros'un da, Homeros'u düzenlemek için 72 bilgili kişinin görevlendirilmiş ve özellikle bu işte Zenodotos ile Aristarkhos'un tercih edilmiş olduklarını belirttiği anlatılır. Burada Heliodoros'un verdiği bilginin doğru olamayacağı gösterilirken, Peisistratos ile Zenodotos arasında 400 yılı aşkın bir zaman bulunduğu için Zenodotos'un Peisistratos zamanında bu işte çalışmış olamayacağı ima edilmiştir[453].

Milano'daki Ambrosiana Kütüphanesi'nde bulunan ve J. Tzetzes tarafından yazıldığı sanılan *Aritophanes'e Giriş*'te, yukarda verilen belgede rastlanan bilgiler hemen hemen aynı şekilde verilmiştir. Plautus'un eserinin kenar notundaki bilgilerin buradan alındığı üzerinde durulduğunu belirtmiştik. Burada da Peisistratos zamanında Homeros'un 72 bilgili adam tarafından düzenlendiği söylenerek, bunu açıklayan Heliodoros'un her şeyi karıştırdığı ileri sürülmüştür[454].

İskenderiye Kütüphanesi'nde çalışan bilgin-kütüphanecilerin isim listesini veren diğer bir belge daha bulunmaktadır. Bu belge Yukarı Mısır'da Kahire'den 130 mil uzaklıktaki Oksyrhynkhos kentinin kumları arasında İngiliz bilginleri B. P. Grenfell ve A. S. Hunt tarafından bulunmuştur[455]. 1914 yılında bulunan bu metin 1241 numaralı Oksyrhynkhos papirüsüdur. II. yüzyılın ilk yarısına tarihlenir ve *unsial* karakterli bir yazı ile altı sütun halinde yazılmıştır. Bazı yerleri kırık olan metin, baştan savma kopya edilmiştir. Buradaki listenin kimin tarafından ve ne amaçla yapıldığı belli değildir. Bu yüzden de bundan yararlanılarak kesin sonuçlara varılamamıştır. Belgenin ikinci listesinin ilk sütununda sona doğru "Zenodotos-Kallimakhos" veya "Demetrios-Zenodotos-Kallimakhos" isimlerinin bulunduğu anlaşılmıştır. İkinci sütunda ise şunlar okunmaktadır: "Sileus'un oğlu, Rodos'lu denilen, İskenderiye kentinde, Kallimakhos'un

öğrencilerin'den, ilk kralın öğretmeni. Kendisi Eratosthenes tarafından izlendi. Ondan sonra ise Byzantion'lu Apelles'in oğlu Aristophanes ve Aristarkhos gelmektedir. Daha sonra Eidographos olarak adlandırılan Aleksandreia'lı Apollonios ve ondan sonra da İskenderiye'li fakat aslen Samothrake (Semadirek)'li Aristarkhos gelmektedir. Bu kişi aynı zamanda Philopator'un çocuğunun öğretmenidir. Ondan sonra muhafızdan (veya mızraklı) Kydas Logoph- oron gelmektedir. Sonra dokuzuncu kral zamanında Ammonios, Zenodotos, Biokles ve gramerci Apollodoros gelirler."

Yukarda sözünü ettiğimiz bu iki belgeden başka Vitruvius da bu kütüphanede görevlilerden sadece Byzantion'lu Aristophanes'den söz ederek, onun İskenderiye Kütüphanesi'nde çalıştığını bildirmektedir. Onun metninde Kral Ptolemaios III Euergetes zamanında yapılan şairler yarışmasından söz edilmektedir. Vitruvius'un anlattığına göre, bu yarışmaya giren şairler şiirlerini okuyup bitirdikten sonra herkes beğendiği kimseye oy vermiştir. Seçim sonunda ilk iki kişiye ödülleri dağıtılmıştır. Aristophanes'e fikri sorulunca en az beğenilen şaire ödül verilmesi gerektiğini söyler. Gördüğü tepki üzerine söz alan Aristophanes, yarışmacılardan sadece birinin gerçek şair olduğunu belirtir. Diğerlerinin eserlerini başka yerlerden aldıklarını ve ödülün orijinal eser sahiplerine verilmesi gerektiğini söyler. Kuşkuya düşen kralın ve kalabalığın karşısında Aristophanes, kitap kasalarından papirüs rulolarını alır. Bu rulolar yarışmaya giren metinler ile karşılaştırılınca, yazarlar da gerçekten eserlerini bunlardan aldıklarını itiraf ederler. Kral onlara ceza verirken, kütüphaneyi ve kütüphanedeki kitapları iyi tanıyan ve bu nedenle de yanlışlığı farkedebilen Aristophanes'i kütüphanede yüksek bir göreve getirir[156]. Böylece Aristophanes'in kütüphanede görev aldığını Vitruvius'dan öğreniyoruz.

Bu üç kaynaktan gerek J. Tzetzes ve gerekse Oksyrhynkhos papirüsunun listeleri üzerinde çok durulmuş, eleştiriler yapılmış ve kronolojik tutarsızlıklar ortaya konmuştur. Bu listeler M.Ö. 282-131 devresini içine almakta ve birbirini takibeden kütüphane görevlilerini Aristarkhos'a kadar getirmektedir. Bu konudaki eleştirilerin bazıları şöyledir:

E. A. Parsons, F. Osann'ın bulduğu kenar notunda Caecius'un verdiği bilgiyi eleştirir. Sözü edilen kralın, Ptolemaios II Philadelphos değil, ilk kral olan Ptolemaios I Soter olması gerektiğini belirtir. Eratosthenes'in Kallimakhos'dan çok daha sonra gelemeyeceğini ve ikisi arasında Rodos'lu Apollonios'un bulunduğunu kabul eder. Peisistratos zamanında çalıştığı belirtilen Zenodotos'un ise ondan 400 yıl sonra yaşamış olduğunu söyler[457].

Oksyrhynkhos metninin de hatalı olduğunu kabul eden Parsons'a göre, metinde sözü edilen Silleus'un oğlunun Rodos'lu Apollonius olduğu kabul edilirse, onun Kallimakhos'un öğrencilerinden olması gerekir. Rodos'lu Apollonios ilk kral olan Ptolemaios I Soter'in hocalığını yapmış olamaz. Zaten A. S. Hunt'ın metninde *triton* (üçüncü) kelimesi yerine *proton* (ilk) kelimesinin hatalı bir şekilde yazıldığını söylemektedir. Bu nedenle de Ptolemaios I Soter değil, Ptolemaios III. Euergetes'in söz konusu olduğunu belirtir. Apollonios da Euergetes'in öğretmeni idi (M.Ö. 270). Zenodothos, Ptolemaios II Philadelphos'un çocuklarının hocası olmuştur. Eğer Euergetes'in birden çok hocası varsa Apollonios ikinci hoca olmuş olabilir. Fakat âdetlere göre tek hoca tutuluyordu. Apollonios, Zenodotos tarafından izlenmiş olamaz. Çünkü Zenodothos 260 yılı civarında ölmüştür ve Apollonios da Rodos'a gitmiştir. Aristarkhos ise Byzantion'lu Aristophanes ve "Eidographos" denilen Apollonios'dan sonra geliyordu. Bundan başka E. A. Parsons, Aristarkhos'un metindeki gibi Philopator'un çocuğunun öğretmeni olmadığını ve bu yanlışlığın Hunt tarafından Philomator olarak düzeltildiğini söylemektedir. Bu durumda Parsons'a göre eğer Zenodotos M.Ö. 260'da kütüphaneci ise, Oksyrhynkhos papirüsuna göre Apollonios onu izlemiş olmalıdır. Fakat Apollonios kısa süre sonra (belki M.Ö. 260'da) Rodos'a gitmiştir. Halbuki bu sırada Zenodotos, Ptolemaios II Philadelphos ile iyi ilişkiler içerisindedir. Onun çocuğuna ders vermektedir. Zaten Demetrios sürgüne gönderilince, Ptolemaios II Philadelphos, Zenodotos'u göreve çağırmıştır. Belki de Apollonios ile Zenodotos'un arası açılmış, Apollonios Rodos'a gitmiş ve Zenodothos kral tarafından kütüphanesi'nin yönetimine atanmıştır. Yalnız papirüsta verilen bil-

ginin aksine Eratosthenes, ondan sonra göreve gelmiş olamaz. Çünkü Eratosthenes M.Ö. 235-230 yıllarına kadar İskenderiye'ye gelmemiştir ve henüz on beş yaşındadır. Bu nedenle Eratosthenes bu sırada kütüphanecilik görevini yüklenemezdi. Diğer taraftan Apollonios, söylendiği gibi, Rodos'a gittiği ve kendisi ile yaş farkı az olan Kallimakhos'un bu arada kütüphanecilik yaptığı ve onun da M.Ö. 240-235'te öldüğü düşünülürse, bu arada Apollonios, Rodos'tan dönmüştür. Öğrencisi Ptolemaios III. Euergetes tarafından göreve atanmış olabileceği ve bu görevde kısa süre kalmış olması gerektiği düşünülebilir. M.Ö. 195'de kütüphaneci olan Eratosthenes'in görevden ayrılıp, diğer taraftan Apollonios'un buraya geldiği kabul edilecek olursa, onun bu sırada 105 yaşında olması gerekirdi[457,458].

J. Beloch ise Oksyrhynkhos papirüsunda verilen listenin kronolojik sırasının doğru olduğunu kabul etmiştir. Ona göre:

Phaleron'lu Demetrios, M.Ö. 282'ye kadar

Ephesos'lu Zenodotos, M.Ö. 282-260 arası

Kyrene'li Kallimakhos, M.Ö. 260-240 arası

Rodos'lu Apollonios, M.Ö. 240-230 arası

Kyrene'li Eratosthenes, M.Ö. 230-195 arası

Byzantion'lu Aristophanes, M.Ö. 195-180 arası

Apollonios Eidographos, M.Ö 180-160 arası

Samothrake'li Aristarkhos, M.Ö. 160-131 arasında görevde kalmışlardır[459].

Listede sözü edilen muhafız yani bir subay olan Kydas da kütüphanenin korunması ile görevlendirilmiş olabilir.

Daha sonra Ptolemaios VIII Euergetes Physkon zamanında (M.Ö. 145-116) *gymnasion*'lara karşı mücadeleye girişildiği sırada, İskenderiye Kütüphanesi'nin görevlileri de zarar görmüş olabilir[460].

M.Ö. 145'den sonraki devrelerde, İskenderiye Kütüphanesi konusunda bilgilerimiz az ise de 1887-1888'de Kıbrıs'ta Kuklia köyünde yapılan kazılarda Aphrodite Tapınağı'nda bir yazıt bulunmuştur[461].

Harf karakterine göre Ptolemaios X Soter Lathyros (M.Ö. 116-107 ve ikinci kez de M.Ö. 88-80) devrine ait olduğu sanılan bu yazıtta sözü edilen kralın kendisine kütüphanecilik görevini verdiği Onesandros adlı birinden söz edilmektedir. Bu kralın Kıbrıs'tan İskenderiye'ye dönerken kendisi ile birlikte (M.Ö. 88 veya 89) Kıbrıs'tan onu da getirerek kütüphanecilik görevini ona verdiği sanılmaktadır. Onesandros kendi ülkesi olan Kıbrıs'ta krala bir tapınak yaptırmış ve ona olan bağlılığını göstermişti. Bu kişinin ne kadar süre kütüphanecilik görevinde kaldığını bilmiyoruz[462].

İskenderiye'deki kutsal kitapların başkoruyucusu olarak kendisinden söz edilen[463] Aleksandreia'lı bilgin Khairemon'un ise kutsal kitapların bulunduğu Serapeion Kütüphanesi'nde görevli olduğu akla gelmektedir. E. A. Parsons, Aleksandreia'lı Glaukus'un oğlu Dionysios'un da Khairemon'dan ders aldığını ve kütüphaneci olarak da onu izlediğini söyler[464].

Museion'a bağlı kütüphanede görevli bilginlerin dışında, çeşitli mesleklerden kişilerin, kendilerine onur üyeliği payesi olarak *Museion*'un kütüphanesi'ne üye kaydedildiklerini öğreniyoruz. Oksyrhynkhos serisinin XXVII. cildinden öğrendiğimize göre, Hellenistik devirden sonra, Roma devrinde, özellikle I. yüzyıldan itibaren sanat ve bilim adamları gibi iş adamları da (11 tane) *Museion*'a üye yapılarak onurlandırılmış ve kendilerine *ateleia* (kamusal yükümlülüklerden muaf tutma) ve *sitesis* (yiyecek konusunda ayrıcalıklar) verilmişti. Bu papirüs, *Museion*'un üyeliğinden başka, bu kişilerin üye oldukları yılları, kişilerin adlarını, mesleklerini de belirtmiştir. Bu kişilerin M.S. I.-III. yüzyıl arasında yaşadıklarını da göstermektedir[465].

İskenderiye Kütüphanesi'ndeki görevlileri bildiren bazı belgeleri ve bunların eleştirilerini gördük. Böylece bazı kronolojik uyuşmazlıklara rağmen İskenderiye Kütüphanesi'nde, uzmanlık dallarına göre çeşitli konularda çalışmış olan bilim adamları ve kütüphanede görevli yönetici, başkütüphaneci veya kütüphaneciler hakkında bilgi sahibi oluyoruz. Yukarda sözünü ettiğimiz listeler aracılığı ile M.Ö. 282-131 arasındaki dönemde görevli kütüphanecileri Aristarkhos'a kadar

getirebiliyoruz. M.Ö. 131'den sonra Roma devrinin sonuna kadar ise ufak tefek bilgiler elde edilebilmiştir.

İskenderiye Kütüphanesi'nde görev aldıklarını kesinlikle belirleyebildiğimiz kişileri şöyle sıralayabiliriz: İlkin Phaleron'lu Demetrios geniş bilgiye sahip olan ve özellikle Atina'daki Peripatos Okulu'ndan öğrendikleri ile İskenderiye, *Museion* ve kütüphanesi'nin kurulmasında rol oynayan bir kişidir. Bu kütüphane kurucusu, aynı zamanda kütüphaneye el yazmalarını sağlamış, onları çoğalttırmış ve korunmasına özen göstermiştir. Ptolemaios I Soter'in kütüphaneyi kurması sırasında kendisine danışmanlık yapan Phaleron'lu Demetrios hem bir bilim adamı hem de kütüphaneci olmuştur. Ptolemaios II Philadelphos zamanında daha önceden toplanmış bu kitaplar üzerinde bilim adamları kendi konularına göre incelemeler yapmışlardır. Bunlar Aitolia'lı Aleksandros, Khalkis'li Lykophron, Ephesos'lu Zenodothos gibi kimselerdi. Ephesos'lu Zenodotos'un ayrıca burada kütüphaneci olarak çalıştığını biliyoruz. Daha sonraki kütüphanecilik görevi yapmış bilim adamları arasında Kyrene'li Kallimakhos, Rodos'lu Apollonios, Kyrene'li Eratosthenes, Byzantion'lu Aristophanes, kendisine "Eidographos" denilen Apollonios ve Samothrake'li Aristarkhos'u sayabiliriz. Bu kütüphanecilerin sıralanmasında her ne kadar bazı kronolojik tutarsızlıklar olabilirse de hemen hemen bu sıralamayı doğru kabul edebiliriz. Bunlardan Ephesos'lu Zenodotos gramerci ve *elegeia* şairidir. Ptolemaios II Philadelphos zamanında kütüphanede Homeros'un düzenleyicisidir, diğer şairler üzerinde de çalışmıştır. İskenderiye Kütüphanesi'nin de ilk yönetici ve kütüphanecilerindendir. Zenodotos ile birlikte çalıştığına inandığımız, şair, gramerci ve *tragedya* yazarı Aitolia'lı Aleksandros da kütüphanede tragedyaları düzene sokmuştur. Onlardan Khalkis'li Lykophron komedyaları düzenlemiştir. Bu kütüphanenin yönetici ve kütüphanecilerinden biri de Kyrene'li Kallimakhos'dur. Onun, kütüphanenin *Pinakes* adı verilen kataloğunu yaptığını biliyoruz. Bu katalogda bibliyografik çalışmalar da yapmıştır. Coğrafya, kronoloji gibi konuların kurucusu ve Kallimakhos'un öğrencisi olan Eratosthenes'in de

bu kütüphanede önemli çalışmalar yaptığından kuşkumuz yoktur. Daha sonraki kütüphane görevlilerinden Aleksandreia'lı Apollonios ve filolog Byzantion'lu Aristophanes ve gene filolog Aristarkhos da bilinmektedir. Aristarkhos'un, Bergama Kralı Eumenes II (M.Ö. 195-159) zamanında Bergama Kütüphanesi'ne yönetici olarak çağrıldığını, fakat bunu duyan Ptolemaios Epiphanes'in (M.Ö. 205-182) onu hapse attırdığını öğreniyoruz. Kendisi özellikle Homeros'un *Odysseia*'sı üzerinde kritikler yapmıştır.

Ancak elimizde başka kaynaklar olmadığı için daha sonraki devreyi bilmiyoruz. M.Ö. 131'den sonra Roma devletinin sonuna kadar bilgimiz çok azdır.

Museion'a bağlı İskenderiye Kütüphanesi'nin personeli ile ilgili olarak edinebildiğimiz bilgiyi, Serapeion Kütüphanesi konusunda edinemiyoruz. Bu yüzden Serapeion Kütüphanesi'ni ancak Serapis Tapınağı'nın rahiplerinin yönettiğini, burada *Museion*'daki kadar görevliye gerek duyulmadığını, kütüphanede bulunduğunu sandığımız kutsal kitaplardan ancak onlar tarafından yararlanıldığını ve korunduğunu düşünebiliriz.

a9. İskenderiye Kütüphanesi'nin önemi ve onun daha sonra kurulan kütüphaneler üzerine etkisi

Ptolemaios'lar daha önceki monarşilerde olduğu gibi, kendi güçlerini sağlamlaştırmak ve onu bir kültür temeline dayandırmak istemişlerdir. Bunun için de, İskenderiye Kütüphanesi'ni kurmuşlardır. Antikçağ Yunan ve Roma dünyasında ilk kez kurulan bu kadar geniş ve evrensel nitelikte bir kütüphane, bütün Hellenistik dünyanın manevi merkezi olması ve Eski Yunan yazmalarını daha uzun bir süre korumuş bulunması açısından önem taşır. Bu eserlerin korunması, ilk kez Eski Yunan yazmalarının biraraya toplanarak eleştirel bir bakışla incelenmesi sayesinde olmuştur. Ayrıca kütüphane için kitap toplama faaliyetinin Akdeniz ve hatta Karadeniz sahillerine kadar uzanmış olması sonunda bir kitap piyasası oluşmuş ve metin sayısı arttıkça da kitapların kolay kullanımını sağlamak için bir ölçü belir-

lemek ihtiyacı duyulmağa başlamıştır. Bu konuda geniş bilgi, araştırmamızın İskenderiye Kütüphanesi'nde yapılan çalışmaları anlatan kısmında verilmiştir. Böylece kazanılan kitap çoğaltma alışkanlığı bu kütüphanedeki kopya atölyeleri sayesinde gelişmiştir[466].

İskenderiye kentindeki Serapeion Kütüphanesi ise, bir tapınak kütüphanesi olarak dini eğitim vermesi açısından olduğu kadar siyasal açıdan da önemli rol oynamıştır. Serapis kültü ile yani din aracılığı ile Makedonya ve Eski Yunan kültürü ile yerli Mısır kültürünün, dolayısıyla iki ayrı halkın kaynaşmasına yardımcı olmuştur[467]. Bununla beraber Serapeion Kütüphanesi'nin kültürel açıdan önemi, *Museion*'a bağlı kütüphanenin yanında daima ikinci derecede kalmıştır.

İskenderiye Kütüphanesi kendisinden önceki kütüphanelerden farklıdır ve Antikçağ Yunan-Roma dünyasında her yönden seçkin bir yere sahiptir. Antikçağ'da ilk kez kurulan bu kadar geniş ve evrensel nitelikte bir kütüphanenin daha önceki örneklerden yararlanmış olması normaldir. Ancak bu örneklerin Doğu ve Batı'dan alındığı konusunda çeşitli fikirler vardır. A. Aymard, kütüphane kurma işinin yeni olmadığını ancak, İskenderiye Kütüphanesi'ndeki anlayış biçimi, uygulama, çalışma ve araştırma ortamlarının ve hazırlananları araştırıcıların hizmetine koyma tarzının yeni olduğunu belirtmektedir[468].

İskenderiye Kütüphanesi'nin yer aldığı Mısır, ayrıca Mezopotamya bilim ve sanatın ileri olduğu eski uygarlık merkezleridir. Asur ve Babil uygarlıklarında Assurbanipal'in Ninova'daki kütüphanesi'nde olduğu gibi, litürjik ve eğitici konuları içine alan, tapınaklara bağlı, arşiv niteliğinde kütüphaneler görülmüştür. A. Hessel'e göre, Ninova Kütüphanesi ile İskenderiye Kütüphanesi arasında, her ikisinin de krallar tarafından kurulmuş olmaları, evrensel oluşları ve iç organizasyon açısından aynı nitelikte olmaları yönünden benzerlikler bulunmaktadır. Ancak, içinde edebi ve bilimsel çalışmaların yapıldığı bu iki kütüphane malzeme bakımından ayrılırlar. Ninova Kütüphanesi'nde kil tabletler, İskenderiye Kütüphanesi'nde ise papirüs ruloları yer almaktadır. Hessel, bu iki kütüphanenin zaman olarak ara-

larında dört yüzyıl bulunduğunu ve bu ara dönemde kütüphanelere önem vermeyen Med-Pers kralları devresinin bulunduğunu söyler. Bunun için de Ninova Kütüphanesi'nin, İskenderiye Kütüphanesi'ne örnek olup olamayacağının kuşku ile bakılması gereken bir konu olduğunu belirtir. Ona göre, Atina'dan örnek alınmış olabilir. Çünkü "kütüphane" kelimesi için kullanılan *biblos* ve *theke* kelimeleri, ana vatanın Yunanistan olduğunu düşündürmektedir. Buna rağmen Klasik devirde Yunanistan'da kütüphane bulunmamakta, Atina'lı Peisistratos ve Samos'lu Polykrates'in kütüphaneler kurduğunu ileri süren geleneğin kuşku ile karşılanması gerekmektedir. Perikles zamanında ise kitap ticareti yaygın olmasına rağmen henüz kütüphaneler kurulmamış, ancak IV. yüzyılda kütüphaneye gereksinim duyulmuştur. Bu devrede Euripides'in kütüphanesi yer almakta ise de, asıl kütüphane kurma fikri Platon ve Aristoteles'in zamanında gelişmiştir. Özellikle Akademia ve Peripatos Okulu, Klasik çağa ait bütün bilgiyi toplamış ve geniş bir ortak çalışma örgütü kurmuştur. Aristoteles'in öğrencisi olan Büyük İskender seferleri ile Eski Yunan kültürünü dünya uygarlığı yapacak kadar yaygınlaştırmış, bu sayede bilimsel çalışma ve uzmanlaşmayı geliştirmiştir. Bu yayılma ve gelişmenin sonucu olarak Atina'daki Lykeion'da uygulanan metotlar benimsenerek İskenderiye *Museion*'u ve buna bağlı kütüphanesi Hellenistik devirde önemli bir kültür merkezi haline gelmiştir. Hellenistik devrin kralları ise benimsemiş oldukları Eski Yunan kültürünü bu şekilde yaymışlardır[469]. Böylece A. Hessel daha eski örneklerden fikir alındığını belirtirken, hem Doğu'da Assurlular'ın Ninova Kütüphanesi hem de Batı'da Aristoteles'in Lykeion'undaki kütüphanesi'nden geniş ölçüde etkilenildiğini, ancak bu konuda elde kesin deliller bulunmadığını belirtmektedir.

C. Wendel, İskenderiye Kütüphanesi'nin kurulmasında model olarak Aristoteles'in kütüphanesi'nin alındığını kabul eder. Bu model almanın esas unsurları olarak şu benzerlikleri ileri sürer: Burada da tıpkı oradaki gibi araştırmaya ağırlık verilmiştir. Oradaki tabiat enstitüsünde olduğu gibi İskenderiye Kütüphanesi'nde yardımcı araçlar

toplanmıştır. Bu arada rasathane ve anatomi enstitüsü kurulmuş, danışman olarak da Aristoteles'in okulunda Peripatos felsefesi ile eğitilmiş olan Phaleron'lu Demetrios getirilmiştir[470]. Aslında genel eğilim, Aristoteles'in okulu ve kütüphanesinin İskenderiye Kütüphanesi'ni etkilemiş ve ona örnek olarak alınmış olduğu şeklindedir. Atina'daki Aristoteles'in okul ve kütüphanesi yanında yer alan koleksiyonlar, buradaki çeşitli alanlardaki bilginin tasnifi, öğrencilerin uzmanlaşmış bilgi alanlarında araştırmaya yöneltilmeleri, bitki ve hayvanların incelenmesi gibi uygulamalar, İskender'in açtığı Hellenizm hareketi ile Mısır'a ulaşmıştır. Bunun, Ptolemaioslar'ın sanat ve bilime ilgileri ve Mısır'da biriken servet ile birleşmesi sonucunda İskenderiye Kütüphanesi kurulabilmiştir.

Bu konuda H. J. de Vleeschauwer'in görüşleri şu şekilde özetlenebilir: İskenderiye Kütüphanesi'nin kurulmasındaki hakim fikir Klasik Yunan uygarlığından gelmemiştir, bu konuda açık deliller bulunmamaktadır. Çünkü Yunanistan'da Klasik devirde sadece küçük boyutta araştırma kütüphaneleri bulunmaktadır. Bunlar bilginlerin birkaç konudaki özel koleksiyonları, *gymnasion*'ların yarı halk yarı okul kütüphaneleri, Eski Yunanlıların *ephebos*'ları yetiştirdikleri merkezlerde, felsefe ve hitabet okullarında bulunan küçük kütüphanelerdi. Halbuki İskenderiye Kütüphanesi çok çeşitli konuları içine alan, evrensel bir kütüphanedir. Yunanistan'daki bu kurumlar küçük kütüphanenin sınırlarında kalıyordu. İskenderiye Kütüphanesi için ise Atina Lykeion'undaki Aristoteles'in kütüphanesi'nin örnek alınmış olması düşünülebilir. Kütüphanenin yönetimi için de Doğulu değil bir Batılı olan Phaleron'lu Demetrios'un görevlendirilerek, kütüphaneyi Aristoteles'in okulundaki plana göre düzenlediği ortadadır. Aristoteles'in kurmuş olduğu Lykeion ise Platon'un okulu kadar saf Yunan karakterine sahip değildi. Bundan başka Aristoteles okulu, Pythagoras ve Platon okulları gibi dinsel nitelik de taşımıyordu, realist ve enduktif bir inceleme merkezi idi. Diğer taraftan, İskender yanında sefere götürdüğü bilginlerden hem sefer sırasında çeşitli konularda yardım alıyor hem de işgal edilen yerlere Hellenizm kültürü yayılır-

ken, fikir ve metotlar da Doğu'ya aktarılıyordu. Diadokh'lar Doğu'ya geldiklerinde Ninova Kütüphanesi'nden hiçbir şey kalmamıştı ve burada ancak saray ve tapınaklardaki tablet yığınlarını buldular. Yapı ve içerik olarak çok büyük olan İskenderiye Kütüphanesi'nin metot bakımından Yunanistan etkisinde kalmış olduğu açıktır, fakat büyüklüğü Doğu'nun etkisini gösterir. Çünkü orada her şey, Yunanistan'daki gibi küçük değil büyük yapılma eğiliminde idi. Aynca Ptolemaioslar'ın kütüphanelerini saray ve tapınakların yakınında kurmaları ve idari, kültürel politika açısından bizzat kendilerinin denetlemeleri Yunanistan değil bir Doğu ve Mısır adetiydi. Böylece H. J. de Vleeschauwer, bu çeşit büyük bir kütüphanenin ortaya çıkışının Ptolemaioslar'ın ana vatandan uzak yabancı bir kültürün egemen olduğu bir ülkede bulunmaları nedeniyle kendi kültürlerini devam ettirebilmek endişesinden doğduğunu ileri sürmektedir[171].

Dini siyaset güdülerek Mısırlılar ile Eski Yunanlılar'ı birleştirmek amacıyla kurulduğunu söylediğimiz Serapeion Kütüphanesi'ne örnek olabilecek bir kütüphanenin Klasik Yunan çağında bulunmadığını belirten H. J. de Vleeschauwer, Serapeion tasarısının Phaleron'lu Demetrios'un orijinal planına bağlanamayacağını ileri sürmektedir[172].

Bütün bu görüşleri de dikkate alarak ve kütüphanenin niteliğine bakarak, onun kurulmasında Doğu ve Batı kültür etkilerinin de bulunmuş olduğunu söyleyebiliriz. Savaşların da karşılıklı kültür etkilenmelerinde rol oynadıklarını biliyoruz. Bunun için, İskender'in seferleri ile Klasik Yunan ve Makedonya kültürleri Doğu'yu etkisi altına alırken, kuşkusuz kendileri de Doğu kültürünün etkisinde kalmışlardır.

Museion'a bağlı olan İskenderiye Kütüphanesi, *Museion* akademisi ya da araştırma merkezi ile birlikte yüksek eğitim veren kurumlardı. Bunun sonucu olarak da İskenderiye kenti kısa zamanda bilim ve sanat dünyasının merkezi olmuştur. H. J. de Vleeschauwer, *Museion*'un bir krallık bilim enstitüsü, edebi ve bilimsel bir akademi ol-

duğunu, burada öğretim yapılmadığını, sadece Aristoteles örneğine uygun olarak, çok çeşitli alanlarda araştırma yapıldığını kabul eder. Ona göre, burası herkese açık değildi ve belirli düzeydeki kimseler gelip çalışıyorlardı. Buna rağmen bu kurum kamusal bir kurum olarak görülebilir[47]. C. Wendel ise İskenderiye Kütüphanesi'nin nitelik bakımından öncekilerden farklı olduğunu, büyüklüğü ve kralın gücünü yansıtması açısından daha eski kütüphanelerden ayrıldığını belirtmektedir[47].

Serapeion Kütüphanesi, Serapis Tapınağı'nın içinde yer alan bir tapınak kütüphanesi niteliğindedir. Hem tapınak içerisinde yer alması hem de koleksiyonu nedeniyle din eğitimine ağırlık verme özelliği vardır.

Böylece şimdiye kadar Doğu ve Batı'da bu kadar geniş bilimleri içine alan böyle bir kütüphane karşımıza çıkmaktadır. Büyüklüğü, saraya bağlı oluşu, evrensel nitelikte uzmanlaşılmış konuların araştırıldığı bu kütüphane, kendisinden sonra pek çok kütüphane ilk kez üzerinde etkili olmuştur. Pek çok Eski Yunan devlet adamı onu taklit etmiştir. Ayrıca bu kütüphanede oluşturulan standartlaştırılmış yazma tekniği de bu kütüphanenin dışında geniş bir alana yayılarak benimsenmiştir. Böylece kitap ticareti için önemli olan, aynı biçim ve düzeni taşıyan rulolar üretilmiştir. Bundan başka Kallimakhos'un bu kütüphane için yapmış olduğu *Pinakes* adlı katalog da daha sonra kurulan kütüphane kataloglarına örnek olmuştur[47]. Hellenistik dünyanın en geniş kütüphanesi, gittikçe diğer Hellenistik prenslik kütüphanelerinin kurulmasına da neden olmuştur.

b. Aleksandreia (İskenderiye)'daki Serapeion Kütüphanesi

Museion'a bağlı saray kütüphanesi'nden başka, İskenderiye'de kentin güneybatısında Mısırlılar'ın oturmuş olduğu Rhakotis mahallesinde bir de Serapeion Kütüphanesi bulunuyordu. Bu kütüphane de Serapis kültünden ismini almıştı. Eski Mısır firavunlarının siyasi güçlerinden başka tanrı konumunda olduklarını da biliyoruz. Mısır Ptolemaioslar'ın eline geçince, onlar da bu geleneği devam ettirmişler-

dir. Onlar din aracılığı ile siyasi yarar sağlamışlar ve bu Rhakotis mahallesinde oturan yerli Mısır halkı ile Brukheion mahallesinde oturan Eski Yunan-Makedon halkını yani üstün tabakayı kaynaştırmayı amaçlamışlardır. Bunun için, başkent olan İskenderiye'de Tanrı Osiris ile Memphis'deki Apis öküzü şeklindeki tanrıyı birleştirerek Serapis kültünü oluşturmuşlardır. Bu kült için *porticus*'lu büyük bir tapınak ve bunun içerisinde Doğu geleneklerine uygun bir okul ve bir kütüphane yaptırmışlardır.

Bu kütüphanenin tarihinin de *Museion*'a bağlı olan kütüphane gibi Ptolemaios I. Soter zamanına kadar gittiği sanılmaktadır. Serapis kültü M.Ö. 312'de kurulmuş, kütüphane ise M.Ö. 296 yılında tamamlanmış olabilir. Bu tarihten sonra zamanla geliştiği düşünülebilir. Kitap ihtiyacının ise *Museion*'dan karşılanmış olduğu kabul edilebilir[476]. Ancak bu kütüphaneye ilişkin fazla bilgimiz yoktur. *Museion*'a bağlı kütüphanenin belki Iulius Caesar zamanındaki tahribinden sonra, içindeki kitapların Serapeion Kütüphanesi'ne aktarıldığı ileri sürülmüştür. M.S. 391'de Theophilos'un putperestliğe karşı mücadelesi sırasında, tapınak kütüphanesi durumunda olan bu kütüphanenin yok edildiği de, İskenderiye Kütüphanesi'nin tahribini anlatan bölümümüzde belirtildiği gibi, akla gelebilir. H. J. de Vleeschauwer'e göre M.S. 391'de böylece Serapeion Kütüphanesi görevini tamamlamıştır. Serapeion Kütüphanesi olarak söz edilen kütüpane aslında Augustus döneminde kurulan Sebasteion'un içindeki ve Hristiyanlık devresinde Piskoposluğun Hristiyanlık kütüphanesi'ne katılan bir başka kütüphane olabilirdi[477].

Bu kütüphane hakkında fazla bilgimiz yok ise de İskenderiye Kütüphanesi'ni anlatırken çeşitli bölümlerde ondan da söz edilmiştir. Yalnız bu kütüphanenin dini nitelikte bir kütüphane olduğu ve burada kütüphaneci olarak rahiplerin görev almış olabileceği, içerisinde din kitaplarının bulunmuş olması ve bu amaca yönelik hizmet vermiş olması düşünülebilir.

Yapısı: İskenderiye'nin batı mahallesindeki diğer kütüphanenin Serapeion Kütüphanesi olduğunu biliyoruz. Söz konusu kütüphanenin

42.000 kadar kitabı bulunduğunu ve bunların, tapınağın içerisinde yer aldığını biliyorsak da, *Museion*'a bağlı kütüphaneden daha küçük olan bu kütüphaneye ilişkin bilgimiz çok daha azdır. Ammianus Marcellinus Serapeion'u geniş sütunlu salonları, daima hayranlıkla seyredilen heykelleri ve çok sayıda diğer sanat eserleri ile, bizzat Roma'nın saygı gösterdiği Capitolium gibi, herkesin muhteşem bulduğu bir yer olarak tarif etmektedir. Burada kütüphanelerin bulunduğunu da söylemektedir[478]. Fakat onun tarif ettiği yapı, kütüphane değil Serapeion Tapınağı olabilir.

C. Callmer bu tapınağın, sütunlarla süslü meydanların yanında yer aldığını ve kütüphanenin de burada bir yerde bulunabileceğini ileriye sürer[479]. Sonradan, B. Götze'nin iddiasına göre Serapeion Kütüphanesi'nin yıkıntısı üzerinde gene dini nitelikte bir yapı olan manastır inşa edilmiştir[480].

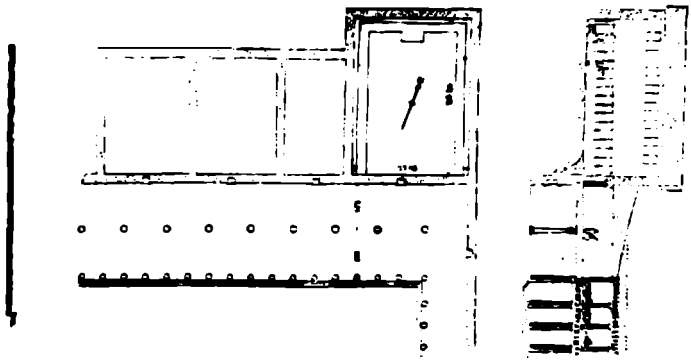
Verilen bu bilgilerden her iki kütüphanenin planının belirlenmesinin zor olduğu anlaşılmaktadır.

c. Pergamon (Bergama) Kütüphanesi

c1. Kütüphanenin mimarisi

Bergama Kütüphanesi'nin kalıntıları 1878'de C. Humann ve daha sonra 1884'de, A. Conze'nin yaptıkları kazılar sonucunda ortaya çıkartılmıştır[481].

Bu kazılar sonunda kütüphane binasının, Athena Polias kutsal alanını çeviren iki katlı *stoa*'lardan güney *stoa*'sının gerisinde bulunduğu belirlenmiştir. Bergama Akropolü'nde bağımsız bir yapı olarak karşımıza çıkmaz. İskenderiye Kütüphanesi'nde olduğu gibi sütunlu avlular ile bağlantılıdır. Büyük esas giriş ise doğu tarafındaki *stoa*'da olup tapınak tarafına yönelmiştir. Doğu *stoa*'sının iki katı geniş-likte olan kuzey *stoa*'sının doğu tarafının arka yüzüne dayalı ve üst kat yüksekliğinde doğu-batı yönünde uzanan yan yana dört oda kütüphaneyi içine almaktadır. Geniş kuzey *stoa*'sının ortasında bir sıra sütun dizisi bulunduğundan, bu kütüphanenin *porticus*'a bağlı bir kütüphane olduğu anlaşılmaktadır (Levha V, Res. 1).

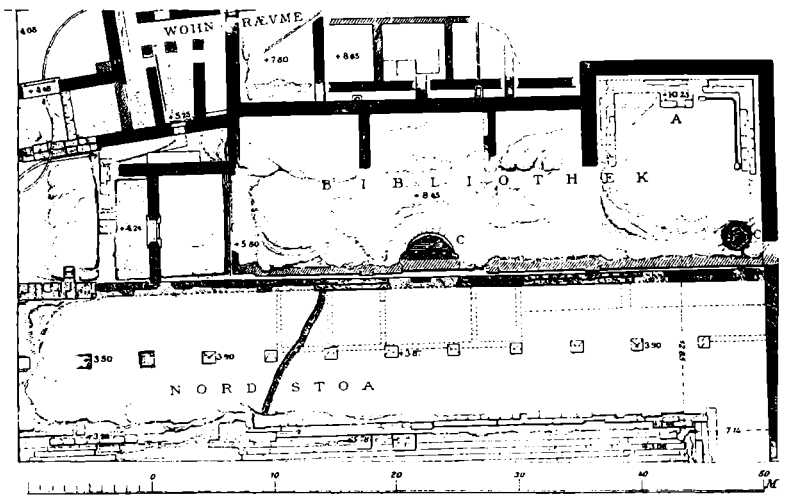
Lev. V, Res. 1: Bergama Kütüphanesinin kesit ve planı (B. Götze, Antike Bibliotheken, s. 230, Res. 6-7).

Kütüphane eğimli bir arazi üzerine kurulmuş olduğundan kuzey *stoa*'sının üst katından buraya girilebiliyordu. Böylece kuzey *stoa*'sının ikinci katının döşemesi, kütüphanenin döşemesi ile aynı düzeydedir. Bu da *stoa*'ların inşa edildiğinde kuzey *stoa*'sının ikinci katının kütüphaneye girecek şekilde inşa edildiği anlamına gelir. Kalıntılar da kütüphane ile *stoa* arasında sütunlu bir bağlantı bulunduğunu göstermektedir. *Stoa*'yı kütüphaneye bağlayan kapının iki tarafında *ante*'ler, Dor düzeninde yarım sütunlar ve üzerinde *arşitrav* ile bir sıra diş kesimi yer alıyordu[482]. Böylece anıtsal bir girişle karşılaşıyoruz. Bu odaların kullanıldıkları sırada, *stoa*'nın ikinci katına açılabilmeleri için odaların alt katının, üst *stoa* katının yer zeminine eşit yükseklikte doldurulmuş olduğu düşünülebilir. Ancak kütüphane odaları *stoa*'nın alt katı ile bağlantılı olmamalıdır. Çünkü kütüphaneden *stoa*'ya geçildiğini belirleyen kapı açıklıkları bulunmamaktadır. Ayrıca bir koridor ile çalışma salonlarının yanında, üst *porticus*'da yer alan ve okuyucuların çalışmalarına ara verdikleri zaman gezinerek dinlendikleri, Kaikos'un (Bakırçay) manzarasını seyrettikleri sakin bir başka yere geliniyordu[483]. Bu kütüphane ve *porticus*'lar, kütüphanenin kuruluşunu anlatırken belirttiğimiz gibi, ister II. Eumenes ister II. Attalos zamanında yapılmış olsun, aslında At-

hena Polias kutsal alanına ek olarak yapılmış olmalıdır. Bu yönü ile kütüphanenin durumunu, İskenderiye'deki Serapeion'a bağlı kütüphane ile Augustus'un Palatin'deki Apollon Tapınağı'na bağlı kütüphaneye benzetebiliriz.

Kuzey *stoa* ile bağlantılı bu yan yana dört odadan esas kütüphane salonu olarak nitelendirilmiş olanı en doğudaki odadır. Bu oda 13,35 m. genişlikte ve 15,95 m. uzunluktadır. Odanın kuzey ve doğu duvarları diğerlerinden daha yüksek olup 3,5 m.'dir. Bugün ise ancak 1,5 m. yükseklikteki duvar kalıntılarına sahibiz (Levha V, Res. 2).

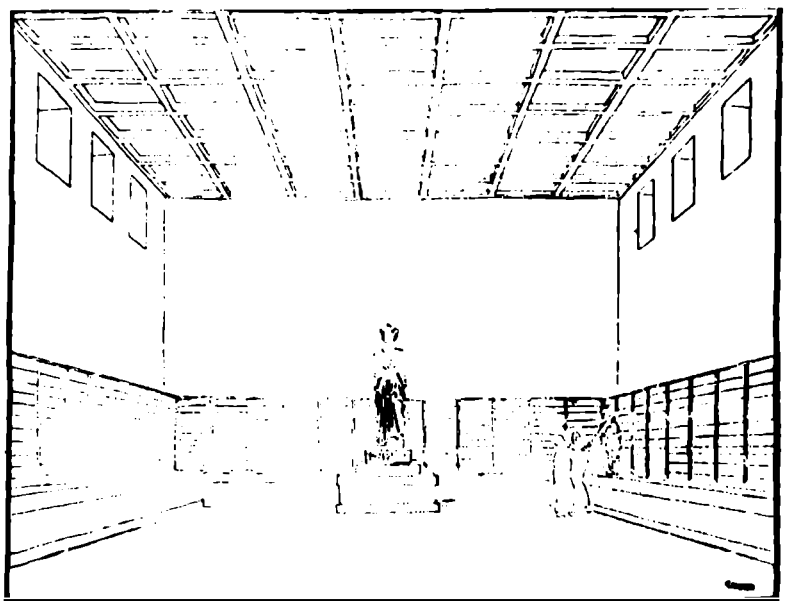
Aynı odanın duvarlarında yerden 2,20 m. yükseklikte ve birbirinden 1'er m. uzaklıkta düzenli aralıklarla yatay oyuk dizileri yer alır. Bu oyuklar 7,5 cm. genişliğinde, 4,5 cm. yüksekliğinde ve 14 cm. derinliğinde olup, içeriye doğru incelmektedirler. Bu oyukların, kitap raflarını destekleyen kısımlarının tutturulmasında kullanıldığı sanılmaktadır. Fakat olasılıkla tahta olan raflar yok olmuştur. Ay-

Lev. V, Res. 2: Bergama Kütüphanesi odalarını gösteren plân (C. Callmer, Antike Bibliotheken, s. 149, Res. 2).

rıca gene bu salonda kuzey, batı ve doğudaki üç duvar boyunca ve duvardan 50 cm. dışa doğru uzaklıkta bir *podium*'un kalıntısı da bulunmuştur. Bu *podium*, kalıntılarına göre, 1,05 m. genişlikte ve 0,95 m. yüksekliktedir ve kuzey duvarının merkezi bir yerinde platform halinde uzanır. Kitapları nemden korumak amacıyla yapıldığı sanılan bu *podium*'un, kuzey duvarının ortasındaki yani giriş kapısının karşısındaki platforma uzandığı kısmının ise bir heykel kaidesinin durduğu yer olduğu sanılmaktadır (Lev. V, Res. 3).

Bu salonun duvarlarında yer alan delikler ve duvarların önünde duran taştan *podium*'un, kitap raflarını taşıyan bir yer olarak kabul edilip edilemeyeceği konusunda çeşitli fikirler ortaya atılmıştır. R. Bohn'a göre salon bir *apotheke biblion* yani kitap salonu olduğuna göre, duvarın önündeki *podium*'un üzerinde, içinde papirüs ve par-

Lev. V, Res. 3: Bergama Kütüphanesi okuma salonunun rekonstrüksiyonu (B. Götze, aynı eser, s. 237, Res. 16).

şömen rulolarının bulunduğu kitap raflan yer almaktaydı. Kitaplan nemden korumak amacıyla bu raflar, duvara oturtulmamış, onun 50 cm. önüne konmuş olmalıdır[484]. A. Conze de bu odayı R. Bohn gibi kütüphane salonu olarak kabul eder ve esas odanın duvarındaki boşlukların rafların tesbit edilme yerleri olduğunu söyler. Delos'da bulunan bir yazıtı ileri süren Conze, bu yazıtta *promokhtoi* olarak adlandırılan, tahtadan yapılmış çelik takozların *sanides* denilen, tahtadan rafların taşıyıcısı oldukları üzerinde durulduğunu belirtir. Bergama Kütüphanesi'nde de aynı durumun söz konusu olduğu, bu yazıta dayanarak düşünülebilir. Aynca Conze'ye göre Athena heykelinin arkasındaki *podium* çıkıntısı da rafları kesintiye uğratmaktadır[485]. Bu bilgileri göz önüne alan araştıncı, kitapların duvardaki tahta takozlara oturtulan tahta raflar üzerinde durduklarını kabul eder. Bohn'un kitapların *podium* üzerinde, Conze'nin ise duvardaki raflar üzerinde durduğunu kabul etmelerine rağmen, her ikisi de esas büyük salonu kütüphane olarak düşünürler. Daha değerli olan kitaplar ise esas salonda Tanrıça Athena'nın korumasında durmuş olmalıydı.

K. Dziatzko yapılan rekonstrüksiyonlara karşı çıkmıştır. Ona göre, kütüphane rafları için yapılan temel çok yüksek ve geniştir. Bu durumda raflar ancak üst kısımda bir yere tutturulmuşlardır. Buna karşılık *podium* heykellerin konulduğu zemin olarak kullanılmıştır ve burada, bu heykel veya alçak kabartmaların tutturulması için gerekli zıvana deliklerinin izleri bulunmaktadır. Böylece Dziatzko burayı bir okuma salonu olarak kabul etmez, ancak Bergama bilginlerinin akademik toplantılar yaptığı bir şeref salonu olarak nitelendirir[486].

Yerinde incelemeler yapan B. Götze'ye göre[487] kitap rafları *podium*'un üzerinde durmuş olamazdı. Çünkü duvarda oyuklar bulunmasına rağmen, *podium* üzerinde kitap raflarının tutturulduğunu gösteren oyuk izleri yoktur. Ayrıca B. Götze *podium*'un 1,05 m. lik derinliğine bakarak, Bohn'un fikrine karşı çıkmaktadır. Çünkü bu genişlik kitap raflarının korunması için yeterli değildi. Ona göre, 30 cm. genişliğindeki bir rulo uzunluğu için raflardaki 50 cm. lik derinlik yeterlidir. Kuzeydoğu köşesinin şematik görüntüsüne bakılın-

ca, Bohn'un düşüncesine göre kuzeydoğu köşesindeki ilk boşluklar kullanılmadan kalmış olmalıydı. Bu ise metodik olarak kabul edilemezdi. Bundan başka, Götze, A. Conze'nin Athena heykelinin arkasındaki *podium* çıkıntısının rafları kesintiye uğratmış olduğu şeklindeki fikrini de kabul etmez ve rekonstrüksiyon için kuzey duvarındaki mevcut boşlukların göz önüne alınmaları gerektiğini söyler. Götze'nin yaptığı rekonstrüksiyona göre[188] duvar boşluklarındaki takozlara tahta bölmeler yerleştirilmiştir. Bu bölmelerin arkaları duvara dayalıdır ve raflar *podium*'dan biraz yüksekte olup önde 5-7 cm. kadar *podium*'un üzerinde durmaktadırlar ve duvara çengelle asılmış olmalıdırlar. Bu düşünceye göre raf derinliği 50 cm. kadardır. Bunların arka kaplamaları ile duvar arasında biraz mesafe bırakılarak nemden izolasyon sağlanmıştır. Götze, bu durum için Ephesos Kütüphanesi'nde çift duvar konularak nemin önlendiğini ve burada da aynı amaç için *podium*'un yapılmış olduğunu ileri sürmektedir. Ayrıca, Bergama Kütüphanesi'nde *podium*'un kitap raflarının önünde olmasının fonksiyon açısından anlamlı olduğunu da belirtmektedir. Araştırmacı tahta rafların bir çeşit *podium*'lar olduğunu ve bunların Atina'daki Attalos Stoası'nın arkasındaki satış odalarında bulunan raflara benzediğini kabul eder. Ayrıca M.Ö. IV. yüzyıldan itibaren dükkânlarda da buna benzer *podium* şeklinde raflar bulunduğunu söyler. Ayrıca kütüphanecilerin kitapları düzenleme ve okuyucuya kitap çıkarma konusunda hizmet verirken bu *podium*'dan yararlandıkları ve okuyucuların kendi başlarına kitaplara ulaşmalarını bu *podium*'un önlediği inancındadır.

Kitap rafları konusunda C. Callmer de görüşlerini belirtmiştir[189]. Bu konuda araştırmalar yapan Callmer, Götze'nin fikrini eleştirir ve okuyucuların raflara doğrudan doğruya erişmeleri için *podium*'un ölçü olarak alınamayacağını belirtir. Götze'yi, M.Ö. II. yüzyıldan kalma Bergama Kütüphanesi'ni incelerken, M.S. II. yüzyıla tarihlenen Ephesos Kütüphanesi'nden hareket etmekle suçlar. Aradan geçen bu zaman süresinde bu iki yapı arasında çok gelişmeler olabileceğini belirtir. Ayrıca Götze'nin rekonstrüksiyonunu da hatalı bulmaktadır.

Ona göre, antik mimarın kitaplar ile birlikte çok ağır olan rafları duvara asarak rafların sadece birkaç cm.kadarını *podium*'a oturtmuş olması olanaksızdır. Raflar bu şekilde konmuş olsaydı, *podium*'un da duvara kadar uzanacağı düşünülebilirdi. Callmer, Dziatzko'yu haklı bularak bu salonda heykel ve kabartmaların yer aldığını savunmaktadır.

A. W. Lawrence'a göre salondaki kitaplar duvara dayanan taş ayaklar üzerindeki bölmelerde depo edilmişlerdi ve bu taş ayaklara tahtalar kenetleniyordu[190].

Kütüphanedeki kitap sayısına ilişkin, bu raflara bağlı olarak bazı görüşler ortaya atılmıştır. A. Conze ve R. Bohn gibi, esas salonu kütüphane salonu olarak kabul eden B. Götze'ye göre,[191] esas salonun her iki yan duvarında 15'er, arka duvarında 12 tane 100'er cm. lik bölmeler vardı. Rekonstrüksiyona göre, bu kitap rafları 2 m. yüksekliğinde ve 10 gözlü olması gerekiyordu. 1 m. genişliğinde bir göz ise 7 cm. kadar çapı olan rulolardan 30 kadarını alabildiği için, Bergama Kütüphanesi'nin esas salonu 42x10x30 yani 12.500 kadar rulo alacak kapasitede idi. Bu durumda Plutarkhos'un sözünü ettiği 200.000 *biblia hapla* B. Götze'ye göre depolarda saklanıyordu. Zaten duvar ve *podium*'da çok açık bir iz bulunmadığına göre bu depo, diğer üç oda olmalıydı. Dziatzko da bu odaların depo olarak kullanıldığını kabul etmektedir[192]. Bu odalar 3 m. yükseklikteydi ve güney duvarı hariç, odanın yan duvar alanı 99 m²'lik bir alan kaplamaktaydı. Bir kitap rulosunun 25 cm²'lik yer kapladığı düşünülürse, 1 m²'lik bir duvar 400 rulo alabilecekti. Böylece ilk odada 39.600, ikinci ve üçüncü odada 43.200 ve toplam olarak da 126.000 rulo bulunacaktı. Bütün odalarda çift raf bulunduğu düşünülecek olursa, bunun 12 m. uzunluk ve 3 m. yüksekliğinde olması, sonuç olarak 216 m²'lik yer kaplaması gerekecekti. Dziatzko bu şekilde hesapladığı yerde 86.400 rulonun daha bulunduğunu ve böylece toplam sayı olarak 200.000'e ulaşıldığını belirtir. Bu sayının ise Plutarkhos'un verdiği sayıya uyduğunu söyler.

Kütüphane salonundaki *podium*'un birleştiği platformda kütüphanenin koruyucu tanrıçası Athena'nın 3.51 m. yüksekliğindeki heykeli bulunuyor olmalıydı. Bulunduğu yer esas kütüphane salonunun merkezi bir yerine rastlamaktadır. M.Ö. II. yüzyılda buraya yerleştirilmiş olan günümüzde Berlin'deki Pergamon Museum'da bulunan bu heykel, ünlü heykeltraş Phidias'ın meydana getirdiği Athena Parthenos heykelinin mermer kopyalarının en büyüğüdür. Heykel aynı zamanda, Lenormant heykeli dışında, heykeli kaide üzerinde gösteren tek kopya olması açısından da önem taşır. Diğer bir özelliği de serbest bir Hellenistik adaptasyon örneği olmasındadır[493]. Doğu salonunun önünde bulunan bu heykelin kaidesinde ise Pandora'nın doğumu sahnesi yer alır. *Khiton*'da heykel ile aynı pli düşüşü, aynı *aegis* şekli, elbise plileri, çökük gözler, hafif açık ağız dikkati çekmektedir[494].

İçinde kitap ruloları ve heykellerin yer aldığı böyle bir kütüphane için, batıdaki *podium*'un önünde taşa oyulmuş deliklerin ve güneydoğu köşesinde de bir sarnıcın (veya kuyunun) bulunması ilgi çekicidir. Delik izlerinden anladığımıza göre bu su yolu ve sarnıç sürekli nem kaynağı olmalan açısından kütüphanedeki kitaplar için çok zararlıdır. Bunu göz önüne alan K. Dziatzko buranın kütüphane salonu olamayacağını, ancak şölen salonu olabileceğini, diğer üç odanın ise kitaplar konulduğu yerler olduğunu düşünür[495]. Fakat, kütüphanede yer alan kitapların Kleopatra için İskenderiye'ye gönderildikten sonra, bu kütüphanenin başka bir amaca hizmet etmiş olması da söz konusu olabilir.

Pencerelere gelince, bunlar salonun doğu ve batı yan duvarlarında ve üst kısma yakın bir yerde bulunuyordu. Diğer odaların ikisi kuzey duvarlarının üst kısmındaki pencerelerden, batıdaki oda ise batı duvarındaki pencereden ışık almış olabilir. B. Götze'ye göre, ayrıca gezinti holü olarak kullanılan kuzeydeki *stoa*'nın çatısı üzerinde, giriş kısmındaki duvarda pencereler vardı[496].

Altı metre kadar yüksek olan salonun tavanının tahtadan olduğu sanılmaktadır. Meyilli olan çatının güney ve kuzeye bakan üçgen şek-

linde alınlıkları vardı. Buluntulara göre kuzey alınlığı süslüydü. *Sima* ve *geison* parçalarına rastlanmıştır. Güneydeki alınlıkta ise bir yağmur kanalı ortaya çıkartılmıştır.

Salonu böylece ayrıntılı bir şekilde inceledikten sonra, bu salonun batısındaki ve ona bitişik diğer üç oda üzerinde duralım. Bunlar 13,40 m. uzunluk ve 7,10 - 10 m. arasında değişen bir genişliğe sahiptirler. Toplam uzunlukları ise 40 m. dir. Arka duvarları iyi durumdadır. onları birbirinden ayıran yan duvarlar ise kısmen kalabilmiştir. Hellenistik tarzda kesme taşlardan yapılmış bu duvarlar kenetlerle bağlanmıştır. Bu odalarda kaide ve oyuklara rastlanmamıştır. Bunun için salonda olduğu gibi odaların iç düzeni konusunda açıklama ve yorumlar yapılamamaktadır. Bunların depo olarak kullanıldıklarını düşünmek yerinde olur.

Bergama Kütüphanesi inşa yönünden de İskenderiye Kütüphanesi'ne benzemektedir. Depo odaları İskenderiye Kütüphanesi'ndeki gibi bir *oikos*'a bitişiktir ve bu kısım bir şölen ve koleksiyon odasıdır. Bergama Kütüphanesi'nde depo odaları *stoa*'ya bitişiktirr. Bergama Kütüphanesi'nin, İskenderiye Kütüphanesi'ni örnek aldığını düşünebiliriz. Daha sonra ise Roma kütüphaneleri, Bergama Kütüphanesi'ni örnek almışlardır. Ephesos Kütüphanesi ve gene M.S. II. yüzyıla tarihlenen Philippi Forumu'nun kuzeyindeki yan yana dört oda ile önündeki iki katlı *stoa*'dan oluşan kütüphane, Bergama Kütüphanesi'ni hatırlatmaktadır. Böylece Bergama Kütüphanesi bir çalışma yeri olarak *stoa*'sı ve heykellerle süslü salonu ile tapınağa bağlı bir bütün halindeydi. Diğer odalar ise depo olarak kullanılıyordu.

c2. Kuruluşu ve çeşitli kütüphanecilik çalışmaları

1) Kuruluşu:

Bergama Kütüphanesi, Batı Anadolu'da bugünkü Bergama (eski Pergamon) kentinde, Bakırçay'a (Kaikos) egemen bir tepe üzerinde yani bu kentin akropolünde kurulmuştur. Bu kent Avrupa ile Asya arasındaki tarihi ve ticari yol üzerinde yer aldığından, ilgilendiğimiz Hellenistik ve Roma çağlarında önemli bir merkez olmuştur. Kent si-

yasal üstünlüğü ve sanat merkezi olması yanında, öğretim kuruluşları ile de Hellenistik devirde önemli rol oynamıştır. Bu sırada ülkenin ekonomik refah içinde bulunması da bütün bunlara eklenince kütüphanenin kurulması için gerekli ortam hazırlanmıştır. Bergama Kütüphanesi'ni, İskender İmparatorluğu'nun dağılmasından sonra onu izleyen Attalos Hanedanı'na mensup krallar kurmuşlardır.

Kütüphaneyi kuran Attaloslar'ın egemenliği, M.Ö. 301 'de Ipsos Savaşı'nda Antigonos'u yenen Lysimakhos'un bu bölgeye hakim olması ile başlamıştır. Böylece Bergama M.Ö. 283-133 arasına rastlayan sürede asıl parlak devrini yaşamıştır. Başa geçenler arasında özellikle I. Attalos sanat ve kültüre olan merakından dolayı kenti güzel yapılar ile donatmıştır. Onu izleyen II. Eumenes (M.Ö. 197-159) Bergama Krallığı'na büyük bir güç kazandırmış ve zamanında kent önemli kültür merkezlerinden biri olmuştur. Atina Akropolü'nü örnek alan II. Eumenes Bergama'yı yapılar ve heykeltraşlık eserleri ile süslemiştir. II. Eumenes'den sonra kardeşi II. Attalos (M.Ö. 159-138)'da bu konuda çaba göstermiştir[497].

Bu kütüphanenin kuruluşuna ilişkin, çevrede bulunmuş olan yazıtlarda fazla bilgi bulunmamasına karşılık, antik kaynaklar bize bu konuda bilgi vermektedirler. Bu kaynaklara dayanarak Bergama Kütüphanesi hakkında fikir edinebiliyoruz. Strabon bu konuda bilgi verirken, Neleus'un, Skepsis'e getirmiş olduğu Aristoteles ve Thephrastos'un kitaplarının saklanması öyküsünü anlatır. Ona göre, Neleus'un mirascıları, Attaloslar'ın bu sırada Bergama'da bir kütüphane inşa etmek için kitap aradıklarını duyunca, bu kitapları elden kaçırmamak için yer altına bir mahzene saklamışlardır[498]. Bu sırada Bergama Krallığı tahtında II. Eumenes'in bulunmuş olması gerekmektedir. Gene Strabon, II. Eumenes'den söz ederek, onun bu kenti kurduğunu ve kardeşi Attalos'un ise kenti kutsal yapılar ile donattığını ve bu arada kütüphane de kurduğunu söylemektedir[499]. Burada sözü edilen kral ise II. Eumenes'in yerine geçen kardeşi II. Attalos olmalıdır. Strabon'un verdiği bilgiye göre, kütüphanenin kurulma işi II. Eumenes zamanında başlamış, gelişme kaydetmiş ve ancak, kardeşi

II. Attalos zamanında tamamlanmış olabilir. Strabon'dan çıkardığımız bu sonuca karşılık, kütüphanenin kurulması, hiç değilse tasarı ya da girişim olarak, I. Attalos ile de başlamış olabilir. Vitruvius da bilim ve edebiyata meraklı olan Attaloslar'ın Bergama'da zarif bir kütüphane kurmuş olduklarını söylemekle yetinmektedir[500]. Mimariye önem veren Vitruvius için sadece yapının güzelliği ilgi çekici olmalıdır. Böylece onun verdiği bilgiden, kütüphanenin hangi kral zamanında kurulmuş olduğu anlaşılmamaktadır. Strabon ve Vitruvius'dan başka Athenaios da Bergama Kütüphanesi'nden söz etmektedir. Ona göre, İskenderiye Kütüphanesi, Samos'lu Polykrates, Atina Tyran'ı Peisistratos, Atina'lı Eukleides, Kıbrıs'lı Nikokrates, Bergama krallarının, şair Euripides, filozof Aristoteles, Theophrastos ve Neleus'un geniş kütüphanelerinden büyüktür[501]. Böylece bu kaynakta da sadece Bergama Kütüphanesi'nden söz edilmekle yetinilmektedir.

Modern araştırıcılar da bu kütüphanenin kuruluşu üzerinde durmuşlardır. C. Wendel'e göre II. Eumenes babasının kurma girişiminde bulunduğu kütüphane için bina yaptırmış ve kendisi de kütüphaneyi geliştirmek için çaba göstermiştir[502]. J. Vorstius[503] ve H. J. de Vleeschauwer[504] bu kütüphanenin II. Eumenes zamanında kurulduğunu kabul ederler.

Böylece bu kütüphanenin kuruluşu konusunda bilgimiz sınırlıdır. Ancak, kütüphaneyi kurma tasarısının I. Attalos'dan çıktığını, II. Eumenes zamanında kitap toplama ve kütüphane binasına başlama işinin gerçekleştirildiğini ve II. Attalos zamanında bu çalışmaların tamamlanabildiğini tekrarlayabiliriz.

2) Kütüphanedeki kitap sayısı

Bu kütüphanede 200.000 kadar kitap bulunduğu ve daha sonra bu kitapların İskenderiye Kütüphanesi'ne gönderilmiş olduğu konusunda bilgilere sahibiz. Bu konuda Plutarkhos bize bilgi vermektedir. Plutarkhos, Antonius'un Bergama Kütüphanesi'nden 200.000 ruloyu Kleopatra için İskenderiye Kütüphanesi'ne verişini şöyle anlatmaktadır: *"Caesar'ın dostu olan Calvisius, Antonius'a karşı olma-*

sına rağmen, onun Kleopatra'ya duyduğu ilgi nedeniyle aşağıdaki yükleri taşıdı: içinde iki yüz bin cildin bulunduğu Bergama Kütüphanesi'ni ona armağan etti[505]. Antonius'un bu kitapları, Iulius Caesar'ın, İskenderiye limanında yapılan savaş sırasında İskenderiye Kütüphanesi'ndeki kitapların yanmasına neden olması sonucunda kaybolan kitaplara karşılık verdiği sanılmaktadır. Verilen bu kitaplar için *amigeis* deyimi kullanıldığına göre, bu rulolann ayıklanmış yani içerisinde çift nüshalar bulunmayan bir koleksiyon olması gerekir.

(Bergama Kütüphanesi'ne kitap sağlama)

Bergama Kütüphanesi'nde 200.000 kitap toplanabildiğine göre, bu kitaplar kütüphaneye hangi yoldan gelmiş olabilir? Öncelikle aklımıza kitap ticareti yolunun gelmesi normaldir. M.Ö. V. yüzyıldan itibaren başta Atina olmak üzere pek çok yerde kitapçı dükkânlarının bulunduğu[506] ve Küçük Asya'nın kuzey kıyılarına gemilerle kitap getirilerek, bu bölgede satıldığı,[507] böylece her çeşit kitap ticaretinin yaygın olduğu[508] bilindiğine göre, özellikle Akdeniz kıyılarından satın alma yoluyla kitap sağlandığı düşünülebilir. Galenos, İskenderiye Kütüphanesi ile Bergama Kütüphanesi'nin el yazmaları elde etme konusunda birbiriyle yarıştıklarını ve onların bu davranışlarının kitap piyasasını körüklemiş olduğunu ve talebin çok olması nedeniyle sahte yazmaların bile ortaya çıkartığını söylemektedir[509]. Her ikisi de aynı sırada bir kültür merkezi haline gelen bu iki kütüphane, hükümdarların geniş serveti ile devrin önemli eserlerini topluyordu. Galenos'un da belirttiği gibi, kitap piyasasının hareketlenmesi sonucunda kitap pazarlarında sahte eserler dolaşıyordu. Bu sahte eserlerin diğer kütüphanelere gelebildiği gibi, Bergama Kütüphanesi'ne de gelmiş olduğu düşünülebilir. Ancak Galenos bir başka yerde bu kitapların sayısının çok arttığını ve para güçlüğü nedeniyle bu kitaplara gerektiği kadar önem verilemediğini de anlatmaktadır[510].

İskenderiye Kütüphanesi ile Bergama Kütüphanesi arasındaki rekabet ileri boyutlara ulaşınca, Mısır'dan Bergama'ya ihraç edilen papi-

rüsa da ambargo konulmuştur. Bunun üzerine Bergama kralları hayvan derilerinden yararlanarak gerekli yazı malzemesi sağlamak amacıyla pergament üretimine önem vermişlerdir. Bu konuda Varro'dan bilgi ediniyoruz. Ona göre, kral Ptolemaios ile kral Eumenes arasında, kütüphanelerinden dolayı rekabet artmış, Ptolemaios papirus ihracatını yasaklamış, bunun üzerine Bergama'da parşömen icat edilmiştir[511]. Yazma eserleri çoğaltmak için çok gerek duyulan papirüsun Bergama'ya ihracını yasaklayan kralın, Ptolemaios VI. Philometor (M.Ö. 181/80-145) olması gerekmektedir. Çünkü Bergama Kütüphanesi bu kadar çok papirüs kullanımını gerektirecek kadar ancak II. Eumenes (M.Ö. 197-160/59) veya kardeşi II. Attalos (M.Ö. 160/59-139/38) zamanlarında gelişmiş olabilirdi. Bu adı geçen Bergama kralları ile çağdaş yani onların başta bulunduğu sırada Ptolemaios Krallığı'nın başında da Ptolemaios VI Philometor bulunmuş olmalıdır. Böylece pergament'in[512] Bergama'da üretilerek Roma'ya da gönderildiğini biliyoruz. Bu konuda kaynaklardaki bilgi şu şekildedir: Ptolemaios, Aristarkhos aracılığı ile Roma'ya armağan olarak papirüs göndermiştir. Ancak kral Attalos'un temsilcisi olan Krates rakibi Aristarkhos'u yenmiştir. Tamamen incelinceye kadar koyun derileri kazındıktan sonra Romalılar'a gönderilmiştir. Romalılar bunlara *"membrana"* diyorlardı, fakat bunları gönderen yere bağlı olarak artık *"pergament"* demektedirler[513].

Bergama Kütüphanesi'ne kitap sağlamak için satın almanın dışında yolların da denendiğini sanıyoruz. Bergama kralları da rakipleri Ptolemaios kralları gibi, bazen müsadere gibi zor kullanma yolunu denemiş olmalıdırlar. Strabon'un belirttiği gibi, Neleus'un mirascılarının Aristoteles ve Theophrastos'un kitaplarını, Bergama krallarından korumak amacıyla yerin altına saklamaları bize bunu ima etmektedir[514]. Ancak bu iki yolun dışında başka kitap sağlama yolları olup olmadığını bilmiyoruz.

3) Kütüphanenin personeli

Bu kütüphanenin personeli de, örnek aldığını sandığımız İskenderiye Kütüphanesi'nde olduğu gibi, hem kütüphanecilik görevini yük-

lenen hem de bilimsel çalışmalar yapan bilim adamlarından oluşuyordu. Daha I. Attalos zamanında Peripatoscu ve Platoncu bilim adamları saraya çağrılmıştı. Kralın serveti ile desteklenen Eski Yunan bilgin ve sanatçıları, onun yanında yer aldılar. Özellikle Karystos'lu Antigonos, Mallos'lu Krates, tarihçi Kleanthes, Perge'li matematikçi Apollonios bunlar arasındadır. M.Ö. II. yüzyılda Mısır kralı Ptolemaios Euergetes bilginleri İskenderiye'den çıkarınca bunlar Bergama'ya göçmüşler ve bu kentin büyük bir bilim merkezi olmasını sağlamışlardır. Şair Nikandros, Bergama kralı I. Attalos ve II. Eumenes için şiirler yazmış, Perge'li Apollonios da eserini Attalos'a ithaf etmiştir. Bu bilim adamları arasında Mallos'lu Krates Bergama'da bir gramer okulu kurmuştur. Bu okulda Homeros'un İskenderiye'dekinin aksine alegorik olarak yorumlanmış olduğu sanılmaktadır. Eski Yunan hitabetinin Bergama Okulu tarzında açıklama yöntemine *Asiatik stil* deniyordu[515]. Bu bilginlerin uğraştıkları konular arasında tıp da önemli bir yer tuttu.

Bilim adamlarının bu çalışmaları yanında kütüphanenin yönetimi ile sorumlu olan kimseleri de tanıyoruz. Bergama Kütüphanesi'nin başına Atina'daki Platon Okulu'nun başında bulunan Kyrene'li Lakydes ve Peripatos Okulu'nun başında bulunan Lykon çağrılmış, ancak onlar bu çağrıyı reddedince Kilikia'dan Mallos'lu Krates seçilmiştir. Kütüphanenin başına geçmiş olduğunu sandığımız Mallos'lu Krates bir bilgin ve aynı zamanda Stoacı bir filozoftu. Onun coğrafya ve doğa tarihi konusunda çalışmaları olmuşsa da daha çok Homeros üzerine inceleme ve eleştirileri ile tanınmaktadır. Bu çalışmalarında Aristarkhos'a karşı olan prensipleri ile bilinmektedir. Bergama Kütüphanesi'ni yönetmekle görevlendirilmiş olan Mallos'lu Krates, Pydna Savaşı'ndan (M.Ö. 168) sonra Yunanistan'ı Roma ordularının istilâ etmesi üzerine, tarafsızlığını korumağa çalışan Bergama kralı II. Eumenes tarafından, elçilerin başında Roma'ya gönderilmiştir. Onun bu olay bahanesi ile Roma ile ilişkisinin, daha sonraki yıllarda Hellenizm kültürünün İtalya'ya girmesine neden olduğunu düşünenler bulunmaktadır[516]. Kütüphanenin diğer personeli arasında Tarsos'lu Athenadoros Kordylion da bulunuyordu. H. J. de Vle-

eschauwer bu Stoacı bilginin bir kütüphaneci için bulunması gereken niteliklerden yoksun olduğunu ileri sürmektedir. Ona göre, Athenadorus Kordylion eski *stoik* metinlerde kendine ters düşen yerleri çıkartıyordu[517]. Ancak onun kütüphanede ne gibi görevler yapmış olduğunu bilmiyoruz. Kütüphane görevlilerinden bir başkası da Kassandreia'lı Artemon idi.

4) Kütüphanedeki kataloglama çalışmaları

Bergama Kütüphanesi'nde kitaplann tasnif edilmiş olduklannı sanıyoruz. Çünkü Antikçağ kaynaklannda kütüphanenin kataloğuna ait olduğunu tahmin ettiğimiz bazı kısa bilgiler bulunmaktadır. Halikarnassos'lu Dionysios hatip Demosthenes'den söz ederken onun Kallikrates'in eseri olan ve Bergama'nın bibliyografik listelerinde geçen kişi olduğunu belirtmektedir[518]. Gene aynı yazar eserinin bir başka yerinde, Kallistratos'u takibeden Diotimos zamanında Demosthenes'in Atinalılar'ın önünde ilk siyasal hitabetini yaptığını söyler ve bunun "gemicilik" konusunda eserleri olan hatiplerin bibliyografik listesinde yer almış olduğunu ileri sürer[519]. Halikarnassos'lu Dionysios'un çok küçük parçalar halinde verdiği bu bilgiye dayanarak, Bergama Kütüphanesi'nde listeler hazırlandığını söyleyebiliriz. Bu bibliyografik listeleri Kallikrates adlı biri hazırlamış olabilir. Listelerin ise ya kişi adlarına göre düzenlendiği veya hitabet v.s. gibi konulara göre ayrıldıklannı ve belki bu konulann da kendi aralarında alt basamaklara bölündüklerini düşünebiliriz. Belki hitabet konusundaki bibliyografik listeler kendi aralarında siyasi konudaki hitabet, gemicilik konusundaki hitabet v.s. olarak alt basamaklara ayrılmış bulunuyordu. Bu listelerin İskenderiye Kütüphanesindeki olduğu gibi büyük bir katalog niteliğinde olup olmadığını bilmiyoruz. Ancak Bergama kütüphanecilerinin önünde İskenderiye Kütüphanesi gibi bir örnek bulunduğuna göre böyle bir çalışma yapmış olmalannı düşünebiliriz.

Bergama Kütüphanesi'nde gerçekleştirilen katalog çalışmaları konusunda modern araştırıcılar da incelemeler yapmışlar ve çeşitli fikir-

ler ileri sürmüşlerdir. E. A. Parsons Bergama Kütüphanesi'nin kataloğunun Kallimakhos'un İskenderiye Kütüphanesi için hazırlamış olduğu *Pinakes* adlı katalog ile kıyaslanabileceğini ve Kallimakhos'un kataloğunun veya Byzantion'lu Aristophanes'in komentarlarının (açıklamalarının) bir devamı olduğunu kabul eder. Bu bibliyografik listelerde şair ve yazarların verilmiş olabileceğini düşünür[520]. H. J. de Vleeschauwer'e göre Bergama Kütüphanesi'nde yapılan işler İskenderiye Kütüphanesi'nde yapılan işlerin benzerleridir. Aynı şekilde, özellikle Halikarnassos'lu Dionysios'dan öğrenebildiğimiz kadarı ile, Kallimakhos'un *Pinakes*'i ile Bergama kataloğu arasında benzerlik bulunmaktadır. Ayrıca İskenderiye Kütüphanesi'nde rulların *amigeis* ve *symmigeis* yani düzenlenmiş ve düzenlenmemiş olarak ayrılması da Bergama Kütüphanesi'nden alınmış bir terminoloji olarak kabul edilebilir[521]. C. Wendel ise, Bergama Kütüphanesi'nde bir kataloğun yapılmış olduğunu söyler. Burada kitaplar için yapılan teknik işlemlerin İskenderiye Kütüphanesi'nde yapılanlara benzemekte olduğunu, rulların geldikleri yerleri belirten işaretlerin rulolara eklendiğini, çift nüsha ruloların ayrıldığını ileri sürer. Her iki kütüphanede de kitapların *amigeis* ve *symmigeis* olarak ayrılmış olduklarını belirtir. Bütün bu benzerliklerin yanında kataloglar arasında da benzerlik bulunmasının normal olacağını kabul eder. Ona göre, Bergama'daki kataloğun adının bilinmemesine karşılık, *Hoi Pergamenoi pinakas, hai en Pergamo anagrafa* veya *Hoi ek Pergamou grammatikoi* gibi bazı isimlerden söz edilmektedir. Bu katalogda da konuların ve yazarların düzeni, Kallimakhos'un *Pinakes*'ine benziyordu. Aynı şekilde ilk kelimeler alınmış olmalıydı. Ayrıca her iki katalogda da çift nüshalar alınarak gereksiz yer doldurulmamış, sadece *amigeis* veya *hapla* yani ayıklanmış, düzenlenmiş rulolar alınmıştı, rulo sayıları da belirtilmişti[522].

5) Bergama Kütüphanesi'nin önemi

Bergama Kütüphanesi her devirde ve her yerde kurulan her kütüphanenin yapabileceği kadar bilim ve edebiyata yararlı olarak devrinin kültür hazinelerini gelecek nesillere aktarmaktan başka, bu me-

tinler üzerinde çalışmalar yapılmasını sağlamakla pek çok eserin yorumlanmasına da yararlı olmuştur. Bunlardan başka, burada ve bu kütüphane sayesinde Eski Yunan nesrinin bir okulu kurulmuştur. Bu okulun çalışmaları sonunda antik nesir yazarlarının değerli eserleri günümüze gelebilmiştir. Ayrıca Mallos'lu Krates'in çabaları ile filoloji dalında ilerlemeler kaydedilmiş ve onun önderliği ile Stoa Okulu niteliğinde bir okul daha geliştirilmiştir. Yukarda da belirttiğimiz gibi gene onun sayesinde Bergama'daki bu çalışmalar Roma'ya ulaştırılmıştır.

Bu kütüphanede yapılan çalışmaları da, İskenderiye Kütüphanesi'ndeki kadar geniş olmasa bile, kütüphanecilik mesleğinin ilk faaliyetleri olarak görebiliriz. Kitapların kataloglanması bu konudaki çalışmaların ilk öncüleri arasında yer alır.

Bergama'da yapılan bilimsel çalışmalar da kütüphanenin önemini arttırmıştır. Örneğin, Hippokrates'den sonra Antikçağ'ın en önemli tıp bilgini olan Galenos (M.S. 129-200) bu kentte yetişmiş ve çalışmalarında da kütüphaneyi geniş ölçüde kullanmış olmalıdır. Kendisi tıp, özellikle anatomi alanındaki bilgileri sistematize ederek, gelişmekte olan çeşitli tıp okullarını biraraya toplamıştır. Özellikle canlı hayvanlar ile hayvan ve insan cesetleri üzerinde çalışarak anatomi, fizyoloji, patoloji ve tedavi konularında başarılı sonuçlara varmıştır. Canlı hayvanlar üzerinde incelemeler yaparak kalp, omurilik gibi organlar ile solunum, nabız üzerinde yeni bulgular elde etmiş, atardamarın kanı taşıdığını, kanın kalbe ve beyne gittiğini belirlemiştir. İdrarı inceleyerek böbrek ve mesane hastalıklarını ele almıştır. Böylece organların normal ve anormal durumlarını göstermişti. Ancak Galenos'un mistik düşüncesi tıp alanındaki çalışmalarını etkilemiş ve bu yönü ile atomcuların maddeci dünya görüşüne uymayan, tıp konusuna mistik açıdan bakan bir görüş ortaya çıkmıştır. Özellikle bu görüşler, onun hayvani ruhlara ilişkin yazdığı ve Eski Yunancadan Latinceye çevrilen *"Hayvan Ruhları"* eseri ile 1500 yıllarına kadar tıp dünyasını etkilemiştir. Tanrıya önem veren felsefesi ile XV. yüzyılda Musevi, Hristiyan ve Müslüman dünyası onun görüşlerine

geniş ölçüde yer vermişler ve mistik görüşlerinden bazı dogmalar çıkarmışlardır. Aynı şekilde, Galenos'un vücudun fonksiyonlarına ilişkin teorisi de fizyoloji dalında, Harvey'in kan dolaşımını bulmasına kadar geçerli olmuş ve bu konuda bir süre yeni buluşlar yapılmasını engellemiştir. Yani Roma ve diğer yerlerde uygulanan tıp bilimi Galenos ile sistemleşerek XVI. yüzyıla kadar geçerli olmuştur[523].

d. Antiokheia (Antakya) kentindeki kütüphaneler

Seleukos'lar Krallığı'nın başkenti olan Antiokheia, Hellenistik çağda önemli kültür faaliyetlerine sahne olmuştur. Bilim ve kültüre önem verilmesi, sanatçı ve bilim adamlarının saraya davet edilmeleri sonucunda bu kentte bir kütüphane kurulmuş olduğu anlaşılmaktadır. Bu konuda kaynaklarda bazı ipuçlarına rastlamaktayız. Ancak bu kütüphane hakkında bilgilerimiz sınırlı kalmaktadır.

Orontes (Asi Irmağı) üzerinde kurulmuş olan Antiokheia, Seleukos krallarından özellikle Antiokhos I Soter (M.Ö. 280-261) zamanında, Hellenistik devrin entellektüel hayatının ve Eski Yunan sanatının merkezi olmuş ve bu durum Hristiyanlık devrine kadar sürmüştür. Stoacı filozof Apollophanes, yazar Phoibos bu kentte yetişmişlerdir. Kralların sarayında bulunan pek çok Eski Yunan bilgin, filozof ve sanatçıları arasında *Phainomena* adlı, astronomi konusunda bir şiir kitabı yazan Soloi'lu Aratos'u gösterebiliriz. Lucretius, Vergilius gibi Roma şairlerini etkileyen Aratos, Cicero tarafından Latinceye çevrilmiştir. Aratos'un bu kentte Homeros'un *Odysseia*'sı üzerinde çalıştığı bilinmektedir. M.Ö. 315-240/239 yılları arasında yaşayan şair, I. Antiokhos'un sarayında bulunmuş ve kendisi ile yakın ilişki kurmuştu[524]. III. Antiokhos yani Büyük Antiokhos zamanında da bu kültür üstünlüğü devam etmiştir. Onun sarayında Sipylos Magnesia'sından şair Simonides, Aleksandreia'dan Troas'lı Hegesianaks, Mnesiptolemos ve Khalkis'li Euphorion toplanmışlardır. Devrin ünlü doktorlarından Apollophanes, Antiokhos'un özel doktoru olmuştur[525]. Ayrıca adı geçen krallar zamanında Asya'ya keşif gezileri de yapılmıştır. Bu gezilerin Seleukos I Nikator (M.Ö. 312-280), Antiokhos I Soter (M.Ö.

280-261) ve Antiokhos II Theos (M.Ö. 261-246) zamanlarında yapıldığını öğreniyoruz. Bu gezileri yapanlar arasında Megasthenes ve Plataiai'lı Daimakhos, Hindistan; Miletos'lu Demodamas da Hazar denizi ve çevresinde bilimsel araştırmalar yapmışlardır[526]. Bu arada Eski Yunanlılar'ın ve Asyalılar'ın kültürleri tek bir potada erimiş, Doğu Hellenleşmiş ve Eski Yunanlılar da Doğu'dan etkilenmişlerdir.

Antiokheia'da III. Antiokhos (M.Ö. 223-187) zamanında bir kütüphane kurulmuş veya daha önce kurulmuş olan kütüphane geliştirilmiştir. Çünkü *Suidas*, seçkin bir şair olan Khalkis'li Euphorion'un, Büyük Antiokhos'un yanına gittiğini ve kralın kendisini halka ait olan kütüphanenin başına getirdiğini söylemektedir[527]. Kütüphanecinin kral tarafından atandığı bu kütüphanenin krallığa bağlı bir kütüphane olduğunu, fakat halkın bundan yararlanabildiğini düşünebiliriz. Belki de krallığın emrindeki bu kütüphaneden halkın belli bir kesimi faydalanabiliyordu. III. Antiokhos (M.Ö. 223-187) tarafından kütüphaneci olarak atanan Khalkis'li Euphorion M.Ö. 276 yıllarında doğmuştu. Atina'da felsefe eğitim görmüş olan Euphorion, şiir konusunda ise Thera'lı Arkhebulos'un öğrencisidir. Daha çok mitolojik konuda şiirler yazan bu şairin daha sonraki Eski Yunan ve Latin yazarları üzerindeki etkisi büyüktür. Özellikle Nikandros, Partenios, Nonnos gibi Eski Yunan şairlerini etkilemiş ve Roma Cumhuriyeti'nin son yıllarında çok beğenilen bir stil oluşturmuştur[528]. C. Wendel'e göre yönettiği kütüphaneyi en çok kullanan kişi de bizzat kendisi olmalıydı[529]. Bu bilgilerden çıkardığımız sonuca göre M.Ö. III. yüzyıl sonu ve II. yüzyıl başında Antiokheia'da bir kütüphane bulunmaktadır. Ancak bunun hakkında daha geniş bilgiye sahip değiliz. Fakat bu kütüphanede bilimsel çalışmalar yapıldığı kesindir.

Malalas'ın verdiği bilgiye dayanarak Antiokheia'da gerçekten bir kütüphanenin kurulmuş olduğuna inanıyoruz. Johannes Malalas, Antiokheia'lı Maron'un Atina'ya göç ettikten sonra, Antiokheia'da kendi parası ile bir Musa'lar sunağı ile bir kütüphane inşa ettireceği konusunda söz vererek vasiyetinde bu işler için para ayırdığını söylemektedir. Ayrıca Malalas, miras yoluyla kalan bu parayı kullanarak

Antiokhos Philopator'un Musa'lar sunağını inşa ettirdiğini de belirtmektedir[530]. Musa'lar sunağı ve kütüphanenin kral Antiokhos Philopator tarafından inşa ettirildiği söylendiğine göre, bu kral kimdi? Bu kral Antiokhos X Eusebes Philopator (M.Ö. 95-83) olmalıdır. Kütüphanenin henüz inşası söz konusudur. Bu durumda Büyük Antiokhos (M.Ö. 223-187) zamanında sözü edilen ve yukarda anlattığımız kütüphane olamaz. Büyük Antiokhos'un henüz inşa edilmemiş bir kütüphaneye kütüphaneci atamasını düşünemiyoruz. Bu durumda Antiokheia kentinde ikinci bir kütüphanenin kurulmuş olduğu akla gelmektedir. Eğer J. Malalas bu kütüphanenin açık olarak hangi kral zamanında inşa edildiğini söylemiş olsaydı belki de daha kesin sonuçlar çıkartabilecektik. Ayrıca Atina'ya göç ederek orada servet yapmış ve doğduğu kenti unutmamış olan Maron'un bu bağışı hangi tarihte yaptığını da bilmiyoruz. G. Downey ise "Philopator" lâkaplı Seleukos krallarının, Antiokhos IX Philopator Kyzikenos (M.Ö. 114-95), Antiokhos X Eusebes Philopator (M.Ö. 95-92) ve Antiokhos XII Dionysos Epiphanes Philopator Kallinikos (M.Ö. 87-84) olduğunu, ancak sonuncusunun Antiokheia'ya geldiğini bilmediğimizi, onun Damaskos'da hüküm sürdüğünü söylemektedir[531]. Bu durumda G. Downey'e göre de bu ikinci kütüphane M.Ö. II. yüzyıl sonu ve M.Ö. I. yüzyıl başında kurulmuş olmalıdır. Gene aynı araştırıcı bu kütüphanenin M.Ö. 114 ile M.Ö. 92 arasında, Musa'lar sunağı ile birlikte Epiphaneia yeni Hellenistik *agora*'da inşa edildiğini ileri sürmektedir[532]. E. Bevan ise İmparator Tiberius'un (M.S. 14-37) saltanatı sırasında M.S. 23 veya 24 yılında Antiokheia'daki büyük yangında kütüphane, *agora* ve Musa'lar sunağının yanmış olduğunu belirterek, sözü edilen kütüphanenin Antiokheia'lı tüccar, Atina'ya göç etmiş olan Maron'un mirası ile inşa edilmiş olan kütüphane olduğunu söylemektedir[533]. Bu kütüphane ile ilgili bilgilerimiz de sınırlıdır.

Böylece bizi ilgilendiren devrede, biri Büyük Antiokhos diğeri Antiokheia'lı zengin Maron'un mirası ile Antiokhos Philopator zamanında kurulan iki kütüphane bulunmaktadır. İlki M.Ö. III. yüzyıl sonu -

II. yüzyıl başında, diğeri ise M.Ö. II. yüzyıl sonu - I. yüzyıl başında kurulmuştur. *Suidas*'a göre halka açık (*demosia*) bir kütüphane idi.

e. Pontos Kralı Mithradates VI Eupator'un kütüphanesi

Pontos kralı Mithradates VI Eupator'un (M.Ö. 120-63) kütüphanesi olduğu konusunda kaynaklarda bazı bilgilere rastlıyoruz. Kütüphanenin bu sırada Pontos devleti sınırları içinde yer alan Sinope (Sinop) kentinde bulunmuş olması gerekmektedir.

Pontos devleti, Anadolu'lu, İran'lı ve Yunanlılar'dan oluşan ve Küçük Asya'da Karadeniz'in güney kıyılannda kurulan bir devletti. Bu krallığı Mithradates I Ktistes (M.Ö. 302-266) kurmuş ve devletin ilk kralı olmuştur. Kurulan Pontos devleti hızla genişleyerek, sınırları Iris'e (Yeşilırmak) kadar uzandı. Krupedion Savaşı'ndan (M.Ö. 281) sonra I. Seleukos Küçük Asya'nın hükümdan olunca, ona karşı çıkan Mithradates zafer kazanarak kral ünvanını aldı. Mithradates'ten sonra gelen Pontos krallan da ülkelerini geliştirmeğe devam ettiler[534]. Kütüphanelerinden söz edeceğimiz kral Mithradates VI Eupator ise bu devletin son kralıdır. O da ülkesini genişletmiş ve ilkin Karadeniz'in kuzey kıyılarını elde etmiştir. Mithradates Roma'nın iç karışıklıklannndan yararlanarak 88'de Asia eyaletine girdi, donanması ile Atina ve bazı Eski Yunan kentlerini aldı. Ancak M.Ö. 87'de L. Cornelius Sulla, bu kentleri kurtardı. M.Ö. 86 yılında Khaironeia ve Orkhomenos'da Pontos ordusunu yendi. L. Licinius Lucullus da M.Ö. 85'de donanması ile Ege adalarını aldı. Dardanos Antlaşması'yla ile Mithradates aldığı yerleri geri verdiyse de Kappadokia'yı boşaltmayınca L. Lucullus Murena'da II. Mithradates Savaşı'nı yaptı. Daha sonra Mithradates, Bithynia ve Kappadokia üzerine saldınnca L. Licinius Lucullus, Kalkhedon'da Mithradates'e yenildi (M.Ö. 74). Mithradates Ege'yi geçti ve Kyzikos'u aldı ise de, Lucullus burayı tekrar alarak Mithradates'in donanmasını izledi ve M.Ö. 72'de onu Lemnos önünde yendi. Mithradates kaçtı, fakat M.Ö. 71'de Kabeira'da yenilince Armenia'ya sığındı. Böylece Lucullus M.Ö. 71/70'de Pontos kentlerini ele geçirdi[535].

Kaynaklardan edindiğimiz bilgilere göre kral Mithradates VI Eupator özellikle tıp konusunda araştırmalar yapan bir kimse idi. Plinius'un belirttiğine göre bu kral yirmi iki dil biliyordu. Ayrıca parlak zekâsı ve geniş ilgi alanı ile gayretli bir tıp öğrencisi idi. İlgisini çeken konularda edindiği, örneklerle dolu yazıları kütüphanesi'ne koydu. Bunları kraldan ganimet olarak alan Pompeius, hemşehrisi Lenaeus'a Latinceye çevirtti[536]. Mithradates VI Eupator'un tıbba, özellikle toksikolojiye (zehir ve panzehir) ilgi duyduğunu biliyoruz. Plinius'un söylediğine göre, Krataios "Mithridatia" adlı bir bitkiyi tanıtmakta ve bu bitkinin ismini kral Mithradates'den aldığını belirtmektedir[537]. Aulus Gellius da bu konuda verilen bilgileri tekrarlamaktadır. Ona göre, Mithradates'in kitaplarını Latinceye çeviren Lenaeus, bu kralın, özellikle panzehirler konusunda bilgisi olduğunu ve hatta ördek kanını bazı ilaçlara karıştırarak kuvvetli zehirler yaptığını ve bunları dolaplardaki gizli bölmelerde saklamış olduğunu bildirir. O devrin en kuvvetli zehirlerinden biri olan "Mithridatia", kral Mithradates tarafından bulunmuş ve ismini ondan almıştır[538]. Zehir yapmak amacıyla kralın bitki yetiştirdiği de bilinmektedir. Gene Plinius, Lenaeus'dan, Skordotis veya Skordion adlı bir bitkiyi bizzat kralın kendi eliyle yetiştirdiğini ve bu bitkinin panzehir yapımında kullanıldığını nakleder[539]. Kral Mithradates'in hazırladığı panzehir elli dört maddeden oluşmaktaydı[540]. Bundan başka Plinius, kralın "Eupatoria" adlı bitkinin şarapla karışması sonucunda dizanteri hastalığına iyi gelen bir ilâç elde ettiğini söylemektedir[541]. Bu bitki de belki kralın adını taşıyordu. Böylece kral VI. Mithradates'in tıp dalındaki merak ve araştırmalarını öğrendikten sonra ünlü hekim Asklepiades'i de sarayına çağırmış olduğunu görüyoruz[542]. Sihirle uğraşan Babil'li Zakharias ise hematit cevheri konusunda yazmış olduğu eserini kral Mithradates'e ithaf etmişti[543]. Hitabet konusunda da yetenekli olan kral, bundan başka edebiyat ve tarih ile uğraşıyordu[544].

Bu bilgilerden çıkardığımız sonuca göre kral inceleme ve araştırmalar yapmıştır. Plinius'un sözünü ettiği gibi, ilgisini çeken konulardaki çeşitli kitapları, yazılan kütüphanesi'ne koymuştur. Bu konular

arasında tıp, özellikle zehirler ve panzehirleri içine alan toksikoloji ve gene ilgilendiği hitabet, edebiyat, tarih ve bunun gibi diğer konular bulunmuş olmalıdır. Ancak bu kütüphanenin boyutları konusunda bilgimiz yoktur. H.J. de Vleeschauwer, Pontos'un İskender İmparatorluğu dışında kaldığını, ancak Hellenistik entellektüel faaliyetlerin etkisinden kurtulamadığını ve burada bir saray kütüphanesi'nin bulunması gerektiğini ileri sürmektedir[44].

Plinius'un varlığı hakkında bilgi verdiği bu kütüphanenin kaderi hakkındaki bilgiyi Isidorus'tan öğrenmekteyiz. Onun söylediğine göre, Lucullus ganimet olarak kitapları Pontos'dan getirmiştir[45]. Bu bilginin doğruluğundan kuşku duymuyoruz. Çünkü kral VI. Mithradates zamanında, Lucullus'un onun ordularını bozguna uğrattığını ve kendisini de Pontos'a sürmüş olduğunu (M.Ö. 72-70) belirtmiştik. Bu sırada Romalılar onun topraklarını işgal etmiş ve kralın kütüphanesi yani kitapları Lucullus tarafından alınarak Roma'ya getirilmiş olabilir. Isidoros'un belirttiği gibi Aemilius Paullus ve Lucullus, Roma'ya Eski Yunan kitaplarını getiren ilk kumandanlar olmuşlar ve bu sayede daha sonra Roma'da kütüphane kurma fikri yayılmış ve Eski Yunan kültürü girmiştir. Bu nedenle Lucullus tarafından Roma'ya getirilen kral VI. Mithradates'in kütüphanesi, Roma kültürünü de etkilemiş olması açısından ayrı bir önem taşımaktadır[46].

Görüldüğü gibi bu konuda ileri sürülen fikirler kesin bir yargıya varmamıza olanak vermemektedir. Ancak yukarda da belirttiğimiz gibi, Pontos kralı Mithradates VI Eupator'un sarayında bir kütüphanesi'nin bulunmuş olduğu, Plinius (*NH*, XXV, 3, 6-7) ve Isidoros'a (*Etymol.*, 6, 5, 1) dayanarak kesinlik kazanmaktadır. Isidoros'un verdiği bilgide, taşınan kütüphane sadece kitaplar anlamına gelmektedir.

f. Makedonya Kralı Perseus'un Pella'daki kütüphanesi

Son Makedonya Kralı Perseus'un (M.Ö. 179-168) kütüphanesinin olduğunu kaynaklara dayanarak söyleyebiliriz. Fakat bu kütüphaneye ilişkin daha fazla bilgimiz olmadığı için, kütüphanenin Perseus tarafından kurulduğunu veya kendisinden önce gelen krallar zama-

nında kurulup Perseus devrine kaldığını söyleyemiyoruz. Çünkü aralarında Büyük İskender'in de bulunduğu Makedonya kralları bilim ve sanata önem veren kimselerdi. Pella kentine daha kral Arkhelaos (M.Ö. 413-399) zamanında Eski Yunan kültürü girmişti. Atina'dan sanatçı ve bilginler Pella'ya davet edilmişti. II Philippos (M.Ö. 359-336) ve Büyük İskender (M.Ö. 336-323) de bu kültür politikasını devam ettirmişlerdir. Antigonos II Gonatas (M.Ö. 276-239) zamanında Pella'da, içinde filozof ve edebiyatçıların eserlerinin bulunduğu bir kütüphanenin varlığından söz edilmektedir. Bu kral, kütüphanesi'ni kültür merkezi haline getirmek için çalışmış ve tanınmış kişiler ile ilişkiler kurmuştu. Bu sırada Stoacı Zenon'u yakından tanıdı. Onun sarayına getirdiği kimseler arasında Rodos'lu Antagoras, Stoacı şair Aratos ve tarih yazarı Kardia'lı Hieronymos sayılabilir. Ayrıca Knidos'lu Eudoksos'un *Phainomena* adlı eserini şiir türüne çevirmesi için Aratos'a görev vermişti. Arathos Pella'da yazdığı bu eserler ile İskenderiye filologları arasına kabul edilmişti. Bundan başka gene bu kral zamanında, M.Ö. 176'da *Museion*'a bağlı kütüphanede görevli olan Aitolia'lı Aleksandros da Pella'ya getirtilmiştir[548]. Onun sarayında Homeros'un metinleri üzerinde çalışmalar yapılmıştır[549]. Ancak Antigonos II Gonatas'ın sarayında toplanan felsefeci ve şairler İskenderiye'deki gibi düzenli bir bilim faaliyeti gösterememişlerdir. Bunun nedenleri arasında burada İskenderiye Kütüphanesi gibi büyük bir kütüphanenin olmadığını söyliyebiliriz. Buradaki bilim adamları ahlâk ve yaşam tarzları üzerinde durmuşlardır[550]. Ancak Pella'da Antigonos II Gonatas tarafından kurulduğunu sandığımız bu kütüphanenin gelişmesi ve kaderi hakkında bilgimiz yoktur.

Yukarda vurguladığımız gibi Pella kentinde kaynaklarda kral Perseus'a ait olduğu belirtilen bir kütüphane kurulmuş olmalıdır. Her ne kadar, kral Antigonos II Gonatas zamanında da sarayda bir kütüphanenin kurulmuş olduğu söyleniyor ve bunun için uygun koşullar bulunuyor ise de, bu dönem için kaynaklarda bilgi bulunmamaktadır. Perseus'un kütüphanesi olarak belirtilen kütüphanenin ise sadece kaderinden haberimiz olmaktadır. Isidorus'un belirttiğine göre,

Aemilius Paullus, Makedonya kralı Perseus'u M.Ö. 168 yılında Pydna Savaşı'nda bozguna uğrattıktan sonra Roma'ya çok sayıda kitap getiren ilk kimse olmuştur[551]. Plutarkhos bu kitapların daha sonraki kaderinden söz eder. Roma'ya götürülen bu kitapların Aemilius Paullus'un oğullarına verildiğini anlatır[552]. Bu olay, Makedonya'nın son kralı ve V. Philippos'un oğlu olan kral Perseus'un ülkesinin sınırlarını gelişletmek amacı ile pek çok savaş yaptıktan sonra Romalılar ile ilişkilerinden doğan sonuç ile ilgilidir. Kral Perseus'un Makedonya lehine aktif bir politika izlemesine, Rodos ile ilgilenmelerine Romalılar kızmışlar ve savaş açmışlardır. Üçüncü Makedonya Savaşı adı verilen bu savaş (171-168) Tesalya'da Pydna yöresinde kral Perseus'un Roma komutanı L. Aemilius Paullus tarafından bozguna uğratılması ile sonuçlanmıştır. Perseus ordusunu ve ülkesini terk ederek Samothrake (Semadirek) adasına kaçmış ve orada Romalılar tarafından esir edilmiştir. Böylece Makedonya devleti son bularak Romalılar'ın eline geçmiştir[553]. Isidoros tarafından belirtildiği gibi L. Aemilius Paullus'un kral Perseus'un kütüphanesi'ni savaş ganimeti olarak alması ve Roma'ya götürmesi bu sırada olmuş olmalıdır. A. H. McDonald da bu kütüphaneyi Aemilius Paullus'un aldığından söz etmektedir[554]. Bu kütüphanenin diğer bir özelliği de Roma'ya taşınan ilk büyük Eski Yunan kütüphanesi olmasındadır. Aemilius Paullus, Hellenizm kültürüne önem veren aydın bir kişi olarak bu kütüphaneyi diğer ganimetlere tercih ederek almış, ayrıca Eski Yunan-Roma kültürünü bağdaştırabilmiştir[555]. Bu sırada Yunanlılar'ın Roma dünyasında önemli bir rol oynadıklarını; evdeki kölelerin, öğretmenlerin, sanatçıların, hekimlerin Eski Yunanlılar olduğunu ya da Yunan asıllı olduklarını düşünecek olursak[556] bu kütüphanenin Roma'ya götürülmesinin anlamlı olduğu anlaşılır. Roma'da ise bu kütüphane, Plutarkhos'un söylediği gibi, Aemilius Paullus'un oğullarına geçmiş olabilir.

Böylece ancak kaderi ile ilgili bilgi edinebildiğimiz ilk Roma kütüphanelerinden biri olan bu kütüphane belki de Pella'da yapılacak ileriki araştırmalar sonucunda daha geniş bilgi edinmemize olanak verecektir.

g. Syrakusai Kralı II. Hieron'un kütüphanesi

Hellenistik devirde kurulan krallık kütüphaneleri arasında Syrakusai Kralı II. Hieron'un (M.Ö. 306-215) kütüphanesi de bulunmaktadır. II. Hieron M.Ö. 263'de Roma ile yaptığı barış anlaşmasından sonra, ülkesini denizcilikte ileri götürmüş ve büyük gemiler inşa ettirmiştir. Onun zamanında *Lex Hieronica* hazırlanmıştır. Kendisinin tarım konusunda kitaplar yazmış olduğu da bilinmektedir. Bu devirde Mısır'daki Ptolemaioslar'ın büyük ölçüde deniz ticaretine önem verdikleri ve Batı Akdeniz ile, bu arada Syrakusai ile iyi ilişkiler kurduklarını biliyoruz. Böylece Syrakusai'lılar da Hellenistik kültürden etkilenmişler ve hem kendilerinin hem de Ptolemaioslar'ın denizcilikte ileri gitmesi, aradaki ilişkileri daha da geliştirmiştir[557].

Bu arada Syrakusai Kralı II. Hieron'un bazı mimari özelliklere sahip olan, hem yolcu hem de yük taşıyan güzel bir gemisinin bulunduğunu Athenaios'tan öğreniyoruz. Bu yazar, onun yapılışını anlatır ve tasvir eder. Athenaios'un verdiği bilgiye göre Syrakosia adlı bu geminin duvarları şimşirdendi, tavanında Akhradina'nın güneş saatini taklid eden konkav bir kadran yer alıyordu. Sözü edilen bu odanın içinde kitap koleksiyonları bulunuyordu[558]. Verilen bu bilgiden II. Hieron'un gemisinde bir kütüphanesi bulunduğu anlaşılmaktadır. Ancak bu koleksiyonu kişisel zevki ve merakı için mi yoksa başkalarının yararlanması için mi oluşturduğunu bilmiyoruz. Hangi amaçla yapılmış olursa olsun burada bir kitap koleksiyonu söz konusudur. Aynı kaynağa dayanarak açıklamada bulunan E. A. Parsons'a göre, II. Hieron bu gemiyi Arkhimedes'in nezaretinde yaptırmıştı ve kitaplar da kutular içinde yer alıyordu[559]. Ancak Athenaios ayrıntılı bir açıklama yapmamaktadır. Ayrıca Homeros'un *Ilias*'ının da burada tasvir edilmiş olduğunu söyleyen Parsons'un bu görüşünü destekleyen deliller de bulunmamaktadır. Bu da bize Parsons'un yanıldığını göstermektedir. Ancak yukarda belirttiğimiz gibi, II. Hieron kitaplar yazmış olduğuna göre bu kütüphaneyi kullanmış olmalıdır. Fakat sarayında ayrıca bir kütüphanesi'nin olup olmadığını bilmiyoruz. Kütüphanesi'ni sadece yolculuk sırasında kullanmış olabilir. Hieron, gemiyi Ptolemaios III. Euergetes'e armağan etmişti.

h. Ay Hanım'daki saray kütüphanesi

Eski Yunan dünyasına uzak olmasına karşılık, Hellenistik devirde, Eski Yunan kolonisi olan, Afganistan'ın kuzeydoğusundaki Ay Hanım'da bir saray kütüphanesi kurulmuştu. Burası kazılarda ortaya çıkarılmıştır. M.Ö.II. yüzyılda Eski Yunan kökenli Baktria Kralı Eukratides döneminde inşa edilmişti. Zemine yapışık olarak papirüs ve parşömen ruloları bulunmuştur. Bunlar M.Ö. III. ve II. yüzyıla tarihlenen tiyatro ve felsefe yazılarıdır[60].

2. Gymnasion kütüphaneleri

a. Gymnasion hakkında kısa bilgi

Eski Yunanlılar'da müzik ve beden eğitimi bir arada yapılarak gençlerin hem kafaca hem de bedence gelişmeleri sağlanırdı. *Palaistra*'larda *paidotribes*'ler tarafından beden eğitimi gören gençler daha sonra *gymnasion*'a (*to gymnasion, gymnos*: çıplak) devam ederlerdi. Avrupa dillerinde lise eğitiminin yapıldığı yer için kullanılan *gymnasion* kelimesi buradan gelmektedir.

Bu *gymnasion*'larda çıplak durumda spor yapılması âdetti. Önce vücudun kayması için yağ sürülürdü. Yapılan sporlar arasında atlama, koşma, disk atma, cirit atma, güreş, yüzme, yumruk döğüşü ve pankras yer alırdı.

Eskiçağ'da hemen her Eski Yunan kentinde *gymnasion* bulunurdu. Fakat özellikle Atina'da Akademia, Lykeion ve Kynosarges en belli başlıları idiler. Anadolu'da ise Hellenistik çağdaki Priene, Bergama ve Miletos *gymnasion*'ları ünlüdürler. Başlangıçta bu *gymnasion*'ların yapıları küçük çapta idi. M.Ö. IV. yüzyılda kentin dışında olan *gymnasion*'lar, zamanla kentin içinde yer almağa başladılar. Bunlarda, soyunma, yağlanma, yıkanma, dershane ve bekleme odaları olarak kullanılmak üzere meydanlar vardı. M.Ö. IV. yüzyıldan itibaren önem kazanan *gymnasion*'larda edebiyat ve müzik eğitimi, beden eğitiminin yanında yer almağa başladı. Spor odalarından başka hamam, yaşlı erkeklerin konuşma yerleri, *eksedra*, nişler, *ephebeion*

(gençler odası), ve içinde filozof ve hatiplerin ders verdiği, taş basamaklı sütunlu galeriler ve yapılan çalışmalar için bir de kütüphane bulunmağa başladı. Bunlardan başka pistler, yeşil alanlar ve revaklara da yer veriliyordu. Bu *gymnasion*'lar, Hellenistik çağdan itibaren kent halkının eğitiminin yapıldığı yerler olarak kullanılmağa başlamıştır. Buna bağlı olarak da, konumuz olan kütüphanelere *gymnasion*'larda daha çok rastlamaktayız. Eğitim veren bu *gymnasion*'lara kent *gymnasion*'ları denilmekteydi. Bunun yanında bir de bayram ve tören *gymnasion*'ları vardı[561].

b. Delphoi Kütüphanesi

Yunanistan'da Delphoi'da bir kütüphanenin varlığını bazı kaynak ve yazıtlardan öğreniyoruz. Euripides, tanrı Apollon ile ilgili sözlerin yer aldığı kitaplardan söz etmektedir[562]. Bir yazıtta ise kentte düzenlenen Pythia Oyunlan ile ilgili ve taş üzerine yazılmış bir listenin tapınağa konulduğu anlatılmaktadır[563]. Plutarkhos, Isthmos yarışmasını kazanmış olan Erytrea'lı Aristomakhos'un bir epik şiir ile birlikte altın kitabı kentteki Sikyonlular'ın hazinesine vermiş olduğunu söylemektedir[564]. Bütün bu bilgiler kentte bazı yazılı belgeler ve kitaplar bulunduğunu gösteriyor ise de, bunların koleksiyon halinde bir kütüphanede toplandığını belirtmemektedir. Bu belge ve kitapların ancak tapınak veya hazine binası gibi yerlere konmuş olması söz konusudur. Daha çok dinsel nitelik taşımış olabilirler. Ancak kentte bulunmuş olan başka bir yazıttan Amphiktionia Konfederasyonu'nun, Flavius Soklaros adlı bir kişinin denetiminde ve tanrının desteği ile bir kütüphane inşa ettirmiş olduğunu öğreniyoruz[565]. Burada kütüphane anlamına gelen *bibliothèke* kelimesi açıklıkla belirtilmiştir.

Kamusal bir kütüphane olduğunu sandığımız bu kütüphane, H. J. de Vleeschauwer'e göre halk kütüphanesi idi[566]. R. Cagnat ise onun tapınağa bağlı bir kütüphane olamayacağını söylemektedir[567]. Buna karşılık, C. Wendel bu kütüphanenin *gymnasion*'a hizmet ettiğini belirtir ve metinde *gymnasion* karşılığı olan *paradromis* kelimesinin geçtiğini söyler[568]. Bunun bir *gymnasion* kütüphanesi olduğunu düşünebiliriz.

c. Atina'daki Ptolemaion Kütüphanesi

Atina'da Ptolemaion adlı bir *gymnasion* ile bunun bir kütüphanesi bulunduğunu öğreniyoruz[569]. Çevrede bulunan yazıtlar, Atina'daki bu *gymnasion*'da bir kütüphane bulunduğunu ve bu kütüphaneye kitap bağışlarının yapıldığını belirtmektedir. Böyle bir *gymnasion* ve onun kütüphanesi konusunda geniş bilgimiz yoktur. C. Wendel M.Ö. 275 yılında İskenderiye'deki Ptolemaios sülalesinin kralların-dan Ptolemaios II Philadelphos'un (M.Ö. 308-246) Atina'da, kendi adını taşıyan Ptolemaios *Gymnasion*'unu (Ptolemaion) kurduğunu ve daha kuruluş halinde iken buraya bir de kütüphane veya kitaplar bağışladığını düşünmektedir[570]. C. Callmer'e göre bu Ptolemaion'un ayrıca bir kütüphane binası yok ise, diğer *gymnasion*'larda olduğu gibi, kütüphane olarak kullanılan bir odası bulunması gerekirdi[571]. Böylece *ephebos*'ların yetiştirildiği bu *gymnasion*'da spor ve yarış-maların yanında, onların bilgilerinin gelişmesini de sağlayan bir kü-tüphane bulunmuş olmalıdır.

Bu yazıtlarda Ptolemaion ve Lykeion'da Zenodotos'un yönetiminde ve ayrıca gene Lykeion ve Akademia'da diğer filozofların yönetimin-de çalışmalar yapıldığı ve kitap bağışlarının bu çalışmaları destekle-miş olduğu belirtilmektedir[572]. Peiraieus'lu Theodorides ise önceden planladığı şekilde Demeter ve Kore ile Ana Tanrıça'ya bir vazo ile kütüphaneye yüz kitap bağışlamıştır[573]. Gene bu yazıtlara göre, on-lar yani M.Ö. 96/5 yılı *ephebos*'ları Ana Tanrıça'ya bir vazo, Steno-phoros'a 70 *drakhme* verdiler. Bu bağışları Phegaia'lı Dioskorides'in oğlu Dioskorides'in planladığı şekilde yaptılar. Ayrıca *ephebos*'lar, resmi kararlara uygun olarak, Ptolemaion'daki kütüphane için de yüz kitap verdiler[574]. Bir diğer yazıtta aynı bilgi tekrarlanırken, *ephe-bos*'ların Ptolemaion'daki kütüphane için yüz kitap verdikleri belir-tilmektedir ve bu bağışların Peiraieus'lu Theodorides'in planladığı şekilde yapıldığı da söylenmektedir[575]. Resmi emirlere uyularak Pto-lemaion'a yüz kitap verildiği sık sık tekrarlanmaktadır[576]. Bir diğer yazıtta ise Metrophanes'in planladığı şekilde ve resmi emre göre Ptolemaion'un kütüphanesi'ne kitaplar verildiği söylenmekte ve bu

arada "Euripides'den *Ilias*" gibi parçalar halindeki kelimelere rastlanmaktadır[577]. Böylece kitap bağışı yapıldığı konusundaki bilgiler hemen hemen aynı şekilde belirtilmektedir.

Yazıtlarda verilen bilgilerden şu sonucu çıkartabiliyoruz: M.Ö. III. yüzyılda Ptolemaios II Philadelphos tarafından kurulan ve kendi adını taşıyan *gymnasion*'un belli bir bölümünde, *ephebos*'ları yetiştirmek için faaliyete geçmiş bulunan bir kütüphane kurulmuştu. Ptolemaion adını taşıyan bu *gymnasion*'un kütüphanesi amacına uygun olarak eğitici kitaplardan oluşmuş olmalıydı. Bunlar felsefe, edebiyat gibi çeşitli konular olmalıdır. Bu arada Euripides'in eserleri ve Homeros'un *Ilias*'ı da bulunmuş olabilirdi. Ayrıca kütüphanenin gelişmesi belli bir plana göre belirlenmiş ve bu planlama ile belirli kimseler görevlendirilmişlerdi. Bu da bize kütüphanenin gelişmesi için ciddi planlar yapılarak ve belirli amaçlar güdülerek, bu işin resmen yapıldığını göstermektedir. *Gymnasion*'u filozofların yönettiği ya da hiç değilse onların başkanlığında bilimsel çalışmaların yapıldığı belirtildiği halde, bunların kütüphaneyi de yönetip yönetmedikleri belirlenmemektedir. Kütüphanenin gelişmesini planlayan ve emirler veren Dioskorides ve Metrophanes'in kimler olduğu bilinmemektedir. Peiraieus'lu Theodorides bu kişilerden biriydi. Verilen 100 kitap ise her yıl düzenli olarak tekrarlanıyor muydu, yoksa yazıtların hepsinde tekrarlanan bu sayı, bir defada mı verilmişti? Bütün bunlar tahminden öteye gidememektedir. Ptolemaion'un kütüphanesi'ne bu bağışların M.Ö. I. yüzyılda yapıldığını bildiğimize göre, bu yüzyılda kütüphane henüz kullanılmakta idi.

d. Rodos Kütüphanesi

Rodos adasında M.Ö. II. yüzyıl sonlarında bir kütüphanenin bulunmuş olduğunu, burada 1927 yılında ortaya çıkartılmış olan mermer yazıt parçaları göstermektedir. Bulunan yazıtlardan biri, oldukça noksan olmasına rağmen, bu kütüphanenin hiç değilse halkın bir kesimine açık olan *gymnasion* kütüphanesi olduğunu düşündürmektedir. Aynı yazıtta yer yer anlaşılabilen kısımlara göre, kütüpha-

nenin halkın bağışları ile geliştiği, kitap bağışlarının Prytaneis'in resmi görevlilerine yapıldığı söylenilmekte ve hatta bunun tarihi olarak da Panamos'un 8'i belirtilmektedir[578]. Bu *prytanis*'ler Antikçağ'da başhakim olup *bule*'nin komisyonunda görevli danışma meclisi üyeleri idi ve hükûmetin yasaları ile ilgilenirlerdi. Kısa süre görev yapan bu kişiler meclislerle ve polis kuvvetleri ile ilgilenme gibi toplumun işlerine bakarlardı[579]. Bu görevliler kütüphane için bağış kabul etmiş olmalıdırlar. Ancak yukarda sözünü ettiğimiz yazıt tamam olmadığı için bize bu kütüphaneye ilişkin daha sağlam bilgiler verememektedir. Buna rağmen, Rodos adasının önemli yollar üzerinde olduğunu, burada deniz ticaretinin geliştiğini ve bunun sonucu olarak da refaha kavuştuğunu görüyoruz. M.Ö. V. yüzyıldan itibaren bu ticaretin gelişmesi sonucunda, Rodos'ta kitap pazarlarının oluştuğunu da biliyoruz. Burası Atina'dan sonra ikinci kitap pazarı olmuştu[580]. Refah ve kültür merkezi oluşunu uzun süre sürdürmüş, Roma'lılar zamanında bile bu özelliğini korumuştur[581]. Bu nedenle burada bir *gymnasion* kütüphanesinin bulunmuş olması inandırıcıdır.

Suidas'dan öğrendiğimize göre, Glaukos'un oğlu, İskenderiye'li gramerci Dionysios, İmparator Nero (M.S. 54-68) zamanından İmparator Traianus (M.S. 98-117) zamanına kadar yaşamış ve kütüphaneler ile imparatorluğun yazışmalarını yönetmiştir[582]. Bu kişi Thraks takma adlı, Aristarkhos'un öğrencisi Dionysios'dur. Rodos'a giderek burada gramer ve edebiyat öğretmenliği yapmıştır. Onun *"Tekhne grammatike"* adlı eseri grameri konu alır. Gramerin çeşitli konularını sınıflandırmıştır[583]. Dionysios, Aristarkhos'un öğrencisi olduğuna göre, onun İskenderiye Kütüphanesi'ndeki deney ve bilgilerinden de yararlanmış ve bu konuda onu örnek almış olabilir. Bunun için de kütüphanenin başına gelmiş olması normaldir. Ancak M.S. I. yüzyılda yaşadığını belirlediğimiz bu kişi, belki Roma devrine tarihlenen bir kütüphanenin başında bulunmuş olabilir. Bu Roma çağı kütüphanesi'nin, yazıtlarda *gymnasion* kütüphanesi olarak geçen ile aynı olup olmadığını bilmiyoruz.

Rodos'daki bu kütüphanenin bir *gymnasion* kütüphanesi olarak kurulduğunu gördük. Rodos'daki kütüphanede görev almış olan İs-

kenderiye'li Dionysios'un yaşadığı zamana bakarak aynı kütüphanenin söz konusu olma olasılığı bulunduğunu, bu varsayımın doğru olması halinde ise, *gymnasion* kütüphanesi'nin Roma devrinde de fonksiyonunu yitirmemiş olması gerektiğini düşünüyoruz. Bu durumda birkaç yüzyıl hizmet vermiş olan böyle bir kütüphanede bazı kütüphanecilik işlemlerinin yapılması gerekmektedir. Bulunan yazıtlar bizi bu konuda da aydınlatmaktadır. Bulunan parçalardan birinin, M.Ö. II. yüzyıla tarihlenen kütüphane kataloğu olduğu iddia edilmektedir. Bu yazıttaki metin şu şekildedir:

"*Boiotia*'lı
Aristaiklımos bir
Kleon bir
Phaidondas veya (oligarşi?)'ye ilişkin
Kanun'a ilişkin
Atina'da be(ş)
Atina'daki anaya(salar)'a ilişkin iki
Atinalılar'ın yararına Hegesias'ın konuşmalarından
Aspasia, bir
Alkibiades, bir
Theodektes'in sanatı dört (kitap)
Amphiktyonikos bir
Teopompos Lakonikos'un, bir
Korinthiakos, bir
Maussolos, bir
Olympikos, bir P
Philippos, bir
Aleksandreia'lı Enkomion, bir
Olp...'a ilişkin bir
-ios 'a ilişkin bir *Dionysios*
Euagoras'a Kıbrıslılar iki *İlişkin*
Antipatros'a mektup bir *İlişkin*
Öğüt veren konuşmalar *Çocuklar'a ilişkin*
Aleksandros *Diodotos'a ilişkin*

Panathenaikos
Yaşam biçimine saldırı
(veya) Platon Okulu
Diğer Theopompos
Krallık'a ilişkin

(bir)

Harmod-
Damokleides'e ilişkin
Oluş'a ilişkin
Aleksandros'a
Eratosthenes"584.

Katalog olarak kabul edilen bu listedeki isimler yer yer alfabetik olarak düzenlenmiştir. Yazarlar belirtilmemiş, sadece eserleri verilmiştir. Bazı araştırıcılara göre, yanlarında verilen sayılar bir eseri oluşturan kitaplara ya da o eserin kopyalarına ait sayılar değil, sadece o eseri içeren ruloların sayısıdır. Diğer bir söyleyişle bu sayılar, "bir rulo", "dört rulo", "beş rulo" olarak eserin bölündüğü ruloların sayısıdır[585]. Böyle bir kataloğun yapılmış olması normaldir. Çünkü daha önce Ptolemaios'ların kurduğu İskenderiye ve Attaloslar'ın kurduğu Bergama kütüphanelerinde de buna benzer sistematik kataloglar yapılmıştı. Arada deniz yoluyla ticaret yapıldığına göre ve bilginlerin ilişkileri olduğundan Rodos ve onun gibi yakın çevredeki yerlerin Hellenistik devrin kültüründen etkilenerek böyle bir katalog hazırlaması düşünülebilir. Buna rağmen katalog hakkında daha açık bilgilere sahip değiliz.

Sonuç olarak bu kütüphanenin M.Ö. II. ve I. yüzyıllarda kurulup geliştiğini ve belki de M.S. I. yüzyılda Romalılar zamanında da kullanılmış olabileceğini düşünebiliriz. Gençlerin yetiştirildiği bu kütüphanede Antikçağ'da adet olduğu gibi bilim adamları çalışmış ve kütüphanenin sistematik kataloğunu yapmış olmalıdırlar. Bağışlar ile gelişip zenginleşen bu kütüphanede, katalog listesinden anlaşıldığı gibi, çeşitli konularda pek çok yazarın eseri bulunmuş olabilir.

e. Teos (Sığacık) Kütüphanesi

Anadolu'da İonia bölgesindeki Teos kentinde bir *gymnasion* kütüphanesi'nin bulunduğu konusunda bazı bilgilere rastlanmıştır. M.Ö. I. yüzyıllara tarihlenen bir yazıta göre bu kentte bir *gymnasion* bulunmakta ve buranın *paides*'inde öğrenciler için *grammatikos*'un denetiminde kütüphane yararına kitap yazma ya da kopya etme konu-

sunda yarışmalar düzenlendiği belirtilmektedir[586]. Fakat bu yazıt kötü durumda olduğu için fazla bilgi edinemiyoruz. C. Wendel'e göre ayrıca burada kaligrafi dersi de veriliyordu.

3. Antikçağ Yunan dünyasında bazı kamu kütüphaneleri

Eski Yunan dünyasında halka açık olan, fakat hakkında bilgimiz bulunmayan kütüphanelerin kurulmuş olduklarını öğrenmekteyiz. Bunların kesin olarak tarihleri bilinmemektedir. Bunlar arasında, halkın yararlandığı, dinsel nitelik taşıyan bir kütüphanenin Peloponnesos'taki Messenia'da kurulmuş olduğu konusunda bazı bilgiler vardır. Andania'da yer aldığını sandığımız bu kütüphane ya da kitap koleksiyonuna ilişkin yazıtlarda bazı bilgiler bulunmaktadır. Bu yazıtlara göre, rahipler, Mnasistratos tarafından sunulan kitap sandıklarını ve kitapları varislere vermek zorunda idiler[587]. Bu kütüphanenin tapınak gibi bir din kurumuna ait olduğunu düşünebiliriz. Bundan başka, Ksenophon da Küçük Asya'da yer alan Salmydessos'ta bazı kitaplardan ve gemicilik yapan tüccarların taşımış oldukları yazılardan söz etmektedir[588]. Ancak bu bilgi de burada bir kütüphanenin kurulmuş olduğunu gösterecek kadar açık değildir.

Priene, Aydın ilinin Söke kazasının 12 km. güneybatısındaki Güllübahçe köyünün bulunduğu yerde kurulmuş olan antik bir kenttir. Burada bulunan yazıtlar kentte Hellenistik devre ait olduğunu sandığımız bir kütüphanenin kurulmuş olduğunu anlatmaktadır. Bu yazıtlardan birinde, halkın oyları ile seçilerek kütüphanede görevlendirilen birinden söz edilmektedir. Bu kişi parşömen üzerine yazılmış eserleri korumuş, güven altına almıştır[589]. Bir başka yazıtta ise gene aynı kişinin halka ait kamusal dokümanları ve kitapları koruduğu tekrarlanmakta ve bunları istinsah ettirdiği belirtilmektedir[590].

Gene bu yazıtlardan birinde, kamusal arşiv için gereken harcamaları yaptığı belirtilmektedir[591].

Yazıtlardaki bu bilgilere dayanarak Priene'de bir kütüphanenin bulunmuş olduğunu sanıyoruz. Ancak bu kütüphane belki de içindeki

belgelerin niteliği nedeniyle bir arşiv durumunda idi. Çünkü burada daha çok mektup ve kamusal dokümanlar söz konusudur. Seçilen kişi de bu belgelerin korunması ile ilgilenmiştir. Ancak bu konuda daha geniş bilgiye sahip olmadığımız için bunun bir kütüphane mi yoksa bir arşiv mi olduğunu bilemiyoruz.

4. Özel Kütüphaneler

a. Teos'lu Apellikon'un kütüphanesi

Strabon'un verdiği bilgiye dayanarak, Neleus'un, filozof Aristoteles ve Theophrastos'un eserlerini alarak Skepsis'e getirmiş olduğunu, ancak daha sonra bunların büyük bir para karşılığında Teos'lu Apellikon'a satılmış olduğunu belirtmiştik[592]. Fakat bir filozof olmaktan çok, sadece bir kitapsever olan Apellikon, bu kitapların bozulmuş olan yerlerini hatalı olarak tamamlayıp çoğaltmıştır. Sonraları Atina'nın alınması sırasında, Apellikon'un kendi malı durumunda olan bu kitapları Roma'lı komutan Sulla almış ve savaş ganimeti olarak Roma'ya getirmiştir (M.Ö. 86)[593]. Strabon'un verdiği bu bilgiden sonra Posidon da Athenaios'a dayanarak, Apellikon'un kütüphanesi'nden söz etmektedir. Ona göre, aslında Teos'lu olan Apellikon belki de Roma'ya duyduğu antipatiden dolayı Atina vatandaşı olmuştur. Parlak ve maceralı bir meslek arayan Apellikon, Peripatosculann felsefe okuluna devam etmiştir. Zengin olan Apellikon daha sonra filozof Aristoteles'in kitapları ile birlikte daha pek çok kitabı satın almıştır. Delos'daki tapınağı yağmalamasına rağmen, 88 yılında, burada Romalılar'ı yenmesi amaçlanarak, Peripatoscu Aristion tarafından kendisine komutanlık görevi verilmiştir. Ayrıca Metroon'da depolanmış olan eski belgeleri de mülkiyetine geçirmiştir. Fakat bu hırsızlığı Atina'da öğrenilmiştir[594].

Böylece kaynaklardan öğrendiğimize göre Teos'lu Apellikon'un, içinde özellikle Aristoteles ve Theophrastos'un kitaplarının da bulunduğu, Peripatoscu filozofların eserlerinden oluşan bir kütüphanesi bulunuyordu. Athenaios'un belirttiği gibi çok zengin olan ve başkalarının malına el koymaktan çekinmeyen kişilikteki Apelli-

kon'un, gerçekten Atina'da satın aldıklarına Skepsis'den satın aldıkları kitapları da katınca önemli sayıda kitabı bulunması gerekir. C. Wendel de aynı fikirdedir ve bu kütüphanenin büyük olabileceğini düşünür[595]. Yalnız Appelikon'un, Skepsis'te gizlenmekte olan Aristoteles ve Theophrastos'a ilişkin bu kitaplardan nasıl haberi olmuştur? Bu sırada Atina ile Skepsis'in yer aldığı Bithynia bölgesi arasında siyasal ilişkilerin bulunmuş olması normaldir. Teos'lu Appelikon, Strabon'un söz ettiği şekilde bozulmuş, eksikli el yazmalarını hatalı olarak tamamlamış olabilir. Bu nedenle de, çoğaltılan nüshaların filolojik ve felsefi bilgiden yoksun olduklarını düşünebiliriz. Fakat bunların kalitesi ne olursa olsun, Atina'daki Peripatoscu Okul'un dikkatini çekmiş, bu kitaplarla ilgilenmişler ve bunun sonucunda onlardan yararlanmışlardır. Böylece bozuk da olsa bu kitaplar sayesinde Aristoteles incelemelerine canlılık kazandırmışlardır. Ayrıca okulun çalışmalarının düzene girmesinde rol oynamışlardır.

Teos'lu Appelikon'un kütüphanesi konusunda daha açık bilgilere sahip değiliz. Fakat onun kaderini öğrenebiliyoruz. Gene Strabon ve Plutarkhos'un belirttiği gibi, bu kütüphane savaş ganimeti olarak Roma'ya götürülmüştür[596]. Lucius Cornelius Sulla (M.Ö. 138-78) Eski Yunan kültürüne önem verip ganimet olarak bu kütüphaneyi Atina'dan Roma'ya getirmiş olmalıdır. Bu olay M.Ö. 86 yılında komutan Sulla'nın Atina'yı kuşatarak alması ile ilgilidir[597].

b. Diğer özel kütüphaneler

Eski Yunan dünyasında tarihleri belirlenemiyen ve hakkında fazla bilgi bulunmayan bazı özel kütüphanelerin bulunduğu bilinmektedir. Bunlardan biri, Aigina adasında yer alıyordu. Thrasyllos adında bir kişinin Polemainetos adlı bir kâhin ile dost olduğunu ve kâhin ölünce, kendisine kehânet konusunda bazı kitapları bıraktığını ve Thrasyllos'un da bu kitaplar aracılığı ile kehânet sanatını uyguladığı bilinmektedir[598]. Bu kütüphane ya da kitap koleksiyonunun Thrasyllos'a ait özel bir kütüphane olduğunu sanıyoruz. Bundan başka Proklos adında bir kişinin evinde bir kütüphanesi bulunduğu-

nu ve bu kütüphaneyi öğrencilerine açık tuttuğunu öğrenmekteyiz[599]. Ancak Sofist Proklos'un kütüphanesi'nin büyüklüğü ve tarihi konusunda bilgimiz yoktur. Bir yazıta göre Yunanistan'da Epidauros'da, Rufus adlı kişinin Apollon Maleatas ve Asklepios Soter'e kütüphanesi'ni bağışladığı anlaşılmaktadır[600]. Ancak kırık olan yazıt bu konuda daha geniş bilgi vermemektedir. Peiraieus'ta özel bir kütüphanenin varlığından Aristophanes söz etmektedir[601]. Bu kütüphanenin M.Ö. 100 yılına tarihlenen bir de kataloğunun bulunduğu bilinmektedir[602]. Kataloğun yapılması için de çok kitabın bulunduğunu düşündürmektedir. Bu daha çok bir bağış yazıtıdır. Bu yazıtta Homeros'un *Attika* tragedya yazarlarının, bazı filozoflar ile komedya yazarlarının eserlerine rastlanır. Bir Yunan adası olan Kition'da da filozof Zenon'un babası Mnaseas'ın, kütüphanesi'nin bulunduğu anlaşılmaktadır. Bir tüccar olan bu kişi Atina'ya sık sık giderek, Zenon'un çocukluğundan itibaren, ona Sokrates ile ilgili pek çok kitap getirmiştir[603]. Bu bilginin ışığında Mnaseas'ın oğlunu eğitmek amacıyla özel bir kütüphane oluşturduğu sanılmaktadır. Delos adasında bulunan bir yazıt ise, burada, Andrianlar'ın evinde üç köşeli dolaplar bulunduğunu ve bunların içerisinde Alkaios'un kitaplarının yer aldığını anlatmaktadır[604]. Burada özel bir kütüphanenin söz konusu olup olmadığı kesin değildir. Hellenistik devirde hakkında yeterli bilgi edinilemeyen bazı özel kütüphaneler vardı. Plutarkhos da Boiotia'daki Khaironeia'da bulunan kitaplar yeterli olmayınca kendine bir kütüphane kurmuştu[605]. Özel kütüphanelerden birisi de Galenos'a aitti. Kendisi, İskenderiye'ye gelmeden önce Pelops'ta ders vermiş ve öğrencilerine dersleri kopya ettirmiştir[606]. Fakat Roma'ya göç ederken kitaplarını Bergama'ya bırakmıştır[607]. Pelops'daki özel kütüphanesi'ni buraya getirip getirmediğini bilmiyoruz. Strabon, Bergama'daki önemli yapılardan söz ederken bir Homereion'dan söz etmektedir[608]. Kütüphanesi'ni Bergama'ya getirerek *gymnasion*'a bırakmış olabilir. Galenos daha sonra Roma'ya giderek burada uzun süre kalmış ve araştırmalar yapmıştır. Commodus zamanında, 191 yılında, Barış Tapınağı'ndaki kitaplarının yandığını söylemektedir[609].

Galenos'un Roma'ya getirerek Barış Tapınağı Kütüphanesi'ne ya da onun yanındaki bir tıp okuluna koymuş olduğunu sandığımız kitaplar, Pelops'dan Bergama'ya ve oradan da Roma'ya getirmiş olduğu özel kütüphanesi olabilir. Ancak bu konuda daha açık bilgiye sahip değiliz. Eusebios da Antipatros adlı bir kişinin filozof Karneades (M.Ö. 219-125) ile olan ilişkisinden söz ederken, Antipatros'un bazı kişilere felsefe kitaplarını bıraktığını anlatmaktadır[10]. Bu bilgiye dayanarak Antipatros'un küçük de olsa özel bir kütüphanesi bulunduğunu sanıyoruz. Bunların dışında da kütüphanelerin bulunmuş olması normaldir. Ancak özel kütüphaneleri, kamuya ait diğer kütüphaneleri tanıdığımız kadar tanıyamıyoruz. Özel kişilerin ellerinde olduğu için daha az bilgi ediniyoruz.

II. BÖLÜM

ROMA KÜTÜPHANELERİ

A. CUMHURİYET DEVRİ

1. Özel Kütüphaneler

Roma'da her ne kadar kültle ilgili kurallar ile devletin ve özel kişilerin tuttuğu kayıtlar varsa da, gerçek Latin edebiyatı M.Ö. III. yüzyılın sonuna doğru gelişmiş ve kopyaları alınmıştı. Ayrıca Livius Andronicus veya Naevius, Eski Yunanca eserleri Latinceye çevirmiş ve bu edebiyatçılar bu kitaplara sahip olmuşlardı. Bundan başka Roma, Yunanlılar ile Sicilya ve Aşağı İtalya'da, Syrakusai (M.Ö. 211) ve Teras (Tarentum)'ın (M.Ö. 209) fethi ile karşılaşmış ve Eski Yunan kültüründen etkilenmişti. Bunlara ek olarak da Roma'lı kumandanların savaş ganimeti olarak Roma'ya getirdikleri Eski Yunan kütüphanelerı belirtilebilir. Ayrıca savaş esiri Eski Yunanlılar arasında çok kültürlü kimseler vardı. Örneğin Polybios ile dostluk kuran Scipio Aemilianus'un Eski Yunan eserlerini içeren bir kütüphanesi vardı (Polybios, 31, 23, 4).

a. Savaş ganimeti olarak kurulanlar

a1. Aemilius Paullus'un savaş ganimeti olarak Roma'ya getirdiği kütüphanesi

Roma'lı komutan Aemilius Paullus'un Makedonya kralı Perseus'un Pella'daki kütüphanesi'ni Roma'ya savaş ganimeti olarak getirdiğini kaynaklardan öğreniyoruz. Makedonya kralı Perseus'un Pella'daki kütüphanesi'ni anlatırken üzerinde durulduğu gibi, bu kütüphane Aemilius Paullus'un Perseus'u Üçüncü Makedonya Savaşı'nda Pydna'da yendikten (M.Ö. 168) sonra eline geçmiş ve Roma'ya getirilmişti[611]. Aynı yerde belirttiğimiz gibi, Aemilius Paullus bu kitaplar ile kendi özel kütüphanesi'ni oluşturmuş ve Plutarkhos'a göre söz konusu kütüphane oğullarına geçmiştir[612].

Aemilius Paullus'un Eski Yunan kültürüne önem vererek bir Yunan kütüphanesi'ni Roma'ya getirmiş olması ve Eski Yunan kültürünün bu sayede Roma'ya yayılması ve konumuz açısından daha önemlisi Roma'da kurulacak olan kütüphanelere örnek olması ilginçtir[613]. Bu kütüphane aynı zamanda Roma'nın ilk kütüphanelerinden biri olarak kabul edilmesi yönünden de önem taşımaktadır[614].

Aemilius Paullus tarafından alınarak, kendisinin özel kütüphanesi olan ve daha sonra da oğullarına geçen bu kütüphaneye ilişkin ne yazık ki daha çok bilgimiz yoktur. Pella'daki sarayda bulunan kitapların büyük bir kısmının gelmiş olduğunu kabul edecek olursak, bu kütüphanede felsefe, edebiyat, tarih v.s. gibi çeşitli konularda kitapların bulunmuş olacağını düşünebiliriz.

a2. L. Licinius Lucullus'un kütüphanesi

Roma'lı komutanlardan L. Licinius Lucullus'un Roma'da bir kütüphanesi olduğunu öğreniyoruz. Ancak bu kütüphanenin özünü, Lucullus'un savaş ganimeti olarak Pontos'dan getirdiği Mithradates VI. Eupator'un kütüphanesi oluşturmaktadır. Bu Pontos kralının kütüphanesi araştırmamızın Eski Yunan kütüphaneleri bölümünde anlatılmıştı. Böylece Isidoros'tan da öğrendiğimiz gibi, L. Licinius Lucullus da Aemilius Paullus gibi Eski Yunan kültürüne önem vererek, Eski Yunan kitaplarını savaş ganimeti olarak almış ve Roma'ya getirmiştir. Bu getirilen Eski Yunan kütüphaneleri ile de Roma'da kütüphane kurma fikri gelişmiş ve Eski Yunan kültürü yayılmıştır.

I. Mithradates Savaşı sırasında (M.Ö. 88-85) Sulla'nın *quaestor*'u olan ve kurduğu donanma ile ilk kez Küçük Asya'ya geçen L. Licinius Lucullus'un, III. Mithradates Savaşı sırasında (M.Ö. 74-64) başkumandan olarak görev aldığını ve bu sırada Kilikia ve Asia eyaletleri valisi bulunduğu sırada Pontos kralı VI. Mithradates'i izleyerek Pontos'a gittiğini ve bu yörede bazı kentleri ele geçirdiğini (M.Ö. 71/70) belirtmiştik[615]. İşte Isidoros'un sözünü ettiği, Pontos'dan alınan savaş ganimeti kitaplar[616] bu savaşın sonunda Lucullus'un elde ettiği Mithradates VI. Eupator'un kütüphanesi'ne ait kitaplardır[617].

Böylece alınarak Roma'ya getirilen bu kitaplar, Roma'nın zenginlerden, üst tabakaya ait Lucullus'un Roma yakınındaki Tusculum'da (günümüzde Frascati yakınında) bulunan yazlık evine konmuştur. Bu villalarda *palaestra*, *porticus*, sanat koleksiyonlarının bulunduğu odalar ve bahçeler vardı. Konuklar ile entellektüel sohbetler yapılırdı. Tusculum'da bu kütüphanenin kurulduğunu ve dostlarının bu kütüphaneden yararlandıklarını kaynaklardan öğreniyoruz. Cicero, Tusculum'daki yazlık evinde kalırken kendisine gerekli olan kitapları, özellikle Aristoteles'in eserlerini görmek için dostu Lucullus'un gene Tusculum'da bulunan yazlık evine gittiğini söylemektedir. Ayrıca Lucullus'un evindeki kütüphanede Marcus Cato'ya da rastladığını belirtmektedir[618]. Cicero'nun verdiği bu bilgi de Lucullus'un Pontos krallarının kütüphanesini Roma'ya taşıdıktan sonra, onları evinde dostlarına açtığını göstermektedir. Eski Yunan felsefesine ilişkin kitapları Cato ve Cicero bulabiliyordu. J. L. Thornton, Lucullus'un bu kütüphaneyi M.Ö. 67 yılında açtığını ileri sürmektedir[619]. Plutarkhos da bu konuda bilgi vermektedir. Ona göre, Lucullus pek çok değerli kitabı biraraya toplamış, oluşturduğu kütüphaneyi herhangi bir sınırlama yapmaksızın bütün Yunanlılar'a açmıştır. Bu kütüphane sütunlu avlular ile çevrilmiştir. Ayrıca bilginlerin birlikte çalıştıkları çalışma odaları bulunuyordu. Lucullus kendisi de boş vakitlerini bu *porticus*'larda bilginler ile birlikte dolaşarak geçirirdi. Roma'ya gelmiş olan Eski Yunanlılar burada toplanıyordu[620]. Plutarkhos'un verdiği bilgi de Romalılar'ın, özellikle Lucullus gibi bir Roma'lı generalin Eski Yunan kültürüne büyük önem verdiğini göstermektedir. Onun bütün Yunanlılar'a kütüphanesi'ni açık tutması bunu kanıtlamaktadır. Bilime önem veren Lucullus *Museion*'daki gibi, bilim adamlarının birlikte çalışmaları ve toplanmaları için çalışma odaları yaptırmış ve kendisi de zaman zaman onlara katılmıştır.

Plutarkhos'un verdiği bilgiden, bu kütüphanenin *porticus*'lara bağlanmış olduğunu anlıyoruz. Kütüphaneyi bu *porticus*'lar çevirmiş olmalıdır. Conze'nin de söylediği gibi, kütüphanelerin *porticus*'lar ile birleştirilme adeti, ilk örneklerinden biri olarak, Lucullus'un kü-

tüphanesi'nde görüldüğü gibi, Eski Yunanlılar'dan alınma bir adet idi ve Romalılar'da da benimsenmişti[621]. Kütüphanenin bulunduğu yapıda ayrı ayrı çalışma odalarının bulunduğunu biliyorsak da bu konuda daha geniş bilgiye sahip değiliz.

Kütüphanedeki kitapların konularını kesin olarak bilmiyoruz. Ancak Cicero'nun söylediği gibi, Marcus Cato, Stoa felsefesi konusunda çalıştığına göre, felsefe konularında kitaplar bulunmuş olmalıdır. Eğer Pontos'daki kitapların büyük bir kısmı gelmiş ise, Lucullus'un kütüphanesi'nde tıp, edebiyat ve hitabet gibi konularda da kitapların bulunmuş olabileceğini kabul edebiliriz.

Bu kütüphanenin kaderi konusunda bazı tahminler yürütülmüştür. C. Wendel, Antikçağ'ın bu zengin komutanının Pontos krallarından ganimet olarak alıp Roma'ya getirdiği kütüphanesinin kendisinden sonra oğluna kaldığını söylemektedir. Iulius Caesar'ın katillerinden olan ve Philippi Savaşı'nda ölen oğlundan sonra kütüphane dağılmış olabilir[622].

Üçüncü Kartaca Savaşı'nda Kartaca alındığında (M.Ö. 146) buradaki kütüphaneden Mago'nun 28 kadar tarım ile kitabı seçilerek alınmış ve Roma'da Latince'ye çevrilmişti (Columella, I, 1, 13; Plinius, *NH*, XVIII, 22).

b. Bilgin ve sanatçıların özel kütüphaneleri

b1. Marcus Tullius Cicero'nun kütüphanesi

Ünlü Roma'lı hatip Marcus Tullius Cicero (M.Ö. 106-43) iyi bir eğitim görmüş, bu arada hukuk, hitabet ve felsefe öğrenimi yapmıştır. Devletin önemli görevlerinde bulunmuş, M.Ö. 75'de Sicilya'da *quaestor*, M.Ö. 69'da *aedilis*, M.Ö. 66'da *praetor* olmuştur. Cicero pek çok değerli eser vermiştir. Iulius Caesar ile Pompeius zamanının siyasal olaylarına karıştı[623]. Nesir sanatının kurucusudur. Devrinin aydın kişilerinden olan hatibin bu çalışmaları için yararlandığı kütüphanelerin varlığını, kardeşi Quintus Cicero, dostu ve yayımcı Atticus ile diğer dostlarına yazmış olduğu mektuplardan anlıyoruz. Onun

kitap toplamağa başlaması, *aedilis curulis* görevini aldıktan sonra başlamış ve bazı modern araştırıcıların ileri sürdüğüne göre, Roma'da Palatium'daki evinden başka İtalya'daki çiftlik evleri ve yazlık villalarını kütüphaneler ile süslemiştir. Bunların on sekiz kadar olduğu sanılmaktadır ve farklı büyüklükte olmuş olmalıdırlar[624].

Bu konuda onun yazdığı mektuplardan bazı örnekler vererek kütüphanelerin varlığını kanıtlamağa çalışalım. Bu belgeler, kütüphanelerin Astura, Hortensius, Tusculum, Formiae Cumae, Puteoli, Pompeii ve Antium gibi yerlerde bulunduğunu anlatmaktadır. Cicero, Astura'dan Atticus'a yazdığı mektupların birinde *"evde olduğum için edebi çalışmalarım konusunda bir güçlükle karşılaşmıyorum"* diyerek, Astura'daki kütüphanesi'nden yararlandığını belirtmektedir[625]. M.Ö. 58'de halk *tribunus*'u olan Claudius Pulcher onu sürünce Makedonya'ya gitmiş, kütüphaneleri de bu kısa sürede zarar görmüş olabilir. Bu arada Roma, Tusculum ve Formiae'daki mülkü tahrip edildiği sırada, kendisi kütüphanesinde saklanmak zorunda kalmıştır. Bu olayı dostlarına yazmış olduğu bir mektuptan öğreniyoruz[626]. Ancak daha sonra Senatus tarafından affedilince Roma'ya dönmüştür (57 yazında). Senatus, onun zararlarını tazmin edince mülkünü Antium'da toplamıştır. Onun, Atticus'a yazdığı bir mektupta Antium'daki bu kütüphanesinden bilgi ediniyoruz. Mektubunda deniz yolu ile yaptığı bir geziden söz ederken, en sevdiği şeylerden birinin de Antium'daki kitapları olduğunu belirtmektedir[627]. M.Ö. 56 yılında Antium'daki evinin kütüphanesini Atticus'un gönderdiği gramerci Tyrannion ile Dionysios ve Menophilos adlı iki kölenin yardımı ile düzenlediğini de gene bu mektuplar sayesinde öğreniyoruz[628]. Antium'daki bu ev satılınca Astro nehrinde küçük bir adada yer alan Hortensius'daki villasına taşınmıştır.

Bu villalardaki kütüphanelerin mimarisi ya da hiç değilse kütüphanelerin nerede bulunduğu konusunda pek bilgi verilmemektedir. Ancak Tusculum'daki kütüphanenin, buradaki bir *gymnasion*'un ya da Lykeion'un sütunlu geçidine bitişik olarak yapıldığı ve Eski Yunan tarzında olduğu belirtilmektedir[629].

Cicero, bu kütüphanelere nereden ve ne yolla kitap sağlıyordu? Araştırmaya ve dolayısıyla kitaba bu kadar meraklı olan ve pek çok evde kitap koleksiyonu oluşturan hatip, bu kitapları nasıl elde etti? Bu sorulara gene onun mektupları cevap vermektedir. H. J. de Vleeschauwer, onun kitap satın almasında aracı olan kimsenin Atticus veya diğer yayınevi sahipleri olduğunu, gerçek yazma olmasalar da bunların kopyalar olabileceğini söylemektedir[610]. Cicero yazdığı mektubunda bunu doğrular. Yayınevi sahibi, dostu ve danışmanı T. Pomponius Atticus'dan Yunanistan'daki kitapları satın almasını ve satın alamadığı kitapların ise başka kimselerin eline geçmesini önlemesini rica etmiştir. Bu konuda Atticus'a şöyle demektedir: *"Lütfen paketin Vestorius'a verilip verilmediğine bakınız ve Pompeii ve Nola'da Q. Staberius'un ülkesinin herhangi bir yerinde satılık bir şey olup olmadığını öğrenmekle birisini görevlendiriniz. Lütfen bana, Brutus Caelius'un yıllıklarının özetini (Epitomen Bruti Caelianorum) gönderin ve Philoksenos'un "Tedbir Üzerine" (Peri Pronoias) adlı eserini ele geçiriniz" demektedir*[631]. Gene Atticus'a yazdığı bir mektubunda *"Başka bir yere gittiğinizde, bana sözünü etmiş olduğunuz Dikaiarkhos'un kitaplarını onunla göndermenizi isterdim" demektedir*[632]. Bir başka mektupta da aynı istek göze çarpar: *"Lütfen bana Dikaiarkhos'un Ruh Üzerine (Peri psykhes) ve Çöküş (Katabaseos) adlı iki kitabını gönderin. Ben, "Karışık Anayasalar"ı (Tripolitikon) ve onun, Aristoksenos'a gönderdiği mektubu bulamadım. Şimdi bu üç kitabın sahibi olmayı çok isterdim. Onlar benim tasarladığım iş ile ilgili olacaktır"*[633]. Atticus'a yazılan bir diğer mektup da aynı amacı taşır ve hatta bu konuda Atticus'tan söz bile almıştır: *"Lütfen, Akademim için satın almış olduğunuzu mümkün olduğu kadar çabuk gönderiniz. Orada olmasam bile, bana manevi destek olan bu Akademinin önemli olduğunu düşününüz. Kitapları elden çıkarmayınız. Söz verdiğiniz gibi, onları benim için elinizde tutunuz. Başka bir şeye ilgi duymuyorum, fakat onlara olan büyük isteğim artıyor"*[634]. Böylece Cicero, kütüphanesi'ne kitap satın aldırmak için dostlarına zaman zaman başvur-

muştur. Atticus'a yazmış olduğu bir diğer mektupta şöyle demektedir: *"Benim iyi dostum ve hayranım L. Papirius Paetus, kendisine Ser. Claudius'tan kalan kitaplarını bana verdi. Dostumuz Cincius'un belirttiği gibi, Cincius hukukuna bağlı kalarak ve meskene tecavüz etmeksizin, onları alabilirdim. Eğer onları burada satın almışsa seve seve kabul edeceğini söyledim. Sizin beni sevdiğiniz gibi, benim de sizi sevdiğimi biliyorsunuz. Bütün dostlarınızı, müşterilerinizi, konuklarınızı, azatlı kölelerinizi bir yaprağının bile kaybolmaması için özen göstermeleri konusunda uyarın. Kendileri için endişe duyduğum Yunanca eserlere ve onun bıraktığına emin olduğum Latince kitaplara acele olarak ihtiyaç duyuyorum"*[635]. Aynı dosta yazdığı bir diğer mektupta şu satırları okuyoruz: *"Her ne kadar kütüphaneniz için çok istekli birisini bulabilir iseniz de, kütüphanenizi herhangi bir kimseye vadetmediğiniz kesindir. Onu, yaşlılığımın bir dayanağı olarak, bütün varlığım ile almak istiyorum"*[636]. Atticus'un kütüphanesi'ni satın almak istediğini bir başka mektubu da açıklamaktadır: *"Kitaplarınızı elinizde tutun ve onları bir gün alacağımdan kaygılanmayın. Eğer bunu yaparsam, insanların en zengini olacağım ve pek çok evi ve toprağı olan bir kişi olmak istemeyeceğim"*[637]. Aynı şekilde bir diğerinde; *"Kütüphaneyi benim için emniyete alarak vaadinizi tutunuz. Onu kullanma konusundaki umutlarım, orada bulunmadığım sırada sizin iyi niyetinize kalıyor"* demektedir[638].

Cicero'nun bazen de kütüphanelerine satın alma yolu dışında armağan ya da bağış yolu ile kitap sağladığını mektuplardan öğreniyoruz. Cicero Atticus'a şöyle demektedir: *"Daha önce sözünü ettiğim gibi, Paetus kendisine kardeşinden kalan kitapları bana verdi. Fakat bu armağan sizin nazik yardımlarınızı gerektirmektedir. Beni sevdiğiniz gibi, onları koruyunuz ve bana verilmeleri ile ilgileniniz. Benim için bundan daha büyük bir iyilik yapamazdınız. Eski Yunanca kitaplar kadar, elde edilen Latince kitapları da sevmiştim. Onları sizden bir armağan olarak kabul edeceğim. Octavius'a yazdım, fakat onunla bu konuda konuşamadım. Sizin işinizin*

eyaletlere kadar yayılıp yayılmadığını bilmiyorum. Sizi tefeciler arasına sokamam. Fakat size, bu görevin teklifini titizlikle yazdım"[639]. Burada, Cicero'nun kütüphanesi'nde M.Ö. 60 yılında geçen bir olaydan söz edildiğini sanıyoruz. Bu olay, L. Papirius Paetus'un kendisine, gramerci Servius Claudius tarafından bırakılan kitapları Cicero'ya bırakmasıdır. Bu bağış için de dostu Atticus'un yardımına başvurduğu görülmektedir.

Bu mektuplar Cicero'nun kütüphanesi'ni çoğunlukla satın alma yolu ile ve bazen de bağış ve armağan yolu ile geliştirdiğini göstermektedir. Ayrıca Atticus'a ısrarla kütüphanesi'ni kendisine satmasını yazmasına karşılık, bu kütüphaneyi alıp alamadığını kesinlikle bilmiyoruz[640].

Cicero'nun kütüphanesi'nin, Roma adetlerine uygun olarak, Eski Yunan ve Latin bölümlerinden oluştuğunu da bu sayede öğreniyoruz[641].

Cicero'nun kütüphanesi'nin iç düzeni ve bu kütüphanede ne gibi çalışmalar yapıldığını, az da olsa Cicero'nun mektuplarından öğreniyoruz. Cicero kütüphanesi'nde kölelerine bazı düzenlemeler yaptırmıştır. Buna rağmen bu devirde Roma'da ve genel olarak İtalya'daki kır evlerinde kitaplar ve bunların düzenlenmeleri için gerekli olan kütüphanecilik konusunda yeterli bilgi henüz yoktur. Cicero kütüphanelerini düzenleme konusunda bazı uyarılarda bulundu ise de, bazı yazarlara göre bunlar, onun ancak sürgünden döndükten sonra villadaki kitaplarının durumu ve bunların üleştirilmeleri ile ilgili endişelerinden kaynaklanmış olmalıdır[642]. M.Ö. 58'de halk *tribunus*'u seçilen Clodius Pulcher, Cicero'yu sürgüne gönderdiğinde, malı mülkü talan edildi. Roma'ya dönünce tazminat aldı ve bu para ile kütüphanesini tekrar oluşturmak için dostu Atticus'a tekrar başvurdu. Cicero bu konuda dostu Atticus'a yazdığı mektupta şöyle demektedir: *"Kütüphanemde Tyrannion'un yaptığı mükemmel düzenlemeyi görünce şaşıracaksınız. Onun yaptığı çalışmalar umduğumdan daha iyi sonuç verdi. Eğer Tyrannion'ya sayfalar tut-*

kallamak ve kendisine yardımcı olabilecek iki kütüphane kölenizi (librarii) gönderebilirseniz ve onlara siz Yunanlılar'ın sillybos olarak adlandırdığınızı sandığım, kitabın konu ve adını belirtmek üzere kullanılacak olan çıkıntılı etiketin yapılması için gerekli parşömeni bulmalarını söyleyebilirseniz memnun olacaktım... Geleceğinizden emin olarak, beni sevdiğiniz gibi, kütüphanenin kölelerini (librarii) de hatırlayınız"[6.41]. Cicero, gene aynı dostuna yazdığı, yukarıda da söz ettiğimiz bir diğer mektubunda Antium'daki evinde yer alan kütüphanesine değinir ve şöyle der: *"Tyrannion kitaplarını düzenlediğinden bu yana, bu ev yeni bir ruh kazanmışa benziyor. Sizin Dionysios ve Menophilos'unuz son derece yararlı oldular. Hiç bir şey sillybos'lar ile donatılmış kitapların yer aldığı sizin kitap kasalarınızdan daha çekici olamazlar*"[6.43]. Cicero, kütüphanesi'ndeki köleleri ile ilgili olarak da bir mektup yazmıştır. Burada dostlarından, kaçan kölesinin bulunup getirilmesini istemektedir ve *"benim çok değerli kütüphanemde görevli olan kölem Dionysios belli bir sayıda kitabı çaldı ve cezalandırılacağını düşünerek kaçtı*"[6.45]. Dionysios sonradan Dalmatia'da ortaya çıkmıştır.

Böylece bu mektuplarda, onun kütüphanelerinde kölelerin çalıştırıldıkları ve kitapların onarıldığı konusunda bilgiler bulunmaktadır. Bu düzenlemelerin niteliğini bilmiyorsak da kitap raflarının boyanmış, kopmuş papirüs yapraklarının yapıştırılmış olduğunu düşünebiliriz. Ayrıca kitap adlarını belirten ve parşömenden yapılmış, *sillybos* denilen çıkıntılı etiketlerin, kitapları yerlerinden almadan onları tanıyacak şekilde yapıştırıldığı veya tutturulduğu da ortadadır. Böylece düzene konmuş kitap kasalarına bakınca bu etiketler görülebiliyor ve kitap adları hemen okunabiliyordu.

Cicero kütüphanesine Atticus'un kütüphanesinden ödünç kitap da alabiliyordu. Bu kitap alış verişi iki kişi arasında dostluk ilişkisine dayanıyor ise de, bu devirdeki kütüphaneler arası ödünç almaya ilk kez rastlanması açısından son derece önemlidir. Örneğin, M.Ö. 54 yılında Cumae'da dostu Atticus'a yazdığı bir mektupta *"Dostumuz Vestorius, bana mektup ile Mayıs'ın 10'unda Roma'dan ayrılacağını*

belirtti... Lütfen, şimdi her ne kadar orada bulunmuyor iseniz de, kitaplarınızı, özellikle Varro'nunkileri, kullanma hakkını bana verdiğinizi eve bildirir misiniz? Bu kitaplardan çalışmalarım için yararlanacağım. Bunu iyi karşılayacağınızı yürekten ümit ederek, bu kitapları elimde kabul ediyorum"[646]. Böylece görüldüğü gibi Cicero dostu Atticus'dan kitaplarından yararlanma hakkı istemektedir. Bir başka mektup da aynı konudadır. Burada ise Cicero "*kütüphaneyi benim için emniyete alabildiğinizi varsayarak, vaadinizi tutunuz, bizzat benim, onu kullanma yetkisine sahip olma konusundaki umutlarım, sizin iyi niyetinize kalıyor*"[647]. Bütün bu mektuplar, Atticus, Cicero ve Quintus Cicero'nun kitaplarından karşılıklı yararlandıklarını gösterir niteliktedir.

Cicero'nun kütüphaneleri sayesinde Roma dünyasında özel evlerde kütüphanelerin bulunduğunu ve buralarda kölelerin çalıştırılmış olduğunu öğreniyoruz. Bu köleler, günümüzde kütüphanecilerin yaptığı işlere benzeyen çeşitli işler ile uğraşmışlardır. Ayrıca onun kütüphaneleri sayesinde, kişisel dostluk çerçevesi içinde kalsa dahi, kütüphanelerden ödünç kitap verildiğini de öğreniyoruz. Bunlardan başka Cicero'nun kütüphanesi'ni satın aldığını ve bağış olarak alınan kitaplar ile, bugün olduğu gibi, geliştirildiğini de öğrenebiliyoruz.

b2. Quintus Cicero'nun kütüphanesi

Ünlü Marcus Tullius Cicero'nun kardeşi olan Quintus Tullius Cicero hem politika hayatı ile ilgilenmiş hem de edebiyat konusunda eserler vermiştir. Onun M.Ö. 60-54 yılları arasındaki yazışmalarından kütüphanesi konusunda bilgi ediniyoruz. Quintus Tullius Cicero'nun (M.Ö. 102-43) özel kütüphanesinin bulunduğunu öğreniyoruz. Marcus Cicero'nun, kardeşine yazdığı bir mektup bu konuya değinmektedir. M.Ö. 24 Ekim 54 tarihli olan ve Roma'dan yazılmış bulunan bu mektuptan, Quintus Tullius Cicero'nun kütüphanesinin, Romalılar'daki adete uygun olarak Yunan ve Latin bölümlerinden oluştuğunu anlatmaktadır. Bundan başka, Marcus Cicero'nun kardeşi için kitap satın almasının söz konusu olduğu, fakat bu konuda uzman ki-

şilerin bulunmaması nedeniyle güçlük çekildiği de öğrenilmektedir. Ayrıca Chrysippus, Tyrannion ve Scipio gibi kimselerin yardımcı oldukları da belirtilmekte ve Cicero'nun bunları görevlendirdiği ve denetlediği anlaşılmaktadır[648].

Aynı kaynağa dayanan G. C. Richards da, Quintus Cicero'nun kütüphanesi'nin Yunan ve Latin kısımlarından oluştuğunu açıklamaktadır[649]. Bu bilgilere dayanarak Roma kütüphanelerinde ayrı ayrı yapılar halinde Yunan ve Latin bölümleri inşa edildiğini ve bunların her birinde ayrı ayrı Eski Yunanca ve Latince kitapların toplanmış olduğunu söyleyebiliriz. Ancak böyle özel ve küçük bir kütüphanede Eski Yunanca ve Latince kitaplar ayrı ayrı odalara konulmuştu. C. Wendel bu kütüphaneyi, M. Terentius Varro ile Tyrannion'un düzenlediklerini ileri sürmektedir[650]. Onun kütüphanesinin böyle bilgili kimseler tarafından düzenlenmesi söz konusu ise, bu kütüphanenin oldukça büyük olması gerekmektedir. Kardeşi Cicero da bu kütüphaneden yararlanmak isteğini belirttiğine göre, kendi devri için aranan pek çok kitabın bulunduğu, dost ve yakınlarına her zaman açık olan bir kütüphane olduğu düşünülebilir. Kitap türleri edebiyat, felsefe, hitabet, tarih, politika konularını içine alıyor olmalıydı.

b3. Titus Pomponius Atticus'un kütüphanesi

M.Ö. 109-32 yılları arasında yaşayan Titus Pomponius Atticus bir Roma şövalyesi (*equites*) idi. Cicero'nun yakın dostu olan Atticus, uzun süre Atina'da kalmış ve Eski Yunan kültürü almıştır. İyi bir öğrenim gören Atticus M.Ö. 86 yılında Roma komutanı Sulla'nın Atina'yı ele geçirdiği sırada buradan kaçmıştır. Sonraları Roma'ya dönünce politika ile uğraşmamış, geniş serveti ile Quirinalis tepesindeki evini kültür merkezi haline getirmiştir. Sanatların koruyucusu olan ve Atina'da iken kitap sevgisi edinen Atticus bir *scriptorium* (bir çeşit istinsah atölyesi) kurmayı tasarlamış ve bu amacını gerçekleştirerek yayımcı olarak ün yapmıştır[651]. Bu istinsah atölyesinde Pharnakes, Antaeus ve Salvius gibi kişilerin çalıştığını biliyoruz. Hatta bir keresinde bunlardan, Prolisario'nun kopyalarından hatalı bir

ismi saptamaları da istenmişti[652]. Atina'daki *scriptorium*'un İskenderiye ile kitap ticareti rekabetine girdiğini biliyoruz[653]. Roma'da bu devirde yazarlık ve telif hakkı korunmadığı için, yayınevi sahibi olan Atticus'un böylece kazançlı bir işe sahip olduğu düşünülebilir[654].

Sanat ve kitapsever Atticus'un evinde, içinde önemli eserlerin yer aldığı bir kütüphanenin bulunduğunu, dostu Cicero'nun kendisine yazmış olduğu mektuplar sayesinde öğreniyoruz. Bu evde verdiği ziyafetlerde kitap okuturdu (Cornelius Nepos, *Att.*, XIII, 3; XIV. 1). Mektuplardan birinde Cicero, kendi dersanesini süslemek amacıyla Atticus'dan bazı heykeller ile birlikte, ona ait kitapları istemekte ve bundan duyacağı mutluluğu belirtmektedir[655]. Bu cümle Atticus'un bir kütüphanesi bulunduğunu ve Cicero'nun henüz alacak güçte olmasa da bu kitapları almak istediğini göstermektedir. Cicero, Atticus'a M.Ö. 67 yılının Şubat ayının 13'ünde yazdığı bir başka mektubunda da ondan, kendisi için bazı isteklerde bulunurken *"Kütüphaneyi benim için emniyete alarak vaadinizi tutunuz. Onu kullanmak konusundaki umutlarım sizin iyi niyetinize kalıyor"* demektedir[656]. Bu sözler Atticus'un kütüphanesini ima etmektedir. Cicero Tusculum'dan Atticus'a M.Ö. 67 yılının Temmuz ayında yazmış olduğu mektupta ise, onun kütüphanesini satın almayı çok istediğini belirtir[657]. Buna benzer satırları Cicero'nun Roma'dan M.Ö. 67 yılının yaz aylarında yazmış olduğu diğer bir mektubunda okuyoruz. Burada Cicero, onun kitaplarını satın alma konusunda kendisine vermiş olduğu sözü hatırlatır[658]. Cicero, Cumae'den M.Ö. 55 yılının 22 Nisan günü yazdığı bir mektubunda ise Atticus'un kütüphanesi'nden daha belirli bir şekilde söz etmektedir. Burada *"Ben, daha çok size ait nişin altında, Aristoteles heykelinin yanında, koltukta oturmayı ve benimle aynı yolda ve benimle birlikte olacağınızı düşündüğüm evde, sizinle yürümeği isterdim"*[659]. Bu cümlelerden Atticus'un Antikçağ âdetlerine uygun bir şekilde, nişlerinde ünlü bilgin ve sanatçıların heykellerinin yer aldığı bir kütüphanesi bulunduğunu öğreniyoruz.

Atticus'un kütüphanesinde kütüphanecilik görevi yapan köleler (*librarii*) de bulunuyordu. Cicero'nun M.Ö. 56 yılının Nisan veya Mayıs ayında Antium'dan yazdığı bir mektubunda bundan söz edilmektedir. Cicero, bu mektupta kendi kütüphanesinin düzenlenmesi için Atticus'dan yardımcı olarak kölelerini istemektedir[660]. Atticus'un kütüphanesinde kütüphanecilik görevini yüklenen kölelerin çalıştıkları açık olarak görülmektedir. Bunlar rulolara *sillybos* denilen etiketleri koyuyor ve ruloları onarıyorlardı. Cicero M.Ö. 56 yılının bahar aylarında Antium'dan yazdığı diğer bir mektupta bu kölelerin adından ve onların kütüphanesini düzenlediklerinden söz eder[661]. Bu mektuptan Atticus'un kütüphanesi'nde kütüphanecilik görevi yapan iki kölenin (*librarii*) çalıştığını ve ayrıca Atticus'un kütüphanesinde *sillybos* denilen etiketler ile donatılmış ruloların bulunduğunu açıkça anlamaktayız.

Atticus'un kişisel kütüphanesi, danışmanlığını yaptığı ve dostu olan Cicero'ya her zaman açıktı. Cicero Cumae'dan M.Ö. 54 yılının 10 Mayıs günü, dostu Atticus'a yazdığı mektupta, Atticus'un rahatsızlığını ve Roma'dan ayrılması gerektiğini bildiğini, ancak kendi ve özellikle Varro'nun kitaplarından yararlanmak için yardımcı olmasını ister. Cicero, onun kitaplarını ödünç alıyordu[662]. Gerçi bu kütüphaneden yararlanma iyi niyet ve dostluğa dayanıyor ise de, Antikçağ'da kütüphanelerarası işbirliği bulunduğunu göstermesi açısından önem taşır.

Bu mektuplar, böylece, Atticus'un içinde heykellerin yer aldığı nişlerle süslü bir kütüphanesinin bulunduğunu, burada kölelerin kütüphanecilik hizmetleri yaptıklarını, içindeki ruloların etiketlenerek düzene sokulmuş ve gerektiğinde kütüphanenin dostlarına açık olduğunu gösterecek niteliktedir.

b4. Marcus Terentius Reatinus Varro'nun kütüphanesi

M.Ö. 116-27 yılları arasında yaşayan Reate'li Roma bilgini Marcus Terentius Varro, Roma'lı filolog L. Aelius Stilio'dan öğrenim görmüştür. *Praetor*'luk da yapan Varro, M.Ö. 49'da Pompeius taraftarı

idi. M.Ö. 47'de ise Iulius Caesar'ın emri ile Asinius Pollio ile beraber Roma'da ilk kamusal kütüphaneyi kurmakla görevlendirilmiştir. Ancak Caesar'ın ölümünden sonra, M.Ö. 43'de Antonius tarafından yasal hakları elinden alınmış ve bu arada Fufius Calenus tarafından ölümden kurtarılmıştır. Aulus Gellius'a göre çok sayıda eser vermiştir[663]. Varro'nun yazılarının bir kataloğu Hieronymus aracılığı ile bize kadar gelmiştir (Ritschl, *Opus*, III, 522 vdd). Onun eserlerinin 600 rulo halinde 74 kadar olduğu söylenmektedir. Böylece Varro, şiir ve nesir olarak çeşitli konularda pek çok eser vermiştir. Pek çok Eski Yunanca eseri de Latinceye çevirmiştir. 90 yıllık uzun hayatını bilime adamıştır[664].

Varro'nun bir kütüphanesi olduğunu öğreniyoruz[665]. Bunu antik yazarlar da söylemektedir. Cicero'nun M.Ö. 47 yılının Haziran ayında Varro'ya yazmış olduğu bir mektupta *"Basit yaşam ve yüksek düşünüş"*[666] ilkesini benimseyerek yaşamayı amaçladığını anlatmak istemektedir. Bu arada aynı mektupta *"Eğer kütüphanenizde bir bahçeniz varsa istediğinizin tümüne sahip olacağız"* demektedir. Cicero, ona konuk oluyordu (*Ad Fam.*, IX, 4). Bu ifade, Varro'nun bir kütüphanesi olduğunu gösterdiği gibi, kütüphanenin bahçesi varsa, burada da bu ilkeye göre yaşamak istediğini belirtmektedir. Bu kadar çok eser veren ve daima bilgisini artırarak ruhunu yükseltmek isteyen birinin bir kütüphanesi olması inandırıcıdır. Bu kütüphanenin özel bir kütüphane olduğunu sanıyoruz. Ancak kütüphane konusunda ayrıntılı bilgiye sahip değiliz. Yalnızca Aulus Gellius bu kütüphanenin kaderine değinmekte ve Varro'dan söz ederken *"Bazı haklardan yoksun edildiği zaman kütüphanesi yağma edildi ve bu arada pek çok kitabı tahrip edildi"* demektedir[667]. Bu olay, yukarda söz ettiğimiz gibi, M.Ö. 43 yılında Antonius tarafından yasal hakları elinden alındığı sırada, kütüphanesinin de elinden alınmış olması, yağma edilmesi ve bu arada hayatını kurtarmış olması olayıdır[668]. Hem kendi eserleri hem de toplamış olabileceği eserleri içine alan böyle bir kütüphane bu sırada yok olmuş olabilir. Iulius Caesar'ın ölümünden sonra Marcus Antonius ile Octavianus arasındaki iç savaşlarda yok olduğu da ileri sürülmüştür[669].

b5. Tyrannion'un kütüphanesi

M.Ö. I. yüzyılda yaşamış olan Tyrannion, Atina'nın kolonisi olan Amisos'da (Samsun) doğmuş, Rodos ve Atina'da eğitim görmüştür. Trakya'lı Dionysios'un öğrencisidir. M. Licinius Lucullus'un Pontos kralı Mithradates'e karşı yaptığı sefer sırasında Amisos'u (Samsun) kuşatmasında onun tarafından esir alınmıştır. Lucullus ona azatlı olarak Murena'yı vermiştir. Böylece M.Ö. 68 veya 66'da Roma'ya gelen Tyrannion, burada gramer bilgini olarak çalışmıştır. Bu arada Iulius Caesar, yayımcı Atticus ve Cicero'nun entelektüel çevresine girmiştir. Atticus ve Cicero ile sürekli ve sağlam bir dostluk kuran Tyrannion, bu dostlarının çocuklarının eğitimini de üstlenmiştir. Tyrannion'un, M.Ö. 86'da Sulla'nın Atina'da ele geçirdiği Apellikon'un kitapları yani Aristoteles felsefesini içine alan yazmalar üzerinde de çalıştığını biliyoruz. Ayrıca Homeros üzerinde kritikleri de vardır[670]. Tyrannion'un, Cicero'nun kütüphanesini düzene koyduğunu, onun, Atticus'a yazdığı mektuptan öğreniyoruz[671]. Gene Cicero'nun diğer bir mektubundan da kütüphanesini Tyrannion'un düzenlemekte olduğunu ve ona yardım etmek üzere kendisinden kütüphanede çalışabilecek iki tane köle istediğini biliyoruz. Bu arada kütüphanede yapılan düzenleme, etiketleme gibi işlerden söz edilmektedir672. Bu mektuplardan Tyrannion'un kütüphanecilik çalışmaları konusunda bilgi sahibi olduğunu biliyoruz. Cicero, kardeşi Quintus Cicero'ya yazdığı diğer bir mektupta, gene kütüphanesi'ndeki Eski Yunanca ve Latince kitapların düzenlenmesi işinde kendisine yardım edecek kimse olmadığından yakınır ve bu konuda Tyrannion ile konuşarak ondan yardım isteyeceğini söyler[673]. Tyrannion'un, Atticus, Cicero ve Quintus Cicero'nun kütüphane ve yayınevlerinde görev aldığı ve bu işlerde bilgi sahibi olduğu açıkça anlaşılmaktadır.

Suidas'ta, Tyrannion'un kendi kütüphanesi'nde 30.000 cilt eserin bulunduğu belirtmektedir[674]. Tyrannion, Roma'ya gelince bir kütüphane kurmuş olmalıdır. Ancak, C. Wendel'in *Suidas*'a dayanarak verdiği bilgi abartılmış olabilir. Bununla beraber Strabon'dan öğren-

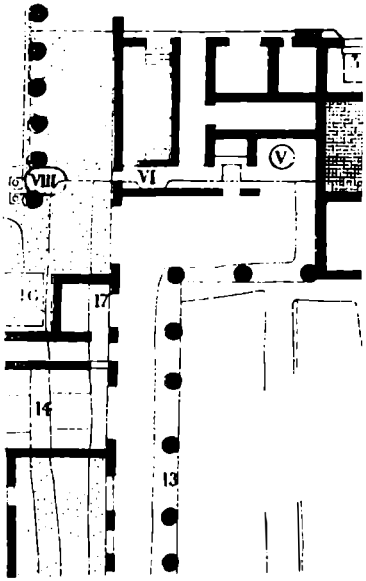
diğimiz gibi, Atina Lykeionu'ndaki Aristoteles ve Theophrastos'un kitapları uzun süre boyunca çeşitli kimseler tarafından el değiştirerek Apellikon'un ölümünden sonra, M.Ö. 86 yılında Sulla tarafından Roma'ya savaş ganimeti olarak getirilmiştir. Burada, Aristoteles felsefesinin amatörlerinden biri olan gramerci Tyrannion, kötü kopyaları kullanan ve metinleri karşılaştıramayan bir kişidir. Kütüphaneciye para vererek onları ele geçirmiştir[675]. Bu yazmalar Sulla'nın mirascısı olan Cornelius Faustus Sulla'nın elindeki yazmalardır. Bu kütüphaneyi istediği gibi kullanmak amacıyla, Faustus Cornelius Sulla'nın kütüphanecisine rüşvet vererek bu kitapları elde ettiğini düşünebiliriz. Ve bu arada da Aristoteles *Corpus*'unun eksiklerini tamamlamış ve Atina'daki Peripatoscu Okul'un şefi olan Andronikos'a bir editörün saygı jesti olarak bu *Corpus*'un bir kopyasını göndermiştir[676]. Strabon'un verdiği bilgilerin ışığında Tyrannion'un 30.000 rulo olarak gösterilen kütüphanesi, Sulla'nın mirascısı Faustus Cornelius Sulla'nın kütüphanesi'ni satın alması ile zenginleşmiş olabilir.

Tyrannion'un bu kadar çok kitabı bulunan özel bir kütüphanesi olduğunu kesin olarak bilmiyorsak da, oldukça geniş bir kütüphanesi olduğuna kuşku yoktur. Tyrannion, dostlarının kütüphanelerinde, çeşitli kütüphanecilik çalışmaları yaptığına göre, kendi kütüphanesini de düzene koymuş olması gerekmektedir. Ancak bu konuda, söylediğimiz gibi, daha geniş bilgiye sahip değiliz.

b6. L. Calpurnius Piso'nun kütüphanesi

Pompeii ile Napoli arasında Campania sahillerindeki Herculaneum ya da Herculaneum adı verilen yerde, XVIII. yüzyılda (1725'den sonra) yapılan kazılarda Roma devrinden kalma bir kütüphane ortaya çıkartılmıştır. Bu kütüphanenin Iulius Caesar'ın kayın pederi L. Calpurnius Piso'nun, *Villa dei Pisoni* veya *Casa dei Papiri* olarak tanınan yazlık villasında kurulmuş olduğu anlaşılmaktadır.

İçinde M.Ö. I. yüzyıla ait eserlerin bulunduğu bu kütüphane M.S. 79'da Vezüv yanardağının patlaması sonucu lavlar altında kalarak yok olmuştur. Buluntular bunu göstermektedir.

Yapılan araştırmalarda, villanın karmaşık planlı yapısı içerisinde kütüphanenin boyutlarının sadece 3 x 3 m. olan bir odadan ibaret olduğu anlaşılmıştır (Lev. VI, Res. 1). Buradan bir kapı ile sütunlu bir koridora geçiliyordu[677]. Bu kütüphanenin, bir *porticus* etrafına yerleştirilmiş odalardan oluştuğu akla gelmektedir[678]. Bu durumda kitapların bulunduğu odaya bitişik olan sütunlu kısımlar okuma salonu olarak kullanılmış olmalıdır. Odanın iç kenar-

Lev. VI, Res. 1: Herculaneum, Villa dei Pisoni'de kütüphane odası (V) (C. Callmer, aynı eser, s. 155, Res. 5).

larında insan boyu yüksekliğinde çepeçevre raflar yer alıyordu. Odanın tam ortasında ise iki tane raf (veya masa) bulunmaktadır[679]. Bu odada yer alan iç donanımın (raflar v.s.) kömürleşmiş olmalarına bakılarak, bunların tahtadan yapılmış oldukları anlaşılmıştır.

Bu odanın içerisinde Vezüv yanardağının patlaması sonucunda lavlar altında kalarak oldukça bozulmuş durumda 2000 kadar papirüs rulosu bulunmuştur. Bir ölçüde kömürleşmiş olan bu ruloların, kahverengi ve siyah renk aldıkları görülmüş ve ayrıca bunlar arasında *umbilicus* denilen, ortalarına ruloların sarıldığı sopa kalıntılarına rastlanmıştır. Bazı ruloların iki yüzlerinde, fakat çoğunun tek yüzünde yazı bulunmaktadır[680]. Roma yazmaları, Eski Yunan yazmalarına oranla daha kalın papirüstan yapılmıştır. Buna karşılık Eski Yunan yazmaları daha iyi durumdadır. Ayrıca Roma yazmaları daha büyük boyuttadırlar[681]. Bunlar genellikle bir karış uzunluğunda ve üç veya dört parmak çapındadır. Yazmalar, dört parmak genişliğinde sütunlar halinde yazılmışlardır[682].

Bulunan bu rulolann açılması, deşifre edilmesi ve transkripsiyonlarının yapılması konusunda çeşitli yöntemler uygulanmış, üzerlerinde kimyasal incelemelerde bulunulmuştur. Bunlar konumuzun dışında kaldığı ve teknik ayrıntılara girdiği, özellikle kitap patolojisini ilgilendiren konular çerçevesinde incelendiği için üzerinde durmayacağız. Ancak incelemeler sonucunda bu rulolann, özel konularda olduğu belirlenmiştir. Daha çok M.Ö. I. yüzyıldan öteye gitmeyen Eski Yunanlılar'ın Epikuros felsefesine ve Sofistler'in görüşlerine ilişkin eserler olduğu, bu nedenle de felsefe dalının ağırlık kazandığı görülür[83]. Bunlar arasında özellikle Epikuros'cu filozof Gadara'lı Philodemos'un eserleri çoğunluktadır. Phidodemos'un müzik konusundaki kırk satırlık bir eseri ilginçtir. Aynı yazarın retorik erdem ve kötülüklerden söz eden ahlâk konulu eserleri de bulunmaktadır. Epikuros'un bazı eserlerinden başka, bilinmeyen bir yazar olan Lampsakos'lu Kolotes'in Platon konusundaki açıklaması ve ayrıca Latin şiirini konu alan eserlere rastlanmaktadır. Az sayıda coğrafya ve Doğu tarihi konusundaki eserler göze çarpar[84].

Bir odanın içerisinde yer aldığını kabul edebileceğimiz, daha çok felsefe konusundaki eserlerin bulunduğu böyle bir kütüphane, özellikle Batı dünyasında papirüs yazmalarını içine alan hemen hemen tek kütüphane örneğidir. Ayrıca bu kütüphanenin yazmaları Antikçağ dünyası yazmalarına katkıda bulunması açısından da önem taşır. Söz konusu kütüphanedeki yazmaların bulunarak incelenmesi, Epikuros'cu felsefe bilgisinin gelişmesi için yararlı olmuştur. Bu kütüphane kendi devri için yazlık ev ve villalarda sık sık rastlanan özel kütüphane örneklerinden biridir. C. Wendel, çiftliğin ve *porticus*'lu bahçenin, alışılagelenden büyük olması nedeniyle, Piso'nun bir *kepos* (içinde bitkilerin yetiştirildiği bahçe) içerisinde çalıştığını düşünür[85]. Buna karşılık, H. J. de Vleeschauwer, burada bulunan odaların, Piso'nun Philodemos öğretisi veren bir okul kurmağı amaçladığını ve bu varsayımın, adı geçen yazarın eserlerinin birden çok kopyası bulunması ile kanıtlandığını ileriye sürmektedir. Ona göre kü-

tüphane, sahipleri tarafından geliştirilerek korunmuş ve Vezüv yanardağının lavları altında kalıncaya kadar bir çalışma ve araştırma kütüphanesi niteliğini taşımıştır[686].

Sonuç olarak bu kütüphanenin özellikle felsefe konusunda araştırmalara hizmet eden bir inceleme kütüphanesi olduğunu söyliyebiliriz.

2. Halk kütüphanesi kurma girişimleri

a. Iulius Caesar'ın kütüphane kurma tasarıları

Iulius Caesar'ın Roma'da halkın yararlanacağı bir kütüphane kurmayı tasarladığını biliyoruz. Suetonius, I. Caesar'ın Roma Devleti'nin güvenliğini, büyümesini, Roma kentinin güzelleştirilmesini ve halkın refaha kavuşturulmasını sağlamak için pek çok tasarıları bulunduğunu anlatmaktadır. Bu tasarılar arasında anıtlar yaptırmak, Roma hukukunu geliştirmek gibi konular üzerinde dururken, *"Varro'ya dağınık kitapları biraraya toplatmak, onları tasnif ettirmek ve Yunan ve Latin bölümlerinden oluşan zengin bir kütüphaneyi halkın yararına sunmak için hazırlatmak istiyordu"* demektedir[687]. Kendisi de kitaplar yazmış aydın bir kişi olan Caesar'ın halkın yararına kamusal kütüphane açmak istemesi normaldir. Ancak Caesar'a bu düşünce nereden gelmiş olabilir? Şimdi de bunun üzerinde duralım:

Caesar'ın kütüphane kurma fikrini, siyasal bir rastlantı sonucu Mısır'daki *Museion* kütüphanesi'nden almış olabileceği düşünülebilir. Caesar Pharsalos'da Pompeius'u yendikten sonra (M.Ö. 48), Asya eyaletlerinde bulunduğu sırada, Pompeius'un Mısır'a kaçtığını öğrendi ve onu izleyerek, aynı yıl İskenderiye'ye geldi. M.Ö. 47'de yapılan savaşta Mısır kuvvetleri yenildi. Mısır, Caesar'a teslim oldu, fakat Mısır'ın yönetimi Kleopatra ile kardeşi XIII. Ptolemaios'a verildi[688].

Caesar Mısır'da bulunduğu bu tarihlerde İskenderiye'deki Brukheion mahallesinde yer alan ve krallık sarayına bağlı olan *Museion* ile Serapeion kütüphanelerini tanımak fırsatını bulmuştur. Bunlar, içinde bilginlerin de çalıştığı yarı kamusal kuruluşlardı[689]. Caesar, Kleopatra ile birlikte, düzene konmuş, tasnif edilmiş ve üzerlerinde çalışılmış

büyük bir kitap koleksiyonunu görmüş olmalıydı. Caesar gibi biri kitaplara ve kütüphaneye ilgisiz kalamazdı. Hatta Seneca'nın söylediğine göre[690] Kleopatra, *Museion* kütüphanesi'nden Caesar'a 40.000 rulo hediye etmişti. Fakat antik kaynaklarda verilen bilgilere inanılırsa, Caesar, bu kitapları Roma'ya nakletmek için gemi beklerken, onları bir süre limandaki antrepolarda bekletmiştir. Ancak Caesar, limandaki demirli gemilerin ateşe verilmesini emredince, ateş limandaki yapıları sarmış ve bağışlanan bu kitaplar yok olmuştur[691]. Kleopatra'nın Caesar'a kitap bağışladığını kesinlikle bilmediğimiz gibi, bu çeşit söylentiler de kötü niyetli halk arasında yayılmış olabilir. Caesar'ın bu bağışı kabul ettiğini düşünmek bile, bu bağışı, Aemilius Paullus, Lucullus ve Sulla gibi özel kütüphaneler kurmak amacı ile mi, yoksa Suetonius'un belirttiği gibi Roma'da halkın yararına bir kamusal kütüphane kurmak için mi aldığını bilmiyoruz. Fakat gene de Roma'ya döndüğünde, halk kütüphanesi'ni kurma girişiminde bulunarak Varro'yu görevlendirmesi, Mısır'da iken görüp tanıdığı Hellenistik modellerden örnek almış olabileceğini düşündürmektedir. Henüz Roma'da bilinmeyen, İskenderiye'dekine benzer evrensel nitelikte bir kütüphanenin kurulması fikri, Mısır'da iken kafasında canlanmış olabilir.

Iulius Caesar'ın böyle bir kütüphaneyi kurma fikri başka nedenle de doğmuş olabilir. I. Caesar'ın kurduğu diktatörlük yarım yüzyıldan beri kanlı sosyal mücadeleler ve yasaklamalar ile zayıf düşmüş bir Cumhuriyet devrinden sonra gelmektedir. Bu devirde içte ve dışta Roma barışı (Pax Romana) vardır. Caesar, ulusal birliği sağlamak amacıyla ulusal bir bilinç yaratmak istemiştir. Bunun için de gerek Roma içerisinde ve gerekse eyaletlerde Roma espri ve kültürünü yaygınlaştırmağa yarayan bir Romalılık bilinci (*Romanitas*) benimsenmiştir. Roma vatandaşlığı (*civitas Romana*) fikri yaygınlaştırılmış ve yabancı etnik kökenli halk Roma elemanları ile kaynaştırılmıştır. Gene bu dönemde bilgin ve yazarlara önem verilmiş ve hatta Varro ve Cicero gibi kendisine karşı çıkan kişiler dahi affedilmiştir. Bu kişiler toplumu da geniş ölçüde etkilemişlerdir. Roma'nın yükseltilmesinde

böylece olumlu bir kültür politikasının izlendiğini görüyoruz. Böylece devletin sağlamlaştırılmasında artistik yeteneklerden yararlanılmıştır[692]. İşte Caesar'ın halk kütüphanesi kurma düşüncesinin doğması bu siyasal nedenle gelişmiş olabilir. Devlet için zaten bilinen özel kütüphaneler pek önemli olamazdı. Buna karşılık, halk kütüphanesi Roma'nın restorasyonu için anlam taşır. Roma vatandaşlarına yüksek bir eğitim vermek amaçlanmıştır. Caesar bu ulusal bilinci verebilmek için, kütüphanenin teknik yönetmenliğini bir Yunanlı'ya değil fakat bir Roma'lı bilgin olan M. Terentius Varro'ya vermiştir[693]. Fakat onun kurulacak olan kütüphaneyi gene Yunan ve Roma bölümlerine ayırmayı düşünmesi, hem Roma'daki eski bir âdete göre kütüphaneleri Yunan ve Roma bölümlerine ayırma eğiliminden hem de Romalılaşma politikası nedeniyle Romalılar'ın kitaplarına ayrı bir yer ayrılmak istenmesinden kaynaklanmış olabilir. Böylece halk, bu sırada doğudaki Yunan ve Doğu kültürlerinin karşılıklı etkilenmesinden oluşan kozmopolit evrenselliği ve bunun yanında kendi kültürlerini tanımış olacaktı.

Ancak Caesar'ın ani ölümü ile kütüphane kurma konusundaki tasarıları da kalmış ve bu iş Caesar zamanında yetişmiş olan Augustus zamanında gerçekleşmiştir. Augustus da Asinius Pollio'ya Atrium Libertatis'de böyle bir halk kütüphanesi kurdurtarak, bu tasarıyı gerçekleştirmiştir. Bu fikir Caesar'dan sonra yaygınlaşarak gittikçe çok sayıda kamusal kütüphanenin kurulmasına yol açmıştır. Böylece Iulius Caesar milli kütüphaneyi ilk tasarlayan ve onun zamanla Batı dünyasında gelişmesine neden olan ilk kişidir.

b. Marcus Terentius Reatinus Varro'nun kütüphane kurucu olarak görevlendirilmesi

Marcus Terentius Varro'ya Iulius Caesar tarafından bir kamusal kütüphane kurma görevi verildiğini biliyoruz[694]. Kütüphane kurma görevini alan Varro, Reate'de doğmuştur. İlk Roma'lı filologlardan biri olan L. Aelius Stilo'nun öğrencisi olmuştur. Atina'da felsefe öğretmenliği yapan Varro, *praetor*'luk görevini de yürütmüştür. M.Ö.

49'da İspanya'da Pompeius taraftarı olmuş, ancak onun başarısızlığa uğramasından sonra, İspanya valisi olan Varro, Caesar'a teslim olmuştur. Caesar Pharsalos'da da Pompeius'u yenerek (M.Ö. 48) Roma'nın restorasyonu ve diğer kamusal işlerle uğraşmağa karar vermiştir. Bu arada Caesar bilgin ve sanatçılar için genel af çıkartmıştır. Varro da Cicero ile birlikte affedilmiştir. Illyria'da tekrar Pompeius taraftarları ile birleşen Varro, ikinci kez Caesar tarafından affedildikten sonra geçmişi unutturmak amacıyla kendini felsefe, retorik ve tarih araştırmalarına vermiştir. İşte bu arada Caesar, affettiği Varro'ya kütüphane kurma tasarısını gerçekleştirmek için başvurmuştur. Caesar'ın ölümünden sonra Antonius tarafından bazı kanuni haklarından yoksun bırakılan Varro, ancak kaçarak ölümden kurtulmuş ve bu arada kütüphaneleri de yağma edilmiştir. Daha sonra kendini çalışmalarına veren Varro'nun 490 kadar eseri bulunuyordu[695].

Caesar'ın kütüphane kurma tasarılarını açıklarken bu sırada Roma'nın halk kütüphanesi tipini tanımadığını fakat özel kütüphanelere sahip olduğunu söylemiştik. Ayrıca onun, Ptolemaioslar'ın Hellenistik örneklerinden yararlanmış olduğunu belirtmiştik. Roma'yı güçlendirmek için kurmayı düşündüğü halk kütüphanesi'nde bir Roma bilgini olan Varro'yu görevlendirmiş olması, halka Roma kültürünü vermek amacıyla olabilir. Ancak bu sırada yabancı bilginlerin de Roma'ya çağrılarak kendilerine vatandaşlık hakları verilmesini, Roma halkına ulusal kültür yanında, evrensel kültürün de tanıtılmasının amaçlandığını düşündürmektedir[696].

Varro kütüphane kurma görevi için uygun bir kişidir. Kitaptan iyi anlayan bir bilgin, Hellenistik devrin ansiklopedist örneğini temsil eden bir araştırıcıdır. Cicero ve Atticus gibi devrinin yazar ve yayınevi sahipleri ile ilişkileri iyidir. Tyrannion gibi Atticus'un evinde bilimsel çalışmalar yaptığını sanıyoruz. Varro kütüphane için kitapları seçecek, bunları düzenleyecek ve gelecekte de bu kütüphanenin yönetimini üstlenecekti. Böylece kitapları biraraya toplayarak bunları halk için yararlı hale getirmekle ilk milli kütüphaneyi kurma fikri or-

taya atılmış oluyordu. Hellenistik Yunan dünyasında halka ait ve Eski Yunan kent devletlerinin kültüründe rol oynayan kütüphaneler varken, Roma dünyası için yepyeni olan bu projenin ortaya atıldığı sırada, Roma sadece özel kütüphaneleri tanıyordu ve Roma'da kütüphanecilik sorunları ile uğraşılmıyordu. Böylece Varro, bu konuda ilk teorisyenlerden biri oldu[697]. Varro'nun da kurumları, fonksiyonları ve kütüphanecilik çalışmaları ile Eski Yunan deneyiminden yararlanmış olabileceğini düşünebiliriz. Kitap sağlanması, bunların tasnifi, kütüphanenin işlerlik kazanarak okura hizmet yapması onun organize edeceği işler arasında olacaktı. Bu da Roma için yeni olan kavramlar arasında idi. Bu yenilikler zor olsa da Varro'nun başaracağına kuşku yoktu. Bütün bu kütüphanecilik uygulamalarından başka, Roma'ya kütüphaneleri portreler ile süsleme âdetini de getiren ilk kişinin Varro olduğunu biliyoruz[698].

Iulius Caesar tarafından kütüphane kurmakla görevlendirilen Varro'nun bu görevi, Caesar'ın ölümü ile gerçekleşememiştir. Ancak tasarı halinde kalmış olan bu proje Roma dünyasına yeni bir kütüphanecilik anlayışı getirmiş ve onun bıraktığı izler sayesinde daha sonraları Avrupa'da milli kütüphane anlayışı doğmuştur. Bir başka bölümde incelediğimiz gibi, Roma'da bu projenin gerçekleşmesi ise Augustus zamanında Asinius Pollio tarafından Atrium Libertatis'de mümkün olmuştur. Caesar'ın gördüğü ve Varro'nun da tanımış olduğunu sandığımız İskenderiye *Museion*'undaki kütüphane, Asinius Pollio tarafından gerçekleştirilmiş olacaktır. Roma'da tanınmayan ve Hellenistik Yunan dünyasından alınan konferans verme âdeti ile gene Pollio'nun kuracağı kütüphanede karşılaşacağız. Yazarların eserleri henüz halkın malı olmadan kütüphaneye gelen kişilere okunuyordu[699]. Kütüphaneyi her yönü ile teorisyen Varro tasarlamış ve bunu Pollio uygulamaya koymuştur.

Varro'nun kütüphanecilik bilimi konusunda incelemeleri vardır. Onun çok sayıdaki eserleri arasında *De Bibliothecis* de bulunmaktadır. Üç cilt halinde yazmış olduğu bu eser kayıptır. Fakat bu eseri kendisinden sonra gelen bilginler, Suetonius, Plinius ve Sevilla'lı Isi-

dorus'un kaynak olarak kullandıkları üzerinde durulmuştur. Ayrıca eseri parçalar halinde Funaiolli'nin topladığı da söylenmektedir[700]. Kayıp olan eserin içeriği konusunda pek fazla bilgimiz yok ise de, onun ilk kez kütüphanecilik konusunu inceleyen bir eser olması önemlidir. *De Bibliothecis* ve bir başka eseri olan *De Lectionibus*'un da bir kütüphane aracılığı ile halka tanıtıldığı sanılmaktadır. Aynı eserde ayrıca, Eski Yunanlılar'dan aldığı her çeşit kütüphanecilik deneylerinin, Caesar'dan aldığı bu konudaki emirlerin ve Roma'da kurmayı tasarladığı kütüphane ile ilgili düşüncelerin bulunmuş olabileceği düşünülmektedir[701]. Bu durumda eserde kütüphanenin hazırlık çalışmaları üzerinde durulduğunu söyleyebiliriz. J. E. Skydsgaard'a göre Varro gerçek anlamda bir kütüphaneci gibi davranmıştı ve gelecek nesiller onun eserini bu açıdan değerlendirebileceklerdir. Ayrıca kütüphanenin inşaatı da bu hazırlık çalışmaları sonucunda Caesar'ın ölümünden önce başlatılmış olabilir[702].

B. İMPARATORLUK DEVRİ

1. Kamuya açık kütüphaneler

a. Roma ve çevresinde tapınaklara bağlı olarak kurulanlar

a1. Gaius Asinius Pollio'nun Atrium Libertatis'de kurduğu kütüphane

Iulius Caesar'ın Roma'da bir halk kütüphanesi kurma fikri ve bunun için Varro'ya verdiği görev, onun ani ölümü ile dostu C. Asinius Pollio tarafından gerçekleştirilmiştir. M.Ö. 76 - M.S. 5 yılları arasında yaşayan Asinius Pollio, Caesar'ın dostu idi. Onu, Gallia ve Pharsalos'daki askeri hareketlerde ve iç savaşlar sırasında Pompeius'a karşı Caesar ile birlikte görüyoruz. A. Pollio genç yaşta politikaya girmiş ve Pharsalos'tan sonra Caesar tarafından kendisine *tribunus*'luk görevi verilmiştir. Afrika ve İspanya seferine gönderilen A. Pollio, İspanya'da valilik yapmıştır (M.Ö. 44-43). Caesar ölünce, önce Antonius ile arası açılmış ise de zamanla arası düzelince *consul*'lük görevi ile Gallia'nın yönetimine atanmıştır (M.Ö. 40). Burada da Octa-

vius ile Antonius adına mücadele etmiş ve Octavius tarafından bu eyaletten çıkartılmıştır. Ancak Octavius ile Antonius'un anlaşmaları üzerine A. Pollio da Roma'ya dönmüş ve Partlar'ın isyanını bastırmak üzere Illyria'ya gönderilmiştir. Burada galip gelen A. Pollio büyük bir ganimetle Roma'ya dönmüştür (M.Ö. 39). 80 yaşında ölen A. Pollio Atina'da eğitim görmüştür. Catullus'un ve Horatius'un dostu olan A. Pollio'ya Vergilius da dördüncü *egloga*'sını ithaf etmiştir. Bu kültürlü general aynı zamanda tarihçi, dramatist, şair ve çağı için etkili bir yazardı[703].

A. Pollio Illyria zaferinden sonra tıpkı diğer Roma generalleri gibi politikayı bırakmış ve zaferin tadını çıkarmak için kendini bilim ve edebiyat çalışmalarına vermiştir. Tıpkı Caesar'ın bir zamanlar kendisine karşı olan Varro'yu affederek ondan yardım istemesi gibi, A. Pollio da Octavius tarafından destek görmüştür. Bir barış devresine rastlayan bu dönemde iyi eserler veren A. Pollio'nun bizim için ilgi çekici yanı Roma'da ilk halk kütüphanesi'nin kurucusu olmasıdır (M.Ö. 39). Plinius *"Dünyada halka açık en eski kütüphane, savaş ganimetleri ile Asinius Pollio tarafından Roma'da kurulmuş olan kütüphanedir"* demektedir[704]. Plinius bir başka yerde ise *"Bu uygulama, kamu yararına dahice eserler ortaya koyan ve bir kütüphane kuran ilk kişi olan Asinius Pollio tarafından Roma'da gerçekleştirilmiştir. Bu uygulamada, daha önceden İskenderiye ve Bergama kralları tarafından yapılmış, onların kurduğu kütüphaneler arasında büyük bir yarışma olmuştur"* demektedir[705]. Ovidius ise *"Özgürlük bile benim, bilgi dolu kitaplar ile açılmış olan onun salonlarına yaklaşmama izin vermedi"* demektedir[706]. Suetonius da İmparator Augustus'un Roma'yı toprak yığınları halinden güzel bir kent haline getirdiğini, pek çok kamusal hizmet verdiğini anlatmakta ve bu arada *"Palatinus tepesinde bir porticus ile bir Yunan ve bir Latin kütüphanesi inşa ettirdi"* demektedir[707]. Eserin aynı bölümünde, çeşitli kişilerin kurduğu yapılar anlatılırken *"Asinius Pollio da Atrium Libertatis'i yaptırdı"* şeklinde ifadeye yer vermektedir[708]. Diğer Antikçağ yazarlarından da öğrendiğimiz bu kütüphaneyi ku-

ran A. Pollio, bu iş için Illyria'dan getirdiği serveti kullanmıştır. Roma'da generallerin savaşta ele geçirdiği ganimetler kendi özel mülkleri sayılırdı. Aemilius Paullus, Lucullus ve Sulla gibi kumandanların kazandıkları zaferler sonunda Yunanlılar'dan aldıkları kütüphaneleri kendi özel mülkleri saydıklarını biliyoruz. Octavius tarafından kendisine bu para ile halk kütüphanesi kurması önerilen ve bu konuda bilgi alması için Varro'ya gönderilen A. Pollio, daha önceki Roma generallerinin savaş ganimetlerini özel mülk olarak kendilerine alıkoymalarına karşılık, bu parayı halk kütüphanesi kurmak için kullanmıştır. A. Pollio'nun Varro ile ilişki kurmasıyla, Caesar'ın kütüphane kurma tasarısı, Octavius, A. Pollio ile Varro tarafından işbirliği ile gerçekleştirilmiştir[70]. Bu arada Varro ve A. Pollio her ikisi de politikadan çekilerek kendilerini edebiyat ve bilime vermişlerdi. Onların işbirliği yapmaları da doğaldı. Ayrıca imparatorluğun kültürel bakımdan desteklenmesi gerekiyordu. Böylece Varro, A. Pollio'nun bilimsel danışmanı oldu. A. Pollio halk kütüphanesi kurmakla, yazar ve düşünürlerin fikirlerini halka tanıtmak ve onlar tarafından benimsenmesini sağlamak için en iyi aracın kütüphane olduğunu düşünüyordu.

A. Pollio'nun Roma'da kurduğu ilk kamusal kütüphanenin yukarda söz ettiğimiz Antikçağ yazarlarının belirttiği gibi, Roma'da Traianus Forumu yakınında Atrium Libertatis'de yer aldığını biliyoruz. Kütüphane forumun inşasında yok olmuştur. Yapıldığı tarihe gelince, M.Ö. 39 Ekim zaferinden sonra yapılmış olmalıdır. Kütüphaneye sağlığında heykeli konulan tek yazar olan Varro M.Ö. 27 yılında öldüğüne göre, kütüphanenin bu tarihten önce inşa edildiğini düşünmek gerekir. A. Pollio belki de eski bir yapıyı onarmıştı[71].

Kütüphanenin yeri ve yaklaşık olarak yapım tarihini belirttikten sonra, öğrenebildiğimiz kadarıyla mimari özellikleri üzerinde de duralım. Kütüphanenin inşası ile uğraşan iki mimarın Bergama Kütüphanesi'nin planından esinlendikleri sanılmaktadır. Bergama Kütüphanesi'nde küçük depo odaları ile çevrilmiş geniş bir toplantı salonu bulunuyordu. Bu kütüphanede A. Pollio ile Varro'nun, içinde Ro-

ma'lı bilgin ve edebiyatçıların çalışabilecekleri, büst ve heykeller ile süslü böyle bir salonu benimsemiş oldukları anlaşılmaktadır. Bu planın Bergama Kütüphanesi'nden alınmış olabileceği düşünülmektedir[111]. Bu arada diğer Hellenistik kütüphanelerin model olarak alınmış olmaları mümkündür. Caesar ile Varro'nun Eski Yunan örneklerini tanıdıklarını biliyoruz. Suetonius'un bu yapıdan söz ettiğini belirtmiştik[112]. Bu arada yapının bir *porticus*'a bağlandığını açıklamaktadır. Zaten A. Conze de Bergama Kütüphanesi'nden söz ederken, kütüphanelerin *porticus*'lar ile birleştirilme adetinin Roma dünyasında da tanınmış olduğuna örnek olarak A. Pollio'nun kurduğu Atrium Libertatis'deki kütüphaneyi vermektedir[113]. Bu kütüphanenin genellikle bir *porticus* etrafına yerleştirilmiş odalar serisinden oluştuğu söylenebilir[114]. Atrium adı da sütunlarla veya odalarla çevrilmiş dört köşe bir inşaat alanını belirtmektedir. C. Callmer'e göre iki ya da daha çok oda kitap koleksiyonu için kullanılmakta idi. Daha sonraki durumunu bilmediğimiz bu kütüphanenin Traianus Kütüphanesi ile birleşmiş olduğunu söyleyebiliriz[115].

Mimari özellikler dışında kütüphanenin iç kısmına ilişkin süsleme konusunda bazı bilgilere sahibiz. Plinius bu kütüphaneden söz ederken, *"Orada yaşayan üstün yetenekli pek çok kişiden sadece biri için bu onur verilmiştir. Yol gösteren bir hatip ve vatandaş olarak ve büyük Pompeius tarafından, korsanlar ile yapılan savaştaki başarısı için kendisine bir ödül verilen ve hayatta iken heykeli dikilen ilk kişi Marcus Varro'dur"* demektedir[116]. Bu kütüphanenin ünlü yazarların heykel, büst ve madalyonları ile süslendiğini biliyoruz. Yalnız Roma'da bu tarihe kadar ölmüş bilgin ve edebiyatçıların heykelleri konurken, ilk kez bu kütüphaneye A. Pollio'nun yardımcılarından bilgin Varro'nun hayatta iken heykelinin konulmuş olduğunu Plinius'dan öğrenmiş oluyoruz. Buna karşılık, Vergilius ve Horatius gibi, onun çağdaşı ve dostu, değerli ozanların heykelleri konmamıştır. Bunun nedeninin, Varro'nun bu kütüphaneye emeğinin geçmiş olmasından mı, yoksa gene Plinius'un bir başka yerde belirttiği gibi[117] kütüphanenin heykeller ile süslenmesi âdetine onun

bizzat katkıda bulunmuş olmasından mı kaynaklandığını bilmiyoruz. Bundan başka, zaten A. Pollio'nun sanat eserleri ile ilgilendiği bilinmektedir. Illyria'dan alınan vergilerin kazancı yani savaş ganimeti ile kendini bu işe vermiştir. Bu sanat eserlerinden söz eden Plinius[718] bunları *"In Pollionis Asini monumentis"* deyimi ile belirtmektedir. *"monumenta"* kelimesi ile belirtilen bu heykeller ve büstler grubunun tümüne kütüphane içinde yer verildiği sanılmaktadır[719]. A. Pollio bu eserler ile başka yapıları da süslemiş olmalıdır. Böylece Augustus'un Roma'yı süsleme projesinde A. Pollio'nun etkili çalışmalar yaptığı anlaşılmaktadır.

Suetonius'a dayanarak bu kütüphanedeki eserlerin Eski Yunanca ve Latince olmak üzere iki ayrı gruba ayrılmış olduğunu söyleyebiliriz[720]. Hellenistik kütüphanelerde geliş yerleri ve yazılmış olduğu dillere bakılmaksızın konularına göre yani sistematik olarak ayrılmalarına karşılık, bu kütüphanedeki kitapların dillere göre Eski Yunanca ve Latince diye ayrıldığını görüyoruz[721].

A. Pollio'nun kurduğu bu kütüphanede ne tür çalışmaların yapıldığını biliyoruz. A. Pollio'nun kütüphanedeki çalışmaları arasında halk anlatımı veya halka anlatım (*recitationes*) diyebileceğimiz bir konu üzerinde durulduğunu biliyoruz. Kütüphanenin belli bir salonunda yazarların henüz yazdıkları ve yayımlanmamış olan eserlerini halka okuduklarını görüyoruz. Roma'da bilinmeyen benzer bir yöntem İskenderiye'deki *Museion*'da uygulanmış ve Iulius Caesar ile Varro bu yöntemi tanımış, benimsemişlerdir. Yazar dostlarını ve halkı bu salona davet ederek, eserlerini onlara okuyordu. Roma'da A. Pollio ile işlerlik kazanan bu âdet, Roma'nın kültür hayatında etkili olmuş ve bu faaliyetlerin sonucunda Roma'da konferans tarzı yerleşmiştir[722]. Böylece, zaten eleştirileri ile tanınan Pollio, henüz yükselmeğe çalışan yetenekli yazarların eserlerini yayımlamadan önce dinleyiciler önünde okumalarını ve böylece, onların eleştiri yolu ile daha iyi gelişmelerini sağlamış oluyordu[723]. Yazarların yetişmesi dışında, yayımlanacak olan eserler bu suretle siyasal ve ahlâkî açıdan da kontroldan geçmiş oluyordu[724]. A. Pollio'nun bu girişimleri günümüzde de-

vam eden konferans biçiminin buradan çıkarak gelişmiş olabileceğini düşündürmektedir.

Atrium Libertatis'de kurulan bu kütüphanenin niteliği üzerinde duralım: Örnek aldığını düşündüğümüz Eski Yunan modelleri, özellikle *Museion*'un kütüphanesi belli bir bilginler topluluğuna açıktı. Buna karşılık, Roma'da kurulan söz konusu kütüphaneden her aydın vatandaş yararlanabiliyordu. Bu durumda bu kütüphane, herkese açık olması özelliği ile bir halk kütüphanesi sayılabilir. Bugünkü anlamda halk kütüphanesi'nin bütün özelliklerini taşıyamasa bile kendi devri için, belli bir sınıf gözetmeksizin herkesin yararlandığı bir kütüphane durumundadır. Bu özellik Plinius'un sözlerinden de belli olmaktadır. Plinius, A. Pollio için *"İnsanların bilgilerini halka mal eden kişi"* demektedir[125]. Yazarların eserlerinin halk tarafından tanınıp onlara yararlı olması için A. Pollio'nun kurduğu bu kütüphanenin, günümüzde olduğu gibi, araç olduğunda kuşku yoktur. Zaten Iulius Caesar ve daha sonra Augustus'un izlediği politikaya göre halkın manevi birliğini sağlamlaştırmak amacıyla bu kütüphane entelektüel olan başkente yerleştirilmiştir.

a2. Palatium'daki Apollon Tapınağı Kütüphanesi

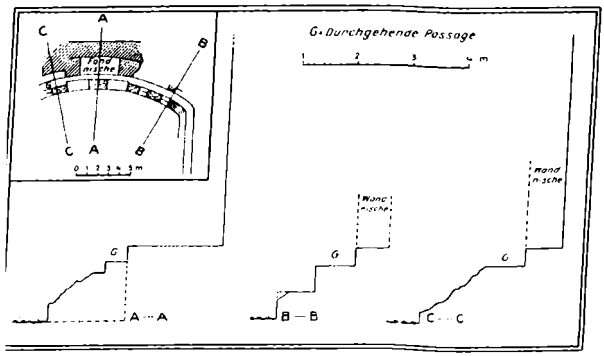
Augustus'un kültür faaliyetlerinin sonucu olarak kurulan bir diğer kütüphane de, Palatium tepesi üzerindeki, imparatorluk sarayına yakın olan ve M.Ö. 28'de açılan Apollon Tapınağının güneydoğusunda yer alan, bir *porticus*'un içerisine yerleştirilmiş kütüphanedir. Ovidius, içinde bu kütüphanenin kurulmuş olduğu ve Augustus tarafından inşa edilmiş olan Apollo Tapınağı'nın *porticus*'undaki, Danaus ve onun kızı ile ilgili figürleri tasvir ederken şöyle demektedir: *"Mermer dış sütunlar yerine Belid figürlerinin, kılıç çekmiş bir barbarın, eski veya modern dünyanın insanlarının aklına gelebilen bütün bu şeylerin yer aldığı gösterişli basamaklardan yukarıya çıkarken Tanrı'nın parlak tapınağına yönelmiş oldum*[126]. Suetonius da Augustus'dan söz ederken *"Apollo Tapınağı'nı ise, Palatinus tepesindeki yıldırım çarpmış olan evinin bulunduğu ve kâhin-*

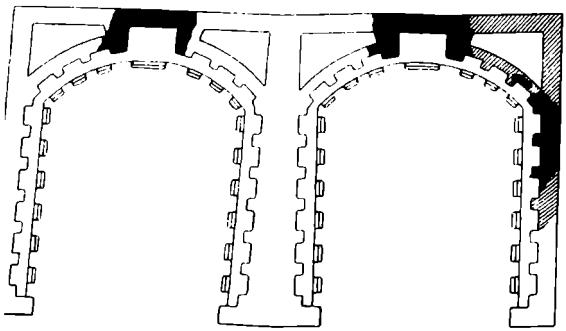
lerin Apollon'un bir ev istediğini bildirdikleri yerde kurdu. O, oraya bir porticus ile bir Yunan ve bir Latin kütüphanesi ekledi. Burası, onun son yıllarında sık sık Senatus'u topladığı ve askerlerin sayımını yaptırdığı yerdi" demektedir[127]. Bu kütüphanenin varlığı Cassius Dio'nun verdiği bilgi ile de açıklık kazanmaktadır. Cassius Dio *"Palatinus'daki Apollo Tapınağı'nı, onu çeviren bölgeyi ve kütüphaneleri tamamladı"*[128] şeklinde bu kütüphaneden söz etmektedir. Horatius'un verdiği bilgi ise daha çok bu kütüphanenin içinde yer alan kitaplar ile ilgilidir. O da *"Celsus ne için istekte bulunuyor? O, hazineleri araştırmak ve Palatinus'daki Apollon'un kabul etmiş olduğu yazılara el sürmekten uzak durmayı öğütlemiş olmalıydı"* demektedir[129]. Horatius'un söylemek istediği, Apollo Tapınağı Kütüphanesi'ndeki yazarların eserleri olmalıdır. Böylece çeşitli kaynaklardan varlığını öğrendiğimiz bu kütüphane *Bibliotheca Apollonis Palatini* adını da taşıyordu. Kütüphanenin, Domus Augusta'nın çok yakınında ve bugünkü Mils Villası'nın kuzey kısmında bulunmuş olduğu sanılmaktadır[130]. Kaynaklardan öğrendiğimiz gibi bu kütüphanenin, tapınağın yakınındaki *porticus*'da yer almış olduğu kesindir.

Augustus zamanında kurulmuş olan kütüphanenin kaderi ile ilgili olarak bazı bilgilere sahibiz. İlk kez M.S. 64 yılında Nero zamanında yanmış olduğunu sandığımız bu kütüphane İmparator Domitianus (M.S. 81-96) zamanında onanlmış olabilir. Çünkü Suetonius, İmparator Domitianus'dan söz ederken, açıkça Palatinus Apollo Tapınağı Kütüphanesi'ne değinmiyorsa *"Başa geçtiği sıralarda yok olmuş kitapların birer nüshasını her yerde aratarak ve eksiksiz kopyaların sağlanması amacıyla bu iş için görevlendirdiği kişileri İskenderiye'ye kadar göndererek, yanmış olan kütüphaneleri büyük masraflar karşılığında onarttığı halde yedi özgür sanatı ihmal etti."* demektedir[131]. Fronto'nun belirttiğine göre, M.S. II. yüzyılda Marcus Aurelius bazı kitaplar ile birlikte Yaşlı Cato'nun kitaplarını da bu kütüphaneden ödünç almıştır[132]. Bu durumda M.S. III. yüzyılda kütüphane henüz kullanılabilir durumda idi. M.S. IV. yüz-

yıl sonunda yaşamış olan Ammianus Marcellinus'un verdiği bilgiye göre, İmparator I. Iulianus zamanında (M.S. 193) Palatium Apollo Tapınağı yanmış ve yapılan yardımlar ile bazı kitaplar kurtarılmıştır. Ammianus Marcellinus bu konuda şöyle demektedir: *"Iulianus uyurken bile kendisini kederlendiren rüyalar ile rahatsız oluyordu. Bundan dolayı kendisi ve onun rüyalarını yorumlayan kimseler bunları dikkate alıyorlardı. Aynı şekilde 19 Mart'a rastlayan bir sonraki günü de dikkatlice incelemek zorunda kalmışlardı. Fakat daha sonra öğrenildiğine göre aynı gece, Apronianus'un yönetimindeki Palatinus Apollon Tapınağı ölümsüz kentte yandı. Bu sırada büyük bir çaba gösterilmemiş olsaydı, Cumaen kitapları da alevler arasında mahvolacaktı"*[733]. Bu yangının gerçekten Ammianus Marcellinus'un belirttiği gibi M.S. 193'de İmparator M. Didius Iulianus zamanında mı yoksa daha önce İmparator Commodus (M.S. 176-192) zamanında mı çıktığını bilmiyoruz. Kütüphane belki de İmparator Domitianus'un olası onarımından sonra yani M.S. II. yüzyılda tekrar yanmış ve onarılarak M.S. III. yüzyılda tekrar kullanılır hale gelmiş olabilir. Domitianus Yunan kitaplarını da kopya ettirdi (Suetonius, *Domitianus*, 20). Çünkü İmparator III. Gordianus (M.S. 238-244)da kendisine kitapsever dostu yaşlı Serenus Sammonicus'dan miras kalan kitapları koyduğu tek yer olarak Palatinus Kütüphanesi'ni göstermektedir[734]. Daha sonra İmparator Constans'ın Roma'yı 663 yılında ziyareti sırasında, bu kütüphanedeki eserleri Konstantinopolis'e götürmüş olabileceği de üzerinde durulmuş olan bir konudur[735]. Kitapların Konstantinopolis'e gittiğini kabul edersek, VII. yüzyıldan sonra varlığı kuşkulu olan bu kütüphaneden söz ederken Chartres piskoposu Jean de Salisbury, *"Polycraticus, seu de Nugis Curialium et Vestigiis Philosophorum"* adlı eserinde, 1176 yılında, Papa Büyük Gregorius'un Palatium Kütüphanesi'ni yaktırdığını ileri sürmüştür. Bu kütüphanenin VI. yüzyıla kadar yaşamış olduğunu sanıyoruz. Ancak verilen bu son bilgi doğru ise XII. yüzyıla kadar yaşamış olması gerekir[736].

G. Lugli'nin verdiği bilgiye dayanarak kütüphanenin, tapınağın güneydoğusunda yer alan duvarlara bitişik ve birer *apsis* ile son bulan iki salondan oluştuğunu öğreniyoruz"[37] (Lev. VI, Res. 2, 3). Onun açıklamalarına göre bu iki *apsis*'den kuzeydekinde yalnız *apsis* nişleri kalmış, güneydekinde ise *apsis*'in bir kısmı korunabilmiştir. Güney duvarında ve güney *apsis*'inin orta kısmında bir *podium*'un izlerine rastlanmıştır. Güney *apsis*'inin orta kısmında büyük bir niş yer alır. Nişlerin yan duvarları yapıya eklenmiştir, yani temel duvarları *apsis*'e doğru yuvarlaklaşır. Her iki yanda ufak nişler vardır. Ortadaki nişlerin önünden, merdivenle yukarı kata çıkılmaktadır. Nişlerin önünde üst kısmı nişlerin altına rastlayan ve orta nişin önünde daralan bir geçit oluşturan *podium* yer almaktadır. Bu arada kırmızı,

Lev. VI, Res. 2, 3: Roma'da Palatinus Apollon Tapınağı Kütüphanesinin planı ve apsisin kesiti (C. Callmer, aynı eser, s. 158, Res. 6-7).

yeşil ile sarı arası ve kahverengi tuğlalar, yanmış enkaz ve mermer parçaları bulunmuştur. Tuğlaların durumu, M.S. 64 yılında İmparator Nero zamanındaki yangını düşündürmektedir. Bu kütüphanenin rekonstrüksiyonunu Gregori ve V. Reina yapmışlardır. Roma'da İsveç Enstitüsü'nden Erik Sjöqvist de burada çalışmıştır. Bu yapının, plan ve inşa açısından Augustus devri yapılarına uyduğu anlaşılmaktadır. Yapılan rekonstrüksiyonda nişler de gösterilmiştir. Kütüphane odaları ile yapı biçimi Yunan, dış görünüşü ise Roma özelliği göstermektedir[38]. Odalar serisinin bir *peristyl* etrafında yerleştirildiğini sanıyoruz[39]. Kütüphane odalarını bir *porticus*'un arkasına yerleştirme âdetinin Roma dünyasında benimsenmiş olduğunu görüyoruz. Hellenistik devirde, Bergama Kütüphanesi'nde de bu uygulamaya rastlamıştık. Aynı şekilde bunun Atina'daki Akademia ve *Lykeion*'da, ayrıca İskenderiye sarayı *Museion*'undaki kütüphanelerde görülmesi, burada sütun dizileri bulunması, Apollo Tapınağı'ndaki bu âdetin daha eskiye dayandığını göstermektedir[40]. Ancak bir tapınağa ve imparator sarayına yakınlığı daha çok Pergamon'u akla getirir. Kitap rafları ise duvardaki nişlerin içerisinde yer alıyordu. C. Callmer'e göre bu şekliyle, *oikos* (okuma salonu) ile kitap depoları birleştirilerek yeni bir kütüphane tipi oluşturulmuştur[41]. Buna karşılık, H.J. de Vleeschauwer depo odalarının geniş bir salonun çevresinde yer aldığını düşünmektedir[42]. C. Wendel bu kütüphane için Serapeion ve Bergama örneklerinin benimsenerek burada uygulandığını söylemektedir[43]. Kütüphanede heykellerin de bulunduğunu sanıyoruz. Koruyucu tanrı olarak seçilen Apollon'un heykelini örnek verebiliriz[44].

Suetonius'a dayanarak bu kütüphanenin de diğer Roma kütüphanelerinde âdet olduğu gibi, Yunan ve Latin bölümlerine ayrılmış olduğunu biliyoruz[45]. İki kısımdan oluşan kütüphanenin yönetimi ya da burada kütüphanecilik görevi yapan kimselere ilişkin bazı bilgilere sahibiz. Bu konuda gene Suetonius'un bir cümlesi bizi aydınlatmaktadır. Onun, *"Fakat Augustus kütüphanelerini düzenlemekle görevli olan Pompeius Macer'e Caesar'ın göndermiş olduğu çok kısa bir mektuptan öğrenildiğine göre, bu eserlerden herhangi birinin*

yayımlanmasını yasakladı"[746] şeklindeki cümlesinden, Eski Yunan kökenli bir şair olan Pompeius Macer'in kütüphanecilik görevi yaptığını anlıyoruz. Bundan başka Suetonius, Augustus'un azatlı kölesi olan Hyginus için, *praefuit Palatinae bibliothece* olarak kütüphanede görevlendirildiğini de söylemektedir[747]. Augustus da Iulius Caesar gibi kütüphanenin yönetimini yabancılara değil Romalılar'a ve aynı zamanda resmi kişilere değil bilginlere vermiştir[748]. Romalı olan bu iki kişiden Ovidius'un arkadaşı P. Macer şair ve gramer bilginidir. İkincisi G. Iulius Hyginus ise azat edilmiş bilgili, filolog bir köledir. Çok sayıda öğrenciye ders veren J. Hyginus, yokluk içinde ölmüştür. Yani yüksek bir maaş almıyordu. Bu bilgilerden başka Juste-Lipse de, kütüphanede sadece bir duvarla ayrılan Yunan ve Latin bölümlerinin bulunduğunu belirten iki yazıttan söz etmektedir[749]. Yazıtlardan birisi Palatinus Kütüphanesi'nin Yunan bölümünün yöneticisinin mezar yazıtı idi. Diğeri de Latin bölümünün Tiberius zamanındaki kütüphanecisi Antiokhos'un mezar anıtıdır[750]. Başka bir yazıt da Latin bölümünün kütüphanecisi ve imparatorun Latince mektuplarına bakan yardımcısı olan Alkibiades adlı bir Yunanlı'dan söz eder[751].

Palatium Apollon Tapınağı Kütüphanesi imparatorun sarayına yakındı. Bu da bize imparatorun kütüphaneyi kullanmış olabileceğini ve onunla ilgilendiğini göstermektedir. Burası kütüphane olarak kullanıldıktan başka, Augustus'un imparatorluğunun sonuna doğru Senatus komitesinin toplantı yeri ve konferans salonu olarak da kullanılıyordu[752]. Burada Horatius'un eserleri de vardı (Horatius, *Epist.*, II, 1, 214-216). Iuvenalis'in verdiği bilgiye göre Latince kısmında Roma hukuku ve anayasası ile ilgili eserler titizlikle toplanmış ve bu eserler Senatus'un çalışmaları için kullanılmıştır[753]. H. J. de Vleeschauwer'e göre bu durumda kütüphane onun kültür politikasına hizmet etmesi dışında, yönetimle ilgili eserlerin her an el altında bulundurulması amacı ile kurulmuştu. Özellikle hukuk kitaplarının varlığı, Roma'nın ünlü hukuk okulunun burada olabileceğini akla getirmektedir[754]. Bu kütüphanenin bugünkü anlamda bir meclis kütüphanesi'ne benzetilebileceğini söyleyebiliriz.

a3. Octavia Porticus'u Kütüphanesi

Augustus Campus Martius'ta yani Mars Alanı'nda Capitolium ile Tiber nehri arasında, kız kardeşi Octavia için Octaviana adını taşıyan bir *porticus* inşa etti[755] (Lev. VII, Res. 1). Bu *porticus* içerisine bir de kütüphane yapıldığını biliyoruz. Plutarkhos, İmparator Augustus'un, kız kardeşi Octavia'nın oğlu Marcellus'un anısını yaşatmak amacıyla kendi adını taşıyan *porticus*'un içerisinde bir kütüphane yaptırdığını söylemektedir[756]. Bu konuda diğer kaynaklarda da bazı bilgilere rastlıyoruz. Cassius Dio, Octavianus'un Dalmatia'lıları yendikten sonra kazandığı ganimet ile *porticus*'u ve daha sonra da kütüphaneyi kız kardeşi Octavia adına yaptırdığını söylemektedir[757]. Ovidius da Marcellus tiyatrosu yakınında Augustus'un kurduğu Porticus Octavia ve kütüphanesi'nden söz etmektedir[758]. Böylece Antikçağ ya-

Lev. VII, Res. 1: Roma'da Octavia Porticusu Kütüphanesi (L. Pinner, aynı eser, s. 49)

zarlarından öğrendiğimize göre Augustus Dalmatia'lıları itaat altına aldıktan sonra (M.Ö. 9) kazandığı ganimetler ile kız kardeşi Octavia için bir *porticus* ve daha sonra burada bir kütüphane yaptırdığı anlaşılmaktadır. Bu yapı ile Augustus, yeğeni Marcellus'un anısını yaşatmak istediğine göre, yapının inşası ancak Marcellus'un ölümünden (M.Ö. 23) sonra tamamlanmış olabilir. Bu nedenle ganimetler alındıktan yani M.Ö. 9'dan kısa bir süre sonra *porticus* ve kütüphanenin inşa edilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Modern araştırıcılar yapının bu tarihlerde inşa edilmiş olabileceği konusunda birleşmektedirler[759]. Kütüphanenin daha sonraki kaderine ilişkin bazı bilgiler edinmekteyiz. Cassius Dio, İmparator Titus'un Campania'da bulunmadığı sırada Roma'da büyük bir yangın çıktığını ve bu yangında pek çok önemli yapının yanı sıra, kitaplarla birlikte Octavia yapılarının da yandığını anlatmaktadır[760]. Bu bilgiden çıkardığımız sonuca göre İmparator Titus zamanında (M.S. 79-81) hem Octavia *Porticus*'u Kütüphanesi'nin yapısı hem de içindeki kitaplar yanmış olmalıdır. Sözü edilen bu yangın, Titus zamanında çıkan ve M.S. 80 yılında Roma'da üç gün süren büyük yangın olmalıdır[761]. Ancak daha sonra bu kütüphane İmparator Domitianus (M.S. 81-96) zamanında onarılmış olabilir. Suetonius, İmparator Domitianus'un Roma'nın yanmış kütüphanelerini onarttığını, eksik kitapları İskenderiye'ye görevliler göndererek tamamlattığını, bu iş için çok para harcadığını söylemektedir[762]. Ancak verilen bu bilgide Octavia Porticus'u Kütüphanesi açıkça belirtilmemiştir. Bu arada onun da onarılıp kitaplarının tamamlandığı varsayılabilir. Daha sonra ikinci bir yangın geçirmiş olan kütüphanenin, ithaf yazıtlarından, M.S. 203 yılında İmparator L. Septimius Severus ve Caracalla zamanında restore edilmiş olduğunu öğreniyoruz[763].

Bugün Roma'daki San Angelo Kilisesi'nin yakınında bulunan Porticus Octavia'da 1860 yılında arkeolog Pellegrini'nin yaptığı kazılarda kütüphaneye ait olduğu sanılan bir salonun izlerine rastlanmıştır[764]. Metellus'un *porticus*'u üzerine inşa edilen Porticus Octavia kare şeklinde ve çift sütunlu idi, yakınında Iupiter ve Iuno tapınakları vardı[765]. Kütüphanenin bu salonların arkasında yer aldığı sanılmakta-

dır. Conze kütüphanelerin *porticus*'lar ile birleştirilme geleneğine örnekler verirken Octavia *Porticus*'undaki kütüphaneyi de belirtmektedir[766]. Ancak bu kütüphane ile ilgili izler kayıp olduğundan[767] kütüphanenin tapınağa bağlantısını kesin olarak söyleyemiyoruz. Apollon Tapınağı Kütüphanesi'ne bazı yönleri ile benzediği göz önüne alınarak, onunla aynı plana sahip olabileceği üzerinde durulmaktadır[768]. Atina'daki *Museion*, *Lykeion* ve İskenderiye sarayına bağlı *Museion*'daki kütüphaneler de sütun dizileri ile bağlantılıdırlar[769].

Yazıtlardan öğrendiğimize göre kütüphane Yunan ve Latin kısımlarından oluşuyordu[770]. Birbirinden ayrı olan bu kısımların içinde, alışılageldiği gibi, Hellenistik örneklerde görüldüğü şekilde, içinde kitapların saklandığı salon veya odalar ile bir okuma salonunun bulunduğu sanılmaktadır[771].

Bu kütüphanede çalışmış olan kütüphaneciler konusunda da bazı bilgilere sahibiz. Augustus, Octavia Kütüphanesi'nin yönetimini azatlı köle olan şair, gramerci ve bilim meraklısı C. Melissus'a vermiştir[772]. Böylece Augustus da Iulius Caesar'ın güttüğü politikayı izleyerek, Roma kültürünü Latin temele dayandırmak istemiştir. H. J. de Vleeschauwer'e göre Augustus Hellenistik kültürün yayılmasına karşılık Romalılığı geliştirme fikrini benimsemiştir[773].

Octavius *Porticus*'undaki kütüphanenin Augustus'un politikasına uygun olarak halka hizmet amacıyla kurulduğu söylenebilir. Bu *porticus*'da ayrıca resimlerle süslenmiş bir okuldan da söz edilmektedir[774]. Bu resimler daha çok mitolojik konuludurlar. Fakat bu okulun kütüphane ile bağlantılı olup olmadığını ya da kütüphanenin okulun hizmetinde bulunup bulunmadını bilmiyoruz.

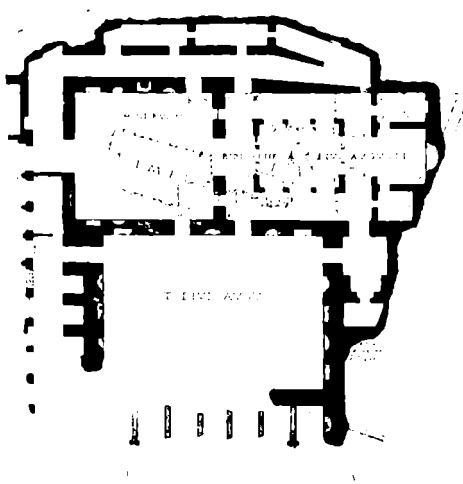
a4. Augustus Tapınağı Kütüphanesi (Bibliotheca Templum Divi Augusti)

Roma'daki *Palatinus* tepesinde Tiberius'un Sarayı (Domus Tiberiana) için yapılmış olduğunu sandığımız bu kütüphane konusunda kaynaklarda bazı bilgiler bulunmaktadır. İmparator Tiberius (M.S. 14-37) annesi Livia'nın yardımı ile onun inşasına başlamıştır[775], fa-

kat yapı bitmemiştir. Suetonius'un verdiği bilgiye göre hükümdarlığı hiçbir büyük anıtla belirlenmemiş, tamamlanmadan bırakılmıştır. Ancak Augustus Tapınağı ve Pompeius Tiyatrosu'nun yapımı için girişimde bulunmuştur[776]. Templum Novum arvales dosyalarında görüldüğü gibi İmparator Caligula (M.S. 37-41) başa geçer geçmez, 38 yılında burayı tamamlatmıştır. Suetonius, Caligula'dan söz ederken *"Tiberius'un tamamlanmamış olarak bıraktığı eserleri, Augustus Tapınağı ve Pompeius Tiyatrosu'nu tamamladı"* demektedir[777]. Sözü edilen Augustus Tapınağı'nın bitişiğinde Tiberius tarafından bir çift kütüphane yapıldığını da kaynaklar söylemektedir. Tapınak M.S. 69 yılında ayaktadır[778]. Plinius'un söylediği gibi[779] Palatinus'da çıkan yangın sonucunda, M.S. 79 yılından önce bu tapınak yanmış olabilir. İmparator Domitianus tarafından bazı yapıların restore edildiğini biliyoruz. 88 yılından önce Augustus Tapınağı da bu yapılar ile birlikte restore edilmiştir[780]. 158-160 yılları arasında basılan sikkelerden bazı yapıların onarıldığı anlaşılıyor ise de Antoninus Pius'un onarttığı yapılar arasında bu tapınağın bulunup bulunmadığını bilmiyoruz[781]. Onun son kez 298 yılında askeri bir diplomada adı geçmektedir. Tapınağın 298 yılına kadar ayakta olduğu belirlendiğine göre, ona bağlı olan kütüphanenin de varlığını sürdürdüğünü düşünebiliriz. M.S. II. yüzyılda M. Cornelius Fronto[782] ve onun öğrencisi olan, gene aynı yüzyılda yaşamış Aulus Gellius, kütüphanenin varlığından söz ederler. Aulus Gellius *"Sulpicius Apollinaris ve ben, ortak dostlarımızdan bazıları ile birlikte Tiberius Sarayı Kütüphanesi'nde otururken Marcus Cato Nepos'un adını taşıyan bir kitap bize getirildi"* demektedir[783]. Daha sonra ise F. Vopiscus gene *"Bibliotheca Domus Tiberianae"* adlı bir kütüphaneden söz etmektedir. Kendisi *"Tiberius Sarayı'nda bana gerekli olan kitapları kullandım"* demektedir[784]. Böylece M.S. II. ve III. yüzyıllarda Tiberius'un kütüphanesi veya sadece onun kurduğu bir kütüphaneden, Tiberius Sarayı Kütüphanesi olarak söz edilmektedir. Anladığımıza göre, IV. yüzyılda Tiberius'un sarayındaki kütüphane veya hiç olmazsa onun kitapları durmaktadır. Flavius Vopiscus onları kullanmıştır. Augustus

Tapınağı'nın arkasında bir arşiv binası ile birlikte yer alan kütüphanenin ve bu arşiv binasının V. yüzyılda Santa Maria Antiqua Kilisesi'ne dönüştüğünü öğreniyoruz[785]. Bu durumda V. yüzyılda artık kütüphanenin varlığı söz konusu olamaz.

C. Huelsen'in Augustus Tapınağı ve Kütüphanesi'nde yaptığı arkeolojik araştırmalar sonucunda çıkan kalıntılar bize bazı bilgiler vermektedir[786]. Kütüphane Palatinus'un kuzeybatı köşesinde kilisenin yıkıntıları arasından çıkartılmıştır (Lev. VII, Res. 2). C. Huelsen Palatinus'un kuzeybatısında ortaya çıkartılan ve V. yüzyılda Santa Maria Antiqua Kilisesi'ne çevrilen kütüphanenin Tiberius'un kurduğu kütüphane olduğunu iddia etmektedir. C. Wendel ise, Plinius'un bu kütüphaneyi Palatinus'da göstermesine dayanarak, kütüphanenin Tiberius'un sarayındakinden ayrı bir kütüphane olduğunu kabul etmektedir[787]. Buna karşılık, H. J. de Vleeschauwer'e göre söz konusu iki kütüphane aynı kütüphanedir[788]. Tiberius Sarayı Kütüphanesi'nin (Bibliotheca Domus Tiberianae) Augustus Tapınağı Kütüphanesi ile çok yakın olmaları, ikisinin aynı kütüphane olduğunu düşündürmek-

Lev. VII, Res. 2: Augustus Tapınağı Kütüphanesi planı (C. Huelson, The Roman Forum, s. 176, şek. 101).

tedir. Bazı araştırıcılar ise kütüphanenin kitaplarının bir yapıdan diğerine taşınmış olabileceği üzerinde dururlar[789]. Tiberius Sarayı'ndan çok kalıntı bulunmayışı[790] bunu kanıtlamamızı önlemektedir. Bundan başka, Tiberius Sarayı Kütüphanesi'nin Palatinus üzerinde bulunmuş olması, bazı araştırıcıları bu kütüphanenin arşiv binası (Scrinia Praefecturae urbanae) ile aynı yapı olduğu şeklinde düşündürmektedir[791]. Bu kütüphane ile arşiv binası, içindeki kitapların farklı oluşları ile de aynı olamazlar. İki kütüphanenin aynı olduğunu kabul etmesek bile, yakınlıkları nedeniyle, hiç değilse içeriği açısından aynı olmalıdırlar. Kitapların birinden diğerine taşınmış olabileceği de düşünülebilir.

Kütüphane için yer olarak forum ve imparatorluk sarayına yakın bir yer seçilmesi kütüphanenin durumu için elverişlidir. Yapının yönü ise Bergama, Ephesos ve Timgad kütüphanesi örneklerinde olduğu gibidir. Sabah ışığına açık olan kütüphanenin cephesi kuzeydoğuya bakacak şekilde yapılmıştır. Dikdörtgen planlı bir salondan oluşan kütüphaneyi granit sütunlar ile desteklenen bir *porticus* çevirir. A. Conze, Roma'daki kütüphanelerin *porticus*'larla birleştirilmiş olması kuralına, Roma Forumu'ndaki Augustus Tapınağı'nda rastlandığını belirtmektedir[792]. Yapının sağındaki iki oda tapınağın uzunluğu boyunca devam eder. Merkezi salon okuma odası olarak kullanılıyordu. Yanlardaki kısımlar ve odalar ise kitap depoları olarak işe yarıyordu[793]. C. Callmer ise bugün burada Domitianus tarafından yaptırılan bir yapı kompleksi bulunduğunu belirtir ve Augustus Tapınağı olarak gösterilen dört köşe odanın tapınak olmadığını, arkasındaki odaların ise kütüphane ile ilgisi bulunmadığını söyler. Divi Augusti Tapınağı'nın ve onun kütüphanesi'nin henüz belirlenemediğini ileri sürer[794].

Bu kütüphanenin iç dekorasyona ilişkin az da olsa bazı bilgiler bulunmaktadır. Burada bronzdan Apollon heykelinin bulunduğunu biliyoruz. Plinius bize bu konuda bilgi verirken, *"Augustus Tapınağı Kütüphanesi'nde ayak parmağından itibaren elli adım yüksekliğindeki Tuscan Apollosu'nu görüyoruz. Bronzun kalitesinin mi*

yoksa eserin güzelliğinin mi daha ilgi çekici olduğu bir sorundur" demektedir[795]. Kütüphanenin içinde bulunan diğer bir Apollon heykelinden ise Suetonius söz etmektedir. Suetonius da *"Doğum gününün kutlandığı sonuncu kez yeni tapınağın kütüphanesine konmak üzere Syrakusai'dan iyi bir işçiliğe sahip büyük bir Apollon Temenos heykeli getirilmişti. Bu heykeli oraya armağan etmesi rüyasında kendisine bildirilmişti"* demektedir[796]. Bu bilgiler kütüphanenin içine eski geleneklere uyarak heykeller konulduğu ve kütüphanenin bunlarla süslendiğini göstermektedir.

a5. Barış Tapınağı Kütüphanesi (Bibliotheca in Templum Pacis)

İmparatorluk çağında Roma'da kurulan önemli kütüphanelerden biri de Barış Tapınağı Kütüphanesi'dir. İmparator Vespasianus (M.S. 69-79) Iudea seferinden (M.S. 71) zengin ganimetle dönmüş ve elde ettiği paralar ile pek çok kamusal yapıyı inşa ettirmiş ya da onartmıştır. Bu arada çok değer verdiği Barış (Pax) Tanrıçası için Forum Pacis'de bir tapınak yaptırmıştır (M.S. 75)[797]. İşte bu tapınağa yakın bir yerde ve Via Sacra üzerinde M.S. 71-75 yılları arasında kurulduğunu sandığımız kütüphane, bugünkü Saints Come ve Damien kiliselerine yakın bir yerde bulunuyordu.

Barış Tapınağı ve kütüphanesi konusunda kaynaklarda bazı bilgilere rastlıyoruz. Plinius, Roma'nın diğer belli başlı yapılarını sayarken Augustus'un anısına yapılan Barış Tapınağı'ndan söz etmekte ve bu yapının İmparator Vespasianus (M.S. 69-79) zamanında yapıldığını söylemekte[798] fakat kütüphaneden söz etmemektedir. II. yüzyılda Aulus Gellius doğrudan doğruya kütüphaneden söz etmekte ve mantık konusundaki bilgisini arttırmak istediğini belirtirken *"bilgili bir insan olan Varro'nun öğretmeni Lucius Aelius'un Proloquia konusundaki açıklamalarını içine alan eserini büyük bir çaba göstererek aradım ve onu Barış Kütüphanesi'nde buldum"* demektedir[799]. Aulus Gellius bir başka yerde de *"Benim bu dostum, kendine güvenen bilgin bir kişinin bazı sözlere lâyık olduğunu düşünerek şöyle dedi: Çok bilgili bir adam olan Sinnius Capito'nun tek cilt-*

te toplanmış ve Barış Tapınağı'na konmuş olduğunu sandığım pek çok mektubu vardır" şeklinde bilgi vermektedir[800]. Aulus Gellius'un bu sözleri Barış Tapınağı Kütüphanesi'nde yer alan Lucius Aelius'un mantık ve gramer konusundaki eserlerine ve Sinnius Capito'nun mektuplarına işaret ederek, kütüphanenin varlığını ortaya koymuş olmaktadır. III. yüzyıl sonunda bu kütüphanede edebiyat eleştirilerinin yapıldığı, dolayısıyla kütüphanede bu çeşit eserlerin bulunmuş olduğunu öğreniyoruz[801]. Kuruluşu ve içerisindeki bazı kitaplara ilişkin bu şekilde bilgi aldığımız kütüphaneye daha sonra ne olduğu konusunda kaynaklarda bilgiler vardır. Kütüphanedeki koleksiyonların Commodus zamanında Forum Pacis'de başlayan yangın sonucunda (M.S. 192) yok olduğunu öğreniyoruz. Aynı yangında tıp bilgini Galenos'un bazı eserlerinin yok oldukları bilinmektedir. Bu eserlerin kopyaları da yoktu.[802] Daha sonra L. Septimius Severus (M.S. 208-211) ve Caracalla (M.S. 212-217) zamanında kütüphanenin onarıldığını öğreniyoruz. M.S. IV. yüzyıl sonlarında yaşayan Ammianus Marcellinus, Roma'nın gösterişli yapılarından söz ederken Barış Tapınağı'nı da saymaktadır[803]. Bu durumda Barış Tapınağı henüz ayaktadır. Bu sırada kütüphane de kullanılıyor muydu bilmiyoruz. Ancak L. Septimius Severus'un zamanındaki onarımdan sonra tapınak ile birlikte kütüphanenin de kullanılır halde olduğu düşünülebilir.

Tapınak ve kütüphanenin Roma'daki Forum Pacis'de yer aldığını söylemiştik. Bu forum üç kenarı sütunlarla çevrilmiş bir meydan durumundadır. Doğudaki kısım beş büyük odanın yer aldığı bir geçitten oluşmaktadır. Bunun ortasında yer alan üç oda sütunlu bir bağlantı ile *stoa*'ya açılıyordu. Bu odaların merkezde olanı ve en büyüğünün içerisinde heykel koymak için bir *apsis* bulunuyordu. Burasının Templum Pacis olduğu belirtilmiştir. Dıştaki odalar kütüphane olarak kullanılmamıştır. Kütüphane için tapınağın (Templum Pacis) iki tarafındaki iki salonun uygun olduğu düşünülebilir. Bunun nedeni âdet olduğu gibi kütüphanenin Yunan ve Latin bölümlerine ayrılmış olmasıdır. Apollon Tapınağı'nda olduğu gibi burada da bu

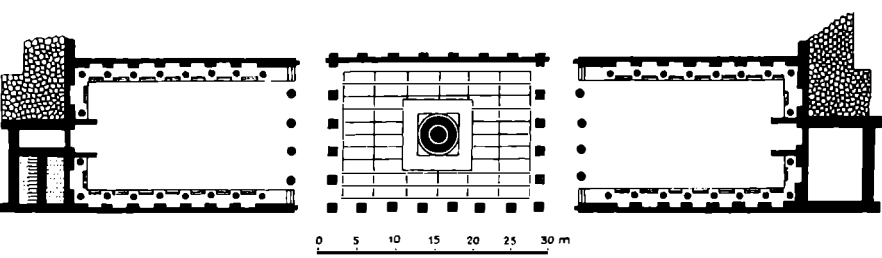
iki bölüm yan yana değildir. Böylece Forum Romanum'un kuzeydoğusundaki Barış Tapınağı iki kitap salonunun ortasında ve onları birbirinden ayıracak şekilde idi. Âdet olduğu gibi *porticus* ile arkasındaki depo odaları burada da görülmektedir. Edinilen bu bilgilere karşın gene de kütüphane odasının inşa şekli, koleksiyonları ve diğer çalışmalar konusunda kesin bilgimiz yoktur[804].

a6. Ulpia Kütüphanesi (Bibliotheca Templi Traiani)

1812 yılında Fransızlar'ın yaptıkları arkeolojik kazılar sonucunda gün ışığına çıkartılan[805] Ulpia Kütüphanesi, İmparator Traianus'un (M.S. 98-117) Roma'da 113 yılında Traianus Forumu'nda (Forum Traiani) kurdurduğu çift kütüphanedir. Bu iki kütüphanenin ortasına, yaptığı eserlerin anısına kendi adını taşıyan Traianus Sütunu'nu diktirmiş, Traianus ve Plotina tapınaklarını yaptırmıştır[806]. Bu konuda kaynaklarda bilgilere rastlıyoruz. M.S. II. yüzyılda Aulus Gellius Traianus Tapınağı'ndaki kütüphanede çalışırken, *praetor*'luk emirlerinin eline geçtiğini söylemekle bu kütüphanenin varlığını da haber vermektedir[807]. A. Gellius Traianus Forumu'ndaki tapınakta bulunan kütüphane için "Bibliotheca Templi Traiani" (Traianus Tapınağı Kütüphanesi) demekte ve II. yüzyılda henüz Ulpia Kütüphanesi adı geçmemektedir. Ancak M.S. IV. yüzyılda Flavius Vopiscus bu kütüphane için "Ulpia Kütüphanesi" adını kullanmaktadır. Bu yazar İmparator Aurelianus hakkında Ulpia Kütüphanesi'nde yer alan *libri lintei*'de bilgi bulunabileceğini söylemektedir[808]. Gene aynı kaynakta bu kütüphaneden sık sık söz edilmekte ve kendi zamanında bu kütüphanenin Diocletianus Hamamları'nda bulunduğu ve kendisinin oradan yararlandığı belirtilmektedir[809]. Böylece bir zamanlar Ulpia Kütüphanesi'nin Diocletianus Hamamları'nda bulunduğunu anlamış oluyoruz[810]. M.S. II. yüzyılda Aulus Gellius'un söylediği gibi Traianus Tapınağı'nda yer alan kütüphanenin, M.S. IV. yüzyılda F. Vopiscus'un da söylediği gibi, Diocletianus Hamamları'nda yer aldığı belirlenmiştir. Fakat V. yüzyılda tekrar eski yerine taşınmıştır. Şair piskopos Sidonius Apollinaris (M.S. 430-479) zamanında kütüphane koruyucusunun himayesine girmiş ve onun heykeli Traianus

Forumu'na konmuştur[811]. Böylece M.S. IV. yüzyılda kütüphanenin geçici olarak Diocletianus Hamamları'na taşınmış olabileceğini düşünebiliriz. Ancak bu taşınmanın nedenini bilemiyoruz. Daha sonra VI. yüzyılda kütüphanenin varlığından emin olamıyoruz. Çünkü Cassiodorus, Traianus Forumu'ndaki yapılardan söz ederken bunların hepsinin ayakta olduğunu söyler. Fakat bu arada kütüphanenin hiç adı geçmez[812]. Kütüphanenin tahrip olup olmadığını bilmiyoruz. Fakat Roma'nın Vandallar tarafından istilâ edilmesine kadar ayakta kalmış olabilir.

Traianus Forumu'ndaki Ulpia Kütüphanesi aynı forumda yer alan Ulpia Bazilikası ile Traianus Tapınağı arasında yer almaktadır. Damascus'lu mimar Apollodoros tarafından inşa edilen ve sonradan adı geçen bazilika ile birleşen bu kompleks dikdörtgen bir avlunun içerisinde bulunur (Lev. VII, Res. 3). Ortada Traianus Sütunu ve bunun iki tarafında karşılıklı iki dikdörtgen planlı kütüphane salonu vardır. Roma devrinde imparatorların öldükten sonra tanrılaştırılmaları gelenek halindeydi. Bu nedenle mezarları da kutsal sayılıyordu. Tanrılaşmış Traianus'un mezarı kütüphanelerin ortasındaki, 30 m. yüksekliğe sahip, Paros mermerinden yapılmış bu sütunun altında bulunmaktadır. Bu sütunun üzerindeki büyük kabartma grupları bazilikanın *porticus*'undan ve her iki kütüphaneden görülüyordu. Sütunun şekli bir papirüs rulosuna benziyordu. Onun bu iki kütüphane arasında yer alması, Traianus'un yaptığı Dak savaşlarını göste-

Lev. VII, Res. 3: Roma Ulpia Kütüphanesi kesiti (C. Callmer, aynı eser, s. 163, Res. 9).

ren anıtsal bir yapı oluşturmak istemesindendir. Spiral şeklinde frizler ile süslenmiş olan bu sütun renklidir ve çeşitli yerlerinde metal parçaları vardır[813]. Kütüphane salonları, Venedik Meydanı'nda yer alan yapılar ve Via del Impero nedeniyle ortaya çıkarılamamış ise de meydanın altındaki tavan betonla desteklendikten sonra yol açılarak inceleme yapılabilmiştir[814].

Kütüphane salonları 27x17 m. boyutlarındadır ve duvarlarında dikdörtgen şeklinde ve öne doğru çıkıntılı duvarlar ile sınırlandırılan 16 niş vardır. Burası sütunlu bir geçit ile meydana açılmaktadır. Duvar nişleri dolap yerleştirilecek şekilde olduğundan yapının kütüphane olduğu düşünülebilir[815]. Buna karşılık, kütüphanedeki büyük salonun toplantı ve konuşmalar için kullanıldığı da ileri sürülmektedir[816]. Dolapların (*armaria*) tahtadan olduğu ve kapılarının bulunduğu sanılmaktadır[817]. Flavius Vopiscus bizzat Tacitus'un imzaladığı bir kitabı Ulpia Kütüphanesi'nde altıncı kasaya koyduğunu anlatır[818]. Bu bilgi, kütüphanede kitap kasalarının bulunduğunu ve bunların numaralanmış olduğunu göstermektedir. Traianus Sütunu'nun bulunduğu avluya bakan giriş kısmında duvar yoktur ve dört sütun bulunmaktadır. Salonların doğu ve batı tarafı boyunca nişlerin her iki yanında alçak bir *podium* yer almaktadır. Dikdörtgen şeklindeki nişlerin içlerinde mermer kalıntıları bulunmuştur. Bu nişlerde de kitap ruloları saklanıyor olmalıydı. Her nişin önünden *podium*'a üç basamaklı bir merdivenle çıkılıyordu. Oda ile merdivenin arasında bulunan sütun parçaları olasılıkla üst kısımdaki balkonu taşıyan sütunların parçaları olabilir. Kütüphane salonlarının arkasında üst kata çıkan iki merdiven vardı. Merdivenlerden biri üstte yer aldığı düşünülen kat veya galeriye, diğeri de kütüphanenin çatı kısmına çıkıyordu. Salonun merkez eksenindeki küçük nişte bir heykel bulunuyordu[819]. Zaten kütüphane salonlarının heykeller ile süslendiğini biliyoruz. Ünlü hatip ve İmparator Numerianus'un Ulpia Kütüphanesi'nde heykelinin dikildiğini ve heykelin yanında *"Zamanın en güçlü hatibi Numerianus Caesar'a"* sözlerinin yazılı bulunduğunu F. Vopiscus'dan öğreniyoruz[820].

Ayrıca kütüphanenin tarihçesini anlatırken burada şair Sidonius Apollinaris'in heykelinin de olduğunu belirtmiştik[821].

Bu kütüphanenin gene Roma'da âdet olduğu gibi Eski Yunan ve Roma bölümlerinden oluştuğu ve bunların Traianus Sütunu ile bölünmüş olduğunu biliyoruz[822]. Bu nedenle kütüphanede Yunan ve Romalılara ilişkin kitapların bulunmuş olması gerekmektedir. Kütüphanenin yöneticisi (*procurator bibliothecarum Divi Traiani*) olan *procurator* Annius Postumus onuruna yazılmış bir yazıt Ostia'da bulundu (*CIL*, XIV, 5352). Aulus Gellius, Traianus Tapınağı Kütüphanesi'nde değerli *praetor*'luk emirlerinin eline geçtiğini söylemektedir[823]. Ayrıca bu kütüphanede Tacitus'un eliyle imzalanmış olan Senatus kararlarının bulunduğu dolapların numarasını belirtir[824]. Aynı kaynakta Ulpia Kütüphanesi'nde *libri lintei* bulunduğu anlatılmaktadır[825]. Böylece kütüphanenin kitapları daha çok Aulus Gellius'un söylediği şekilde *praetor*'luk emirleri, F. Vopiscus'un belirttiği gibi *libri lintei*[826], senatus kararları (*Senatus consulta*) ve imparatorun anıları gibi resmi nitelikte eserlerdi. Ulpia Kütüphanesi bu niteliği ile halka açık bir kütüphane olmaktan çok, bir arşiv olarak düşünülmüştür[827]. Geç Antik devre kadar önemini yitirmediğini düşündüğümüz bu kütüphane, Roma kütüphanelerinin gelişmesinde önemli rol oynamış olmalıdır.

a7. Tibur'daki Hercules Tapınağı Kütüphanesi

Roma yakınlarındaki Tibur'da Hercules Tapınağı'nda bir kütüphanenin bulunmuş olduğu konusunda kaynaklarda bazı bilgiler vardır. Aulus Gellius'un bu kütüphane ile ilgili olarak verdiği bilgilere göre, kar suyunun içilip içilmemesi konusunda tartışma çıkmıştır. Bu sırada Hercules Tapınağı'nda yer alan kütüphaneye başvurularak buradan Aristoteles'e ilişkin bir eserin bu konuyu incelemek için alındığı anlatılmaktadır[828]. Gene Aulus Gellius aynı eserin bir başka yerinde, Tibur Kütüphanesi'nde Claudius'un, *Quadrigarius* adlı, gramer ile ilgili bir eserinin bulunduğundan söz etmektedir[829]. Böylece Tibur Kütüphanesi'nin hiç değilse Aulus Gellius'un yaşadığı sırada,

M.S. II. yüzyılda varlığını öğrenebiliyoruz. Modern araştırıcılar bu kütüphaneden az da olsa söz etmektedirler. C. Wendel kaynaklara dayanarak tarihlendirme yapmakta ve İtalya'nın bu küçük kentindeki kütüphanenin kuruluşunun M.S. I. yüzyıla kadar çıkabildiği üzerinde durmaktadır. Kütüphanenin içinde bulunduğu tapınağın Hercules kültü ile Divus Augustus kültü için ortak olarak yapılmış olduğunu ileri sürer. Ayrıca ona göre bu kütüphane Roma kamu kütüphanelerinin etkisinde kalmış bir kütüphanedir. Bu kent Eski Yunan örneklerini tanımadığı için daha saf olarak Roma'lı kalabilmiştir[830]. R. Cagnat'ya göre bu kütüphane tapınağa bağlı değildir[831]. Ancak M.S. II. yüzyıldaki varlığından emin olunabilen kütüphanenin daha sonraki kaderine ilişkin bilgimiz bulunmamaktadır.

Bu kütüphanenin içinde gene Eski Yunanca ve Latince bölümlerinden oluşan iki bölümün bulunduğu sanılmaktadır[832]. Bu durumda kütüphane Roma'da âdet olduğu gibi gene Yunan ve Roma bölümlerinden oluşan bir kütüphane olmalıdır. Ancak bu konuda kesin sonuca varacak kadar bilgimiz yoktur. Ayrıca kütüphaneden dışarıya kitapların ödünç verilebildiğini de Aulus Gellius'un yukarda belirttiğimiz metninden öğreniyoruz. Kar suyu için tartışanlardan birinin bu kütüphaneye giderek Aristoteles'in bu konu hakkında bilgi veren *"Problemata Physica"* adlı eserini alıp getirdiğini biliyoruz[833] Fakat kütüphane herkese mi yoksa belirli kimselere mi kitap veriyordu, bilemiyoruz.

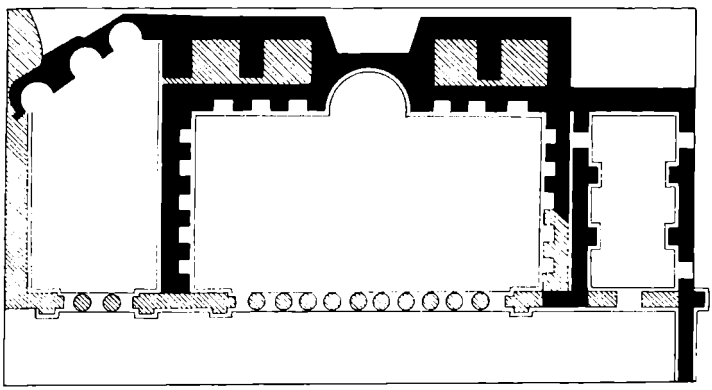
2. Roma'da hamam yakınında kurulan kütüphane

a – Caracalla Hamamı Kütüphanesi

Caracalla adı ile tanınan İmparator M. Aurelius Antoninus'un (M.S. 212-217) zamanında Roma'da kendi adı ile anılan bir hamam yaptırdığını biliyoruz. Bu yapıya ilişkin geniş bilgi verilmektedir. Ancak buraya sonradan bir de *porticus*'un yapılmış olduğunu öğreniyoruz[834]. Sözü geçen hamam, ünlü Thermae Antoninianae ya da Caracalla Hamamları'dır. Bu hamamın yıkıntıları Via Appia üzerinde, bugünkü modern Porta San Sebastiano'da bulunmaktadır[835]. Caracal-

la'nın başlattığı ya da tamamlatmış olduğu bu hamamı M. Aurelius Antoninus (M.S. 218-222) onartmıştır[836]. Fakat sonra hamam tekrar zarar görmüş olmalıdır. Çünkü hamamın M. Aurelius Severus Aleksander (M.S. 225-235) zamanında tekrar onarıldığı ya da eksik olan bazı kısımlarının tamamlatıldığı ve buraya bir *porticus* eklendiği bilinmektedir[837]. Caracalla zamanında, M.S. 216 yılında açılan bu hamamların çevresindeki yapılar arasında iki de kütüphane bulunuyordu. Caracalla hamamı yakınında olması nedeniyle Caracalla Hamamı Kütüphanesi adını almış olan bu kütüphanelerin ne zaman yapıldığı ve daha sonraki kaderine ilişkin bilgimiz yoktur. Yunan ve Roma kütüphanelerinden oluşan bu çift kütüphane, aslında Caracalla Hamamı Kütüphanesi adıyla tek kütüphane olarak düşünülebilir (Lev. VIII, Res. 1).

Yapıları araştırmalar sonucunda kütüphanelerden birinin, çevre yapılarının batısında ve büyük sarnıcın kuzeyinde yer aldığı ve sarnıçtan bir oda ile ayrıldığı belirlenmiştir. Kütüphane 20x40 m. boyutlarında, dikdörtgen bir salon durumunda idi. Bu salon, kendinden bir yüzyıl önce yapılan Ephesos'daki Celsus Kütüphanesi gibi enlemesine yerleştirilmiştir. Salon sütunlu bir kısım ile avluya açılıyordu.

Lev. VIII, Res. 1: Roma Caracalla Hamamı Kütüphanesi (C. Callmer, aynı eser, s. 165, Res. 12).

Uzun duvarın orta ekseninde, önünde bir heykel kaidesi bulunan *apsis* şeklinde bir niş vardı. Bu nişten başka iki sıra halinde dikdörtgen şeklinde niş de duvara yerleştirilmiştir. İçine kitapların konulduğu dolaplar bu nişe oturtulmuştu. Bu nişlerin önünde, Ulpia Kütüphanesi'ndeki (Bibliotheca Ulpia) gibi üç basamaklı alçak *podium*'a benzeyen bir *podium* bulunuyordu. İkinci katta, girişte, sütunların taşıdığı bir balkon ile buradan girilen bir geçit yer alıyordu. Ortadaki büyük nişin arkasındaki merdivenli kısım ise üst kattaki galeriye çıkışı sağlamaktadır[838]. Ayrıca bir de kuzey köşede buna benzer bir salonun bulunduğu kabul edilmektedir.

Bulunan bir yazıta göre, imparatorun kölesi olan Onesimus adlı birisi "*Vilicus Thermarum Bibliotheca Graeca*" unvanı ile kütüphanede görev almış olmalıdır. Ancak onun Yunan kütüphanesi'nde çalışmış olduğunu sanıyor isek de hangi kütüphanede çalıştığı kesin değildir[839]. Burada iki kütüphane bulunduğu ve âdet olduğu şekilde bunların Eski Yunanca ve Latince olmak üzere iki ayrı dilde yazılmış kitapları içine alan iki ayrı bölümü bulunduğu anlaşılmaktadır.

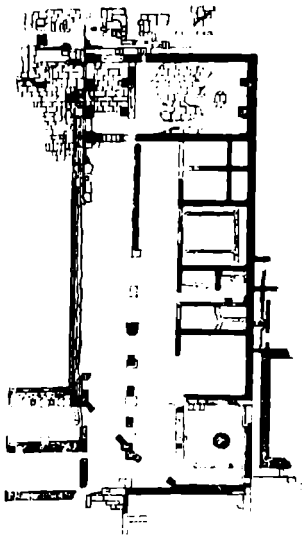
3. Eyaletlerde kurulan kamuya açık kütüphaneler

a. Yunanistan'da kurulan kütüphaneler

a1. Philippi Kütüphanesi

Bir Roma kolonisi olan Philippi kentinin bir kütüphanesi'nin olduğu bilinmektedir. Yunanistan'da bugünkü Kavala kentinin bulunduğu yerde eski Philippi kenti yer alıyordu. Bu eski kentin forumunun güneydoğusunda sütun, gövde ve başlık kalıntıları ile üzerinde boncuk dizisi ve palmetlerin yer aldığı bir saçaklığa ait dokuz parça bulunmuştur. Bu parçaların üzerinde Latince bir ithaf yazıtı bulunmaktadır[840]. Yapının tüm uzunluğunca devam eden yazıt iki satır halindedir. Bu yazıt, yapının tarihlendirilmesinde ve yapının ne iş için yapıldığının belirlenmesinde az da olsa bizi aydınlatmaktadır. Yazıtta görülen "*domus divina*" şekli, II. yüzyıl sonuna doğru yazıtlarda rastlanan şekillere uygunluğu nedeniyle yapının tarihlendirilmesin-

de bize yol göstermektedir[841]. İkinci satırdaki eksik olan yazıt ise yapının inşaatı ve fonksiyonu ile ilgili olmalıdır. Burada *"a solo"* şeklindeki ve *"Iunior... optatus"* şeklinde kütüphane ile ilgili kişilerden ve *"opus bybliothecae"* şeklinde de yapının hangi amaçla yapıldığından söz edilmek istenmiştir. Buradaki *bybliotheca* kelimesi yani y ile yazılan şekli erken devre ilişkin yazıtlarda, *bibliotheca* yani i ile yazılan şeklinden daha çok görülmektedir. Böylece yazıt kütüphanenin imparator sülâlesine ve Colonia Iulia Augusta Philippensium'a ithaf edildiğini ortaya koymaktadır. Buna rağmen kütüphanenin kurucusunun tam adı bilinmemektedir. Iunior ve Optatus kelimelerinden kesin bir sonuç çıkartamıyoruz. Fakat yukarda söylediğimiz gibi, harf şekilleri ve yapının süslü mimarisi, onun II. yüzyıla tarihlenebileceğini düşündürmektedir.

Lev. VIII, Res. 2: Forumun doğu kısmında Philippi Kütüphanesi (P. Collart, Philippi, lev. 44).

Yapının araştırılması sonucunda bazı mimari özellikler ile planına ilişkin bazı bilgiler edinilmiştir. Kütüphane, Fransızlar'ın 1930'da Philippi'de yaptıkları kazılarda ortaya çıkartılmıştır[842] (Lev. VIII, Res. 2). Üç kenarı sütunla çevrili olan forumun doğu tarafında yer alan kütüphane, bu sütun dizilerinin (*porticus*'un) gerisinde yan yana dört büyük odadan oluşmaktadır. Odaların arka duvarları tapınak ile sınır durumundadır. Güneyde, diğerlerinden çift duvar ile ayrılan beşinci bir oda daha bulunmaktadır. Bağlantısız olan bu yapı diğerlerinden farklıdır. Bu odanın ne işe yaradığını bilmiyoruz. Kuzey yönündeki ikinci oda ise dikdörtgen şeklinde bir *podium* ile donatılmıştır. Bu *podium* duvarlara bitişmemekte-

dir. Kazı planında pek çok duvar kalıntısı görülüyor ise de bunlar kesin olarak tarihlendirilememiştir. Bu dört odanın orta hol üzerindeki ortak cephelerinden çok sayıda mimari parça kalmıştır. Kapıların mermer eşikleri, lentolar ve silmeli bloklar bunlar arasında sayılabilir. Bu blokların bazılarında kapıları çevreleyen çift *volut*'lu *konsol*'ları taşımak amacıyla zıvana delikleri açılmıştır. *Podium*'lu odanın okuma salonu olduğu sanılmaktadır. Ephesos, Timgad ve Roma'daki Traianus Forumu'nda yer alan kütüphanede olduğu gibi, duvarların yararlanılan yüzeyini arttırmak için, buraya galerilerin konulmuş olduğu ve kitapların ise âdet olduğu şekilde dolap veya nişlerin içerisine yerleştirilmiş oldukları akla gelmektedir. Diğer odaların kitap depoları olarak kullanılmış olmaları normaldir. C. Callmer, bu kütüphaneyi plan yönünden Bergama Kütüphanesi'ne benzetmektedir. Özellikle bu konuda orta holün bitişiğindeki dört oda ve ikinci kattaki *podium*'u örnek göstermektedir. Fakat imparatorluk kütüphanelerindeki nişlerin burada bulunmadığı söylenmektedir[843].

Philippi'deki bu kütüphanenin de Roma'da uygulandığı gibi, tapınağa ve *porticus*'a bağlanmış olduğu, bu yapının yanında bir tapınağın ve *porticus*'un bulunması nedeniyle söylenebilir. Yazıtta da belirtildiği gibi, kütüphane bu koloni kenti için yapılmıştır. Bu nedenle koloni halkının yararlandığı, kamuya açık bir kütüphane olduğuna kuşku yoktur.

Philippi'de daha sonraki bir yapıda kullanılan ve bir *stel* olduğu sanılan taş parçası üzerinde yer alan yazıt da ilgi çekicidir. Bu Eski Yunanca yazıtın *tria nomina* taşıyan bir kişinin onuruna, Philippililer'in masrafları ile yapıldığı anlaşılmıştır. M.S. III. yüzyıla tarihlenen yapının yazıtında sözü edilen olan *Museion*'un, İskenderiye'deki *Museion*'mu yoksa Philippi kentindeki bir diğer *Museion*'mu olduğunu bilemiyoruz[844]. Bilindiği gibi Ephesos ve Atina gibi kentlerde bu çeşit kurumlar bulunmaktadır. Burada imparatorluk *procurator*'undan da söz edilmektedir. Bu unvanlar sayesinde, Roma imparatorlarının *Museion* ile ilgilenip buraya yüksek görevliler atadığı sanılmaktadır. Bu görevlilerin kurumun mali yönü ile ilgilendikleri be-

lirtilmektedir[845]. Philippi Kütüphanesi'nin, burada bulunduğu varsayılan *Museion* ile ilgili olabileceği ve yazıtta adı ve unvanları geçen, onurlandırılan kişi olabileceğini düşünebiliriz. İskenderiye'de olduğu gibi *Museion* ile ilgili fakat daha küçük çapta bir kütüphane ile karşılaşmış olabiliriz.

a2. Patras Kütüphanesi

Korint körfezi yakınında bir Akhaia kenti olan ve günümüzde de aynı adı taşıyan Patras'da bir kütüphane yer alıyordu. Aulus Gellius, Patras kütüphanesi'nde Livius Andronicus'un, *Odysseia* adlı bir el yazmasına rastladığını söylemektedir[846]. R. Cagnat yazmış olduğu makalesinde bu kütüphaneye Roma kütüphaneleri arasında yer vermektedir[847]. Patras kütüphanesi konusunda daha fazla bilgimiz bulunmamaktadır. Ancak onun kamuya açık bir Roma eyalet kütüphanesi olduğunu düşünebiliriz. C. Wendel'e göre Roma'nın eyalet kütüphanelerinde Roma'daki gibi Yunan ve Latin bölümlerine ayırma âdeti yoktu[848]. Bunun doğruluğunu kabul edecek olursak, Patras'da da sadece Roma kültürü ile ilgili kitapların bulunduğunu kabul edebiliriz. H. J. de Vleeschauwer ise bu konuda aksi fikirdedir[849]. Ancak ne yazık ki Patras Kütüphanesi'ne ilişkin ayrıntılı bilgimiz olmadığı için bu görüşlerden hiçbirini tartışacak durumda değiliz.

b. İtalya'da kurulan kütüphaneler

b1. Pompeii'deki kütüphane olduğu sanılan yapı

Roma İmparatorluğu devrinde Roma dışında Pompeii'de bir kütüphanenin bulunmuş olduğu ileri sürülmektedir. Buraya *Sacellum Larum Publicarum* da deniliyordu. Pompeii Forumu'nda pazar yeri ile Vespasianus Tapınağı arasında yer alan bu yapının kamusal bir yapı olduğu anlaşılmakta ise de yapının ne iş için yapılıp kullanıldığı kesin olarak belirlenememiştir.

Forum'un *porticus*'una açılan 20 m. uzunluğunda ve 18 m. genişliğindeki dikdörtgen şekilli salon 18,45 m. yüksekliğe sahiptir. Salonun arka duvarında dip kısımda yarım daire şeklinde ve 11 m. ge-

nişlikte bir *apsis* bulunmaktadır. Yapının iç kısmına girilince yan taraflarda, önlerinde ikişer sütunun yer aldığı, iki büyük girinti oluşturan ve toplantılarda törenleri kutlamak için kullanıldığı sanılan şapeller görülür. Bunların içerisinde, *apsis*'in içinde bulunduğu şekilde heykeller bulunuyor olmalıydı. Bunları bir *aedicula*'nın merkezinde yer alan sütunlar destekliyordu. İki uzun taraftaki niş sayısı dörder tanedir. Bu nişlerin alt kısımları *apsis podium*'unun üst kısmı ile eşit yüksekliktedir. *Apsis*'in çevresini taştan oturma yerleri çevirir. Bu kısmın paye ve sütunlar ile süslenmiş olduğu düşünülmektedir. Yapının zemini mermerle döşenmişti. Tuğla duvarlar mermerle kaplıdır. Araştırmacıların bazıları, *apsis*'in köşesindeki döşeme ayağına ait mermer parçaları bulmuşlar ve geniş salonun tüm uzunluğu boyunca kenarlarının sütun dizisi ile çevrilmiş olduğunu düşünmüşlerdir. M. Gau döşeme kalıntılarının bulunmamasını göz önüne alarak, burada sütun dizilerinin bulunamayacağını kabul eder. Ona göre eğer sütun dizileri bulunmuş olsaydı salon bir kemer ile örtülmüş olacaktı[850]. F. Mazois'ya göre yapı, *porticus*'un bağlantısını kesmemek amacıyla, *Forum porticus*'una kadar uzanıyordu. Bu uzantı üzerinde iki de kemer yer alıyordu. Ona göre, köşelerde altı sütun ile ayrılmış ve saçaklığın çizgisi ile kesintiye uğramış, üst kat ile bağlantılı ve iki yarım ayaktan oluşan bir cephe olmalıydı[851]. Salonun ortasında bir sunağa ait olduğu sanılan taştan temel kalıntıları vardır. Bu temel 1,90 m. yüksekliğinde olan bir *podium* şeklindedir. İki uzun yan duvarda dikdörtgen şeklinde *eksedra*'ların bulunduğu söylenebilir. Yapıdaki çeşitli kalıntılar araştırıcılar tarafından farklı şekilde yorumlanmışlardır. C. Callmer *apsis*'in bulunduğu duvar boyunca ve *podium* yüksekliğinde olan bu kısmın bir heykel kaidesi olduğunu ileri sürmektedir[852]. R. Cagnat ise yapıyı zaten kütüphane olarak kabul ettiği için, kendisine göre böyle bir yapıya uygun olarak bu kısım bir heykel kaidesi olmalıdır. R. Cagnat, yapının sağ tarafında yer alan girintili kısmın, Ephesos Celsus Kütüphanesi'nde dış koridorlardan kütüphane salonuna girilen açıklık kısma benzetilebileceğini ve buradan bir kapı ile *apsis*'in arkasında yer alan, esas ya-

pıdan ayrı ve belki de bir zamanlar özel evler olarak kullanılan odalara geçişin sağladığını söylemektedir. Ona göre, çevre odalarının üzerinde gerektiği kadar durulmamıştır. Yapının kütüphane olarak kullanılmış olması halinde bunların depo olarak kullanılan odalar (magazinler) olması gerekmektedir[853]. Ama gene de bu odaların ne iş için kullanılmış oldukları kesin olarak ortaya konulmuş değildir. Bundan başka R. Cagnat, esas salonda çok sayıda çekmece bulunduğu için burasının bir kütüphane salonu olabileceği üzerinde durmaktadır. A. Mau'ya göre, salon ile *Forum porticus*'unun yan girintilerinin ortaya koyduğu zorluk ve aynı zamanda geniş bir alanın ortaya çıkması nedeniyle çatının örtülmesi zor olmaktadır.

Bu yapı için bazı analojiler verebiliriz. Yapı, heykellerin yer aldığı merkezi niş (*apsis*) ve giriş kapısının her iki tarafındaki girinti ile Timgad ve Ephesos kütüphanelerine benzetilmektedir. Timgad'da görülen bu kısımların Pompeii'de geliştirilmiş olduğu düşünülmüştür[854]. Ayrıca içinde heykel bulunan *apsis* ile depo kısmına geçişi sağlayan yan girintiler Palatium Apollon Tapınağı Kütüphanesi'ni hatırlatmaktadır[855].

Kütüphane olduğunu kesinlikle söyleyemediğimiz bu yapının, genellikle Senatus'un toplantı yeri (Decurio, Senaculus) (Senatus'un konferans salonu)[856] ya da *atrium* olarak imparator kültüne ayrılmış bir yer[857] olduğu şeklinde çeşitli görüşler ortaya atılmıştır. Söylediğimiz gibi, R. Cagnat'ın yapıyı kütüphane olarak göstermesine karşılık, A. Mau, buranın kütüphane olamayacağını belirtmektedir. Kentin Lares'inin (ev tanrısı olduğuna inanılan tanrılar) *Lararium publicum* (ev tanrılarının şapeli) şeklindeki kutsal yeri ya da sunak diyebileceğimiz gene kutsal bir alandır. A. Mau'ya göre, yapının kutsal niteliği bulunmaktadır ve bu çeşit yapılarda ortada bir heykel bulunamaz. Ayrıca bu taş duvarın kalıntısı, yapının üst kısmına çıkmayı sağlayan bir platform olabilir. Bütün bunlara dayanarak yapı bir sunak olabilir. *Apsis* de kütüphane için gerektiği kadar büyük değildir ve nişler de çok küçüktür. Kütüphane yapıları dışındaki yapıların da ortasında niş bulunabilir. Okuyucuların kitap raflarına erişmesi için

podium gerektiği kadar elverişli olmayıp yüksek ve dardır. Bu durumda ortasındaki heykel kaidesi ile burası ancak bir sunak olabilir. Bir kütüphane yapısının ortasında heykel kaidesi bulunmaz[858]. Eğer yapı kentin Lares'inin kutsal alanı ise, *apsis*"te *libatio* yapar durumda imparator heykelinin ve iki yanında da Lares'in tasvir edilişi anlamlıdır. İki yan şapelde Ceres ve Venus Pompeiana'nın imajları ile yan nişlerde tanrılaşmış imparator heykelleri bulunuyor olmalıydı[859].

c. Afrika'da kurulan kütüphaneler

c1. Timgad Kütüphanesi

İmparator Traianus (M.S. 98-117) tarafından bir Roma kolonisi olarak kurulan ve lejyonların konak yeri olan, Numidia'daki Thamugadi ya da Timgad, Roma kültürünün gelişmesinde önemli bir yer tutmuştur. Timgad'da 1901 yılında Fransızlar'ın yaptığı kazılarda, Ephesos gibi, bir Roma eyalet kütüphanesi olan ve diğer Roma kütüphanelerine oranla oldukça iyi durumda kalan Timgad Kütüphanesi ortaya çıkartılmıştır. Buradaki kütüphane kentte oturan ve özellikle Roma'lı asker ve ailelerinden oluşan halka kitap sağlamak amacıyla kurulmuş olmalıdır. Bu nedenle bu kütüphanede, tıpkı Roma'nın Afrika'daki askeri kolonilerinde ve Batı eyaletlerindeki diğer kent kütüphanelerinde olduğu gibi, sadece Latince ve Roma kültürü ile ilgili kitapların bulunmuş olduğu düşünülmektedir[860]. Fakat gene de ne gibi konuları içine alan kitapların bulunduğunu bilemiyoruz.

Timgad Kütüphanesi, yapının bir kütüphane olduğunu ortaya çıkartan yazıtların eksik olması nedeniyle önceleri *schola* veya toplantı salonu olarak nitelendirilmiş ise de[861] yazıtın tamamlanması ile, buranın bir kütüphane olduğu ortaya çıkmıştır. Bir zamanlar yapının girişinde bulunduğu sanılan bu yazıt, yapının bir kütüphane olduğunu kanıtlar niteliktedir[862]. H. Dessau bu yazıtı yayımlamıştır[863].

Bu yazıtın bulunması sonucunda, yapının kurucusunun III. yüzyılda yaşamış olan, Senatus üyesi Marcus Iulius Quintianus Flavius Rogatianus olduğu anlaşılmıştır. Rogatianus, doğduğu kent olan Tim-

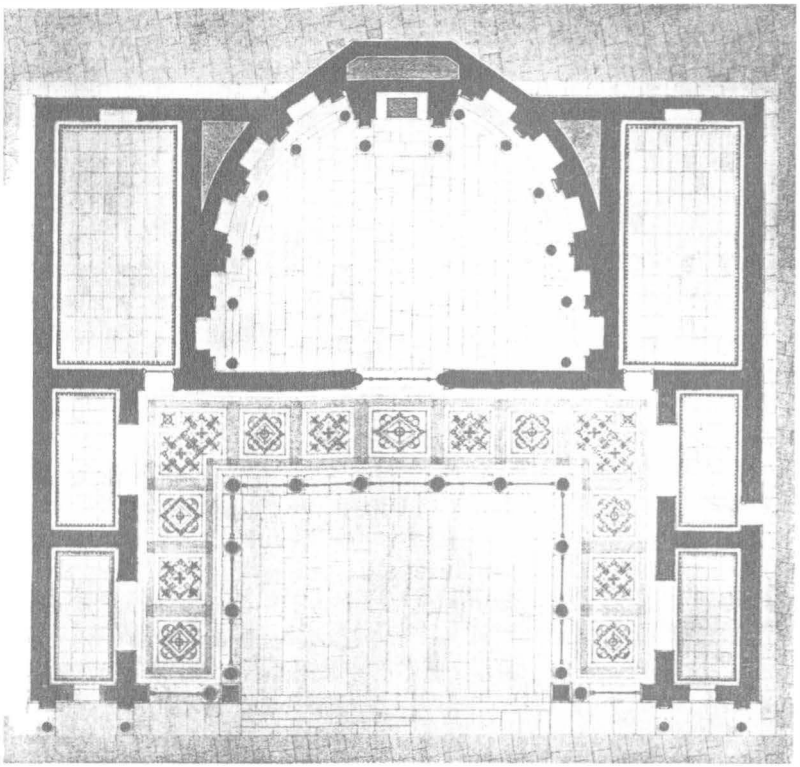
gat'a, yapı için 400.000 *sestertius*'u vakıf olarak bağışlamış ve bunun sonucunda yapı tamamlanmıştır[864]. Bu yazıtta sözü edilen kişinin kim olduğu bilinmemektedir. Timgad'da ömür boyu din görevlisi olan Quintianus adlı bir Roma şövalyesi bilinmekte ise de yaşadığı devir kesin olarak bilinmemektedir. R. Cagnat'ya göre bu kişi İmparator L. Septimius Severus (M.S. 208-211) ile çağdaştır[865]. Fakat yazıt, harflerinin kısa ve yuvarlak olması nedeniyle M.S. III. yüzyılın sonuna tarihlendiği için, bu kişi, Septimius Severus ile çağdaş olamaz veya aynı isimde bir başka kişi söz konusudur. Daha sonra yazıtın harf karakterine bakarak kütüphanenin yapılışı M.S. III. yüzyıl sonuna, İmparator C. Aurelius Valerius Diocletianus (M.S. 284-305) zamanına tarihlendirilmiştir[866]. Yukarda belirtilen yazıttan başka, nereye ait olduğu bilinmeyen bir saçaklığın fragmanında yer alan ve kütüphanenin inşası ile ilgili olduğu sanılan bir yazıt daha bulunmuştur. Burada *"feliciter"* kelimesi yer almaktadır. Bunun aslında *"Thamugadensibus feliciter"* şeklinde olduğu sanılmaktadır. R. Cagnat'ya göre bu *feliciter* kelimesi Afrika'da bulunan yazıtlarda III. yüzyıl başından itibaren uzun süre kullanılmaktadır. Ancak bu yazıttaki kelimenin harf karakteri III. yüzyılın sonuna yani İmparator C. Aurelius Valerius Diocletianus devri yazıtlarına uymaktadır[867]. Kuzeydoğu odasında bulunan ve bu yapıya ait olduğu düşünülen bir başka yazıt da aynı devrenin harf karakterini göstermektedir[868]. Bu üç yazıttan başka avluyu çeviren *porticus*'un sütunları üzerine kursif yazı ile yazılmış harfler bulunmuştur[869]. Bu sonuncular kütüphanenin tarihlendirilmesinde rol oynamışlardır.

Böylece yazıtlar sayesinde, onların harf ve karakterleri ile bu kütüphanenin M.S. III. yüzyıl sonlarında, İmparator Diocletianus zamanında yapılmış olabileceği düşünebilir. Ayrıca arkeolojik yoldan da kütüphanenin tarihlendirilmesi üzerinde durulmuştur. Yapının ön kısmındaki yolun (Cardo'nun) kaldırım düzeyini geçmesi nedeniyle, bunun, kentin ilk devresinde yapılmadığı ve daha sonraki bir tarihte yapılmış olabileceği üzerinde durulmaktadır. Bu yapının sonradan yapıldığının diğer bir kanıtı da merkezi salonun önündeki *porti-*

cus'un ve avlunun döşemesinin 50 cm. kadar derinde bir süs mozaiğinin bulunmuş olmasıdır. Karelerden oluşan bu geometrik mozaik siyah, beyaz, sarı ve yeşil renklidir. Çift çevre suyunda ise çeşitli renkte band ve burma saçaklara yer verilmiştir. Sade motifli ve özenli bir işçilik gösteren bu mozaik daha önceden kütüphanenin yerinde başka bir yapının bulunduğunu ortaya koyar niteliktedir ve II. yüzyıla tarihlenmektedir. Kütüphane yapılırken ilk arazi yükseltilmiştir[870]. Bu daha eski yapı kalıntısı M.S. II. yüzyıla tarihlendiğine göre, kütüphane de M.S. III. yüzyılda yapılmış olmalıdır.

Timgad Kütüphanesi kentin büyük yollarından biri olan Cardo Maximus'un doğu kenarında yer alır. Kenarı 24 m. olan dörde bölünmüş bir adacık üzerindedir ve batıya yönelmiş durumda kare bir alanı kaplar (Lev. VIII, Res. 3). Derince bir *eksedra* şeklinde olan merkezi salonun önünde, caddeye açılan bir avlu ve bunun çevresinde ise bir *porticus* bulunmaktadır. Bu *porticus*, avlunun iki kısa ve bir uzun tarafı olmak üzere üç tarafını çevirir ve kısa taraflarda üç, uzun taraflarda altışar sütun vardır. *Porticus*'a yan taraftan basamaklı girişler ile geçilir. Sokağın eğimli olması nedeniyle güneyde iki, kuzeyde ise daha çok sayıda olan bu basamaklar bugün kaybolmuş durumdadır. Böylece avlunun holünden bütün odalara geçilebilmektedir. Caddeye parmaklık ve kapılar ile giriliyordu. Bu kısım, Cardo tarafında, her iki yanda yarım ayaklara bağlanan ve ayrı duran iki sütunun yer aldığı bir duvar ile sona ermektedir. Bu sütun ve duvarlar günümüzde yok olmuş durumdadır. *Porticus*'dan yanlarda bulunan iki odaya geçilebiliyordu. C. Callmer'e göre[871] bu iki odada okuyucuların istekleri karşılanıyordu. Bu yan odalardan biri, doğrudan doğruya yandaki caddeye açılmaktadır. *Porticus*'un yanında bulunan bu odalara kitapların konulmuş olduğu da üzerinde durulan olasılıklardan biridir[872].

Porticus'un doğusunda yarı yuvarlak *apsis*'i olan merkezi salon ve onun iki tarafındaki, aynı düzeyde bulunan birer dikdörtgen oda doğrudan doğruya kütüphaneye ayrılan kısımdır. Bu iki yan odanın dip kısmında 0,40 m. derinliğinde dikdörtgen şekilli birer niş yer alır.

Lev. VIII, Res. 3: Timgad Kütüphanesi planı (C. Callmer, aynı eser, s. 180, Res. 22).

Bu nişlere, küçük olmaları nedeniyle, heykelden çok kitapların konulduğu sanılmaktadır. Bu odalara giriş, merkezi salonun cephe duvarı ile yan duvarının birleştiği köşelerdedir. Cephenin önüne *porticus*'un uzun kısmı rastlamaktadır. Toprağın üzerindeki parmaklıklı korkuluklardan anlaşıldığına göre *porticus*'un sütunlarının aralarına kemerler yapılmış ve böylece, avludan bu kısma uzun süre geçilememiştir. İki sütunun arasındaki hareketli bir ızgara ile giriş sağlanmış olmalıydı[87]. Merkezi salona, duvarın kalınlığına uyan, sütunlarla süslü, 3,80 m. genişliğinde bir kapı açıklığı ile girilmektedir. Merkezi salonun çapı 11 ya da 13 m. kadardır. Yarım daire şeklindeki bu

kısmın üstü kubbe şeklinde idi ve ön tarafı çatı ile kaplıydı. Tuğla duvarlar beyaz ve yeşil mermer plakalar ile kaplı, zemin ise mavi kalker taşı ile döşenmiştir. Salonun içindeki orta nişin her iki tarafından başlayan basamaklı alçak bir *podium* duvarların önünde çepeçevre dolaşır. Bu *podium*'un bir kısmı yarım daireden köşeli bir şekilde dönerek yapının uzun aksına paralel olarak devam eder ve salonun ön duvarı ile düz bir hat halinde birleşir. *Podium*'da beyaz veya kırmızı kalker döşeme üzerine konulmuş ve nişlerin aralarına rastlayan yerlerde 12 sütun vardır. Döşemenin üzerinde ayrıca çepeçevre dolanan üç basamak vardır. Buradaki sütunlar, kaide çaplarına bakarak 3,50 m. yüksekliğinde olmalı idiler ve bir zamanlar beyaz mermerle kaplanmışlardı. Sütunların arasında nişler bulunuyordu. Sütunların korkuluklu bir galeriyi destekledikleri sanılmaktadır. Bu galeride zemin kattakiler ile aynı şekilde düzenlenmiş olan fakat alt kattakilerden daha küçük olduğu düşünülen üst kat nişleri ve içlerinde çekmeceler olduğu kabul edilmektedir[874]. Nişler, yarım daire şekilli kısımlarda 6, düz yan duvarlarda ise birer tanedir. Tümü 8 niştir ve kenarlarda 4 niş bulunmuş olabilir. Katın yüksekliği göz önüne alınarak bunların da 2 m.'yi geçmedikleri düşünülebilir. Bu merkezi salondaki *apsis*'in ortasında, diğerlerinden daha derin ve geniş dikdörtgen şeklinde bir niş bulunmaktadır. Nişte ve salonun ana ekseninde iki beyaz mermer sütun bulunmaktadır. Bu nişte, diğer heykellerden daha önemli ve yüksekliği 3 m. olduğu sanılan bir heykel bulunuyordu. Cardo'nun 25 m. batısında ve kütüphanenin karşısında, kasklı bir Minerva heykeli başı bulunmuştur. R. Cagnat'ya göre bu baş kütüphanede yer alan Minerva'nın başıdır[875]. Fakat C. Callmer bunu kabul etmemektedir[876]. Roma'da kütüphaneleri heykellerle süsleme âdeti bulunduğu için bu nişte büyük bir Minerva heykelinin bulunmuş olması inandırıcıdır.

Kütüphanede kitapların nerede yer aldığını bilmek için nişler ayrıca önem taşır. C. Callmer'e göre, nişler dolap ve raflarla (*armaria*) donatılmıştı. Fakat ayrıca yan odalar da kitap deposu olarak kullanılıyordu[877]. B. Götze ise yan odaların yeterli kitap alacak kapasitede olduklarını ve bu durumda nişlerin açıklamasız kaldığını ileri sürmek-

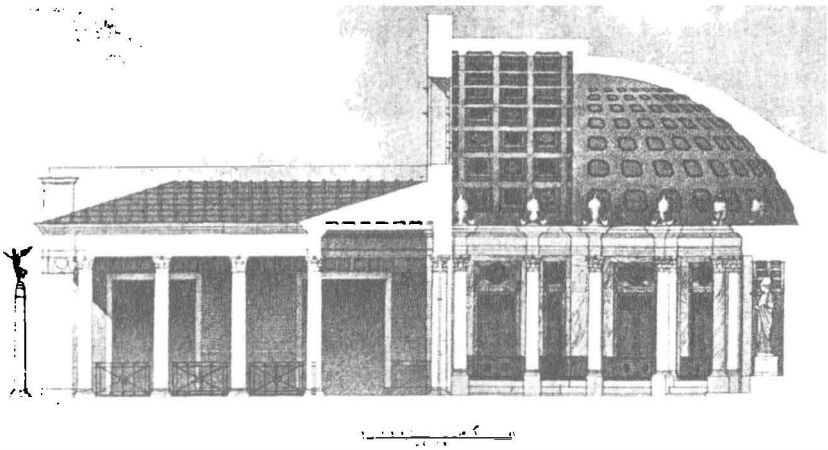
tedir. Burada kitapsız boş raflar durmuş olamaz. Çünkü alt kısmı duvarla örüldüğü için buraya konacak olan dolap yüksek olamazdı ve bu nedenle de çok kitap alamazdı. Burada ancak 1600 rulo durabilirdi. Bunların tümünü düşünerek, esas salonun sadece kurucusunun anısına ve onu temsil etmek için yapıldığı kabul edilebilir[878]. H. J. de Vleeschauwer'e göre esas salon okuma salonu ve yan odalar da kitap depoları olmalıdır[879]. Üzerinde durduğumuz bu görüşlere bağlı olarak Timgad Kütüphanesi'nde yer alan kitapların sayısı için çeşitli fikirler ileri sürülmüştür. R. Cagnat hem esas salonda hem de yandaki depo odalarında kitap bulunduğunu düşünür. Kitap sayısını esas salonda 6.800 ve diğer odalarda 16.200 olarak kabul eder. Ona göre bu kütüphanede toplam 23.000 cilt kitap bulunmuş olmalıdır[880]. Gene de bu sayılar sadece tahmin olarak kalmaktadır. Fakat Antikçağ kütüphanelerinde rastladığımız şekilde, kütüphanedeki kitapların esas salonu çepeçevre saran nişlerin içindeki çekmece ya da kasalara konulmuş oldukları kabul edilebilir. Rulo halinde olan bu kitaplar çekmecelere kolayca yerleştirilmiş olmalıydı.

İyi bir biçimde inşa edilmiş olan yapının duvarları toprak ve moloz taşla yapılmıştır. Salon duvarlarının yüksekliği sınırlı olduğundan, ancak tek katlı bir sütun dekorasyonu yapılabilmiştir. Süsleme unsurları yontulmuş taştan yapılmıştır. Kazılarda beyaz ve yeşil mermerden yapılmış kaplama örnekleri bulunmuştur. Aydınlanmanın ise çatının altındaki, doğu taraftaki pencereden sağlandığı anlaşılmıştır[881] (Lev. IX, Res. 1).

Kütüphane konusunda bilgi veren yazıttan öğrenildiğine göre vakıf olarak 400.000 *sestertius* bırakılmıştır. Bu yönteme Come, Volsinii, Ephesos gibi diğer Roma kütüphanelerinde de rastlamaktayız. Bu paranın yalnız kitap alımı ve yapının onarımı için kullanılmış olduğunu da düşünebiliriz.

c2. Carthago (Kartaca) Kütüphanesi

Afrika kıtasındaki Carthago kentinde bir kütüphanenin varlığını bazı yazıt ve kaynaklardan öğreniyoruz. Plinius'un belirttiğine göre, Aemilius Paullus'un oğlu Genç Scipio Africanus, Carthago'yu aldığı

Lev. IX, Res. 1: Timgat Kütüphanesi, kesit (C. Callmer, aynı eser, s. 181, Res. 23).

sırada (M.Ö. 146) bu kentte bulunan ve Fenike dilinde yazılmış olduğundan kendilerinin okuyamadıkları kitapları, Senatus kararı ile yerli Numidia prenslerine bıraktıklarını söylemektedir. Aynı karar ile Mago'nun tarım konusunda yazmış olduğu 28 rulo Roma'ya getirilerek Latinceye çevrilmiştir. Bunlar Romalılar için tarım konusunda elkitabı olmuşlardır. Afrika'yı alan Romalılar, bu kitaplar sayesinde, buranın bitki örtüsü konusunda fikir sahibi olmuşlardır[88]. Plinius'un verdiği bu bilginin ışığında Carthago'da Fenike dilinde yazılmış bazı kitaplar ile birlikte tarım konusunda kitapların bulunduğu anlaşılmaktadır. Diğer bir deyişle M.Ö. II. yüzyılda Romalılar, Afrika'yı aldıklarında, burada, içinde bu kitapların bulunduğu bir kütüphane bulunmuş olabilir. M.S. II. yüzyılda yaşamış olan tıp bilgini Galenos ise Carthago'daki tıp okulunda altı yılını harcamış ve kütüphanenin yazmalarından yararlanmıştır[89]. Bu durumda M.S. II. yüzyılda kentte bir tıp okulu ve bunun bir de kütüphanesi bulunuyordu. Ancak bu kütüphanenin kuruluşu M.Ö. II. yüzyılda yani Scipio Africanus'un Carthago'yu aldığı zamana kadar gidiyor muydu? Aynı kütüphanenin M.S. II. yüzyıla kadar devam edip etmediğini bilmiyoruz. Apuleius da M.S. II. yüzyılda Carthago'da bir kütüphanenin

varlığından söz etmektedir[884]. Bu kütüphane Galenos'un sözünü ettiği tıp kütüphanesi olabilir.

Modern araştırıcılar da bu kütüphane ile ilgilenmişlerdir. L. P. Delattre'a göre kütüphane Asklepios Tapınağı'nda bulunuyordu. Ancak kendisi, bulunan bir yazıt üzerindeki ECA harflerine dayanarak bu karara varmaktadır[885]. Sadece üç harf ile BIBLIOTHECA kelimesini tamamlamak çok zor olduğu için, onun bu düşüncesini kuşku ile karşılamak gerekmektedir.

d. Anadolu'da kurulan kütüphaneler

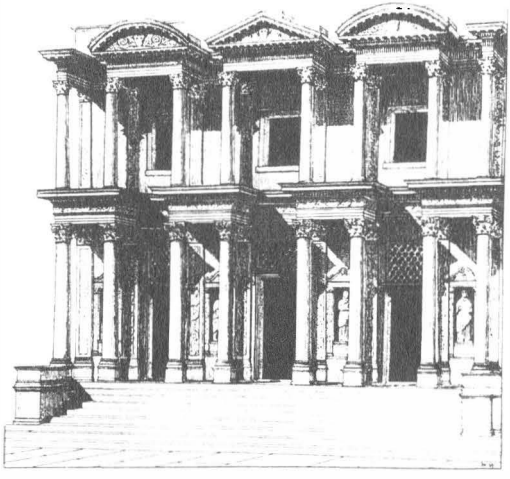
d1. Ephesos Kütüphanesi

1) Kütüphanenin kuruluşu

Ülkemizin Ege bölgesinde, İzmir yakınında yer alan ünlü Ephesos (Efes) antik kenti, Roma İmparatorluğu zamanında Asia eyaletinin merkezi idi. Bu süre içinde önemli bir kültür ve sanat merkezi olmuştur. Roma eyaletlerinde rastladığımız ve günümüze oldukça iyi durumda kalabilmiş olan kütüphanelerden biri de Ephesos kentinde bulunmaktadır. Hellenistik *agora*'nın güney kapısı yanında ve *agora*'nın güneydoğu köşesinde, Mithradates kapısı ile *auditorium* arasında yer alan kütüphane 1903 ve 1905 yıllarında R. Heberdey ve O. Benndorf'un[886] yaptığı kazılar ile ortaya çıkarılmıştır. Kütüphanenin G. Niemann ve W. Wilberg (1908) gibi araştırıcılar tarafından rekonstrüksiyonu yapılmıştır. 1969 yılında V. M. Strocka burada inceleme yaptıktan sonra, çevrede zarar görmüş olan parçalar toplanmış ve yapının 2/3'nin günümüze kalmış olduğu anlaşılmıştır. Mimari açıdan kentin en güzel yapılarından biri olan bu kütüphane, Avusturya Arkeoloji Enstitüsü tarafından, estetik ve sağlamlığı da göz önüne alınarak, en son teknik yöntemler kullanılmak suretiyle niş *arşitrav*'ı yüksekliğine kadar restore edilmiş ve 1970 yılında başlayan bu işlem 1978'de tamamlanmıştır[887] (Lev. IX, Res. 2).

Kütüphane yapısının çeşitli kısımlarındaki yazıtlar, kütüphane ile ilgili bazı konularda bize bilgi vermektedir. Bu sayede kütüphaneyi yaptıran kişiyi, kimin için yaptırdığını ve yapım tarihini öğrenebili-

yoruz. Yapının doğu cephesinde, ortadaki giriş kapısının sağ tarafında, üç kare blok üzerine yazılmış olan, bir kısmı kırık yazıtta şöyle denilmektedir: *"Asia proconsul'ü Tiberius Iulius Celsus Polemaeanus için, oğlu consul Tiberius Iulius Celsus Polemaenus kendi serveti ile Celsus kütüphane binasını, bütün dekorasyonu, sanat eserleri ve kitapları ile birlikte kurdu. Kütüphanenin korunması ve kitap alınması için 25.000 denarion'u onun için (yani kütüphane) bir başlangıç olmak üzere miras bıraktı. Aquila'nın mirascıları onu tamamladılar ve vasiyete uygun olarak, bu yapı üç kez Asiarkhos olan Tiberius Claudius Aristion tarafından adandı"*[888]. Cephenin birinci katındaki *arşitrav* yazıtında da aynı bilgi tekrarlanmaktadır. Gene kütüphanenin *consul* Tiberius Iulius Celsus Polemaeanus için M.S. 110 yıllarında *consul* bulunan oğlu Tiberius Iulius Aquila tarafından kurulduğu, Aquila'nın mirascılarının onu tamamladıkları ve *Asiarkhos* Tiberius Claudius Aristion'un açmış olduğu anlatılmaktadır[889]. Kütüphanenin güney cephesindeki bir paye üzerinde Celsus Kütüphanesi'nden söz ediliyor ise de ne söylenmek istendiği açık değildir[890]. Kütüphane terasının kuzeyindeki Latince ve güneyindeki Eski Yunanca yazıtlarda *consul* Tiberius Iulius Celsus

Lev. IX, Res. 2: W. Wilberg'e göre Ephesos'daki Celsus Kütüphanesinin cephesi (W. Wilberg, Die Fanado der Bibliothek in Ephesos, s. 123, Res. 25).

Polemaeanus ve oğlu Tiberius Iulius Aquila'nın Roma eyaletindeki görevleri, unvanları anlatılmaktadır[891]. Böylece kütüphanenin kimin için yapıldığını ve kimin yaptırdığını yazıtlar sayesinde öğreniyoruz. Bu yapının içinde kütüphanenin adına yapıldığı Celsus'un mezarı da bulunuyordu. Yazıtlara dayanarak bazı araştırıcılar kütüphanenin tarihlendirilmesi konusunda tartışmaya girmişlerdir.

V. M. Strocka, Tiberius Iulius Celsus Polemaeanus'un bu kütüphanenin yapımına niyetlenmiş ya da onu başlatmış, ancak oğlu Aquila'nın buna devam etmiş olduğunu ileri sürmektedir. Strocka'ya göre, yapı Celsus'un ölüm tarihine bağlı olarak, onun ölümünden az sonra inşa edilmiş olabilir.

Sardisli ve Ephesos'lu bir aileden gelen, askerlik ve hukuk eğitimi gören Celsus, İmparator Domitianus zamanında M.S. 92'de *consul*, daha sonra Roma'da imar işleri başkanı olmuş, M.S. 105 veya 106'da Roma'ya bağlı Asia eyaletinde *proconsul* olmuştur. 60 yaşından sonra politikaya dönmüş ve M.S. 114 yılından kısa süre önce ölmüştür. Çünkü içinde Celsus'dan söz edilen, C. Iulius Severus ile ilgili Ankara yazıtı M.S. 114-117 yılları arasına tarihlenmektedir. Bu yazıtta adı geçen ve kütüphaneyi açtığını sandığımız Tiberius Claudius Aristion, Embolos'un Traianus Çeşmesi'ni yaptıran kişidir. Bu da bize yapının, Celsus'un ölümünden sonra tamamlandığını göstermektedir. Bu durumda kütüphane V.M. Strocka'ya dayanarak M.S. II. yüzyılın ilk 20 yılına tarihlendirilebilir[892].

Yazıtlardan başka mimaridaki stilistik fark ile de V. M. Strocka bu görüşünü desteklemektedir. Ona göre kütüphane, Ephesos ve Asia eyaletindeki bütün Traianus yapıları ile karşılaştırıldığında bazı benzerlikler ortaya çıkmaktadır. M.S. 114-116 yıllarına tarihlenen Ephesos'daki Embolos *propylon*'u ile kütüphanenin alt kat *arşitrav*'ı benzemektedir, fakat kütüphane plastiğinde keskin hatlar göze çarpar. Gene kütüphanenin alt kat saçaklığı, M.S. II. yüzyılın ilk yirmi yılına tarihlenen ve daha tekdüze bir plastik işçilik gösteren Bergama'daki iki katlı *gymnasion stoa*'sının saçaklık bloğu ile karşılaştırılmaktadır.

V. M. Strocka'ya göre Küçük Asya sanatının tipik temsilcileri arasında Miletos'daki Traianus *Nymphaeum*'u (M.S. 80), Labraunda'daki Labraunda salonu (M.S. 107-114) ve Ephesos'ta Traianus Çeşmesi (M.S. 114) sayılabilir. Ancak bu arada Celsus Kütüphanesi'nde, Küçük Asya'da tanınmayan motif ve özelliklerin bulunduğu ortadadır. Örneğin üst kattaki balkonun *geison* ve süslemelerindeki rozet ve akanthus yaprakları, İtalya'daki Titus Kemeri ile 114 yılında tamamlanan Beneventum'daki Traianus Kemeri'ne benzemektedir. Kütüphanenin alt kat saçaklığında balık pulu motifi de bu yöreye yabancıdır ve Roma'da Flavia Sarayı'ndaki örneklere benzemektedir. Bu motif Küçük Asya'da görülmediği gibi akanthus gövdesi ve sarılma filizleri Küçük Asya'daki örneklerden daha hareketli ve kabartma derinliğine sahiptirler. Bu kütüphanede motifler plastik stil yönünden Roma ve Küçük Asya özellikleri taşır. Saf tuğladan yapılan duvar işçiliği Roma'ya özgü olup ilk kez Ephesos'da kullanılmış olabilir. V. M. Strocka, kütüphanenin yapımına M.S. 117 ya da 114'den önce başlandığını Traianus yapılarına olan bu benzerlik ile de kanıtlamak istemiş ve Roma ile Ephesos yapılarındaki karşılıklı etkilenmeleri ise yapılarda çalışan sanatçıların birinden diğerine giderek çalışmış olmaları ile açıklamıştır. Ayrıca ona göre, Celsus 92-105 yılları arasında *curator orator publicorum* görevinde iken Küçük Asya'daki inşaat kurulunun üyesi olarak bu yapı ile ilgilenmiş olmalıdır. M.S. 112-113 yılları arasında İmparator Traianus zamanında yapıldığı üzerinde durulan bu kütüphane, aynı yıllarda yapılmış daha pek çok yapıya benzetilebilir. M.S. 117/118 yıllarında tamamlanan Ephesos Embolos'daki Hadrianus Tapınağı da bunlar arasındadır. Bu tapınağın *sima*'sında, kütüphanenin saçaklığında yer alan balık pulu ve palmet motifleri taklit edilmiş ve ayrıca bazı paye başlıkları da kütüphanede üst kat başlıklarına benzetilmiştir. Kütüphanenin alt katının kompozit başlıkları ise Hadrianus zamanında yapılan Bergama Asklepieion'u kuzey *stoa*'sı başlıklarını taklit etmiştir[89].

En eski yüksek okullardan birine sahip olan Ephesos'daki bu kütüphanenin sonraki durumu ve kaderi pek bilinmiyordu. Ancak yangın

sonucu hemen hemen sadece cephesi kalabilmiştir. Bu yangının kütüphaneyi ne zaman tahrip ettiği kesin değildi[894]. 150 yıl kadar hizmet verebilmiş olan kütüphane, son araştırmalara göre M.S. 262'de Got yağmaları sırasında tahrip görmüştür. Bu sırada kitaplar yanmış, fakat cephe ayakta kalmıştır[895]. V. yüzyılda Geç Roma devrinde kentte geniş imar faaliyetine girişilmiş ve bu sırada kütüphanenin kapıları duvarla örülmüş, okuma salonu onarılmış, merdiven basamaklarının önüne bir havuz ya da çeşme yapılmıştır. Havuzun ön cephesi kolosal ve kabartmalı tasvirler, levhalar ile süslenmiş ve kütüphanenin cephesi arka cephe olarak kullanılmıştır. Merdivenlerden sular akıtılmakta ve cephenin güzel dekorasyonu suya aksetmekte idi. Buradaki kabartmaların Marcus Aurelius'a ilişkin rölyefler olduğu belirlenmiştir. Kabartmalarda savaş, din v.s. gibi konular işlenmiştir[896]. Ortaçağ'da depremden zarar görmüş ve Orta ve Yeniçağ'da Ayasuluk tepesideki binaların yapımında kullanılmıştır.

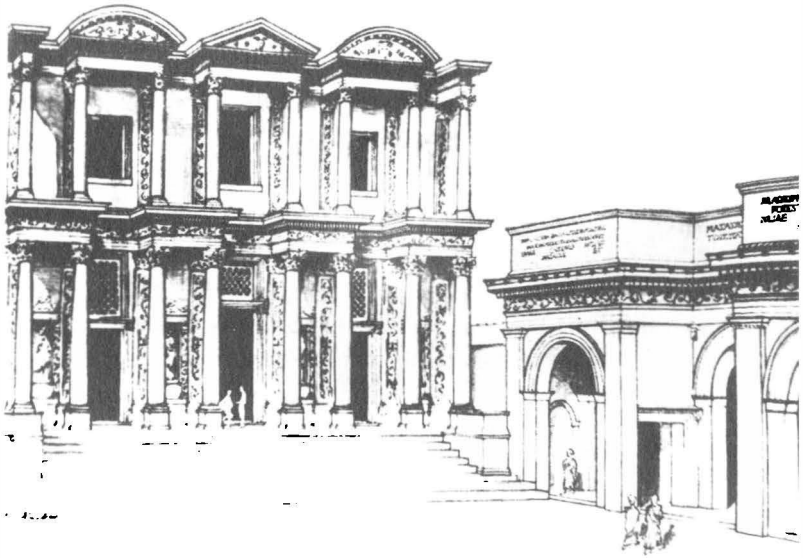
Bu kütüphanenin, bilim adamları ile şair ve hatiplerin konferans verdiği *auditorium*'a yakın olması, onun kütüphane olarak önemini artırmaktadır. Ayrıca kütüphanenin pek çok analojisi bulunmaktadır. Ephesos Kütüphanesi mimari yönden, niş ve kaidelerinin boyutları ile Atina'daki Hadrianus Stoası Kütüphanesi'ne benzemektedir. Bağımsız bir yapı olması ile Timgad'daki Roma kütüphanesi'ne benzer. Buradaki nemi önlemek için kullanılan koridor, Nysa kütüphanesi'nde de bulunmaktadır. Kütüphanenin sütun ve *aedicula*'lar ile süslü çok katlı cephesi ise Attaloslar'ın Hadrianus Kapısı'ndaki tek katlı cephesine, Ephesos tiyatrosunun sahne binasının cephesine ve Miletos *nympheum*'undaki iki katlı cephe örneklerine benzetilebilir. Bunlar bu yüzyılın ikinci yarısından itibaren Küçük Asya'nın resmi yapılarında görülen örneklerdir[897]. Kütüphanenin kompozit başlıkları ve süslemeleri Flavius'lar sanatının etkisinde kalmıştır. Fakat diğer unsurlar ile yapısındaki ruh Eski Yunan özelliği taşır. Bu konuda benzer bir örnek ise Miletos agorasının Roma özelliği taşıyan kompozit başlıkları ve *aedicula*'lı kapısıdır[898]. Kütüphane *porticus*'lu olmaması ile diğer Roma kütüphanelerinden ayrılmaktadır[899]. Kitapla-

nın konduğu nişler de bir Roma âdetidir[900]. Celsus Kütüphanesi'nde niş boşluklarına dolapların oturtulmuş olması, Atina'daki Hadrianus Stoası'na benzetilmiş ve hatta B. Götze, kitap dolaplarının kapasitesi konusunda tahmini sayılar bile vermiştir[901]. Ona göre alt kat dolaplarında Ephesos'da 4.000 rulo, Atina'da 9.000 rulo; galeri katında Ephesos'da 3000 rulo, Atina'da 7.000 rulo; ilk galeri katında Ephesos'da 5.500, Atina'da 13.000 rulo yer alıyordu.

2). Kütüphanenin mimarisi

Ephesos Kütüphanesi'nin mimarisini cephe ve iç mimari olarak inceleyebiliriz.

Cephe mimarisi: Ephesos Kütüphanesi'nin cephesinin doğuya bakması, Vitruvius'un da belirttiği gibi, Antikçağ kütüphanelerinde uygulanan âdete uymaktadır. Bu cephe 21 m. genişlikte ve 16 m. yüksekliktedir (Lev. IX, Res. 2-3). Önünde, bazı kütüphanelerde rastladığımız sütunlu hol yoktur. Yapı dokuz basamaklı anıtsal bir merdiven aracılığı ile bir *podium* üzerine oturtulmuştur. Merdiven sağ ve sol tarafta Heberdey'ın fikrine göre[902] kütüphanenin adına yapılmış olduğu kişilerin heykellerinin kaideleri ile sınırlandırılmıştır. Zengin bir şekilde süslenmiş olan cephede düzenlenen sütun dekorasyonunun iki katı kaplamış olduğu düşünülmüştür. Bu cephede kare şeklinde *postament*'ler üzerindeki kaidelerde *insitu* durumda bulunan sekiz sütun yer alır. Sütunların arasındaki boşluğa rastlayan yerlerde, yapının uzun kenarlarından üç kapı ile kütüphane salonuna girilir. Kapıların yan taraflarında sütunlara uyan duvar plasterleri görülür. Cephedeki bu sütunların aralıkları eşit değildir. Kapıların bulundukları sütun aralıkları daha geniş, diğerleri daha dardır. İki geniş, iki dar olmak üzere dört çift sütun bulunmaktadır. Aynı durum ikinci katta da vardır. Sütunların arkasında kalan cephe duvarını duvar payeleri süsler. Bunun sonucu olarak *aedicula* şeklinde çıkıntılı kısımlar oluşmuştur. Alt kattaki dört *aedicula*'nın her birinin arka duvarının orta kısmında bir niş bulunur. Öndeki sütunlar *postament*'ler üzerindedir ve onların da üzerinde Attik sütun kaideleri

Lev. IX, Res. 3: Ephesos'daki Celsus Kütüphanesinin cephesi ve Agoranın güney kapısı (F. J. Hueber, Bericht über die Wiederaufrichtungsarbeiten an der Celsusbibliothek, Lev. 307).

durmaktadır. Kompozit başlıklarda iki sıra halinde sekiz akanthus yaprağı ve arkalannda uzun sivri yapraklar bulunur. Bunlann orta kısımlan oyulmuştur ve öne doğru eğimlidirler. *Volut*'lerin kıvnm yerlerinde çiçek motifi vardır. *Abacus*'un altında yer alan *volut*'ler arasındaki kısımda ise yumurta şeridi ve boncuk dizisi görülür.

Arşitrav, boncuk dizisi ile ayrılmış üç kademeden oluşur. Bunun üzerinde ise boncuk dizisi, yumurta şeridi ve *palmet*'lerle süslü bir şerit gelmektedir. *Arşitrav*'ın alt kısmında çiçek motifi ile süslü kısımlar, *Lesbos kymation*'u ve derin bir şekilde işlenmiş yapraklar ile donatılmış diğer kısımlar vardır. Bunlar bir çerçeve içine alınmıştır. *Arşitrav*'ın arkası ise iki kademelidir. *Arşitrav*'ın üzerindeki *geison* kısmı aşağıdan yukanya doğru yaprak, *boncuk dizisi* ve *yumurta şeridi* ile süslüdür. *Geison*'un alttaki yapraklı kısmında tam ortada kanatlannı açmış bir kartal, bunun her iki yanında derin bir şekilde

oyulmuş ve üst üste düşmüş şekilde yapraklar vardır. Eğimli olan köşelerdeki yapraklar büyüktür. Ağırlık *arşitrav*'a değil de sütuna verildiğinden, *arşitrav* ve friz iç kısmın köşelerinde olduğu gibi içe eğimlidir. *Geison* üzerinde *sima* kısmı yer alır. *Sima*'da aşağıdan yukarıya doğru dişli kısım, *yumurta şeridi* ve palmet yapraklarından oluşan kısımlar, bunların üzerinde de *Dor kymationu* ve palmet yaprakları ile süslü şeritler bulunur. Bunların özellikle gölge ve ışık oyunları etkileyicidir[903].

Arşitrav'ın üzerinde ve ikinci sütun çiftine rastlayan yerde bir yazıt bulunmuştur. Yazılar sütun çıkıntılarının cephelerinde ve iç kısmında duvar üzerindedir. Sütun çıkıntılarının yan kısımları yazısızdır. Bu kısımda *arşitrav* sağ ve solda geriye giderek arkaya bağlanan *arşitrav*'lara erişir.

Cephe duvarının 2,60 m. yükseklikteki kısmı ayakta kalabilmiştir. Kapıların üzerinde ışığı sağlayan süslü pencereler bulunuyordu. Kapıların yanlarındaki, kaideleri *Attik* düzenindeki duvar payelerinin arasına *ortostat*'lar konulmuştur. Kapıların yan taraflarında, payelerin yanlarında nişler yer almaktadır. Bunların içinde kaideler ve bunların üzerinde de elbiseli heykeller vardı. Bu heykeller Viyana Müzesi'nde, mulajları yerindedir. Burada yer alan Bilim (*Episteme*), Akıl (*Sophia*), Erdem (*Arete*) ve Kader (*Eunoia*) kütüphanenin adına yapılmış olduğu I. Celsus Polemaeanus'un perzonifikasyonlarıdır ve onun niteliklerini simgelemektedir. Paye frizinin yukarıya kadar devam etmesine karşılık, nişi çevreleyen ince friz daha az yüksektir ve bir başlık ile sonuçlanır. Nişi çevreleyen frizde sarmaşık yaprakları görülür. Bunun üst kısmındaki frizde ise birbirini izleyen palmetler vardır. Nişin üstündeki *arşitrav*, *boncuk dizisi* ile iki kısma ayrılmıştır. Bu küçük *arşitrav*'ın üzerinde uçları üstte birleşen iki spiral yer almaktadır. Bunun benzerleri Termessos'da bir mezarda ve Miletos'da büyük Roma *nymphaeum*'unda bulunmuştur. *Volut*'lerin ortasından yukarıya yönelmiş bir ve üst kısımlarda yarımşar palmet vardır. *Volut*'lerin iç kısımları da yapraklarla donatılmıştır[904]. Bu niş üzerindeki kısımlar ufak ayrıntılarda farklılıklar gösterir. *Arşitrav*'ın

ve nişlerin çatı kısmındaki ara odada bulanan üç kare tabakası orta kapının sağında bir yazıt ile doldurulmuştur. Duvar payelerinin yükseklikleri sütun yüksekliklerine uymaktadır.

Bu payelerin başlıklarında önde iki büyük yaprak ile bunların arasında dik ve öne kıvrık diğer yapraklar bulunur. Bunların arkasındaki ikinci sırada yaprak ve üst kısımda ise düz ve ince bir şeritten sonra *yumurta şeridi* yer alır. Bu kısımda palmetler ve onların üzerinde bitki motifleri, aralarında da insan hayvan kabartmaları görülür. Bu friz de *Lesbos kymation'u* ile çerçevelenmiştir.

Kapıların ancak söğe kalıntıları kalmış fakat ölçüleri belirlenememiştir. Bu kapıların üst kısımlarında süslü taşlar vardır. Burada *boncuk dizisi*, *yumurta şeridi* ve akanthus yapraklarından oluşan zengin motifler ve üst kısmında da *yumurta frizi*, arasında *Dor kymation'u* ve yumurta motifi bulunur. Bu süslü taşın her iki tarafı öküz başları şeklinde konsollar ile desteklenmiştir. Orta kapı üzerindeki pencere yanlardakinden geniştir. Pencerelerin mermer kafesler ile süslü olduğu anlaşılmıştır. Pencerelerin ayrıca dış kenarları da süslenmiştir.

Bulunabilen parçalar ile üst kat rekonstrüksiyonu yapılabilmiştir. Buradaki sütunlar alt kattakiler ile aynıdır. Aradaki fark üst katta baştaki sütunların serbest kalmış olmaları ve çatıyı taşımış bulunmalarıdır. Diğer sütunlar ise alt kattaki her sütunun üzerine bir üst kat sütunu gelecek şekilde konulmuştur. Böylece üst katın sütunları alt katın cephe çıkıntılarının üzerine rastlamaktadır. Tümü 4,96 m. yüksekliğinde olan sütunların Attik düzeninde kare *plinthos*'lu kaidesi vardır. Sütun gövdesi yekpare, yivsiz, siyah damarlı mermerdendir. Korint düzenindeki başlıklar gene alt kattaki gibi iki sıra akanthus yaprağı ile süslüdür. Alt kattaki dört *aedicula*'ya karşılık, üst katta, alınlıkları yanlarda kavisli ve ortada üçgen şeklinde olan üç *aedicula* bulunmaktadır. Yandaki yedek sütunlar dahil öndeki *aedicula*'ların *arşitrav*'larının da üç cephesi süslenmiştir. *Arşitrav,boncuk dizileri* ile ayrılmış üç kademeye sahiptir. *Arşitrav*'ın arka kısmı ise boncuk ve kordon şeklinde bir bant ile üç kademeden

oluşur. *Arşitrav*'ın üzerinde *yumurta şeridi* ve *palmet motifi* yer alır. Daha üstte ise birbirini izleyen *Dor kymation'u, boncuk dizisi* ve *yumurta şeridinden* oluşan kısım ile, bunun üstünde tekrar dişli, *yumurta şeridi* ve aralıklı duran spiral şeklindeki konsollardan oluşan *geison* gelmektedir. Konsolların bulunduğu kısmın tavanı karelere bölünmüştür ve akanthus ve gül motifleri ile bezenmiştir. Bunlar yumurta şeridi ile çerçevelenmişlerdir. En sondaki konsollar düşey durmaktadır, diğer ikisi ise çatı kısmı ile dik açı yaparlar.

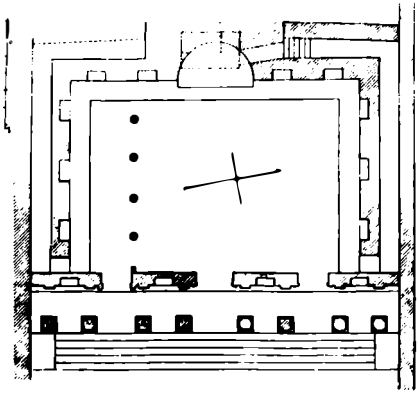
Çatı kısmındaki her üç alınlığın ortasında ise birer büyük Medusa başı vardır. Yanlardaki yuvarlak alınlıklarda bulunan Medusa başlarının her iki yanındaki düz alanda birer tutturma filizi çıkar ve bu filizler rozet şeklinde iki çiçekle son bulur. Ortadaki üçgen alınlıkta ve köşelerde bu filizler yoktur. Boş alan üzerine, köşelere doğru küçülen rozetler yerleştirilmiştir. Alınlıkların üçünde de üzerinde heykellerin durduğu varsayılan *akroter* kalıntıları bulunmaktadır[905]. Kazıda bulunan cephe basamaklarındaki yazıt, kütüphanenin alınlığına ait değerli kabartmaların başka bir yapıda kullanıldığını anlatmaktadır[906].

Üst kattaki duvar üzerinde payeler ve yarısı dışta kalan, yarısı ise duvara gömülü bir saçaklık bulunmaktadır. *Aedicula* oluşturan sütun çiftlerinin arasında pencereler yer almaktadır[907]. Duvar payeleri ve üzerinde kaba bir işçilik gösteren asma dalları ile aralarındaki boşluklara üzüm motifleri yerleştirilmiştir. Bu süslemeler ya haç şeklinde çaprazlar ya da birbirinden ayrılan oval kısımlar oluştururlar. Yükseklik, işleniş ve ölçüleri açısından alt kattakiler ile aynıdır.

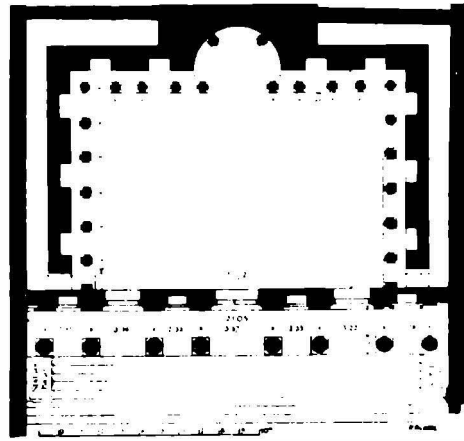
Üst kat pencereleri, yetersiz olan zemin katı delikleri ile yetinilmediği için ve daha çok ışık sağlamak üzere konulmuş ve demir parmaklıklar ile kapatılmıştır[908].

Cephedeki çıkıntılı kısımların tavanları ise içlerinde güllerin yer aldığı, *yumurta motifi* ile süslü kasetler ile süslenmişti. Üst katta da alt katta olduğu gibi heykeller bulunduğu ileri sürülüyor ise de sadece kaideleri vardır.

İç Mimari: Yapının iç mimarisinden *in situ* durumda duvar kaidesi, sokel ve sütun kaidesinden başka bir şey kalmamıştır. Ancak iç düzenleme konusunda bazı sonuçlara varılabilmiştir (Lev. X, Res. 1-2). Cepheden üç kapı ile 11 m. derinlik ve 16,50 m. genişlikte bir salona girilmektedir. Batı duvarının karşısında 4,5 m. genişlik ve 2,19 m. derinlikte büyük bir *apsis* bulunmaktadır. Bu *apsis*'te bir zamanlar Athena'nın ve belki de yapının adına inşa edildiği I. Celsus Polemaeanus'un heykelinin durduğuna inanılmaktadır (Lev. X, Res. 3). Ancak R. Heberdey Bergama Kütüphanesi'ndeki durum ile karşılaştırarak burada Tanrıça Athena'nın heykelinin durduğunu ve zaten alt kattaki heykellerle Celsus'un yeterince temsil edilmiş olduğunu kabul eder[909]. *Apsis*'i içeren bu batı duvarının ortasındaki son derece kalın bir bloğun dışındaki duvarlar çifttir. Cephe duvarı dışındaki üç duvar 4 m. yüksekliğe kadar moloz taştan, üstü tuğladan yapılmıştır. İç duvarın üç tarafında, iç kısımlarına kitapların konulduğu, düzgün aralıklı dikdörtgen şeklinde nişler (10 tane) bulunmaktadır (Lev. XI, Res. 1-2). Kuzey ve güney duvarında üçer, batı duvarında, *apsis*'in her iki yanında ikişer olmak üzere dört niş vardır. Bu nişler 0,50 m. derinlik, 2,80 m. yükseklik ve 1 m. genişliktedir. Nişlerin iç kısmı kireçle sıvanmış ve çerçevesi mermer levhalarla kaplanmıştır. Nişlerin üzerinde tuğladan kavisli dolgu kemerler vardır. Ana salonu

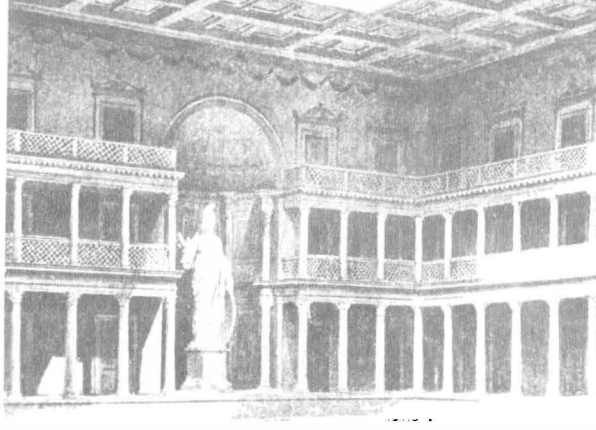

Lev. X, Res. 1: Heberdey'e göre Ephesos Kütüphanesinin kesiti (R. Heberdey, Vorlaufiger Bericht über die Grabungen in Ephesos, s. 63-64, Şek. 16).

Lev. X, Res. 2: Ephesos Kütüphanesinin plan (Jahres d. Öster Arch. Instit. in Wien, II, s. 120).

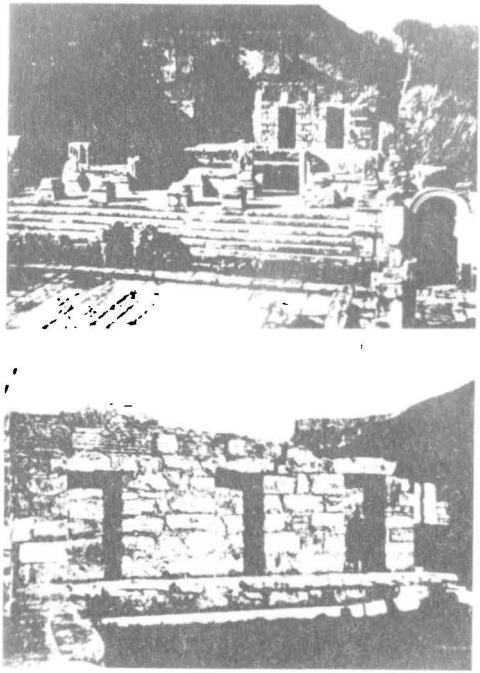
at nalı şeklinde çeviren nişler ile iki katlı bir galeri elde edilmiştir. R. Heberdey ve G. Niemann, yapının yüksekliğinin 16 m. olduğunu ve galeriler aracılığı ile ulaşılmış olan üst üste konulmuş iki kat nişlerin varlığını kabul etmektedir. C. Callmer'e göre kitap nişleri ile dolu olan kat yetmeyince ikinci kat inşa edilmişti ve yukarı katın niş-

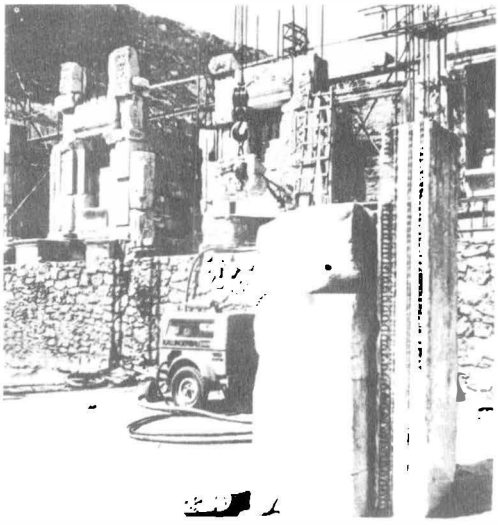
Lev. X, Res. 3: G. Niemann'a göre Ephesos Kütüphanesinin rekonstrüksiyonu (R. Heberdey, aynı eser, Şek. 17).

lerine erişmek için de onların önüne iki katlı bir galeri yapılmıştı. Galerinin sütunları *podium* üzerine konulmuş galerinin genişliğine sahiptir[910]. Böylece üç kat duvar yüksekliğindeki iki galeri yer almış oluyordu[911]. Duvardaki oyuklarda üç kat kitaplık bulunduğu, duvar kasalarının üst üste üç sıra olduğu düşünülmüştür. R. Heberdey'a göre yapının düzenine bağlı olarak, bu dört köşeli nişlerin içine kitap rulolarının konulması için tahta raflar yerleştirilmiştir[912]. Ancak V. M. Strocka, W. Wilberg'in şemasındaki gibi 3 katlı değil, 2 katlı kitap rafları olduğunu kabul eder[913]. J. W. Thompson ise üstteki sütunların desteklediği galerilerin, kitap depoları olarak kullanılmış olduğunu ileri sürmektedir[914].

Salonun iç duvarlarının moloz taş ve tuğla ile yapıldığı ve üzerinin, tabanda olduğu gibi, değerli mermerler ile kaplanmış olduğu anla-

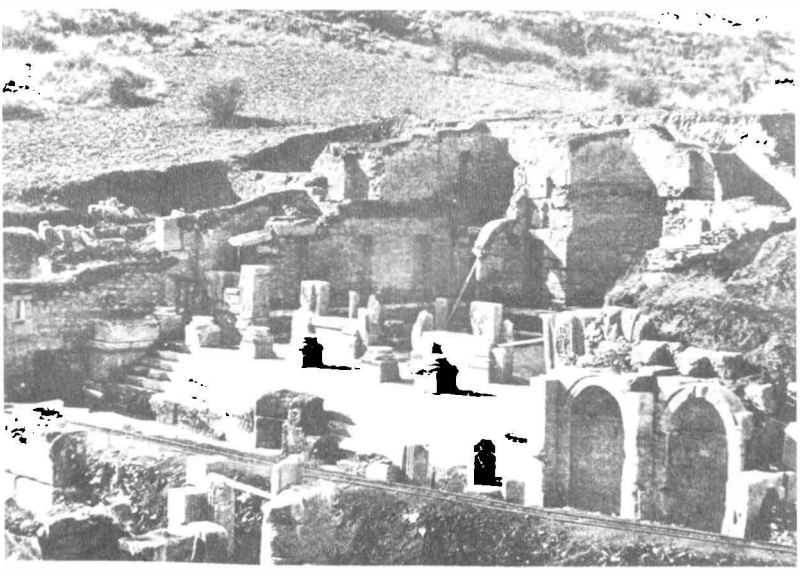
Lev. XI, Res. 1: Ephesos Kütüphanesinin doğudan ve kütüphane salonunun güneyden görünüşü (B. Götze, aynı eser, s. 235, Res. 13-14).

Lev. XI, Res. 2: Ephesos Kütüphanesinin cephe rekonstrüksiyonunun çalışmaları (F.J. Hueber, aym eser, Lev. 308, Res. 2).

şılmıştır. Nişlerin bulunduğu duvarların alt kısmında beyaz mermerle kaplı bir *podium* (sokel) vardır. Burası odayı çepeçevre çevirir. Bu *podium* belki de okuyucu ile kitaplar arasında mesafe bırakmak için konulmuştu ve kütüphane görevlileri buraya çıkarak kitap alabiliyorlardı. Callmer *podium*'un okuyucuları raftan uzak tutmak için değil, estetik amaçla yapıldığını söylemektedir[915]. Bu *podium*'daki sütun kaidelerinden, üstteki kitap nişlerinin yer aldığı galeriyi taşıyan sütunların bu kısma oturtulduğu ve üst katı taşıdıkları anlaşılmaktadır. Ortadaki *apsis*'i dolaşan bu *podium*'un üzerinde kalan bazı parçalar, dört köşeli nişlerin düz bir pervaz ile, bir çeşit kapı sövesi gibi çevrildiğini de göstermiştir[916]. *Podium*'un üzerindeki bir sıra halindeki sütunların, güney ve kuzey duvarlarında altışar, batıda *apsis*'in iki yanında beşer tane olduğu anlaşılmaktadır. Köşeye gelen sütunlar her iki yönden sayıldıklarında toplam yirmi sütundur. Doğu duvarının yanlarındakiler yarım sütun şeklindedir. Sözü edilen nişler, bu sütunların ortasına rastgelmektedir. *Apsis*'in iç kısmında ise iki sütun izine rastlanmıştır (Lev. XI, Res. 3).

Kitap kasalarının yer aldığı nişlerin bulunduğu duvarlar yapının iç duvarlarıdır. Bu duvarlar ile yapının esas dış duvarları arasında 120 cm. genişliğinde dar bir koridor bulunmaktadır. Bu koridorun her ucu doğudaki dar bir kapı aracılığı ile giriş vermektedir. *Apsis*'in iki yanından başlayarak kuzey ve güney duvarlarını çeviren, *apsis* duvarı ile kesilen koridorun *apsis* kısmında geçidi yoktur. İki duvar arasındaki bu boşluğun olasılıkla bir yangında, kitaplar ile birlikte onları içine alan çekmeceleri, parşömen ve papirüsları nem ve zarardan korumak amacıyla bırakıldığı öne sürülmüştür[917]. Toprağın içine doğru gömülerek inşa edilmiş olan yapıda, bu duvarların papirüsları saklamak için gerekli olduğu sanılmaktadır[918]. Yapı yalnız doğuya bakmakla kalmaz, aynı zamanda çekmecelerin çevresindeki el yazmalarının korunması geçitteki hava akımı ile sağlanmış olur[919]. Yapı nemden korumak için hem güney hem de kuzeyde yüksek arazi üzerine kurulmuştu. Ancak yapının tümünün araştırılması sonu-

Lev. XI, Res. 3: Ephesos Kütüphanesinin cephe rekonstrüksiyonu çalışmaları (F.J. Hueber, aynı eser, Lev. 308, Res. 2).

cunda, sanıldığı gibi kütüphanedeki kitapların nemden korunması için çift duvar yapılmamış olduğu görüşü ortaya çıkmıştır. Açıklamalara göre, kuzey ve güney salonlarının dışında nemden koruyucu geçitler de yer alıyordu. Bunların dibinde ise yağmur suları toplanıyordu. Sular kütüphanenin çatısından gelerek komşu yapılara akıyordu. Kütüphanenin altındaki tabandan akan yağmur suları, üzeri açık kanallardan yönlendirilmişti[920]. J. Keil ise salonun nemden korunması için bombeli temel üzerinde inşa edilmiş ve izole edilmiş bir çevre oluşturulmuş olduğunu belirtir[921]. Bu koridora kuzey ve güney tarafında 1,60 m. yüksekliğinde ufak kapılarla giriliyordu. Burada taş merdiven izi olmadığından ahşap merdiven kullanılmış olduğu sanılıyor. Ayrıca bir galeriden üsttekine çıkmak ya da yüksekteki kitapları almak için neyin kullanıldığını belirleyen bir belge yoktur. Fakat ilk ya da ikinci galerilere çıkmak için yandaki koridorlarda tahtadan dar merdivenlerin kullanılmış olduğu sanılmaktadır[922]. Söylendiği gibi taş merdivenler yoktur. Bu koridorlarda ruloların konması için gerekli çekmece ve dolapların bulunup bulunmadığını bilmiyoruz. R. Cagnat, koridorun çok dar olduğunu ve burada dolapların ya da benzeri eşyaların bulunamayacağını ileri sürmektedir[923].

Aydınlanma konusunda da çeşitli görüşler ortaya atılmıştır. Niemann'ın yaptığı rekonstrüksiyona göre kütüphane, çatıdaki merkezi bir açıklıktan yani yukardan aydınlanıyordu. Cagnat da bu görüşü savunarak ve ayrıca cephede *aedicula*'ların üstündeki pencerelerin bu işe yaradığını söylemektedir[924]. R. Heberdey ise, Niemann'ın rekonstrüksiyonunda henüz cephe rekonstrüksiyonu tamamlanmadığı için, üstteki pencereyi göremediğini ileri sürerek onun fikrini kabul etmemektedir. Damın düz olduğunu ve buradan ışık almadığını belirtmektedir. Ona göre aydınlanma için kapı ve pencereler yeterliydi[925]. C. Callmer de ışığın cephe duvarındaki kapı ve pencerelerden girdiğini, salonun yukardan aydınlatılmadığını ileri sürmektedir[926].

Tavan kısmı ise olasılıkla altın yapraklarla süslü ağaç kasetler ile örtülmüştü[927].

Kuzey taraftaki dehlizden dört basamaklı merdivenle kuzeybatı dehlizine ve buradan da dar bir kapıdan geçilerek izlenen yol ile *apsis*'in altındaki mezar odasına girilir. Tavanı taş kubbeli olan bu odanın doğu duvarında iki ufak pencere yer alır. Mezar odasının kütüphanenin inşasından önce yapıldığı anlaşılmıştır[928]. Odanın güney batı köşesindeki duvara bitişik, girlandlı, Eros ve Zafer Tanrıçası Nike figürleri ile süslü beyaz mermerden ince işçilik gösteren bir lahit vardı. Lahdin içinde kurşunlu tabut ve onun içinde de Celsus'un iskeleti bulunuyordu. Lahdin kapağı çatı damı şeklinde idi. V. M. Strocka'ya göre kamuya açık yapıda mezarın bulunmasına, sahibinin zenginliği değil, onun politik durumu göz önünde tutularak izin verilmişti. Bu durum, kent tarafından kendisine onur verildiğini gösterir. Çünkü ancak yüksek aileler kent içinde gömülebiliyordu. Cephenin süslenmesi de ailenin yapıyı kısmen mezar olarak düşünmesine bağlı idi[929]. İçinde mezar odası bulunan bir kütüphaneyi Bithynia Prusası'ndan (Bursa) Dio'nun kendi doğduğu kentte yaptırmış olduğu bilinmektedir. İçinde Dio'nun karısı ve oğlunun gömülü olduğu yapıyı kütüphane[930] ile birlikte bir *heroon* olarak kabul edebiliriz.

d2. Aphrodisias (Geyre) Kütüphanesi

Karia bölgesindeki Aphrodisias kentinde bulunan iki yazıta göre burada bir kütüphane bulunuyordu. Aydın İli'ne bağlı Karacasu İlçesi'nin 12 km. doğusunda yer alan bu antik kentte yapılan kazılar böyle bir kütüphaneyi ortaya çıkarmış değildir. Ancak, İmparator Hadrianus (M.S. 117-138) zamanında küçük bir kütüphane kurulmuş olmalıdır.

Bu yazıtlardan birinde İmparator Hadrianus zamanında ve onun emrinde görevli olan Eudaimon adında birinden söz edilmektedir. Bu kişi pek çok eyaletin ve bu arada Yunan ve Latin kütüphanelerinin *procurator*'u olmuştur[931]. Verilen bu bilgiden çıkarılan sonuca göre, kamusal bir kütüphane olduğunu sandığımız bu kütüphane Yunan ve Latin bölümlerinden oluşuyordu.

Diğer yazıtta ise pek çok yapının inşası ve onarımı söz konusu edilirken *porticus* ve kütüphanenin de adı geçer[932]. Bu kütüphanenin

porticus'a bağlı bir kütüphane olduğu düşünülebilir ise de arkeolojik araştırmalar kütüphanenin planı ve özellikeri hakkında bilgi vermez.

Aynı yazıtta etrafı *porticus*'lu bir *stoa* ile çevrili arşivden söz ediliyor ise de bu arşivin niteliğini bilemiyoruz. Ancak, kazılarda kentteki tiyatronun kuzey tarafında bulunan ve M.S. III. yüzyıla tarihlenen belgeler arşiv olarak nitelendirilmiştir. Bu belgeler, İmparator Augustus zamanında kente bir ayrıcalık olarak bağımsızlık verilmesi; M.Ö. 39 tarihli Roma Senatus'unun kararları Roma Senatus'u ile kent arasında yapılan sözleşmeler; Antonius'un kent halkına mektubu; iç savaşlara ilişkin belgeler; kentin tarihi; Traianus, Hadrianus, Commodus, Septimius Severus, Caracalla, Severus Aleksandros ve III. Gordianus gibi imparatorların mektuplarından oluşur. Kent tarihi, Roma İmparatorluğu ve Asia eyaletinin yönetimini ilgilendiren bu belgeler Geç Roma devrinde tahrip olmuş ve kentteki çeşitli yapılarda inşaat malzemesi olarak kullanılmıştır. Arşiv belgeleri M.Ö. I. yüzyılın ikinci yarısında Aphrodisias kenti tarihine ışık tutarsa da, tiyatronun kuzey *parados* duvarına bitişik olan arşiv binası hakkında daha geniş bilgimiz yoktur[93].

d3. Side M Binası'ndaki Kütüphane

Pamphylia bölgesindeki Side kentinde 1947-1951 yıllarında yapılan kazılar sonucunda K. Lanckoronski'ye ait kent planında[94] M harfi ile gösterilen ve caddenin doğu ucunda bulunan yapı ortaya çıkarılmıştır[95]. A. M. Mansel tarafından başlanan ve 1966 yılına kadar sürdürülen kazılarda dış sınırları 88,50 m. uzunluk ve 69,20 m. genişliğindeki yapının tümü aydınlığa kavuşturulmuştur. Bu yapı dört tarafı 7 m.'yi bulan *porticus*'lar ile çevrili bir avlu (57 m. x 53,40 m.) ve bu avlunun doğusunda yer alan ve avluya *kolonad*'lar veya büyük kapılar ile açılan üç salondan oluşur. *Porticus* sütunları Ion düzenindedir ve ortadaki salonun ortasında U şekli oluştururlar.

Batı tarafı Korint düzeninde bir *kolonad* ile sınırlandırılmış olan büyük orta salonun üç duvarı da zengin mimari dekorasyon ile süslen-

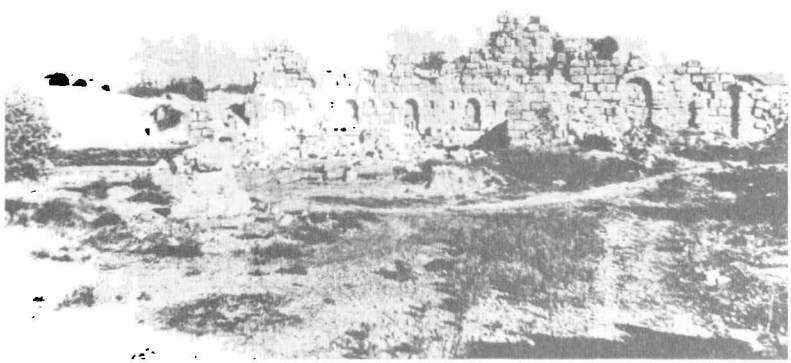
miştir. Bu salon kutsal bir nitelik taşımaktadır. Buranın imparator kültüne ayrıldığı kesinleşmiştir. Duvarın içinde arka tarafta üç, yanlarda ise ikişer kemerli niş vardır. Bu nişlerin önünde 1,65 m. yüksekliğinde bir *podium* ve onun üzerinde ise iki katlı sütunlar bulunuyordu. *Podium*'un çıkıntılı kısımları üzerinde, cephede iki sütun, bunların arasında ise iki payenin oluşturduğu iki katlı *aedicula*'lar yer alır. Bu orta mekân yukarda sözünü ettiğimiz avlu *porticus*'unun U şeklindeki çıkıntısının karşısına rastlar ve ortaya, cephedeki altı Korint sütunundan oluşan bir dizi ile açılır. Üst kısımlarındaki alınlıklar üçgen şeklindedir. Bu salonun zemini ince mermer levhalarla kaplı, çatısı tahtadan ve tavanı kasetlidir[936]. Salonda nişlerin içinde ve sütunların arasında tanrı ve atlet heykelleri bulunmaktadır. Orta nişteki *tunica*'lı, zırhlı, gömlek ve *paludamentum* giymiş imparator heykeli, üslubu, zırhı ve gömleğinin şekli ile M.S. II. yüzyıl ortalarına tarihlenen Antonius Pius'un heykelidir. Başı sonradan işlenmiş olup, İmparator Licinius ya da Maximinus Thrax ve Carinus'a benzediği üzerinde durulmuştur. İmparator heykelinin yanlarında ise Apollon, Ares, Asklepios, Hermes, Herakles, Hygieia, Nike, Nemesis heykelleri durmaktadır. Bütün bu heykellerin M.Ö. V. ve IV. yüzyıldaki Eski Yunan orijinallerinin kopyaları olduğu belirlenmiştir. Burgu tekniği ve çıplak kısımlarındaki cila ve elbise kıvrımlarının özelliği ile bu kopyaların Antoninus'lar devrinde yapıldıkları anlaşılmıştır[937].

Bizim için asıl önemli olan yan salonlardır. Bunlardan güneydeki 19,30 x 12,50 m. boyutlarındadır. Salonun arka duvarında üç büyük niş bulunur (Lev. XII, Res. 1). Bu salonun güneydoğu köşesinde küçük bir kapı dışa açılır. Kuzey yan duvarlarındaki dört niş ise daha küçüktür. Diğer yan duvar boştur. Güney salon önceleri, orta salonda olduğu gibi, bir *kolonad* aracılığı ile *porticus*'a açılırken, daha sonra buraya üç kapının bulunduğu bir duvar konulmuştur. Bu salon iki katlı sütun sırası ile üç nefe ayrılmıştır. Salonun duvarlarında sütun mimarisi ya da mermer kaplama izleri bulunmamıştır. Sadece bir erkek torsosu ele geçirilmiştir[938].

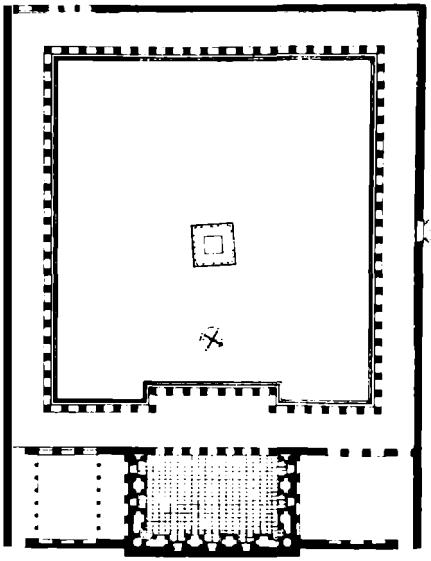
Kuzey salonunun arka duvan ile güney duvarında nişler yer alır (Lev. XII, Res. 2). Bu salona Bizanslılar bazı eklemeler yapmışlardır[939].

Bu yapının ne amaçla yapıldığına ilişkin kesin bir bilgimiz yoktur. A. M. Mansel bu yapıyı Atina'daki Devlet Agorası (Hadrianus Kitaplığı) ve Roma yöresinde Ostia'daki Augustales'e benzetmiştir. Bu yapının, geniş bir cadde ile pazar yeri durumundaki *agora*'ya bağlı oluşu ve avlu *porticus*'larının gerisinde dükkânların bulunmayışı nedeniyle, buranın devlet *agora*'sı olduğuna karar vermiştir. Ancak böyle bir *agora*'nın bir tarafında bir imparator kült salonu ve kütüphanelerin bulunmasının doğal olacağını düşünmüştür. A. M. Mansel böylece bu yapının (*agora*'nın) doğusundaki kompleksin ortasında yer alan salonu, imparator salonu ve yanlardaki küçük salonları ise kütüphane olarak kabul etmiştir[940] (Lev. XIII, Res. 1, 2).

J. İnan da Side M Binası'nı, Hadrianus Stoası'na benzetmektedir. Ona göre, burası gibi bağımsız bir yapı olan Hadrianus Stoası daha büyüktür. İkisinin de avlunun doğru tarafında odalar yer alır. Avlunun ana eksenine rastlayan orta salon diğerlerinden büyük ve on-

Lev. XII. Res. 1: Side Devlet Agorasının (M Binası) genel görünüşü (A. M. Mansel, Side, s. 170, Res. 184).

Lev. XII, Res. 2: Side M Binası planı (A. M. Mansel, aynı eser, s. 171, Res. 185).

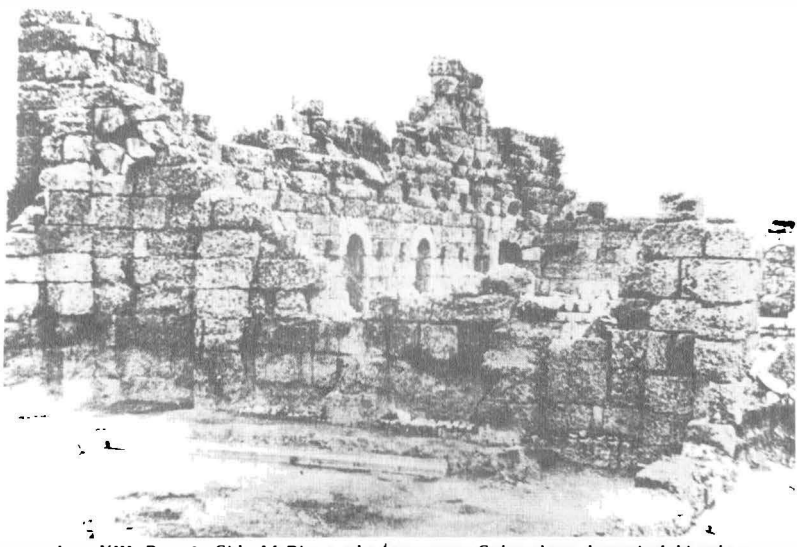
larla bağlantılıdır. Her ikisinde de bu salonlar sütunlu cepheleri ile avlunun galerisine açılırlar. Duvarların önünde yüksek bir *podium* bulunur. Duvarların önündeki nişler de benzemektedir. Nişlerin içlerindeki heykellerin arkaları işlenmiştir. Bu durum arkadan da göründüklerini ortaya koymaktadır. Bu heykeller *aedicula*'lar içinde duruyordu. Ancak yuvarlak köşe nişlerinde de heykeller durmaktadır. Duvardaki nişler ise kitap rafı veya dolapları içindi. Yan odalarda hem girişin karşısında hem de orta salonu ayıran ara duvarlarında nişler bulunuyordu. Bu nişler 5,50 m. yüksek olup, Kremna Kütüphanesi gibi tek katlı olduğu anlaşılıyor. Hadrianus Kütüphanesi gibi *agora*'ya yakındır[941]. Yapının içindeki nişlere, *podium*'a ve çevresindeki *porticus*'a bağlı oluşuna bakarak, buranın diğer Roma kütüphanelerine benzediğini söyleyebiliriz.

d4. Kremna (Çamlık) Kütüphanesi

Antik Pisidia bölgesindeki kentlerden biri olan Kremna'da 1970 yılında J. İnan tarafından yapılan kazıda bir kütüphane yapısı ortaya

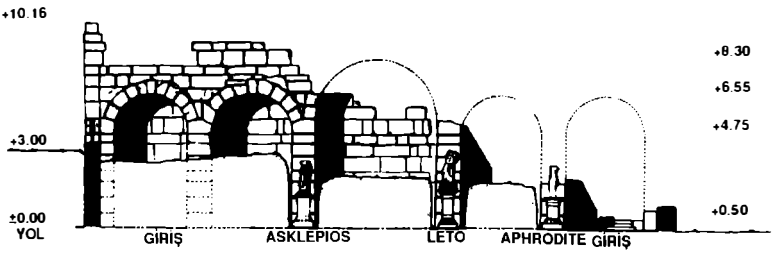
Lev. XIII, Res. 1: Side M Binasında İmparator Salonu'nun güneyindeki salon (A. M. Mansel, aynı eser, s. 189, Res. 204).

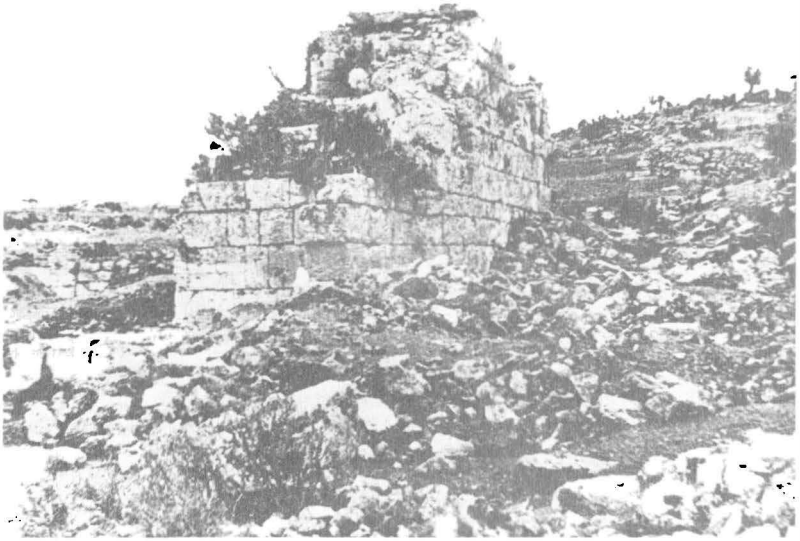
Lev. XIII, Res. 2: Side M Binasında İmparator Salonu'nun kuzeyindeki salon (A. M. Mansel, aynı eser, s. 185, Res. 205).

çıkartılmıştır[942]. Bugün Burdur İli'nin Bucak İlçesi'ne bağlı Çamlık (eski Girme) köyü yakınlarında bulunan Kremna'daki bu kütüphane, K. Lanckoronski tarafından daha önceki araştırmalar sırasında Q harfi ile belirlenmiştir. Ancak planda yeri hatalı olarak belirtilmiş ve yapının niteliği de anlaşılamamıştır[943]. M.Ö. 1 - M.S. II. yüzyıllar arasında Kremna, Romalılar'ın elinde koloni olarak kalmıştır. İki vadinin birleştiği yerdeki *forum*'un güneyinde yer alan Q binasının (kütüphane) sadece doğu duvarının ortasındaki *apsis* ile sol yanındaki iki dörtgen niş günümüze kadar kalabilmiştir (Lev. XIV, Res. 1; Lev. XV, Res. 1).

Kütüphane yapısı bağımsız bir yapıdır. Kuzey, doğu ve güney yanlarından yollar geçmekte ve batı tarafında ise bir kapı aracılığı ile bir salona açılmaktadır. Bu yapının, *forum*, *bazilika*, *nymphaeum* ve ana cadde gibi kentin önemli kısımlarının açılmış olduğu meydan ile bağlantısı vardır. Yapı dikdörtgen (19,25 x 29,05 m) şeklinde ve simetrik planlıdır (Lev. XIV, Res. 2). Uzun duvarlarda *apsis* ve nişler yer alır. Doğu duvarının ortasında yarım daire şeklinde bir *apsis* vardır. *Apsis*'in her iki yanında ikişer niş bulunur. Köşeye yakın olan nişler daha dardır. Niş üzerindeki bloklar ile birlikte kütüphanenin yüksekliği 9,15 m.'yi bulur. Nişin arka duvarı düzgün ve büyük bloklarla örülmüştür. Bu niş, tiyatro caddesine, içinde asimetrik durumda yer alan 3,50 m. yüksekliğinde bir kapı ile açılır. *Apsis*'in diğer tarafındaki nişler harap durumdadır. Burada yer alan nişte, gene ti-

Lev. XIV, Res. 1: Kremna Kütüphanesi yapısı kesiti (J. İnan, 1970 Kremna Kazısı Raporu, Lev. VIII).

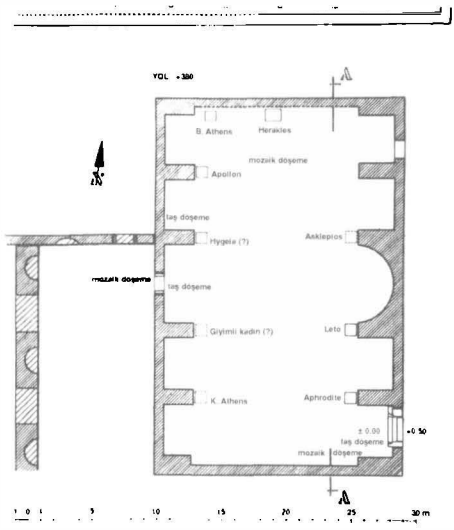

Lev. XV, Res. 1: Kremna Kütüphane yapısının güney-doğudan görünüşü (J. İnan, aynı eser, Lev. V, Res. 2).

yatro önünden geçen yola açılan büyük bir kapı bulunmaktadır. Yol seviyesi daha yüksek olduğundan, bu geçiş üç basamaklı bir merdiven ile sağlanmıştır. Nişin zemini ise büyük taş bloklar ile döşelidir. Nişin sağ yandaki duvarı bir dirsekle kırılarak bir girinti oluşturmuştur. Bu durum tonoz konstrüksiyonu ile ilgili olarak dört köşede de görülmektedir. Güney duvarının önünde bir cephesi Latince yazıtlı, altıgen şeklinde *postament* yer almaktadır. Batı uzun duvarlarındaki nişler de aynı şekil ve ölçülere sahiptirler. Karşı duvardaki *apsis* yerine bu duvarda, *apsis*'le aynı genişlikte ve ortasında 1,65 m. geniş bir kapının yer aldığı, dörtgen şeklinde bir niş bulunur. Nişin içerisinde kalın sıva tabakası ile tutturulmuş mermer kaplama kalıntılarına rastlanmıştır. Kuzey duvarı da güney duvarının şekline uymaktadır. Ayrıca kütüphanenin içinde, üzerinde kalın harç tabakası bulanan tuğlalar bulunmuş ve bunların, yapının tonoz konstrüksiyonuna ait oldukları sanılmıştır. Nişlerin tabanları kalın ve büyük ki-

reç taşı bloklar ile, kütüphanenin salonu ise mozaikle döşenmiştir. Yapının içinde başka duvar kalıntısı yoktur.

Kütüphane salonundaki bu nişlerin aralarına rastlayan duvarların önlerinde kireç taşından heykel kaideleri bulunmuştur (Lev. XIV, Res. 2). Bu kaidelerin üzerindeki heykeller ise, Burdur Müzesi'ne konulmuştur. Bu dokuz heykel araştırıcılar tarafından numaralandırılmıştır[11]. Kaide ve heykellerin büyüklük ve yazı karakterleri farklıdır. Kuzey duvarındaki kaide (No. I) yazıtında, Khrysippos'un heykelinin bulunduğu belirtildiği halde, aslında Athena heykelinin bulunduğu anlaşılmıştır. Yazıtta Khrysippos'un kendi parası ile Artemis için bu tapınağı yaptırmış olduğu belirtilmiş ise de Khrysippos'un heykeli bulunamamıştır. Yapı bir tapınak değil de bir kütüphane olduğundan, J. İnan'ın fikrine göre bu kaide başka bir yapıdan alınarak getirilmiştir[12]. Kuzey duvarı ortasındaki bir diğer heykel kaidesinin (No. II) yazıtına göre burada Herakles heykeli durmaktaydı. *Apsis* ile sağındaki niş arasında bulunan kaide (No. III), *saçaklık, boncuk dizisi, yumurta şeridi* ve köşelerde *palmet motifli akroter'ler* ile süs-

Lev. XIV, Res. 2:
Kremna Kütüphanesi yapısı (Q yapısı) planı,
(J. İnan, aynı eser, Lev. VII).

lüdür. Kaidede, Senatus'un halkı onurlandırmak için bu heykeli diktirdiği belirtilmektedir. Bu yazıtı göz önüne alan J. İnan, burada Halk perzonifikasyonunun Romalılar'daki sembolü olan genç erkek heykelinin yer alması gerektiğini ileri sürmektedir[146]. Ancak burada Leto heykelinin bulunduğu anlaşılmıştır. Bu durumda heykel ile kaide arasında bağlantı yoktur. Nişin diğer tarafındaki kaidede (No. IV) Iulia Rutilia Lugilla isminde bir kadının heykeli bulunduğu belirtiliyor ise de burada da Aphrodite heykelinin durduğu belirlenmiştir. Kuzey duvarındaki kaidede (No. V) köşelerde *akroter*, aralarında düz silme ve altta ise *palmet motifi*, *yumurta şeridi*, *boncuk dizisi* süslemeleri görülür. Yazıtına göre burada bir Athena heykelinin durması gerekmektedir ki, gerçekten de burada küçük bir Athena heykelinin durduğu anlaşılmıştır. Aynı duvarda kapı nişinin sağ tarafındaki duvarın önünde duran kaidede (No. VI) ise, Hygieia heykelinin durduğu sanılmaktadır. Köşe nişinin sol tarafındaki duvarın önünde yer alan kaide (No. VII), yazıtından anlaşıldığına göre Apollon heykeli torsosunun durduğu yerdi. Büyük kapı nişi içindeki Latince yazılmış bir onarım yazıtına göre, burada, onurlandırılmak istenen kişinin heykeli bulunmuş olmalıdır.

Bu yapının kütüphane olduğu konusunda J. İnan şu kanıtları ileri sürmektedir[147]: Yapının inşası ve onarımı konusunda bilgi veren yazıtlar, bu yapının kütüphane olduğunu belirtmekten uzaktır ve belki de başka bir yapıdan getirilmiştir. Ayrıca bulunan tanrı ve tanrıça heykelleri de yapının niteliğini açıklayamamaktadır. Ancak yapının uzun yanlarındaki eksende bir *apsis* ve iki yanında simetrik nişlerin bulunması, yapının Roma devri kütüphanelerinin planına uyduğunu göstermektedir. Ayrıca bu yapı, *forum*'a yani kentin merkezi yerine yakındır ve nispeten sakin bir yerde kurulmuştur. Nişlerin taş döşemeli zemini, salonun mozaik döşemeli zemininden ayrılmıştır. Ayrıca heykel kaideleri de nişin içerisinde değil, bölme duvarlarının önündedir. Bütün bunlar nişlerin ayrı bir işlevi olduğunu göstermektedir. Nişlerin taban döşemelerinin kalın ve büyük taş bloklar ile yapılmış olması ise içlerinde ağır bir yükün taşındığını düşündür-

mektedir. Nişlerin tabanındaki kaba taş zeminler, mozaik döşemeli salona doğrudan açılmış olamaz ve nişlerin önünde âhşap kapılar bulunmuş olmalıdır. Bu nişlerde ise kitap rulolan bulunuyor olmalıdır. Ayrıca bu kütüphanede, eski kütüphanelerde adet olduğu gibi iki tane Athena (Minerva) heykelinin bulunması da bu görüşü desteklemektedir. Ayrıca Antikçağ kütüphanelerinde tanrı ve tanrıçalardan başka, yazarların ve özel kişilerin heykellerinin bulunduğu da bilinmektedir.

Kremna Kütüphanesi'ni (Q) Antikçağ'ın bazı Roma kütüphaneleri ile karşılaştırarak arada benzerlikler kuran J. İnan, bu yapının kütüphane olduğunu daha inandırıcı olarak ortaya koymaktadır. Örneğin, Kremna Kütüphanesi'nin salonu, Bergama Asklepieion'u Kütüphanesi salonuna benzemektedir. Özellikle girişin karşısına rastlayan geniş *apsis* ile iki yanda dörtgen şeklindeki nişler örnek gösterilebilir. Yalnız buradaki Athena heykeli yerine Asklepieion'da Hadrianus'un heykeli bulunuyordu. Kremna Kütüphanesi'nin yarım daire şekilli *apsis*'i, dörtgen şekilli nişleri de Ephesos ve Tivoli civarındaki Hadrianus Villası Kütüphanesi'nin *apsis* ve nişlerine benzemektedir. Q yapısı özellikle nişlerin derinliği ve genişliği açısından diğer Roma kütüphanelerinden farklıdır. Bölmeler halinde olan bu nişlerde ruloları içine alan kitap rafları ve dolaplar duruyordu[218].

Bağımsız bir yapı olarak inşa edilen bu kütüphanenin, kentin merkez yerinde bulunması nedeniyle halka açık bir kütüphane olduğunu söyleyebiliriz. Onun bir kuruma bağlı olmayışı, başlı başına bir kütüphane olarak yapıldığını göstermektedir. Araştırıcı tarafından da belirtildiği gibi Kremna Kütüphanesi, Roma eyalet kütüphanelerinin pek çok özelliğini taşımaktadır. Onun bağımsız yapı oluşunu Ephesos ve Timgad kütüphanelerine benzetebiliriz.

d5. Sagalassos (Ağlasun)'taki Neon Kütüphanesi

Roma döneminde kurulan kamusal kütüphanelerden biri de Neon Kütüphanesi'dir. Pisidia'da bir Roma müttefiki olan Sagalassos kentinde kurulmuş olan bu kütüphane, 1990 yılında, Hellenistik döne-

me tarihlenen çeşme yapısının arkasından geçen yolun köşesinde ortaya çıkartılmıştır.

Yapının arka duvarının iç kısmının altında, *podium*'un üst kısmında 1992 yılında bulunan yazıtlar ise kütüphanenin kuruluşu ve tarihine ilişkin bilgi vermektedir (Lev. XV, Res. 2). Bu yazıtlar, kentteki seçkin bir ailenin üyelerinin, halk meclisi (*demos*) ve danışma meclisi (*boule*)tarafından onurlandırılmasından söz etmektedir. Kütüphaneyi yaptıran T. F (lavius) Severianus Neon ile, onun büyükbabası, büyükannesi, babası, annesi, amcası, kız kardeşi ve kayınpederi onurlandırılmış ve ayrıca onların üstlendiği görevler anlatılmıştır. Bu seçkin aile oyunlar düzenlenmiş, imparatorluğun eyalet kültüründe çeşitli hizmetlerde bulunmuştur. Örneğin Doğu'da Mısır'da ve İskenderiye'de yönetimle ilgili görevler üstlenmiştir. Yazıtlara göre bu

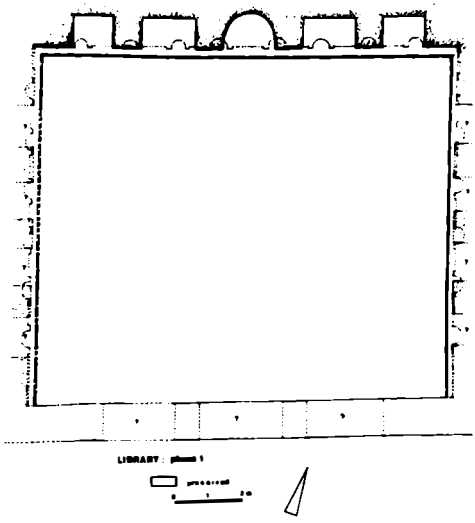
Lev. XV, Res. 2: Neon Kütüphanesinin kurucusu T. Flavius Severianus Neon yazıtı (M. Waelkens... "The 1992 Excavation Season at Sagalassos" XV. Kazı Sonuçları Toplantısı II, s. 402, Fig. 9)

aile, Flaviuslar Sülalesi zamanında Roma vatandaşlığına alınmış; ikinci kuşak ise Roma şövalyeliğine yükseltilmiştir. M.S. II. yüzyıl ortalarına kadar geçen sürede bu ailenin sekiz kuşağına rastlanmıştır. Bu yazıtlar sayesinde ayrıca Sagalassos toplumunu da tanıyabiliyoruz. Ancak bizim için asıl önemli olanı Neon Kütüphanesi'nin M.S. 120 yılı civarında, İmparator Hadrianus (M.S. 117-138) zamanında yapılmış olduğunu öğrenmemizdir.

Sagalassos'da yapılan kazılarda ortaya çıkan ve M. Waelkens tarafından kütüphane olduğu kabul edilen yapı, T. F (lavius) Severianus Neon tarafından yaptırılmıştı. Ailesi gibi, Flaviuslar Sülalesi zamanında azatlı olan bu kişi, kurucu (*ktistes*) unvanını taşımaktadır. Kitapsever ve servetini toplum için harcayan bu ailenin bir ferdi olan Severianus Neon, kütüphaneyi kamu yararına, Sagalassos kentinin halkı için yaptırmıştır. Bu nedenle de bu yapıyı, kamu kütüphanesi olarak kabul edebiliriz. Ephesos Kütüphanesi gibi, o da kütüphaneyi babası Publius Flavius Dareios'un ve amcasının onuruna inşa ettirmiştir[8].

1990 yılından itibaren sürdürülen kazılarda yedi yapı katı ve yedi tabaka bulunmuştur. Kazı sonunda ise kütüphanenin dört evre geçirdiği anlaşılmıştır.

İlk evrede, T. F (lavius) Severianus Neon'un kütüphaneyi M.S. 120 yılından az sonra yaptırdığı anlaşılmıştır (Lev. XVI, Res. 1). Günümüze kalan halen 3-6 m. yüksekliğindeki yazıtlı arka duvar, 11, 8 X 9, 9 m. boyutlarındaki odaya ilişkindir. Bu duvarın önünde 2.35 m. yüksekliğinde, kireç taşından bir *podium* yer alıyordu. Profiline göre *podium*'un, odanın yan duvarları boyunca devam ettiği ve kütüphanenin ana odasına doğrudan bir giriş sağladığı düşünülmüştür. *Podium*'un üzerinde, üst kısmı deniz kabuğu şeklinde sekiz tane yarım daire biçimli niş bulunuyordu. Burada renkli mermer levhalar birbirini izliyor, küçük boyutta heykeltraşlık örnekleri yer alıyordu. *Podium*'un üst kısmının, Attika pervazından oluştuğu sanılmaktadır. Bu *podium*'un üzerindeki duvarlar ise orijinal olarak içte tuğla, dışta moloz harç ile yapılmışlardır. Yan duvarların düzeni tam olarak

Lev. XVI, Res. 1: Neon Kütüphane Yapısı, 1. evre planı (M. S. 120 sonrası). (M. Waelkens, aynı eser, s. 401, Fig. 7).

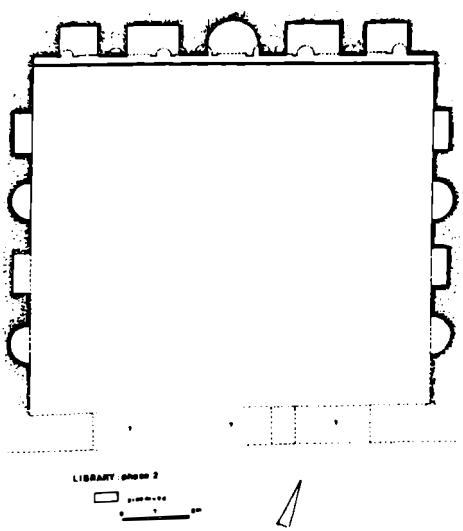
bilinmiyor ise de, altışar tane benzer yarım daire biçimli niş burada da yer alır. Arka duvarın üst kısmında ikinci bir dörtlü niş sırası vardı. Yanlarda da 0.9 m. derinlikte, diktörtgen biçimli gene ikişer sıra niş bulunuş olmalıdır. Ancak köşelere yakın olan birer niş, içtekilerden daha az genişliktedir (1.2 x 1.5 m.). Günümüzde arka duvarda beş nişe rastlanmıştır. Bunlardan ortadaki yarım daire, diğerleri dikdörtgen şeklindedir. Bu ortadaki yarım daire biçimli niş 1.4 m. genişliğinde ve 1 m. derinliğinde olup, daha yüksektir. Orta nişin içersinde 3-4 m. yüksekliğinde bronz bir heykel duruyordu; ancak heykelin sadece parmağı günümüze gelebilmiştir.

Sonuç olarak yapının, sadece bir kütüphane olabileceği kabul edilmiştir. İlk evredeki inşasında *podium* üzerinde toplam yirmi niş bulunuyor, arka duvarın ortasındaki yarım daire biçimli nişte ise bronz bir heykel duruyordu. Arka ve yan duvarlarda iki katlı olan niş sıralarının içerisine kitaplar konulmuştur. Hem yazıtlar hem de çatının ahşap malzemesinin C14 metodu ile araştırılması sonucunda bu kü-

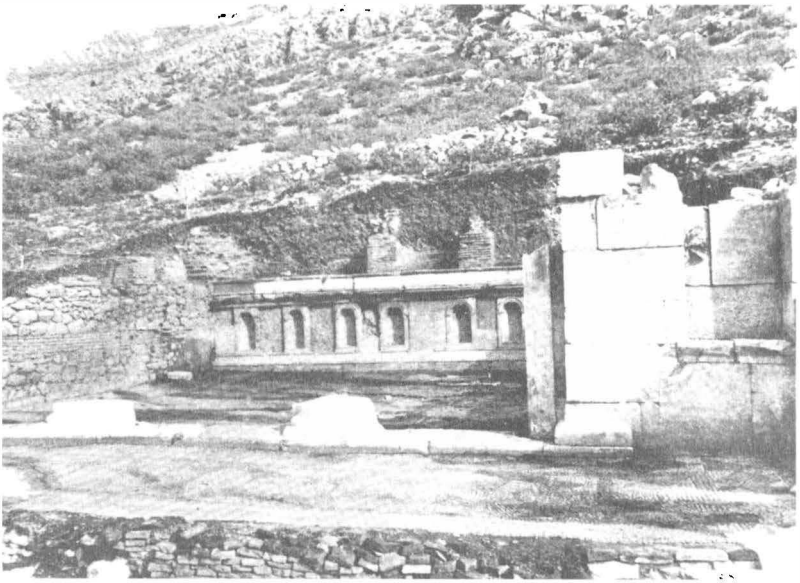
tüphanenin M.S. 112/114-117'de yapılan Ephesos Celsus Kütüphanesi gibi, M.S. II. yüzyılın ilk yarısında, olasılıkla M.S. 120 yılı civarında inşa edilmiş olduğu doğrulanmıştır[950].

İkinci evrede kütüphanenin yan duvarları yeniden düzenlenerek, M.S. II. yüzyıldan sonra, tekrar inşa edilmiştir (Lev. XVI, Res. 2). Yan duvarlarda 1.1 x 1.2 m. ölçülerine sahip, iki sıra halinde dörder niş yer almıştır. Bunların ikişer tanesi yarım daire, ikişer tanesi de dikdörtgen biçimli idi. Sonuncular 0.45 m., yarım daire biçimli olanlar ise 0.58 m. derinliğe sahipti. Sonradan, *podium* olmaksızın düz bırakılarak duvarlar alternatif tuğla ve moloz harç ile yapılmıştır. Tüm duvarlar iyi cins ince tahta ve sıva (stüko) ile kaplanmıştır. Bu stüko, zengin mimari dekorasyon içermektedir. Arka duvar değişmeden kalmıştır (Lev. XVII, Res. 1)[951].

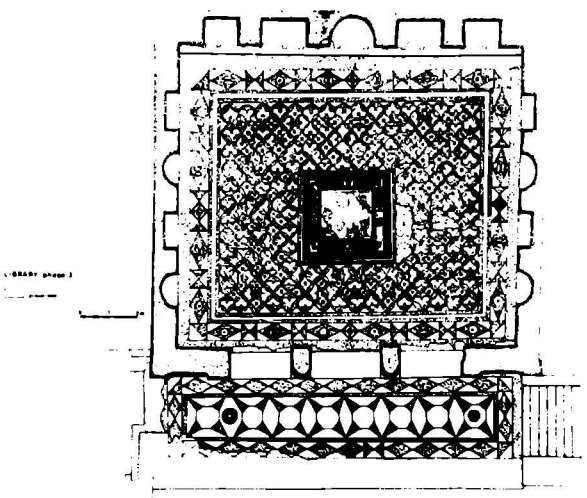
Üçüncü evrede, M.S. IV. yüzyılın üçüncü çeyreğinde, olasılıkla M. S. 350-375 veya 361-363 yıllarında, Hristiyan toplumunda İmparator Iulianus Apostata'nın tutumu ile pagan kültürü canlandırılmak is-

Lev. XVI, Res. 2: Neon Kütüphane Yapısı, 2. evre planı (II. yy. sonu). (M. Waelkens, aynı eser, s. 404, Fig. 12).

Lev. XVII, Res. 1: Neon Kütüphanesi, güneyden görünümü (M. Waelkens... aym eser, s. 402, Fig. 8).

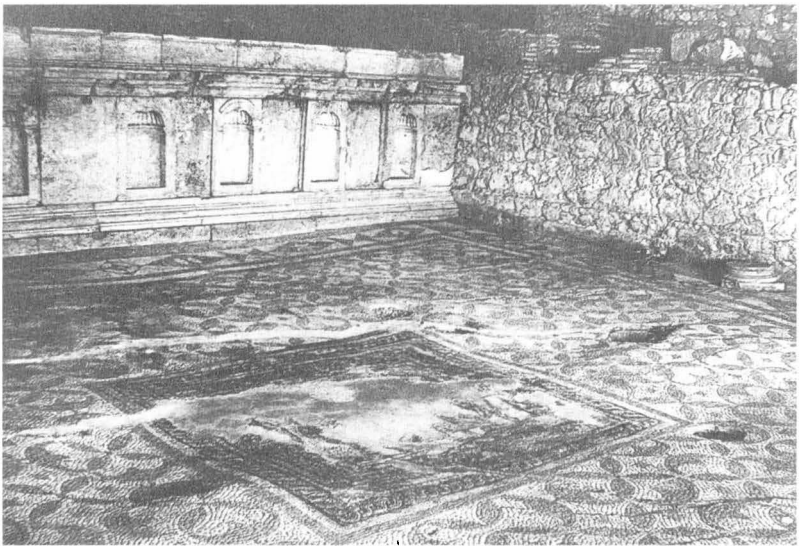

Lev. XVII, Res. 2: Neon Kütüphanesi, 3. evre yapısı plam (M. Waelkens..., aym eser, s. 404, Fig. 13).

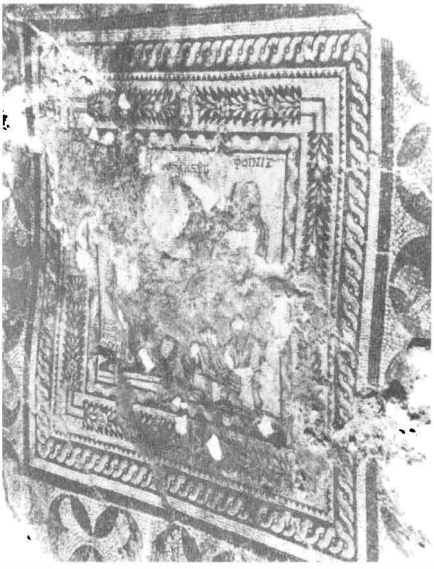
tenmiş ve kütüphane de onarılmıştır (Lev. XVII, Res. 2). Çöken cephe duvarının inşasına başlandığında, önceki cephe duvarının malzemesi yeniden kullanılmıştır. Bu arada tüm cephe ile bitişik yan duvarların bitişme yerleri yeniden inşa edilmiştir. Böylece M.S. II. yüzyıl malzemesi tekrar kullanılmış, diğer duvarlar değişmeden kalmıştır. Sıva ve stüko dekorasyon ile duvar kaplamaları yenilenmiştir. Mozaik döşeme bu dönemde yapılmıştır. Döşeme mozaiğinin siyah ve beyaz birbirini kesen daireler, dört yapraklı bitkilerden oluştuğu görülmektedir (Lev. XVIII, Res. 1). Merkezi panelde ise çok renkli bezeme, Akhilleus'un Troia'dan ayrılışı sahnesi yer alır (Lev. XVIII, Res. 2). Bu merkezi polikrom mozaik, M.S. V. ve IV. yüzyıllardaki, Antiokheia ve Kuzey Suriye mozaikleri arasındaki yakınlığı göstermektedir. Libanios'un mektuplarından anlaşıldığına göre, Pisidia ile Antiokheia arasında ilişkiler bulunuyordu. Pisidia'lı bir sanatçı olan mozaik ustası Dioskoros, Antiokheia'dan gelerek, Sagalassos'daki bu mozaiği yapmıştır. Pisidia'lı Iulianus adı ile bilinen kişinin de, kütüphanenin onarımı ile ilgili görüldüğü belirtilmektedir[9,2].

Kütüphanenin dördüncü evresi ise, M.S. 363-404/406 yıllarına tarihlenir. Iulianus Apostata'nın ölümünden sonra, Hristiyan halk, kütüphane ve kitapları tahrip etmiş olmalıdır. Bu arada mozaikteki Thetis ve Akhilleus'un başları parçalanmıştır. Yapı malzemelerinin kömürleşmiş olması, yapının ateşe verildiğini göstermektedir. Eski kütüphanenin güneydoğu köşesine bağlanan doğu duvarı boyunca, daha ilkel bir yapı inşa edilmiştir. Cephenin bu tarafı, M.S. 400 civarında henüz korunmuş durumda idi. Diğer kısımları ise Isaurialılar'a karşı savunma amacıyla yapılan kent duvarlarına malzeme olmuştur.

Neon Kütüphanesi 1995 yılında başlayarak restore edilmeğe başlamış ve 1997 yılında bu işlem tamamlanmıştır (Lev. XIX, Res. 1, 2). Korumada esas amaç kütüphaneyi, döşeme mozaiklerini ve yazıtları güvenlik altına almaktadır[9,3]. Kazı başlamadan önceki eğime uygun olarak çatı restorasyonu geniş ölçüde tamamlanmıştır. Çelik çatı, çelik sütunlar ile desteklenen beş ana payanda ile desteklenmiş-

Lev. XVIII, Res. 1: Neon Kütüphanesinin mozaikleri (M. Waelkens, "The 1996 Excavations at Sagalassos" XIX. Kazı Sonuçları Toplantısı, II, s. 293, Fig. 17).

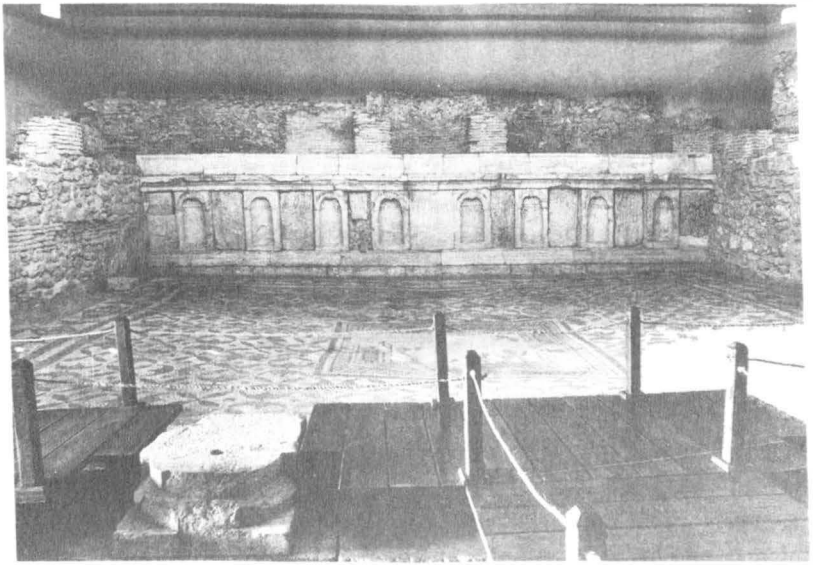
Lev. XVIII, Res. 2: Neon Kütüphanesi 3. evre yapısı merkezi polikrom mozayiği (M. Waelkens... The 1992 Excavation.... s. 405, Fig. 14).

tir. Mükemmel izolasyon özellikleri ile galvanize edilmiş çelik paneller, 15-17 m. lik bir alanı kaplamak için çatı malzemesi olarak kullanılmıştır. Tuğla katlar ile alternatif olan moloz harçtan yapılmış perde duvarlar, çelik sütunlar arasındaki aralıkları doldurmak için kullanılmıştır. Ayrıca yapının içersindeki, M.S. IV. yüzyıla tarihlenen mozaiklerin restorasyonu da yapılmıştır. Yapının içersindeki ağaçtan yürüme yolları, ziyaretçiler için düzenlenmiştir.

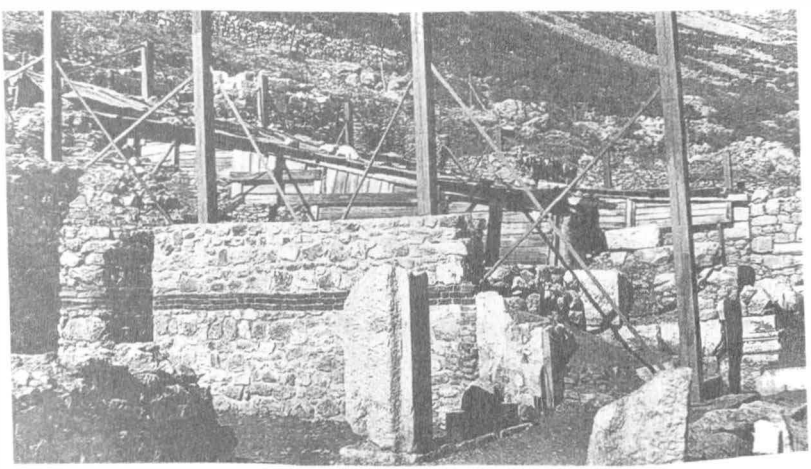
e. Adalarda kurulan kütüphaneler

e1. Kypros (Kıbrıs) Kralı Nikokrates'in kütüphanesi

Kıbrıs adasındaki Soloi kentinde Kral Nikokrates'in bir kütüphanesi'nin bulunduğu bilinmektedir. Bu kütüphane de kral tarafından kurulan halka açık bir kütüphane olabilir. Athenaios, Antikçağ'ın önemli kütüphanelerinden söz ederken Kypros'lu Nikokrates'in kütüphanesi'ni de anmaktadır[954]. Bazı yerleri eksik bir yazıta göre Soloi kentinde bir halk kütüphanesi'nin bulunduğu ve bunun başında bir *procurator*'un görevli olduğu anlaşılmaktadır[955]. Bu yazıta dayanarak kütüphaneyi kamuya açık kütüphaneler sınıfına koyabiliyoruz. Ancak R. Cagnat'ın bu yazıtı M.Ö. I. yüzyıla tarihlemesi[956], kütüphanenin bu yüzyıldaki varlığını düşündürmektedir. Kıbrıs adası bu tarihlerde Roma yönetiminde olduğuna göre, kütüphanenin bir *procurator* tarafından yönetilmesi normaldir. Ayrıca Kıbrıs adasının Antikçağ süresinde jeopolitik açıdan önemli olduğunu Mısır, Fenike, Anadolu ve Ege denizi kıyılarında yapılan ticaretin uğrak noktası durumunda bulunduğunu biliyoruz. Hatta Kızıldeniz aracılığı ile Uzakdoğu ile de bağlantı kurulmuştu. Böylece Asya ve Avrupa'yı birbirine bağlıyordu[957]. Onun önemli yollar üzerinde bulunması çeşitli kültür etkilerine açık olmasına ve istediği kitapları elde etmesine neden olabilir. Böyle bir yerde kitap koleksiyonlarını toplamak daha kolay olmalıydı. Fakat gene de varlığını öğrendiğimiz bu kütüphanenin tarihi, büyüklüğü ve diğer özellikleri konusunda yeterli bilgilere sahip değiliz. Roma Cumhuriyet devri sonlarında kurulmuş olsa bile İmparatorluk döneminde varlığını sürdürmüş olabilir.

Lev. XIX, Res. 1: Neon Kütüphanesinin mozaikli salonunun onarımı (M. Waelkens... "The 1997 Excavation Campaign at Sagalassos and Dereköy", XX. Kazı Sonuçları Toplantısı, II, s. 311, Fig. 25).

Lev. XIX, Res. 2: Neon Kütüphanesinin rekonstrüksiyonu (M. Waelkens... "Sagalassos 1995", XVIII. Kazı Sonuçları Toplantısı, II. s.151, Fig. 23).

f. Roma ve eyaletlerde kurulan diğer kamu kütüphaneleri

Roma ve eyaletlerde belli başlı kütüphaneler dışında bazı küçük kütüphanelerin kurulmuş olduğu da bilinmektedir. Bunlar bir yere bağlı veya bağımsız yapılar halinde, fakat kamuya hizmet eder durumda olduklarından halk kütüphaneleri olarak niteliyoruz.

Roma ve çevresinde bu tür kütüphaneler kurulmuştur. Bunlardan biri Genç Plinius'un (M.S. 62-113) doğduğu kent olan Como'da İmparator Domitianus (M.S. 81-96) zamanında, onun yaptırmış olduğu kütüphanedir. Gerek Genç Plinius[958] gerekse bir yazıttan[959] edinilen bilgiye göre bu kütüphane için 1 milyon *sestertius* harcanmıştır. Ayrıca kütüphanenin yaşatılması ve koleksiyonların çoğaltılması için 100.000 *sestertius* verilmiştir. İtalya'nın küçük kentlerinde bu tür başka kütüphaneler de vardı. Volsinii'de (günümüzde Bolsena civarı) bir vakıf tarafından kütüphane kurmak için bağışta bulunulduğu bilinmektedir[960]. Bu kütüphanenin halka açık olduğundan kuşkumuz olmamakla beraber, bu konuda kesin bilgi bulunmamaktadır. Ayrıca Ostia'da imparatorluk sarayı kalıntıları arasında bir köleler kütüphanesinin bulunduğunu öğreniyoruz[961]. Cumae kentinde de bir kütüphanenin varlığından Cicero söz etmektedir[962]. Bir diğerinin de Dertona (günümüzdeki Piemonte'deki Tortona)'da bulunduğu anlaşılmaktadır[963]. Sonraları Roma Capitolium'unda bir kütüphane bulunduğunu ve bunun ilk kez İmparator Vespasianus zamanında onarılarak, yangından zarar gören üç bin değerli eserin yerine kopyalarının getirildiğini Suetonius belirtmektedir[964]. Daha sonra burası İmparator Titus (M.S. 79-81) zamanında yangınla yok olmuştur[965]. Bunu belirten Cassius Dio kütüphaneden açıkça söz etmemektedir. M.S. 79-81 yılları arasında yanmış olması gereken bu kütüphane hakkında bilgimiz yoktur. Eusebios ise Capitolium'da yer alan bu kütüphanenin çevredeki yapılar ile birlikte Commodus (M.S. 176-192) zamanında, M.S. 189'da yandığını söylemektedir[966]. Aynı yangından Orosius da söz etmekte ve binlerce kitabın yandığını ve depolardaki kopyaları sayesinde 3.000 kadar kitabın yerine konulduğunu anlatmaktadır[967]. Ayrı devirlerde söz edilen bu yangınların

aynı yangın olup olmadığını bilmiyoruz. Suetonius'un Roma'nın en eski ve en güzel anıtı olarak tarif ettiği bu kütüphane, Roma'nın kuruluşundan itibaren tam koleksiyonu, Senatus konuşmalarını, halk oylamalarını, anlaşmaları içine alıyordu[968]. C. Callmer'e göre bugün izi kalmamış olan bu yapı, içinde belgelerin yer aldığı bir arşiv binası idi[969]. Bu kütüphanenin arşiv niteliği taşımasının bir sonucu olarak, onun halka mı yoksa sadece resmi görevlilere mi açık olduğu sorusu akla gelmektedir. Ancak bu konuda kesinlik yoktur. İmparator L. Septimius Severus (M.S. 193-211) zamanında da Pantheon'da bir kütüphane inşa edilmiştir[970]. M.S. 202 yılında kurulduğu sanılan bu kütüphane Roma'nın Hristiyanlık kurumlarından olmalıdır. Kütüphanede kütüphaneci olarak görevli Iulius Africanus adındaki Hristiyan kronograf ve ansiklopedist, Hristiyanların tanrısı yanında, henüz terkedilmemiş olan putperestliğin ve ayrıca İbraniler'in inançlarına saygı duymuştur. Roma ve Suriye'nin kutsal inançlarını kaynaştırmıştır[971]. Ancak Callmer'e göre bu yapı kütüphane değildi ve bir kütüphanedeki kitapları koymaya yarayan geniş nişler burada bulunmamaktadır. Kütüphane olduğu şüpheli bulunduğundan bu yapı üzerinde durmayacağız. Halka açık olan bu kütüphaneler Roma'da çoktu ve daha geç devirlere kadar da varlığını korumuş olmalıdırlar. F. Valerius Constantinus I (M.S. 342-337) zamanında Roma'nın on dört bölgesinin topografik incelemesi yapılmış ve bir katalog (Constantinus region kataloğu) hazırlanmıştır. Kataloğa göre, bu dönemde Roma kentinde önemli yapılar arasında 28 kamusal kütüphane gösterilmektedir[972]. Bu sayı bazen 29 olarak verilmiştir[973]. Yazılı belgelerin azlığı nedeniyle halk kütüphanelerinden ancak on tanesinin varlığını kanıtlayabiliyoruz. Her kütüphane için Yunan ve Latin bölümleri (Bibliotheca Graeca et Latina) ayrı ayrı sayılmış ve böylece bu sayı ortaya çıkmış olabilir. Fakat Callmer bu görüşe katılmaz ve bu sayının tek tek kütüphaneleri içine aldığını ileri sürer[974]. Bazı araştırıcılara göre bu kütüphanelerden bazıları Forum'da yer alan bir tapınak veya hamamın *porticus*'unda yer almış olmalıdır[975]. Buna karşılık, M.S. IV. yüzyılda 28 sayısına kamusal kütüphaneler-

den başka kişisel kütüphanelerin de girdiği öne sürülmüştür[976]. H. J. de Vleeschauwer ise bu sayıya Hristiyanlık dönemi kütüphanelerinin de katıldığını belirtmektedir[977]. M.S. IV. yüzyılda yaşayan Roma tarihçisi Ammianus Marcellinus, kütüphanelerden söz ederken, okuyucuların kütüphanelere ilgi duymadıklarından şikayet ederek, kütüphanelerin mezarlar gibi sessiz durduklarını belirtmektedir[978].

Roma'ya bağlı koloni ve eyaletlerdeki kentlerde de bazı küçük halk kütüphaneleri kurulmuştur. Bunlar hakkında geniş bilgilere sahip değiliz. Bunlardan biri Roma'nın kolonisi olan Suessa Audruınca'daki Bibliotheca Mathidiana adını taşıyan, halka açık kütüphane idi. Volturno'nun kuzeyinde yer alan ve 82'deki Sulla'nın iç savaşları sırasında önemli rol oynayan Suessa'daki bu kütüphaneyi, İmparator Hadrianus'un 119 yılında ölen kayın validesi yaptırmıştır[979]. Girit adasındaki Knossos akropolü yakınında 1935 yılında R. W. Hutchinson'un yaptığı kazıda bir Roma yazıt parçası bulunmuştur. Bu yazıtın diğer parçası ise B.S.F. Hood'un derlediği bir eserde geçmektedir[980]. R.W. Hutchinson'un açıklamasına göre bu yazıtta BIBLIO harfleri yer alıyordu. M.S. I. yüzyıla tarihlenen[981] bu yazıttaki harflerin, aslında BIBLIOTHEKE olabileceği varsayımı ile, burada bir kütüphanenin kurulmuş olması gerektiği üzerinde durulmuş ise de, bu kadar az bilgi ile kütüphanenin varlığı kanıtlanamaz. Bir Roma kolonisi olan Dyrrhakhion'da (günümüzde Arnavutluk'taki Durazzo) da bir kütüphanenin kurulmuş olduğunu gösteren bir yazıt bulunmuştur. Burada verilen bilgiye göre I. Flavius Titus'un oğlu ve bu koloninin yöneticisi olan ve İmparator Traianus'un subaylarından Aemilianus Tellurius Gaetulicus, kentte kurulacak bir kütüphane için 170.000 *sestertius* ayırmıştı. Ayrıca vakfı kutlamak için 12 çift gladyatör sağlamıştı[982]. Roma'nın Yunanistan topraklarında yer alan bu kolonisinde bir halk kütüphanesi kurmakla, orada da Roma kültürüne hizmet edilmek istenmiştir. Nimes'de yapılan kazılar sonucunda İmparator Hadrianus (M.S. 117-138) zamanına kadar tarihlenen ve bir kütüphane olduğu sanılan yapı ortaya çıkartılmıştır[983]. Halk kütüphanesi olduğu sanılan bu yapı hakkında fazla bilgimiz yoktur.

II. yüzyılda yaşamış Ermeni tarihçisi Khorene'li Moses'e göre, Suriye'li büyük bir bilgin olan Catina'lı Maribas, Nisibis'de (Nusaybin) kurulan bir kütüphane için yazma almak üzere Ninova'ya gönderilmişti. Onun getirdiği eserler arasında B. İskender'in emri ile Kaldeceden çevrilmiş Eski Yunanca bir eser de bulunuyordu[985]. Bu bilgiye dayanarak Nisibis kentinde bir halk kütüphanesi'nin bulunmuş olduğu anlaşılmaktadır. Fakat bu kütüphanenin de Hristiyanlık döneminde kurulmuş olduğunu sanıyoruz. Suriye'deki Gaza kentinde Hristiyanlık döneminde bir kütüphanenin kurulmuş olduğu sanılmaktadır[986]. Edessa'da (Urfa) gene halka ait belgeleri içine alan arşivlerin bulunduğu ve bunlar arasında Süryanice ve Eski Yunanca olan belgeler ile vergi kayıtlarının, tapınak *annal*'lerinin bulunduğu anlaşılmaktadır[986]. Ancak arşiv niteliğindeki bu kütüphane de Hristiyanlık dönemine tarihlenir.

4. Saraylarda kurulan kütüphaneler

a. Roma çevresinde kurulan kütüphaneler

a1. Tivoli'de (eski Tibur) Hadrianus Villası kütüphaneleri

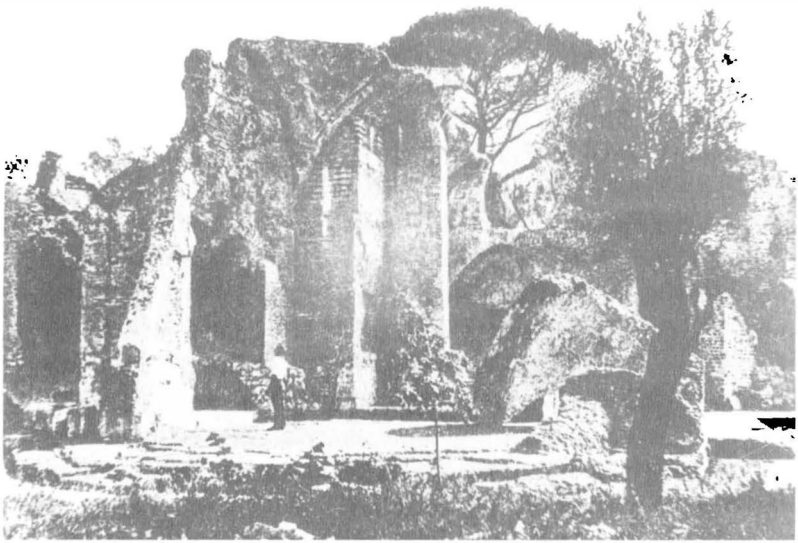
Roma yakınlarında Tivoli'deki İmparator Hadrianus'un villasının çevresinde birden çok kütüphanenin bulunduğu sanılmaktadır. Bu durum tartışma konusu olmuştur. İmparatorun sarayının kuzey ve özellikle kuzeybatı yönünde kütüphane alanı yer almaktadır. Bu alan kuzey ve batıda çevre duvarları tarafından çevrilmiştir. Terasın kuzey tarafında batıda Yunan kütüphanesi, doğuda ise Latin kütüphanesi olmak üzere iki ayrı yapı bulunur. Bu iki yapının ortak özelliği kuzey-güney doğrultusunda uzanmış olmaları ve burada büyük nişli salonların bulunmuş olmasıdır. Bu yapıların kuzey tarafları açıktır ve güneye doğrudan doğruya bağlantıları yoktur. Avlunun durumundan dolayı bu yan odalar şekil değişikliğine uğramıştır. Kütüphane alanındaki Yunan ve Roma kütüphanelerinin arasındaki odada ise avluya yönelmiş *aedicula*'lar vardır ve buranın bir çeşme evi olduğu anlaşılmıştır[987].

Yunan Kütüphanesi: Terasın batı kenarı üzerinde yer alan yapı *Yunan Kütüphanesi* olarak adlandırılır ve diğerlerinden daha büyüktür. Her iki odası da kare şeklindedir ve bu salonların ortasında dikdörtgen biçiminde nişler vardır. Yalnız iki salonu birbirinden ayıran ayırma duvarındaki niş her iki salon için ortaktır ve ana giriş görevini yapar. Yunan kütüphanesi'nin kuzey ve güney salonlarından başka kütüphane kompleksini tamamlayan çevre odaları vardır. Bu odalar kütüphane ile ilgili işlerde kullanılmış olabilir[188].

Yunan kütüphanesi'nin kuzey salonu (C) yıkılmış durumda ise de planı anlaşılabilmektedir (Lev. XX, Res. 1). Duvarlar ortalama 2 m. yüksekliğe kadar kalabilmiştir. Özellikle güney-doğu köşesindeki travertenden bir kemer ayağı üzerinde yükselen ve bir zamanlar tüm odanın üzerini örten çapraz tonozun bir parçası kalmış durumdadır (Lev. XX, Res. 2). Duvarlar biraz yükseltilerek nişler yapılmıştır ve bunların kenarlarında destekler vardır. Ayrıca salonun köşelerinde, kubbenin başladığı yerlerin altında kare biçiminde duvar destekleri bulunmuştur. Bunlar uzanarak nişlerin yanındaki destekler ile birleşir. Buradan ancak doğu ve batı duvarlarının kuzeyine rastlayan duvarındaki geniş kapılar ile geçilerek, düzgün basamaklar ile dışarıya çıkılmaktadır. Bu salonun batı duvarının güney tarafındaki bir kapı ile kapının batısındaki bir koridora (F) ve aynı salonun doğu duvarının güney kısmındaki bir kapı ile doğudaki sütunlu koridora (B) çıkılır. Salonun güney duvarındaki nişin her iki yanında yer alan kapılar ise açı biçiminde birer koridora açılır. Güney duvarındaki bu kapılar ile aynı zamanda kütüphanenin diğer salonu olan güney salonuna (D), doğuda yer alan yan odaya (E) ve yukarda sözünü ettiğimiz yapının batısındaki koridora (F) geçilir. Duvarların alt kısımları tuğla ile yapılmıştır. Süsleme konusunda bilgimiz az ise de, tonozun mavi mozaik ile kaplanmış olduğu sanılmaktadır. Ayrıca niş süslemelerinde siyah fon üzerine bezemeler yapılmıştır. Küçük olmaları nedeniyle fikir edinemediğimiz pek çok mermer kalıntısı ele geçmiştir. Bulunan heykeller bazı süslemeler, alçak tuğla temeller ve nişleri çevreleyen ayaklar, yapıya ilişkin az da olsa bilgi vermektedir[189].

Lev. XX, Res. 1: Tivoli Hadrian Villasında Yunan Kütüphanesi (H. Winnefeld, Die Villa des Hadrian bei Tivoli, s. 98, Res. 27).

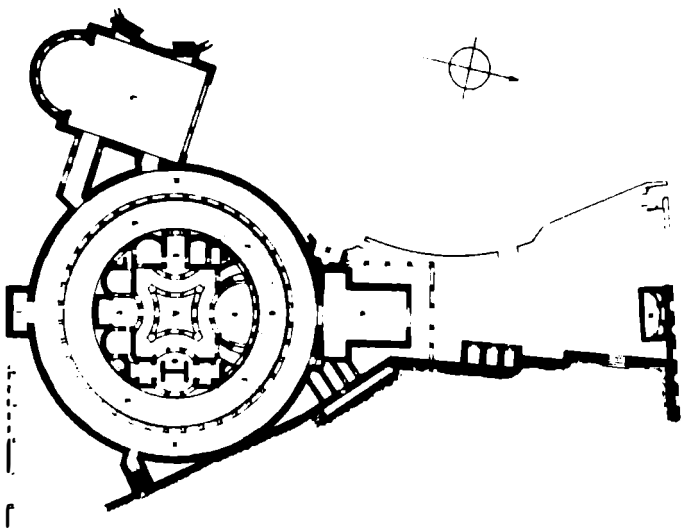
Lev. XX, Res. 2: Tivoli Hadrian Villasında Latin Kütüphanesi (H. Winnefeld, aynı eser, s. 101, Res. 29).

Kütüphanenin güneyindeki salonu (D) daha basit planlıdır. Özellikle doğu ve güney tarafları iyi korunmuştur. Salonun duvarlarındaki nişlerin genişliği salon uzunluğunun yarısı kadardır. Böylece duvar yüzeyi daraltılmıştır. Ayrıca nişlerin bulunduğu girintinin yan duvarlarında birer küçük niş daha bulunmaktadır. Güney duvarının nişinde salonun aydınlatılmasında kullanılan büyük bir pencere bulunmuştur. Bu salonda başka pencere izine rastlanmamış ise de kuzey salonunun kuzey duvarında yer alan ve salonu aydınlatan küçük pencereye benzer bir pencerenin bulunup bulunmadığını bilmiyoruz. Güney salonunun kapılar aracılığı ile sadece kuzeye açıldığı anlaşılmıştır. Duvarları kuzey salonundaki gibi sütun başlangıcına kadar tuğlalar ile örülmüş ve stük tabakası ile boyanmıştı. Nişlerin içinde siyah boyalı resim kalıntılarına rastlanmaktadır. Bu salonun üzerinde belli bir yükseklikten sonra, pek az kalıntısı günümüze kalmış olan ikinci bir kat daha vardır. Bu üst katın kuzey salonunun üzerinde bulunup bulunmadığı anlaşılmamıştır. Güney salonun doğusundaki yan oda (E) avludaki plan değişikliklerinden etkilenmeden kalabilmiştir. Ancak sonradan destek için inşa edilen yapılar nedeniyle planında bazı değişiklikler olmuştur. Kare biçiminde olan bu oda kuzey ve güney taraflarında dışa doğru çıkıntılıdır. Tabanı geometrik desenli güzel mermer işçiliği gösterir. Tavanı kubbe ile örtülmüştür. Ayrıca bu yapıya ilişkin resim kalıntıları bulunmuştur. Bu küçük E odası yandaki salonlar kadar yüksek değildir. Bu durumda, üst katın her yerde aynı yükseklikte devam etmediği ve alçak bir ikinci katın bu yan oda ile açı biçimli koridorun üzerinde bulunduğu, böylece salonun girişinin bu odaya bağlanmış olduğu kabul edilmiştir. Bu üst katın, koridordan sonra salonları ayıran kısımdan geçerek bağlantı çıkışı (F) aracılığı ile yapının batı tarafına bağlanmış olabileceği sanılmaktadır[990].

Avlunun arka tarafında bulunan odaların sonradan eklendiği düşünülmektedir. Güney salonunun güney nişinin dış tarafındaki dar bir merdiven üçgen biçimindeki dar bir odaya (G) açılmaktadır. Bu kısımlardaki merdivenler ile bağlantı koridoru (F) üzerinden kütüphanenin üst katına geçiş sağlanmıştı. Merdivenlerin altında, yandaki salonların süslediği sanılan Dionysos heykeli de bulunmuştur[991].

Kütüphane avlusundaki bir kapıdan geçerek birkaç basamak çıkmak suretiyle kütüphane kompleksi içinde yer alan bir ön odaya çıkılır. Onun yanındaki odaların kütüphane ile ilgileri doğrudan bilinmiyor ise de kütüphaneye yakın olmaları nedeniyle kütüphane yapısı ile ilgili olabilirler[7].

Latin Kütüphanesi: Yunan kütüphanesi'nin yapı kompleksinden sonra, şimdi de *Latin Kütüphanesi* adı verilen ve ondan daha küçük olan yapıyı inceleyelim (Lev. XXI, Res. 1). Bu kütüphanenin ana salonu (L) kuzey tarafında yarım daire biçiminde bir sütun dizisi ile açılır. Burada ancak sütun kaidelerinin yerleri belli olmaktadır. Sütun dizisinin karşı tarafındaki duvar ise ortasındaki genişliğin büyük bir kısmını kaplayacak şekilde arkaya itilmiştir. Bunun sonucunda salon ile aynı yükseklikte dört köşeli bir çıkıntı oluşmuştur. Çıkıntının iki yanından M salonuna dar geçitler ile geçilir ve burada ikişer kapı bulunur. Bu L salonunun doğu ve batı duvarlarının içine daha alçak

Lev. XXI. Res. 1: Tivoli Hadrian Villası kuzey terasları ile Yunan ve Latin Kütüphanelerinin plan (H. Winnefeld, aynı eser, Lev. IX).

dikdörtgen biçiminde nişler oyulmuştur. Bunların tabanları ile güney uzantısının tabanları salonun tabanından yüksektir. Salon kubbe ile örtülmüştür ve ancak güneydoğu ve güneybatı köşesinde bunun izleri kalmıştır (Lev. XX, Res. 2). Bu salonun ve nişlerin tabanı büyük altıgenler ve aralıklı çizgilerle bezenmişti ve mermer kaplıydı[70].

Latin kütüphanesi'nin güney salonu (M) ağırlıklı kemerler ile örtülmüştür. Duvarlarında kapılar yer alır. Bu salonun kuzey duvarında, kuzey salonunun çıkıntısına doğru büyük bir pencerenin bulunduğu sanılmaktadır. Güney duvarında dışarıya doğru uzanan yarım-daire biçiminde *apsis* ve üzerinde de salonu aydınlatan bir pencere vardır. Güney duvarı hizasında öne doğru çıkıntı yapan bir *podium* vardı ve *apsis*'in tabanı bu *podium*'undan yüksekti. *Podium*'un üzerinde ise bir *postament*'in duvar temeli bulunuyordu. Bu salonun tabanı kare ve dikdörtgen biçiminde mermer tabakalarla kaplıdır. *Podium*, kuzey salonunun nişlerindeki gibi süsleme kalıntısı gösterir ve salonların arasındaki giriş kısmının tabanına benzer. Kuzey duvarında renkli mermer sütunlar bulunuyordu. Üst kısmına dikdörtgen şeklinde bir derinlik yapılarak duvar dekorasyonu oluşmuştur. Bu çeşit süslemelere Notatorio'nun çevre duvarlarında ve ana salonunda, stadyumun batısında rastlanmıştır[71].

Güney salonundan sadece güney duvarları kalmıştır. Doğu duvarı her salonda kubbe eklentisi yüksekliğine kadardı. Latin kütüphanesi'nin doğusunda da bazı odalar bulunuyordu. Bunların da kütüphane ile olan ilgileri kesinlikle bilinmemektedir. Ancak odaların çatılarının kubbeli oldukları anlaşılmıştır. Güney salonunun doğu duvarının ortasında, çapraz bir tonoz ile örtülmüş, doğu duvarı kafes biçiminde olan ve avluya bakan bir pencerenin bulunduğu, küçük bir bölme vardır. Bu bölmenin duvarlarında beyaz mermer tabakalar, yerde ise ana salonun nişlerindeki örnekler göze çarpmaktadır. Bölmenin güneyinde yer alan üçgen şeklindeki kısımdan üç basamak ve sonradan bir *reticula*'nın eklenmiş olduğu bir kapıdan geçilerek avluya ulaşılır. Bu bölmenin kuzeyinde dikdörtgen biçiminde gösterişli bir oda (N) vardır. Burası ağırlıklı kubbe ile örtülmüş ve iyi

bir şekilde korunmuş olan, tabanı kırmızı düzgün çizgi motifleri ile bezenmiş mermer tabaka ile kaplıdır. Bu odanın kuzeyinde ve Latin kütüphanesi'nin kuzey salonunun doğu nişlerinin arkasında, günümüze kadar iyi bir durumda gelememiş olan dar bir oda (O) yer alır. Bu oda sırasının doğusunda ikinci bir oda dizisi vardı ve bu dizinin en güneyindeki odası (F) eğimli güney duvarı ile iyi bir şekilde korunabilmiştir. Bu oda dekorasyonu yönünden N odasına benzer. Sözünü ettiğimiz odaların dışındakiler yok olmuş ya da sonradan şekilleri değiştirilmiştir. Bu odalar, kütüphane ile terasın doğu kenarı arasına yerleştirilmişlerdir. Bunlar arasında dikdörtgen biçimindeki büyük oda (Q) ve bunun doğu yanındaki küçük bölme (R) bu arada söylenebilir. Ayrıca avludan P odasına uzanan küçük bir merdiven ve terasın doğu kenarında çok yıpranmış ve ne işe yaradığı bilinmeyen bir koridor (S) burada yer alır. Q odası ince ve dik bir duvarla ikiye bölünmüş olup, kuzey tarafındaki küçük bölme kuzey tarafına açılmakta idi. Uzun duvarların bitiminde ise sütunların bulunduğu sanılmaktadır. Cephenin önünde yanlarında heykellerin bulunduğu bir fıskiye vardı. Salonun ana odasının tabanı sanat değeri yüksek olan geometrik bezekli mermer bir tabaka ile kaplıdır. Duvarların alt kısımlarına ilişkin mermer kaplama parçaları ele geçmiştir. Arka güney civarında ve her iki dar kenarın yanında ince tuğladan yapılmış duvarları olan ve kare mermer tabakası ile kaplı ve yerden 0,20 m. yüksekliğe sahip bir seki vardır. Bu kısmın dolap ya da kenar duvarı olarak kullanılmış olduğu sanılmaktadır. Bunun yanında ise güneyden içerisine bir kapı ile girilebilen, günümüze iyi bir durumda gelmemiş olan bir ön odaya girilir. Bu Q salonunun doğu yanındaki diğer bir odanın (R) ne işe yaradığı anlaşılamamıştır. Zengin mermer kaplamalar ile süslü olan odanın güney duvarındaki büyük dikdörtgen niş, tüf ve tuğladan yapılmış alçak bir duvara havuz gibi oyulmuştur. Odanın uzun duvarlarındaki küçük nişler dörtte üç daire şeklindedir ve beyaz mermer ile kaplanmıştır. Tek girişi yan taraftaki Q salonundadır ve kuzey tarafındaki bir pencere ile aydınlanır. Bunun kuzeyinde ise mermerle kaplı bir *postament* bulunmaktadır[99].

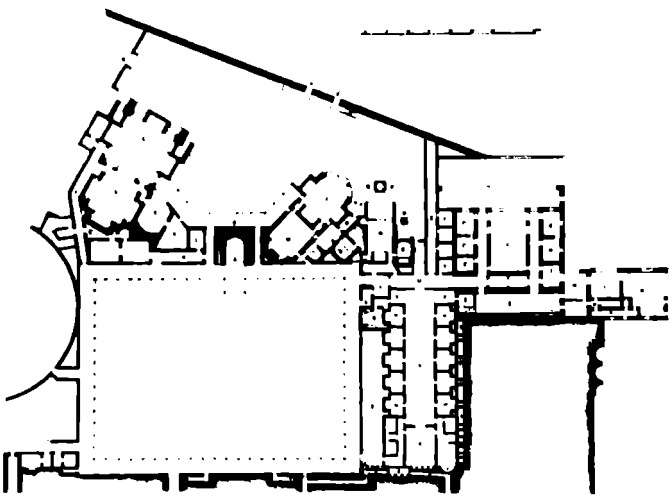
Bu Latin kütüphanesi'nin kuzey cephesinin ve sonradan yapılmış büyük Q salonunun arasındaki açıklığı gizlemek için içeriye kavisli bir revak yapılmıştır. Bunun tabanı üçgen biçiminde mermer tabakalarla kaplıdır. Buradan Q salonunun batısında yer alan yarım daire şeklindeki çok küçük bir geçiş odasına geçilebilir. Bunun yanında ise kütüphanenin yan odalarının ilk sırasındaki O odasının doğusunda ve ikinci sıradaki P odasının kuzey yanında yer alan şekilsiz oda vardır. Sonraki devirlerde bu odanın girişinin bulunmadığı anlaşılmıştır[996].

Yunan ve Latin kütüphanelerinin arasındaki odalar kuzeye doğru kapalı ve tek kenarlı bir cephe oluşturmuşlardır. Bunun için Latin kütüphanesi'nin kuzeyindeki *porticus*'un devamı gibi, bu iki kütüphane arasında köşeli bir *porticus* (B) daha konulmuştur. Simetrik olan bu *porticus* baklava şeklinde mermer tabakalarla kaplanmıştı. Bu sütunla salon (B) Yunan kütüphanesi'nin kuzey salonunun (C) doğu nişleri ile aynı kütüphanenin güney salonuna doğudan bitişik olan E odasının arasına girmektedir. Buradan, salonun iki katlı olduğu ve bu katların yüksekliklerinin kütüphanenin yan odaları ile aynı düzeyde olduğu ve alt katın düz bir tavanı bulunduğu sonucu çıkarılmıştır. Üst katın ağırlıklı kubbe ile örtülmüş olduğu fikri kanıtlanamamaktadır. Ağır tırmanan bir giriş ile bu iki salondan bir avluya ve buradan da merdivenler ile saraya gidilmektedir. Böylece bütün bu yapıların saray ile birlikte yapılmış olduğu ve yapılarda mimari bir bütünlüğün bulunduğu anlaşılmaktadır[997].

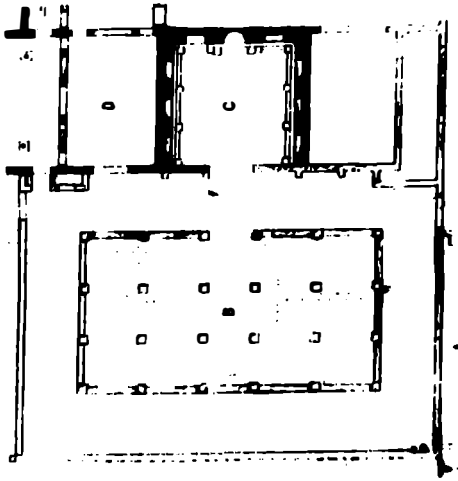
J. W. Thompson'un Tivoli'deki İmparator Hadrianus'un Villası'nda bulunduğunu söylediği, Yunan ve Latin kısımlarından oluşan kütüphanesi bu yapı kompleksi olmalıdır. Onun söylediğine göre, burada ünlü Yunan ve Latin yazarlarının büstleri de yer alıyordu. Bu büstlerden ikisi günümüzde Vatikan Müzesi'ndedir[998]. Ancak buranın kütüphane olup olmadığı da tartışma konusu olmuştur. Lugli tarafından *Cortile delle bibliotheche* denilen yerin kuzeybatısındaki bu odaları C. Callmer kütüphane olarak kabul etmemektedir. Ona göre bu odalar küçüktür. Kütüphane için gerekli olan donanım yoktur ve bu amaçla yapılmamışlardır[999]. Ancak sadece imparator ve ya-

kın çevresinin kullandığı küçük çapta bir kütüphane söz konusu olabilir.

Kütüphane olduğu sanılan diğer bir yapı da *Poikile*'nin kuzeydoğusunda, *Notatorio* ya da *Teatro marittimo* denilen yapının güneydoğusunda ve ona bitişik olan yapıdır (Lev. XXI, Res. 2). Callmer'e göre bu yapı bir kütüphanenin özelliklerini göstermektedir. *Filozoflar salonu* denilen bu yapı (L) dikdörtgen bir salon ile güney tarafındaki bir *apsis*'den oluşuyordu. *Apsis*'in içinde yedi tane kemerli niş vardı. Fakat bu nişlerin kitap dolabı ya da raflar için kullanılmış olduklarını kesinlikle söyleyemiyoruz. Bu salon iki kapı açıklığı ve merdivenler aracılığı ile *Poikile*'nin *porticus*'u ile birleşiyordu. İç kısımda *apsis*'in uçlarında 3/4'lük iki sütun yer alır. Salonun kuzey tarafı ise açıktı. Bu tarafta, alt kısımları traverten konsollar üzerinde duran iki sütun, çatıyı taşımağa yardım ediyordu. Çatı villanın diğer yerlerindeki gibi kavisli değil, düzdür. Bu çatılar yalnızca kubbe-

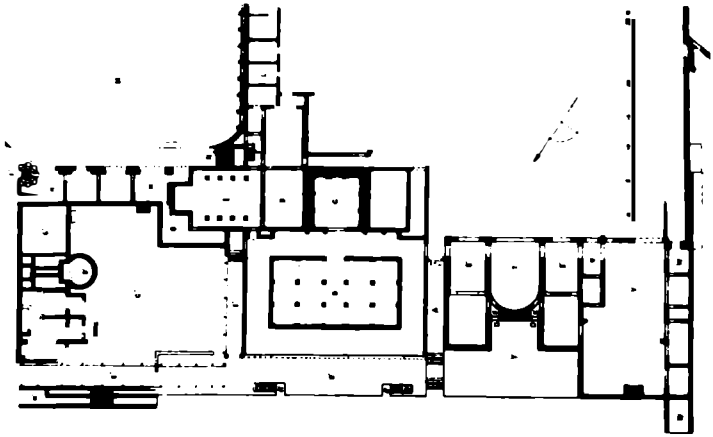
Lev. XXI, Res. 2: Tivoli Hadrian Villasında Teatro Maritimo'daki kütüphane olduğu sanılan L yapısı (H. Winnefeld, aynı eser, Lev. V).

Lev. XXII, Res. 1: Tivoli Hadrian Villasında kütüphane olduğu sanılan C yapısı (H. Winnefeld, aynı eser, Lev. VIII).

li odalarda kullanılmıştı. Salonun iç süslemesinden örnekler kazılarda çıkmıştır. Köşelerdeki sütunlar alabasterdendir. Duvarlar porfir ve renkli mermer süslüdür. Döşeme ise çeşitli boyda kesilmiş tabakalarla bezenmiştir. Duvarların üst kısmında üç sıra delik bulunmuştur. Bunlar tavanın altındaki bir friz ya da pervazın tutturulmasına yarıyordu. *Apsis* duvarlarında da benzer delikler bulunmuştur. Ligorio'nun *dicta per li stoici* olarak adlandırdığı bu salonda, sözünü ettiği köşe sütunlarının izine rastlanmamıştır[1060]. A. Boissier ise bu salonun imparatorun özel *tribunus*'u için oturma salonu olarak kullanıldığını söylemiştir[1061].

Kütüphane olduğu üzerinde durulan bir başka yapı ise sarayın kuzey tarafındaki yapıdır (C). Callmer bu yapının, imparatorun özel ihtiyacı için yapılmış olan bir başka kütüphane olduğunu kabul etmektedir[1062]. H. Winnefeld tarafından kütüphane olarak nitelendirilmeyen bu yapı, *atrium*'un karşısında, *cryptoporticus*'un üstünde kare şeklinde bir salondan oluşan yapıdır (Lev. XXII, Res. 1, 2). Dip kısmında büyük, yarım daire şeklinde bir niş (*apsis*) ve bunun iki yanında dikdörtgen biçimli birer niş vardır. Salonun yan duvarlarında

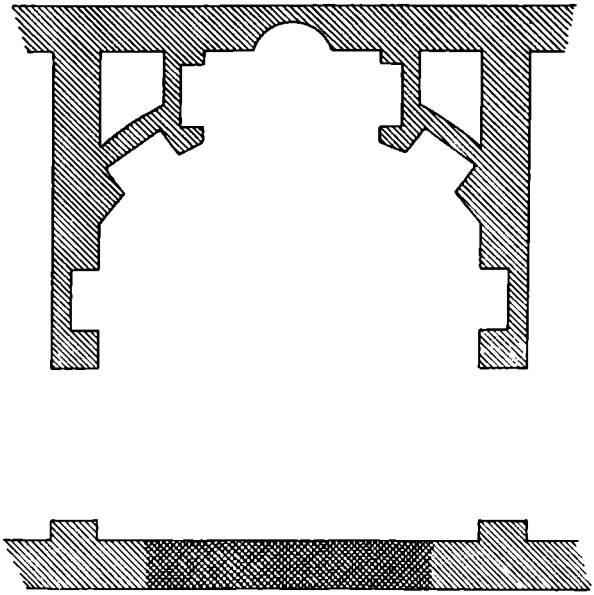

Lev. XXII, Res. 2: Tivoli Hadrian Villası, kuzey kısmı ve C yapısı (H. Winnefeld, aynı eser, Lev. VIII).

ise üçer tane dikdörtgen biçimli niş daha yer alır. Duvarları üç basamaklı mermerden bir kaide çevirir. Burası eskiden, bir *peristylium*'un güneyinde ve onun ön kısmında yer alan dört köşe bir kütüphane salonuydu. Burada hem kitaplar korunuyor hem de olasılıkla burası okuma salonu olarak kullanılıyordu. Bu odanın tabanı da mermerle süslüdür.

a2. Nero'nun Altın Evi (Domus Aurea)'nin kütüphanesi

Nero'nun Altın Evi'ndeki *apsis*'li odanın kütüphane olduğu belirtilmiştir (Lev. XXIII, Res. 1). Odanın ölçüleri saptanamamıştır. Esas giriş *apsis*'in karşısında yer almaktadır. Odanın duvarlarında yerden 1 m. yükseklikte dört köşe iki tane niş bulunuyordu. Arka taraftaki *apsis* dört köşeli büyük bir niş halindedir ve duvarı kaplar. Nişlerin uzunluğu duvar uzunluğu ile aynıdır. Bu *apsis*'li odanın yanlardaki iki oda ile bağlantısı vardır. Arkeolojik araştırmalar sonucunda ortaya çıkarılan bu odanın nişleri, kütüphane olduğuna inandıracak biçimdedir. Nero'nun özel kütüphanesi olması gereken bu dörtgen salonun iç duvarlarında heykel koymağa yarayan nişlerin bulunması

Lev. XXIII, Res. 1: Roma'da Nero'nun Altın Evi (Domus Aurea) Kütüphanesi kesiti (C. Callmer, aynı eser, s. 161, Res. 8).

ve kitap koleksiyonlarının bulunduğu yandaki odalara salonun açılması dikkati çeker[1003]. *Apsis*'li esas salondaki nişlerde heykeller duruyor idiyse, belki yan odalar da kitap depoları durumunda idi. Farklı bir planı olan bu kütüphane, yapı düzenlemesi, nişler ve geniş merkezi yarım daire şeklindeki *apsis*'li odası ile, Palatium'daki Apollon Tapınağı Kütüphanesi'ne benzetilebilir[1004].

b. Eyaletlerde kurulan kütüphaneler

b1. Konstantinopolis (İstanbul) Kütüphanesi

Roma İmparatorluk devrinde Konstantinopolis'de (İstanbul) Hristiyanlık kültürüne hizmet eden bir saray kütüphanesi'nin kurulduğu bilinmektedir. İmparator Constantinus kendi adını verdiği bu kenti 330 yılında başkent yapmasından itibaren, bu kent kültür merkezi olmuştur. Kültürün Batı'dan Doğu'ya kayması ile artık buradaki küçük kütüphaneler yetersiz kalmağa başlamıştır.

İmparator Constans (337-350) kentte saraya bağlı bir kütüphane inşa ettirmiş ve inşa masraflarını karşılayarak bu işe bir *curator* atamıştır. Kütüphanenin açılışı ise 354 yılına doğru olmuştur[1005]. Felsefeci-hatip Themistios'un bazı hitabet parçalarından öğrenildiğine göre, Constantinus'un oğlu Constantius da bu kütüphane ile ilgilenmiştir[1006]. Constantius, burayı bir *scriptorium* ile donatarak Eski Yunan şair, gramerci ve filozofların eserlerini toplayıp kopya ettirmiştir. Kütüphanenin asıl gelişmesi İmparator Iulianus zamanında olmuştur. 362 yılında Iulianus, 6-7 bin cilt kitabı olan Constantinopolis Kütüphanesi'ne kendi kütüphanesi'ni bağışlamıştır. Kütüphaneyi, *porticus*'lu bir avluda yer alan bağımsız bir yapıya (*basileos stoa*) taşıyarak yazmaları buraya koydurmuştur. Yazmaların büyük bir kısmı Aleksandreia'lı Piskopos Georgios'un kütüphanesi'nden gelmektedir (*Epist.*, 106-107). Iulianus'un kütüphaneyi taşıttığı yerin, Ayasofya'nın batısındaki bazilikanın kuzeyinde olması gerekmektedir[1007]. Ancak bu yer kesinlikle belirlenememiştir. İmparator Valens (364-378) eski yazmaları istinsah ettirerek, nüshaları çoğaltmış ve ücretini devlet hazinesinden ödetmiştir. Valens 372 yılında kütüphane personelini de düzene sokmuştur. Bu nedenle kent *praefectus*'unu de görevlendirerek 7 yazıcı (*antiquarii*) atamıştır. Bunlardan dördü Yunanlı, üçü de Roma'lı idi. Ayrıca yardımcı personeli de (*condicionales*) gerekli görmüştür[1008]. Yazıcıların bir kısmının Yunanlı, diğerlerinin Roma'lı olması, çift kütüphane anlayışının, eski Roma âdetinin, devam ettiğini bize göstermektedir. Bu girişimler sonunda kodeksler tamamlanmıştır. Papirüs belgeler parşömen üzerine yazılmıştır.

Kütüphane 472 yılındaki yangında yanmıştır. Yanan 120.000 kadar kitap arasında Homeros'un *Ilias* ve *Odysseia* destanlarını içine alan, 12 ayak üzerine ve yılan derisine yazılmış bir kitabı (*membrana* rulosu) da yanmıştır. Kodeks sayısının rulolardan fazla olduğu bilinmektedir. Artık teolojik eserlerin de yer aldığı 36.000 kadar kitap vardır. Kısa zaman sonra Zenon'un emri ile (477-491) Iulianus, *praefectus urbi* görevi ile bina kompleksini yeniledi ve kütüphane bi-

nası önüne heykelini koydu. 726 yılında Leo Isaurius (717-741), buradaki yüksek okulu dağıtırken kütüphaneyi de yıktı[100].

J. W. Thompson'a göre bu kütüphanede daha çok hukuk ve tarih konulu kitaplar bulunuyordu[101]. Constantinopolis'in bu imparatorluk kütüphanesi'nde hem Yunanca hem de Latince eserler vardı. VI. yüzyıl ortalarına kadar halkın resmi dili Latince olduğuna ve kültürlü kişiler bu dili bildiğine göre[102] kütüphaneden de uzun süre yararlanılmış olmalıdır. Bunu, bu yazma kütüphanesi'nden Avrupa'lı bilgin ve gezginlerin de uzun süre söz etmelerinden anlıyoruz.

Rahip Toderini'ye göre II. Mehmed (Fatih) İstanbul'u aldığı zaman kütüphaneyi tahrip etmemiştir. Çünkü kendisi Eski Yunanca bilen, Antikçağ kültürü almış aydın bir kişi idi. Bu sıralarda Papa V. Nicola Yunan eserlerini toplamağa İstanbul'a gelmiş ve onları istinsah ettirmek için buraya bilim adamları getirtmiştir. Bu kitapların arasında Aziz Matheos'a ait bir *İncil* bulunduğunu ve bu eser için beş bin akçe önerdiğini biliyoruz. 1728 yılında Fransa kralının kütüphanesi için Eski Yunanca yazma satın almak amacıyla İstanbul'a gelen Rahip Sevin ise saraydaki bu kütüphaneye girmeyi başaramamıştır[103].

Böylece Toderini'nin belirttiğine göre Osmanlı Sarayı Kütüphanesi'nde Osmanlı dönemine ilişkin değerli yazmalar yanında, eski kütüphaneden kalan Eski Yunanca, Latince ve diğer dillerdeki yazmalar da hala mevcuttu. Toderini bunların kataloğunu kopya etmiştir.

5. Eyaletlerde kurulan *gymnasion* kütüphaneleri

a. Yunanistan'da kurulan kütüphaneler

a1. Pantainos'un kütüphanesi

Pantainos'un kütüphanesi olarak bilinen kütüphanenin, Atina Agorası'nda Amerikan Arkeoloji Enstitüsü tarafından yapılan kazılarda 1933 yılında ortaya çıkartılan yapı ile aynı olduğu anlaşılmıştır. Çünkü yapının giriş kapısının yazıtında Pantainos'un kütüphane-

si'ne ilişkin bilgi verilmektedir. Bulunan yazıtlar birbirini tamamlar niteliktedir. Bunlardan kütüphane konusunda bazı bilgiler edinilmiştir.

Bu kütüphane bir okula bağlı olmalıdır. Çünkü kütüphane ile okul arasında bir ilişki bulunmaktadır. Kütüphaneyi, oğlu Flavius Menander ve kızı Flavia Secundilla ile birlikte yaptırdığı ve Athena Polias ve İmparator Caesar Augustus Nerva Traianus Germanicus'a adadığı söylenen kişi olan T. Flavius Pantainos, bu okulun yöneticisi olan Flavius Menander'in oğludur[1013]. Babası okulu yönetmiş ve bu okul için bir kütüphanenin gerekli olduğunu düşünen oğlu da bu kütüphaneyi çocuklarının yardımı ile kurmuştur. T. Flavius Pantainos, Atina devletinin vatandaşıdır. Gargettos'lu bu kişi bilim meraklısı ve Musa'ların rahibidir[1014]. Bilime meraklı olduğu ve kütüphaneyi kitapları ile birlikte imparator ve halka adadığı söylenen Pantainos'un kurduğu bu kütüphanede ne türde ve ne kadar kitap bulunduğunu bilemiyoruz. Tanrıya ve halka adanmadan önce Pantainos'un kendi özel mülkü olan kütüphanede, ancak onun seçmiş olduğu kitaplar bulunuyor olmalıydı. Fakat kütüphane sonradan kamuya mal edilmiştir.

Kütüphanede alınan bir karar ile kitapların dışarıya ödünç verilemeyeceğini de öğreniyoruz. Bundan başka kütüphanede çalışma saatleri de belirlenmişti. Saat 1'den 6'ya kadar çalışıldığı söylendiğine göre, kütüphane günde beş saat okuyucuya açıktı[1015]. Bu kararlar, kütüphane halkın hizmetine açıldıktan sonra alınmış olmalıdır. Kütüphanecilik açısından ilginç olan bu bilgiler sayesinde daha o zamanlar bazı kütüphane hizmetlerinin kurallara bağlandığını öğreniyoruz.

Yazıtta geçtiği gibi kütüphanenin *peristyl*'li bir yapı olduğu sanılıyor ise de yapı tümüyle ortaya çıkmış değildir. Mimarisi konusunda pek bilgimiz yoktur. Ancak yapının tanrıça Athena ve İmparator Traianus'a ithaf edildiğini göz önüne alarak, imparator ve tanrıçanın heykellerinin kütüphanede yer almış olabileceğini düşünebiliriz[1016].

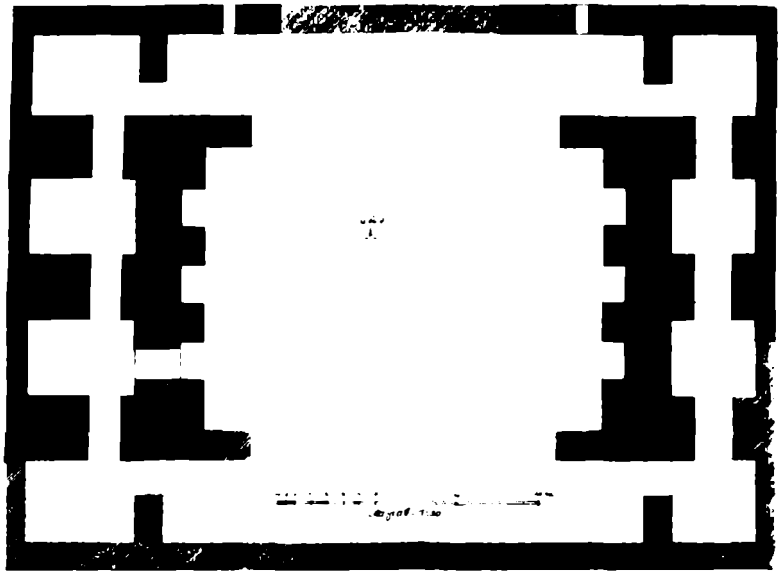
b. Anadolu'da kurulan kütüphaneler

b1. Nysa (Sultanhisar) Kütüphanesi

Karia bölgesindeki bir yüksek öğretinin merkezi olan Nysa kentinde bir kütüphanenin bulunduğu bilinmektedir. Aydın iline bağlı Sultanhisar'ın 3 km. kuzeyindeki kentte gerçekten bir Roma kütüphane kalıntısı bulunmuştur. Maiandros nehri üzerindeki Nysa'da yer alan bu kütüphane, kentteki *gymnasion*'a yakındı. Strabon, Nysa'da bir *ephebos*'lar *gymnasion*'u bulunduğunu söylemektedir[1017]. *Gymnasion*'a bağlı olduğunu sandığımız Nysa'daki bu kütüphanenin varlığından Iulius Africanus da söz etmektedir. Ona göre Homeros'un eserleri diğer bazı kütüphanelerden başka Karia'daki Nysa Kütüphanesi'nde de bulunmuş olmalıydı[1018]. Kentte bir kütüphanenin bulunmuş olması normaldir. Çünkü Nysa'da yetişmiş pek çok ünlü kişiyi tanıyoruz. Bunlar arasında Apollonios, Aristarkhos ekolünden Menekrates ve oğlu Aristodomos, Pompeius'un öğretmeni Sostratos sayılabilir. Özellikle felsefe ve hitabet, gramer konularında bilgili olan bu kişiler kentin kültür hayatında önemli rol oynamışlardır[1019].

Nysa'daki, kütüphane binası olarak nitelenen yapı, kentte *gymnasion*'un 150 m. kuzeyinde bulunuyordu. Bu yapı Walter v. Diest tarafından araştırılmıştır[1020]. 1907-1908 yıllarında yapılan kazılarda kütüphanenin bir kısmı ortaya çıkmış ise de her konuda kesin sonuç çıkartılmasına elverişli değildir.

Kütüphane salonu 14,80x13,40 m. boyutlarında bir dikdörtgen şeklindedir (Lev. XXIII, Res. 2). İki veya üç katlı olup, üst katı yok olmuştur. Kütüphanenin girişi güneydedir. Ancak, salonun güney duvarı tahrip olduğundan, giriş ve cephe durumu konusunda bilgimiz yoktur. Salonun doğu ve batı yan duvarlarında 2,5 m. aralıklı, *pilastr*'lar yer almaktadır. Bu sütunların arasında eşit aralıklı üç tane dikdörtgen niş vardır. Nişlerin iki ya da üç kat halinde devam ettiği sanılmaktadır. Ancak zemin kattaki durumu bilmiyoruz. Zemin katta ayrıca üstü kubbeli odalar da vardı. Birinci kattaki dış duvarlar ile

Lev. XXIII, Res. 2: Nysa Kütüphanesi, birinci kat planı (W.v. Diest, Nysa ad Meandrum, Lev. VIII).

kalın duvarlar arasında üstü kemerli koridorlar yer alıyordu. Bu koridorların salona dönük tarafında içine kitapların konulmuş olduğu sanılan nişler vardır. Bu nişlerin üst kısmı düzgün bir şekilde kavislidir. Kavisler dikine oturtulmuş tuğlalardan oluşmuştur. W. v. Diest'e göre bu yapı biçimi Tivoli'deki Hadrianus Villası'nın Filozoflar Salonu'na ve Roma'daki Caracalla Hamamı'nın *tepidarium*'una benzemektedir. Bu nişlerin karşısında yer alan nişler ise pencere nişleri olarak nitelenmiştir (Lev. XXIV, Res. 1-2; Lev. XXV, Res. 1)[20].

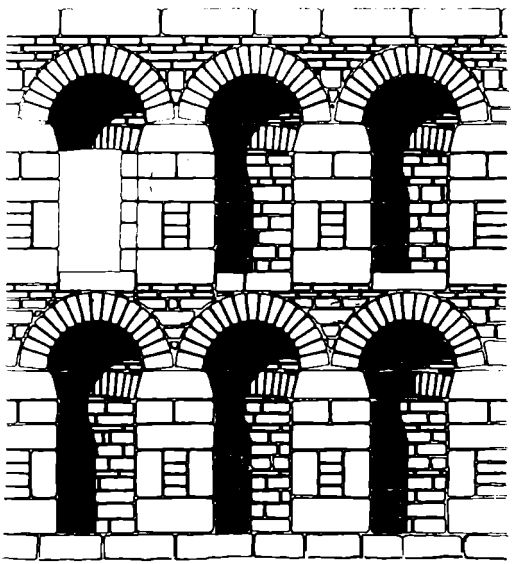
Koridor ile salon arasındaki bağlantı kapılar ile sağlanıyordu. Bunlar kuzey tarafında görülebilir. Bu kapılar tahtadan yapılmamış iseler belki de ilerde yapılacak kazılarda çıkartılarak bu konuda bizi aydınlatacaktır. Yapının güney tarafı yıkılmış olduğundan, bu yönde aynı şekilde koridor ve kapıların bulunup bulunmadığını bilmiyoruz. Batı taraftaki güney nişinde birinci kata ait bir kapı bulunmaktadır.

Koridor da bu kapıya açılmaktadır. Bu kapı aracılığı ile birinci kattaki, kitap raflarının bulunduğu galeriye geçilebiliyordu. Duvar sütunları bu galeriyi taşıyor olmalıydı[1022].

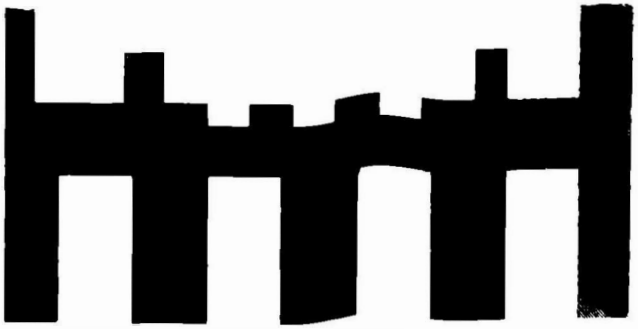
Girişin karşısındaki kuzey duvarında bu duvardan 4 m. dışa doğru çıkmış olan duvar kalıntıları bulunmuştur. Bu da kuzey duvarının ortasında dikdörtgen şeklinde bir çıkıntı oluşturan bir *apsis*'in varlığını ortaya koymaktadır. *Apsis*'in içinde âdet olduğu şekilde, kolosal bir heykel durmuş olmalıydı[1023].

Aydınlanma pencereler ile sağlanıyordu. Kuzey duvarındaki pencereler doğu ve batı duvarlarından 1,5 m. uzaklıktadır. Bu pencereler birinci katın döşeme seviyesinin alt yarısında kalmaktadır. Bu iki pencere dikdörtgen şeklindedir[1024].

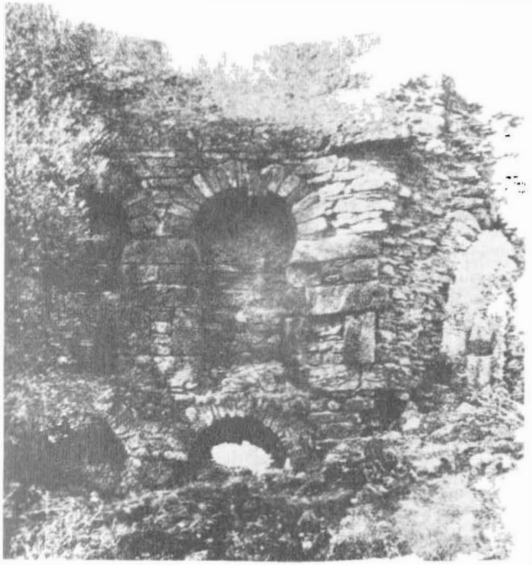
Bizim için asıl önemli olan, kitap rulolarını içine alan rafların yapının dış duvarlarında değil, daha içteki kalın duvarlardaki nişlerde ve yapının sadece doğu ve batı duvarlarında olmasıdır.

Lev. XXIV, Res. 1: Nysa Kütüphanesi, rekonstrüksiyon (W. v. Diest, aynı eser, Lev. X).

Lev. XXIV, Res. 2: Nysa Kütüphanesi, birinci kat nişleri (W. v. Diest, aynı eser, Lev. IX).

Lev. XXV, Res. 1: Nysa Kütüphanesi nişleri (W.v. Diest, aynı eser s. 49, Res. 21).

Nysa Kütüphanesi yapı tarzı açısından Ephesos Kütüphanesi'ne benzetilmektedir[1]. Bu benzerliği üst üste gelmiş katlar halindeki nişler ile de belirleyebiliyoruz. Yalnız bu üstüste kitap rafları Nysa Kütüphanesi'nde sadece iki duvarda bulunur. Ephesos Kütüphanesi'nde ise galeri çepeçevre devam etmektedir. Aydınlanmayı sağlayan pencereler ile de bu kütüphane ile Ephesos Kütüphanesi arasında benzerlikler vardır.

b2. Halikarnassos (Bodrum) Kütüphanesi

Karia bölgesinin en eski kentlerinden biri olan ve günümüzdeki Bodrum (Halikarnassos)'da bir kütüphanenin bulunduğunu öğreniyoruz. Kentte bulunan bir yazıta göre, burada devlet harcamaları ile bir kamusal kütüphanenin kurulmuş olduğu anlaşılmaktadır. 127 yılında Gaius Iulius Longianus adlı bir kişiden söz edilirken, bu kişiye vergi ödemeksizin vatandaşlık hakkı verildiği, heykellerinin *ephebos*'lar *gymnasion*'u ve diğer önemli yerlere dikildiği anlatılmaktadır. Bu arada, aynı kişinin eserlerinin devlet tarafından kurulan kütüphaneye ve kentteki diğer kütüphanelerin raflarına konularak halkın ve özellikle genç kuşakların bu eserlerden yararlanmalarının sağlandığı, bunların halkın eğitimi için yararlı oldukları belirtilmiştir[1026].

Bu kamusal kütüphanenin varlığını modern araştırıcılar da kabul etmektedirler[1027]. C. Wendel'e göre, sözü edilen kişinin heykeli M.S. 127 yılında kamusal meydanlara ve *gymnasion*'a, Herodotos heykelinin yanına dikilmişti. Ona göre bu kütüphane bir *gymnasion* kütüphanesi olmalı idi[1028]. Bu durumda kütüphanenin M.S. II. yüzyılda kurulmuş olduğunu söyleyebiliriz. Ancak bu konuda daha çok bilgiye sahip değiliz. Gaius Iulius Longianus'un kitaplarından özellikle genç kuşakların yararlandırılması ve eğitilmesi söz konusu olduğuna ve heykeli de *gymnasion*'a dikilmiş olduğuna göre, devletin desteklemiş olduğu bir *gymnasion* kütüphanesi söz konusu olabilir.

c. Roma ve eyaletlerdeki diğer gymnasion kütüphaneleri

Roma devrinde gerek Roma yakınında gerekse eyaletlerde bazı *gymnasion*'ların bulunduğu ve bunların kütüphanelere sahip oldukları belirtilmektedir. Ancak bu bilgiler kesin sonuca varacak kadar çok değildir. Örneğin, Roma yakınında Tusculum'da yer alan, yukarı *gymnasion*'a bağlı bir kütüphanenin varlığından söz edilmektedir[1029]. Sicilya'da Tauromenion (günümüzde Taormina)'da, bu kentin *gymnasion*'una ilişkin sütunlu galeriler üzerinde bir yazıt bulunmuştur (*IG*, XIV, 422; 430). Ayrıca Cicero "Homereion" adlı bir *gymnasion*'dan da söz etmektedir[1030]. Fakat bu *gymnasion*'un nere-

de olduğunu bilmiyoruz. Strabon, bu *gymnasion*'un bir de kütüphanesi olduğunu belirtmektedir[1031]. H.J. de Vleeschauwer ise buranın sonradan yüksek okul şeklinde geliştiğini söylemekte ve burayı Smyrna'dakine benzetmektedir[1032]. Ancak bu kütüphaneye ilişkin bilgimiz yoktur. Karia bölgesinde yer alan Mylasa'da (Milas) bulunan bir yazıta göre bu kentte bir *gymnasion* kütüphanesi bulunuyordu1033. Ancak bu konuda da geniş bilgimiz yoktur. Tarsus'da bir *gymnasion*'un bulunduğu üzerinde durulmaktadır. Strabon, bu kentte felsefe ve diğer eğitim konuları ile yakından ilgilenildiğini ve Tarsus'lu bilginlere Atina ve İskenderiye gibi merkezlerde rastlandığını söylemektedir[1034]. Tarsus M.Ö. II - M.S. II. yüzyıl arasında Kilikia bölgesinin en önemli siyasi ve iktisadi metropolü olmuş ve burada *artes liberales* okutulmuştur[1035]. Ancak burada kurulan *gymnasion*'un kütüphanesi olup olmadığını bilmiyoruz.

Roma devrinde, Roma ve Anadolu dışında Yunanistan'da da *gymnasion*'lar ve onların kütüphanelerinin kurulmuş olması normaldir. Örneğin, Korinthos'da gençlerin yetiştirilmesi için yararlanılan bir kütüphaneden söz edildiğine göre ve Dion Khrysostomos'un heykeli de buradaki kütüphaneye dikildiğine göre[1036] burada bir *gymnasion* kütüphanesi'nin söz konusu olduğunu düşünebiliriz. İmparator Hadrianus zamanında yaşamış olan hatip Arelate'li Favorinus, Korinthos'u överken bir *gymnasion*'dan söz etmemektedir. Fakat kendisinin *neoi* kelimesini kullanması, onun *gymnasion*'u belirtmek istediği şeklinde yorumlanmıştır[1037]. Roma devrinde daha pek çok yerde *gymnasion* ve onların kütüphaneleri bulunmuş olmalıdır.

6. Eyaletlerde kurulan yüksek okul kütüphaneleri

a. Yunanistan'da kurulan kütüphaneler

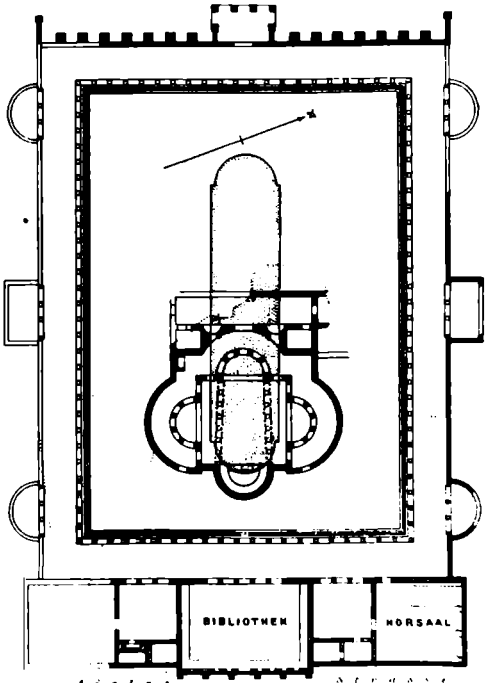
a1. Atina'daki Hadrianus Stoa'sı Kütüphanesi

Yunan kültürünün hayranı olan İmparator Hadrianus daha ilk gezisinde Atina'ya uğramış ve Tanrı Zeus için tapınaklar yaptırmıştı. Daha sonra ikinci gezisi sırasında M.S. 131 yılı güzünde veya M.S. 132

yılında Olympia'da Hera Tapınağı, Pantheon, *Gymnasion* ve *Porticus* gibi yapıları inşa ettirmiş ve Ilissos Mahallesi'nin tüm yapıları onun adını almıştır[1038]. İşte bu sırada ünlü *stoa* ile onun kütüphanesi'ni de yaptırmış olmalıdır[1039]. Bu kütüphanenin güzel işçiliği övülmektedir[1040]. Bu kütüphanede hiçbir yerde görülmemiş kitap koleksiyonları bulunduğu anlaşılmaktadır[1041]. İmparator Hadrianus'un, filozof Secundus'un kitaplarının bu kutsal kütüphaneye konulmasını emrettiğini[1042] biliyorsak da bunun dışında kütüphanede hangi konularda eserlerin bulunduğunu bilmiyoruz. Ayrıca kütüphanenin Herculius adında biri tarafından restore edildiğini öğreniyoruz[1043]. Fakat M.S. V. yüzyılda yaşamış olan bu kişinin kütüphane için neler yaptığını ve kim olduğunu bilemiyoruz.

Kütüphanenin arkeolojik araştırmalar sonucunda ortaya çıkarılması ile yapısı ve planı konusunda bilgimiz artmıştır. Pausanias, Hadrianus Stoası'nı ve Kütüphanesi'ni tarif ederken *"Frigya mermerinden yapılmış yüz sütunlu bir yapı"* demektedir. Duvarların ve kolonad'ların da aynı malzemeden yapılmış olduğunu anlatan Pausanias, buradaki altın yaldızla kaplı ve alabasterden çatı ile örtülmüş olan başka bir yapıyı da anlatmaktadır. Bu yapıda kitapların depolanmış olduğu belirtilmektedir. Ona göre, Hadrianus'dan sonra onun adı verilen bir de *gymnasion* bulunuyordu[1044]. Gerçekten Pausanias'ın tasvir ettiği bu yapı 1885 yılında Atina Agorası'nda *Griechische Archaeologische Gesellschaft* (*Yunan Arkeoloji Derneği*) tarafından yapılan kazılar sonucunda ortaya çıkarılmıştır.

Hadrianus Stoası ve Kütüphanesi'ne ilişkin en önemli kalıntılar, batıdaki büyük sütunlu avlu ve doğudaki odalar serisinden kalan taş bloklardır. Hadrianus'un M.S. 131 - 132 yıllarında inşa ettirdiği bu yapı (Lev. XXV, Res. 2) 82x60 m. boyutlarında, granit ya da Frigya mermerinden yapılma, yüz sütundan oluşan ve sütun dizisi ile çevrilmiş bir salondur. Burada Dörpfeld ve Kumanidis araştırmalar yapmış ve Nikoladis ise, eski bilgilere ve Pausanias'ın verdiği bazı müphem malûmata dayanarak çalışmasını sürdürmüştür. Kütüphanede kullanıldığından söz edilen altın yaldız kaplı, alabasterden çatının

Lev. XXV, Res. 2: Atina'da Hadrian Stoası ve Kütüphanesinin plam (W. Judeich, Topographie von Athen, s. 376, Res. 49).

heykel ve resimlerinden birkaç alabaster kırığı ve Frig mermerinden başka bugüne bir şey kalmamıştır. Sütun dizisi ile çevrili salonun iki uzun tarafından kuzeydeki daha iyi durumdadır. Salon, uzun taraflarında simetrik ve dışa çıkıntılı, karşılıklı üçer *exedra* ile süslenmişti. Bunlardan ortadakiler dikdörtgen, iki yandakiler ise yarım daire şeklindeydi. Bu *exedra*'lar salona bir çift sütun ile birleşiyordu. Salonun batısındaki ana cephenin ortasında ise bir *propylon* vardır. *Propylon*'un önünde Korint düzeninde dört sütun ve bunlardan köşeye rastgelen sütunların arkasında birer *ante* ve ortadaki iki sütunun arkasında ise bir geçit yer alır. Yapının tek girişi bu sütunlu holdedir. Salonun batı cephesi boyunca ve bu *propylon*'un her iki tarafında yedişer sütun bulunmaktadır. Batıdaki kapı önünde konsol

şeklinde bir çatı vardı. Batı cephesinin her iki köşesinde kuzey ve güney uzun tarafların duvarlarının çıkıntılı *ante*'si ile kesişmektedir. Bu salon alanı 59,88x81,75 m. boyutunda bir kısımla çevrilmişti. İç oda, uzun taraftan 7,38 m. ve kısa taraftan 7,54 m. derinliktedir. Sütun yerleri belirlenmiştir. Çalınan değerli malzeme Bizans çağında mermerle onarılmıştır. Çeşitli değişikliklere uğrayan salonun orta kısmında 58 m. uzunluğunda ve 13 m. genişliğinde, doğu-batı yönünde yer alan bir su havuzu bulunuyordu ve burası ayrıca bahçe yapıları ile süslenmişti. Bu kısımda 15,40 m. kenar uzunluğuna sahip kare bir yapı vardır. Bu yapı da dört sütunla süslenmiş ve *exedra* ile çevrilmişti. Bu yapı Bizanslılar zamanında Megale Panagia Kilisesi'ne dönüşmüştür.

Bizim için asıl önemli olan, yukarda belirttiğimiz *stoa*'nın doğusunda yer alan geçide açılan beş odadır. Bu beş oda düzenli olarak bölünmüştür. Kütüphane olduğunu sandığımız bu odalardan ortadaki odaya yalnız batıdan dört sütunun arasından giriliyordu. Diğerlerinden büyük olan bu salon (14,24 x 23,21 m.) diğer odalar ile bağlantılı değildi. Buranın iki katlı olduğu sanılmaktadır. Salonun iki yan ve girişin karşısına rastlayan uzun tarafın duvarlarında 1.60 m. yükseklik ve 1,50 m. genişliğinde ve iki katın basamakları için *stylobat* olarak kullanılan bir *podium* bulunuyordu. Arka duvarın ortasında bir zamanlar kitapların bulunduğunu sandığımız bir büyük niş ile yan taraflarında iki sıra halinde küçük nişler vardır. Duvarlar tahrip olduğu için nişler zorlukla anlaşılmaktadır. Kitaplar bu nişlerde nasıl duruyordu bilmiyoruz. Salonun karşılıklı iki yan duvarının önünde de *podium*'un devam etmesi, buralarda da nişlerin bulunmuş olduğunu düşündürmektedir. Bu niş, *podium* ve bulunan heykel kalıntılarına dayanarak yapının kütüphane olduğu kabul edilmektedir. Kütüphanedeki Homeros heykelinin iki tarafında *Ilias* ve *Odysseia* ile ilgili sahneler resmedilmiştir. Bu durum Yunan ve Roma kütüphanelerinde kendi bilim ve sanatlarında ün yapmış kişilerin tasvirlerini kütüphaneye koyma âdetine bağlı kalarak gerçekleştirilmiştir.

Kütüphane salonunun her iki yanında ara odaları denilen kısımlar vardır. Buralarda nişler bulunmadığı için kitapların buraya konulmuş olamayacağı düşünülebilir. Bu ara odalarında bekleme odası izlenimi veren oturma bankları bulunuyordu. Bu odaların batıdaki ön cepheleri ikişer sütun ile meydan tarafında yer alan ara geçide açılmaktadır. Bu iki odada iç içe girmiş dip odacıkların bulunduğu ve bunların gardrop veya tuvalet olabileceği sanılmaktadır. Antikçağ'da kütüphane ile dinlenme salonunun sık sık birlikte kullanıldıkları bilinmektedir[1045]. Kuzey tarafın dip odası kubbeliydi. W. Dörpfeld'e göre, bu ara odalarının yanlarındaki ve iki köşede yer alan odalar, dinlenme odaları veya konferans salonları olarak nitelendirilebilir. Bunlar gerçekten dinlenme odaları iseler Yunan planına göre, yok eğer kütüphane odaları iseler Roma tarzında yapılmış olmalıdırlar[1046].

Bu kütüphanede eski âdetlere uyularak heykellerin bulunduğu bilinmektedir. Tanrıça Athena tarafından korunduğuna inanılan kütüphanenin *apsis*'inde Athena Areia ya da Athena Pamussus'un heykelinin bulunmuş olduğu sanılmaktadır. Roma İmparatorluğu kütüphanesine Tanrıça Athena'nın heykelini koyma âdetinin benimsenmiş ve uzun süredir kullanılmış olduğunu biliyoruz[1047]. İşte bu âdeti Yunan dostu olan İmparator Hadrianus'un bilinçli olarak koruduğu ve bu kütüphanede uygulatmış olduğu fikri üzerinde durulmuştur[1048].

Hadrianus Stoa'sı ve Kütüphanesi çeşitli yönleri ile diğer bazı yapılara benzetilmiştir. C. Callmer onun inşa planını Forum Pacis'e benzetmektedir. Ona göre Pacis'de ana salon bir tapınak, Hadrianus Stoa'sında ise bir kütüphanedir. Ayrıca yapının niş ve *podium*'u Ephesos Kütüphanesi'ne benzer[1049]. Bu kütüphane Ephesos ile aynı şemaya sahiptir, fakat giriş burada kısa taraftadır. Kütüphane tümü ile Tibur'daki Piazza d'Or'u hatırlatmaktadır. İç düzeni ise Bergama Kütüphanesi'ne benzer[1050]. Bu *stoa*'nın planının nereden alınmış olduğu kesinlikle bilinmiyorsa da, İmparator Hadrianus'un İskenderiye'ye yaptığı gezi sırasında (M.S. 130-131) *Museion*'u görmüş ve orada çeşitli sorular sorarak, bilgi edinerek oradan fikir almış olabileceği sanılmaktadır[1051]. Hadrianus Stoa'sı Kütüphanesi'ndeki geniş

meydan fikri ve ayrıca bu merkezi avluya açılan kütüphane odaları fikri Roma tarzındadır. Bunun sonrasında Yunan dünyasına girdiği bilinmektedir[1052].

Antikçağ'ın en ünlü yüksek okulu Atina'daki Hadrianus Stoa'sı idi. *Stoa* ve kütüphanesi'nin mimari yapısından söz ederken üzerinde durulduğu gibi, bu fikir Hadrianus'un İskenderiye'ye yaptığı gezisinde kendisince benimsenmiş olabilir. Onun İskenderiye'de felsefe ve retorik tartışmalarına girdiği, *Museion*'daki gelişmiş eğitim sistemini ve entellektüel hayatı tanıdığı ve Atina'ya dönüşünde burada eğitim ve öğretim için kullanılan ve bilime hizmet eden bu yapı kompleksini yani *stoa*'yı kurmuş olabileceği düşünülebilir. Böylece iki yanında konferans salonları, kütüphanesi ile bu *stoa*, o devirdeki Atina'da Septik Platonizm'in merkezi olan Olympeion'da kurulmuş bulunuyordu. Hadrianus'un kurduğu bu yüksek okulun açılışını Smyrna'lı Sofist Polemos yapmıştı. *Stoa* kütüphanesi'nin bir *gymnasion* kütüphanesi değil, yüksekokul kütüphanesi olarak kurulmuş olduğunu söyleyebiliriz. Bu durumu ve boyutları ile *stoa*'nın, üniversite ve onun kütüphanesi'nin çekirdeğini oluşturduğunu düşünebiliriz[1053]. Böyle bir yüksek okul, kütüphanesiz olamazdı.

Diğer yapılar ile doğrudan bağlantılı olmayan kütüphanenin gösterişli salonu kitapların bulunduğu bir yer olabileceği gibi, öğretimle ilgili toplantıların yapıldığı, diğer bir deyişle, toplantı salonu olarak kullanılan bir yer de olabilir. Salonda bir *heroon*'un bulunduğu fikri de ortaya atılmıştır[1054].

b. Anadolu ve Ege adalarında kurulan kütüphaneler

b1. Smyrna (İzmir) Kütüphanesi

Smyrna'da (bugünkü İzmir) bir kütüphane bulunuyordu. Strabon Smyrna kentinden söz ederken, burada bir kütüphane, bir *Homereion* ve bir de sunak ve tahtadan Homeros heykelini çeviren dikdörtgen şeklinde bir *porticus* bulunduğunu anlatmaktadır[1055]. R. Cagnat'ya göre bu iki yapı birleştirilmişti[1056]. Bu bilgilerin ışığı al-

tında, Smyrna'daki kütüphanenin *porticus* ile bağlantı kurmuş bir kütüphane olduğu düşünülebilir.

Sofist Philostratos M.S. I. yüzyılda bütün Ionia'da *Museion* bulunduğunu, özellikle Smyrna'nın bu konuda başta geldiğini söylemektedir. Ona göre bu kentte çok tutulmuş olan Aristeides ders veriyordu. Burada din, eğitim, v.s. gibi çeşitli konularda dersler vardı[1057]. C. Wendel'e göre Smyra'da Philostratos'un söylediği gibi bir *Museion*'un varlığını ve ders verildiğini kabul edecek olursak, kentte bir yüksek okulun bulunmuş olduğunu da kabul etmek gerekmektedir[1058]. Smyrna'da, tıpkı Ephesos'daki gibi, yerli bir *Museion*'un bulunduğu ve buna bir hukukçunun başkanlık ettiği doğrulanmış ve Asia eyaletine bağlı bu entellektüel merkezdeki *Museion*'da arşivlerin de yer aldığı ileri sürülmüştür[1059]. H. J. de Vleeschauwer de Galenos'a dayanarak, Smyrna'da I. yüzyıla kadar giden ünlü bir okulun bulunduğunu yinelemektedir. Fizikçi Galenos'un İskenderiye'ye gitmeden önce Smyrna'da felsefe eğitimi gördüğünü söylemektedir[1060].

Bütün bu kaynakların ve modern araştırıcıların bize verdikleri bilgiden çıkarttığımız sonuca göre, Smyrna'da bir *Museion*, bunun içinde veya yakınında bir yüksek okul bulunmuş olmalıdır. Bu kurumlara bağlı ve onların hizmetinde bir kütüphanenin varlığı son derece akla yakındır. Bütün bu yapılar bir yapı kompleksi halinde olabilir. Bir yüksek okul kütüphanesi olduğunu sandığımız bu kütüphane konusunda ne yazık ki daha çok bilgimiz bulunmamaktadır. Bu kütüphane Roma çağındaki diğer yüksek okul kütüphanelerinin özelliklerini taşıyor olmalıdır.

b2. Pergamon (Bergama) Asklepieion'undaki kütüphane

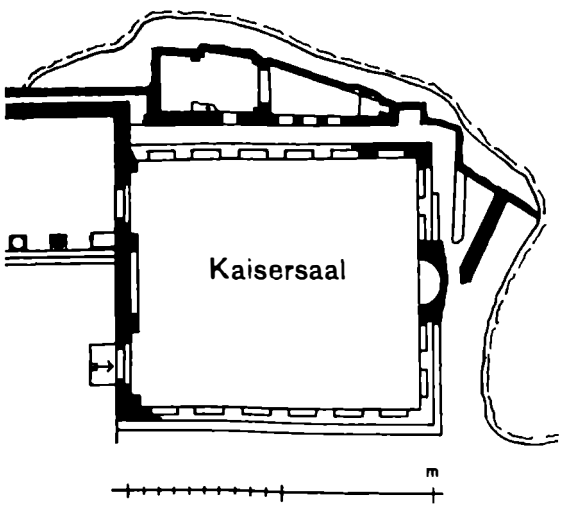
Bergama Asklepieion'unda bir kütüphanenin bulunduğu konusundaki bilgiyi, 1936 yılında bulunan ve II. yüzyıla tarihlenen yazıta dayanarak ediniyoruz. Bu yazıtlardan birisinde 40.000 *drakhme*'den, kütüphaneden, Apollon Pythia'dan söz edilmektedir[1061]. Diğer yazıtta ise halkın onurlandırdığı herhangi birinden, Demeas'ın oğlundan,

kütüphaneden ve sözü edilen kimsenin dürüstlüğünden bahsedilmektedir[1062]. L. Robert burada konu edilen kişinin aynı zamanda kütüphanenin yöneticisi olan bir edebiyatçı olduğunu düşünür[1063]. Yazıtta geçen 40.000 *drakhme* kütüphanenin kurulması için verilmiş olabilir. Apollon Pythia'dan söz ediliyorsa da bu konuda kesin bilgi edinemiyoruz. Belki de halkın yardımları ile kurulan bu kütüphanenin, hastaların tedavisi için hizmet veren bir çeşit hastahane durumundaki Asklepieion'un içinde veya hemen yanında yer alan bir kütüphane olabileceğini kabul etmemiz gerekmektedir. Bu duruma göre bu kütüphanede hastalar boş vakitlerini değerlendiriyor ve onları tedavi etmeğe uğraşan doktorlar ise bilgilerini artırmak için burada okuyor olmalıydı. C. Wendel'in verdiği bilgiye göre, Asklepieion'da tedavi edilmekte olan Sofist Aelius Aristeides, M.S. II. yüzyılda burada sofistlerin, hatiplerin ve filozofların konferans verdiklerini anlatmaktadır[1064]. Aelius Aristeides gibi bilgili hastaların verdikleri bilgilerden bu kütüphaneden daha sonra Roma devrinde de yararlanılmış olabileceği sonucunu çıkartabiliyoruz. Bunlar tıp adamları dışındaki filozof ve sofistler olmalıdır ve bu kütüphaneden onların da yararlandığı anlaşılmaktadır. Fakat kütüphanenin asıl fonksiyonunun tıp dalında bir araştırma kütüphanesi olduğunu düşünebiliriz. Böylece Asklepieion kutsal mahalli, hastaların tedavi edildiği yerden başka, öğretim yapılan bir yer olmuş olmalıdır. Zaten ünlü bilgin Galenos (M.S. II. yüzyıl) burada bulunmuştu ve onun burada kitaplarının olduğunu biliyoruz[1065]. Kendisinin burada araştırmalar yapmış olması normaldir.

Kütüphanenin mimari açıdan incelenmesi ve planının belirlenmesi için 1928-1932 yılları arasında, burada Alman bilginleri kazılar yapmışlardır. Tıp okulu olarak kurulan Asklepios Tapınağı'nın kuzeybatı köşesinde kütüphane binasının yer aldığı anlaşılmaktadır[1066] (Lev. XXVI, Res. 1).

Kütüphanenin salonu 18.50x16.52 m. boyutlarındadır. Bu salon batı tarafında dışa iki kapı ile açılır. Bu kapılardan kuzeydeki ile kuzey *stoa*'ya, güneydeki kapı ile de ortadaki büyük avluya giriliyordu. Sa-

lonun çevresinde nemi önlemek amacı ile çift duvar bulunuyordu. Salonun güney ve doğusunda dıştaki bu çift duvarların arasında bir koridor oluşmuştu. Bu koridor doğu duvarının ortasında yer alan *apsis*'in altından geçerek kuzeydoğu köşesinde son bulmaktadır. Bu köşeden başlayan ve kuzey duvarı boyunca uzanan başka bir koridor daha vardı. Salonun iç mimarisi incelenince, bugün yerinde olmayan nişlerin bir zamanlar duvarlarda yer aldığı anlaşılmaktadır. Bunlar her iki uzun yan duvarlarda (kuzey ve güney yan duvarları) aynı derinlikte altışar tanedir. Doğu duvarının tam ortasında büyük bir *apsis*, bunun her iki tarafında ise ikişer küçük niş bulunur. Dışa açılan batı duvarındaki, sözünü ettiğimiz kapıların arasında geniş, kare şeklinde bir niş yer almaktadır. Nişler genellikle yerden 1.75 m. yükseklik ve 0.65 m. derinliğe sahiptir. O. Deubner'e göre, kuzey, güney ve doğu duvarındaki nişlere kitap rafları yerleştirilmişti[106]. Kalıntılara bakılarak bu salonda Ephesos ve Bergama Akropol'ündeki kütüphanelerde rastlanan taş *podium*'un bulunmadığı görülmektedir. Ancak salonun yer döşemesi ile nişler arasındaki uzaklığın çok olması nedeniyle tahtadan bir *podium* veya kaidenin bulunmuş ola-

Lev. XXVI, Res. 1: Bergama Asklepicion Kütüphanesi kesiti (C. Callmer, aynı eser, s. 175, Res. 18).

bileceği de düşünülmüştür. C. Callmer'e göre, doğu duvarı ile uzun duvarlarda yer pervazı bulunmuyordu ve bu duvarların önlerinde tahta *podium* yer almış olmalıydı. Batı duvarı önünde de pervaz yoktu, burada ancak müstakil tahta bir merdiven kullanılmış olmalıydı[1068].

Salonun aydınlatılması nişlerin üzerinde bir sıra pencere ile sağlanıyordu ve nişlere buradan aydınlık geliyordu. Pencereler 1.40 m. yüksekliğinde olup etrafı süslü alabaster levhalar ile kaplanmıştı. Çatının düz ve ahşap olduğu sanılmaktadır. Tavan kasetlerle süslüdür. Salonun tabanı zengin bir şekilde renkli mermerler ile süslenmiş, kenar kısmı mavimsi mermer plakalarla kaplanmıştır. Daha orta kısımlarda ise üç sıra beyaz, bir sıra grimsi, bir sıra yeşil ve bir sıra da koyu mor plaka bulunuyordu. Ortada kare, üçgen ve dairelerden oluşan geometrik süslemeler vardı. Duvarların ve nişlerin içleri de mermer levhalar ile kaplanmıştı. Yapıda sütunların, yuvarlak ve kemerli *arşitrav*'ların da yer aldığı anlaşılmıştır. M.S. 175 yıllarında kütüphanenin on sütunu yıkılmış, sonradan *postament*'ler üzerine kompozit düzende sütunlar konulmuştur. Böylece yapı karma bir düzene sahiptir.

Doğu duvarının ortasındaki yuvarlak *apsis*'in önünde mermer bir kaide bulunmuştur. Kuzey kapısının yanında parçalanmış durumdaki kolosal heykelin bu kaidenin üzerinde durduğu sanılmaktadır. Kaidenin üzerinde *"Theo Hadriano, Fl. Melitene"* yazılıdır. Bunun anlamı ise "Flavia Melitene Tanrı Hadrianus'a adadı" demektir. İmparator Hadrianus'u tanrılaştırmak için yaptırılmıştır. Bilimin koruyucusu olarak buradaki tıp okuluna heykeli konulmuştur. Flavia Melitene tarafından yaptırıldığını sandığımız bu kütüphane, aynı zamanda imparatorun kült yeriydi[1069].

Kütüphane salonu, bu salonun batı duvarındaki bir kapı aracılığı ile *stoa* ile bağlantılıdır. Buradaki kütüphane, Bergama Akropolü'ndeki kütüphane gibi *stoa*'nın arkasında değil, daha yan ve ön tarafta bulunmaktadır. Diğer anıtsal yapılar ile de aynı düzeydedir.

Kütüphanenin kuzey kısmında, tapınağa ait olmayan bölmeler vardır. Bunlar salondan dar bir geçit ile ayrılmış iki küçük oda halindedir. Bunların kitap deposu olarak kullanılmış olduğu sanılmaktadır[1070].

Bergama Asklepieion'unun Antikçağ için önemli bir tedavi merkezi olduğunu biliyoruz. Buradaki ilk Asklepios Tapınağı M.Ö. IV. yüzyılın ilk yarısında yapılmıştı. Böylece IV. yüzyıldan itibaren bu iş için kullanılan bu merkez Hellenistik devirde gelişmiştir. Fakat Asklepieion'un en gösterişli ve gelişmiş devresi M.S. II. yüzyıla rastlamaktadır. Zaten kütüphane olarak kullanılan salon *İmparatorun salonu* adını taşıyordu. Kütüphanenin Hellenistik devirde yapıldığını, yukarda sözünü ettiğimiz heykel kaidesindeki yazıttan hareketle, sonradan Roma devrinde İmparator Hadrianus'a (M.S. 117-138) saygıdan dolayı onun adına bir heykel konularak zenginleştirilip geliştirildiğini de düşünebiliriz. Bu olay da İmparator Hadrianus'un M.S. 123'de Bergama'yı ziyareti sırasında gerçekleşmiş olabilir.

b3. Kos (İstanköy) Kütüphanesi

Bugün de aynı adı taşıyan Kos'da bir kütüphanenin bulunmuş olduğunu kentte ortaya çıkarılan yazıtlardan öğreniyoruz. Bu yazıtlardan biri M.Ö. 200-175 yılları arasına tarihlenmiştir. Burada zengin vatandaşlardan bazılarının adları belirtilerek, bu kişilerin kentin kütüphanesinin yapımına katkıda bulundukları anlatılmaktadır. Ayrıca kütüphaneye kitap alınması için 200 *drakhme* para ve 100 tane kitap verdiklerini öğreniyoruz. Bu kişilerin hemen hemen hepsi baba oğul yani aynı ailenin fertleridir[1071]. Diğer bir yazıtta ise Herakleitos'un oğlu, Caesar'ın dostu ve Asklepeios, Hygieia ve Apiona gibi tanrılar ile diğer imparatorluk tanrılarının rahibi olan Caius Stertinius Ksenophon'un, zengin serveti ile kütüphaneyi kurduğu, ayrıca imparatorluk tanrıları ile halka ithaf ettiği belirtilmektedir[1072]. İlk yazıtta kütüphane binasını yaptırdığı üzerinde durulan Diokles ve oğlu Apollodoros, gerçekten kütüphaneyi yaptırmış ve adları geçen zengin kişiler de kütüphaneye para ve kitap bağışında bulunmuş

iseler, ikinci yazıtta söz konusu edilen Caius Stertinius Ksenophon sadece, bu kütüphaneyi imparatorluk tanrılarına ve halka ithaf ederek açmış olabilir. Yalnız ikinci yazıtta adı geçen Ksenophon'un, İmparator Claudius'un (41-54) doktoru olduğu belirtilmektedir[1074]. Bu durumda eğer iki yazıtta geçen kütüphane aynı ise, kütüphanenin yapılışı ile halka açılışı arasında bir yüzyıl kadar zaman bulunmaktadır. Ksenophon'un tıp ile uğraşmış olması ise kütüphanenin tıp konusu ile ilgili olarak bir tıp okulu kütüphanesi olabileceğini göstermektedir. Zaten kazılarda böyle bir okulun binası çıkartılmıştır[1075].

Plinius, ünlü tıp bilgini Hippokrates'in Kos'daki hastaların tedavi edildikleri yeri restore ettirdiğini, burayı Asklepios'a ithaf ettiğini ve buraya hastaların tedavileri için kullanılan yazmalar verilmesini sağladığını belirtmektedir. Hippokrates bu yazmaları kopya ettirmiş, fakat Varro'nun da söylediği gibi, ancak tapınağı yaktıktan sonra eski geleneklerden uzaklaşma olmuş ve modern klinik kurulabilmiştir[1076]. Daha sonra Ioannes Tzetzes de eski kaynaklara dayanarak Hippokrates'in eski tıp kitaplarını ve kütüphaneyi yaktığını söylemektedir[1077]. Bu bilgiler Kos'daki tıp okulunun M.Ö. V. yüzyıla kadar çıktığını göstermektedir. Bu tıp okulunun kütüphanesi'nin 53 yazmadan oluştuğu ileri sürülmektedir[1078]. Tapınağa yazmalar bağışlandığına göre buradaki tapınağın kesinlikle kütüphanesi olmalıdır. I. Tzetzes'in söylediği şekilde burada kütüphaneci olarak görev alan Hippokrates'in kütüphaneyi ve tıp kitaplarını yakması ancak tıp bilimini yeni temeller üzerine dayandırmak, yeni bir anlayışla kurmak istemesinden olmalıdır.

Böylece sonuç olarak Kos'daki tıp kütüphanesi'nin M.Ö. V. yüzyıldan itibaren varlığını kabul edebiliriz. Hippokrates'in geliştirdiği yeni anlayışla devam eden bu okul ve kütüphanesi Roma çağına kadar gelmiş ve önemini yitirmemiş olmalıdır. Yukardaki yazıtlarda söz edildiği gibi bu okul ve kütüphanesi onarılmış veya ayrı bir yapı halinde eski tıp geleneğini devam ettirerek yaşatılmış olabilir. Bu da bize Kos'un önemli bir kültür merkezi olduğunu, özellikle tıp konusunda ileri gittiğini göstermektedir. Burada, Roma devri boyunca güçlenmiş olan -özellikle tıp dalında- uzmanlaşmış okul

kütüphanelerinden birine rastlamaktayız. Kütüphanenin *gymnasion*'a bağlı olduğu üzerinde duranlar[1078] var ise de, söz konusu olan kütüphanenin tıp okulu kütüphanesi ile aynı olup olmadığını bilmiyoruz.

b4. Prusa (Bursa) Kütüphanesi

Bağımsız kütüphanelerin en erken örneklerinden biri olarak nitelenen Prusa Kütüphanesi'nin varlığını Genç Plinius'un burada vali iken İmparator Traianus'a yazmış olduğu mektuptan öğreniyoruz[1079]. Plinius bu mektubunda, Prusa Kütüphanesi'nde İmparator Traianus'un heykelini gördüğünü söylemektedir. Ayrıca Dion'un karısı ile oğlunun da gömüldüğü söylenen yerin burası olduğunu belirtmektedir. Kütüphanenin bir sütun dizisi ile çevrilmiş olan bir avluda bulunduğunu da gene bu mektuptan öğreniyoruz. Mektup, eski Bithynia bölgesindeki ve bugün Bursa adını taşıyan ilimizin bulunduğu yerdeki Prusa kentinde bir kütüphanenin kurulmuş olduğunu doğrulamaktadır.

Sözü edilen kimse Prusa'lı Eski Yunan hatip ve filozofu Dion Khrysostomos (M.S. 40-112) idi. Önce sofist ve sonra da Kynik felsefeyi benimsemiş olan Dion, özellikle İmparator Traianus zamanında politik hayatta önemli rol oynamış bir kimseydi[1080]. Dion'un, karısının cesedini yakarak kütüphaneyi *mausoleum* haline getirmesi hükümdara karşı bir hakaret olarak nitelenmiş ve kendisi suçlanmıştı. İmparator Traianus ise Dion'un bu davranışı ile tanrıları ve imparatoru gücendirmediğini kabul ederek onun bu davranışını hoş görmüş ve kendisine izin vermiştir. Bu durum ile ilk kez karşılaşılmamaktadır. Ephesos Kütüphanesi'nde de kurucusunun babasının cesedi aynı şekilde kütüphanenin altındaki lâhde konulmuştu[1081].

M.S. I. yüzyıl sonu veya II. yüzyıl başında kurulmuş olan bu kütüphane de âdetlere uyularak imparatorun heykeli ile süslenmiştir. Sütun dizisi ile çevrili bir avluda yer alması, onun *porticus* ile bağlantısı olduğunu düşündürmektedir. Ancak bu konuda daha geniş bilgiye sahip değiliz.

H. J. de Vleeschauwer'e göre bu kütüphane bir özel okul kütüphanesi olmalıydı[1082]. Kütüphanede, kurucusunun ilgisi nedeniyle felsefe ve hitabet konusunda eserlerin bulunmuş olması normaldir.

c. Çeşitli yerlerde kurulan diğer yüksek okul kütüphaneleri

Roma devrinde gerek İtalya'da gerekse eyaletlerde kurulan belli başlı yüksek okullar dışında daha az önemli olanlarına da rastlamaktayız. Bunlar genellikle tıp okullarıdır. Hukuk okullarının da varlığı bilinmektedir. Bu yüksek okulların tam olarak çalışabilmeleri için kütüphanelerinin de bulunması gerekmektedir. Günümüzdeki Datça yakınındaki Knidos ve Sicilya'daki tıp okullarının kütüphaneleri olmalıdır. Ancak bu konuda fazla bilgimiz yoktur. Andreas adlı bir yazar *Peris tes Iatrikes Genealogias* adlı eserinde, Hippokrates'in (M.Ö. 460-377) Knidos Kütüphanesi'nin yakılması için kendi memleketini terkettiğini söylemektedir[1083]. Onun verdiği bilgiye dayanarak, Knidos'daki tıp okulunun M.Ö. V. yüzyıla giden kütüphanesi'nin varlığını anlıyoruz. Onun bu davranışı eski kitapları yakıp yok etmekle tıp bilimine getireceği yeniliği ortaya koymaktadır. Knidos'daki yazarların eserlerinin pek çoğunun da Hippokrates'in Corpus'u aracılığı ile bize kadar geldiği ileri sürülmektedir[1084]. Böylece Knidos'daki tıp okulu ve kütüphanesi, Sicilya'daki tıp okulu ve kütüphanesi ile birlikte M.Ö. V. yüzyıla dayanmakta,[1085] ancak Roma devrinde parlak devrini yaşamış bulunmaktadır. Diğer Roma yüksek okul kütüphanelerine ilişkin bilgimiz yok denecek kadar azdır. İmparator Hadrianus Doğu'dan döndükten sonra, Roma'da Athenaeum adını verdiği bir yüksek okul kurmuştu. Burada şair ve hatipler ders veriyorlardı. VI. yüzyıl sonuna kadar eğitim merkezi olan Athenaeum, Phokas tarafından kapatılmıştır. Divus Traianus Tapınağı'na bağlı olan[1086] bu kurumda bilginler bilimsel araştırma ve tartışmalar yapıyorlardı[1087]. Bu bilgiler ışığında, Roma'nın bu yüksek okulunda bir de kütüphanenin bulunmuş olduğu akla gelmektedir. Böyle bir kütüphanenin içinde Yunan ve Latin bölümleri ayrılmış olmalıydı. Gene Roma devrinde kurulmuş olduğunu sandığımız Suriye'deki hukuk okulunun, Berytos (Beyrut) kentinde bulunduğu anlaşılmaktadır.

II. yüzyılda kurulan bu okulda imparatorluğun Doğu'ya ilişkin yasaları yer alıyordu. Burada eğitim gören hukuk öğrencileri, Doğu'nun ve Hellen kültürünün benimsediği kanun ve kavramları Roma hukuku ile kaynaştırarak yeni bir anlayışla yetişiyorlardı. Burada bir hukuk kütüphanesi bulunduğu ileri sürülmektedir[1088]. Bu kütüphanenin çok geç devirlere kadar varlığını sürdürdüğünü sanıyoruz.

7. Özel kütüphaneler

a. Serenus Sammonicus'un kütüphanesi

Şair Serenus Sammonicus'un bir kütüphaneye sahip olduğunu kaynaklardan öğreniyoruz. İmparator L. Septimius Severus zamanında (M.S. 193-211) yaşamış ve M.S. 212'de İmparator Caracalla'nın emri ile öldürülmüş olan bu yazarın *Res reconditae* adlı bir eseri bilinmektedir[1089]. Serenus Sammonicus, kendisine babasından kalmış olan 62.000 tomarlı kütüphaneyi öldüğü zaman, öğrencisi olan Genç Gordianus'a bırakmıştır. Kütüphane büyük ve mükemmeldi[1090]. Bu kütüphane Roma İmparatorluğu devrinde bilim ve sanatla uğraşan kişilerin evlerinde özel kütüphaneler bulunduğunu göstermektedir. C. Wendel, kütüphanenin kuruluş tarihi olarak 238 yılını verir ise de[1091] 212 yılında öldürülmüş olan Serenus Sammonicus'un, üstelik kendisine babasından kalmış olan bu kütüphanesi daha erken tarihte kurulmuş olmalıdır. Hiç değilse bu geniş koleksiyon çok erken tarihlerde toplanmağa başlamış olsa gerektir. Genç Gordianus'un yetişmesinde etkili olduğunu sandığımız bu kütüphane konusunda ne yazık ki başka bilgimiz bulunmamaktadır.

b. Roma ve eyaletlerdeki diğer özel kütüphaneler

Roma devrinde kurulmuş belli başlı özel kütüphanelerin dışında, hakkında fazla bilgi edinilemeyen pek çok kütüphane bulunmuş olmalıdır. Özel kütüphaneler ancak sahibinin ya da onun yakın çevresinin yararlandığı kütüphaneler niteliğini taşıdığından ve büyük koleksiyonlara sahip olmadığından, halka açık kütüphaneler gibi, onların tümü hakkında bilgi edinemiyoruz. Ancak bazılarını az da ol-

sa tanıyoruz. Iccius'un küçük bir kütüphanesinin olduğu bilinmektedir. Bu özel kütüphanede daha çok Stoikçiler'in ve Panaitios'un yazıları yer alıyordu[1092]. Roma imparatorluk devri kişi kütüphaneleri arasında ise şair Perseus'un 700 toman içine alan kütüphanesi anılabilir[1093]. Şair Perseus erken ölmüş (M.Ö. 62) ve kütüphanesi'ni öğretmeni Cornutus'a bırakmıştı[1094]. Romalılar'ın yazlık evlerinde özel olarak kütüphaneler kurdukları bilinmektedir. Bunlardan birisi de Khaironeia'lı filolog Mettius Epaphroditos'un Roma'daki kütüphanesidir. İskenderiye'li bilgin Arkhias'ın kölesi olan Epaphroditos, Mısır valisi M. Mettius tarafından özgürlüğe kavuşturulunca Roma'da bir kütüphane kurmuştur[1095]. M.S. 1. yüzyılda yaşayan Epaphroditos'un Cicero'nun dostu olduğu ve Nerva zamanında öldüğü bilinmektedir. Onun kütüphanesi'nde 30.000'i aşkın kitap bulunduğu sanılmaktadır[1096]. Roma yakınındaki Antium'da da bir kütüphanenin kurulmuş olduğu öğreniliyor[1097]. Antium'da sözü edilen bu kütüphanenin Cicero'nun Antium'daki kütüphanesi ile aynı olup olmadığını bilmiyoruz. Çünkü onun da Antium'da bir kütüphanesi vardı. Genç Plinius'un (M.S. 61-114 civarı) da yatak odasının duvarlarında ve kasalar içinde bir kütüphanesi'nin bulunduğu bilinmektedir[1098]. Ancak bunun boyutları konusunda bilgimiz yoktur. Cicero'nun arkadaşı ve eserlerinin yayımcısı olan Vergilius'un önemli bir kütüphanesi'nin bulunduğu belirtilmektedir[1099]. Ayrıca bu kütüphaneyi arkadaşlarına açık tuttuğu anlaşılmaktadır1100. Martialis'in de aynı şekilde evinde küçük bir kütüphanesinin olduğu ileriye sürülmektedir[1101]. Ünlü bir Yunan hatibi olan Tiberius Claudius Atticus Herodes (Herodes Attikos) (M.S. 101-177) zengin kişi idi. Onun Favorinus'un kütüphanesi'ni devraldığı sanılmaktadır[1102]. Martialis'in dostu olan Silius Italicus (M.S. 26-101) çiftliğinde ya da yazlık evlerinde kütüphaneye ve sanat eserleri koleksiyonuna sahipti[1103]. Antoninus Pius (M.S. 138-161) zamanında Nysa'lı zengin bir kişi olan Teailius Alkibiades, tiyatro sanatçıları ve müzisyenler birliği adına Roma'da bir kütüphane kurmuştu[1104]. Bunun da özel kütüphane olduğunu düşünebiliriz. Daha geç devirlerde başka özel kütüphaneler kurulmuştu. Marcus Aurelius'un başta bulunduğu sırada *pontifex* olan Livius Larensis'in

de geniş bir kütüphanesinin olduğu ve içerisinde hukuk kitaplarının yer aldığı ileri sürülmüştür[1105].

M.S. IV. ve V. yüzyıllarda da pek çok özel kütüphane kurulmuştu. Bunların çoğu Hristiyanlık kültürünü içine alıyordu. Çünkü bu yüzyıllar kilise yazarlarının hareketli dönemi idi. Bu nedenle önemli din adamlarının evlerinde din ve bilimle ilgili kitapları içine alan kütüphaneler bulunuyordu. IV. yüzyılda filozof Claudius Mamertinus, V. yüzyılda Stertinius Avitus (9 prooem.), Consentius, Magnus'un kütüphaneleri bunlar arasındadır. Ayrıca Iraneus, Tertullianus, Hippolytos, Hieronymus, Kappadokia'lı Georgios'un kütüphaneleri de ünlü idiler[1106].

Bunlardan Carthago'lu Tertullianus'un kütüphanesi'nde Yunan ve Romalılar'a ilişkin klasik ve bilimsel eserler yanında Eski Yunanca Hristiyanlık eserleri de vardı. Bu eserler yardımı ile hukuk ve retorik çalışmaları yapılıyordu[1107].

Iulianus'un hocası Georgios'un kütüphanesi IV. yüzyıl ortalarında zengin bir koleksiyona sahipti. Bu kütüphane retorik, felsefe ve Hristiyanlık konularında kitapları içine alıyordu. Bu koleksiyonun sahibi İskenderiye'de Arius papazı iken 361 yılında ortodoks karşıtları tarafından öldürülünce kitaplar Antakya'ya gönderildi[1108].

Hieronymus'un kütüphanesi de bilinmektedir. Kendisi Suriye'ye gittiğinde dahi onları yanına almıştır[1109]. Bu din adamı, retorik ve gramer çalışmaları yanında Roma'da profan klasik eserleri de toplamıştır. Teoloji ile uğraşmaya başlayınca kilise literatürünü edinmiş ve bunlar arasında özellikle Trier'de iken Poitier'li Hilarius'un eserlerini kendi eliyle kopya etmiştir. Kudüs'ten dini eserler getirerek yerine *İncil* vermiştir[1110]. Bethlehem'e yerleşerek kütüphanesi'ni büyütmüştür. Bu kütüphane 386 yılından itibaren onun kurduğu manastıra 416 yılında verilmiştir[1111].

Paullus'un da Concordia'da bir kütüphanesi vardı. Hieronymus ve Paullus'un bu kütüphaneyi kullandıklarını biliyoruz[1112].

8. Hristiyanlık kütüphaneleri

a. Kilise kütüphaneleri

Genel olarak Hristiyanlık kütüphanelerinin kurulması, Roma İmparatorluğu devrinde Roma ve eyaletlerde Hristiyanlığın yavaş yavaş yayılmasına bağlı olmuştur. Hristiyan din adamları Yahudiler'in kutsal kitapları üzerinde çalışmış ve II. yüzyıldaki iç karışıklıklara karşılık, bu konuda eserler vermeğe başlamışlardır. Bunun sonucu olarak III. yüzyılda her biri kendi kütüphanesini kurmağa başlamıştır. Ancak bu ilk kütüphaneler din kurbanı olmuşlar ve İmparator Diocletianus'un kiliselerin yıkılması ve kitapların yakılmasını emretmesi ile zarar görmüşlerdir[113]. Buna karşılık, bazı din adamları kutsal kitapları saklayabilmiş olmalıdır.

İmparator Constantinus'un 313'de yayımladığı Milano buyrultusu ile Hristiyanlara geniş haklar tanınması, Hristiyanlığın resmi devlet dini olarak kabul edilmesi yolunu açmıştır. Öyle ki İmparator Constantinus'un 330 yılında, kendi adını taşıyan başkentine, Kaisareia'daki yazı atölyesinde Eusebios'un gözetimi altında hazırlanan elli değerli *İncil* hediye ettiği bilinmektedir[114]. Bu gelişmelerle önemli Hristiyanlık merkezleri oluşmuş ve buralarda kilise, bazilika ve manastır gibi yapılar inşa edilmiş, bunlar aracılığı ile Hristiyan kültürü daha da yaygınlaşmıştır. Ayrıca mezheplere ait kaybolmuş metinler toplanmağa başlamıştır. Bu gibi merkezler arasında Roma, Atina, Carthago, Antiokheia, Ephesos, İskenderiye, Jerusalem ve Kaisareia'yı sayabiliriz[115]. Bu merkezlerde kurulan kütüphaneler ise ya manastır ve kiliselere bağlı dinsel nitelikte kurumlar ya da gene dinsel eğitim veren okul kütüphaneleridir. Hristiyan büyüklerinin kütüphaneleri ise kendi merakları ile kurulmuş özel kütüphanelerdir. Hristiyan kültürü ve onun temsilcisi olan kütüphaneler Antikçağ kültürü ve onu temsil eden kütüphanelerden tamamen ayrı özellik gösterdiği için ayrı bir araştırma konusu olacak niteliktedir.. Bu dönem Hristiyanlık kütüphaneleri, Antikçağ'ı izleyen Ortaçağ Batı kütüphanelerinin -Bizans dahil- öncüleri durumundadırlar. Bununla bera-

ber, kronolojik olarak Roma İmparatorluk devri içinde yer aldıklarından, M.S. 395'e kadar gelen süre içerisinde yer alan Hristiyan kütüphanelerine de burada kısaca değinmek yerinde olacaktır.

Kilise kütüphaneleri başlangıçta küçük kilise arşivleri şeklindedir. Bu tür kütüphanelerin içerisinde *Ahdiatik*, *Mezmur*'lar, *İncil*, mektuplar, kutsal hikâyeler, bayramları gösteren takvimler, fakir listeleri, piskoposluk kayıtları, yönetimle ilgili belgeler, martiroloji (şehitlerle ilgili kitaplar) gibi dinsel konulu kitaplar yer almış olmalıdır. Hem kiliseler hem de içlerinde yer alan bu tür kitaplar 303 yılında Diocletianus'un Hristiyanlara karşı giriştiği takibat sırasında zarar görmüş ve tahrip edilmişlerdir[1116]. Bu zarar, bölgelere ve bölge halkının tutumuna, bölge yöneticilerine göre farklı olmuş olabilir. M.S. III. ve IV. yüzyıllarda Iustinus, Iranaeus, Aleksandreia'lı Clemens, Tertullianus, Origenes, Hippolytos gibi Hristiyan düşünür ve yazarların ortaya çıkması ile Hristiyan literatürü gelişmiş[1117] ve bu da kütüphanelere yansımış olmalıdır.

a1 – Roma'daki kilise kütüphaneleri

Roma'da kilise kütüphanelerinden birinin kurulmuş olduğunu biliyoruz. Bu kütüphanede M.S. IV. yüzyılda *İncil*'e ilişkin çeviriler bulunuyordu. Bunlar Hieronymus'un çabaları ile yapılmıştır[1118]. Iulius (337-350) resmi hukuki metinlerin *scrinium*'a konulmasını emretmiştir. Bu dinsel ve hukuki metinleri içine alan kütüphane, arşiv durumunda olmalı idi[1119]. Constantinus'dan itibaren bu *scrinium*, Pompeius Tiyatrosu yakınına geldi. Çünkü Papa Damascus (366-384), Kutsal Larentius Kilisesi'ni burada yeniden kurdu. Sütunlu avlular ile çevrili, gene eski Roma örneklerinde rastlandığı şekilde, *archiva* odaları kurdu[1120].

İşte önceden *chartarium*, sonraları ise *scrinium* adını alan Roma'daki arşivde ayrıca bir de kütüphane kısmı bulunmuş olmalıdır. Papa Hilarius (461-468), Kutsal Larentius'un Via Tiburtina'daki bazilikasına iki kütüphane eklemiştir[1121]. Bu da Roma âdetine uygun olarak, Yunan ve Roma olmak üzere çift kütüphane idi.

a2. Anadolu, Afrika ve Filistin gibi yerlerde kurulanlar

Roma İmparatorluk devrinde Hristiyanlığın yayılması ile kilise, manastır gibi dinsel nitelikte yapıların inşa edildiğini ve bunların gene aynı nitelikte kitaplar kapsadığını biliyoruz. Bu tür kütüphanelerin bazılarının Anadolu'da kurulmuş olduğunu öğreniyoruz. Bunlara ait yapılar bugün yerinde durmadığı için onlara ilişkin daha geniş bilgiye sahip değiliz. Ayrıca Kopt manastırlarına ait zengin kütüphaneler ve onlara ilişkin kataloglardan kalan parçalar da günümüze gelebilmiştir[1122].

Kappadokia'daki Kaisareia'da M.S. IV. yüzyılda Başpiskopos Basileios'un yaptırdığı Öksüzler Yurdu'nda kilise ve diğer sosyal yapıların yanında bir de kütüphane bulunuyordu[1123]. Kaisareia önce Pamphilos, sonra da Eusebios zamanında canlandı. Constantinus, İstanbul'daki kiliseler için elli *İncil* kopya ettirdi. Eusebios, 30.000 kitaba sahip olan kütüphanenin *Pinakes*'ini hazırladı (Isidorus, *Orig.*, 6, 6, 1). IV. yüzyıl sonunda Piskopos Euzoios ise papirüsları pergamente geçirdi. Teologlar bu kilise ve kütüphanesi'nde çalıştılar. Hristiyanlık kültürü içerisinde yer alan bu kütüphane konusunda daha geniş bilgiye sahip değiliz.

Afrika'nın da Roma İmparatorluk devrinde önemli Hristiyanlık merkezlerinden biri olduğunu biliyoruz. Burada özellikle Carthago (Kartaca) ve Hippo kentlerinde kiliseler ve onlara ait kütüphaneler kurulmuştu.

Kuzey Afrika'da yer alan Carthago'da M.S. II. yüzyılda bu çeşit bir kütüphanenin kurulmuş olduğunu modern araştırıcılar Apuleius'a dayanarak (Apuleius, *Florida*, XVIII) belirtmektedirler[1124]. Başlangıçta arşiv niteliğinde olan bu kilise kütüphanesi'nden II. yüzyılda Tertullianus da söz etmekte ve bu kentteki kültür faaliyetlerini ve burada yetişen önemli kişileri anlatmaktadır[1125]. Carthago'daki bu kütüphanenin içinde piskoposluk kayıtları, kilise ihtiyar meclisi kayıtları ve dinle ilgili eserler bulunuyordu[1126].

Afrika'daki Hippo kentinde de bir kütüphane vardı. Augustinus'un ölümünden sonra (430) kütüphanesi'nin Numidia'daki Hippo kilisesine geçtiği bilinmektedir[127]. Hippo'daki bu geniş kütüphanede kutsal yazılar, Augustinus'un kendi eserleri, vaazlar, mektuplar ve diğer Hristiyan yazarlarının eserleri bulunuyordu. Bu kütüphanenin konulara göre, biyograf Possidius tarafından düzenlenmiş bir de kataloğu vardı. Ancak Augustinus'a ait din dışı eserlerin kiliseye alınıp alınmadığı bilinmemektedir. Bu kütüphane Vandal istilâsında (431) onların eline geçmiştir[128].

Palestina'daki Kaisareia da belli başlı Hristiyanlık merkezlerinden biri durumunda idi. Origenes, memleketi İskenderiye'den Kaisareia'ya 231 yılında göç etmiş, burada *İncil*'i pagan felsefesine göre yorumlamıştır. İbranice metinden yararlanarak altı sütunlu *İncil*'i (*Hexapla*) oluşturdu, *scriptorium*'lu zengin bir kütüphane kurdu. Bu merkezlerde küçük ya da büyük çapta kilise veya manastır kütüphanesi'nin bulunduğunu biliyoruz. Ancak bu konuda geniş bilgi edinemiyoruz.

Aynı şekilde bir Hristiyanlık merkezi olan Jerusalem'de (Kudüs), Aleksandreia'daki örneğe bağlı kalınarak, Piskopos Aleksandros bir kütüphane kurmuştu (212)[129]. Eusebios bu kütüphaneden yararlanmıştır. Bu kütüphaneye bağlı bir *scriptorium* vardı[130].

Bugün İsrail sınırları içinde bulunan Aelia Capitolina'daki (Jerusalem) kiliseye bağlı bir kütüphanenin bulunduğunu da biliyoruz[131].

Hristiyan yazar Hieronymus (350-420) 383 yılında Bethlehem'e gelerek burada bir manastır kurmuştur. Özel kütüphanesi'ni bu manastıra bağlamıştır. Böylece kurulan manastır kütüphanesi'nde hem Hristiyan teolojisi ile ilgili hem de profan eserler (klasikler) yer almıştır. Kütüphanenin bir de *scriptorium*'unun olduğu bilinmektedir[132]. Bu manastırın *scriptorium*'unda uygulanan kurallar, ilerde Ortaçağ'da kurulacak olan Cassiodorus'un Vivarium Manastırı'nın *scriptorium*'unun kuralları üzerinde etkili olacaktır[133].

b. Hristiyanlık okul kütüphaneleri

b1. Anadolu, Afrika ve Filistin'de kurulanlar

Roma İmparatorluk devrinde Hristiyanlığın yayılması ile, bu konuda eğitim veren okullar da kütüphanelere ihtiyaç duymuşlardır. Bu nedenle bazı önemli Hristiyanlık merkezlerinde hem din okulları hem de bazı yüksek okulların kütüphanelerinin olduğunu düşünmemiz yerinde olur. Bunlardan bazılarını tanıyoruz.

Antiokheia kentinde bu tür kütüphaneler vardır. Iulianus, Georgios'un kütüphanesinden söz etmekte ve bu kütüphanenin dikkatli bir şekilde Antiokheia'ya gönderilmesi üzerinde durmaktadır[1134]. İmparator Flavius Claudius Iulianus'un (Apostata) (M.S. 360-363) Antiokheia'da bir kütüphane inşa ettirdiğini ya da böyle bir kütüphane için para ayırmış olduğunu bilmiyoruz. Yalnız kendisinin bir kitapsever olduğu anlaşılmaktadır[1135].

Iulianus'un sözünü ettiği Georgios'un kütüphanesi, M.S. 357-361 yılları arasında ve İskenderiye Piskoposu olduğu sırada Georgios'un her okulda olduğu gibi, felsefe, tarih ve Hristiyan yazılarını kapsayan kitaplardan oluşturduğu bir koleksiyondu[1136] ve Iulianus imparator olmadan önce bunu tanıyordu. Yukarda sözünü ettiğimiz tarihler arasında var olan bir kütüphane ise F. Iulius Constantius II (M.S. 337-361) ile Flavius Claudius Iulianus (M.S. 360-363) adlı Roma imparatorları zamanına rastlamaktadır. İmparator II. Constantius'un ölüm haberi duyulunca M.S. 361'de halk ayaklandı, İmparator Iulianus bu koleksiyonu kente taşıyarak güvenlik altına aldı ve İmparator Hadrianus'un tanrılaşmış Traianus onuruna yaptırdığı küçük tapınağa yerleştirdi[1137]. Ancak daha sonra İmparator Iulianus öldürülünce yerine geçen zayıf karakterli İmparator Flavius Claudius Iovianus (M.S. 363-364), o sırada heyecanlı olan halkın kütüphane ve tapınağı ateşe vermesine karısının da kışkırtması ile, göz yummuştur (M.S. 364). Bu yangın sırasında bütün kitaplar yanmıştır[1138]. Gene İmparator Iulianus, sadık arkadaşı ve dostu olan Afrika'lı Euemeros'a kitaplarını teslim ettiğini söylemektedir[1139]. Bu kitaplar sözünü ettiği-

miz bu kütüphanenin kitaplan mıydı yoksa Iulianus'un özel kitaplan mıydı bilmiyoruz. Modern araştıncılann bazılan Afrika'lı Euemeros'u İmparator Iulianus'un kütüphanecisi olarak kabul etmektedirler[1140]. Ammianus Marcellinus da kütüphanenin yanışını tasvir etmektedir. Ona göre, birçok evden çok sayıda kitap toplanarak yargıçlann gözü önünde yakılmışlardır. Bu kitaplar serbest sanatlar (*artes liberales*) ve hukuk konulannda idi[1141]. *Suda* da, Byzantion'lu Sophist Malkhos'un İmparator Constantinus'un tarihini yazdığını ve bu arada kütüphanenin yanışından söz ettiğini anlatmaktadır[1142]. Bu kaynağın da gene aynı kütüphaneden söz etmiş olduğunu sanıyoruz.

Bu kütüphanenin kurulduğu tarihlerde Antiokheia'da bir de yüksek okul bulunuyordu. Bu okula M.S. 360 yılında bir hukuk kürsüsü eklenmiştir[1143]. Bu okulun kurulması İmparator Flavius Claudius Iulianus zamanına rastlamaktadır. Okulda gramer, kompozisyon, felsefe okutuluyordu. Kütüphanenin bu okul ile ilgisi olup olmadığını bilmiyoruz. Okulun 120.000 cilt kadar olan koleksiyonu, yukarda sözünü ettiğimiz kütüphaneden ayn olmalıdır. 425 yılında yanan bu koleksiyon, yeniden inşa edilen kütüphanede oluşturulmuş, 726 yılında ise 36.500 kadar cilt tekrar yanmıştır[1144].

İmparator Iulianus zamanına tarihlenen bu kütüphane M.S. IV. yüzyılda kurulmuştu. Bu sonuncu kütüphane ve bu kentteki yüksek okula bağlı olduğunu sandığımız bir diğer kütüphane Hristiyanlık döneminde faaliyet göstermiş olmalıdırlar.

Edessa'da (Urfa) da bir okul kütüphanesi bulunduğunu öğreniyoruz. Ermeni tarihçisi Khorene'li Moses buradaki okul kütüphanesinden söz etmektedir[1145]. Daha geniş bilgi edinemediğimiz bu okul ve kütüphanesinden başka, içinde vergi kayıtlan ile Sinop'daki tapınaktan gelen *annal*'lerin (yıllıkların) bulunduğu[1146] bir kütüphanenin de varlığını, halka açık kütüphanelerden söz ederken belirtmiştik.

Bu tür kütüphanelerden birisi Aleksandreia'da (İskenderiye) bulunuyordu. Buradaki okul için bir kütüphane gerekli idi. Pagan felsefesi ile eğitilen Clemens (Titus Flavius Clemens Alexandrinus) Atina'dan

Aleksandreia'ya gelerek buradaki Serapeeion Kütüphanesi'ne girmiştir ve Commodus (M.S. 180-192) zamanında, adı geçen okulun da gelişmesinde rol oynamıştır[1147]. Burası yüksek Hristiyan öğrenimi ve teolojisinin ilk merkezlerindendir. Clemens'in öğrencisi olan Origenes de, bundan sonra okulun başına geçmiş[1148] ve onu geliştirmiştir. Kütüphanye ilişkin geniş bilgi yok ise de, okulun eğitiminde rol oynayan koleksiyonun, İmparator Diocletianus zamanındaki takibatta, 303 yılında, okul ile birlikte zarar gördüğü kesindir[1149].

Doğudaki en önemli Hristiyan okul kütüphanelerinden biri Palestina'daki Kaisareia'da bulunuyordu. Yukarda sözünü ettiğimiz Origenes (M.S. 186-225) Kaisareia'ya gelmiş (231), burada bir okul ve ona bağlı bir kütüphane kurmuş, ölümüne kadar burada kalmıştır[1150]. Bu durumda önce Aleksandreia'da görev olan Origenes'in, daha sonra ve belki de oradaki uygulamalardan yararlanarak Kaisareia'daki okul ve onun kütüphanesi ile uğraştığı düşünülebilir. Piskopos Gregorios Thamuaturgos bu okulda kalarak (233-238) Origenes'den ders gördüğünü, okulda dialektik ve felsefenin okutulduğunu belirtmektedir. H. J. de Vleeschauwer'e göre geniş eğitime hizmet eden bu kütüphane, Origenes'in özel kütüphanesi ile başlamış, kendisi sürgüne gidince okul kütüphanesi haline gelmiştir. Ancak Origenes bu okul kütüphanesi'ni başlatmış olsa bile ve kütüphanede kendi yazıları ile üzerinde çalıştığı *Ahdiatik* nüshaları bulunsa da, okul kütüphanesi'nin gerçek kurucusu Arius mezhebinden Pamphilos'tur. Onun çalışmaları sayesinde kütüphanede 30.000 kitap toplanmıştır[1151]. Modern araştırıcıların verdiği bilgileri kaynaklar da doğrulamaktadır. Hieronymus, Origenes'in kitaplarını Kaisareia Kütüphanesi'ne bağışladığını, Pamphilos'un bu düşünceyle kütüphaneyi koruduğunu, ayrıca profan yazarların eserlerini de buraya eklediğini ve yıpranan nüshaların papaz Akkaios ve Euzoios tarafından parşömen üzerine yazılarak yenilendiğini yazmaktadır[1152]. H. Leclerq de, IV. yüzyıl ortasında, Pamphilos'dan sonra burada görev alan Akkaios (340-365) ve Euzoios'un (366-379) cesaretli bir karar alarak, papirüsun kırılır bir madde oluşu nedeniyle, kütüphanedeki kitapların tümünü

scriptorium'da parşömen üzerine geçirttiklerini söylerken[1153] aynı kaynağa dayanmış olmalıdır. Batıdan sürülen papazlardan olan Poitier'li Hilarius (Doğuda 356-361) burada çalışmış olmalıdır. Böylece H. J. de Vleeschauwer'in belirttiği gibi[1154] III. yüzyılın ilk çeyreğinde Hristiyan biliminin merkezi olan Aleksandreia'nın yerini 235 yılından sonra veya bu tarihlerde Palestina'daki Kaisareia almış olmalıdır. Zaten Pamphilos 'un kutsal eserlere özen gösterdiğini *Suidas* da belirtmektedir[1155]. Eusebius ise kilise tarihi ile ilgili olan eserinde Pamphilos'un bu kütüphane ile ilgili çabalarını anlatırken, Origenes ve dinle ilgili diğer yazarların eserlerini içine alan bir kütüphane kataloğundan söz etmektedir[1156]. Eusebios'un yazdığı Pamphilius'un kayıp biyografisine dayanarak kendi zamanında bu kütüphanede 30 bin cilt bulunduğunu söyleyen Sevilla'lı Isidorus'a[1157] bakarsak, kütüphanedeki çok sayıda kitabın kolayca bulunabilmesi için kataloglanmış olduğunu kabul etmemiz gerekir. Aynı kütüphanenin bir de *scriptorium*'u olduğunu yukarda dolaylı olarak belirtmiştik. Bu *scriptorium*'da yazılan *İncil*'in kopyaları zamanında ün yapmıştı. Kaisareia'da doğan Eusebios da Pamphilos'un yanında çalışmıştır. Onun Palestina'daki rahiplerle ilgili ve bir dünya kroniği durumundaki eseri (khronika/khronikon kanones), Pamphilos'un teoloji okulunun kütüphanesi'nden yararlanarak hazırlanmış olmalıdır[1158].

III. BÖLÜM

ANTİK YUNAN VE ROMA KÜTÜPHANELERİNİN NİTELİKLERİ VE ÖRGÜTLENMESİ

A. KÜTÜPHANE TÜRLERİ

Antikçağ kütüphaneleri, günümüzde olduğu gibi, çeşitli amaçlar göz önüne alınarak kuruldukları için, kendi aralarında farklı türler gösterirler. Bunlar ya dinsel kurumlara ya da eğitim kurumlarına bağlı olarak ortaya çıkmış ve bağlı oldukları kurumlara göre ayrı ayrı özelliklere sahip olmuşlardır. Ancak bu arada bazı kütüphaneler -özellikle Roma kütüphaneleri- tapınak gibi dinsel kurumlara bağlı olmakla beraber, aynı zamanda halka açık olmaları nedeniyle bugünkü halk kütüphaneleri gibi hizmet vermiştir. Saray kütüphaneleri gibi, bir kısmı da sadece devlet adamlarının hizmetinde olmuştur. Bir yere bağlı olmayan halka açık kütüphaneler de bulunmaktadır. Evlerde oluşturulan özel kütüphaneler ise ancak dar bir çevreye hizmet etmiş olan kütüphanelerdir.

1. Din kurumlarına bağlı olanlar

Dinsel kurumlara bağlı olan kütüphaneler ya belli bir grubun ya da halkın yararına açılmıştı. Örneğin, İskenderiye'de Serapeion Kütüphanesi[1109] tapınağa bağlı bir kütüphanedir. Rahiplerin yönetmiş olduğu bu kütüphane daha çok kendi personeli olan din adamlarına hizmet vermiştir. Ancak buradan halkın da yararlandığı sanılmaktadır. Eski Yunanlılar ve Romalılar kütüphane salonlarındaki *apsis*'e Tanrıça Athena (Romalılarda Minerva) heykelini yerleştirerek, kütüphaneyi koruyucu tanrıların himayesine vermişlerdir. Romalılar'ın tapınaklara bağlı kütüphanelerinin yönetim açısından da aynı yere bağlı olduğunu biliyoruz. Ancak bu kütüphaneler tapınağa bağlı olsalar bile gene de buradan halk yararlanıyordu. Onun kutsal bir yere bağlanması ise kütüphaneyi daha popüler hale getirerek önemini artırıyor ve belki de halkın ilgisini çekmesini sağlıyordu. H. J.

de Vleeschauwer'e göre Roma'nın tapınağa bağlı kütüphaneleri tapınak kütüphaneleri olarak görünmelerine karşılık gerçek nitelikleri farklıdır[160]. Biz bu geleneğin çok eskilere gittiğini biliyoruz. Eski Mısır'ın tapınaklara bağlı arşiv ve kütüphaneleri böylece uzun süre gelenek olarak yaşatılmıştır. Özellikle Roma İmparatorluğu'nda tapınağa bağlı fakat halkın yararlandığı bu türden kütüphaneler çoktur. Augustus zamanında kurulan Palatium'daki Apollon Tapınağı[161], Octavia[162], sonradan Tiberius Kütüphanesi adını alan Augustus Tapınağı[163], Barış Tapınağı[164] ve Traianus zamanında kurulan Ulpia veya Traianus Tapınağı[165] ile Tibur'daki Hercules Tapınağı[166] kütüphaneleri bunlar arasındadır. Philippi'deki kütüphane[167] tapınağın ek kısmında yer almıştır. Ancak İmparator Traianus'dan itibaren kütüphaneler tapınağa bağlı değildir. Daha sonra tapınaklar kapatıldığı zaman büyük bir kısmı tahrip olmuştur. Hristiyanlıkla beraber tapınak kütüphanelerinin yerini kilise ve manastır kütüphaneleri alacaktır.

2. Genel olarak kamuya açık olanlar

Tapınak gibi dini kurumlara bağlı olmakla beraber bu kütüphanelerin halka açık olma özelliğine de sahip olduklarını söylemiştik. Fakat asıl halka hizmet amacıyla kurulan kütüphaneler İmparator Augustus (M.Ö. 27 - M.S. 14) ile açılmağa başlamıştır. İlk kez İmparator Augustus zamanında ve Asinius Pollio'nun çabaları ile Atrium Libertatis'de halk kütüphanesi kurma fikri gerçekleştirilmek istenmiştir. Iulius Caesar'ın halk kütüphanesini kurma fikri de adı geçen bu kütüphane ile uygulama alanına konulmuştur[168]. Gerçek bir halk kütüphanesi olan Atrium Libertatis'deki kütüphaneden sonra Roma'da bu tür kütüphaneler yaygınlaşmıştır. Eyaletlerde de eyalet halkına hizmet amacıyla halk kütüphaneleri kurulmuştur. Philippi[169], Ephesos[170], Timgad[171], Aphrodisias[172] gibi Roma dışındaki yerlerde bu tür kütüphaneler bilinmektedir. Özellikle Timgad ve Ephesos'daki kütüphaneler başlı başına kütüphane yapıları olarak inşa edilmişlerdir. Timgad Kütüphanesi buradaki askerler ve onların aileleri için yapılmıştır. Bu örnekler ile M.S. I.-III. yüzyıllar arasında halk

kütüphanelerinin Roma ve eyaletlerde yaygınlaştığı anlaşılmaktadır. Roma ve eyaletlerinde kurulan kütüphaneler kent merkezlerine yani *forum* ve pazar yerine çok yakındır. Böyle bir yer seçilmesi de onların halka daha iyi hizmet verebilme amacını güttüğünü göstermektedir.

Bazı hamamların yakınında da kütüphane kurulduğunu biliyoruz. Örneğin Roma'da İmparator Caracalla Hamamları'nın yanında bir kütüphane bulunmuştur[1173]. Hamamların yakınında yer alan bu kütüphaneler İmparator Tiberius'dan sonra ortaya çıkmış ve hamamlara (*termae*) bağlı kütüphane türü diyebileceğimiz yeni bir tür oluşturmuşlardır. Bunların da halka açık kütüphaneler olduğunu ve bu adı, sadece hamamlara yakın bir yerde inşa edilmeleri nedeniyle taşıdığını söyliyebiliriz. Bu türe Roma dünyasında rastlıyoruz.

3. Hükümdarlara ait olanlar

İmparatorların saraylarında da kütüphanelerin kurulmuş olduğu bilinmektedir. Sarayda kurulan bu kütüphanelerden imparator ve yakınları, saray halkı yararlanıyorlardı. Kütüphanenin ayrıca halka ve ülkenin bilginlerine, sanatçı ve yazarlarına açık olup olmadığını bilmiyoruz. Ancak bazı kral ve imparatorların zaman zaman saraylarına bilginleri çağırttıklarını ve onların bilgilerinden yararlanarak kütüphanelerini düzenlettiklerini biliyoruz. Bazı saray veya sarayların yakınında ise bilim adamlarının devam ettiği, kütüphanesi olan bir araştırma merkezi vardı. Yunanistan'da ilk kurulan kütüphaneler başta bulunan tyranlara aittir. M.Ö. VI. yüzyılda Atina tyranı Peisistratos'un[1174], Samos tyranı Polykrates'in[1175], Herakeia tyranı Klearkhos'un[1176] kütüphaneleri, saraylarda kurulduğunu sandığımız ilk kütüphanelerdir. Ünlü İskenderiye Kütüphanesi[1177] gene sarayın hemen yanında ve Ptolemaioslar sülâlesi krallarının himayesinde kurulmuştu. Bu kütüphane her ne kadar *Museion* adı verilen, bilgilerin birlikte çalıştıkları, yaşamlarını sürdürdükleri bir kuruma bağlı ise de, saraya geniş ölçüde bağımlı idi. Kütüphanenin politikası, giderleri, kütüphanecilerin atanması v.s. hepsi sarayın koruma ve deneti-

de idi. Fakat Ptolemaios sülalesi kralları kozmopolit İskenderiye halkını kaynaştırmak amacıyla her çeşit kitaptan oluşan geniş bir kitap koleksiyonu oluşturduklarına göre, kütüphane de kesinlikle halka açık olmalıdır. Aynı şekilde Bergama Kütüphanesi'de[1178] sarayın ve tapınağın yanında kurulmuş ve Attalos'lar tarafından her yönden korunup desteklenmiş ve burada geniş koleksiyonlar toplanmıştır. İskenderiye Kütüphanesi gibi Bergama Kütüphanesi'nden saray kütüphaneleri arasında söz ediyorsak da, bu kütüphanenin saray mensupları dışında halka da açık olduğundan kuşku yoktur. Pek çok küçük krallık aynı türden kütüphanelere sahip olmuştur. M.Ö. II.-I. yüzyıllar arasında kurulan Pontos Kralı Mithradates VI Eupator'un kütüphanesi[1179], Makedonya Kralı Perseus'un kütüphanesi[1180] bunlar arasında sayılabilir. Bu kütüphaneler özellikle krallara hizmet etmişlerdir. Çünkü Pontos Kralı Mithradates VI Eupator gibi bazı hükümdarlar bizzat bilimle uğraşıyorlardı. Zehir ve panzehirler ile uğraşan kral, elinin altında bir kütüphaneye gereksinim duyuyordu. Roma'da ise İmparator Nero'nun Altın Evi'nde[1181] kurduğu kütüphane ile İmparator Hadrianus'un kurduğu Tivoli'deki Hadrianus Villası kütüphaneleri[1182] sarayların içinde yer almış ve belki de sadece saray halkının hizmetinde olmuşlardır. Bilim ve okumaya gerek duysun duymasın imparator ve kralların saraylarda kütüphaneler kurdukları ve bunu bir devlet politikası haline getirdikleri anlaşılmaktadır.

4. Okul kütüphaneleri

Eski Yunan ve Romalılar'ın kütüphane türlerinden birini de okul kütüphaneleri oluşturmaktadır. Bunları lise düzeyindeki *gymnasion*'ların ve yüksek okulların kütüphaneleri olarak ayırabiliriz. Yüksek okul kütüphanelerinin bazıları da uzmanlaşmış okul kütüphaneleri durumundadır. Genel olarak okul kütüphanelerinin başlangıcı çok eskiye gitmektedir. Mezopotamya'da yapılan arkeolojik araştırmalar sonucunda okul kütüphanelerinin prototipleri ortaya çıkmıştır. Özellikle Ugarit kazılarında bulunan çok dilli sözlükler günümüzün dil okullarındakine benzer bir çalışmanın sürdürüldüğünü ortaya koymaktadır. Bu çeşit kurumlar ve onların kütüphaneleri başlangıçta din

adamlarının yönetiminde idi. Bunlar özellikle yüksek sınıfın eğitimi için yararlı oluyordu. M.Ö. V. yüzyılda Yunanistan'da ise sofistler eğitim yapan kişilerdi. Fakat hem bunların çalışmaları hem de okul ve eğitim tümüyle henüz sistematik hale getirilmemişti. Antikçağ'da Yunan gençlerinin (*ephebos*'ların) eğitimi için spor, askerlik, gramer, kompozisyon gibi derslerin öğretildiği, belli bir eğitim programına göre örgütlenmiş ve kentteki sosyal hayatın merkezi durumunda olan *palaistra*'lar ve burayı bitirenler için de *gymnasion*'lar (liseler) vardı[1183]. Edebi ve felsefi tartışmaların da yapıldığı bu eğitim kurumlarının kütüphaneleri bulunuyordu. Buralarda, öğrencilerin yararlandıkları belli konularda ve belli ölçülerde kitapların bulunmuş olması normaldir. Yunanistan'da Delphi'de[1184], Atina'da Ptolemaion Gymnasion'unda[1185], M.Ö. II. ve I. yüzyıllarda Rodos'daki *gymnasion*'da[1186], Anadolu'daki Nysa Gymnasion'u yakınındaki kütüphaneler ile[1187], İmparator Traianus zamanında Pantainos'un[1188] ve M.S. II. yüzyıla tarihlenen Halikarnassos kentindeki bir *gymnasion*'un[1189] kütüphaneleri, okul kütüphanelerine örnektirler.

5. Yüksek okul kütüphaneleri

Yüksek okul kütüphaneleri ise ya Akademia ve Lykeion ya da belirli konuda uzmanlaşmış yüksek okulların kütüphaneleri şeklindedir. Bunlar akademi ve bilim kurumlarına bağlanarak, bağlı oldukları kurumların araştırma ve çalışmalarını destekleyip kolaylaştıran kütüphanelerdir. M.Ö. IV. yüzyılda Platon'un Akademia'sına bağlı ve Aristoteles'in Atina'daki *Lykeion*'a ait kütüphaneler[1190], özellikle felsefe okullarının kütüphaneleri arasında sayılabilirler. Bunlardan Aristoteles'in okulu ve kütüphanesi İskenderiye Kütüphanesi'nin kurulmasında da etkili olmuştur. Hellenistik devirde Yunanistan ve Küçük Asya'daki kentlerin pek çoğunda bu tür okul kütüphaneleri vardır. İmparator Hadrianus zamanına tarihlenen Bergama Asklepeion Kütüphanesi[1191] ile M.Ö. V. yüzyıla kadar çıkan Kos'daki kütüphane[1192], M.Ö. II. yüzyıla tarihlenen Carthago'daki kütüphane[1193] özellikle tıp dalında uzmanlaşmış yüksek okulların kütüphaneleri durumundadır. Diğer yüksek okul kütüphaneleri arasında Smyrna[1194], M.S.

II. yüzyılda kurulan Atina'daki Hadrianus Stoası Kütüphanesi[1195] ve Prusa'daki[1196] kütüphaneleri sayabiliriz. Herculanem Kütüphanesi'nde de özellikle felsefe dalında kitaplar ortaya çıkmış[1197] ise de burada uzmanlaşmış bir yüksek okul bulunup bulunmadığını bilmiyoruz. Bunu, felsefeye özel ilgi duyanların kurduğu bir kütüphane olarak düşünebiliriz. Böylece yüksek okul kütüphaneleri de hem Eski Yunan hem de Romalılar'da görülmektedir. Roma İmparatorluk devrinde yaygın bir şekilde hitabet (retorik) okulları gelişmiştir. Eyaletlerde de bu tür okulların bulunduğunu sanıyoruz. Bu okulların kütüphaneleri vardı. Ayrıca Roma'da[1198], Suriye'de Berytos'da[1199] ve daha sonra da Byzantion'da hukuk okullarına bağlı kütüphaneler bulunuyordu. Antikçağ'daki bu yüksek okullar günümüzdeki yüksek okul ve fakültelere, bu okulların kütüphaneleri ise günümüzdeki yüksek okul ve fakültelerin kütüphanelerine benzemektedirler. Bunlara, günümüzdeki yüksek okul ve fakülte kütüphanelerinin Antikçağ'daki öncüleri gözüyle bakılabilir. Roma devrinde önemli Hristiyanlık merkezlerindeki din okulları kütüphanelerini de yüksek okul kütüphaneleri arasında sayabiliriz. Bunlar da bugün dinsel eğitim veren yüksek okulların kütüphanelerinin öncüleridir. Hristiyanlığın yayılması ile din eğitimi veren yüksek okul kütüphaneleri de kurulmuştur.

6. Antikçağ'da milli kütüphane kavramı

Günümüzdeki milli kütüphanelere Antikçağ'da tam anlamı ile rastlayamıyoruz. Çünkü İskenderiye Kütüphanesi gibi evrensel kültürü de içine alan büyük bir kütüphane ile ona benzemeğe çalışan Bergama Kütüphanesi ve diğer büyük kütüphaneler ulusal nitelikte değillerdi. Bunlar her çeşit kitabı toplamışlardır. Ancak İmparator Augustus'dan sonra Roma imparatorları ulusal bilince sahip olmuşlar, kütüphaneleri Yunan ve Roma bölümlerine ayırmışlar ve kütüphanelerin yöneticilerini Romalılar'dan seçmişlerdir. Bu kütüphanelerde Romalılar'a ilişkin eserlerin toplanmış olduğuna kuşku yoktur. Günümüzdeki milli kütüphanelerden farklı olsalar da bunları milli kütüphanelerin ilk örnekleri olarak kabul edebiliriz.

7. Özel kütüphaneler

Özel kütüphaneler hem Eski Yunanlılar'da hem de Romalılar'da benimsenmiştir. Bunlar herhangi bir yere bağlanmaksızın, kişilerin kendi çabaları ile kurdukları kütüphanelerdir. Normal olarak daha küçük boyutlarda ve kütüphaneyi kuran kişilerin ilgi alanına göre toplanmış kitaplardan oluşmaktadır. M.Ö. V. yüzyıldan itibaren kurulan özel kütüphaneler hemen her devirde varolmuşlardır. Bunların, özellikle Roma Cumhuriyet devrinde sayıları artmıştır. İlk örnekleri Eski Yunanlılar'ın ünlü devlet adamları, bilgin, sanatçı ve yazarlarına ait olan kütüphanelerdir. Eukleides[1200], Euthydemos[1201], Euripides[1202], hatip Demosthenes[1203] ve Speusippos'un[1204] kütüphanelerini bunlar arasında sayabiliriz. Daha sonraki devirlerde de bize kadar ulaşamayan pek çok kütüphane kurulmuş olmalıdır. Teos'lu Apellikon'un Aristoteles'in kitaplarından oluşan özel kütüphanesi[1205] de bu türe örnek verilebilir. Roma'da ilk kütüphaneler arasında sayılan Aemilius Paullus[1206] ve L. Licinius Lucullus'un[1207] kütüphaneleri ise savaş ganimeti olarak elde edilmiş Eski Yunan kütüphanelerinden oluşur. Roma'da da bilgin ve yazarların özel kütüphaneleri önemli bir yer tutar. Roma İmparatorluk devrinde bazı kişilerin özel kütüphane kurma girişimleri yaygınlaşmış ve kitap edinme tutkusu ile pekçok kütüphane kurulmuştur. Bunlar Roma yakınlarındaki Antium, Tusculum gibi yerlerde bulunan yazlık villalarda kurulmuş ve dost çevrelerine açılmıştır. Bu tür kütüphanelere örnek, Marcus Tullius Cicero[1208], onun kardeşi Quintus Cicero[1209], T. Ponponius Atticus[1210], bilgin M. Terentius Varro[1211], Tyrannion[1212], şair Serenus Sammonicus[1213] gibi kişilerin kütüphaneleridir. Bunlar M.Ö. II. ve I. yüzyıllarda kurulmuştur. Özel kütüphane olduğu için literatüre geçmemiş olduğunu sandığımız pek çok kütüphane de Roma devri boyunca devam etmiş olmalıdır. İnsanların kitap sevgisinin her çağda devam ettiği ve kitap meraklılarının her devirde çeşitli boyutlarda kütüphaneler edindiklerine kuşku yoktur.

B. KÜTÜPHANELERE KİTAP SAĞLANMASI

Antikçağ kütüphanelerine çeşitli yollardan kitap sağlanmış olduğunu kütüphanelerden söz ederken görmüştük. Bunlar, satın alma, vakıf ve bağışlar, müsadere ve savaş ganimetleri şeklindedir. Çeşitli kaynaklardan edindiğimiz bilgiler bize bu konuda ışık tutmaktadır.

Koleksiyonların oluşturulmasında ilk yeri, bugün olduğu gibi, satın alma yolu almaktadır. Bu nedenle satın almalar ile yakından ilgili olan Antikçağ'daki kitap ticareti üzerinde durmak yerinde olacaktır. Kitap ticaretinin sistemli bir şekilde gelişmesi M.Ö. V. yüzyılda olmuştur. M.Ö. 430 yılında Atina'da kitap satışı yapan dükkânların bulunduğunu, *komedya* yazarı Eupolis'den öğreniyoruz. Gene M.Ö. V. yüzyılda yaşayan *komedya* yazarlarından Aristophanes'in *Ranae* (*Kurbağalar*) adlı eserinde, M.Ö. 414 yılında bilgili kişilerin bir çeşit toplantı yeri durumunda olan kitapçı dükkânlarına sabah saatlerinde giderek yeni kitapları gördükleri ve bunlar üzerinde tartıştıkları anlatılmaktadır[1214]. Atina'daki bu kitap dükkânlarından başka, Aristophanes, tiyatroda seyircilerin elinde tiyatro metinlerinin kopyalarının bulunduğunu da söylemektedir[1215]. Bu bilgilerden anladığımıza göre seyircilerin eline verilecek kadar ucuz nüshalar satılmakta idi. M.Ö. V. yüzyıl sonlarında ise filozof Anaksagoras'ın eserleri bir *drahme* karşılığında satılıyordu. Bütün bunlar M.Ö. V. yüzyılda yazılı ürünlerin artması sonucunda kitap ticaretinin geliştiğini göstermektedir. Aynı yüzyılda Peloponnesos Savaşı sırasında Atina *Agora*'sındaki kitap çarşısı Atinalılar'a kitap satmakla yetinmiyor, kolonilere de kitap ihraç ediyordu[1216]. Yüzyılın sonunda uzak ülkelere de kitap satışları yapıldığını biliyoruz. Örneğin Ksenophon, *Anabasis* adlı eserinde Karadeniz'e kadar kitap ticaretinin yayıldığını, Salmydessos'da (Midye) karaya oturan gemilerin yükleri arasında kitapların da bulunduğunu belirtmektedir[1217]. M.Ö. V. yüzyıl sonlarında Atina'da ucuz kitapların satılmasını, alıcılar tarafından kitapların çok aranması sonucunda onların müstensihler tarafından çoğaltılmış olmaları ile açıklayabiliriz. Ancak yazar hakkı bulunmadığından ve bu hakkın korunması düşünülmediğinden, sadece kitapçı ve dağıtıcılar

bu satışlardan kazançlı çıkıyorlardı. M.Ö. IV. yüzyılda Platon'un öğrencilerinden Hermodoros'un, Yunanistan'dan uzak yerlere hocasının eserlerinin kopyalarını yollayarak kâr sağladığını öğreniyoruz. Aynı yüzyılda kitap mevcudunu yenilemek ve artırmak amacıyla büyük kütüphanelerde yazı odası bulunduğunu ve burada kitapların istinsah edilerek çoğaltıldığını da biliyoruz. M.Ö. III. yüzyılda İskenderiye Kütüphanesi'nin kurulması ile Eski Yunanlılar'ın kitap üretimi daha da artmış ve burası Eski Yunan kitap ticaretinin merkezi olmuştur. Bu arada artan kitap isteği ile değersiz ve hatalı nüshalar da satışa çıkarılmağa başlamıştır. Hellenistik krallıkların merkezlerindeki kütüphanelerde kralların korumasında kitap üretimi yapılıyordu. Bunlardan, İskenderiye'den sonra Bergama ünlü kitap üretim merkezlerinden biri olmuştur. M.Ö. III. yüzyılda ise Oksyrhynkhos ve diğer Mısır kentlerindeki papirüs buluntuları kitap ticaretinin yaygın olduğunu göstermektedir[218].

Roma devrinde kitap üretim ve ticaretinin yaygın olduğunu biliyoruz. İmparatorluk kentlerinde sürekli gelişen Roma kütüphaneleri de devamlı olarak restore edilerek yenilenmektedirler. Ancak bu kütüphanelerdeki kitap sayılarını bilemiyoruz. Müstensihlerin (*librarius*) çoğalttıkları kitaplar sonra satıcılar (*bibliopola*) tarafından piyasaya sürülüyordu. Kütüphanelerde *scriptorium* yani kitapların kopya edilerek çoğaltıldıkları yerler var ise de, bunlar daha çok eski kitapları çoğaltmış, yenileri ise kitap ticareti yolu ile sağlanmıştır. Roma'da başlangıçta özel girişimler ile, yaygınlaşmamış olarak yapılan çoğaltmalara Varro (M.Ö. 116-27) ve Cicero (M.Ö. 106-43) zamanındaki, Atticus'un yayınevini örnek verebiliriz. Cicero'nun dostu olan Atticus kitaplarını kölelerine istinsah ettirerek çoğalttırmıştır. Beğenilen iyi metinleri çoğalttırarak satmıştır. Roma'da İmparatorluk döneminden önce az sayıda kitapçı bulunduğu[219] ve kişilerin ancak kendi aralarında satış ve değiş-tokuş yaparak kitapları elde edebildiklerini[220] öğreniyoruz. Yalnız Atticus'un Atina'da, Roma'lı turistlerin ve dostlarının Eski Yunan yazmalarını satın alabileceği bir deposu bulunuyordu[221]. Bu arada Roma'lı yazarların Eski Yunanca eser-

leri bulabilme olanağı da vardı. Roma'da kitap ticareti yaygınlaşmıştır. Catullus 1. yüzyılda kitap ticareti yapan dükkânlardan söz etmektedir. Augustus zamanında da bu ticaret gelişmiştir. İmparatorluk devrinde işlek yerlerde bilgin ve kitapseverlerin toplandığı bu tür dükkânlardan birine sahip olan Sosius kardeşler, özellikle Horatius'un yardımcıları olmuşlardır. Forum yakınındaki Vertumnus ve Ianus da ünlü olanlar arasındadır. Argilentum, Vicus Sandellarius ve Sigillaris'de bu dükkânlar bulunuyordu. Typho, Atrectus, Q. Valerianus, Pollius, Dorus ve Secundus iyi bilinen yayımcılar idiler. Meydanlarda, kamusal yapıların ve tapınakların yanında yer aldılar. Kitapçılar satacakları kitapların adlarını ve yazarlarının adlarını afişliyorlardı. Propertius kölesine kitapları birkaç sütun üzerine afişletmeyi söylemişti[1222]. Martialis'in yayımcısı ise Atrectus idi ve onun dükkânı Caesar Forum'u yakınında idi. Martialis kitabının fiyatını iki veya dört *sestertius* olarak belirlemişti. Martialis'in bir eserini, Trypho 4 *sestertius*'a, Atrectus 20 *sestertius*'a satmıştı[1223]. Popüler kitapları satan kitapçıya ise *libertus* deniyordu. Zenginlerin aldığı lüks erguvani kaplı kitaplar başka bir dükkânda satılıyordu. Ticaret amacıyla yazılıp çoğaltılan kitaplar da vardı[1224]. Çok ün yapmış olanlar ile yeni yazılmış olan kitaplar daha pahalıya satılıyordu. Roma'da satılamayan kitaplar eyaletlere gönderiliyordu[1225]. Kitapçı ile bunları çoğaltan kişiler bazen aynı kimseler olabiliyordu[1226]. Örneğin Trypho her ikisini de yapıyordu. Dükkânların içinde kitap konulan raflar vardı. Pahalı olan kitaplar üst, ucuz olanlar alt raflarda duruyordu. Böceklere karşı sedir ağacı kabuğu ve safran yakılıyordu. Ayrıca dükkânların içinde müstensihlerin ve ciltçilerin çalıştığı kısımlar da bulunmaktaydı. Popüler olmuş yazarların eserleri daha çok kopya ediliyordu. Roma'da kitap ticareti yapan büyük kitapçıların 100 kadar köle çalıştırdıkları da bilinmektedir. Satıcıların elinde bazen nadir kitaplar da bulunabiliyordu[1227]. Roma dünyasındaki kitaplar hemen hemen bütün eyaletlerde satılabilmekteydi. Aynı şekilde bu eyalet kentlerinde de kitapçılar açılmıştır. Ovidius da buna tanıklık etmektedir. IV. yüzyıla yani Hristiyanlığa kadar ki-

taplardaki rulo şekli devam etmekte olup, M.S. I. yüzyılda Roma'da kodeks şekli de kullanılmağa başlamıştır. Fakat ticarette rulo şekli tercih edilmiştir[1228]. Roma uzun süre kitap ticaretinin merkezi olmaya devam etmiştir. Sulpicius Severus M.S. 400'de *Vita S. Martini* adlı kitabının Roma'da satılmakta bulduğunu ve pahalı olduğu halde çok alıcısı olduğunu söylemektedir[1229].

1. Satın alma

Antikçağ dünyasında kitap ticaretinin bu kadar yaygınlığını gördükten sonra kütüphanelerde satın alma yolu ile kitap sağlanmasının önemli ölçüde olduğunu tahmin edebiliriz. Daha M.Ö. V. yüzyılda kütüphanelere kitap satın alınmağa başlamıştır. Tyran Peisistratos, düzenlettirmek amacıyla Homeros'un eserlerini toplattıktan sonra onlar için satır başına belli bir ücret veriyordu[1230]. Bu eserlerin para karşılığı alınması sonunda bazı açıkgöz kimseler sahte satırlar düzenlemişler ve onlar da satır başı hesabı ile bu sahte eserleri satmışlardır. Daha sonra M.Ö. IV. yüzyılda filozof Aristoteles de Atina'daki Lykeion'a bağlı olarak kurmuş olduğu kütüphanesi'ni satın alma yolu ile zenginleştirmiştir. Kendisi filozof olan Speusippos'un kitaplarını üç Attika *talanton*'una (72.000 *sestertius*) satın aldığını biliyoruz[1231]. Daha bu devirde kitap satın almak için yüksek paralar ödendiği anlaşılmaktadır. Platon'un kütüphanesi'ni anlatırken açıklandığı gibi, Platon, Timaios'u derlemeyi düşünerek küçük bir kitap satın almıştı[1232]. Platon, Satyros'a, Sicilya'daki Dion'un, kendisi için 100 *mna* karşılığında Philolaos'dan Pythagoras'a ait üç kitabı satın almak istediğini anlatmaktadır[1233]. Hermippos ise Philolaos'un yazmış olduğu kitabı Platon'un, Sicilya'ya Dionysios'un sarayına gittiği zaman Philolaos'dan akrabaları aracılığı ile 40 gümüş Aleksandreia *mna*'sı vererek bizzat satın aldığını belirtmektedir[1234]. Platon, Pythagorasçı araştırmaları satın alması için Dion'dan ricada bulunmuştur[1235]. Platon'un kendi kütüphanesi'ne kitap satın almış olduğunu Aulus Gellius da söylemektedir. Ona göre Platon az parası olmasına karşılık Pithagorasçı Philolaos'dan on bin *denarion*'a üç kitap satın almıştır[1236]. Daha önce belirtildiği gibi, Aristoteles ve Theophras-

tos'un eserleri de Neleus tarafından Skepsis'e götürüldükten sonra onun mirasçıları tarafından M.Ö. 84 yılında Teos'lu Apellikon'a satılmıştı[1237].

Kütüphaneleri satın alma yolu ile çoğaltma aynı şekilde, üzerinde daha önce durulduğu gibi, İskenderiye'deki kütüphane için de geçerliydi. Kral Ptolemaios II. Philadelphos zamanında ve onun desteği ile Phaleronlu Demetrios, kentte kurulan kütüphane için kitap topluyordu. Kitap toplama ve yabancı dilde olanları Eski Yunanca'ya çevirme konusuna yeterince para ayrılmıştı[1238]. Kral Ptolemaios II. Philadelphos'un, Aristoteles'in uzun süredir el değiştirmiş olan kütüphanesi'ni, Rodos'da bulunanları da satın alarak İskenderiye'ye götürmüş olduğunu da biliyoruz[1239]. Galenos'dan öğrendiğimize göre, kütüphaneler arasındaki rekabetin ileri boyutlara varması nedeniyle Attalos'lar ile Ptolemaios'lar arasında kitap satın alma konusunda yarış başlamıştır. Ayrıca bazı mali sıkıntılar nedeniyle bunlar düzenli bir şekilde alınamamıştır[1240].

Bergama Kütüphanesi de geniş ölçüde satın alma yolu ile gelişmiştir. M.Ö. V. yüzyılda Atina başta olmak üzere pek çok yerde kitap ticaretinin yapıldığını ve kitapçı dükkânlarının bulunduğunu söylemiştik. Küçük Asya'nın kıyılarına gemilerle getirilen kitaplar satılmakta idi[1241]. Bergama ve İskenderiye kütüphanelerinin bölgedeki kitap ticaretinden yararlanmış olmaları normaldir. Ayrıca bu kütüphanelerin kitap piyasasını körükledikleri ve bunun sonucunda sahte yazmaların ortaya çıkmış olduğu bilinmektedir[1242]. Sahte eserler yazılacak kadar kitap fazlalığının görülmesi, bu devrede kitap satışlarının çok olduğunu göstermektedir.

Romalılar da kütüphanelerini satın alma ile zenginleştiriyorlardı. Roma'nın özel kütüphanelerindeki kişisel satın almalar için, daha önce alıntılar verdiğimiz, Cicero'nun mektupları bilgi sağlamaktadır. Örneğin, Marcus Tullius Cicero, kardeşi Quintus Cicero için kitap satın almak istemekte, ancak bu konuda uzman bir kişi bulunmadığı için yakınmaktadır[1243]. Cicero, dostu Atticus'a yazdığı mektupta ise

Pompeii ve Nola'da, Q. Staberius'un ülkesinde satılık kitap olup olmadığını sormaktadır[1,241]. Cicero, dostu Atticus'un kütüphanesi'ni de satın almak istemektedir[1,245] ve ondan kitaplarını elinde tutmasını, bir gün onları satın alacağını belirtmektedir[1,246]. Atticus'un kütüphanesi'ni satın almanın, yaşlılığına bir dayanak olacağını da söylemektedir[1,247]. Bütün bu bilgiler Cicero'nun küçük kütüphanesini satın alma yolu ile geliştirdiğini göstermektedir.

2. Bağış ve vakıf

Antikçağ kütüphanelerine kitap bağışlarının yapıldığı, kitapların miras olarak bırakıldığı ya da kitap alımı için bazı vakıflar kurulduğu bilinmektedir ve araştırmamızda yeri geldikçe üzerinde durulmuştur. Bunlar, kütüphanelerdeki kitap sayısının artmasında önemli rol oynamışlardır. Bağışlar bizzat yazarlardan olabiliyordu. Çünkü kütüphanelerde yazarların, kitapları aracılığı ile temsil edilmesi kendi menfaatlerine uygun geliyordu[1,118]. Özellikle Roma kütüphanelerine yazarın eserinin bir kopyası gelirdi. Bunlar günümüzün *derleme* kütüphanelerine benzetilebilir. İmparatorların kurduğu kütüphanelerde ise imparatorların bağışları ile kütüphaneler gelişiyordu. Fakat genellikle ya akraba ya da bir dosta bırakılan kitap bağışlarının yaygın olduğunu söyleyebiliriz. Kütüphanedeki koleksiyonların gelişmesinde bağışlar satın almadan sonra ikinci sırayı almaktadır. Kaynaklarda, kütüphanelere yapılan bağışlar yanında, miras ve vakıf yoluyla kitap sağlandığı konusunda bilgilere sahibiz.

Aristoteles'in Atina'da kurduğu okul, Theophrastos'un yönetimine geçtikten sonra, okulun yönetimi on bir kişiden oluşan Seniores Consortium'una verilerek, sadece kitaplar Neleus'a bırakılmıştır. M.Ö. 287 yılında okulun başına Straton seçilince, Neleus da kişisel malı olarak bu kitapları alıp Skepsis'e götürmüştür[1,249]. Neleus'a bu kitaplar nasıl bırakılmış ise, kendisi de mirasçılarına, kitaptan anlamayan cahil kişilere bunları bırakmıştır. Daha sonra Bergama Kütüphanesi'nden kitap armağan edildiğini öğreniyoruz. Iulius Caesar'ın dostu olan Calvisius da Caesar ile olan dostluğundan dolayı, Kle-

opatra'ya, İskenderiye Kütüphanesi'nde yok olan kitapların yerine, 200.000 cilt kitabı, Bergama Kütüphanesi'nden armağan etmiştir[1250]. Gerçekten Antonius, Kleopatra'ya Bergama Kütüphanesi'nin tamamını değilse bile 200.000 cilt kitabı armağan etmiş olmalıdır[1251]. Bu konuda başka örnekler de vardır. Antiokheia Kütüphanesi de bağış yolu ile kurulmuş ve gelişmiştir. Daha önce belirtildiği gibi, Antiokheia'lı Maron, miras bıraktığı para ile Antiokheia Kütüphanesi'nin kurulmasını sağlamıştır[1252]. Yalnız bu bağış sayesinde kütüphane binası mı yapıldı, yoksa kitaplar mı alındı bilmiyoruz. Atina'daki Ptolemaion *Gymnasion*'una da önceden Piraeus'lu Theodorides'in planladığı şekilde, *ephebos*'lar 100'er kitap bağışlamışlardı[1253]. Ancak buradaki bağışta biraz zorlama sezilmektedir. Çünkü bu bağışlar resmi emirle yapılmıştı[1254]. Rodos'daki bir kütüphaneye gene bağış yolu ile kitap sağlandığını öğreniyoruz[1255]. Bu son örneklerden anladığımıza göre, resmi görevli kişiler kütüphaneye yapılan bağışları kabul ediyorlardı. Kos'da (İstanköy) kurulmuş olan bir kütüphaneye ise 200 *drakhme* para ve 100 kitap bağışlandığını biliyoruz[1256]. Kesin olarak tarihlendirilemeyen bazı Eski Yunan kütüphanelerinde bağış ve miras yolu ile kitap sağlanması konusunda bazı bilgiler bulunmaktadır. Eski Yunan kamusal kütüphanelerinden biri olan Peloponnesos'taki Andania Kütüphanesi'nde kitaplar ile misterler için hazırlanan eşyalar varislere verilmek zorunda idi[1257]. Bu kütüphaneye kitapların miras bırakıldığı anlaşılmaktadır. Eski Yunanlılar'ın özel kütüphanelerinden olduğunu sandığımız Aigina Kütüphanesi'nden söz edilirken, kâhin Polemainetos'un kehânet konusundaki özel kitaplarını dostu Thrasyllos'a bağışladığını öğreniyoruz[1258]. Epidauros'da bulunan ve Yunan özel kütüphanesi'nden söz edilen diğer bir yazıta göre, Ruphus adlı birinin Apollon Maleatas ve Asklepios Soter'e kütüphaneyi bağışladığı anlaşılmaktadır[1259]. Eski Yunanlılar'ın özel kütüphanelerinden biri de Antipatros'un kütüphanesi idi. Bu kişi kendisini izleyenlere bazı kitaplar bırakmıştır[1260].

Roma kütüphanelerine de bağış ve miras yolu ile kitap sağlandığı konusunda daha önce örnekler vermiştik. Görüldüğü gibi, Ephesos

Kütüphanesi'nin miras yolu ile kurulup geliştiği anlaşılmaktadır. Asia *proconsul*'u Tiberius Iulius Celsus Polemaeanus için, oğlu *consul* Tiberius Iulius Aquila Celsus, kütüphaneyi onun mirası ile yaptırmış, ayrıca bu kütüphaneye kitap sağlamıştır. Onun, kütüphanenin korunması ve kitap alınması için 25.000 *denarion*'u miras bırakması[1263], Roma dünyasında bu yol ile kitap sağlanması konusunda bir örnektir. Daha sonra İmparator M. Antoninus III. Gordianus (M.S. 238-244) kendisine, kitapsever yaşlı dostu Serenus Sammonicus'dan miras kalan kitapları koyduğu yer olarak Palatium'daki Apollon Tapınağı Kütüphanesi'ni göstermektedir[1263]. Burada dostu tarafından imparatora miras yolu ile bağış söz konusudur. Roma'nın kamu kütüphanelerinde yapı ile birlikte kitapların da kurulan bir vakıf sayesinde gelişmiş olmaları söz konusudur. Fakat vakıf olarak para bırakıldığı konusunda bilgimiz çok sınırlıdır. Yukarda söz ettiğimiz Ephesos Kütüphanesi bir vakıf olarak kurulmuş olmalıdır. Aynı şekilde bir Roma kamu kütüphanesi olduğunu sandığımız Dyrrhakhion'daki kütüphane, L. Flavius Titus'un oğlu Aemilianus Tellurius Gaetulicus'un bu iş için ayırdığı 170.000 *sesterius* ile inşa edilmiştir. Kolonide söz sahibi olan bu kişi de davranışı ile belediye idaresini yükten kurtarmıştır. Onun, vakıf için 12 çift gladyatör sağladığı da bilinmektedir[1264]. Bu vakıf ile kütüphaneye kitap sağlanmasının devam etmiş olduğu düşünülebilir. İtalya'daki Comun (bugünkü Como) kentinde İmparatorluk döneminde bir kütüphane kurulmuştur. Plinius'un bir mektubu ile Milano'da bulunan bir yazıta göre, kütüphane için bir milyon *sestertius* harcanmış ve gelecekte kütüphanenin kitaplarının çoğaltılması amacıyla 100.000 *sestertius* bırakılmıştır[1264]. İtalya'da Volsinii'de gene vakıf bir kütüphane kurmak için bağışta bulunulduğunu öğreniyoruz[1265]. Bu bağışın da sadece yapı ile ilgili olup olmadığını bilemiyoruz.

3. Savaş ganimeti ile

Antikçağ kütüphanelerinde kitap sağlamak için benimsenen yollardan biri de savaş ganimeti olarak getirilen kitaplardır. Roma'nın ilk kütüphanelerini anlatırken üzerinde durulduğu gibi, bu yolla gelen

kitaplar, bunları getiren kişilerin özel kütüphaneleri olmuştur. Örneğin, M.Ö. 86 yılında Roma'lı komutan Sulla, Teos'lu Apellikon'un kütüphanesi'ni gaspedip savaş ganimeti olarak Roma'ya aktarmıştır[1266]. Kendi malı olarak bu kütüphaneyi Cumae'deki evine yerleştirip, hayatının son yıllarını burada geçirmiştir. Roma'lı komutan Aemilius Paullus ise Pydna Savaşı'nda (M.Ö. 168) Makedonya Kralı Perseus'u yenince oğullarının eğitimini düşünüp, onun kütüphanesi'ni savaş ganimeti olarak Roma'ya aktarmıştır[1267]. Gene Roma'lı komutan Lucullus ise Pontos Kralı Mithradates'in kütüphanesi'ni gasp yoluyla almıştır[1268].

4. Müsadere yolu ile

Kütüphaneler müsadere yolu ile de kitap sağlandığı bilinmektedir. Örneğin, İskenderiye'deki Ptolemaios'lar sülalesinin krallarından biri olan Ptolemaios Euergetes (M.Ö. 247-222) Atina'dan Aiskhylos, Sophokles ve Euripides'in eserlerini istemiş ve karşılığında 15 gümüş *talanton*'u vererek onlara sahip olmuştur. Fakat iyi bir kağıt üzerine kopyaları alınarak orijinallerinin yerine bu kopyalar gönderilmiştir. Daha önce anlatıldığı gibi, orijinalleri İskenderiye'de bırakılarak 15 *talanton*'luk ceza ödenmiştir[1269]. İskenderiye'de limana gemilerle gelen yazmalara el konularak bunların kopyaları yapılıyor, orijinalleri İskenderiye'deki kütüphanede kalıyor, kopyaları ise gemiye iade ediliyordu[1270]. Bunlar için de belli bir tazminat verildiğini düşünebiliriz. İskenderiye Kütüphanesi'nden başka, Bergama Kütüphanesi için de kuvvete başvurarak kitap sağlanıyordu. Bergama kralları bu kütüphane için kitap aradıkları sırada, Neleus'un mirasçıları, Aristoteles'in kitaplarını, Bergama krallarının zorla almasından korkarak yer altında bir mahzene saklamışlar ve bu yüzden kitaplar da zarar görmüştür[1271]. Bu çeşit hileli yollar arasında rüşvete de rastlıyoruz. Bazen bu yol bile denenerek kitap sağlanmıştır. Gramerci Tyrannion, Sulla'nın mirasçılarının kütüphanecilerine rüşvet vererek Aristoteles'in *ezoterik* eserlerini ele geçirmek istemiştir[1272].

Bu yollar dışında kitap sağlanması veya kitapların çoğaltılması ya da yıpranmış olanların yerine yenilerinin konulması için kütüphaneler-

deki yazı odalarında kitaplar istinsah ediliyordu. Havasız kalmış olan bir papirüs tomarı ancak yirmi yıl dayanabildiği için, eskiyenlerin yerine yenileri konuluyordu. Bu nedenle İskenderiye Kütüphanesi gibi büyük kütüphanelerde ve Roma'da Atticus gibi bilgili kişilerin evlerinde bu çeşit yerler ve odalar vardı. Kopyalama atölyelerinde kitapların çoğaltılması, Hristiyanlık aracılığı ile sonraları Cassiodorus'un Vivarium Manastırı'nda da devam edecektir[1274].

C. KÜTÜPHANELERDEKİ SİSTEMATİK KATALOG ÇALIŞMALARI

Antikçağ kütüphanelerinde gittikçe artan kitap sayısı, bunları konularına göre ayırma ihtiyacını doğurmuştur. Bu düzenlemeler, kitap sayısının artmasının yarattığı ihtiyaçtan doğmakla beraber, daha eski devirlerdeki kütüphanelerde konu gruplandırmaları ve kitaba ilişkin bilgilerin gösterilmesi gibi, çeşitli ön çalışmalara dayanmaktadır. Bu çalışmalar Eskidoğu kütüphanelerinde tabletlerin serilere yani ayrı ayrı konulara ayrılması işlemleridir. Serilerin içindeki her bir tabletin konusu, kâtip tarafından orijinaline benzeyip benzemediği hakkında verilen bilgi, kâtibin adı, sahibinin adları belirtilmiştir. Tablet hakkında bilgi veren *kolophon* örnekleri bulunmuştur. Bu *kolophon*'lar tableti arayanlar tarafından hemen farkedilecek durumda idi[1275]. Ninova'daki M.Ö. VIII. yüzyıla tarihlenen Assurbanipal'in kütüphanesi'nde de uygulanan bu teknik, üç-dört yüzyıl sonra İskenderiye Kütüphanesi'nde görülecektir. Kitabın bibliyografik künyesini tanıtan bu teknik böylece Antikçağ'a kadar gelmiştir. Bu tekniğin İskenderiye'ye eski Mısır arşivleri aracılığı ile ulaştığı ileri sürülmüştür[1275]. C. Wendel'e göre de, Aristoteles'in Atina'daki Lykeion'u aracılığı ile de, İskenderiye Kütüphanesi'ne gelebilmiştir[1276].

Antikçağ kütüphanelerindeki kütüphanecilik işlemlerinin daha eski kültürlere dayandığı görüldükten sonra ve kütüphanelerdeki katalog çalışmalarına başlamadan önce, bazı yazarların kendi eserlerini düzenlemek için bazı tasnif çalışmaları yaparak bu konuda ilk adımları atmış olduklarını belirtelim. Zaman zaman yazarların eserlerinin alfabetik sıraya dizilmiş olduğunu biliyoruz. Örneğin, ölmüş bazı

yazarların mezar taşlarında, yazmış olduğu kitapların listesine rastlanmıştır. Roma'da Villa Albani'deki Euripides'in heykelinin (bugün Paris'tedir) kaidesinde bu çeşit gruplandırmalar görülmektedir[1277]. Bir diğer örnek de tiyatro temsilleri ile ilgili kayıtlardır. Bunlarda o yılın *magister*'inin adı ile belirlenmiş bir tarihe göre, yazarların, oyunların, bazen müzik icracılarının, hatta bazı aktörlerin adları düzenlenmişti ve bunlara *"didascalies"* deniyordu[1278].

Antikçağ kütüphanelerinin bazılarında kitaplar üzerinde yapılan bilimsel araştırma ve çalışmalar da, daha sonra yapılacak olan kütüphane kataloglarını hazırlayıcı nitelikte çalışmalar olmuştur. Eksik kitapları toplatmak, mevcut kitapların nüshalarını çoğaltmak ve bunlar üzerinde çalışmalar yapmakla, kütüphanedeki kitapların kataloğunu yapmak için gereken ön çalışma ve düzen hazır olmuştur. Üzerinde durulduğu gibi, Peisistratos zamanında, Homeros'un dağınık durumundaki destanları *Ilias* ve *Odysseia*, belli kişiler tarafından düzene sokulmuştu[1279]. Peisistratos'un görevlendirdiği kişiler, Epikonkylos, Atina'lı Onomakritos, Herakleia'lı Zopyros ve Kroton'lu Orpheus idiler[1280]. Peisistratos, araştırıcıları *Ilias*'yı toplamakla görevlendirmiş ve bu kişiler de kendi eğilimlerine göre onu düzenlemişlerdir. Bu destanı bölümlere ayırmakla onu uzun ve sıkıcı olmaktan kurtarmışlardır[1281].

Eski Yunan kütüphanelerinde, daha önce de ayrıntılı olarak açıklandığı gibi, bazı katalog çalışmaları için girişimler vardır. Eski Yunan özel kütüphanelerinden biri olduğu sanılan, Peiraieus'ta kurulmuş bir kütüphanede katalog hazırlanmış olduğu sanılmaktadır. Bulunan bir yazıttaki metnin katalog olduğu iddia edilen listesinde yazar ve eser isimleri geçmektedir[1282]. Aristoteles'in bin kadar eserinin Andronikos ve Ptolemaios adlı kişiler tarafından kataloğunun yapıldığı anlaşılmıştır[1283]. Bu katalog bazı bölümlere ayrılmıştı[1284]. Katalog Apellikon'un kütüphanesi'nde bulunan kitapları içine aldığına göre, Aristoteles'in zamanında değil, Apellikon'un zamanında (M.Ö. I. yüzyılda) hazırlanmış olmalıdır. Katalogda politika, tıp, mektuplar gibi çeşitli konular yer almakta ve hiçbir gruba girmeyenler ise

Hypomnemata adı altında toplanmaktaydı. Bu kütüphane, belki de konulara göre kitaplarının kataloğu yapılan ilk kütüphane idi. Ancak bu kataloğun, kütüphanenin sadece sistematik kataloğu mu, yoksa yerleştirme düzenini gösteren bir liste mi olduğu konusunda kesin karara varamıyoruz. M.Ö. III. yüzyılda Theophrastos'un eserlerinin de kataloğu yapılmıştır[1285]. Bu katalogda gene konulara göre sınıflandırma görülür. Bundan başka, konularla ilgili kaçar kitap bulunduğu da gösterilmiştir. Burada astronomi, aritmetik, hukuk (mahkeme konuşmaları), din, politika, çocuk eğitimi, ahlâk, felsefe, mantık, bitki ve hayvanlar gibi bazı konu başlıkları altında, daha çok sosyal bilimler ile fen bilimleri, siyaset, din gibi çeşitli konular yer almaktadır.

Eski Yunan kütüphanelerinde yapılan en büyük ve ünlü kataloğun Kallimakhos tarafından İskenderiye Kütüphanesi için hazırlandığını biliyoruz. Üzerinde durduğumuz gibi, bu katalog antik yazarlar aracılığı ile parçalar halinde günümüze gelebilmiştir. Kallimakhos'un *Pinakes* adlı kataloğunun hazırlanması için ön çalışmalar zaten yapılmıştı. Bu kütüphanede Phaleron'lu Demetrios'un çabaları ile Yahudiler'in kitapları sağlanmış ve bunlar dil bilen 70 bilgili kişiye çevirttirilmiştir[1286]. İskenderiye limanına gemi ile gelen kitaplar daha kütüphaneye girer girmez burada geliş yerlerine ve bunları satan kişilerin adlarına göre, ayrıca kitabın kütüphanede yerleştirildiği yere göre işaretlenerek kitap ruloları üzerine etiketler konuluyordu[1287]. *Katapoleis* kelimesinin yanına rulonun geldiği kent ve *kat'andra* kelimesi karşısına da kitabın kimden alındığı yazılıyordu[1288]. Kitabın kütüphane içinde durduğu yer de belirtilmiş oluyordu. Bu kütüphanede tasnif ile ilgili çalışmaların yapıldığı anlaşılmaktadır. E. A. Parsons'a göre *symmigeis* kelimesi ile ayıklanmamış ve sınıflandırılmamış rulolar, *amigeis* kelimesi ile de kendi aralarında ayrılarak bir düzene göre tasnif edilmiş rulolar belirtilmektedir[1289]. Bu kelimeler ile envanterlenmiş ve envanterlenmemiş olarak iki grup rulo belirtilmek isteniyor ise, demek ki kütüphanede bazı kütüphanecilik çalışmaları yapılıyordu. Bu ayırımdan başka, kütüphanede toplanan malze-

menin gruplara ayrılması, yazmaların yazarlarının belirtilmesi, üzerlerine eleştiriler yapılması, belli imlâ kurallarına uyularak tek nüsha olan yazmaların çoğaltılması, metinlerin karşılaştırılması, yıpranmış olanların aslına uygun olarak standart metinler halinde onarılması, yabancı dildeki kitapların çevrilmesi, bibliyografya çalışmalarının yapılması, bütün bu çalışmalar, Kallimakhos'un meydana getireceği katalog için uygun zemin hazırlamıştır. Plautus'un eserleri üzerindeki Caecius'un yazdığı kenar notunda ve J. Tzetzes'in yazdığı *Aristophanes'e Giriş*'te verilen bilgilere göre, bu kütüphanede Aitolia'lı Aleksandros *tragedya*'ları, Khalkis'li Lykophron *komedya*'ları, Ephesos'lu Zenodotos ise Homeros gibi epik ve diğer şairlerin eserleri üzerinde çalışmışlardır[1290]. Zenodotos, Homeros'un şiirleri üzerinde çalışırken, *Ilias* ve *Odysseia*'yı 24 kitaba bölmüştür. Bilginlerin kendi uzmanlık dallarına göre (şair, bilgin, gramerci ve eleştirmen) daha Ptolemaios II. Philadelphos'dan itibaren ayrı ayrı konular üzerinde çalışmaları, sistematik kataloğu hazırlayan sonraki çalışmalar için yararlı olmuştur.

İskenderiye Kütüphanesi'nde yapılan bu katalog gelişmiş ve evrensel bir niteliğe sahiptir ve oldukça ayrıntılı olduğu sanılmaktadır. Kallimakhos'un hazırladığı bu kataloğun varlığı konusunda çeşitli bilgilere rastlıyoruz. G. Tzetzes'in yazdığı *Aristophanes'e Giriş*'te (Aristophanes'in *prolegomena*'sı) bu katalog anlatılmaktadır[1291]. 120 ciltlik bir kitap halinde olan katalogda kitaplar konularına göre tasnif edilmiştir. Ayrıca yazarlara ilişkin biyografik bilgiler bulunmaktadır. Bu kataloğun niteliği konusunda antik yazarlardan bize gelen parçalara dayanarak (özellikle Athenaios ve Diogenes Laertios) çeşitli fikirler ortaya atılmıştır. Modern araştırıcılar değişik yorumlar yaparak ve sayılar vererek bu konudaki düşüncelerini belirtmişlerdir. Daha önce de belirttiğimiz gibi, F. Schmidt'e göre bu katalog özellikle Eski Yunan edebiyatını içine alan sistematik bilimsel bir eserdir[1292]. F. Witty'ye göre *Pinakes*, özellikle rulolardaki bilgi dallarını içine alır ve daha sonra da kütüphane rafları üzerine yerleştirilmiş tabletler için kullanılmıştır. Sonraları yazarlar ve eserler listesini ya

da kataloğu belirtmek için kullanılmıştır. Buna *"açıklamalı bibliyografik katalog"* denilebilir[1293]. E. Egger'e göre Kallimakhos Eski Yunan literatürünün gerçek bibliyografyasını yapmıştır. Burada felsefeden aşçılığa kadar yazılı bilgilerin tümü sınıflandırılmıştır. Ünlü yazarların yaşadığı tarihler de onun sayesinde belirlenebilmiştir. Ayrıca kütüphanedeki eserlerin çeşitli nüshalarının karşılaştırılması sonucunda ve gene onun sayesinde, doğru olanları ortaya çıkmıştır[1294]. H. J. de Vleeschauwer'e göre bu katalog kütüphanede yer alan kitapların yerleştirilmesindeki sistematik düzen esasına göre yapılmıştı. O devirdeki bilim dallarını yansıtan ve bu konularda eser veren bilim adamlarını gösterme olanağı veren yönü ile *Dewey* sınıflandırma sistemine benzetilebilir. Katalogda olduğu gibi bu büyük kütüphanede de Antikçağ çerçevesine uyan metodik bir düzenleme vardı. Her ana tasnif bölümünde ilgili yazarlar alfabetik düzene göre sıralanmışlar ve Kallimakhos, kütüphanede temsil edilen her yazar için biri biyografik, diğeri bibliyografik iki çeşit açıklama yapmıştır. Kitabın künyesinin çıkartılması için kitaba ait unvan, *incipit*, rulo sayısı ve satır sayıları da belirtilmiştir. Eserin zamanla rulolara bölünmesi sadece bilimsel bir çalışma değil, aynı zamanda kütüphanecilik tekniği açısından da önemlidir[1295]. J. Thornton ise *Pinakes*'i ana bölümler ve bunların alt basamaklarından oluşan bir tasnif sistemi olarak nitelemektedir[1296]. E. A. Parsons'a göre İskenderiye Kütüphanesi'ndeki kataloğu hazırlayanlar ilk katalogcular değilse bile kütüphanecilik biliminde kataloğun öncüleri olarak önemli bir yere sahip olan kişilerdir. *Pinakes* ilk büyük kütüphane kataloğudur. Parsons'a göre bu katalog aynı zamanda Eski Yunan nazım ve nesrinin biyobibliyografik tablosudur. Ayrıca Eski Yunan edebiyatının ilk edebi ve kritik tarihi de sayılabilir[1297].

Bu kataloğun Athenaios ve Diogenes Laertios aracılığı ile bize kadar geldiğini söylemiştik. Diogenes Laertios, Knidos'lu Eudoksos'a ayırdığı bölümde, onun hayatını anlatmakta ve bu bilgileri Kallimakhos'dan aldığını söylemektedir[1298]. Gerçekten yazarların yaşadığı tarihler ve onların biyografileri belirtilmiştir. Diogenes Laertios da An-

tisthenes'den söz ederken, onun eserlerini vermektedir[299]. Böylece Kallimakhos'un kataloğundan yararlanan Diogenes Laertios'da yazarların özellikleri ve eserlerinden parçalar bulunmaktadır. Diogenes Laertios, Parmenides'den söz ettiği bölümde, Pythagoras'ın olduğu söylenen bir şiirin Kallimakhos'da Pythagoras'ın eseri olarak gösterilmediğini belirtmektedir[300]. Bu da bize Kallimakhos'un eserinde yazarların eserlerini belirtmiş olduğunu göstermektedir. Diogenes Laertios, Kallimakhos'a dayanarak Sidon'lu Zenon, Lakonia'lı denilen Demetrios, Tarsos'lu Diogenes, Orion ve Epikuros gibi yazarların listelerini vermektedir[301]. Bu bilgi de Kallimakhos'da yazarlar listesinin olduğunu göstermektedir.

Pinakes'in tasnifinde kaç ana bölümün bulunduğu bilinmemektedir. Susemihl'e göre *Pinakes*'de, epik şairler, dramatik olmayan şairler, dramatistler, hukukçular, felsefeciler, tarihçiler, hatipler ve çeşitli konuda yazan kimseler bulunuyordu. Düzenleme ise şu şekilde idi: Dramatik, yazarlar kronolojik sırada, Demosthenes'in eserleri konulara göre, Pindaros ve diğer lirik yazarların eserleri yer veya konulara göre, Theophrastos'un eserleri alfabetik, çeşitli konularda yazarların eserleri gene alfabetikti[302]. Parsons'a göre *Pinakes*'in aslında daha çok sayıda bölümü olmasına rağmen bize kadar gelememiştir. Bu ana bölümler epik, diğer dramatik olmayan şiir, dram, kanunlar, felsefe, tarih, hitabet, tıp, matematik bilimler, tabii bilimler ve çeşitli konulardır. Bunlardan kanunlar, hitabet ve çeşitli konular bizzat *Pinakes*'in parçalarından alınmıştır. Hukuk, felsefe, tarih ve gene hitabet ve çeşitli konular Kallimakhos'un verdiği bilgilerden çıkartılmıştır. *Tragedya* ile *komedya*, dramın alt basamakları olmalıdır. Gene Parsons'a göre, katalogda kaç bölüm bulunursa bulunsun, Kallimakhos burada yazar adını, doğum yerini, babasının adını, öğretmenlerini, nasıl eğitildiğini, takma adını, kısa biyografisini, eserlerinin adını, eserlerinin kendisine ait olup olmadığını, eserin ilk kelimesini veren *stikhometrik* notu, yazmanın tam satır sayısını vermiş olmalıdır. Alfabetik düzen epik ve dramatik olmayan şairler için kullanılmıştır (Homeros, Hesiodos, Pindaros, Simonides gibi). Dram için

her yazarın kısa bir biyo-bibliyografik açıklaması bulunmaktadır[303]. J. E. Sandys'e göre dram bölümündeki oyunlar yazılış tarihine göre kronolojik olarak verilmiştir[304]. C. Wendel'e göre *Pinakes*'in şiirle ilgili altı büyük bölümü (*epos, elegeia, iambos, mimos, tragedya* ve *komedya*), beş veya daha çok nesir bölümü (tarih, hitabet, felsefe, tıp, kanunlar ve en sonda çeşitli konular (*varia*) bulunuyordu. Ona göre büyük bölümler içerisindeki yazarlar alfabetik sıraya göre dizilmiş, *varia* bölümünde ise konunun alt sınıfları (balıkçılık, pastacılık) belirtilmiştir. Bir yazar ile ilgili her bölüm yazarın kısa hayat hikayesi ve yazılarından oluşmak üzere iki kısımdan meydana geliyordu. Aynı yazarın eserleri ise kendi aralarında ya başlangıç harflerine göre ya da konu bakımından önemli kelimelerin ilk harflerine göre alfabetik olarak sıralanmıştı. Bir eserin farklı yazarlar tarafından hazırlanan nüshaları ya da değişik adlar ile çoğaltılmış olanları, Kallimakhos tarafından ayırt edilmişlerdi. Aynı yazarın çeşitli yerlerden gelen farklı nüshaları *Pinakes*'e alınmamış olmalıdır. C. Wendel'e göre yazarların ölüm tarihleri şüphelidir. Bu katalogda her eserin adı, rulo sayısı, *heksametron* uzunluğunun ideal toplamı ve satırları *(stykhoi)* belirtilmiş ve metnin başlangıç kelimesi verilmiştir[305]. H. R. Hall ise *Pinakes*'de sekiz ana bölüm bulunduğunu kabul eder. Bunlar epik ve lirik şairler, kanun yapıcılar, felsefeciler, tarihçiler, hatipler ve çeşitli konuları içine alan bölümlerdir[306]. A. W. Mair'e göre asıl katalog (*Pinakes*) kaybolmuş olabilir. 120 kitaptan oluşan ve kitap raflarındaki düzene bağlı olarak hazırlandığı sanılan ve bize parçalar halinde gelen bu katalog sekiz ana bölüme ayrılmıştı. Bunlar, epik ve dramatik olmayan şairler, hukuk, felsefe, tarih, hitabet ve çeşitli konulardır. Katalogda her kitabın açış kelimesi ile içine aldığı satırların sayısı verilmiştir. A. W. Mair, *Suidas*'a dayanarak esas *Pinakes*'in dışında sözlük tabloları, Demokritos'un eserleri, yerel ay isimlerinin tablosu, ada ve kentlerin tabloları ile diğer küçük tabloların bulunduğunu kabul etmektedir. Ayrıca Avrupa'daki örneğin, Peleponnesos ve İtalya'daki nehirlerin, kuşların ve dünyadaki çeşitli koleksiyonların listeleri ile tamamlayıcı ad niteliğindeki *pinaks*'lar da bu ek listeler arasındadır[307]. Francis J. Witty de *Pinakes*'den kalan

parçalar ile bir değerlendirme yapmıştır. Ona göre *Pinakes*'in 25 ana bölümü vardır. Bunlardan hitabet, tarih, hukuk, felsefe, çeşitli konular, tıp, lirik şiir ve *tragedya* bildiğimiz bölümler arasındadır. Bu konularda yazılmış eserler, ait olduğu bölümün altında yer alıyordu[308].

Yazarların farklı yorumları ne şekilde olursa olsun, genel bir sonuç çıkartacak olursak, İskenderiye Kütüphanesi'nin kataloğunun konu gruplarına ayrılmış olduğunu kabul etmemiz gerekmektedir. Bunlar şiir (*epos, elegeia, lirik, tragedya, komedya* v.s.), nesir (tarih, retorik, tıp, kanunlar v.s.) ve *varia*'dır (çeşitli konular, aşçılık, balıkçılık gibi). Bu gruplar içerisinde yazarlar alfabetik sıraya konulmuş olmalıdır. Ayrıca yazarların kısa biyografileri ve yazı listeleri verilmiştir. Alfabetik düzendeki eserleri ise kendi aralarında tekrar alfabetik sıraya göre düzenlenmiş olmalıdır. Eserlerin daha iyi belirlenmesi için de kitap adının yanına rulo sayısı, *heksametron* ölçüleri, satır sayısının toplamı gibi bilgiler verilmiştir. Bu arada çift nüshalara yer verilmemiş, aynı eseri yazan farklı kimseler belirtilmiştir. Özellikle dram yazarlarının kronolojik sıraya konulmuş olduğunu düşünebiliriz. Ayrıca kütüphanede, sözlükler, yerel ay isimleri, ada ve kentlerin kuruluşları, Avrupa'daki nehirler ve kuşlar ve ilgili tablolar da yer almıştır. Büyücülük konusunda yazılmış olan kitaplar biraraya toplanmıştı. 400.000 karışık (*symmigeis*) ve 90.000 sade (*amigeis*) ruloyu içine alan böyle bir katalog, kütüphanedeki kitapların yerlerinin bulunmasını da kolaylaştırmış olmalıdır. Bu kataloğa sistematik konu kataloğu gözüyle bakabiliriz. Bugün konuları sınıflandırmak için kullanıldığını bildiğimiz *Dewey* ve *Evrensel Onlu Sınıflandırma* sistemi gibi tasnif sistemlerinin içerisinde de yer alan alfabetik düzenlemelere gidilmiştir. Aynı şekilde bu aktüel kataloglarda kronolojik tasniflere de rastlayabiliyoruz. Ayrıca yazarlara ve eserlere ilişkin bilgiler verilirken de biyografik ve bibliyografik çalışmaların yapılmış olduğunu söyleyebiliriz. Böylece, yüzyılımızda kütüphanelerimizi tasnif etmek için kullandığımız sınıflandırma sistemlerinin alfabetik, sistematik ve kronolojik bazı düzenlemeleri, daha *Pinakes*'in hazırlandığı devirde düşünülmüştür. Ne yazık ki bu ilk örnek elimizde değildir.

İskenderiye Kütüphanesi'nde ayrıca Smyrna'lı Hermippos biyo-bibliyografik çalışmalar yapmış ve Theophrastos ile Aristoteles'i bu kütüphanede yer alan kitaplara dayanarak incelemiştir. Hermippos da *Pinakes*'de olduğu gibi her esere satır sayısı eklemişti.

İskenderiye Kütüphanesi'nde, daha önce açıklandığı gibi, büyücülük ile ilgili yazılar Zoroastres başlığı altında toplanmıştır. Bu çalışma da gene kitapların belli konulara göre ayrılmış olduğunu göstermektedir[199]. Böylece belli konudaki kitapların kolayca bulunabilmesi için bunların sembolik bir yazar adı altında toplanmış oldukları anlaşılmaktadır. Aynı şekilde tıp konusunda yazılmış eserler Hippokrates adı altında toplanmıştı[200]. *Pinakes*'e dayanarak sonradan konulara göre bazı listeler yapılmıştır. Smyrna'lı Hermippos'un çalışmalarından başka Byzantion'lu Aristophanes'in kayıp eseri, Proklus'un şiirleriyle ilgili tasnifleri veren eserleri, Cicero'nun listeleri, Halikarnassos'lu Dionysios ve Quintilianus'un, içinde şairlerin yer aldığı listeleri ve Miletos'lu Hesykhios'un tasnifleri bu türden çalışmalar arasında sayılabilir[201]. İçinde biyografik açıklamalar bulunan *Pinakes*, sonraki yazarlara da örnek olmuştur. Diogenes Laertios'un kayıp eserinde başlıca filozof ve eserler ile ilgili bilgiler bulunmaktadır[202].

İskenderiye Kütüphanesi'nde duyulan ihtiyaç sonucunda hazırlanan bu katalog, Antikçağ'da hazırlanan katalogların en eskisi olduğu için önem taşır. Kendisinden önce Eski Yunan kütüphanelerinde bazı tasnif çalışmaları var ise de, ciddi bir biçimde ele alınan büyük çapta bir katalog çalışması ile ilk kez karşılaşıyoruz. Antik kaynaklar aracılığı ile *Pinakes*'den gelmiş olan parçalar yardımı ile modern araştırıcılar, kendi düşüncelerine göre açıklamalar yapmışlardır. Ancak bunlardan birini kesin olarak tercih etmiyoruz. Bu kataloğun, konularına göre ayrılmış olan bazı bilim dallarını içine almış olduğu, bölümlerin içinde alt basamakların bulunduğu düşünülebilir. Ayrıca yazarların hayatı ve eserleri konusunda da bilgiler verilmiştir. Eserler ve yazar adları her yerde olmasa bile zaman zaman alfabetik sıra içerisinde bulunurlar.

İskenderiye Kütüphanesi'nde yapılan kataloğun sonradan benimsenerek taklit edildiği anlaşılmaktadır. *Pinakes*'i örnek almış olsa bile, kurulan kütüphaneler de kitap sayılarının artması ve bilimlerin daha örgütlenmiş bir şekle girmesi nedeniyle kitapları konularına göre tasnif ederek kataloglar hazırlamak ihtiyacını duymuşlardır. Örneğin, Bergama Kütüphanesi'nde katalog yapmak amacıyla hazırlanmış olduğunu sandığımız bazı bibliyografik listeler bulunuyordu. Bu listeleri Kallikrates hazırlamıştır[1313]. Bunların bir kısmı gemicilik konusundaki eserleri içine alıyordu[1314]. E. A. Parsons bu listelerde şair ve yazarların da verilmiş olduğunu kabul etmektedir[1315]. H. J. de Vleeschauwer'e göre bu kütüphanede *amigeis* ve *symmigeis* yani düzenlenmiş ve düzenlenmemiş kitaplar ayrı ayrı duruyordu[1316]. C. Wendel ise Bergama Kütüphanesi'nde yapılan teknik işlemlerin İskenderiye Kütüphanesi'ndekine benzediğini, burada da ruloların geldikleri yerlerin belli olduğunu, geldikleri yeri belirten işaretlerin rulolara eklenmiş olduğunu, çift nüsha olanların ayrılmış bulunduğunu belirtmektedir[1317]. Verilen bu bilgilerin ışığında Bergama Kütüphanesi'nde İskenderiye Kütüphanesi'nde olduğu gibi, bazı tasnif çalışmaları yapıldığını, burada hazırlanan kataloğların da birbirine benzediğini söyleyebiliriz. Ancak Bergama Kütüphanesi'nde yapılan katalogda, Kallimakhos'un kataloğundaki gibi çift nüshalar alınmıştır. İlk kelimeler alfabetik düzen içinde alınmış ve rulo sayısı gösterilmiştir[1318]. Böylece Bergama Kütüphanesi'nde bir sistematik kataloğun yapılmış olduğu inandırıcıdır.

Saraylarda ya da kralların korumasında kurulan kütüphanelerde, İskenderiye Kütüphanesi'nde olduğu gibi düzenli bir bilim faaliyeti yok ise de, bazı çalışmalar yapılmıştır. Makedonya Kralı Perseus'un Pella'daki sarayında Homeros metinleri üzerinde çalışılmıştır[1319]. Ancak sistematik düzenleme ve katalog konusunda bilgimiz yoktur. M.Ö. III. yüzyıla tarihlenen ve felsefi yazıları içeren Memphis'de bulunmuş papirüs, gene aynı şekilde 1932'de Varşova'ya getirilen ve bir grup filozof (132 rulo) ve doktorun (296 rulo) sayısını veren ve çok sayıda rulodan oluşan papirüs da gene katalog örnekleri arasın-

da sayılabilir. Burada konulara göre düzenleme yapılmıştır[320]. Bir kütüphane kataloğunun kopyası olan ve çeşitli yazarların eserlerinin listesini ve bu eserlerin sayılarını veren Oksyrhynkhos papirüsu da gene katalog örneğidir. Bu katalog Platon, Ksenophon, Homeros, Menandros, Euripides ve Aristophanes'in eserlerini içine alır ve burada da kitap sayısı belirtilmiştir[321]. M.Ö. III. yy. sonu ve II. yüzyıl başlarında Kos'da bulunan tıp okulu kütüphanesi'nde de bazı tasnif çalışmaları yapılmıştır. Belli bir konuya ait kitaplar bir başlık altında toplanmıştır. Burada *Corpus Hippocraticum* adı altında Aristoteles ve Menon'un eserleri birarada bulunuyordu[322]. Böylece Antikçağ'da belirli konular, adeta bugün kullandığımız vurgu kelimeleri gibi seçilen bazı kelimelerin arkasında yer alıyor, kitapların bulunmaları da kolaylaşıyordu. M.Ö. II. yüzyıl sonlarına tarihlenen, siyasi konulu eserleri toplamış olan ve yer yer yazar adlarını alfabetik sıraya göre düzenleyen, ayrıca her yazarın eserlerinin rulo sayılarını belirten Rodos kataloğu ise *gymnasion* kütüphaneleri için de katalog yapıldığını göstermektedir. Böylece bir eserin kaç rulodan oluştuğu anlaşılmaktadır[323]. Rodos Kütüphanesi kataloğu ile kütüphanedeki kitap sayısı da belirlenmiş olmaktadır.

Roma kütüphanelerinde de kitaplar için bazı teknik çalışmalar yapılmıştır. Ancak büyük çapta kataloglar bulunmuş değildir. Zaman zaman üzerinde durduğumuz gibi, kütüphanelerde kitaplar üzerinde bazı çalışmaların yapıldığını anlıyoruz. Sulla, Teos'lu Apellikon'un kütüphanesi'ni ele geçirerek bunları Roma'ya taşımıştır. Bu kütüphanede daha çok Aristoteles ve Theophrastos'un kitapları bulunuyordu. Rodos'lu Andronikos bunların kopyalarını yaptırarak listelerini düzenletirmiştir[324]. Sadece bir kitapsever olan Andronikos, kitapların bozuk yerlerini hatalı olarak tamamlatarak çoğaltmıştır[325]. Cicero'nun kütüphanesinde de bazı kütüphanecilik çalışmaları yapılıyordu. Cicero, Atticus'a yazdığı mektupta, Tyrannion'ya sayfaları tutkallamak konusunda yardımcı olacak iki kütüphane kölesi (*librarii*) istemektedir. İlgili bölümde verildiği gibi, "*Siz, Yunanlıların sillybos olarak adlandırdığınızı sandığım, kitabın konu ve adını*

belirtmek üzere kullanılacak olan, çıkıntılı etiketin yapılması için parşömen bulmanızı istiyorum" demektedir[326]. Herculaneum'daki özel kütüphanede de ortadaki sopalara sarılmış ve *umbilicus*'ları bulunan rulolara rastlanmıştır[327]. Burada da ruloların kolayca bulunmasını sağlayan bir kütüphanecilik tekniği ile karşılaşıyoruz. İmparatorluk devrinde, M.S. I. yüzyılda kurulan Barış Tapınağı Kütüphanesi'nde, daha sonra M.S. III. yüzyılda, bazı edebiyat eleştirileri yapılıyordu[328]. Bunlar Roma kütüphanesi'nde rastladığımız kütüphanecilik çalışma ve teknikleridir.

Katalog konusunda bilgimiz azdır. Ancak antik yazarlardan bazıları yararlandıkları kütüphanelerde eserleri bulunan yazarların bu eserlerinin konu gruplarına göre düzenlenmiş olduklarını söylemektedirler. Quintilianus epik şairler ile ilgili bir listenin kütüphane kataloglarında yer almış olduğunu belirtmektedir[329]. H.J. de Vleeschauwer'e göre M.S. III. yüzyıla tarihlenen Diogenes Laertios'un biyobibliyografik eserleri, İskenderiye Kütüphanesi'nde yapılan çalışmalar ile aynı biçimde düzenlenmişti, aynı esasa dayanıyordu[330]. Roma'nın halka açık kütüphaneleri Yunan ve Roma bölümleri olarak ayrıldığına göre, düzenleme ve tasnif de iki kütüphane için ayrı ayrı yapılmış olabilir. Tasnifi kesin olarak bilemiyoruz. Fakat buralarda çeşitli bilim adamlarının bu tür çalışmalar yapmış olduklarını tahmin edebiliyoruz. Kitaplar ayrı konular içinde alfabetik düzende olabilir. Bu konuda bilgiler az ise de Roma kütüphanelerinde kataloglama, bibliyografya ve ansiklopedi çalışmaları yapılmış olmalıdır.

Kitapların Yunan kütüphanelerindeki yerleşme düzeninin ise kataloglar ile aynı olduğu sanılabilir. *Pinakes*'in, her oda veya her dolabın içinde bulunan kitapları tablolar halinde, olduğu gibi yansıtan, kitap biçiminde kataloglar olduğu üzerinde durulmaktadır[331]. Buna bağlı olarak da her yazarın kitaplarını içine alan rafların veya dolapların önünde, onların heykelleri ya da dolap kapaklarında *epigram*'ları bulunuyordu. Böylece yazar ile kütüphane arasında bağlantı kurulmuştu. Bu gelenek uzun süre devam etmiştir. Dolapların içindeki düzenin bile kataloglardaki gibi yazar adının başlangıç harfine göre alfabetik olduğu akla gelmektedir.

Roma kütüphaneleri ise, örneğin Ulpia'daki gibi, Yunan ve Roma kısmı olarak ayrıldığına göre, Roma kütüphanelerinde yer alan kitaplar da ayrı yerlerde durmuş olmalıdır. Kitaplar *armaria* denilen dolaplara konuluyor ve üzerlerine sayıları yazılıyordu. Bu sayılar aynı şekilde kataloglarda da bulunabilir. Rulolardaki *tituli*, aranan kitapların kolayca bulunmasını sağlamıştı[1317]. Fakat tek tek kitapların yer numaraları bulunduğu konusunda bilgimiz yoktur.

Hristiyan kütüphanelerinde katalog küçük envanterler şeklindedir[1318].

D. KÜTÜPHANELERDEN YARARLANMA VE ÖDÜNÇ ALMA

Antikçağ kütüphanelerinde günümüzde olduğu gibi okuyucu hizmetleri yapılıyordu. Kaynaklarda bulunan bilgilerden okuyucuların kitaplardan, daha çok kütüphanelerde yararlandıklarını anlıyoruz. Ancak Eski Yunanlılar ve Romalılar'ın gerek özel ve gerekse halk kütüphanelerinde zaman zaman dışarıya ödünç kitap verdiklerini, böylece karma bir sistemin yararlı uygulamasının yapıldığını biliyoruz.

Kütüphaneden yararlandırma konusunda kaynaklarda bazı bilgilere rastlıyoruz. Bunlar daha çok Roma kütüphaneleri ile ilgili bilgilerdir. Roma'nın özel kütüphanelerinden biri olan, Lucullus'un Tusculum'daki yazlık evinde yer alan kütüphanesini, okumayı seven dostlarına açtığını biliyoruz[1334]. Cicero, her zaman filozoflara açık olan bu kütüphanede sık sık Cato'ya rastlıyordu[1335]. Bu konuda özellikle Cicero'nun, dostu Atticus'a yazdığı mektuplar bilgi vermektedir. Bunlardan birinde Cicero, Atticus'a ait kitapların kullanma hakkını, özellikle Varro'nunkileri kullanabilmeyi istemektedir1336. Cicero'nun, felsefe ile ilgili eserleri görmek istediği zaman Atticus'un kütüphanesine gittiğini, burada Aristoteles heykelinin altına oturarak istediği eserleri incelediğini, bazen de Faustus'un çiftliğine giderek kitaplara baktığını biliyoruz[1337]. Cicero Atticus'un kütüphanesi'nden yararlanmak isteğini ona açıkça yazmaktadır[1338]. Böylece Roma'da M.Ö. 1. yüzyılda bilginlere ait çok sayıdaki özel kütüphane, aralarındaki dayanışma sonucu birbirlerine açıktı. Bu yararlanma ve yarar-

landırma aralarındaki dostluğa dayanıyordu. Bunun yanı sıra, kütüphaneler arasında işbirliği olduğunu anlıyoruz.

Okuyucuların bazı durumlarda kütüphane dışına kitap çıkarttıkları da görülmektedir. Tyrannion, Aristoteles'in eserlerini ancak kütüphaneciyi razı ederek Sulla'nın kütüphanesinden dışarıya çıkarabilmiştir[1339]. Tyrannion'un, değerli kütüphanesine giriş ücreti bile koyduğunu öğreniyoruz[1340]. Fronto'nun belirttiğine göre M.S. II. yüzyılda İmparator Marcus Aurelius, Augustus devrinde kurulan Palatium'daki Apollon Tapınağı Kütüphanesi'nden, diğer bazı kitaplar ile birlikte Yaşlı Cato'nun kitaplarını da ödünç almıştır[1341]. M. Aurelius, Cato'nun *Discourses* adlı eserini Palatium'daki kütüphaneden aldıktan sonra, Marcoman'lar ve Quad'lara karşı Pannonia'ya yaptığı seferde yanında götürmüştür[1342]. Ancak bazı araştırıcılara göre kendisi imparator olduğu için ona bir ayrıcalık yapılmıştır[1343]. Aulus Gellius da bu konuda bilgi vermektedir. Roma yakınında, M.S. II. yüzyılda varlığından haberdar olduğumuz Tibur'daki (Tivoli) Hercules Tapınağı Kütüphanesi'nden ödünç kitap alındığı konusunda, onun sayesinde bilgimiz olmaktadır. Kendisi, Tibur'daki dostlarından birinin evinde kalırken çok fazla kar suyu içmişti. Bazı kimseler bunun tehlikeli olduğunu, diğerleri ise zararsız olduğunu savunmuşlardı. Bu tartışmada doğru sonuca varmak için bir Peripatosçu filozof kentteki kütüphaneye giderek Aristoteles'in yazmalarından birini alıp getirmiştir. Eve getirilen bu kitap yüksek sesle, herkesin duyabileceği şekilde okunmuştur[1344]. Ancak gene bu kütüphanenin herkese mi yoksa belirli kimselere mi dışarıya ödünç kitap verdiğini bilmiyoruz. Atina'da kurulmuş olan Pantainos'un kütüphanesi'ne ilişkin bir yazıt ödünç verme konusunda ilginç bilgiler sağlamaktadır[1345]. Bu yazıtta ayrıca kütüphanenin açık bulunduğu saatler de belirtilmektedir. Yazıtta, yemin edildiğinden bu yana kitapların kütüphaneden dışarıya çıkarılamayacağı ve kütüphanenin saat 1'den 6'ya kadar açık kalacağı belirtilmektedir. Belki daha önce dışarıya çıkarılmasına izin verilen kitapların yeminden sonra dışarıya verilmeleri kesinlikle önlenmiş oluyordu. Ayrıca okuyucuya hizmet edebil-

mek için bu kütüphane günde 6 saat açık kalıyordu. Böylece kütüphane hizmetleri daha o zaman kurala bağlanmış idi. Fakat Vitruvius'dan öğrendiğimize göre kütüphaneden okuyucuların yararlanmaları daha çok sabah saatlerine rastlamaktaydı[1346].

Kitaplardan kütüphanede yararlanan okuyucular, orada çeşitli kitaplara bakarak istediklerini seçebiliyorlardı. Örneğin Aleks, *Linus* adlı oyununda, Linus'un evinde eğitim görmüş olan Herakles'den söz etmektedir. Linus'un isteği üzerine kitap seçen Herakles, pek çok kitap arasından aşçılık konusunda bir kitap seçmişti[1347]. Bu seçime rağmen okuyucunun kütüphanede kitapları bizzat almadığı, ancak görevli memurlardan istediği ve işi bitince de onu görevliye teslim ettiği anlaşılmaktadır[1348]. Bu da bize, bugün bazı kütüphanelerde görülen açık raf sisteminin bulunmadığını göstermektedir. Fakat Aulus Gellius'un katalogları taraması ve şaşırtıcı buluşlar yapmış olması bize ilgi çekici gelmektedir[1349]. Bazen de kendisine istemediği başka rulolann verildiğini anlatmaktadır[1350]. Bu da bir yanlışlığın sonucu olmalıdır. Ancak okuyucunun görmemesi gereken yasak kitaplar onun gözünden uzakta saklanıyordu. Örneğin Palatium'daki kütüphanede Augustus'un emri ile Iulius Caesar'ın gençlik eserleri okuyucunun görmemesi için kaldırılmıştı[1351].

Kaisarcia (Palestina) Kütüphanesi'nde ödünç verme servisi kurulmuştur. Ödünç verme formu dolduruluyor ve kitap veriliyordu. Ancak bu daha çok müstensihler içindi[1352].

E. KÜTÜPHANE YÖNETİCİLERİ VE DİĞERGÖREVLİLER

Antikçağ kütüphanelerinde, günümüzde olduğu gibi, değişik düzeyde kişiler görev almıştı. Antik kaynaklarda bu kişilere ilişkin bazı bilgiler bulunmaktadır. Bu bilgilerin ışığında, kütüphanelerin yönetimi ve kütüphane görevlilerinin kitap sağlama, bunları tasnif ve düzenleme gibi kütüphanede yaptıkları teknik hizmetler konusunda fikir edinebiliyoruz. Üst düzeydeki kişiler kütüphaneye yön verebilecek olan bilginler arasından seçilmişlerdir. Bilim adamları yanında köleler ve azatlı köleler de çeşitli işlerde kullanılmışlardır.

Kütüphanelerde görev alan bu kişilere bazı ad ve unvanlar veriliyordu. Üst düzeydeki görevlilere *procuratores bibliothecae*, diğer görevlilere *bibliothecarius* ve onların yardımcılarına *a bibliotheca*, müstensihlere ise *antiquarii* unvanları verilmiştir. *Antiquarii* kütüphaneye gelir sağlayan kişilerdi. Hem yönetim hem de kütüphanedeki her çeşit koleksiyon ile ilgilenen görevliler, *Museion*'a bağlı olan İskenderiye Kütüphanesi'nde *bibliotheke* ve *bibliophylaks* adını taşıyordu. Arşivci olarak görev yaparak kadastro dokümanlarını saklayan kişiler de aynı adı almışlardır. Bu konuda Berlin Müzesi'ndeki 11 numaralı Eski Yunan papirüsunda bilgi verilmekte ve üç *bibliophylaks*'tan söz edilmektedir[393]. Basit hizmet sınıfından devlete bağlı görevliler ise *publici* adını almışlardır. Bunların sayıları çok olduğu için kendi özel doktorları bulunmakta idi. *Procurator*'lar görevleri yanında devletin bazı mali işlerine de bakıyorlardı. Bunun dışında imparatorun eski Yunanca olan yazışmalarını yürütüyor ve onun danışmanlığını yapıyorlardı. İkinci sınıf halktan olan bu kişiler dolgun ücret alıyorlardı[394].

Antik kaynaklara dayanarak Antikçağ kütüphanelerinde çeşitli görevler almış kişiler konusunda bilgiler de edinmekteyiz. Örneğin, Aristoteles'in Atina'da kurduğu Lykeion'un yani buradaki okulun başına filozof Theophrastos'un getirildiğini söylemiştik. Theophrastos'un aynı zamanda kütüphanenin yönetimini de üstlendiği anlaşılmaktadır[395]. Yunan kütüphanelerinin başında bilginlerin görev alması konusunda bir örnek ile karşılaşmış oluyoruz. İskenderiye'deki *Museion*'a bağlı kütüphanede aynı durum ile karşılaşıyoruz. Daha önce üzerinde durulduğu gibi, Atina'daki Peripatos Okulu'nda yetişmiş olan Phaleron'lu Demetrios, İskenderiye'deki *Museion*'un kütüphanesine kral tarafından çağrılmış ve krala danışmanlık yaparak kütüphanenin kurulmasında rol oynamıştır. Bu kütüphane içerisinde Phaleron'lu Demetrios gibi bilgin bir kişinin yanı sıra diğer kişiler de görev almışlardır. Bu kütüphane, içerisinde kütüphaneciler grubunun ilk olarak biraraya getirildiği bir yerdir. Strabon'un anlattıklarına göre[396] bu yapının geniş salonları yanında dinlenme yerle-

ri de bulunuyordu. Burada çalışan bilginler ve *Museion*'un diğer üyeleri toplanarak birarada yemek yerlerdi. Philostratos da, çalışmak üzere biraraya toplanmış olan bilginlerin her türlü ihtiyaçlarının burada karşılandığını söylemektedir[1357]. İlk zamanlarda bu kütüphanecileri krallar atamamışlar ve bu meslek yüksek bir görev sayılmıştır. Örneğin, İskenderiye kentinde yapılan şairler yarışmasında altı hakemden biri de Byzantion'lu Aristophanes idi. Onun, kral tarafından ödüllendirilerek ve bilgisi takdir edilerek İskenderiye Kütüphanesi'nde önemli bir göreve getirildiğini belirtmiştik[1358]. İskenderiye Kütüphanesi'nde pek çok değerli bilginin görev aldığını ve bu kişilerin kendi bilgi alanlarına göre aralarında iş bölümü yaparak kütüphanedeki eserler üzerinde çeşitli çalışmalar yaptıklarını Plautus'un eserlerindeki kenar notunda verilen bilgiye dayanarak söyleyebiliriz[1359]. Bunlar daha Ptolemaioslar sülâlesinin krallarından Ptolemaios II Philadelphos'dan itibaren bu kütüphanede görevlendirilen kişilerdir. Aitolia'lı Aleksandros, Khalkis'li Lykophron ve Ephesos'lu Zenodotos kütüphanede önemli görevlere getirilmiş olan bu kişiler arasında idiler. Daha önce açıklandığı gibi, B.P. Grenfell ve A.S. Hunt İskenderiye Kütüphanesi'nde çalışan bilgin kütüphanecilerin isim listesini vermektedir. M.S. II. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen ve 1914'de bulunan Oksyrhynkhos papirüsundan elde edilen bu bilgi, değerli bilginlerin bu kütüphanede görev aldıklarını göstermektedir. Bu listede M.Ö. III. ve II. yüzyılda burada kütüphanecilik yapmış bilginlerin adları bulunmaktadır[1360]. Bunlar arasında yer alan Ptolemaios II Philadelphos'un hocası ve Philitas'ın ilk öğrencisi Ephesos'lu Zenodotos, bu kralın zamanında kütüphanecilik görevini üstlenmiştir. Kendisi Homeros'un kitaplarını ve diğer şairlerin eserlerini düzenlemiş ve üzerinde eleştiriler yapmıştır. Aslında gramerci ve *elegeia* şairidir. İskenderiye Kütüphanesi'nin ilk yönetici ve kütüphanecilerindendir. Diğer bir görevli Rodos'lu Apollonios idi. Kronoloji ve coğrafya biliminin kurucusu Kyrene'li Eratosthenes, Kallimakhos'un öğrencisi idi ve kütüphanede önemli çalışmalar yaptı. Aleksandreia'lı Apollonios ise "Eidographos" adını almış ve gene bu kütüphanede

çalışmıştır. Noktalama işaretleri üzerinde çalışarak ve Yunan grameri konusunda incelemeler yaparak öğrencilere yararlı olmuştur. Byzantion'lu Aristophanes ve Homeros'un eserleri üzerinde çalışan filolog Samothrake'li Aristarkhos da burada görev almışlardır. Kendisi Philapator'un çocuğunun öğretmeni idi. Kyrene'li Kallimakhos şair ve bilgindi. İskenderiye Kütüphanesi'nin 120 ruloluk, *Pinakes* adını taşıyan ünlü kataloğunu yapmıştır. Bibliyografik bir çalışma yapan Kallimakhos günümüz kütüphanelerinde sınıflandırma yapan kütüphanecilerin öncüsüdür, hem de yöneticilik yapmıştır. Ondan başka *tragedya*'lar üzerinde çalışan, şair, gramerci ve *tragedya* yazarı Aitolia'lı Aleksandros ve *komedya*'lar üzerinde çalışan Khalkis'li Lykophron da bu kütüphanede görev almışlardır. Listede "muhafız" olarak nitelenen Kydas, belki de kitapların ve kütüphanenin korunmasında görev alıyordu. Bu kişiler M.Ö. 282-131 yılları arasında görevli idiler. Bütün bu bilgin kişilerin geldikleri yerlerin ayrı olmasına karşılık, hepsi de Hellenistik kültür içerisinde kaynaşmışlardır. Onların bu çalışmaları sayesinde eski metinlerdeki karanlık noktalar aydınlatılarak bugünkü metinler ortaya çıkmıştır. Böylece M.Ö. III. yüzyılda *Museion* ve ona bağlı olan kütüphanenin bilgin kütüphanecileri, İskenderiye'yi Eski Yunan dünyasının entellektüel merkezi haline getirmişlerdir [161]. Burada görevli bilgin kütüphaneciler, İskenderiye dışında da aranır hale gelmişlerdir. Belirtilmiş olduğu gibi, bunlardan Aristarkhos, Bergama kralı Eumenes II (M.Ö. 195-159) tarafından kütüphanesini yönetmek amacıyla Bergama'ya çağrılmış, fakat Mısır Kralı Ptolemaios Epiphanes (M.Ö. 205-182) gitmesini engellemek için onu hapsettirmiştir[162]. Bu kütüphanede görev almış olan bilim adamları arasında İmparator Hadrianus'un sekreteri durumunda olan leksikograf L. Iulius Vestimus'dan da söz edilmektedir. Kendisinin bu kütüphanenin yöneticisi ve aynı zamanda Mısır'ın büyük rahibi olduğu belirtilmektedir. Gene İskenderiye Kütüphanesi'nde kendisinden kutsal kitapların koruyucusu olarak söz edilen[163] İskenderiye'li bilgin Khairemon ise, Serapeion Kütüphanesi'nde görev almış olmalıdır. Aleksandreia'lı Glaukos'un oğlu Dionysios da,

Khairemon'dan ders almış ve kütüphaneci olarak onu izlemiştir[364]. *Museion*'a bağlı kütüphanedeki bilginlere karşılık, Serapeion Kütüphanesi'nde daha çok rahipler görev almış olmalıdır. İskenderiye Kütüphanesi'nde ayrıca kölelerden oluşan ve değerli orijinal nüshaları çoğaltan bir müstensih (kopyalayıcı) topluluğu vardı. Bunlar aralarında gruplaşarak edebiyat ve bilim dalındaki eserler üzerinde çalışmalar yapıyorlardı. İskenderiye Kütüphanesi'ne giren eserler, ancak basit bazı işlemleri tamamlandıktan sonra akademik personele gelebiliyorlardı.

Bergama gibi önemli bir kütüphanenin görevlileri konusunda bilgimiz daha azdır. Buna rağmen burada da bilim adamlarının görev yaptıkları konusunda bazı bilgilere rastlamaktayız. Bu kütüphaneyi anlatırken açıklandığı gibi, Bergama Kralı I. Attalos zamanında Peripatoscu ve Platoncu bilim adamları saraya çağrılmışlardır. Özellikle Karystos'lu Antigonos, Mallos'lu Krates, tarihçi Kleanthes, Perge'li matematikçi Apollonios bu çağrılan kişiler arasındadır. Homeros'un şiirlerinin eleştirilerini yapmakla tanınan Mallos'lu Krates, kütüphanenin başına yönetici olarak gelmiş olmalıdır. Bergama'da gramer okulunu kurmuş ve Homeros'u, İskenderiye Kütüphanesi'nde yapılanların aksine alegorik olarak yorumlamıştır. Bu Stoa'cı filozof, Homeros çalışmaları dışında, coğrafya ve tabiat tarihi konularında da çalışmıştır. II. Eumenes tarafından Roma'ya elçi olarak gönderilen Krates'in, Roma'ya bilimsel çalışma yöntemini getiren ilk kişi olduğu bilinmektedir. Pek çok değerli eser veren Mallos'lu Krates belki de kütüphanedeki kitapların tasnifli bir listesini yapmakla görevlendirilmişti[365]. Gene Bergama Kütüphanesi'nde kendisine ilişkin daha çok bilgi sahibi olduğumuz kütüphaneci, Stoa'cı ilkeleri ile dikkati çeken Tarsos'lu Athenodoros Kordylion'dur. Fakat Kordylion iyi bir kütüphaneci olarak kabul edilmemektedir. Çünkü kendisi iyi bir bilgin değildi, eski Stoacı metinlerden kendisine ters düşen Kynik kısımları[366] ve bozuk olan yerleri[367] çıkarmıştır. Bergama kütüphanecilerinden, yöneticiler arasında olduğu sanılan Kassandreia'lı Artemon, Athenaios'un verdiği bilgiye göre, bir müzik ve bir de kütüp-

hanecilik kitabı yazmıştı[1368]. Kassandreia'lı Artemon'un ayrıca özel kütüphanesi bulunmadığı için, Kaibel ve C. Wendel'e göre, bu bilgin ile Bergama'daki Artemon aynı kişi olmalıdır[1369].

Diğer Eski Yunan kütüphanelerinde görev alan kütüphaneciler konusunda da bilgiler edinilmiştir. Bizans dönemine ilişkin bir kaynak olan *Suidas*'ın verdiği bilgiye göre M.Ö. 221 yılında Büyük Antiokhos (M.Ö. 223-187), gramerci Khalkis'li Euphorion'u sarayına davet etmiş ve kendisini Antiokheia'da kurulan kütüphanenin başına getirmiştir[1370]. Felsefeci ve şair olan Euphorion'un böylece kral tarafından atandığını öğreniyoruz. Roma Cumhuriyet devrinin son zamanlarında zarif mısraları ile çok beğenilen bir stil oluşturan Euphorion, kanunlara uymadığı ve kraliçeyi kızdırdığı gerekçesiyle eleştirilere uğramıştır[1371]. Euphorion'dan başka, Antiokheia'daki kütüphaneye İmparator Iulianus, Afrika'lı Euemeros'u kütüphaneci olarak atamıştır[1372]. Ancak M.S. V. yüzyıl söz konusu olduğuna göre, bu kütüphanenin, Antiokheia'daki geç devre ait bir başka kütüphane olduğu anlaşılmaktadır.

Diğer Eski Yunan kütüphanecileri konusunda başka kütüphanelerde de örneklere rastlıyoruz. Pella'daki kütüphaneye Antigonos I. Gonatas (M.Ö. 276-239) İskenderiye'deki *Museion* kütüphanesi'nde görev yapan Aitolia'lı Aleksandros'u çağırmıştır[1373]. Atina'daki Ptolemaios'un *gymnasion* kütüphanesi'nde Dioskorides ve Metrophanes adlı kişilerin kütüphanenin gelişmesini planladıkları ve emirler verdiklerini biliyoruz. Fakat bu kişilerin kütüphanedeki konumlarını bilemiyoruz.

Roma devrinde varlığını sürdüren Bergama'daki Asklepieion Kütüphanesi ile ilgili bir yazıtta Demeas'ın oğlundan söz edilmektedir. L. Robert'e göre bu kişi kütüphanenin yöneticisidir ve kendisi edebiyatçıdır[1374]. Ünlü tıp bilgini Hippokrates'in ise Kos'daki kütüphaneye kütüphaneci olarak atandığı ve onun, eski tıp kitaplarını ve kütüphaneyi yakarak tıp bilimini yeniden kurduğu anlatılmaktadır[1375].

Roma kütüphanelerinde de kütüphaneciler bilgin kimselerden seçiliyordu. Özel kütüphanelerde daha çok kitapların satın alınması ve

onların düzene konulması kişinin yeteneğine ve bilgisine kalıyordu. Ayrıca, özel kütüphanesi olan kişi genellikle zengin bir kişi (örneğin Atticus) olduğundan çok sayıda yardımcı kölesi bulunurdu. Cicero ve kardeşi Quintus Cicero'nun kütüphanelerindeki bazı çalışmalara dayanarak, yapılan kütüphanecilik faaliyetlerini belirleyen kelimeler saptanmıştır. Bunlar, *comparare* (kıyaslamalı seçme), *supplare* (yarım kalmış eserlerin tamamlanması), *commutare* (kötü nüshaların iyi nüshalar ile değiştirilmesi), *designare* (içeriğin saptanması), *disponare* ve *ordinare* (düzenleme), *publicare* (kullandırma) gibi kelimelerdir. Çeşitli Roma kütüphanelerinde bilgin ve köleler bu işler ile uğraşmış olmalıdırlar. Örneğin, Cicero'nun yardımcıları, ruloların toplanıp birarada düzenlenmesi (*glutinare*), etiketlenmesi (*indices*) ile ve bunun yanında okuyucu hizmetleri ile uğraşıyorlardı[1376]. Cicero yazdığı mektuplarda bize bu konuda bilgi vermektedir. Onun Atticus'a yazdığı mektupta, kütüphanesindeki kitaplara özen gösteren, burada görevli azatlı kölelerden söz etmektedir[1377]. Cicero, gene Atticus'a yazdığı mektupta Tyrannion'ya yardım etmek amacıyla, kendisinden iki kütüphane kölesi (*librarii*) istemektedir[1378]. Bu mektuplardan birinde Tyrannion'un kendi kütüphanesindeki kitapları düzenlediğini yazmaktadır[1379]. Bu kütüphanede görev alan ve kütüphaneyi düzenleyen söz konusu kişi, gramerci Tyrannion'dur. Ayrıca ona yardımcı olan Dionysos ve Meniophilos adlı iki köle daha belirlenmiştir[1380]. Böylece özel kütüphanelerde bilgili kişiler ve onlara yardımcı olarak köleler çalıştırılıyordu.

Roma'nın ilk kamusal kütüphanelerinde, tıpkı Eski Yunan kütüphanelerinde olduğu gibi, gene bilginler görev alıyordu. İmparator Augustus'tan, I. yüzyılın sonuna kadar kütüphaneciler şair, gramerci ya da bilginlerdi. İmparator Claudius (M.S. 41-54) zamanında *procurator*'lar arasında *procurator bibliothecarum Graecarum et Latinarum* adını taşıyan görevliler bulunuyordu[1381]. Resmi görev olarak imparatora bağlı olan bu *procurator bibliothecarum* önemli ölçüde bir değişiklik getirmemiştir. İmparator Hadrianus (M.S. 117-138) zamanında bilginlere yöneticilik görevleri verilmeğe devam etmiştir. II.

yüzyılda Antonin'ler devrinde, iyi döşenmiş ve özel konuları içine alan kütüphaneler çoktur ve bunları, imparatorun adına *procurator bibliothecarum* yönetiyordu[382]. Kütüphanelerdeki *bibliothecarius*'lar bu *procurator*'lara bağlanmıştı. Bu görev daha sonra dış yönetime bağlı kalmıştır. III. yüzyılda *procurator*'ların yüksek maliye memurları arasına girdiğini görüyoruz. IV. yüzyılda ise kütüphane *procurator*'larının fonksiyonları kent yöneticilerinin (*praefectus*) eline geçmiştir[383]. Bu durum kütüphanenin yönetiminde köklü bir değişiklik yapmamıştır[384]. Sözünü ettiğimiz gibi III. yüzyıldan itibaren *procurator*'lar maliye memurlarının arasına geçince kütüphanenin yönetimi de kütüphanecilere kalmış ve onlar da bağımsız hareket ederek kütüphanede daha serbest bir şeklide mesleklerini sürdürmüşlerdir. Örneğin istedikleri kitapları rahatça satın alabilmişlerdir[385].

Kütüphanenin yönetimini yabancılardan çok Romalılar'a ve bilginlerden çok resmi kişilere veren Augustus, Roma'daki Palatium'da yer alan Apollon Tapınağı Kütüphanesi'nin yönetimini de ilk zamanlar Ovidius'un arkadaşı, şair ve gramerci Pompeius Macer'e vermiştir[386]. Daha sonra ise Augustus'un bilgili ve azatlı kölesi G. Iulius Hyginus'un *Praefuit Palatinae bibliothecae* unvanı ile bu kütüphanede görev aldığını Suetonius'dan öğreniyoruz[387]. Yunan ve Latin kütüphane bölümleri ayrı yapılarda yer alıyordu ve bunların özel görevlileri vardı[388]. I. yüzyıla ilişkin Latince mezar yazıtlarında kütüphanecilerin her birinin değişik unvanlar aldıklarını görüyoruz. Bu yazıtlardan birisi, Palatium Kütüphanesi'nin Yunan bölümünün kütüphanecisi Iulius Felix'in mezar yazıtıdır. Diğeri de Latin bölümünün Tiberius zamanındaki kütüphanecisi Antiokhos'un mezar anıtıdır[389]. Bu yazıtlardan birinden öğrendiğimize göre, Latin bölümünün kütüphanecisi ve imparatorun Latince mektupları ile uğraşan kişi Alkibiades adlı bir Yunanlı idi. Yazıtlarda kütüphaneciler için çeşitli unvanlar geçmektedir. *Procurator bibliothecarum Augusti*[390], *a bibliotheca*[391], *bibliothecarii*[392], *a bibliotheca Graeca* (veya *Latina*) *Templi Apollonis* (veya *Porticus Octaviae*)[393], *custos* ya da *custodes*[394] bunlar arasındadır. Köleler ya da azatlılar sınıfına giren bu ki-

şilere *librarii* denilirdi[1395]. Kütüphane personelinin sağlık hizmetlerine bakan doktorlardan ise *medicus a bibliothecis* olarak söz edilmektedir[1396]. Müstensihler (kopyacılar) de belki bir ölçüde bu sınıfa giriyorlardı. M.S. II. yüzyıldaki yazıtlarda *a bibliothecis* unvanı kalkmaktadır. Belki de *procurator*'lar kütüphane yönetiminden ayrılınca diğer personel de memurlar sınıfına girmiş olabilir. Bunun sonucu olarak kölelerin kütüphane ile devamlı ilişkileri engellenmiştir[1397].

Mars alanının *porticus*'unda Octavia Kütüphanesi kurulduğu zaman kütüphanecilik görevini eğitilmiş köleler yapmışlardır. Bu kütüphane de yönetim ve örgütlenme açısından Palatium Kütüphanesi gibidir. Aynı şekilde Yunan ve Latin bölümleri bulunuyordu. Belirtildiği gibi, Octavia Kütüphanesi'nin yönetimini Augustus, gene azatlı bir köle olan şair, gramerci ve bilim meraklısı C. Melissus'a vermiştir[1398]. Bu kütüphanede de bir Romalı'nın görev aldığı anlaşılmaktadır. Bu kişi kütüphanenin ilk kütüphanecisi idi. Özgür bir ailenin çocuğu iken sonradan terk edilen Melissus köle olmuştur. Efendisi tarafından eğitildikten sonra Maecenas'ın hizmetine girmiştir. Maecenas ona özgürlüğünü vermiş ve Augustus'a önermiştir. Augustus da ona kütüphanesini kurma görevini vermiştir[1399].

Nero'dan Traianus'a kadar Roma kütüphanelerinin yöneticisi İskenderiye'li bir hatip olan Dionysios idi[1400]. Traianus zamanında Ulpius Castoras Librarios Arabicus adlı bir kişi daha bilinmektedir[1401]. Ondan başka, İmparator Hadrianus'u yetiştiren ve sonra da onun hizmetinde çalışmış olan, Roma'daki Yunan ve Latin bölümlerinin yöneticisi L. Iulius Vestimus adında bir sofist idi. Her iki kütüphanedeki *bibliothecarius*'lar ona bağlı idiler[1402]. Ayrıca bir yazıtta, imparatorun kölesi olan Onesimus adlı birinin *Vilicus Thermarus Bibliotheca Graeca* unvanı ile Caracalla Hamamı Kütüphanesi'nde çalışmış olduğu belirtilmektedir[1403].

Roma eyalet kütüphanelerinin yönetimi konusunda bilgimiz azdır. K. Dziatzko, tapınağa bağlı kütüphanelerin yönetiminin tapınağın yönetimi ile birlikte yürütüldüğünü savunmaktadır. Fakat bağımsız

olan eyalet kütüphanelerinde *a bibliotheca* unvanı ile belirlenen kölelerin yönetimi almış oldukları düşünülebilir[1404].

Roma dışında çeşitli kütüphanelerin kütüphanecileri konusunda az da olsa bazı bilgilere sahibiz. Aphrodisias Kütüphanesi'ne ilişkin bir yazıtta Eudaimon adlı birinden söz edilmektedir. Bu kişi pek çok eyaletin ve bu arada Latin ve Yunan kütüphanelerinin *procurator*'u idi[1405]. Priene'deki kütüphanede ise halkın oyları ile seçtiği biri kütüphanenin başına geçmişti. Kitapları, mektup ve kamusal dokümanları korumak amacıyla onları istinsah ettirmişti[1406].

Daha geç devirdeki kütüphane görevlilerinin durumları konusunda bazı bilgiler bulunmaktadır. İmparator Septimius Severus 202 yılında Pantheon'da bir kütüphane inşa ettirmiş ve burada bir Hristiyan olan, İskenderiye'li Clemens'in çağdaşı Iulius Africanus'u kütüphaneci olarak görevlendirmiştir. Bu kişi pagan tanrıları ile Hristiyanlık inancını uzlaştırmayı denemiş ve olasılıkla Hristiyan ve Yahudi tanrıları adına bir kütüphane açmıştır[1407]. Hristiyan kronograf ve ansiklopedist Iulius Africanus'un atanması ile bir Hristiyana bu devirde görev verildiği öğrenilmektedir. Kendisi Yahudi ve Hristiyanlar'a ılımlı davranmış, Suriye ve Roma'nın kutsal inançlarını kaynaştırmıştır. Bu kütüphane Doğu ve özellikle Hristiyan ve Yahudi dünyasının dinsel yayınlarının yer aldığı ilk kamusal kütüphane olması açısından önemlidir[1408].

F. SANSÜR

Kütüphanelere giren kitapların artışını sansür bir ölçüde olumsuz yönde etkilemiştir. Bazı imparatorlar kendileri için zararlı gördükleri kitapları kütüphaneye alma konusunda engellemeye girişmişler ve onları yasaklamışlardır[1409]. Bu konuda özellikle Roma devrinde örnekler bulunmaktadır. Gene de genel nitelikte bir sansür söz konusu olmamıştır. Ancak zaman zaman bazı yasaklamalar görülür. Örneğin Augustus, Iulius Caesar'ın gençlik eserlerini yasaklamıştır[1410]. Gene Augustus zamanında ve bu imparatorun emri ile Ovidius Roma'dan sürülmüş ve belki, onun eserleri kütüphanelere sokulmamış-

tır[1411]. Genellikle her ne kadar siyasal konulu yazılara tolerans tanınmış ise de düşmüş bir hükümdarı öven eserler yakılabiliyordu.

Kitapların yazılması, çoğaltılması bazı kurallara bağlı olduğundan eserlerin hepsi ele geçmemiştir. Tacitus'un eserlerinin tümü bu nedenle günümüze kadar gelememiştir[1412].

Din konusunda yasaklamalar ancak Roma İmparatorluğu'nun son zamanlarında görülebilir. Antikçağ kütüphanelerinde Hristiyanlık'ın ilk eserleri ve aynı şekilde ilk Hristiyan kütüphanelerinde de din dışı eserler bulunabiliyordu[1413]. Septimius Severus III. yüzyıl başlarında Hristiyanlık'la ilgili literatürü yasaklamamıştı. Ancak IV. yüzyıldan itibaren paganizm ve Hristiyanlık arasındaki dogmatik savaşlar sonucunda bazı dini ve din dışı eserler yok olmuştu[1414].

G. KÜTÜPHANE YAPILARININ İNŞA MASRAFLARI

Kütüphane yapıları çeşitli kaynaklardan sağlanan paralar ile inşa edilmişlerdir. Kaynakların verdiği bilgiler ışığında bu kütüphanelerin bağış, vakıf ya da özel kişilerin veya kurumların verdiği paralar ile inşa edilmiş olduklarını öğreniyoruz. Bazı kütüphanelerin inşasından sonra da bakım ve zenginleştirilmesi için fonlar ayrıldığı anlaşılmaktadır.

Bazı kütüphanelerin de kişilerin bıraktıkları miras ile inşa edildikleri görülmektedir. Örneğin daha önce belirtildiği gibi, M.Ö. 114-92 yılları arasında Atina'ya göç etmiş olan Antiokheia'lı tüccar Maron'un kendi memleketinde bir kütüphane kurmak için miras bıraktığı para ile Antiokheia kentinde bir kütüphane inşa edilmişti[1415]. Bir diğer örnek de Timgad'da kurulan kütüphanedir. Senatör Marcus Iulius Quintianus Flavius Rogatianus'un bıraktığı miras ile, kendi vatanı olan Timgad'da 400.000 *sestertius*'a kütüphanenin inşasının tamamlandığı anlaşılmaktadır[1416]. Sagalassos'da ise T. F (lavius) Severianus Neon, bağışları ile bir kamu kütüphanesi yaptırmıştı.

Antikçağ'da kütüphanelerin inşası için vakıf kurulduğunu da biliyoruz. Vakıfların geliri ile kütüphanelerin bakımı sağlanıyordu. Örneğin, Roma'da kamusal bir kütüphane olan Dyrrhakhion'daki kütüp-

hane, koloninin koruyucusu olan L. Flavius Titus'un oğlu Aemilianus Tellurius Gaetulicus'un kütüphanenin inşası için ayırdığı 170.000 *sestertius* için ve ayrıca kurulan vakfı kutlamak amacıyla 12 çift gladyatör gösterisi düzenlemiştir[1117]. İtalya'da Volsinii'de vakıf bir kütüphane kurmak için bağışta bulunulmuştur[1118]. Asya Valisi Genç Plinius'un doğduğu kent olan Kuzey İtalya'daki Como'da İmparator Traianus veya Domitianus zamanında kurulduğu sanılan kentte kamusal bir kütüphane bulunuyordu. Milano yazıtına ve Plinius'un verdiği bilgiye göre bu kütüphane için 1 milyon *sestertius* harcanmış ve gelecekte kütüphanenin yaşatılması ve zenginleştirilmesi için 100.000 *sestertius* verilmiştir[1119]. Böylece kütüphane kurulduktan sonra onun bakımı da düşünülmüştür. Ephesos Kütüphanesi'nde de vakıf kurulması amacıyla miras bırakılmıştı. Bu kütüphaneyi Asia *proconsul*'u Tiberius Celsus Polemaeanus için oğlu *consul* Tiberius Iulius Aquila kendi serveti ile kurmuştur. Bu para ile hem kütüphane binası inşa edilmiş hem de kitaplar sağlanmıştır. Kütüphane binasının korunması ve kitapların satın alınması için 25.000 *denarion*'un miras olarak bırakılması ile mirascılar bu yapıyı tamamlatmışlardır[1120]. Ayrıca Iulia Potentilla'nın mirası ile Celsus Kütüphanesi'nin cephesi yapılmıştır[1121]. Bunu da vakıf olarak niteleyebiliriz.

Bazen kütüphanelerin kurulması için kent halkının para topladığını biliyoruz. Roma kütüphanelerinden Philippi Kütüphanesi, Philippi halkının masrafları yani ortak paraları ile kurulmuştu[1122].

Miras, vakıf veya halktan toplanan paralar ile kurulan ve geliştirilen kütüphaneler dışında, bazı kişiler kendi servetleri ile halkın yararına kütüphaneler kurmuşlardır. Örneğin, imparatorluk tanrılarının rahibi Caius Stertinus Ksenophon kendi serveti ile Kos'daki kütüphaneyi imparatorluk tanrıları için yaptırmış ve halka ithaf etmiştir[1123].

H. KÜTÜPHANE MİMARİSİ

Kütüphane mimarisi de diğer mimari yanında kendine özgü bazı özelliklere sahiptir. Fakat bu, mimari bölgelere ve zamana göre bazı farklılıklar göstermektedir. Eski Yunan dünyasındaki ilk kütüpha-

nelerin mimarisine ilişkin bilgilerimiz azdır. Ancak Hellenistik ve Roma devrinde kurulan kütüphanelerin bir kısmının mimari özellikleri bilinmektedir. Kütüphaneler diğer yapılarda olduğu gibi, kendi devirlerinin özelliklerini taşımışlar, mimari stil ve dekorasyon açısından bazı farklı özelliklere sahip olmuşlardır. Ayrıca birbirlerine de etkide bulunmuşlardır. Bu mimari özellikleri ile kütüphanelerin çeşitli kısımlarını tek tek inceleyerek belirtmeğe çalışalım.

1. Kütüphane mimarisinde iç düzen

a. İç düzene bağlı bölümler

a1. Kütüphane salonu ve depolar

Genel olarak Eski Yunan kütüphanesinde büyük okuma salonları yoktur. Okuma salonu ile kitap depolarının aynı yerde olduğunu söyleyebiliriz. Daha önce bu konuda açıklamalar yaptığımız gibi, yapı olarak bilgi edindiğimiz ilk Eski Yunan kütüphane örneklerinden Atina'daki Lykeion'un avlusundaki Aristoteles'in kütüphanesi'nde bir *oikos* ile bir ziyafet ve bir de toplantı salonu vardır[1424]. M.Ö. III. yüzyılda kurulan İskenderiye Kütüphanesi'nde depo odaları bir *oikos*'a bağlıdır. Strabon, İskenderiye *Museion*'undan söz ederken bilginlerin gezinti yerleri ve ortaklaşa yemek yedikleri bir salon bulunduğunu anlatır. Bunların yemek ve toplantı salonu olduğu ortaya çıkmaktadır[1425]. C. Wendel'e göre, eğer İskenderiye Kütüphanesi'nde büyük bir okuma salonu bulunsa idi, Strabon'un bundan söz etmesi gerekirdi[1426]. Bu bilgiler ışığında İskenderiye *Museion*'una bağlı olan kütüphanede büyük salon bulunmuyordu. Gene İskenderiye'deki Serapeion Kütüphanesi'nde depo odalarına bitişik ve kütüphaneye bağlı olan salon, ancak toplantı salonu durumundaki *oikos* idi. Serapeion'da da okuma salonu olmadığı anlaşılmaktadır. Zaten hatip Apthonios da Serapis Tapınağı Kütüphanesi'ndeki kitapların İskenderiye Kütüphanesi'ndekilere benzeyen odalarda durduğunu söylemektedir[1427]. Buna karşılık, Bergama Kütüphanesi'nde bir okuma salonunun bulunduğu hakkında görüşler vardır. Okuma salonunun bulunduğu kabul edilse bile, burası büyük, gösterişli bir okuma

salonu değildir. C. Callmer, Bergama Kütüphanesi'nde Eski Yunan yapı tipinin geç devir özelliği bulunduğunu söyler ve İmparatorluk devrinde görülen gösterişli salon tipine burada rastlanmadığına dikkati çekerek bunun zaten Eski Yunan kütüphane mimarisinin önemli bir özelliği olduğunu belirtir. Ona göre, Eski Yunan kütüphaneleri, Eski Yunan *gymnasion* kütüphaneleri örnek alınarak yapılmıştır. Çünkü *gymnasion* kütüphanesinde de -özellikle küçük olanlarda- kütüphane için okuma salonu olacak nitelikte geniş bir oda ayrılmamıştır. Kütüphane yapılarında ilk önemli değişiklik kütüphane salonunun ortaya çıkması ile kendini gösterir. Mallos'lu Krates'in Bergama'dan gelerek Roma'yı ziyaret etmesi kamu kütüphanelerinin yapısal düzenini etkilemiştir[1][2]. Bergama Kütüphanesi'nde, kuzeydeki Athena Tapınağı'nın bulunduğu yerdeki *stoa*'ya bitişik odalar kütüphanenin kitap deposu olarak kullanılıyorlardı.

Romalılar, Eski Yunan dünyasından hem genel olarak kütüphane fikrini hem de kütüphane salonunun inşa şeklini almış ve geliştirmişlerdir. Fakat kendilerine özgü değişiklikler yaptıkları konusunda kuşku yoktur. Eski Yunanlılar'daki *oikos* ve depo odalarını birleştirerek yeni bir salon biçimi oluşturmuşlardır. Böylece artık Roma kütüphanelerinde içinde ruloların bulunduğu geniş bir okuma salonu ve ayrıca küçük depo odaları yer almaktadır. Bu odalar genellikle bir *peristyl* etrafında yerleştirilmişlerdir. Asinius Pollio'nun Palatium'da inşa etmiş olduğu Apollon Tapınağı Kütüphanesi'nde ve diğer Roma kütüphanelerinde bu konuda çeşitli örnekler görülebilir. Buna rağmen bazı küçük Roma kütüphanelerinde okuma salonu ve depo aynı yerde olabilir. Roma'ya halk kütüphanesi kavramının gelmesi ile beraber, Asinius Pollio'nun kütüphaneye ayırdığı alan büyük bir yer kaplar ve kütüphane salonu aynı zamanda bir çeşit konferans salonu olarak da kullanılır. Roma'da kütüphanenin halk için ve onu eğitmek amacıyla kurulmağa başlaması sonucunda, esas salon halk için yararlı konuşmalar yapmak üzere kullanılır ve bu hali ile Eski Yunan kütüphanelerinden ayrılır. Sütun dizilerinin arkasındaki yerler çoğu zaman, okuma yazma, konuşma ve düşünme (me-

ditasyon) odası olarak popüler birer yer olmuştur. Büyük salon ise toplantılar için kullanılmıştır. Burada okuma ve hitabet yarışmaları yapılıyordu. Roma dünyasında halk kütüphanelerinde kütüphanenin iki ayrı salondan oluşması ise, bu kütüphanelerin Yunan ve Roma bölümleri olarak ayrılmasıyla ilgili olmalıdır.

Roma'da Lucullus'un ve Cicero'nun Tusculum'daki yazlık villalarında bulunan özel kütüphanelerinin biçimi, Roma'nın özel kütüphaneleri konusunda bilgi vermektedir. Lucullus'un kütüphanesinde araştırmacılar için çalışma odaları vardı[1429]. Cicero'nun kütüphanesi ise bir okula bitişikti ve Eski Yunan tarzında idi[1430]. İmparator Augustus zamanında ve onu izleyen yıllarda kurulan halka açık kütüphaneler konusunda da bilgilere sahibiz. Asinius Pollio'nun Palatium'daki Atrium Libertatis'de kurduğu kütüphane için Bergama Kütüphanesi'nden fikir alınmıştır. Orada görülen küçük depo binaları ile çevrilmiş biraz daha geniş toplantı salonu, Palatium'da kurulan bu kütüphanede heykellerle süslü bir salon haline gelmiştir[1431]. Palatium'daki Apollon Tapınağı Kütüphanesi, tapınağın güneydoğusunda yer alan duvarlara bitişik ve birer *apsis* ile son bulan iki salondan oluşuyordu[1432]. Kütüphane yapı biçimi ve kütüphane salonları açısından Eski Yunan tarzındadır. C. Wendel'e göre burada Serapeion ve Bergama kütüphanelerinin örnekleri görülür[1433]. C. Callmer'e göre burada okuma salonu ile kitap depoları birleştirilmiştir[1434]. H. J. de Vleeschauwer'e göre de depo odaları geniş bir salonun çevresinde yer alıyordu[1435]. Octavia Porticus'u Kütüphanesi'nin izi kaybolmuştur. Ancak onun Iupiter ve Iuno tapınaklarının arkasında, bir *porticus*'a bağlı olarak, ayrı salonlar halinde bulunduğunu sanıyoruz. Barış Tapınağı Kütüphanesi, bu tapınağın ayırdığı ve *porticus*'un arkasında bulunan iki salondan oluşuyordu[1436]. Augustus Tapınağı Kütüphanesi'nde yapının sağında ve tapınağın uzunluğu boyunca devam eden iki oda vardır. Kesin olmamakla beraber, merkezi salonun okuma odası, yan kısımların ise kitap depoları olduğu sanılmaktadır[1437]. Yunan etkisinden uzak olan Ulpia Kütüphanesi ise Traianus Sütunu'nun ayırdığı iki dikdörtgen planlı kütüphane salonundan oluşmaktadır. İki katlı olduğunu sandığımız bu kütüphane

de Roma tarzına uygun olarak, gene Yunan ve Latin bölümlerinden oluşuyordu[1438]. Tibur'daki Hercules Tapınağı Kütüphanesi'nde de gene iki ayrı salon bulunuyordu[1439]. Tivoli'deki Hadrianus Villası Kütüphanesi'nin Yunan ve Roma bölümleri arasına başka yapılar girmiştir. Bu bölümler kare biçiminde salonlardan oluşmaktadır[1440]. Caracalla Hamamı Kütüphanesi'nin iki katlı yapısı gene aynı şekilde, Yunan ve Latin bölümlerinden oluşur. Burada dikdörtgen biçimindeki salonlar enlemesine yerleştirilmiştir[1441]. Nero'nun Altın Evi'ndeki kütüphanedeki ise *apsis*'li salonlar ile, iki yanda ona bağlantılı odalar bulunmaktadır[1442].

Roma eyalet kütüphanelerinde bazı küçük farklılıklar göze çarpmaktadır. Yapılan kazılar kütüphane salon ve odaları konusunda bizi aydınlatmaktadır. Side M Binası'ndaki *porticus*'lu avlunun doğusunda yer alan iki kütüphane salonu ortadaki imparator kültüne ayrılan odanın iki yan tarafında bulunmaktadır[1443]. Tıpkı Hadrianus Stoa'sı Kütüphanesi gibi, Philippi'deki kütüphane de arka duvarları tapınağa bitişik olan *porticus*'un gerisinde dört odadan oluşur. *Podium*'lu oda kütüphanenin salonu olmalıdır[1444]. Ephesos kütüphanesi, bağımsız kütüphane yapısı olarak, Timgad Kütüphanesi'ne benzemekte ve diğer kütüphane yapılarından ayrılmaktadır. Zengin cephe mimarisi ile de Antikçağ kütüphaneleri arasında özel bir yeri olan Ephesos Kütüphanesi iki katlıdır. Altta *apsis*'li salon ve üstteki galerilerin kitap depoları olduğu sanılmaktadır[1445]. Timgad Kütüphanesi'ndeki yarım daire şekilli merkezi salon, caddeye açılan *porticus*'lu avlunun gerisindedir. *Porticus*'un iki tarafındaki birer dikdörtgen şekilli oda ise okuyucuların isteklerinin karşılandığı veya kitap deposu olduğu sanılan odalardır. İkinci kattaki yerleşme planını kesin olarak bilmiyoruz[1446]. Hadrianus Villası Kütüphanesi'nde *stoa*'nın doğusundaki geçide açılan beş odadan ortada yer alan oda okuma salonu olmalıdır. İki katlı olan kütüphane sütunla çevrili olan bir avluya bağlanır. Bu kütüphanenin salonu olarak düşünülen ortadaki odanın iki yanındaki ara odalarının durumu ilginçtir. İçinde oturma bankları bulunan bu odalar bekleme odaları olabilir. Bu yandaki odalar iç içe girmiş dip odacıklardır. Onlar gardrop ve tuva-

let olarak kullanılmış olabilirler. Antikçağ'da kütüphane ile dinlenme odaları birarada kullanılmıştır[1447]. Bunlar eğer dinlenme odaları iseler Eski Yunan planına, kütüphane depoları iseler Roma planına göre yapılmış olmalıdırlar[1448]. Hadrianus Stoa'sı Kütüphanesi'nde de giriş Ephesos'da olduğu gibi, kısa taraftadır. Roma kütüphanelerinde görüldüğü gibi, merkezi avluya açılan kütüphane salonu biçimi burada da görülebilir. Roma dışındaki kütüphanelerde de Yunan ve Latin bölümlerine ayırma tarzı devam etmektedir. Aphrodisias'da Yunan ve Latin bölümlerinden oluşan bir kütüphane bulunuyordu[1449]. Nysa Kütüphanesi de ilginç bir yapı biçimine sahiptir. Yapı tarzı açısından Ephesos Kütüphanesi'ne benzetilen iki katlı bu kütüphanede, salonun doğu ve batı yan duvarlarında kalın *pilastr*'lar bulunmaktadır. Ancak zemin kattaki kubbeli odaların fonksiyonu anlaşılamamıştır[1450]. Bergama Asklepieion Kütüphanesi salonu, kapılardan biri ile yandaki *stoa*'ya açılmaktadır. *Stoa*'nın yan ve ön taraflarında yer alan kütüphanenin kuzey kısmındaki, salondan dar bir geçit ile ayrılan iki küçük oda ise kitap deposu olmalıdır[1451]. Kremna ve Sagalassos kütüphane salonları dikdörtgen şeklindedir ve uzun taraflarında dikdörtgen biçimli nişler ile bir *apsis* vardır[1452].

Böylece Yunan ve Roma kütüphaneleri nereye bağlı olurlarsa olsunlar, okuma salonu ve depolar başlangıçta aynı yerde iken zamanla birbirlerinden ayrılmışlardır. Romalılar'da kamusal kütüphanelerdeki Yunan ve Roma bölümleri de birbirinden ayrılmışlardır. Fakat genel olarak bu kütüphaneler gene de kendi aralarında bazı farklılıklar göstermişlerdir.

a2. Nişler ve apsis'ler

Üzerinde kitap rulolarının bulunduğu rafları içine alan nişler kütüphanelerin iç mimarisinde önemli bir yer tutar. Bunlar genellikle kütüphane salonunun yan duvarlarının iç kısmında küçük nişler niteliğindedir. Ancak bu nişler bazen kitap rafları konulmayacak kadar küçük olup, dekoratif amaçla yapılmış olabilir. Daha çok Roma devrinin sonuna doğru nişlerin esas fonksiyonunu kaybederek kitap rulolarını içermekten çok, süs unsuru olarak kullanılmağa başladığı

görülmektedir. Kütüphane salonlarında genellikle giriş kapısının karşısına rastlayan, dip kısmındaki büyük nişlere (*apsis*) ise kütüphaneyi koruduğuna inanılan tanrıça heykelleri yerleştirilmiştir. Eski Yunanlılar'da Athena, Romalılar'da Minerva adı ile bilinen tanrıçanın heykelleri bu nişleri süslemiştir. Bazen de bu nişlere ünlü sanat ve bilim adamlarının büstleri yerleştirilmiştir. Bizim için asıl önemli olan, kitap raflarını içeren nişlerdir.

Eski Yunan kütüphaneleri konusunda bilgilerimizin az olmasına karşılık, Roma kütüphanelerinde bu nişlere çok rastlanmaktadır. Özel kütüphanelerde bile bu kitap nişleri yer alıyordu. Örneğin Cicero, dostu Atticus'a yazdığı mektupta, onun kütüphanesinden söz ederken, "*Size ait nişin altında ve Aristoteles heykelinin yanında, koltukta bulunmanızı isterdim*" demektedir[1151]. Bu bilgi Atticus'un özel kütüphanesinde bile nişlerin bulunduğunu göstermektedir. Roma halk kütüphanelerinde de aynı şekilde nişler bulunmuştur. Palatium'daki Apollon Tapınağı Kütüphanesi'nin birbirine bitişik iki salonu *apsis* şeklinde birer nişle bitiyordu[1154]. Ulpia Kütüphanesi'nin salonunun duvarlarında içine kitap rulolarının konulabileceği biçimde on altı niş vardı[1155]. Bu nişler *podium*'un üzerinde yer aldığı için içlerinde kitap raflarının bulunduğu anlaşılmaktadır[1156]. Bugün nişlerin içlerinde mermer kalıntıları vardır. Pompeii'deki, kütüphane olduğu sanılan yapıda da salonun iki uzun tarafında dörder niş bulunmaktadır. Ancak nişlerin küçüklüğü bu yapının kütüphane olduğu konusunda kuşkuya neden olmaktadır. Bu kütüphanede salondaki *apsis* durumundaki niş de kütüphaneye uyacak kadar büyük değildir[1157]. Roma yakınlarındaki Hadrianus Villası Kütüphanesi'nin Yunan ve Latin bölümlerindeki salonda dikdörtgen şeklinde nişler görülür. Salonlardaki *apsis*'ler ise yarım daire şeklindedir[1158]. Caracalla Hamamı Kütüphanesi'ndeki salonda duvara iki sıra halinde yerleştirilmiş olan dikdörtgen nişler ile salonun sonunda bir *apsis* bulunmaktadır[1159]. Nero'nun Altın Evi'nde duvarlarda, yerden 1 m. yüksekliğinde dört köşe iki niş bulunuyordu. Salonun iç duvarlarında yer alan nişler ise heykel koymak için yapılmış olmalıdır[1160].

Roma dışındaki eyalet kütüphanelerinde de gerek içine kitap raflarının yerleştirildiği nişler, gerekse heykel konulan *apsis* şeklinde nişler bulunmaktadır. Böylece nişlerin içine kitap koyma adetinin Roma İmparatorluğu'nun çeşitli yerlerinde yaygın olduğu anlaşılmaktadır. Yalnız Philippi Kütüphanesi'nde bu nişler görülmez. Ephesos Kütüphanesi salonunun çift duvarlarından içtekinde, salona bakan yüzde, düzgün aralıklar ile, içinde kitap rulolarının yer aldığı dikdörtgen şeklinde nişler bulunmaktadır. Ayrıca dipteki *apsis*'in her iki yanında ikişer tane olmak üzere dört niş yer alıyordu. Salonu at nalı şeklinde çevreleyen nişler ikinci katta da devam ederler[1461]. Timgad Kütüphanesi'nde salonda yer alan *apsis* dikdörtgen şeklindedir. *Apsis*'in önünde iki sütun olup, içinde Minerva heykeli durmakta idi. Bu kütüphanenin salonunda altı tane yarım daire şeklinde nişten başka, düz yan duvarlarda da ayrıca birer niş daha bulunuyordu. Kütüphanenin iki yan odasında ise gene dikdörtgen şeklinde az derin nişler yer alır[1462]. Burada *apsis* dışındaki nişlerin hepsi dardır, fakat kitap rulolarını koymağa elverişlidir. Hadrianus Stoa'sı Kütüphanesi'nde arka duvarın ortasında, içinde kitap rulolarının bulunduğu sanılan büyük bir niş ile yanda da iki sıra halinde küçük nişler vardır. Ayrıca salonun karşılıklı iki yan duvarının önünde bir *podium*'un yer almış olması da buralarda nişlerin bulunmuş olduğunu düşündürmektedir[1463]. Nysa Kütüphanesi'nde salonun doğu ve batı yan duvarlarında ve kalın pilastr'ların arasında eşit aralıklı üçer niş bulunur. Bu nişlerin iki veya üç kat halinde devam ettiği sanılmaktadır. Ayrıca dış duvarlar ile kalın iç duvarlar arasında üstü kemerli koridorların salona dönük tarafında gene içlerinde kitap rulolan konulmuş olan nişler yer alır. *Apsis* ise girişin karşısındaki kuzey duvardadır ve dikdörtgen şeklinde çıkıntı yapar[1464]. Kremna Kütüphanesi'nde *apsis* uzun taraflardan birinin ortasındadır. Gene uzun taraflardaki dikdörtgen nişler ise diğer kütüphanelerdeki nişlerden geniştir. İçleri mermer blokla kaplıdır[1465]. Sagalassos'da ise salonda bulunan yarım daire şeklindeki niş mermer levharla kaplı olup, yan duvarlarda altı tane aynı şekilde niş görülür. Nişler iki katlıdır. Arka duvardaki dikdörtgen nişler 5 tanedir. Ortadaki dairesel niş *apsis*'dir[1466].

a3. Kitap rafları

Antikçağ kütüphanelerinde kitap rulolarını taşıyan raflar konusunda arkeolojik araştırmalar bilgi vermektedir. Ancak rafların ne şekilde düzenlendiklerini kesin olarak bilemiyoruz. Kitap ruloları ya doğrudan doğruya *armaria* denilen dolaplara ya da nişlerin içindeki raflara konulmuştur. Kitap rulolarının nişlerin içinde bulunan raflara konulması, Roma devrinde ve özellikle İmparator Augustus'dan sonra kullanılmağa başlanan bir yenilik olmuştur. Ancak rafların genellikle tahtadan yapılmış olmaları nedeniyle çürümeleri veya yanmaları bu konuda kesin yargılara varmamıza engeldir. Raf düzenlemeleri konusunda Neumagen'de bulunmuş fakat bugün kayıp olan bir Roma kabartması fikir vermektedir. Burada, duvarlara yerleştirilmiş üçer sıra kitap rafı ve raflardan rulo alan kişiler tasvir edilmiştir[1467] (Lev. II, Res. 3).

Kitap rulolarının dolap ve raflara konulmuş olduğu konusunda antik kaynaklarda da bilgiler bulunmaktadır[1468]. Buralarda raflar için çeşitli adlara rastlanmaktadır. Bazı yerlerde *armaria*[1469], bazılarında *locumenta*[1470], bazen *foruli*[1471], bazı yerlerde de *nidi*[1472] geçmektedir. Seneca bu rafların tavana kadar uzandığını söylemektedir[1473]. Rafların uç kısımlarının duvarların içinde sabitleştirildiğini gene aynı şekilde öğreniyoruz[1474].

Kaynaklarda ve kazılarda edinilen verilerden, kütüphanelerdeki kitap raflarının tahtadan olduğu ve tavana kadar çıktığı anlaşılmaktadır. Bu raflara, hava alacak biçimde kitap ruloları yerleştirilmiş olmalıdır. Ayrıca bu rafların dikine bölmeler halinde sıralandıkları da bilinmektedir[1475]. *Armaria*'lar (dolaplar) ya yapının bir kısmı olarak yapı ile birlikte inşa edilmiş veya ona sonradan eklenmiştir[1476]. Ruloların içinde bulunduğu dolaplar ise ruloları ışıktan korumak amacıyla kapaklı olmalıdır.

Kazılara dayanarak Antikçağ kütüphanelerindeki raf durumları üzerinde bazı görüşler ileri sürülmüştür. Belirtmiş olduğumuz gibi, A. Conze Bergama'daki kütüphanenin esas salonunun duvarlarındaki

boşlukları kitap raflarının tespit edildiği yerler olarak açıklamış ve bu açıklamayı yaparken, bulunmuş olan bir Delos yazıtına dayanmıştır. Bu yazıtta ağaçtan yapılmış olan delik takozlarına *promokhthoi* ve bunlara oturtulan tahta raflara ise *sanides* denilmekte idi. Bu bilgiye dayanak ağaç rafların ağaç takozlara oturtulduğu sanılmaktadır. R. Bohn ise, bu şekilde benzer bir uygulamanın Atina'daki Attalos Stoası'nın arkasındaki satış veya depo odalarında bulunduğunu söylemektedir. Bu odalarda da duvar boşlukları vardı, raflarda ise satılan malzeme durmuş olmalıydı. Bu durumda A. Conze'nin, Bergama Kütüphanesi'nde takozlara oturan tahta rafların bulunduğunu kabul etmesi doğru görünüyor ise de kanıtlanamamaktadır[147]. Zaten ağaçtan yapılan malzemenin günümüze kadar gelmemesi normaldir ve tahminden öteye gidemez. Bergama Kütüphanesi'nde bu rafların duvardan 50 cm. önde mi durduğu yoksa duvara bitişik mi olduğu bilinmemektedir. Aynı şekilde, rafların yerden mi başladığı, yoksa yerden 90 cm. yükseklikteki bir *podium* üzerinde mi durduğu çeşitli tartışmalara konu olmuştur. Bu rafların nişler içinde yer aldığını sanıyoruz. Kütüphane salonundaki nişlerden zemindeki büyük nişe Athena heykeli konuluyor, iki uzun taraftaki yan yana sıralanan nişlere ise rulolar yerleştiriliyordu. Nişler genellikle 1-2 m. genişliğinde ve 0,50-0,60 m. derinliğinde idiler.

Roma kütüphanelerinde de rafların durumu Eski Yunan kütüphanelerine benzer şekilde idi. Bu raflardan özel kütüphanelerde de yararlanılıyordu. Örneğin, Cicero, dostu Atticus'a yazdığı mektupta *"Hiçbir şey, syllybos'lar ile donatılmış kitapların bulunduğu, sizin kitap raflarınızdan daha çekici olamaz"* demektedir[148]. Bu açıklama kütüphanede kitap dolap ve raflarının bulunduğunu göstermektedir. Herculaneum'daki Piso'nun kütüphanesi'nde, odanın içinde çepeçevre raflar bulunuyordu. Odanın ortasında ise iki tane raf veya masa vardı. Bunlar kömürleşmiş olduğu için tahtadan yapılmış oldukları sanılmaktadır. Bugün Napoli Müzesi'nde yer alan 1756 papirüs da önceleri salonun ortasına yerleştirilen raflı bir möblenin içine ve duvara karşı yerleştirilmiş olan insan yüksekliğindeki dolapla-

ra konuluyordu[1479]. Roma'nın halk kütüphanelerinde de dolap veya nişler içinde kitap rafları bulunmaktaydı. Palatium Apollon Tapınağı Kütüphanesi'nde kitap rafları gene duvardaki nişlerde yer alıyordu[1480]. Ulpia Kütüphanesi'nde kullanılan kitap dolapları numaralanmıştı. F. Vopiscus 6 numaralı kasadan söz etmektedir[1481]. Bu kütüphanedeki dolapların (*armaria*) tahtadan yapılmış olduğu sanılmaktadır[1482]. İçlerinde mermer kalıntıları bulunan ve süslenmiş olduğu sanılan nişlerin içerisinde kitap ruloları yer alıyordu[1483]. Caracalla Hamamı Kütüphanesi'nde uzun duvar ortasında iki sıra halinde ve dikdörtgen biçimindeki nişlere, kitap rulolarını taşıyan raf veya dolaplar yerleştirilmişti[1484]. Philippi Kütüphanesi'nde, Ephesos, Timgad kütüphanelerinde olduğu gibi duvarların yararlanılan yüzeyini artırmak için, buralara galeriler konulmuş ve kitaplar âdet olduğu şekilde dolap veya nişlerin içerisine yerleştirilmiştir[1485]. Ephesos Kütüphanesi'nde niş boşluklarına, Hadrianus Stoa'sı Kütüphanesi'nde olduğu gibi, dolapların oturtulduğu ileri sürülmüştür[1486]. Bu kütüphanedeki çift duvardan içtekinin üç tarafı, düzgün aralıklı ve içine kitap rulolarının konulduğu, dikdörtgen biçiminde nişler ile donatılmıştır. Ephesos'daki çok katlı kütüphane mimarisine uygun olarak her katta nişler bulunuyor, bu nişlerin içerisinde ise tahtadan dolaplar yer alıyordu[1487]. J. W. Thompson da sütunların desteklediği galerinin kitap deposu olarak kullanıldığını, üst katta da aynı düzen içerisinde kitapların yerleştirilmiş olduğunu kabul etmektedir[1488]. Timgad Kütüphanesi'nde merkezi salonunun dip kısmında, derinliği az olan ve içinde kitapların konulduğu nişler vardı. Timgad'daki bu kütüphanenin üst galerisinin nişleri daha küçük, fakat alt katınkiler ile aynı düzende idiler. Bunların içinde de kitap dolapları ve raflar bulunuyordu[1489]. Hadrianus Stoa'sı Kütüphanesi'nde arka duvarın ortasında büyük bir niş ile iki sıra halinde küçük nişler vardı. Bu nişler de içlerinde kitap rulolarını barındırmağa uygun biçimdedirler[1490]. Nysa Kütüphanesi'ndeki salonda dış duvarlar ile kalın iç duvarlar arasında üstü kemerli koridorlar vardır. Koridorların salona dönük tarafında kitap nişleri bulunuyordu. Böylece Nysa Kütüphanesi'nde kitap

rulolarını içeren raflar, yapının içteki kalın duvarlarında yer alan nişlerde ile yapının doğu ve batı yönündeki duvarlarındadır. Bu kütüphanedeki üst üste raflar sadece bu iki tarafta bulunur, Ephesos Kütüphanesi'nde olduğu gibi çepeçevre devam etmez[1491].

Kitap raflarının bazen değerli tahtalar, bazen de fildişi, altın v.s. gibi değerli maddeler ile süslü bir şekilde yapıldıklarını sanıyoruz. Rulolar bu raflarda veya nişlerin içlerine yerleştirilmiş olan raflarda, adları dışa gelecek şekilde ve iki sıra halinde duruyordu. Ruloların kimliğini belirten etiketler rulodan sarkıyordu[1492]. Duvarlardaki nişler içinde simetrik olarak düzenlenmiş oyuklar da bulunuyordu ve rulolar birbiri üzerine gelecek şekilde, üst üste sıralar halinde bu boşluklara yerleştirilmişti[1493]. Büyük kütüphanelerde bu gözler veya dolaplar numaralı, tomarlar ise işaretlidirler.

Kütüphanenin kataloğu ile yerleşme arasında ilişki bulunduğu düşünülmüştür. H. J. de Vleeschauwer, böyle geniş kütüphanelerde *armaria* ile katalog arasında bağlantı bulunduğunu kabul etmektedir[1494]. Ulpia Kütüphanesi'nde böyle bir düzenleme olabileceğini varsayabiliriz. Burada dolapların numaralandığını biliyoruz[1495]. Böyle bir düzenleme var ise, özellikle ilerki dönemlerde, kataloglardaki düzen ile yerleşme düzeni birbirine uymuş olmalıdır. Geç devir kütüphanelerinde görülebilecek olan, konulara göre kabaca da olsa bir yerleşme düzeninin burada bulunduğunu sanıyoruz.

Hristiyanlık kilise kütüphaneleri, kilise duvarlarındaki kitap raflarından oluşuyordu. Okul kütüphanelerinde de duvara dayalı kitap kasaları vardı[1496].

a4. Podium

Antikçağ kütüphanelerinde *podium* da kütüphanede yararlı olmuştur. *Podium*'un genellikle nişlerin önünde yer alması nedeniyle, okuyucuya kitap vermek için nişlere ulaşmak isteyen kütüphanecilerin işleri kolaylaşmıştır. *Podium*'a basamakla çıkılması okuyucu ile kitaplar arasında mesafe bırakmıştır. Arkeolojik araştırmalar sonu-

cunda daha önce üzerinde durulduğu gibi, çeşitli kütüphanelerde *podium*'lara rastlanmıştır. Ancak bunların bazıları üzerinde üstteki galeri katını destekleyen sütunların izleri bulunmuştur. Bu da bize bazen *podium*'ların üzerinde sütunların bulunduğunu göstermiştir.

Bergama Kütüphanesi'nde kitap rafları *podium*'dan biraz yüksekte olup, ön kısımda 5-7 cm. kadar *podium*'un üzerinde oturmaktaydı. Böylece duvarla arada mesafe kalmış ve *podium* kitapları nemden korumak için kullanılmıştır[1497].

Roma dünyasındaki çeşitli kütüphanelerde *podium* örneklerine rastlanmıştır. Palatium'daki Apollon Tapınağı Kütüphanesi'nin güney duvarlarında bir geçit oluşturacak şekilde bir *podium*'un bulunduğu öğrenilmiştir[1498]. Ulpia Kütüphanesi'nin salonunun doğu ve batı tarafında, nişlerin her iki yanında boydan boya alçak bir *podium* bulunuyordu. Bu *podium* üç basamaklıdır ve buraya merdiven ile çıkılmaktadır[1499]. Pompeii'deki, kütüphane olduğu şüpheli olan yapıda *podium*, okuyucuların ya da onlara kitap veren görevlilerin kitap raflarına erişmesi için elverişli değildir, heykel kaidesi olmağa elverişlidir[1500]. Tivoli'deki Hadrianus Villası Kütüphanesi'nin Latin bölümünün güney salonunda (M), güney duvarında öne çıkıntılı ve süslü bir *podium* vardır[1501]. Caracalla Hamamı Kütüphanesi'nde ise üç basamaklı alçak bir *podium* bulunmaktadır[1502]. Philippi Kütüphanesi'nde okuma salonu olduğu sanılan odaların kuzeydeki ikinci odası dikdörtgen şeklinde bir *podium* ile donatılmıştır[1503]. Ephesos Kütüphanesi'nde ise *podium* üzerinde üst kattaki galeriyi taşıyan sütunlar yer alıyordu[1504]. Ayrıca duvarların alt kısmında da bir *podium* bulunmakta ve odayı çepeçevre sarmaktadır. Bu *podium*'un okuyucu ile kitaplar arasında mesafe bırakmak için konulmuş olduğu ve kitap isteklerinin kütüphaneciler tarafından bu *podium*'a çıkılmak suretiyle sağlandığı sanılmaktadır. Ancak C. Callmer'e göre bu *podium* estetik amaçla yapılmıştır[1505]. Side'deki M Binası'nda yer alan kütüphanede nişlerin önünde bir *podium* bulunur. Bu *podium*'un üzerinde gene iki katlı sütunlar duruyordu[1506]. Timgad'daki kütüphanenin okuma salonunun içindeki orta nişin her iki tarafında, al-

çak bir *podium* duvarların önünde çepeçevre dolanmaktadır. Nişlerin aralarına rastlayan yerlerde, *podium* üzerinde gene galeriyi destekleyen sütunlar duruyordu[1507]. Hadrianus Stoa'sı Kütüphanesi'nde iki yanda ve girişin karşısına rastlayan uzun taraf duvarlarındaki *podium* iki katın basamakları için *stylobat* olarak kullanılmıştır. Salonun karşılıklı iki yan duvarı önünde *podium* devamı ettiğinden, burada nişler olduğu düşünülmüş, bunların da kitaplara ulaşmak için yararlı oldukları sanılmıştır. Bu kütüphanenin niş ve *podium*'ları Ephesos Kütüphanesi'ne benzemektedir[1508]. Bergama Asklepieion Kütüphanesi'nin salonunda, Ephesos'da ve Bergama Akropol'ündeki kütüphanede olduğu gibi, taştan *podium* yoktur. Ancak salonun yer döşemesi ile nişler arasındaki uzaklık çok olduğundan, burada tahtadan bir *podium* veya kaide bulunmuş olmalıdır[1509].

a5. Kütüphanelerin heykel ve büstlerle süslenmesi

Kütüphaneler de Antikçağ'ın diğer yapıları gibi süslenmişlerdi. Eski Yunanlılar ve Romalılar her çeşit kütüphane salonun iç kısımına, tanrının koruyucu niteliği göz önüne alınarak ya tanrı ve tanrıçalarını -özellikle Tanrıça Athena (Romalılar'da Minerva)- ya da bilgin ve sanatçıların, Musa'ların büst ve heykellerini koymuşlardır. Bazılarında ise imparatorların heykellerine, büstlerine, madalyonlarına ya da resimlerine rastlanmaktadır. Bazı kütüphanelerde bunların hepsi birarada bulunuyordu. Ayrıca dolap kapaklarında *epigramma*'lar yer alabiliyordu. Bütün bunlar duyulan saygı nedeniyle, ölmüş olan, bazen de yaşayan kimseler ile ilgili tasvirlerdir. Bu şekilde kitap ile yazar arasında ilişki kurulmuş oluyordu. Kütüphaneleri büst ve heykellerle süsleme âdeti Eski Yunanlılar'dan Romalılar'a geçmiştir[1510]. Plinius bunlardan *"immortales animae in locis iisdem loquuntur"* şeklinde söz etmektedir[1511]. Bu heykellerin gözleri için altın, döşeme için de yeşilimsi mermer kullanılıyordu[1512]. Roma'da hayatta iken büstü kütüphaneye konan yazarların başında Varro ve Cicero gelmektedir[1513]. Özellikle Roma kamusal kütüphanelerinin dikdörtgen veya yarım daire şeklindeki okuma salonlarında ve çoğunlukla giriş kapısının karşısına rastlayan arka duvardaki nişte yer alan Minerva

heykeli Iuvenalis'in de belirttiği şekliyle[1514], bir kütüphanenin hareketsiz kısmını oluşturuyordu.

Arkeolojik araştırmalar sonucunda Antikçağ kütüphanelerinde ya yerli yerinde veya çevreye dağılmış durumda heykel ve büstler ya da onların kalıntıları bulunmuştur. Kütüphaneleri anlatırken bunlardan söz etmiştik. Bergama Kütüphanesi'nde Athena heykelinin bulunduğu anlaşılmıştır. Ancak Eski Yunan kütüphanelerinde çok sayıda heykel bulunamadığı için özellikle Roma kütüphaneleri üzerinde durmamız gerekmektedir.

Roma'nın özel kütüphanelerinde de heykeller bulunuyordu. Plinius, Varro'nun ünlü kişilerin büstlerini kütüphanelere yerleştirerek onların gözden kaybolmalarını önlediğini ve böylece kütüphaneyi de süslemiş olduğunu belirtmektedir[1515]. Kaynaklar da bu konuda bizi aydınlatmaktadır. Örneğin daha önce belirtildiği gibi, Cicero, dostu Atticus'a yazdığı mektupta *"Size ait nişin altında ve Aristoteles heykelinin yanında, koltukta bulunmayı isterdim"* demekte, Atticus'un kütüphanesi'nde bilgin heykellerinin bulunduğunu söylemektedir[1516]. Gerçekten Roma'nın kamusal kütüphanelerinde heykellere çok rastlamaktayız. Asinius Pollio'nun Atrium Libertatis'de kurduğu kütüphanede, diğer kütüphanelerde olduğu gibi, Varro'nun heykelleri bulunuyordu[1517]. Aynı şekilde Palatium'daki Apollon Tapınağı Kütüphanesi'nde de heykeller vardı[1518]. Sonradan Tiberius Kütüphanesi adını alan Augustus Tapınağı Kütüphanesi'nde bronzdan Temenos Apollon heykeli yer alıyordu[1519]. Plinius, Augustus Tapınağı Kütüphanesi'nde bronzdan Apollon heykelinin bulunduğunu anlatmaktadır[1520]. Ulpia Kütüphanesi'nde imparator heykellerine rastlanmıştır. Özellikle İmparator Numerianus'un heykelinin buraya konulmuş olduğu bilinmektedir[1521]. Bu kütüphanede yazarların heykelleri de bulunuyordu. Sidonis Apollinaris'in heykeli bunlar arasındadır[1522]. Hadrianus Villası Kütüphanesi'nde Yunan ve Latin yazarlarının heykellerine rastlanmıştır[1523]. Caracalla Hamamı Kütüphanesi'nde salonun uzun duvarının ortasındaki, içinde heykel kaidesi bulunan *apsis*'e dayanarak[1524], bu kütüphanenin *apsis*'inde bir heyke-

lin bulunduğunu kabul edebiliriz. Nero'nun Altın Evi'ndeki kütüphanede duvarlarda heykel koymağa yarayan nişler vardı. Ayrıca ana girişin karşısına rastlayan *apsis*'de de büyük bir heykel bulunduğunu düşünebiliriz[525].

Roma'nın eyalet kütüphanelerinde de aynı âdetlere rastlanmaktadır. Ephesos Kütüphanesi'ndeki salonun batı duvarında, *apsis*'in içinde bir Athena heykeli durmuş olmalıdır. Kütüphanede ayrıca *sokel* kısımları ortaya çıkmış olan alegorik heykeller, ilim, akıl ve erdem'i simgeliyordu[526]. Timgad Kütüphanesi'nin esas salonunun *apsis*'inde gene Minerva heykeli bulunduğu sanılmaktadır[527]. Atina'da bir yüksek okul kütüphanesi olan Hadrianus Stoa'sı Kütüphanesi'nde Homeros heykelinin iki yanında *Ilias* ve *Odysseia*'yı temsil eden resimler bulunmaktadır. *Apsis* kısmında ise Athena heykeli duruyordu[528]. Salonda Homeros, Sophokles ve diğer Eski Yunan aydınlarının heykelleri bulunmuş olmalıdır. Bir Eski Yunan kütüphanesi'nde Homeros'un heykel ve büstüne sık sık rastlanıdığı için, esas salona Homereion adı da verilmekteydi[529]. Prusa'daki Dion'un kütüphanesi'nde imparator heykeli ile karşılaşıyoruz. Plinius'un söylediğine göre, burada İmparator Traianus'un heykeli bulunuyordu[530]. Nysa Kütüphanesi'nde de giriş kısmında yer alan kuzey duvarındaki dikdörtgen şeklinde çıkıntılı nişte kolosal bir heykelin bulunduğu sanılmaktadır[531]. Bergama Asklepieion'u Kütüphanesi'nde *apsis*'in önünde mermerden bir kaide yer alır. Burası, imparatoru tanrılaştırmak amacıyla kült yeri haline getirilmiştir. Bu durumda burada bir imparator heykeli duruyor olmalıdır[532]. Kremna'daki kütüphanenin salonunda, nişlerin aralarındaki duvarların önünde, kaideler üzerinde Athena, Apollon, Hygieia, Aphrodite ve Leto heykelleri vardır[533].

Roma kütüphanelerinde yazarların heykellerinin konulmadığı hallerde, içinde eserlerinin bulunmuş olduğu dolapların üzerine yazarların resimleri, madalyon içine yerleştirilmiş bir biçimde konulurdu. Daha sonra Sevilla'lı Isidorus'un kütüphanesi'nde bile bu çeşit madalyon bulunduğu söylenmektedir. Ayrıca, 1883'de Roma'da özel bir kütüphanenin kalıntıları arasında bu çeşit dairesel madalyon

baskıları ve bunlara ait bir de çerçeveye rastlanmıştır. Bunun üzerine Apollonius Thyaneus (Tyana'lı Apollonios) şeklinde bir de isim okunmuştur[1534].

Hristiyan kütüphaneleri de büstler ve ayrıca raf ve dolaplar üzerine konulan madalyonlar ile süslenmişti. Hippolytos'un büstü de bunlar arasında idi[1535].

a6. Kütüphanelerdeki kaplama ve diğer süslemeler

Kütüphane mimarisi bazı süslemeler ile tamamlanmıştı. Vitruvius kütüphanelerin zemininin yeşilimsi bir mermer ile kaplandığını, bunun okuyucuların gözüne hoş göründüğünü söylemektedir1536. Roma İmparatorluk döneminde kütüphanelerin parlak mermerler ile kaplandığını öğreniyoruz. Bu konuda bazı örnekler edinilmiştir. Daha önce açıklandığı gibi, Bergama Asklepieion Kütüphanesi'nin salonunun tabanı zengin renkli mermerler ile süslü idi. Duvar ve nişlerin içi ise mermer kaplıydı[1537]. Ephesos Kütüphanesi'nde gene salonun iç duvarlarına, tabanı gibi mermer döşenmişti[1538]. Timgad'daki kütüphanenin tuğla duvarları beyaz ve yeşil mermer plakalarla, zemin ise mavi kalker taşlar ile kaplı idi[1539]. Hadrianus Villası Kütüphanesi'nde de geometrik desenli bazı süslemeler yapının tabanında bulunuyordu[1540]. Kremna Kütüphanesi'nin tabanına mozaik, nişlerin içine mermer kaplama döşenmişti. Ayrıca nişlerin zemini kaba bloklarla kaplı idi[1541]. Sagalassos'daki Neon Kütüphanesi'nin zemininde de bitkisel motifli mozaikler bulunmuştur. Cephe mimarisi süslemeleri için Ephesos Kütüphanesi'ni örnek verebiliriz.

a7. Aydınlanma

Antikçağ kütüphaneleri çağın diğer yapıları gibi, pencereler ile aydınlanıyordu. Bu pencereler genellikle nişlerin ve *apsis*'in üzerinde bulunuyordu. Bazı kütüphanelerde ise çatının üzerindeki merkezi bir açıklık aydınlanmayı sağlıyordu. Arkeolojik araştırmalar sonucu ortaya çıkan kütüphanelerde bu uygulamaya rastlanmıştır. Üzerinde durulduğu gibi, Bergama Kütüphanesi'ndeki pencereler, salonun

doğu ve batı yan duvarlannda ve üst kısma yakın bir yerde idi. Diğer odaların ikisi kuzey duvannın üst kısmından, batıdaki oda ise batı duvanndaki pencereden ışık alıyordu. B. Götze'ye göre, ayrıca gezinti holü olarak kullanılan kuzey *stoa*'nın çatısı üzerinde, giriş kısmındaki duvarda pencereler vardı[1542]. Tivoli'deki Hadrianus Villası Kütüphanesi'nin Yunan bölümünün güney salonu (D), güney duvarı üzerindeki nişin üst kısmında yer alan pencereler ile aydınlanmakta idi. Aynı kütüphanenin Latin bölümünün güney salonu (M) *apsis* üzerinde bulunan ve salonu aydınlatan pencerelere sahipti[1543]. Bergama Asklepieion Kütüphanesi'nin salonuna nişlerin üzerindeki pencerelerden ışık geliyordu. Bu pencereler aydınlanmaya yeterli idi[1544]. Ephesos Kütüphanesi'nde üst katta *aedicula*'lar oluşturan sütun çiftlerinin arasında pencereler vardı[1545]. Ancak zemin kattaki boşluklar yetersiz olduğundan, ışık sağlamak amacıyla üst kat pencereleri yapılmış ve demir parmaklıklar ile çevrilmiştir[1546]. Buna karşılık, Niemann'ın yaptığı rekonstrüksiyona göre kütüphane, çatıdaki merkezi bir açıklıktan aydınlanıyordu. R. Cagnat ise yapının çatıdan aydınladığını kabul etmekle beraber, cephedeki *aedicula*'ların da bu iş için kullanıldığını ileri sürmektedir[1547]. Heberdey'a göre yapının damı düzdür ve *aedicula*'larda pencere olup olmadığı belli değildir. Aydınlanma çatıdan olamaz, ancak kapı ve pencereler aracılığı ile sağlanabilir[1548]. Nysa Kütüphanesi'nde gene pencereler bulunmaktadır. Kuzey duvarlarındaki bu pencereler, birinci katın döşeme seviyesinin alt yansında kalırlar. Ephesos Kütüphanesi'ndekilere benzeyen bu pencereler iki tanedir[1549].

a8. Nemden koruma

Kütüphanelerde bulunan kitapların nemden korunması için çeşitli çarelere başvurulmuştur. Vitruvius, kütüphanelerin doğuya doğru yönlendirilmelerinin yapının içinde bulunan kitapları çürümekten kurtardığını belirtmektedir. Ona göre, kütüphaneler doğuya yönelmekle, güney ve batıdan esen nemli rüzgârlardan korunacak, ayrıca nemli rüzgârların neden olduğu kitap kurdundan zarar görmeyecektir. Aksi halde nemli hava onların içlerine işleyerek papirüs rulolarını çürütecek ve rulolar ufalanacaktır[1550].

Ancak kütüphanelerde kitapları nemden korumak için başka çarelere de başvurulmuştur. Bazı kütüphane yapılarında, açıklandığı gibi, çift duvar yapılmış, içteki duvar ile dıştaki duvar arasında dar bir geçit oluşturulmuştur. Böylece geceleyin küflenmeğe hazır olan papirüs ve parşömenler bu koridordaki hava akımı ile sabahları havalandırılarak küflenmeleri önlenmiştir. Bergama Kütüphanesi'nde, ayrıca Ephesos ve Nysa kütüphanelerinde bu çeşit örneklere rastlanmıştır. Bu koridorlara bazı kütüphanelerde *apsis*'in altında devam ediyordu. Bergama Kütüphanesi'nde *podium*'un kitapları nemden korumak amacıyla yapıldığı ileri sürülmüştür[1551].

a9. Kütüphanelerde üst katlar ve merdivenler

Antikçağ kütüphanelerinde merdiven izleri ve *podium*'lar üzerindeki sütun izlerine dayanarak bir üst katın bulunduğunu anlıyoruz. Ancak tahtadan olduğu sanılan merdivenler günümüze kadar gelememiştir. Örneğin Palatium Apollon Tapınağı Kütüphanesi'nde nişlerin önünden merdivenle yukarıya, üst kata çıkıldığı anlaşılmaktadır[1552]. Ulpia Kütüphanesi'nde de salonun arkasında iki merdiven bulunuyordu. Bunlardan biri üst kat galerisine, diğeri ise çatıya çıkıyordu[1553]. Caracalla Hamamı Kütüphanesi'nde ortadaki büyük nişin arkasındaki merdivenli kısım ile üst kattaki galeriye çıkılmaktadır[1554]. Ephesos Kütüphanesi'nde merdiven izi bulunmamasına rağmen, eskiden tahtadan bir merdivenin var olduğu sanılmaktadır[1555].

Böylece buluntuların ışığında Antikçağ kütüphanelerinin hiç değilse bazılarında, birden çok katın bulunduğunu söyleyebiliriz. Bu üst katlar kitap depoları olarak kullanılmış olabilir. Ancak nie iş için kullanıldıklarını kesin olarak bilemiyoruz.

b. Çatı

Kütüphane yapılarının bugün ayakta olmayışları nedeniyle çatılarına ilişkin bilgimiz yoktur. Ancak Bergama Kütüphanesi'nde çatının tahtadan olduğu sanılmaktadır. Bergama Asklepieion Kütüphanesi'nin çatısı ise düz ve ahşaplı, kasetlerle süslenmişti[1556].

2. Kütüphane mimarisinde dış özellikler

a. Kütüphanelerin porticus'lar ile bağlantısı

Eski Yunan ve Roma kütüphaneleri ister ayrı yapılar halinde, ister bir yapının parçası olsun *porticus*'lara ve sütunlu galerilere bağlanmışlardır. Eski Yunanlılar'dan Romalılar'a geçen bu tarz, gerek kaynaklar gerekse arkeolojik araştırmalar sayesinde bilinmektedir. Daha önceki bölümlerde belirtildiği gibi, B. Götze, M.Ö. V. yüzyılda kurulan Aristoteles'in Lykeion'undaki kütüphanenin, sütunlu hollerin yanında ve belki de *peristyl*'li bir yapının içinde yer almış olabileceğini belirtmektedir[1557]. İskenderiye'deki Serapeion Kütüphanesi ise *porticus*'lu büyük bir tapınağın hemen yakınındaki bir yerde idi ve bağımsız bir yapı halinde değil, sütunlu bir kısma bağlı bulunuyordu[1558].

Roma kütüphanelerinde de aynı tarz mimari devam etmektedir. Roma'nın özel kütüphanelerinin biri olan, Lucullus'un Tusculum'daki yazlık evindeki kütüphanesi sütunlu avlular ile çevrilmişti. Bilginler bu sütunlu avluda gezinerek dinleniyorlardı[1559]. Herculaneum'da bulunan ve felsefe eserlerini içine alan kütüphane de sütunlu bir koridora açılıyordu[1560]. Kütüphane odası *peristyl*'in etrafında yer alıyordu.

Roma halk kütüphanelerinde de bu usul sürmektedir. A. Pollio'nun Atrium Libertatis'de kurduğu, Yunan ve Latin bölümlerinden oluşan kütüphanenin de *porticus*'lu olması gerekir. Çünkü kütüphanenin yakınında bir *porticus* yapıldığını biliyoruz[1561]. A. Conze, Roma'nın bu âdeti Bergama Kütüphanesi'nden aldığı fikir ile uygulama alanına koyduğunu söylemektedir. Roma dünyasının bu tarzı benimsediğini göstermek için de A. Pollio'nun Atrium Libertatis'de kurduğu kütüphaneyi örnek vermektedir[1562]. Burası da gene *peristyl* etrafına yerleştirilmiş odalar serisinden oluşuyordu. Palatium'daki Apollon Tapınağı Kütüphanesi de aynı şekilde *porticus*'a bağlanmıştı[1563]. Tapınağın yakınındaki kütüphane *porticus*'da yer alıyordu. Octavia Kütüphanesi için de aynı şeyi söyleyebiliriz[1564]. Buradaki *porticus*'dan Ovidius da söz etmektedir[1565]. Barış Tapınağı Kütüphanesi'nde depo

odaları gene *porticus*'un arkasında yer alıyordu[1566]. Kütüphanenin dikdörtgen salonu da bir *porticus* ile çevrilmişti[1567]. Pompeii'de kütüphane olduğu üzerinde durulan yapının dikdörtgen salonu da forum'un *porticus*'una açılıyordu[1568]. Aynı şekilde Tivoli'deki Hadrianus Villası Kütüphanesi de *porticus*'a bağlanmıştır[1569]. Caracalla Hamamı Kütüphanesi'ne ise gene bir *porticus* eklenmişti[1570].

Eyaletlerdeki kütüphanelerde de aynı tarz sürdürülmüştür. Side M Binası'nda dört tarafı *porticus*'lu avlu bulunmaktadır. Avlunun doğusunda yer alan ve avluya kolonadlar ya da kapılar ile bağlanan kütüphane *porticus* ile de bağlantılıydı[1571]. Philippi'deki, dört odadan oluşan kütüphaneye ait odalar *porticus*'un arkasında bulunuyordu. Kütüphanenin genç tapınak ve *porticus*'a bağlandığını görüyoruz[1572]. Timgad Kütüphanesi'nin merkezi salonunun önünde caddeye açılan bir avlu ile, çevresinde bir *porticus* bulunuyordu. Yanlardaki iki odaya ise *porticus*'dan geçiliyordu[1573]. Aphrodisias Kütüphanesi de, bulunan bir yazıta göre *porticus*'a bağlı idi[1574]. Prusa'daki kütüphane gene sütun dizisi ile çevrili bir avluda yer alıyordu[1575]. Hangi amaçla yapılırsa yapılsın ve ne tür bir kütüphane olursa olsun Roma eyalet kütüphanelerinin de, Roma'daki İmparatorluk devri kütüphaneleri gibi, *porticus*'lara bağlı olarak yapılmış oldukları görülmektedir. Ancak Ephesos Kütüphanesi bu kuralın dışına çıkmaktadır. Ephesos Kütüphanesi bağımsız, ayrı bir kütüphane yapısı olarak dikkati çeker. Herhangi bir *porticus*'a bağlı değildir. *Porticus* tamamen kaybolmuş ve onun yerine süslü cepheye önem verilmiştir.

3. Kütüphanelerin yönü

Arkeolojik araştırmalar sonucunda Antikçağ kütüphanelerinin çeşitli yönlere baktığı anlaşılmıştır. Fakat gün ışığından yararlanmak için genellikle cepheleri doğuya yöneltilmiştir. Vitruvius, kütüphanelerin amaçlarına uygun olarak sabah ışığına gerek duyduğundan, doğuya bakmalarının doğru olacağını söylemektedir[1576]. Ona göre kütüphanelerin doğudan aydınlanması doğal bir uygunluk olacaktır[1577]. Vit-

ruvius'un açıklamasına göre doğuya yönelen kütüphaneler güney ve batı rüzgârlarından korunacak, içindeki rulolar çürümeyecektir. Doğuya yönelen kütüphanelerde rulolar bu nemli rüzgârların etkisinden uzak olacaklar ve bozulup dağılmayacaktır. Ancak ortaya çıkarılan çeşitli kütüphanelerde bu uygulama görülmez. Değişik yönlere bakacak şekilde inşa edilmiş yapılarla karşılaşıyoruz. Augustus Tapınağı Kütüphanesi ve Ephesos Kütüphanesi'nin cepheleri sabah ışığına doğru, kuzeydoğuya yönelmişti[1576]. Buna karşılık, Timgad Kütüphanesi bu kuralın aksine olarak batı yönüne çevrilmişti[1577]. Doğuya bakan kütüphaneler yanında, bazılarının da bulundukları bölgelerin iklim özelliklerine göre de yönlendirildiklerini biliyoruz. Ancak bağlı oldukları yapıya göre kütüphanelere yön verilebildiğini de söyleyebiliriz. Palatium Apollon Tapınağı ve Philippi kütüphaneleri kuzeybatıya, Bergama ve Nysa kütüphaneleri ise güneye bakıyorlardı.

4. İçlerinde mezar bulunan *heroon* şeklindeki kütüphaneler

Özellikle Roma kütüphanelerinde bazı mezar odalarına ve onların içerisinde de mezarlara rastlanmıştır. Bu mezarlar ya kütüphanenin kurucusunun veya onun yakınlarının mezarlarıdır. Bu şekilde gömülen kişi ölümsüzleştirilmek istenmiştir. Bazen de imparatorları tanrılaştırmak amacıyla onların mezarı kütüphaneye yerleştirilmiştir. Bu mezarlar kutsal sayılmışlardır. Söylendiği gibi, bazı Roma kütüphanelerinde bunun örneklerine rastlanmıştır.

Ulpia Kütüphanesi'nde, imparatorun ölümünden sonra tanrılaştırma geleneğine uyularak ve mezarı kutsal sayılarak, İmparator Traianus'un mezarının, Yunan ve Roma kütüphaneleri arasındaki ünlü Traianus Sütunu'nun altına yerleştirildiğini görüyoruz1580. Side M Binası'ndaki *porticus*'lu avlunun doğusunda yer alan üç salondan ortadaki kült yeri, yanlardaki iki salon ise kütüphanenin kısımlarıdır. Ancak burada, imparatorun kült yerinde onun mezarı bulunmamaktadır1581. Ephesos Kütüphanesi'nde *apsis*'in altında mezar odası bulunuyor bir dehliz aracılığı ile buraya girilebiliyordu. Mezar odasının doğu duvarında ise ufak bir pencere yer alıyordu1582. Mezar,

kütüphaneyi yaptıran kişinin babasına aitti. Tiberius Iulius Aquila yapıyı babası *consul* Tiberius Iulius Polemaeanus için yaptırmış ve babasının mezarını da kütüphanenin *apsis*'i altına yerleştirmiş, böylece onu onurlandırmıştır. Prusa'da ise kütüphaneyi inşa ettiren Dion, hanımı ve oğlu için kütüphanenin altına mezar yaptırmıştır1583. Böylece Ephesos ve Prusa kütüphaneleri, içinde lahit bulunan yapıları ile, bir *heroon* durumundadır.

Böylece imparatorların kurdurduğu kamusal kütüphanelerde imparator mezarları kişilerin kurdurduğu kütüphanelerde ise yakınlarının mezarlarına rastlanmaktadır.

SONSÖZ

Antikçağ Yunan ve Roma kütüphanelerinin incelenmesi, hem kütüphanecilik hem de kültür ve bilim tarihi açısından yarar sağlayıcıdır. Bu sayede bugünkü kütüphanecilik teknik ve yöntemlerinin ilk adımlarının Antikçağ'da atıldığını anlıyoruz. Ayrıca bilim ve sanatın bugünkü düzeyc erişmesinde, insan düşüncesinin ürünlerinin üretilmesi, yayılması ve bunların gelecek kuşaklara aktarılmasında kütüphanelerin oynadığı rol daha belirgin bir biçimde ortaya çıkmaktadır. Uygarlığın gelişmesi ile paralel bir gelişme gösteren kütüphanelerin, bulundukları toplumun koşullarına göre türlerini biçimledirdiklerini ve kaderlerini belirlediklerini de anlamaktayız.

Antikçağ Yunan ve Roma kütüphanelerinin öncüleri Mezopotamya (Sümer, Babil, Fenike, Assur) ve Mısır kütüphaneleridir. Bu kütüphanelerin ortaya çıkmaları, kuruldukları kentlerin Dicle, Fırat ve Nil gibi verimli nehirlerin yakınında yer alması, bu bölgedeki kentler arasında ticaret ve toplumlar arası kitle iletişiminin oluşması ve karşılıklı kültür etkileşmesinin sonucudur. Devrin yazı malzemesi olan papirüsun da Mısır'da yetişmesi bu etkenlerden biridir. Bu dönemde tapınakların dinsel hayatın merkezi olduğu gibi sosyal ve ekonomik yaşamın da merkezi olması, dinsel eserler yanında ticari ve ekonomik konulu belgeler içeren krallık arşivleri ve benzer nitelikteki kütüphanelerin bu tapınaklarda kurulmasına neden olmuştur. Tanrının korumasına verilerek kutsal nitelik kazandırılan bu belgeler rahiplerin denetiminde daha iyi bir biçimde korunmuştur. Mısır ve Mezopotamya kütüphanelerinde korunan bilimsel eserler henüz ampirik yani deneyle edinilmiş bilgileri içermektedir. M.Ö. III. bindeki bu bilim dalları matematik, astronomi, tıp, tarih, mitoloji gibi kurulma aşamasındaki bilimleri ifade eder. Bu bilim, pratik ihtiyaçlara cevap veren, henüz değişkenlik ve genellik kavramları taşımayan, teorik olmayan bir bilimdir. Kil tabletler halindeki kitapların yazarları olan kâtiplerin adları ve eserlerin isimleri ile sayfa numaraları, tanı-

tıcı etiketleri vardır ve yığınlar halinde masalar üzerine veya küplerin içerisine konulmuş olarak depo durumundaki oda ve koridorlarda saklanmışlardır. Genellikle anonim olan bu kitapların bibliyografik tanımları yapılmış, okuyucunun onları bulması sağlanmıştır. Kitapların korunması için girişilen bu ilk çalışmalara M.Ö. II. ve I. binde Anadolu'da da rastlanmaktadır.

İlk arşiv ve kütüphane örneklerine sahip olan Eski Önasya uygarlıklarının, kültür yönünden daha sonra Batı'yı etkilemesi kütüphanecilik tarihi açısından da önemli sonuçlar doğurmuştur. M.Ö. III. binde Anadolu'dan Yunanistan'a yapılan göçler, daha sonra Fenikeliler'in Akdeniz çevresinde ticaret ve kolonizasyon hareketi ile yayılmaları, Eski Yunanlılar'a üstün kent kültürünü getirmiştir. M.Ö. VI-II. yüzyılda Eski Yunanlılar'ın gene ticari ilişkiler ile Fenike yazısını almaları, aynı zamanda Yunanistan'da krallığın kalkarak kent devletlerinin kurulması yani Eski Yunanlılar'ın kültürel ve siyasal tarihindeki önemli değişiklikler bu ülkede kültürel gelişmelere neden olmuştur. M.Ö. 750-550 tarihleri arasında Ege, Akdeniz ve Karadeniz kıyılarında gerçekleştirilen kolonizasyon hareketi ile Eski Yunan kültürü yaygınlaşarak, Antikçağ dünyasının kültürü haline gelmiştir. Bu koloniler önemli siyasal, bilimsel ve kültürel merkezler olmuş, M.Ö. VI. yüzyılda üstün Ionia kültürü giderek Yunanistan'a etki etmeye başlayıp, Avrupa kültürünün sonraki yüzyıllarda temelini oluşturmuştur. Yüzyıllar boyunca Yunan eğitimini etkileyen ve üzerinde çok sayıda araştırma yapılan Homeros'un destanları da Ionia'da doğmuştur. İlk kez Homeros ve Hesiodos'un eserlerinde yazarı kendi kişiliği ile isim olarak tanıyoruz. Aynı şekilde, M.Ö. VI. yüzyılda görülen sosyal, siyasal ve ekonomik gelişmelere bağlı olarak, aristokratik devlet yerine demokratik, adalet ilkesine bağlı hukuk devleti kurulmuş ve kültür, aristokratlar dışında yayılmağa başlamıştır. Edebiyat ve sanatta önemli kişiler yetişmiş, Doğu'nun ampirik ve faydacı çalışmalarına karşılık, evreni anlama ihtiyacı, Ion düşüncesinin temeli olmuştur. Yaşadıkları döneme kadar toplanmış olan bilgilerden yararlanan, ancak bunları sistemleştirerek bilime yeni bir

boyut kazandıran Eski Yunanlılar, soyut düşünce ve felsefe ile uğraşmışlardır. Thales ve Pythagoras gibi kişiler ile bilim alanında rasyonalist ve materyalist görüşler ortaya çıkmıştır. Ionia filozofları sayesinde bilime ilk kez bağımsız düşünce, eleştiri ve ispat kavramları girmiştir. Eskidoğu'da olduğu gibi bilim artık dine bağlı değildir. Dinde kolektif düşünce hâkim olduğu halde, ilk Eski Yunan filozofları ile özgür yani kişisel düşünce egemen olmağa başladığından, araştırma doğmuş, gerçek anlamda bilimin temelleri atılmıştır.

M.Ö. VI. yüzyılda bu sosyal, siyasal ve kültürel zemin içerisinde en Eski Yunan kütüphaneleri olduğunu sandığımız tyran kütüphaneleri ile karşılaşıyoruz. Tyran'lar rejimlerini kültür, sanat ve bilim ile besleyerek sağlamlaştırmak istemişler, bu amaçla da kültür faaliyetlerini desteklemişlerdir. Saraylar bilim ve sanatın korunup geliştirildiği merkezler olmuş, yazarlar buralara davet edilmiş, şiir yarışmaları düzenlenmiştir. Atina'da artan refah ve kültür faaliyetlerinin gelişip yaygınlaşması kitaba ilgiyi artırmıştır. Tyran'ların güttükleri bu politikaya bağlı olarak kurulduğunu sandığımız Polykrates ve Peisistratos'unki gibi tyranların kütüphaneleri, onların amaçları doğrultusunda herşeyin kültür ve siyaset alanında kütüphanelerin oynadığı rolü göstermesi açısından önem taşır.

M.Ö. V. yüzyıl ile birlikte doğa araştırmaları yerine insanın araştırılması önem kazanmıştır. İnsan her şeyin ölçüsü olarak alınmış ve her yönü ile gözlemlere dayanarak incelenmiştir. Bu sofistik felsefe anlayışı manevi alanda gelişmelere yol açarak bireycilik gelişmiştir. Herakleitos ve Empedokles gibi doğa filozofları var ise de, daha çok Sokrates gibi insan sorunu ile uğraşanlar çoğunluktadır. M.Ö. V. yüzyıldaki Atina'nın tartışmaya açık demokratik rejimi sayesinde pek çok bilgin ve düşünür bu kente göç etmiştir. Hayatlarını gezgin-eğitimci olarak kazanan ve insanlar ile ilgilenen bu kişiler sofistlerdir. Mantıklı düşünme ve güzel söz söylemeğe önem veren sofistler, gerçeği aramaktan çok, tartışmada üstünlük kazanmağa önem vermişlerdir. Onların sayesinde yeni fikir akımları doğmuş, bu akımlar kurulacak olan felsefe okullarına zemin hazırlamıştır. Protagoras, Gor-

gias, Prodikos gibi bazı temsilcilerini tanıdığımız bu sofistler sayesinde halk eğitimi gelişmiştir. M.Ö. V. yüzyıl Yunan-Pers Savaşları'nın sürdürüldüğü bir devir olmasına karşılık, bu dönemde her yönden büyük eserlerin ortaya çıktığı da görülmektedir. Özellikle Perikles (M.Ö. 446-431) devrinde Atina'daki refah, aristokratların boş zamanlarını entelektüel uğraşlar ile geçirmelerini sağlamıştır. Aiskhylos, Sophokles ve Euripides ünlü *dram* eserleri vermiş, Dionysos törenlerinin sonucunda *komedya* ve *tragedya* doğmuş, Aristophanes gibi ünlü komedya yazarları yetişmiştir. Herodotos ve Thukydides gibi büyük tarihçiler ortaya çıkmıştır. Böylece destan ve şiir dışında, *drama* gibi edebiyat türleri, ayrıca felsefe ve bilim insanların ilgisini çekmeğe başlamıştır.

M.Ö. V. yüzyılda yani Klasik devirde, yukarda belirttiğimiz gibi, Yunanistan'da demokrasinin yerleşmesi, bilim ve sanata önem verilmesi ve bu konuda çok sayıda eserin yazılması, sofistlerin insana ağırlık veren eğitici tutumları, kişilerin kitaba ilgi duymalarına neden olmuş ve bunun sonucunda kent devletlerinde birbirinden ayrı küçük koleksiyonlar oluşmuştur. Bu özel koleksiyonların çoğalıp yaygınlaşmasında sofistlere ilişkin yazılı belgelerin artması ve kişilerin bunlara ilgi duyması dolayısıyla kitap ticaretinin gelişmesi de etkili olmuştur. Örneğin, Euripides gibi ünlü kişiler sayesinde küçük koleksiyonlara ilişkin bilgi edinebiliyoruz. Bu tür kütüphaneler, Atina dışında yayılan kitap ticareti ve kültür ilişkileri sonucunda kolonilerde de kurulmuş olmalıdır. Böylece M.Ö. V. yüzyıldaki kütüphanelerin ortaya çıkışında devrin ve bölgesel kültür hayatının etkili olduğunu görüyoruz.

M.Ö. IV. yüzyılda Yunanistan'da bir yandan Persler ile mücadele fikri devam etmiş, diğer taraftan süregelen iç mücadelelere rağmen Makedonya üstünlük kurmağa başlamıştır. Felsefe alanında dış dünya ile ilgilenen görüşler yanında insanı temel alan görüşler, Platon'un Akademia ve Aristoteles'in Lykeion'undaki çalışmalarına kaynaklık etmiştir. Bunların etkisiyle Platon, devlete ilişkin konular yanında ahlâki konularda da tutarlı bir felsefe sistemi kurmuştur. Kla-

sik Eski Yunan düşünce tarihinde dönüm noktası olan Aristoteles ise gene devlet şekilleri, ahlâk konuları ile uğraşmış ve tüm evreni kapsayan bir sistemin kurucusu olarak, kendinden sonraki Hellenistik çağın güçlü bilimsel çalışmalarına da zemin hazırlamıştır. Isokrates ve Antisthenes gibi kişiler de Hellenistik devirde benimsenen evrensellik fikrine yol açmışlardır. Sofist'ler ve Demosthenes gibi ünlü hatipler sayesinde hitabet sanatı gelişmiştir.

M.Ö. IV. yüzyılda, bir önceki yüzyılda olduğu gibi, sofist, hatip ve dramatistlerin özel kitap koleksiyonları devam eder. Ancak devrin asıl özelliği felsefe okulları kütüphaneleri diyebileceğimiz yeni bir kütüphane türünün ortaya çıkışıdır. Bunlar Platon ve Aristoteles gibi filozofların kurmuş oldukları, içlerinde araştırmalar yapılan, bilimsel akademilere bağlı kütüphanelerdir. Bu kurumlarda yapılan sistemli ve bilimsel çalışmalar için kütüphanenin ne kadar büyük önem taşıdığı ortadadır. Bu kütüphaneler sayesinde felsefe okulları kökleşerek günümüz felsefe araştırmalarına kadar gelmiştir. Geniş ilgi alanları sayesinde kendi devirleri içerisinde evrensel bir nitelik taşımışlardır. Daha sonraki Hellenistik devir kültürünü de etkilemiş olan Aristoteles'in Lykeion'daki kütüphanesi Batı dünyası içinde kurulacak olan felsefe sistemlerinin oluşmasında rol oynayan felsefi eserleri toplamıştır. Theophrastos, Neleus, Strabon gibi kişilerin kütüphaneleri de bu tür kütüphaneler arasındadır.

İskender'in Doğuya yaptığı sefer ve onun ölümünü izleyen, imparatorluğun generalleri arasında paylaştırılması ile başlayan Hellenistik devir (M.Ö. 330-30) ayrı bir özellik gösterir. İskender, Pers İmparatorluğu'na son verip Doğu'ya ilerlemiş ve bunun sonucunda Grek-Makedon kültürü Doğu kültürü ile karşılıklı olarak etkilenmişlerdir. Cebelitarık'tan Hindistan'a kadar uzanan bölgedeki kültür alışverişi sayesinde Antikçağ kültürü geniş bir coğrafi alana yayılmıştır. Böylece bu seferler sonucunda iki ayrı dünya görüşüne sahip olan Doğu ve Batı kültürü birbirini tanımış ve etkilenmiştir. Dünya tarihinde yeni bir devir başlamıştır. Hellenistik devir dünya kültür tarihinde önemli bir yer tutmuş, daha sonraki devirler üzerinde de etkili ol-

muştur. Hocası Aristoteles'den yeni ülkeler tanıma ve onlara ilişkin bilimsel araştırmalar yapma merakını edinmiş olan İskender, seferleri sırasında çeşitli alanlarda çalışan bilginleri yanına almıştı. Kendisinden sonra generalleri de bilim ve sanata önem vermişlerdir. Kültür etkilenmeleri sonunda doğan Hellenistik kültürün ortaya çıkışında, bu meraklı kişiler ve bilginler rol oynamışlardır. Siyasal alanda tam bir birlik kurulamamasına karşılık kültür alanında daha birleştirici bir durum ortaya çıkmıştır. Ortak bir dünya devleti kurmayı amaçlayan İskender, dinler, kültürler ve ırkları kaynaştırma politikası izleyerek, bu amaçla doğru bir adım atmıştır. İskender, bu düşünceleri ile Yunanistan'daki *polis* (kent devleti) ve onun vatandaşlık haklarına ters düşüyordu. Hellenistik devirdeki bu fikirlerin gelişmesinde M.Ö. V. yüzyılda sofistlerin benimsedikleri ve ortaya attıkları, insana önem veren bireyci fikirler etkili olmuştur. Bu devirde doğup gelişen insan sevgisi ve onun incelenmesi Ortaçağ'da kesintiye uğramış, ancak Rönesans ile yeniden ele alınmıştır. Her şeyin merkezi olan insan Avrupa kültürünün temeli olmuştur. İskender'in fertleri esas alan tek dünya devleti düşüncesi, uygulama alanına konulurken, Pers yönetim örgütü ve Doğu'nun dinleri de dikkate alınarak gerçekleştirilmiştir. Örneğin, Mısır'daki Ptolemaios'lar Devleti kralı olan I. Ptolemaios, Mısır halklarına Eski Yunan dinlerini empoze etmemiş, aksine yerli halkın inandığı Serapis kültünü seçmiş, İskenderiye'de ona tapınak dahi yaptırmıştır. Dünya devleti fikrine uygun olarak, devrin merkezlerinde ortak benzerlikler göze çarpar. Eski Yunanca ortak dil olur. Ancak, İskender ölünce ortaya çıkan krallıklardan Makedonya Krallığı daha ulusal, Ptolemaios ve Seleukos krallıkları ise Doğu halklarının kültürlerinden etkilenmeleri nedeniyle daha karmaşık bir kültürel nitelik göstermişlerdir.

Hellenistik devir, Eski Yunanlılar'ın bilimsel çalışmalarında da köklü bir değişiklik yapmıştır. Modern bilim anlayışına yaklaşan, gözleme dayalı incelemeler yapılmış, araştırmalara bilimsel dedüktif bir anlayış gelmiştir. İskenderiye'de krallık sarayı yakınında kurulan öğretim ve araştırma merkezi *Museion* henüz M.Ö. III. yüzyılda hayvanat ve

botanik bahçeleri, gözlem evleri, teşrih odaları ile bilime köklü bir yenilik getirmiştir. Burada matematik, tıp, astronomi ve edebiyat araştırmaları yapılmıştır. Ünlü Eukleides, günümüzde de aynı konudaki çalışmalara temel olan geometri dalında dedüktif sistemi kurmuş, bu bilim dalına mantıksal bir nitelik kazandırmıştır. Ayrıca optikle ilgili yansıma kanunlarını bulmuştur. Nikaia'lı Hipparkhos da gene İskenderiye'deki gözlem evinde çalışmış, Samos'lu Aristarkhos ile birlikte ay ve dünya ile ilgili önemli ölçümler yapmıştır. Trigonometri, enlem ve boylam saptamaları, ay ve güneş tutulmaları onların buluşlarıdır. M.Ö. 273-192 arasında yaşayan Eratosthenes de *Museion*'un matematik araştırmacılarındandır. Kendisi coğrafya ile uğraşmış, dünyanın küre şeklinde olduğunu belirtmiş ve çevresini hesaplamıştır. Ayrıca fiziki coğrafya konusunda buluşları da vardır. M.S. 85-165 arasında yaşayan Claudius Ptolemaios (Batlamyus) İskenderiye Okulu'nun coğrafyacı ve astronomlarındandır. En ünlü eseri olan *Mathematike syntaksis* (*Almagest*) bir astronomi ansiklopedisidir, haritacılık konusunda da önemlidir. Byzantion'lu Philon ve Heron gene aynı yerde, günümüzde mühendislik çalışmaları olarak nitelendirdiğimiz, bazı önemli mekanik ve bilimsel buluşlar yapmışlardır. Heron cebir denklemlerinin çözümü ile uğraşmıştır. İskenderiye'de M.S. IV. ve V. yüzyıllar boyunca aynı nitelikte çalışmalar sürdürülmüştür. Roma devrinde (M.S. II. yüzyılda) Bergama'da tıp bilgini Galenos da önemli araştırmaları ile ün yapmıştır.

Yukarda örnekler verilerek açıklandığı gibi, Hellenistik devirde entelektüel merkez Atina'dan İskenderiye'ye kaymıştır. Bu kentte kurulan *Museion*'da çalışan bilginler gözlem ile matematiksel yöntemleri birleştirerek Hellenistik devir biliminin en önemli özelliğini ortaya koymuşlardır. Felsefe alanında Ionia'nın Doğu filozofları ile Atina'nın Platon ve Aristoteles gibi evreni araştırmayı amaçlayan ve önemli sistemler kuran filozofları yerine İskenderiye'de çalışan filozoflar, felsefenin daha sınırlı özel sorunları ile uğraşmışlardır. Zenon'un Stoa Okulu ve Epikuros'çular da Hellenizm dünyasını çok etkilemişlerdir. Edebiyat ve hitabet dalında da önemli çalışmalar yapılmış, bu konuda önemli eserler verilmiştir.

Hellenistik devirde kurulan kütüphaneler aynı şekilde devrin siyasal, kültürel amaçlarına uygun hizmetler vermişlerdir. Bunlar daha eski kütüphanelere oranla büyük boyutlarda ve evrensel niteliktedirler. Bu kütüphaneler içerisinde özellikle İskenderiye Kütüphanesi Hellenistik kültürü yayma ve saklama açısından yararlı olmuştur. Aristoteles'in Lykeion'daki kütüphanesi'ni örnek alarak kurulan bu kütüphane, İskender'in dünya devleti kurma düşüncesine uygun olarak, burada yaşayan çeşitli halkların kültürlerini kaynaştırma politikası izlemiş, onlara ait edebiyat ve bilim eserlerini biraraya toplayarak, gelecek kuşaklara eriştirmek amacıyla korumuştur. Örneğin, Yahudiler'e ait din kitaplarının Eski Yunanca'ya çevrilerek bu kütüphaneye konulması bu amaca uygundur. İskenderiye Kütüphanesi'nden başka Serapeion Kütüphanesi'nin de aynı şekilde din aracılığı (Serapis kültü) ile benzer hizmet verdiği bilinmektedir. Böylece fikirlerin ve düşüncelerin Doğu'ya aktarılmasında ve Doğu kültürleri ile kaynaştırılmasında, ulusların kaderinde ve dünya kültüründe kütüphaneye önemli bir görev düştüğü anlaşılmaktadır. Aynı şekilde, kütüphanelerin devlet adamlarının izlediği politikayı güçlendirdiği de aynı örnek ile açıkça görülebilir. Ancak İskenderiye Kütüphanesi siyasal amaca hizmet etme gibi önemli bir görevi yerine getirmesi yanında, gene saraya bağlı olan ve kendi devrinde bir çeşit üniversite rolü oynayan *Museion* adlı, içinde önemli bilimsel çalışmaların gerçekleştirildiği merkeze yaptığı hizmetler ile de devrinin bilimine ve geleceğin dünya bilim ve kültürüne katkıda bulunmuştur. Bu bilimsel çalışmalar açısından kütüphanenin taşıdığı önem kolayca anlaşılabilir.

Bütün bunlardan önemlisi, Hellenistik dünyanın manevi merkezi durumundaki İskenderiye gibi, Doğu ve Batı kültürlerinin kaynaştığı bir kültür merkezinde, daha M.Ö. IV. yüzyılın sonlarında itibaren bu çapta büyük bir kütüphanenin kurulmağa başlaması çok önemlidir. İlk kez evrensel bir kütüphane ve gene ilk kez hem anlayış, çalışma ve araştırma konusunda hem de hazırlananların araştırıcının hizmetine konulmasında yeni ve ciddi bir tavır ile karşılaşılmaktadır. Her ne kadar M.Ö. VIII. yüzyılda Assurbanipal'in Ninova'daki kütüp-

hanesi'nde ve Anadolu'da Hattuşa Kütüphanesi'nde bazı benzer kütüphanecilik teknikleri görülüyor ise de, Hellenistik devirde Eski Önasya, Mısır ve Anadolu arşiv ve kütüphaneleri ayakta olmadıklarından, onlardan doğrudan doğruya bir etkilenme olamaz. Ayrıca Eskidoğu kütüphanelerinin dinsel niteliğine karşılık, Hellenistik kütüphaneler krallık ve bilimin hizmetindedirler. İskenderiye Kütüphanesi'nde sürdürülen standartlaştırılmış istinsah etme yöntemi günümüzde kitabın standartlaştırılmış ölçüleri için atılmış ilk adımdır. Ayrıca bu istinsah atölyeleri (*scriptorium*) sayesinde kitaplar daha iyi korunarak sonraki yüzyıllara ulaşabilmiştir.

İskenderiye Kütüphanesi'nden başka Pergamon, Pella, Antiokheia, Herakleia Pontike gibi Hellenistik krallıklara ait merkezlerde aynı şekilde, bu kültüre ve devrin bilimsel faaliyetlerine hizmet eden, fakat daha küçük boyutlarda benzer kütüphaneler vardır.

Hellenistik devrin diğer bir kütüphane türü de *gymnasion* kütüphaneleridir. İçinde gençlerin yetiştiği *gymnasion*'lara bağlı olan kütüphaneler bu devirde ilk kez karşımıza çıkmaktadır. Atina, Delphoi, Korinthos, Kos, Rodos, Pergamon, Halikarnassos, Nysa, Mylasa, Teos v.s. gibi Yunanistan ve Anadolu kentlerinde yer alan kütüphaneler, eğitime hizmet veren okul kütüphanelerinin ilk örnekleridir ve bunlar Roma devrinde de devam etmişlerdir. Ayrıca filozof ve hatiplerin halka bu gibi yerlerde konuşmalar yapması yalnız gençlerin değil, halkın hizmetinde de *gymnasion* ve kütüphanelerin oynadığı rolü belirtmektedir.

Hellenistik devirde, Aristoteles'den sonra yavaş yavaş gelişen bilimlerin uzmanlık dallarına ayrılması, özel konuların incelenmesi, gözlemcilik ve matematiksel yöntemlerle araştırmaların gelişmesi, söz konusu devirde uzmanlaşmış yüksek okullar ve onlara bağlı uzmanlaşmış yüksek okul kütüphanelerinin ortaya çıkarmasına neden olmuştur. Bunlar, tıp, hukuk ve gramer konularını içermektedir. M.Ö. III. yüzyılda özellikle tıp okulları ve kütüphaneleri artmıştır. Devrin gelişen hukuk okulları da hukuk biliminin ilerlemesinde rol oynamış ve Hel-

lenistik devirde Roma'da kurulmağa başlanan hukuk bilimi, bugün de geçerli olan Roma hukukunun temelini oluşturmuştur. Bunun yanında Pergamon (Asklepieion), Knidos, Sicilya, Carthago, İskenderiye ve Smyrna (İzmir) gibi yerlerde daha sonra Roma devrinde de etkin rol oynayacak olan tıp okulları ve onların kütüphaneleri tıp bilimine katkıda bulunmuşlar, dolayısıyla dünya bilimine hizmet etmişlerdir. Ayrıca bu yüksek okul kütüphanelerinin tümü günümüzdeki fakülte kütüphanelerinin öncüleri olarak da önem taşırlar.

Romalılar, Hellenistik kültürden geniş ölçüde etkilenmişler ve pek çok konuda onların eserlerini örnek olarak almışlardır. Hellenistik devirde siyasal fark gözetmeyen bireycilik ve insan sevgisi, Romalılar tarafından da benimsenmiş ve yukarda belirtildiği gibi, yüksek insani değerlere dayanan bu inanç Romalılar aracılığı ile günümüz Batı kültürünün temelini oluşturmuştur. İnsanın insan olduğunun bilincine varması, insanın değer kazanması, yaşam biçimi, saygınlığı, estetik değerler, hür bilim ve düşünce, dünya görüşünde insanın esas alınması, demokratik devlet fikri v.s. Antikçağ'da ortaya çıkmıştır. Bir kez daha bu uygarlığın, Batı Anadolu kıyılarında kurulup bugüne dek geldiğini söyleyebiliriz. Roma'da resmi dil Latince iken Eski Yunan etkisi sonunda bilim dili Eski Yunanca olmuştur. Romalılar'ın bilim ile olan ilişkileri Güney İtalya ve Sicilya'da yerleşen Eski Yunan düşünürlerini tanımaları sonunda başlamıştır. Hellenistik krallıkların sınırları içerisinde yer alan Eski Yunan bilim ve kültür merkezleri yavaş yavaş Romalılar'ın eline geçmiş ve onlar karşılaştıkları bu kültürden etkilenmişlerdir. Ancak Yunanlılar gibi teorik düşünce ile gözlemi bağdaştıramayan Romalılar bilim alanında o kadar başarılı olamamışlardır. Buna karşılık, tıp, tarım, mühendislik, mimarlık gibi alanlarda pratik yararı olan çalışma ve uygulamalar yapmışlardır. Onlar örgütlenmede başarılıdırlar. M.Ö. II. yüzyıl başlarında Eski Yunan bilim, edebiyat ve felsefesi yanında Latin bilim, edebiyat ve felsefesinden söz edilmeğe başlamıştır.

Romalılar'ın yukarda belirtildiği gibi, Hellen kültüründen etkilenmeleri kütüphanecilik alanında da ortaya çıkmaktadır. Roma'nın ilk kütüphanelerini Roma'lı generallerin Yunan ülkesine yaptıkları seferler-

den ele geçirdikleri Eski Yunan kütüphaneleri oluşturmaktadır. Scipio Africanus, Licinius Lucullus, Aemilius Paullus ve Sulla gibi Romalı komutanların savaş ganimeti olarak Roma'ya getirdikleri kütüphaneler bu konuda örnektirler. Romalılar bu kütüphanelerden önce, içinde yalnızca resmi ve hukuki yazıların yer aldığı, krallığa ait olan ve tapınağa yerleştirilen, pek gelişmemiş durumda arşivlere sahiptiler. Bu seferler sonucunda getirilen kütüphaneler sayesinde Roma, Eski Yunan kültürünü tanımıştır. Böylece ulusların kültür etkilenmelerinde kütüphanelerin ne kadar büyük rol oynadığı ortaya çıkar.

Roma Cumhuriyet devrinde savaş ganimeti olarak edinilen ve özel mülk durumunda olan bu kütüphaneler devir boyunca görülürler. Iulius Caesar zamanında Roma'da bilgin ve düşünürlerin eserlerinin artması bunların gittikçe halkın ilgisini çekmesi, Cicero'nun felsefe ve ahlâk konulu eserlerinin toplum üzerinde etkili olması ve bütün bunlardan başka, Atticus gibi kişilerin istinsah atölyeleri kurmaları sonucunda eserlerin çoğaltılması, kişilerin okumaya olan ilgisini artırmıştır. Bu ilgi Cicero, Varro, Tyrannion gibi pek çok kişinin özel kütüphaneler edinmesine neden olmuştur. Roma Cumhuriyet devri sonlarına doğru İtalya'daki iç savaşlara rağmen bu merak çok artmış, zengin sınıf Roma çevresi ve Campania'daki villalarında, orta sınıf ise Ostia'daki evlerinde kütüphaneler kurmuştur. Özel kütüphanelerin bu derece yaygınlaşması zaman zaman gösterişe kaçsa da insanların okumaya duydukları ilgiyi göstermesi açısından önemlidir.

Cumhuriyet devri sonlarında, özellikle Iulius Caesar zamanında halk kütüphanesi kurma fikri gelişmiş ve daha çok imparatorluk devrinde uygulama alanına konulmuştur. Bu kütüphane türü, Caesar'ın İskenderiye'deki kütüphaneleri tanıyarak benimsemesi sonucunda ortaya çıkmış olabilir. Halkın aydınlatılmasında günümüzde bile büyük rol oynayan halk kütüphanesi kurma fikrinin Caesar zamanında olgunlaşması ve M.Ö. 39'da Roma'da gerçekleştirilmesi ilginçtir. Büyük kitlelerin eğitiminde büyük bir görev üstlenen halk kütüphanelerinin ilk örnekleri de Antikçağ'da kurulmuş ve bugüne kadar gelişmesine devam etmiştir.

Roma İmparatorluk dönemi başlarında, Augustus çağında sanat, edebiyat ve bilimde altın çağ yaşanmıştır. Romalılık bilincinin egemen olduğu bu dönemdeki kültür patlamasında Vergilius gibi şairlerin ulusal bilince hizmet ederek *Aeneis* gibi destanlar yazdıkları bilinmektedir. Bu dönemde halk kütüphanesi kurma fikrinin doğmasını iki nedene bağlayabiliriz. Birincisi Romalılık bilincini sağlamlaştırmak ve yaymak, Eski Yunan kültüründen çok etkilenen Roma kültürüne üstünlük tanımaktır. İkinci neden ise Maecenas'ın koruduğu devrin değerli yazarlarının zengin eserlerini halka tanıtmak isteğidir. Aynı Romalılık bilinci ile Caesar zamanından itibaren kütüphane kurmak için Varro ve Asinius Pollio gibi Romalılar bu işte görevlendirilmişlerdir. Actium Savaşı'ndan (M.Ö. 31) sonra Augustus'un ilk imparator olarak ve iç karışıklıkları takiben başa geçmesi ve gereken sükûneti sağlayabilmesi bu Romalılık bilinci sayesinde olmuştur. Aynı bilinç Roma'ya yeni bir dünya görüşü getirmiştir. Bu dünya görüşü ile gene Antikçağ'da kurulan kütüphanelerin devletin bütünlüğü için izlenen politikaya ve halkın bunun için eğitilmesine hizmet ettiklerini görüyoruz. Kurulan kütüphanelerde Yunan ve Roma kısımları birbirinden ayrılmağa başlamış ve bu durum Roma İmparatorluğu süresince gelenek haline gelmiştir. Bu sayede Romalılar'a ait eserler de biraraya getirilmiştir.

Roma İmparatorluk devrinde Augustus ve onu izleyen imparatorlar kütüphaneleri tapınak ve saraylarda ya da onlara bağlı olarak inşa etmişlerdir. Tapınakların kutsallığı düşünülürse, kitapların onlara yakın bir yerde bulunmaları, daha iyi korunmalarını sağlamış ve halkın onlara karşı duyduğu ilgiyi artırmış olabilir. Bu dönemde pek çok imparator bilim ve kültüre önem vermiş, ya kütüphaneler kurmuş veya bunları onartırmıştır. Augustus, Tiberius, Caligula, Nero, Vespasianus, Domitianus, Traianus ve Hadrianus bu imparatorlar arasındadırlar. Özellikle M.S. I. ve II. yüzyıllarda Roma ve çevresinde kamuya açık pek çok kütüphane kurulmuştur. İmparator Traianus'dan sonra bazı hamamların yakınında da kütüphanelerin kurulduğu görülür.

Roma İmparatorluk döneminde Hellenistik örneklerinden fikir alarak yüksek okullar ve kütüphaneleri kurulmuştur. Hellenistik devir ile başlayan bu tür okul ve kütüphaneler Roma'da gelişmiş ve onun aracılığı ile Batı dünyasının okul kütüphanelerine örnek olmuştur. Roma'daki yüksek okullar, İmparator Vespasianus'un emri ile *gymnasion*'lardan ayrılmış (M.S. 74) ve kendilerine bazı haklar tanınarak devlet kurumları düzeyine getirilmişlerdir. İmparator Hadrianus'un İskenderiye'deki *Museion*'u örnek alarak kurduğu Atina'daki Hadrian Stoa'sı ve Roma'daki Athenaeum belli başlılarıdır. Bu yüksek okullar daha çok Küçük Asya'nın batı kıyılarında kurulmuştur. Orada retorik, hukuk ve tıp dalları benimsenmiştir. Özellikle M.S. III. yüzyılda tıp biliminin gelişmesi sonucunda kitap sayısı artmış ve bunlara paralel olarak tıp okulları ve kütüphaneleri çoğalmıştır.

Hukuk bilimi Eski Yunan döneminde yani milâdi yıllara kadar önemli olamamıştır. M.Ö. I. yüzyıl ile M.S. 250 yılları arasındaki sürede ise Roma'da klasik devir yaşanmıştır. Stoa felsefesini benimseyen Sabinus ve Aristoteles felsefesini benimseyen Proculus, hukuk okulları kurmuşlardır. Roma'da ünlü hukuk okulları bulunuyordu. Ayrıca Roma, Doğu eyaletlerini kurduktan sonra IV-VI. yüzyıllar arasında, Roma hukuku, Hellenistik kültürün etkisinde çok kalmıştır. Doğu'da kökleşmiş Hellenistik hukukun Roma hukuku üzerine etkisi, Berytos'daki Doğu'ya ait belgeler aracılığı ile olmuş ve günümüzde okutulan Roma hukukunun oluşmasında rol oynamıştır. Bu nedenle Berytos Hukuk Okulu kütüphanesi de dünya hukuk tarihine önemli ölçüde katkıda bulunmuştur.

İmparatorluk döneminde Roma kültürü ve kurumları, Roma eyalet ve kolonilerine de girmiştir. Buna bağlı olarak okul ve kütüphanelerini Roma'nın eyalet ve kolonilerinde de görüyoruz. Ancak eyaletlerde kurulanlar Roma'dakilerden farklılıklar gösterirler. Eyalet kütüphanelerinde Yunan ve Latin bölümleri birbirinden ayrılmıştır. Coğrafi dağılış olarak bu kütüphanelerin Yunanistan, Anadolu ve Kuzey Afrika'da yoğun olduğunu söyleyebiliriz.

M.S. IV. yüzyılda Hristiyanlık'ın Roma İmparatorluğu sınırları içerisinde yerleşmesi sonucunda sosyal ve entelektüel hayatta bazı değişiklikler olmuştur. Özellikle İmparator Constantinus (306-337) tarafından Hristiyanlık'ın resmi din olarak kabul edilmesiyle kiliseler kurulmağa başlamıştır. M.S. IV. ve V. yüzyıllar ile birlikte Kilise Babaları, gelişmiş Eski Yunan felsefesini kendileri için tehlikeli bir rakip olarak görmüşler ve sadece Kutsal Kitap'a önem vermişlerdir. Bu nedenle Hristiyanlık kurumları gelişmiştir. Eleştirici düşünce kalkmış, bilim yerine ilkel düşünceler egemen olmağa başlamıştır. Buna bağlı olarak da Eski Yunan kültürü gerilemeğe yüz tutmuştur. Bu sosyal ve kültürel değişiklikler ile birlikte kiliselerde dinsel nitelikte kütüphaneler, papaz yetiştirmek için din eğitimi veren okullarda gene dinsel içerikli kütüphaneler kurulmuştur. Avrupa'nın temel inancı olan Hristiyanlık, onun eğitimi ve bu dinin yayılması, söz konusu Hristiyanlık kütüphanelerinin aracılığı ile olmuştur. Bu durumun Antikçağ içerisinde ortaya çıkışı da Hristiyanlık tarihi açısından önemlidir.

Antikçağ Yunan ve Roma kütüphaneleri mimarlık açısından bazı özelliklere sahiptirler ve bu konuda önemli gelişmeler göstermişlerdir. Aristoteles'in Lykeion'unda olduğu gibi, ilk kütüphane yapılan *stoa*'lar içinde yer alıyordu. Tanıdığımız kütüphane yapılarında başlangıçta depo ile salon aynı yerde bulunuyordu. İlk kez, Hellenistik devirde kurulan Bergama Kütüphanesi'nde salon (*oikos*) ile depo odaları ayrılmıştır. Fakat bu ilk örnekte salon tam fonksiyonuna sahip değildir, merasim salonu olarak da kullanılmaktadır. Odaların *stoa*'ya açılması ile, eski anlayışın devam ettiği ve kütüphanenin gene *stoa* ile aynı yapı kompleksinde bulunduğu görülür. Gene de Bergama Kütüphanesi ile, kütüphane yapılarının değişmesi, okuma salonlarının oluşması konusunda ilk adım atılmıştır. Roma devrinde, kültür alanında her yönden görüldüğü gibi, kütüphane yapıları da Hellenistik örneklerden etkilenmiştir. Ancak Romalılar'ın bu örnekleri kendilerine uyguladıkları söylenebilir. Hellenistik devirde başlayan, okuma salonunun depo odalarından ayrılması fikri Romalılar tarafından alınmış ve geliştirilmiştir. Böylece Roma kütüphaneleri,

salon ve depo odalarını birleştiren anıtsal bir yapı olma yoluna girmiştir. Özellikle İmparator Augustus (M.Ö. 27-M.S. 14) ile Romalılar'da halk kütüphanesi kavramı gelişince bu tür, uygulama alanına konulmuş, halka da hem okuyucu olarak hem de eserlerini okuyan yazarların dinleyicileri olarak daha geniş salonlar ayırmak zorunda kalınmıştır. Antikçağ kültürünün yayıldığı Akdeniz çevresinde değişik kütüphane yapılarına rastlanmaktadır. Önce *stoa*'ya, sonra da *porticus*'lara bağlı olan kütüphanelerde iç mekân anıtsal bir şekilde gelişerek salon haline gelince *porticus* önemini yitirmiş ve yerini süslü cephelere bırakmıştır. Önceleri saray, tapınak v.s. gibi ayrı bir kuruma bağlı olan kütüphane yapılarının bu evrimin sonunda Ephesos'da olduğu gibi kendi fonksiyonuna uygun bağımsız bir yapı olarak ortaya çıkması, bu duruma Antikçağ'da ilk kez rastlanması açısından önem taşır. Fakat tapınak ve saraylara bağlı kütüphaneler daha uzun süre devam etmiştir. Kütüphane yapısı olarak İmparator Hadrianus (M.S. 117-138) zamanında Atina'daki Hadrianus Stoa'sı anıtsal bir yapı olarak gelişmiştir.

Kütüphanelerin okuma salonlarında genellikle salonun arka dip kısmında yarım daire veya köşeli nişler bulunuyordu. *Apsis* veya *apsid* denilen bu nişlere Akıl Tanrıçası Athena'nın (Romalılar'da Minerva) heykeli konularak kütüphane tanrıçanın korumasına veriliyor, kitaplar da daha emin bir şekilde korunmuş oluyordu. Kitaplar, salonun duvarlarındaki nişlerde yer alan raflarda veya dolaplarda (*armaria*) duruyordu. Çok katlı kütüphanelerde üst katlara da bu niş ve raflar yerleştiriliyordu. Bunlara uzanmak için duvar önüne çift katlı galeriler konulmuştur. Bu nişler salon mimarisine uygun olarak Romalılar'da gelişmiştir. Dolapların üzerine konulan yazarlara ilişkin markalar ise, dolaptaki kitapların, markası olan yazara ait olduklarını gösteriyordu. Ulpia Kütüphanesi'nde olduğu gibi, dolaplar numaralanırdı. Bu sayılar sayesinde kitaplar katalogdan kolayca bulunabilirdi. Nişlere konulan kitapların tavana kadar uzanan, uçları tahta takozlar ile sabitleştirilmiş tahta raflara yerleştirildiği anlaşılmaktadır. Kütüphane salonundaki nişlerin altında yüksekteki kitaplara erişebilmek için taştan *podium*'lar yer alıyordu. Bu *podium*'lar kitap

rafları ile duvar arasında mesafe bırakarak kitapların nemden korunmasını da sağlamıştır. Sütunlar bu *podium*'lara oturtularak iç mekâna yüksek görünüm vermiş ve estetik yarar sağlamıştır.

Antikçağ'da kurulan kütüphanelerdeki kitapların nemlenmesini önlemek amacıyla yapılar genellikle doğuya yönlendirilerek güney ve batıdan gelen nemli rüzgârlardan korunmuşlardır. Bazı kütüphanelerde ise aynı amaçla çift duvar yapılmış, aradaki hava akımı papirüs ve parşömenlerin havalanması için yararlı olmuştur. Kitap zararlılarından korunmak için de kitaplar *cedrium* denen madde ile kaplanmıştı. Böylece daha Antikçağ'da, günümüzdeki kitap patalojisi çalışmalarının ilk adımlarının atıldığı anlaşılmaktadır. Yapıdaki pencereler ile hem salon aydınlatılmış hem de -muhtemelen- kitaplar havalandırılmıştır.

Roma İmparatorluk çağında Prusa (Bursa) ve Ephesos kütüphaneleri gibi bazı kütüphanelerde *apsis*'in altında, tanrıçanın korumasında, kütüphanenin kurucularının mezarları da yer alıyordu.

Antikçağ kütüphanelerinde süsleme unsurlarına da rastlıyoruz. Bunlar tanrıça Athena, Musa'lar, diğer bazı tanrı ve tanrıçalar, Homeros veya diğer bilgin ve yazarlara ait heykel, büst ve madalyonlardır. Roma devrinde imparatorların heykelleri de kütüphaneye konulmuştur. Bu uygulama imparatorların kütüphaneye verdikleri önemi göstermektedir. Ayrıca kütüphanelerin zemini, niş içleri de geometrik desenli mozaik ve mermer plakalar ile kaplanmıştır. Ephesos gibi bazı kütüphanelerde cephe süslemeleri önem kazanmaktadır. Süslü çatılar ise ahşap olmaları nedeniyle günümüze ulaşmamıştır, dolayısıyla haklarında fikir edinemiyoruz.

Antikçağ kütüphaneleri teknik açıdan da dünya kütüphanecilik tarihinde bazı uygulamalar ile önemli bir yer tutmaktadır. Kütüphaneye kitabın sağlanması, sistematik katalog yapılması, ona bağlı olarak yerleştirme düzeninin belirlenmesi, kitaba kolaylıkla ulaşmanın sağlanması ve sonunda kitabın okuyucuya sunulması önemli adımlardır. Bu işlemleri yapan personel de önemli kişilerden oluşmaktadır.

Antikçağ'da kütüphanelere kitap sağlanması günümüzde uygulanan yöntemlere benzemektedir. En önemli değişiklik, bir çeşit günümüzdeki yayınevi görevini yapan istinsah atölyelerinin (*scriptorium*) kurulmuş olması (Atticus'unki gibi) ve bunlar sayesinde yazmaların çoğaltılmasıdır. Antikçağ'da önce kütüphanelerde başlatılan ve daha sonraki yüzyıllarda manastırlarda devam eden bu kitap çoğaltma yöntemi hemen hemen matbaanın icadına kadar uygulanmıştır. Antikçağ'da yayınevi ile kütüphane biraradadır denebilir. Kitap sağlamanın en yaygın yöntemi olan satın alma, özellikle M.Ö. V. yüzyıldan itibaren Yunanistan ve Akdeniz çevresindeki kitap ticaretinin gelişmesi sonucunda artmış, bu yolla Eski Yunan ve Roma kütüphanelerine çok sayıda kitap gelmiştir. Özel kütüphanelere bağış ve miras yolu ile kitap bırakıldığı gibi, resmi kütüphanelere de bağışlar yapılmıştır. Örneğin, *ephebos*'lar *gymnasion* kütüphanelerine para ve kitap bağışı yapıyorlardı. Roma kütüphanelerinden hiç değilse birine yazarların eserlerinin bir nüshasının konulması âdetti. Bu ise günümüzdeki *Derleme Kanunu*'na göre belirli kütüphanelerde her yayının gelecek kuşaklar için saklanması ve belirli kütüphanelerde her yayının bulunabilme olanağının sağlanması gibi, daha Antikçağ'da düşünülebilmişti. Resmi kütüphanelerin bazıları ise vakıf yolu ile kurulmuş ve bu vakfı resmi görevli kişiler yönetmişlerdir. Roma'nın ilk kütüphaneleri savaş ganimeti ile edinildiğine göre bu yol da kitap sağlanmasında geçerli bir yoldu. Bazen de hileli yollar denenmiş ve kopya edilmek üzere alınan eserlerin orijinalleri yerine kopyaları geri gönderilmiştir.

Antikçağ kütüphanelerinin gittikçe artan sayısı kitapların belli bir düzene göre yerleştirilmesi ve sınıflandırılması gibi belirli kütüphanecilik teknikleri gerektirmiştir. İlk kitap tasnifi örneklerine M.Ö. IV. ve III. yüzyıllarda rastlanmaktadır. Daha önce çeşitli yerlerde bazı alfabetik listelerin hazırlandığı bilinmektedir. Örneğin, Euripides'in eserleri alfabetik listeler halinde düzenlenmiştir. Daha sonra Theophrastos'un eserlerinin de konuya göre ve eser sayısı belirtilerek bir kataloğu yapılmıştı. Fakat bu konuda Antikçağ'ın en belirgin çalışmaları İskenderiye Kütüphanesi'nde görülür. Bu kütüphanede kitap-

ların geliş yeri ve kütüphanedeki yeri etiketler aracılığı ile belirlenmiş, envanterlenmiş olanları diğerlerinden ayırt edilmiştir. Bütün bunlar daha Antikçağ'da kütüphane için belirli bir aksesyon politikası düşünülmeğe başladığını göstermektedir. Daha sonra artık kütüphanenin malı haline gelen eserler onarılmış, çoğaltılmış, sınıflandırılmış, gerekenlerin çevirileri yapılmış ve bunlar kataloglanmışlardır. Evrensel nitelikte ve 120 ciltten oluşan *Pinakes* adlı bu katalog, kitapların konuları esas alınarak yapılmış, rulo sayıları verilmiş, yazarlara ilişkin biyografik bilgiler de eklenmiştir. Ayrıca coğrafya, jeoloji ve sözlük listeleri de bulunduğuna göre, Antikçağ kütüphanelerinde konu kataloglarının varlığı söz konusudur. Bergama Kütüphanesi'nde de benzeri sistematik bir katalog yapılmış, burada çift nüshalar ve rulo sayıları da belirtilmiştir. Bu konu kataloglarında yer yer alfabetik düzenlemenin bulunuşu da ilginçtir. M.Ö. III. yüzyıl sonu ile II. yüzyıl başına tarihlenen Kos (İstanköy) Tıp Okulu Kütüphanesi'nde konu başlıkları altında kitapların gruplandırıldıkları bilinmektedir. M.Ö. II. yüzyıldaki Rodos *Gymnasion* Kütüphanesi'nde hazırlanan katalogda ise siyasi konulu eserler toplanmış, yazar adları yer yer alfabetik düzene konulmuş, eserlerin rulo sayıları belirtilmiştir. M.Ö. I. yüzyılda Rodos'lu Andronikos, Aristoteles ve Theophrastos'dan kalma eserleri çoğaltarak kataloğunu yapmıştır. Böylece Antikçağ kütüphanelerinde sınıflandırma yanında, mükerrer nüshaların belirtilmesi, konu başlıkları vurgu kelimeleri bugünkü anlamda gelişmiş olmasa dahi karşımıza çıkmaktadır. Bu da kütüphanecilik tarihi açısından önem taşır.

Özellikle Roma kütüphanelerinde yerleştirme düzeni konusunda bazı bilgiler edinilmiştir. Rulonun üzerine sarıldığı *umbilicus*'lar üzerinde *syllybos* denilen etiketler bulunuyordu. Kitap dolaplarının önünde veya kapaklarında ise bazı madalyonlar ve sayılar bulunmaktadır. Kitap dolaplarını anlatırken söz edildiği gibi, katalogdaki düzen ile dolaplardaki yerleştirme düzeninin aynı olduğu akla gelebilir. Bu düzen yazar adlarının başharflerine göre alfabetik olarak yapılmış gibi görünmektedir. Roma kütüphaneleri Yunan ve Roma

kısımları olarak ayrıldıklarına göre, bu kısımların içlerinde de aynı şekilde iki ayrı literatür toplanmış olabilir.

Bütün bu kütüphanecilik hizmetleri bugün olduğu gibi, kütüphaneyi okuyucunun hizmetine hazır duruma getirmek için yapılıyordu. Okuyucular kütüphaneden genellikle yerinde yararlanıyorlardı. Özel kütüphaneler dostlara açık olduğuna göre, onlara kütüphaneden dışarıya kitap verilmiş olmalıdır. Kamuya ait bazı kütüphanelerden -Tivoli'deki Hercules Kütüphanesi gibi- imparator için dışarı kitap verildiği bilindiğine göre, günümüzde olduğu gibi, Antikçağ'da da genel kuralın dışına çıkılarak, kitabı dışarıya vermek için özel durumlar göz önüne alınıyordu. Bazı kütüphanelerde giriş ücreti vardı. Genellikle sabah saatlerinde çalışan bu kütüphanelerin bazılarının (Pantainos'un kütüphanesi gibi) altı saat açık kaldığı bilinmektedir.

Antikçağ Yunan ve Roma kütüphanelerinde bütün bu çalışmaları yapan personel iki grupta toplanmakta idi. Bunlar köleler ve bilginlerdi. Bunlardan köleler daha çok etiketleme, yapıştırma, onarma gibi teknik işler ve okuyucu hizmeti gibi diğer bazı yardımcı görevlerde kullanılmışlardır. Bilim adamları ve edebiyatçılar ise kendi uzmanlık dallarına göre kütüphanedeki eserlerin bilimsel ve edebi değerlendirmelerini yapmışlar, onları düzene koymuşlar ve metinler üzerinde filolojik araştırmalar ile uğraşmışlardır. Kütüphanelerdeki sistematik kataloglar da bilginler tarafından hazırlanmıştır. Kütüphanelerin yönetimi gene bu bilgili kişilere verilmiştir. İmparator Claudius tarafından *procurator bibliothecarum* görevi kurulmuş ise de, kütüphanecilik görevinde köklü bir değişiklik olmamıştır. M.S. IV. yüzyılda kütüphanedeki *procurator*'ların fonksiyonları kent yöneticilerine (*praefectus*) geçmiştir. Antikçağ'da kütüphane yöneticilerinin ve kütüphanede kütüphanecilik çalışmaları yapan kimselerin devrin bilgin ve edipleri arasından seçilmesi bu çağda kütüphanelere büyük bir önem verildiğini göstermektedir.

Böylece Antikçağ kütüphanecilik tekniği ve personeli günümüz dünya kütüphaneciliğin tüm sorunlarını görebilmiş ve kendi olanakları çerçevesinde onları çözmeğe uğraşmıştır.

DİPNOTLAR

1. S. Sinanoğlu, *Kelimelerin Etymonu Esas Tutularak Tertiplenen Yunanca-Türkçe Sözlük*, Ankara 1953, s. 48. Bu sözlükte *biblous, ou, e* şeklinde verilen kelime esas tutularak, bundan *biblio-theke, es, he kütüphane* ve *biblion, ou, to* mektup, kitap; daha sonra da *ta biblia* kutsal kitaplar şekilleri türemiştir.
2. Lukianos, *Adv. indoct.* 5. Bu konuda geniş bilgi için bkz. H. Leclercq "Les Bibliothèques", *Dict. d'Arch. Chrét. et de Litur.*, 1925-1935, II, 1, süt. 842-844.
3. F. Milkau, *Geschichte der Bibliotheken im alten Orient*, Leipzig 1935, s. 1; C. Wendel, *Handbuch*, III, s. 52; H. J. de Vleeschauwer, *Encyclopaedia of Library History*, Pretoria 1955, (Museion 2-3).
4. H. J. de Vleeschauwer, *aynı yer.*
5. K. Dziatzko, "Bibliotheken" *RE*, III, süt. 406.
6. Plutarkhos, *Caesar*, C. XLIX.
7. Suidas, Zenodotos'un kütüphanesinden söz ederken çoğul şekli ile İskenderiye Kütüphanesi'nin çeşitli kısımlarını belirtir. Bkz. H. Leclercq, *aynı eser*, süt. 844.
8. H. Leclercq, *aynı eser*, süt. 844.
9. Athenaios, *Deipnosophistae*, V, 203e.
10. Plinius, *NH.*, XXXV, 9.
11. Pompeius Festus, *Verborum significatione*, 31, 5.
12. Plinius, *NH.*, prooem.
13. Avitus, *Epist.* LXXXVI. Karş. H. Leclercq, *aynı eser*, süt. 842.
14. Bu konuda geniş bilgi için bkz. H. Leclercq, *aynı eser*, süt. 842-843.
15. C. Wendel, *Handbuch*, III, s. 53.
16. H. Leclercq, *aynı eser*, süt. 843.
17. E. Saglio, "Bibliotheca", *Dict. des Antiq. Grec. et Rom.*, I, 1877-1900, süt. 707-709.
18. C. Wendel, *aynı yer.*
19. Çeşitli dillerde *"kütüphane"* ve *"kütüphaneci"* anlamına gelen, aynı veya değişik kökten kelimeler için bkz. *Dictionarium Bibliothecarii Practicum*, Composuit Zoltan Pipics, 3. bs. München 1969.
20. G. Maspero, *Histoire ancienne des Peuples de l'Orient*, Paris 1925, s. 84-85.
21. J. E. Quibell, *The Ramasseum*, London 1898.

22. F. Milkau, *aynı eser*, s. 13-22, Res 5-9, E. Chassinet, *Le Temple d'Edfou*, III, Cairo 1938, s. 346.
23. Bu katalogdaki şekiller ve anlamları konusunda daha geniş bilgi için J.W. Thompson, *Ancient Libraries*, Berkeley 1940, s. 4-9; A. E. P. Weifall, *A Guide to the Antiquities of Upper Egypt*, 2. bs., London 1913.
24. S. Langdon, *Excavations at Kish*, Paris 1924; A. Falkenstein, *Archaische Keilschrifttexte aus Uruk*, Berlin 1936.
25. E. de Sarzec, *Découvertes en Chaldée*, Paris 1854-1912.
26. M. Yastrow, "Did the Babilonians Temples have Libraries?", *JAOS*, 27, 1906, s. 149-152; H. V. Hilprecht, *Recent Excavations at Nippur*, Philadelphia 1899.
27. Plinius, *NH.*, VI, 123.
28. V. Scheil, *Une Saison de Fouilles à Sippar*, Cairo 1902, s. 33-34.
29. T. ve N. Özgüç, *Kültepe*, 1949, s. 76 vd.; N. Baydur, *Kültepe, Kaneş ve Kayseri Tarihi Üzerine Araştırmalar*, İstanbul 1970, s. 37-59. Kronoloji konusunda tartışmalar için kitabın 54-59 ss. larına bkz.
30. N. Baydur, *aynı eser*, s. 37-40.
31. N. Baydur, *aynı eser*, s. 48-54.
32. H. Otten, "Eski Şarkta Kütüphaneler", *DTCF*, 19/3-4, 1961, s. 211.
33. R. Naumann, *Eski Anadolu Mimarlığı*, Ankara 1975, s. 440, 443, Res. 570-574. Ayrıca bkz. K. Bittel, *Die Ruinen von Boğazköy*, Berlin 1927.
34. T. Özgüç, *Maşat Höyük Kazıları ve Çevresindeki Araştırmalar*, Ankara 1978, s. 7-8 ve 11-12. Ayrıca bkz. T. Özgüç, *Maşat Höyük*, II, Ankara 1982, s. 5-6.
35. D. Diringer, *The Alphabet*, London 1949, s. 195 vd.; Ayrıca bkz. C. F. A. Schaeffer, *Ugaritica*, 1, Paris 1939.
36. W. Andrea, *Das Wiedererstandene Assur*, Leipzig 1938, s. 130, 133.
37. A. H. Layard, *Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon*, London 1853, s. 344 vd.; Ayrıca bkz. H. Rassam, *Assur and the Land of Nimrud*, New York 1897.
38. F. Lenormant, *Histoire ancienne de l'Orient jusqu'aux Guerre médique*, Paris 1878, V, s. 160-169.; C. Bezold, *Catalogue of the Cuneiform Tablets of the Kouyounjik Collection of British Museum*, 5. c., London 1889-1890.
39. C. Wendel, *Handbuch*, III, s. 2 vd.
40. H. J. de Vleeschauver, *History of Western Library*, I, Pretoria 1963, s. 24 (Museion 70-74).
41. J. W. Thompson, *aynı eser*, s. 13.
42. H. Otten, *aynı eser*, s. 211.

43. S. Lloyd, N. Gökçe, *AS*, 3, 1953, s. 36'daki kazı haberleri. Ayrıca bkz. H. Otten, *aynı eser*, s. 201-211.
44. E. G. Browne, *A Literary History of Persia*, London-Leipzig 1909.
45. M. Weitemeyer, "Archive and Library Tecnique in Ancient Mesopotamia", *Libri*, 6/3, 1956, s. 220-221. Karş.; W. F. Leemans, "é-DUB-ba dans les textes économiques de Larsa", *Revue d'Assyriologie*, XLVIII, 1954, s. 57-66; R. F. S. Starr, *Nuzi*, 1937-39, I, s. 101 vd.
46. N. Schneider, "Die Urkundenbehfälter von Ur III und ihre archivalische Systematik", *Orientalia, N.S. IX*, 1940, s. 1-15; Ed. de Sarzec, *Decouvertes en Chaldée 1884-1912*, s. 435 vd.; G. Cros-L. Heuzey-Fr. Thoureau-Dangin, *Nouvelles Fouilles de Tello*, Paris 1910-1914.
47. M. Weitemeyer, *aynı yer*. Ayrıca bkz.: L. Lagrain, *Business Documents of the Third Dynasty of Ur Excavations, Texts*, III, 1937-47, U 3632, no 842, U 9458 no. 858; P. Peters, *Nippur or Explorations and Adventures on Euphrates*, II, 1897, s. 210 vd.
48. H. Otten, *aynı eser*, s. 206; E. Laroche, "La Bibliothéque de Hattusa", *Archív Orientální*, 17/II, 1949, s. 17 vd.; K. Bittel-R. Naumann, *Boğazköy-Hattusa*, 1952, s. 56 vd.; A. Falkenstein, *Archaische Texte aus Uruk*, 1936, s. 43.
49. M. Weitemeyer, *aynı eser*, s. 231-233. Bkz. S. N. Kramer, "The Oldest Literary Catalogue", *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, 88, 1942, s. 10-19.
50. M. Weitemeyer, *aynı eser*, s. 225.; M. Weitemeyer, *Babylonske og assyriske arkiver og biblioteker*, 1955, s. 72.
51. M. Weitemeyer, *aynı yer*.
52. M. Weitemeyer, *aynı eser*, s. 232-233. Karş.: D. J. Wiseman, *Assyrian Writing-boards*, s. 3-13; M. Howard, "Technical Description of the Ivory Writing-Boards from Nimrud", *Iraq*, XVII, 1955, s. 14-20.
53. M. Weitemeyer, *aynı eser*, s. 230. Karş.; G. Offner, "A propos de la Sauvegarde des Tablettes en Assyro-Babylonia", *Revue d'Assyriologie*, XLIV, 1950, s. 139.
54. S. Dahl, *Histoire du Livre*, 2. éd., Paris 1960, s. 17.
55. H. Leclercq, "Le Livre", *Dict. d'Arch. Chrét. et de Litur.*, Paris 1925-1935, süt. 1756.
56. Plinius, *NH.*, XIII.
57. A. Lesky, *A History of Greek Literature*, London 1966, s. 1.
58. G. Lafaye, "Liber", *Dict. des Antiq. Grec. et Rom.*, Paris 1877-1900, IV,. s. 1177.
59. Cicero, *Epist. ad Attic.*, XVI, 6, 4.

60. Martialis, *Epigram.*, II, 6, 3.
61. Cicero, *Epist. ad Quint.*, II, 14 (56) 1.
62. Martialis, *Epigram.*, IV, 86, 11.
63. Plinius *NH.*, XIII, 81, 82; G. Lafaye "Papirus", *Dict. des Antiq Grec. et Rom.*, IV, s. 319-320; H. Leclercq, *aynı eser*, süt. 1759.
64. Plinius, *NH.*, XIII; Strabo, XVIII, s. 759-800; G. Lafaye, *aynı yer.*
65. Martialis, *Epigram.*, XIV, 1; G. Lafaye, *aynı yer*; J. W. Thompson, *aynı eser*, s. 61.
66. S. Dahl, *aynı eser*, s. 17-33.
67. G. Lafaye, *aynı eser*, s. 320.
68. Plinius, *Epist.*, IV, XI.
69. H. Leclercq, *aynı eser*, süt. 1770.
70. J. W. Thompson, *aynı eser*, s. 53.
71. A. Flacon, *L'Univers des Livres*, Paris 1961, s. 76.
72. G. Lafaye, *aynı eser*, s. 1180.
73. A. Flacon, *aynı eser*, s. 76.
74. Varro ap. Plin. *NH.*, XIII, 70.
75. Herodotos, V, 58.
76. Cicero, *Epist. ad Attic.*, XIII, 24.
77. G. Lafaye, *aynı eser*, s. 1180-1183.
78. S. Dahl, *aynı eser*, s. 13-17.
79. G. Lafaye, *aynı yer.*
80. Plinius, *NH.*, XIII, C. XXI, 69 ve J. Platthy, *Sources on the Earliest Greek Libraries*, Amsterdam 1968, s. 43.
81. J. Platthy, *Sources*, s. 44.
82. J. Platthy, *Sources*, s. 41.
83. J. Platthy, *Sources*, s. 65.
84. Plinius, *NH.*, XIII, 69-70, 88.
85. J. W. Thompson, *aynı eser*, s. 51-52 ve G. Lafaye, *aynı eser*, s. 1177.
86. Diogenes Laertios, *Vit. Phil.*, X, 26.
87. Martialis, *Epigram*, I, 3; XIV, 184, 186, 188, 190, 192.
88. F. W. Bear, "Books and Publication in the Ancient World", *The University of Toronto Quarterly*, 14, 1945, s. 164.
89. S. Dahl, *aynı yer.*
90. Suetonius, *Caesar* 56.
91. Martialis, *Epigram.*, VIII, 44.
92. G. Lafaye, *aynı eser*, s. 1178.
93. Martialis, *Epigram.*, I, 66, 7; X, 93, 6 ve G. Lafaye *aynı eser*, s. 1180.
94. Martialis, *Epigram.*, II, 6, 10; Lukianos, *Adv. indoct.*, 7, 16.

95. Martialis, *Epigram.*, XI, 107; Ovidius, *Trist.*, I, 1, 8; H. Leclercq, *aynı eser*, süt. 1762.
96. Martialis, *Epigram.*, I, 66, 10; 117, 16; VIII, 72.
97. J. W. Thompson, *aynı eser*, s. 55.
98. Martialis, *Epigram.*, IV, 89, 1-2.
99. Martialis, *Epigram.*, I, 66, 10 ve G. Lafaye, *aynı eser*, s. 1179.
100. J. Platthy, *Sources*, s. 31, 37.
101. J. W. Thompson, *aynı eser*, s. 58.
102. J. W. Thompson, *aynı eser*, s. 72.
103. Cicero, *Epist. ad Attic*,. IV, 16, 2.
104. Cicero, *Epist. ad Attic.*, XVI, 3, 1; *Epist. ad Quint*, II, 13.
105. G. Lafaye, *aynı eser*, s. 1180.
106. Martialis, *Epigram.*, II, 8, 3; G. Lafaye, *aynı eser*, s. 1179.
107. G. Lafaye, *aynı eser*, s. 1179; S. Dahl, *aynı yer.*
108. Cicero, *Epist. ad Attic.*, IV, 46, 1; 8, a, 2; Ovidius, *Trist.*, I, 1, 7.
109. Ovidius, *Trist.*, I, 1. 109; H. Leclercq, *aynı eser*, süt. 1763-1764.
110. J. W. Thompson, *aynı eser*, s. 81-82.
111. H. Leclercq, *aynı eser*, süt. s. 1162-1163.
112. J. W. Thompson, *aynı yer.*
113. Seneca, *De tranquill. animi*, IX.
114. S. Dahl, *aynı yer.*
115. H. Leclercq, *aynı eser*, süt. 1767.
116. H. Leclercq, *aynı eser*, süt. 1766.
117. Plinius, *NH.*, XX, 8.
118. Seneca, *De tranquill. animi*, X, 7; Martialis, *Epigram.*, XIV, 186; Plinius, *NH.*, XXXV, 81; Suetonius, *Domit.*, 10.
119. Plinius, *NH.*, XXXV, 11.
120. S. Dahl, *aynı yer.*
121. Ovidius, *Trist.*, I, 1, 7 ve G. Lafaye, *aynı eser*, s. 1179.
122. G. Lafaye, *aynı eser*, s. 1185.
123. G. Lafaye, *aynı eser*, s. 1180.
124. Vitruvius, *De architectura*, II, 9, 13; Ovidius, *Trist.*, I, 1, 7; III, 1, 13; Martialis, *Epigram.*, III, 2, 7 V, 6, 14; Plinius, *NH.*, XIII, 86; H. Leclercq, *aynı eser*, s. 1764.
125. S. Dahl, *aynı yer.*
126. Henri-Jean Martin, *Histoire du Livre*, Paris 1964, s. 1.
127. Plinius, *NH.*, XXXV, 41-43; J. W. Thompson, *aynı eser*, s. 69.
128. H. Leclercq, *aynı eser*, s. 1768.
129. J. Platthy, *Sources*, s. 119, No. 51.

30. Diogenes Laertios, *Vit. Phil.*, II, 11 ve J. Platthy, *Sources*, s. 50.
31. S. Dahl, *aynı yer.*
32. Martialis, *Epigram.*, I, 117; H. L. M. van der Valk, "On the Edition of Books in Antiquity" *Vigiliae Christianae*, 11, 1957, s. 8.
33. Martialis, *Epigram.*, I, 117, 17.
34. Plinius, *Epist.*, IV, 72.
35. Cicero, *Epist. ad Attic.*, XII, 53; XIII, 23, 2; Martialis, *Epigram.*, X, 78, 12; Aulus Gellius, *Noct. Attic.*, V, 41; VI, 20. 6.
36. G. Lafaye, *aynı eser*, s. 1185.
37. A. Lesky, *aynı eser*, s. 1-2.
38. Plinius, *Epist.*, V, XI, 3.
39. Cicero, *Epist. ad Attic.*, XIII, 21.
40. Plinius, *Epist.*, I, 1; V. 2.
41. Plinius, *Epist.*, I, II, 6.
42. Cicero, *Epist. ad Attic.*, XII, 40, 44, 47.
43. Cicero, *Epist. ad Attic.*, XII, 45.
44. Cicero, *Epist. ad Attic.*, XV, 13.
45. Cicero, *Epist. ad Attic.*, XIII, 22.
46. Cicero, *Epist. ad Attic.*, XVI, 21.
47. Martialis, *Epigram.*, IV, 10; Suetonius, *Augustus*, 85.
48. Cicero, *Epist, ad Fam.*, VIII, 18, 2; Ammianus Marcellinus, *Rest Gest.*, XV, 5, 12.
49. G. Lafaye, *aynı eser*, s. 1184.
50. P. N. Ure, "Pisistratus", *Oxf. Class. Dict.*, s. 695.
51. Athenaios, *Deipnosophistae*, I, 3a; A. Gellius, *Noct. Attic.*, VII, XVII, 1-2.
52. Cicero (*De Oratore*, III, XXXIV, 137), Peisistratos'un akıllı, bilgili ve belâğatlı bir kişi olduğunu, edebiyatla ilgilendiğini, bu arada dağınık olan Homeros'un şiirlerini bugünkü şekle sokan ilk kişi olduğunu belirtmektedir. Pausanias da (*Graeciae Descriptio*, VII, XXVI, 13), Peisistratos'un çok dağınık durumda olan Homeros'un şiirlerini topladığını tekrarlar. Dieukhidas ise (Diogenes Laertios, *Vit. Phil.*, I, 57) *"Megara Tarihi"* (*Megarikon*) adlı eserinde onun Homeros'u açıklığa kavuşturma konusunda çaba gösterdiğini söylemektedir. Megara'lı Hereas'a göre (Plutarkhos, *Bioi Paral., Theseus*, XX, 2) Peisistratos, Hesiodos'un bazı mısralarını metinden çıkartmış, Homeros'unkine ise eklemeler yapmıştır. Bundan başka, eserdeki büyücülüğe ait gereksiz kısımlar, Homeros tarafından çıkartılmamış ise, bunun ancak Peisistratos'un derlemesi sırasında şiirin akışına yabancı olduğu için çıkartıldığını öğreniyoruz (J. Platthy, *Sources*, s. 101-102, No. 13). Homeros'un parçalar halindeki şiirlerinin Peisistratos tarafından toplandı-

ğı çok zaman tekrarlanır (J. Platthy, *Sources*, s. 103, No. 15). Johannes Tzetzes, Peisistratos zamanında, yetmiş iki bilginin Homeros'u derlediğini, metinleri üzerinde çalıştıklarını, Homeros'u toplayan dört kişinin ise Epikonkylos, Atina'lı Onomakritos, Herakleia'lı Zopyros ve Kroton'lu Orpheus olduklarını anlatır (J. Platthy, *Sources*, s. 106-107, No. 21-23). Aynı bilgiye Plautus *scholium*'unda da rastlanmaktadır. Peisistratos'un, Ptolemaios II Philadelphos'dan dört yüz yıl önce Homeros'un şiirlerini dört çok ünlü ve bilgili adam olan Conkylos, Atinalı Onomakritos, Heraklea'lı Zopyros ve Kroton'lu Orpheus'un çalışmaları için toplattığı tekrarlanmaktadır (J. Platthy, *Sources*, s. 108, No. 25a). Aynı yerde, önce Peisistratos'un, sonra ise Ptolemaios'un, Homeros'un şiirlerine emek verdiklerini, ancak daha sonra Aristarkhos'un bunları sadeleştirdiği belirtilmiştir. Heliodoros, Cacius'un kınamış olduğu saçma bir tartışmayı da burada anlatır: Onun söylediklerine göre Homeros'u Peisistratos'un belirlediği yetmiş iki bilgili kişi tamamlamıştır. Bunların içinde ise en üstünü Zenodotos ve Aristarkhos idi. Halbuki Peisistratos ile Zenodotos arasında dört yüz yıldan fazla bir zaman bulunuyordu. Ayrıca Aristarkhos da, Zenodotos ve onun çağdaşı olan Ptolemaios'dan daha gençtir (J. Platthy, *Sources*, s. 109, No. 25b). Johannes Tzetzes' de ve Plautus *scholium*'undaki bazı kronolojik tutarsızlıklara rağmen, bunlar da Peisistratos zamanında Homeros'un şiirleri üzerinde çalışıldığını ortaya koymaktadır.

Bir diğer belge de Atina'daki Peisistratos'un heykeli üzerine yazılmış olan ve önce dağınık durumdaki Homeros'un şiirlerinin Peisistratos zamanında toplandığını gösteren *epigram*'dır (J. Platthy, *Sources*, s. 109-110, No. 26). Daha sonra Eustathios da Peisistratos'un *Ilias*'ın biraraya getirmek için Aristarkhos ve Zenodotos gibi iki değerli gramerciyi görevlendirdiğini, eserin bu iki kişi tarafından kendi eğilimlerine göre düzeltildiğini söyler. Ayrıca sıkıcı olan uzun destanın bölümlere ayrıldığını da belirtir (J. Platthy, *Sources*, s. 108, No. 24). M.Ö. III. yüzyılın ilk yarısında yaşayan Zenodotos ile M.Ö. II. yüzyılın ilk yarasında yaşayan Aristarkhos arasında bir yüzyıl fark var ise, bu çalışmaların özü burada da kendini göstermektedir. *Suda* ise *Ilias*'ın çeşitli şiirlerinin destan şeklinde biraraya getirildiğini ve çalışmayı yönetenin Atina Tyran'ı Peisistratos olduğunu açıklamaktadır (J. Platthy, *Sources*, s. 105-106, No. 20).

Strabon'un belirttiğine göre (IX, 1, 10), Peisistratos bir gemi kataloğuna da bazı satırlar eklemiştir. Peisistratos'un ayrıca başka şiirleri de düzenlettirdiği bilinmektedir. (J. Platthy, *Sources*, s. 99. No. 7).

153. J. Platthy, *Sources*, s. 101, No.11.

154. J. Platthy, *Sources*, s. 105, No. 18.

155. J. Platthy, *Sources*, s. 105, No. 19.
156. "Serbest sanatlar" deyimi ile *Trivium* (gramer, retorik, dialektik) ve *Quadrivium* (aritmetik, geometri, astronomi, müzik) amaçlanmaktadır. Bu bilgi dalları tüm Antikçağ ve daha sonra da Ortaçağ boyunca geçerli olan eğitim sisteminde önemli rol oynamıştır.
157. Aulus Gellius, *Noct. Attic.*, VII, XVII, 1-2.
158. J. Platthy, *Sources*, s. 104, No. 16.
159. J. Platthy, *Sources*, s. 100-101, No. 10.
160. J. Platthy, *Sources*, s. 103, No. 14.
161. Herodotos, *Historiae*, VII, 6, 3.
162. Platon, *Hipparkhos*, 228, B.
163. C. Wendel, *Handbuch*, III, s. 55; C. Wendel "Bibliotheken", *Reall. f. Antike u. Christ.*, 2, Stuttgart 1954, süt. 238.
164. E. A. Parsons, *The Alexandrian Library*, New York 1967, s. 8.
165. E. Saglio, "Bibliotheca", *Dict. des Antiq. Grec. et Rom.*, s. 707.
166. J. K. Gates, *Introduction to Librarianship*, New York-Sidney 1968, s. 13.
167. H. J. de Vleeschauwer, *Jules César et l'Origine de la Bibliothèque publique dans la Rome antique*, Pretoria 1958, s. 19.
168. H. J. de Vleeschauwer, *History of Western Library*, I/6, s. 43 vd.
169. J. W. Thompson, *aynı eser*, s. 19.
170. A. Hessel, *A History of Libraries*, New Brunswick, N.J. 1955, s. 2.
171. K. J. Mc Garry, *Communication Knowledge and the Librarian*, London 1975, s. 121.
172. E. Johnson, *History of Western Libraries*, New York 1968.
173. Athenaios, *Deipnosophistae*, I, 3a.
174. L. H. Jeffery, *The Local Scripts of Archaic Greece*, Oxford 1961, s.131.
175. C. Wendel, "Bibliotheken", *Reall. f. Antike u. Christ.*, II, 1954, süt. 238.
176. J. K. Gates, *aynı eser*, s. 13.
177. C. Wendel, *Handbuch*, III, s. 55.
178. J. W. Thompson, *aynı eser*, s. 19.
179. K. Wickert, "Klearchos", *Kleine Pauly*, cilt 3, 1969, süt. 227.
180. J. Platthy, *Sources*, s. 158, No. 134.
181. H. Bengston, *Griechische Geschichte von den Anfängen bis in die Römische Kaiserzeit*, 2 Aufl., München 1960, s. 287.
182. C. Wendel, *Handbuch*, III, s. 59.
183. V. Ehrenberg, "Eucleides", *The Oxf. Class. Dict.*, s. 343.
184. F. G. Kenyon, *Books and Readers in Ancient Greece and Rome*, 2 ed., Oxford 1951, s. 24.
185. C. Wendel, *Handbuch*, III, s. 57-58; H. J. de Vleeschauwer, *aynı eser*, s. 45.

186. Athenaios, *Deipnosophistae*, I, 3a. Bkz. "Peisistratos'un Kütüphanesi".
187. Ksenophon, *Memorabilia*, IV, II, 8.
188. Ksenophon, *Memorabilia*, IV, 2, 10.
189. C. Wendel, *Handbuch*, III, s. 57.
190. H. J. de Vleeschauwer, *aynı yer.*
191. Hense-Leonard, *Hellen-Latin Eskiçağ Bilgisi*, İstanbul 1948, s. 44-46.
192. Aristophanes, *Ranae*, V, 52.
193. Ksenophon, *Memorabilia*, IV, 2, 8.
194. W. Q. S. Schmidt, *Geschichte der Griechischen Literatur*, 3/I, s. 13.
195. Athenaios, *Deipnosophistae*, I, 3, a. Bkz. "Peisistratos'un Kütüphanesi".
196. C. Wendel, *Handbuch*, III, s. 57; ayrıca bkz. A. Hessel, *History of Libraries*, 1955, s. 3.
197. Aristophanes, *Ranae*, 938-945.
198. Hense-Leonard, *aynı eser*, s. 110-114.
199. Lukianos, *Adv. Indoct.*, 4.
200. A. M. Harmon, *Lukianos*, III, s. 178-179 dipnot (Loeb).
201. H. J. de Vleeschauwer, *aynı eser*, s. 45.
202. H. Berve, *Eskiçağ Tarihine Dair Altı Konferans*, İstanbul 1958, s. 24.
203. G. C. Field, "Speusippus", *Oxf. Class. Dict.*, s. 856.
204. Diogenes Laertios, *Speusippus*, IV/5.
205. Aulus Gellius, *Noct. Attic.*, III, XVII.
206. J. C. Rolfe, Aulus Gellius, *Noct. Attic.*, III, XVII.'deki açıklayıcı bilgi.
207. M. Gökberk, *Felsefe Tarihi*, 3. bs. İstanbul 1974 s. 65-67.
208. Aulus Gellius, *Noct. Attic.*, III, 17.
209. Diogenes Laertios, *Vit. Phil.*, III, 9.
210. Diogenes Laertios, *Vit. Phil.*, III, 17.
211. Aulus Gellius, *Noct. Attic.*, III, 17.
212. Diogenes Laertios, *Vit. Phil.*, VIII, 84.
213. H. Berve, *aynı eser*, s. 17-32.
214. J. Platthy, *Sources*, s. 124, No. 61; Proklos, *in Platonis Timaeum comm.*, A28c.
215. Diogenes Laertios, *Vit. Phil.*, III, 66.
216. Diogenes Laertios, *Vit. Phil., Platon*, III, 18; Quintilianus, I, 10, 7.
217. C. Wendel, *Handbuch*, III, s. 59.
218. Aristoteles, bu okulun bahçesindeki ağaçların altında gezinerek öğrencilerine ders verdiği için, onun kurduğu felsefî akımı benimseyenlere "Peripatoscular" veya "Peripatetikler" (yürüyenler) denilmesi adet olmuştur (Diogenes Laertios, *Vit. Phil.*, I, 5).
219. M. Gökberk, *aynı eser*, s. 84-85.

220. Diogenes Laertios, *Vit. Phil.*, *Speusippus*, IV, 5.
221. Aulus Gellius, *Noct. Attic.*, III, 17.
222. J. Platthy, *Sources*, s. 126, No. 67.
223. J. Platthy, *aynı eser*, s. 124, No. 64. XVIII. yy. Osmanlı bilgini Esad Yanyavî, onun 747 eseri bulunduğunu yazar (M. Kaya, *İslâm Kaynakları Işığında Aristoteles ve Felsefesi*, İstanbul 1983, s. 74-75).
224. J. Platthy, *aynı eser*, s. 125, No. 65.
225 .J. Platthy, *aynı eser*, s. 125-126, No. 66.
226. Arapçaya çevirisini August Mueller yayımlamıştır. "Das arabische Verzeichnis der Aristotelischen Schriften", *Morgenlandische Forschungen, Feschrift H.L. Fleischer*, Leipzig 1875, s. 16-18 ve XIII. yy.'dan İbn-el-Kıftî, *Tabakat al-Hukamâ*, ed. J. Lippert, Leipzig 1903, s. 47 vd. İbn Ebu Uşaibi'a'nın pek az farklı olan metni. *'Uyun el-anba fi tabakat*, Königsberg-Kairo 1884, t. I, s. 68 vd. Ve her iki metnin Anton Baumstark tarafından Almancaya çevirisi: *Syrisch-arabische Biographien des Aristoteles*, Leipzig 1900, s. 69-70. İngilizceye de çevrilmiştir. *Aristotle in the Ancient Biographical Tradition*, Göteburg 1957, s. 230-231. Karş.: J. Platthy, *Sources*, s. 125, No. 66. Ptolemaios'un (*El Gârib* adıyla) kataloğunun bir yazma nüshası ise Süleymaniye Kütüphanesi'ndedir (Ayasofya, No. 4833). Burada 100 eser gösterilmiştir (M. Kaya, *aynı eser*, s. 310).
227. M. Kaya, *aynı eser*, s. 311.
228. W. Judeich, *Topographie von Athen*, München 1931, s. 415.
229. Diogenes Laertios, *Vit. Phil.*, *Theophrastus*, V/51-52.
230. C. Callmer. "Antike Bibliotheken", *Opuscula Archeologica*, III, 1944, s. 146-148.
231. H. J. de Vleeschauwer, *L'Odissée de la Bibliothéque d'Aristote et ses Repercussion philosophique*, Pretoria 1957, s. 26.
232. Aulus Gellius, *Noct. Attic.*, XIII, 5.
233. C. Wendel, *Handbuch*, III, s. 60.
234. Bkz. "Theophrastos'un Kütüphanesi".
235. Strabon, XIII, 1, 54.
236. Troia civarında yer ismi. W. M. Ramsay, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, İstanbul 1960, s. 167'de Skepsis, Aisepos deresinin yukarı taraflarında gösterilmektedir. Aleksandreia Troas'da Kurşunlu Tepe'de.
237. Athenaios, *Deipnosophistae*, I, 3a.
238. Bkz. "Filozof Neleus'un Kütüphanesi".
239. Plutarkhos, *Bioi Paral.*, *Sulla*, s. 26.
240. Strabon XIII, I, 54. Bkz. "Filozof Neleus'un Kütüphanesi".
241. Strabon, XIII, I, Bkz. "Teos'lu Apellikon'un Kütüphanesi".

242. J. W. Thompson, *aynı eser*, s. 28.
243. Cicero, *Epist. ad Attic.*, IV, 10, 1.
244. Plutarkhos, *Bioi* Paral., Cicero, 27.
245. Strabon, XIII, 1, 54.
246. C. Wendel, *Handbuch*, III, s. 61. Bkz. "Tyrannion'un Kütüphanesi".
247. H. J. de Vleeschauwer, *aynı eser*, 8, s. 65.
248. Plutarkhos, *Bioi Paral., Cicero*, 27.
249. H. J. de Vleeschauwer, *aynı eser*, 7, s. 56.
250. Porphyrius, *Vie de Plotin.*, c. 24.
251. W. Durant, *Histoire de la Civilisation*, 6, XXXVI, I, Paris 1949, s. 241-242.
252. Diogenes Laertios, *Vit. Phil. Strato*, V/62. Bkz. "Filozof Straton'un Kütüphanesi".
253. Athenaios, *Deipnosophistae*, I, 3 a.
254. C. S. Ongun, *Filozoflar Ansiklopedisi*, İstanbul 1974-1976, s. 389-391.
255. Aulus Gellius, *Noct. Attic.*, XIII, 5. Ayrıca bkz. "Aristoteles'in Kütüphanesi".
256. Athenaios, *Deipnosophistae*, I, 3 a. Ayrıca bkz. "Aristoteles'in Kütüphanesi".
257. J. Platthy, *Sources*, s. 129.
258. Diogenes Laertios, *Vit. Phil. Theophrastus*, V, 50.
259. Diogenes Laertios, *Vit. Phil. Theophrastus*, V, 52.
260. Strabon, XIII, 1, 54. Ayrıca bkz. "Aristoteles'in Kütüphanesi".
261. Strabon, XIII, 1, 54. Ayrıca bkz. "Aristoteles'in Kütüphanesi".
262. Diogenes Laertios, *Vit. Phil. Theophrastus*, V/52.
263. Athenaios, *Deipnosophistae*, 1, 3a. Ayrıca bkz. "Aristoteles'in Kütüphanesi".
264. H. J. de Vleeschauwer, *History of Western Library*, I/6, s. 47.
265. C. Wendel, *Handbuch*, III, s. 61.
266. Strabon, XIII, 1, 54. Ayrıca bkz. "Aristoteles'in Kütüphanesi".
267. H. J. de Vleeschauwer, *L'Odyssée de la Bibliothèque d'Aristote et ses Repercussions philosophiques*, 6, s. 50.
268. Bkz. "Aristoteles'in Kütüphanesi" ve "Filozof Neleus'un Kütüphanesi".
269. C. Wendel, *Handbuch*, III, s. 61. Ayrıca bkz. "Filozof Neleus'un Kütüphanesi".
270. Diogenes Laertios, *Vit. Phil. Strato*, V/62.
271. C. S. Ongun, *aynı eser*, s. 345-348.
272. Strabon, XVII, 8-10.
273. C. Callmer, *aynı eser*, s. 148.
274. B. Götze, "Antike Bibliotheken", *Jahr. d. Deutsch. Arch. Inst.*, 52, 1937, s. 243.

275. E. A. Parsons, *The Alexandrian Library*, 1967, s. 166-167.
276. L. Krehl – Aslan Terzioğlu, "Über die Sage von der Verbrennung der Alexandrinischen Bibliothek durch die Araber (İskenderiye Kütüphanesi Müslümanlar tarafından yakılmamıştır)", *VD*, IX, 1971, s. 419-446.
277. H. Volkmann, "Ptolemaios", *Kleine Pauly*, Cilt 4, süt. 1217-1224.
278. H. J. de Vleeschauwer, *History of Western Library*, I/6, s. 60.
279. E. A. Parsons, *aynı eser*, s. 91-97.
280. R. Marcus, *Josephus, Ant. Jud.*, s. 7'deki açıklayıcı bilgi.
281. E. A. Parsons, *aynı eser*, s. 93-97.
282. Josephus, *Ant. Jud.*, XII, 11, 1.
283. Josephus, *Ant. Jud.*, XII, 4, 36-39.
284. Josephus, *Ant. Jud.*, XII, 5, 40-49.
285. Josephus, *Ant. Jud.*, XII, 6, 56.
286. Josephus, *Ant. Jud.*, XII, 11, 85-89.
287. Josephus, *Ant. Jud.*, XII, 13, 106-107.
288. Josephus, *Ant. Jud.*, XII, 15, 114.
289. Ralph Marcus, *Josephus, Ant. Jud.*, s. 7'deki açıklayıcı bilgi.
290. E. A. Parsons, *aynı eser*, s. 98.
291. E. A. Parsons, *aynı eser*, s. 98-99.
292. E. A. Parsons, *aynı eser*, s. 99.
293. E. A. Parsons, *aynı yer.*
294. E. A. Parsons, *aynı eser*, s. 99-100.
295. E. A. Parsons, *aynı eser*, s. 100.
296. E. A. Parsons, *aynı yer.*
297. E. A. Parsons, *aynı eser*, s. 100-101.
298. E. A. Parsons, *aynı eser*, s. 101-102.
299. Seneca, *Epist. Mor.*, IX, 5.
300. Vitruvius, *De Architectura*, VII, 4.
301. Aulus Gellius, *Noct. Attic.*, VII, XVII, 3.
302. Athenaios, *Deiphosophistae*, V, 203.
303. Cassius Dio, *Hist. Rom.*, XLII/38.
304. Ammianus Marcellinus, *Rer. Gest.*, XXII, 16/12-13.
305. W. Dindorf, *Rheinisches Museum*, 1830, IV, s. 232, karş. E.A. Parsons, *aynı eser*, s. 107.
306. E. A. Parsons, *aynı eser*, s. 108.
307. E. A. Parsons, *aynı yer.*
308. E. A. Parsons, *aynı yer.*
309. E. A. Parsons, *aynı yer.*
310. E. A. Parsons, *aynı eser*, s. 105-112.

311. E. A. Parsons, *aynı eser*, s. 112-118.
312. *Camb. Anc. Hist.*, VIII: *Alexandrian Literature*, s. 251.
313. A. Hessel, *aynı eser*, s. 1.
314. J. K. Gates, *aynı eser*, s. 14.
315. J. W. Thompson, *aynı eser*, s. 22.
316. J. Vorstius, *Grundzuge der Bibliotheksgeschichte*, 5. Aufl., Leipzig 1954, s. 6.
317. H. J. de Vleeschauwer, *Les Bibliothèques Ptoléméennes d'Alexandrie*, Pretoria 1955, s. 2-15.
318. F. G. Kenyon, "Libraries", *The Oxf. Clas. Dict.*, s. 503.
319. A. A. Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, I, Ankara 1943, s. 191.
320. S. Atlan, *Roma Tarihinin Ana Hatları*, İstanbul 1970, s. 166-167.
321. Seneca, *De Tranquil. animi*, IX, 5.
322. Plutarkhos, *Bioi Paral.*, *Caesar*, XLIX.
323. Aulus Gellius, *Noct. Attic.*, VII/XVII, 1.
324. Cassius Dio, *Hist. Rom.*, XLII/38, 2.
325. Ammianus Marcellinus, *Rer. Gest.*, XXII, 16/13.
326. E. A. Parsons, *aynı eser*, s. 373.
327. E. A. Parsons, *aynı eser*, s. 306-319.
328. Suetonius, *Claudius*, XLII.
329. Seutonius, *Domitianus*, XX.
330. A. Terzioğlu, "İskenderiye Kütüphanesi Müslümanlar Tarafından Yakılmamıştır", *VD*, IX, 1971, s. 430.
331. N. Çağatay, *İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, Ankara 1971, s. 52.
332. T. J. Haarhoff, "Museum", *The Oxf. Class. Dict.*, s. 583-584.
333. K. Dziatzko, "Bibliotheken", *RE*, s. 410.
334. J. E. Sandys, *A History of Classical Scholarship*, s. 113. Karş. E. A. Parsons, *aynı eser*, s. 339.
335. E. A. Parsons, *aynı eser*, s. 341-342.
336. E. A. Parsons, *aynı eser*, s. 341-342.
337. E. A. Parsons, *aynı eser*, s. 339.
338. T. J. Haarhoff, *aynı yer*.
339. E. A. Parsons, *aynı eser*, s. 341-342.
340. A. A. Vasiliev, *aynı eser*, s. 102.
341. E. A. Parsons, *aynı eser*, s. 373.
342. H. J. de Vleeschauwer, *Les Bibliothèques ptoléméennes d'Alexandrie IV: César, Théophile ou Omar*, s. 30-32.
343. C. Wendel, *Handbuch*, III, s. 79.

344. E. Gibbon, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, III, s. 214-215.
345. A. A. Adıvar, *Tarih Boyunca İlim ve Din*, 2. bs., İstanbul 1969, s. 98.
346. J. E. Sandys, *aynı eser*, s. 113.
347. E. A. Parsons, *aynı eser*, s. 358-359.
348. A. J. Butler, *The Arab Conquest of Egypt*, s. 414. Karş. E.A. Parsons, *aynı eser*, s. 364-370.
349. A. Terzioğlu, *aynı eser*, s. 431.
350. A. Terzioğlu, *aynı yer.*
351. S. Hunke, *Avrupa'nın Üzerine Doğan İslâm Güneşi*, 2. bs., İstanbul 1975, s. .254.
352. E. A. Parsons, *aynı eser*, s. 364-370.
353. *Acta Conciliorum Oecumenicorum*, ed. E. Schwartz, Strassburg, Berlin, Leipzig 1914-1940, s. 24-26. Karş. M. Çelik, "Süryani Kaynaklarına Göre İmparator Marcian'ın İskenderiye Kütüphanesi'ni Yaktırması (1 Ağustos 455)", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 10, s. 1, 2000, s. 61.
354. C. Zeydan, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, 3. c., 1976, s. 81.
355. İbn al-Qifti: *Ta'rikh al-Hukama*, Leipzig, 1903, s. 8. Ayrıca bkz: Kahire'deki Kütübhâne-i Hidîvî'de bulunan *Teracim-ül Hükema*, el yazması, C. Zeydan, *aynı eser*, s. 83-85.
356. Ebu'l-Ferec, *Tarih-muhtasar-id-düvel*, 1890, s. 34. Gregory Bar Obroyo'nun orijinal Süryanice eserleri için bkz. M. Çelik, *aynı eser*, s. 63.
357. Kâtip Çelebi, *Mizanü'l hakk fi ihtiyari'l-ahakk*, İstanbul 1972, s. 8.
358. C. Zeydan, *aynı eser*, s. 76-78.
359. C. Zeydan, *aynı eser*, s. 80.
360. E. A. Parsons, *aynı eser*, s. 371-429.
361. L. Krehl, *aynı eser*, s. 434-446.
362. H. Terzioğlu, *aynı eser*, s. 423.
363. T. H. Balcızade, *Tarihi Medeniyette Kütüphaneler*, Balıkesir 1931, s. 97.
364. Mehmet Mansur, *Meşhur İskenderiye Kütüphanesi'ne dair Risaledir*, İstanbul 1300, s. 55-56, 63.
365. A. A. Adıvar, *aynı eser*, s. 98.
366. B. Lewis, *Tarihte Araplar*, İstanbul 1979, s. 62.
367. S. Hunke, *aynı eser*, s. 254-255.
368. H. J. de Vleeschauwer, *aynı eser*, s. 33-35.
369. C. Wendel, *Handbuch*, III, s. 80.
370. Galenos, *Comment. in Hippoc., De nat. hom.*, II, 128. Krş. J. Platthy, *Sources*, s. 162, No. 145.

371. H. L. Pinner, *The World of Books in Classical Antiquity*, Leiden 1948, s. 46-49; N. Yıldız, *Eskiçağ'da Yazı Malzemeleri ve Kitabın Oluşumu*, Ankara 2000, s. 255-293.
372. Athenaios, *Deipnosophistae*, I, 3 a.
373. Plinius, *NH*, XIII, 70.
374. Galenos, *Comment in Hippoc.*, III, 239.
375. Galenos, *Comment in Hippoc.*, III, II, 2.
376. Galenos, *Comment in Hippoc.*, III, II, 2.
377. Seneca, *De Tranquill. Animi*, IX, 5.
378. Josephus, *Ant. Jud.*, XII/1, 12-14.
379. Aulus Gellius, *Noct. Attic.*, VII, XVII, 3.
380. Cassius Dio, *Hist. Rom.*, XLII/38, 2.
381. Ammianus Marcellinus, *Rer. Gest.*, XXII, 16, 13.
382. Plutarkhos, *Bioi Paral., Antonius*, LVII, 5.
383. E. A. Parsons, *aynı eser*, s. 108.
384. E. A. Parsons, *aynı eser*, s. 112.
385. P. Orosius, *Hist. Adversus Paganos*, 7. Karş. E. A. Parsons, *aynı eser*, s. 163.
386. A. W. Mair, *Callimachos and Lycophron*'un Giriş kısmındaki açıklama.
387. H. R. Hall, *Camb. Anc. Hist.*, VIII, I, s. 252.
388. T. Birt, *Antike Buchwesen*, Nachdruck, Aalen 1959, s. 164 vd.
389. H. J. de Vleeschauwer, *History of Western Library*, I/6, s. 64.
390. C. Wendel, *Handbuch*, III, s. 68.
391. E. A. Parsons, *aynı eser*, s. 170-171.
392. H. J. de Vleeschauwer, *Les Bibliothèques ptoléméennes d'Alexandrie*, s. 19-27.
393. H. J. de Vleeschauwer, *History of Western Library*, I/6, s. 64.
394. F. G. Kenyon, *Books and Readers in Ancient Greece and Rome*, Oxford 1951, s. 38.
395. C. Wendel, *Handbuch*, III, s. 67.
396. E. A. Parsons, *aynı eser*, s. 172-173.
397. E. A. Parsons, *aynı eser*, s. 184-189.
398. E. A. Parsons, *aynı eser*, s. 190-193.
399. E. A. Parsons, *aynı eser*, s. 196-203.
400. E. A. Parsons, *aynı eser*, s. 194.
401. E. A. Parsons, *aynı eser*, s. 219-220; H. J. de Vleeschauwer, *aynı eser*, s. 69-70.
402. E. A. Parsons, *aynı eser*, s.108-109 ve 112-113.
403. C. Wendel, *Handbuch*, III, s. 66.

404. J. K. Gates, *aynı eser*, s. 14.
405. Galenos, *Comm. Hippoc.*, III, 239-240. Karş. J. Platthy, *Sources*, s. 118, No. 50.
406. Bkz. Josephus, *Ant. Jud.*, XII, 5-6, 11, 13, 15 ve *"İskenderiye Kütüphanesi'nin Kuruluşu"*.
407. E. A. Parsons, *aynı eser*, s.112-118.
408. E. A. Parsons, *aynı eser*, s.181.
409. E. A. Parsons, *aynı eser*, s.112.
410. A. Adıvar, *Tarih Boyunca İlim ve Din*, İstanbul 1969, s. 85; C. Yıldırım, *Bilim Tarihi*, İstanbul 1983, s. 42-43.
411. C. Yıldırım, *aynı eser*, s. 50.
412. C. Yıldırım, *aynı eser*, s. 52-53.
413. C. Yıldırım, *aynı eser*, s. 51-52.
414. C. Yıldırım, *aynı eser*, s. 50; E. Kâhya, *Üroloji Tarihi*, Ankara 1982, s. 30-31.
415. C. Yıldırım, *aynı eser*, s. 44, 53.
416. C. Yıldırım, *aynı eser*, s. 53-54; A. Adıvar, *aynı eser*, s. 90-92.
417. C. Yıldırım, *aynı eser*, s. 57-58; A. Adıvar, *aynı eser*, s. 92-93.
418. *Klasik Çağ Düşüncesi ve Klasik Kültür*, Ankara 1977, s. 15.
419. *Aynı eser*, s. 17.
420. A. Adıvar, *aynı eser*, s. 95.
421. Galenos, *Comment. in Hippoc.*, II, 4; III, XVII, 1, s. 606-607. Karş. C. Wendel, *Handbuch*, III, s. 70.
422. E. A. Parsons, *aynı eser*, s.108.
423. E. A. Parsons, *aynı eser*, s.112-113.
424. A. W. Mair, Callimachus, *Actia, Iambi, Lyric Poems, Hecale*, Giriş kısmı, s. VII-XIV (Loeb).
425. F. J. Witthy, "The Pinaces of Callimachus", *The Library Quarterly*, XXVI-II, 2, 1958, s. 132-133.
426. E. A. Parsons, *aynı eser*, s. 217-218.
427. E. Egger, "Callimaque considéré comme Bibliographe", *L'An. de la Soc. des Étud. Grec.*, s. 54; E. Egger, *Histoire du Livre depuis ses Origines Jusqu'a nos Jours*, 3. ed., Paris 1880, s. 55.
428. H. J. de Vleeschauwer, *aynı eser*, s. 68-69.
429. J. L. Thornton, *The Chronology of Librarianship*, London 1941, s. 11.
430. E. A. Parsons, *aynı eser*, s. 206-217.
431. Diogenes Laertios, *Vit. Phil.*, VIII/86, *Eudoxus*.
432. Diogenes Laertios, *Vit. Phil.*, VI/15, *Antisthenes*.
433. Diogenes Laertios, *Vit. Phil.*, IX/22-23, *Parmenides*.

434. Diogenes Laertios, *Vit. Phil.*, X/26.
435. E. A. Parsons, *aynı eser*, s. 210.
436. E. A. Parsons, *aynı yer.*
437. E. A. Parsons, *aynı eser*, s. 206-218.
438. J. E. Sandys, *A History of Classical Scholarship*, I, s. 123; E. A. Parsons, *aynı eser*, s. 212.
439. C. Wendel, *Handbuch*, III, s. 71.
440. H. R. Hall, *Camb. Anc. Hist.*, VIII, I, s. 253.
441. A. W. Mair, Callimachus, *Hymns and Epigrams*, Giriş kısmı, s. 11-12 (Loeb).
442. J. F. Witty, *aynı eser*, s. 133-136.
443. Plinius, *NH*, XXX, II/3-4; Diogenes Laertios, (prooimion) giriş, I/8.
444. C. Wendel, *Handbuch*, III, s. 71-72.
445. E. A. Parsons, *aynı eser*, s. 209-210.
446. E. Egger, *aynı eser*, s. 55.
447. C. Wendel, *Handbuch*, III, s. 72.
448. C. Wendel, *aynı yer.*
449. H. J. de Vleeschauwer, *aynı eser*, s. 69.
450. Quintilianus, *De Institutione Oratoria*, X, 1, 57. Krş. C. Wendel, *Handbuch*, III, s. 73.
451. H. J. de Vleeschauwer, *aynı eser*, I/6, s. 69.
452. H. J. de Vleeschauwer, *aynı eser*, I/6, s. 66.
453. E. A. Parsons, *aynı eser*, s. 106-113.
454. E. A. Parsons, *aynı eser*, s. 117-121.
455. E. A. Parsons, *aynı eser*, s. 153-154.
456. Vitruvius, *De Architectura*, VII, 4-7.
457. E. A. Parsons, *aynı eser*, s. 109-112.
458. E. A. Parsons, *aynı eser*, s. 155-159.
459. J. Beloch, *Griechische Geschichte*, IV, 2, 1927, s. 592-599.
460. C. Wendel, *Handbuch*, III, s. 75.
461. W. Dittenberger, *Orientis Graeci Inscriptiones Selectae*, 1, s. 252.
462. C. Wendel, *aynı yer.*
463. Eusebius, *Hist. Eccles.*, VI, 19.
464. E. A. Parsons, *aynı eser*, s. 161.
465. N. Lewis, "The Non-scholar Members of the Alexandrian Museum", *Mnemosyne*, XVI/3, 1963, s. 257.
466. C. Wendel, *Handbuch*, III, s. 80-81.
467. H. J. de Vleeschauwer, *aynı eser*, I/6-II, s. 61-62.
468. A. Aymard, *L'Orient et la Grèce antique*, Paris 1957, s. 510.

469. A. Hessel, *aynı eser*, s. 2-4.
470. C. Wendel, *Handbuch*, III, s. 62-64.
471. H. J. de Vleeschauwer, *Les Bibliothéques ptolémeennes d'Alexandrie*, s. 13-18.
472. H. J. de Vleeschauwer, *aynı yer.*
473. H. J. de Vleeschauwer, *History of Western Library*, I/6, II, s. 61-62.
474. C. Wendel, *Handbuch*, III, s. 62-64.
475. C. Wendel, *Handbuch*, III, s. 80-81.
476 .H. J. de Vleeschauwer, *Les Bibliothéques ptolémeennes d'Alexandrie*, s. 2-12; C. Wendel, *Handbuch*, III, s. 64-65.
477. H. J. de Vleeschauwer, *aynı eser*, IV, s. 33-35.
478. Ammianus Marcellinus, *Rer. Gest.*, lib. XXII, 16/12-13.
479. C. Callmer, *aynı eser*, s. 148.
480. B. Götze, *aynı eser*, s. 243.
481. A. Conze "Die Pergamenische Bibliothek", *Sitzungsber. d. Königl. Preuss. Akad d. Wiss. z. Berlin*, II, 1884, s. 1259-1270; R. Bohn, *Altertümer von Pergamon*, II, 1885, s. 62, s. 56 vd.
482. R. Bohn, *aynı eser*, s. 62, lev. 30, 34.
483. S. Ximenez, *L'Asie Mineure en Ruines*, Paris 1925, s. 132.
484. R. Bohn, *aynı eser*, s. 56-57, lev. 32-34.
485. A. Conze, *aynı yer.*
486. K. Dziatzko, *Sammlung Bibliothekswissenschaftlicher Arbeiten*, X, 1896, s. 38, 46.
487. B. Götze, *aynı eser*, s. 228-238, res. 1-4, 6-7, 16, ek, 1-2.
488. B. Götze, *aynı yer*, 2. ek, sağ üstteki şekil.
489. C. Callmer, *aynı eser*, s. 149-154, res. 1-4.
490. A. W. Lawrence, *Greek Architecture*, London 1962, s. 268.
491. B. Götze, *aynı eser*, s. 235-236.
492. K. Dziatzko, *aynı yer.*
493. N. Leipen, *Athena Parthenos*, Ontario 1871, s. 7, şek. 15, 22, 64.
494. R. Bohn, *aynı eser*, s. 59.
Bu heykellerden başka, kütüphanenin batı salonunda, 1880 yılında diğer iki kadın heykeli de bulunmuştur. Bunlardan birisi, K. Humann tarafından Hera heykeli olarak nitelendirilmiştir. Berlin'deki Pergamon Museum'da bulunan bu heykel Erekhteion'un Kore heykellerine benzer şekilde giyimli bir heykeldir (M. Collignon, *Pergame*, Paris 1900, s. 146-147). İkinci heykel de Athena olarak nitelendirilmiş olup gene Berlin'deki Pergamon Museum'dadır. Torso şeklinde ve orijinal büyüklükte olan heykelin başı sonradan bulunarak yerine oturtulmuştur. Her iki kolu, her iki ayağı ve

peplos'unun üst kısmı kayıptır. 1,79 m. yüksekliktedir (J. L. Ussing, *Pergamos*, Berlin 1899, s. 74-76, lev. 5. Ayrıca bkz. *aynı eser*, s. 147-149). Ancak bu iki heykelin kütüphanede durup durmadığını bilmiyoruz.

Ayrıca kazılarda pek çok heykel kaidesi, ünlü şair ve yazarların heykel ve büstlerini taşıyan yazıtlı parçalar da bulunmuştur. Bunlar belki de kütüphane salonu süslüyorlardı. Athena Tapınağı yöresinde bulunan bu heykel kaideleri, Homeros, Sappho, Miletos'lu lirik şair ve müzisyen Timotheos, Mitylene'li Alkaios, Herodotos, Philotas'ın oğlu Makedonya'lı Apollonios, Makedonya tarihi yazarı Meleagros'un oğlu Balakros'a aittir (*Inschriften von Pergamon*, VIII, No. 198-203).

Kütüphane salonunu büst ve heykellerle süslemek adeti, eskiçağlardan beri süregelen bir adet olduğu için, bu heykel ve büstlerin kütüphanede bulunmuş olabileceğini düşünmemiz yerinde olur.

495. K. Dziatzko, *aynı yer*.
496. B. Götze, *aynı eser*, s. 236.
497. E. Meyer, "Pergamon", *Kleine Pauly*, cilt 4, süt. 626-631.
498. Strabon XIII, 1, 54. Ayrıca bkz. "Neleus'un Kütüphanesi".
499. Strabon XIII, 4, 2.
500. Vitruvius, *De Architectura*, VII, prooem 4.
501. Athenaios, *Deipnosophistae*, I, 3a.
502. C. Wendel, *Handbuch*, III, s. 82.
503. J. Vorstius, *Grundzüge der Bibliotheksgeschichte*, 5. Aufl. Leipzig 1954, s. 7.
504. H. J. de Vleeschauwer, *History of Western Library*, I/6-II, s. 76.
505. Plutarkhos, *Bioi Paral., Antonius*, LVIII, 9.
506. Eupolis, fr. 304.
507. Ksenophon, *Anabasis*, VII, 5, 14; Aristophanes, *Aves*, 1288; *Ranae*, 743.
508. Martialis, *Epigram*, I, 66, 1-12.
509. Galenos, *Comment. in Hippoc., De nat hom.*, I, 127. Karş. J. Platthy, *Sources*, s. 162, No. 144.
510. Galenos, *Comment. in Hippoc., De nat hom.*, II, 128. Karş. J. Platthy, *Sources*, s. 162, No. 145.
511. Varro apud Plinius, *NH*, XIII, 70. Karş. J. Platthy, *Sources*, s. 163, No. 148.
512. Daha önce pergamentin Önasya ve Anadolu'da kullanıldığı sanılmaktadır. Bergama yazı atölyesinin zor durumda kalarak pergamenti icat etmiş olması gerekmez. Bergamalılar zaten ticaretini yaptıkları deriyi (*diphterai*) daha nitelikli hale getirmiş olabilirler. Bunun sonucu olarak da Bergama M.Ö. II. yüzyılda pergamentin merkezi olmuş olabilir. Aynı yüzyıla tarihlenen bir Priene yazıtında bu yeni kâğıt türünden *dermatina biblia* ola-

rak söz edilmektedir. Artık koyun ve keçi derileri yerine daha önce bazı metotlar kullanılarak buzağı ve oğlak derilerinden yararlanıldığını biliyoruz. *Pergamene*, *charta pergamene* ve günümüze kadar gelen *parşömen* kelimeleri, Eskiçağ'dan bu yana bu kâğıdın gelişerek kullanılmağa devam ettiğini göstermektedir. Böylece onun taşıdığı pergament adı, Bergama'da, eski adı ile Pergamon'da icat edildiğini göstermemekle, burada çok yaygınlaştığına işaret etmektedir sanıyoruz. Daha sonra pergamentin ve hatta papirüsün Roma'da yaygınlaşarak rekabet konusu haline geldiğini de öğreniyoruz. Bu konuda ayrıca bkz. "Eskiçağ'da Kitap ve Özellikleri".

513. J. Platthy, *Sources*, s. 62, No. 147.
514. Strabon, XIII, 1, 54.
515. E. A. Parsons, *aynı eser*, s. 19.
516. J. W. Thompson, *aynı eser*, s. 27.
517. Diogenes Laertios, *Vit. Phil.*, VII, 34, Zeno. Ayrıca bkz. H. J. de Vleeschauwer, *aynı eser*, 6/11, s. 78.
518. Dionysios Halicarnassensis, *De Dinarcho*, 1. Karş. J. Platthy, *Sources*, s. 161, No. 141.
519. Dionysios Halicarnassensis, *Ad Ammaeum*, 1, 4. Karş. J. Platthy, *Sources*, s. 161, No. 141.
520. E. A. Parsons, *aynı eser*, s. 29.
521. H. J. de Vleeschauwer, *aynı eser*, 1/6, II, s. 78.
522. C. Wendel, *Handbuch*, III, s. 84-85.
523. C. Yıldırım, *aynı eser*, s. 56-57; A. Adıvar, *aynı eser*, s. 90-91.
524. E. A. Barber, "Aratos", *Oxf. Class. Dict.*, s. 76-77.
525. C. Wendel, *Handbuch*, III, s. 92.
526. C. Wendel, *Handbuch*, III, s. 91.
527. J. Platthy, *Sources*, s. 170, No. 166.
528. T. B. L. Webster, "Euphorion", *Oxf. Class. Dict.*, s. 346.
529. C. Wendel, *Handbuch*, III, s. 92.
530. G. A. Downey, *History of Antioch in Syria from Seleucus to the Arab Conquest*, Princeton 1961, s. 32. Ayrıca bkz. J. Platthy, *Sources*, s. 170, No. 167.
531. G. Downey, *aynı eser*, s. 132.
532. G. Downey, *aynı eser*, s. 66, 85, 132.
533. E. Dewan, *The House of Seleucus*, London 1902, II, s. 276; Ayrıca bkz. J. W. Thompson, *aynı eser*, s. 120.
534. H. Volkmann, "Pontos", *Kleine Pauly*, cilt 4, süt. 1050-1051.
535. T. R. S. Broughton "Mithridates", *Oxf. Class. Dict.*, s. 576-577; H. Volkmann, "Mithradates", *Kleine Pauly*, cilt 3, süt. 1354-1359.

536. Plinius, *NH*, XXV, III, 6-7.
537. Plinius, *NH*, XXVI, 62.
538. Aulus Gellius, *Noct. Attic.*, XVI, 1-6.
539. Plinius, *NH*, XVII, 63.
540. Plinius, *NH*, XXIX, 25.
541. Plinius, *NH*, XXIX, 65
542. Plinius, *NH*, XXV, III, 6.
543. Plinius, *NH*, XXXVII, 169.
544. C. Wendel, *Handbuch, III*, s. 95.
545. H. J. de Vleeschauwer, *aynı eser*, I/II, s. 75.
546. J. Platthy, *Sources*, s. 140, No. 98.
547. Bkz. "L. Licinius Lucullus'un Kütüphanesi".
548. B. A. Bouché-Leclerq, *Histoire des Lagides*, I, s. 224.
549. H. J. de Vleeschauwer, *aynı eser*, I/II, s. 72-74.
550. C. Wendel, *Handbuch*, III, s. 90-91.
551. J. Platthy, *Sources*, s. 140, No. 98.
552. Plutarkhos, *Aemilius Paullus*, XXVIII, 10.
553. H. V. Geisau, "Perseus", *Kleine Pauly*, cilt 4, süt. 652-653.
554. A. H. McDonald, "Paullus Macedonicus, Lucius Aemilius", *Oxf. Class. Dict.*, s. 656.
555. C. Wendel, *aynı eser*, s. 112; J. W. Thompson, *aynı eser*, s. 23, 28. Bkz. "Aemilius Paullus'un Kütüphanesi".
556. *Camb. Anc. Hist.*, VIII, s. 398.
557. A. Momigliano, "Hieron II", *Oxf. Class. Dict.*, s. 427; H. Callies, "Hieron", *Kleine Pauly*, cilt 2, süt. 1134-1135.
558. Athenaios, *Deipnosophistae*, V, 207 e.
559. E. A. Parsons, *aynı eser*, s. 8.
560. Bkz. C. Rapin, "Les Textes littéraires grecs de la trésorerie d'Ai Khanoum", *BCH*, 111, 1987, 225 vd.
561. Hense-Leonard, *Hellen-Latin Eski-Çağ Bilgisi*, s. 190-191; R. E. Wycherley, *Antik Çağda Kentler Nasıl Kuruldu*, İstanbul 1986, s. 112 vd.
562. J. Platthy, *Sources*, s. 137, No. 91.
563. *BCH*, XXII, 1989, s. 260-270; J. Platthy, *Sources*, s. 137, No. 92.
564. Plutarkhos, *Quaestionum Convivalium*, V, (675 B). Karş. J. Platthy, *Sources*, s. 139, No. 94.
565. *BCH*, XX, 1896, s. 720. Karş. J. Platthy, *Sources*, s. 138, No. 93.
566. H. J. de Vleeschauwer, *aynı eser*, III, s. 122.
567. R. Cagnat, "Les Bibliothèque municipaux dans l'Empire Romain", *Mém de l'Inst. Nat. de France, Acad. des Inscr. et Bell. Lett.*, 28, 1909, 6.

568. C. Wendel, *Handbuch*, III, s. 97.
569. H. Leclercq, "Les Bibliothéques", *Dict. d'Arch. Chrét. et de Litur.*, süt. 844; E. Egger, "Calimaque et les Origines de la Bibliographie", *L'An. de la Soc. des Etud. Grec*, 1876, No. 1. Ptolemaion Mısır kralı Ptolemaios VI Philometor (M.Ö. 181-145) bağışı olup onun adını aldı. (Cicero, *De Finibus*, 5, 1, 1; Pausanias, 1, 17, 2; yerine ilişkin: G. S. Dontas, *Hesperia*, 52, 1983, s. 40 vd.
570. C. Wendel, *Handbuch*, III, s. 96.
571. C. Callmer, *aynı eser*, s. 154.
572. *I. G.* II2, 1006, a. 123/2a., ll. 19-20. Karş. J. Platthy, *Sources*, s. 110, No. 28.
573. J. Platthy, *Sources*, s. 110, No. 29.
574. *I. G.* II2, 1029, a. 96/5a, 1009; 1029; 1030; 1040-43. ll. 24-25. Karş. J. Platthy, *Sources*, s. 110. No. 30.
575. J. Platthy, *Sources*, s. 111, No. 31.
576. J. Platthy, *Sources*, s. 111, No. 32.
577. J. Platthy, *Sources*, s. 111, No. 33.
578. J. Platthy, *Sources*, s. 150, No. 118. Bağışları teslim alan ve kaydeden okul yöneticileri, *gymnasiarkhos*'lardır.
579. A. W. Gomme, "Prytanis", *Oxf. Class. Dict.*, s. 743.
580. Athenaios, *Deipnosophistae*, I, 3a.
581. G. T. Griffith, "Rhodes", *Oxf. Class. Dict.*, s. 769.
582. J. Platthy, *Sources*, s. 150, No. 118.
583. P. B. Forbes, "Dionysios", *Oxf. Class. Dict.*, s. 288.
584. M. Segre, "Revision du Texte et Commentaire du Catalogue de Livres de Rhodes", *Rivista di Filol.*, N.S. XIII, 1935, s. 314-325. Karş. J. Platthy, *Sources*, s. 148, No. 117. Ayrıca bkz. G. Kh. Papakhristodoulou, "Nea stoikheia gia bibliothekes sten Arhaia Rodo. Epigraphe ohetika me te bibliotheke tou Arkhaiou Gymnasiou", *Dodekanesiaka Khronika*, 11, 1986, s. 265 vd. ve "Das hellenistische Gymnasion und Rhodos. Neu es zu seiner Bibliothek", *Akten des XIII. Internat. Kongresses für Klass. Archäologie*, Berlin 1988, Mainz 1990, s. 500 vd.
585. J. W. Powell-E. A. Barber, *New Chapters in the History of Greek Literature*, Oxford 1929, s. 83-87. Ayrıca bkz. J. W. Thompson, *aynı eser*, s. 23-25.
586. J. Platthy, *Sources*, s. 168-169, No. 163.
587. J. Platthy, *Sources*, s. 143, No. 103.
588. Ksenophon, *Anabasis*, VII, 5, 14.
589. F. Hiller von Geertringen, *Inschriften von Priene*, Berlin 1908, s. 110, No. 114, (Zosimos için 3. resmi karar), süt. XXXIII. Karş. J. Platthy, *Sources*, s. 165, No. 155.

590. F. Hiller von Geertringen, *aym eser*, s. 111, No. 114, süt. XXXIII. Karş. J. Platthy, *Sources*, s. 166, No. 156.
591. F. Hiller von Geertringen, *aym eser*, s. 107, No. 113 (Zosimos için ikinci resmi karar), süt. XXVII. Karş. J. Platthy, *Sources*, s. 165, No. 169.
592. Strabon XIII, 1, 54. Bkz. "Aristoteles'in Kütüphanesi" ve "Neleus'un Kütüphanesi".
593. Strabon, XIII, 1, 54. Bkz. "Aristoteles'in Kütüphanesi".
594. Athenaios, *Deipnosophistae*, V, 214 d-e.
595. C. Wendel, *Handbuch, III*, s. 110.
596. Strabon, XIII, 1, 54; Plutarkhos, *Sulla*, XXVII, 1-2. Bkz. "Aristoteles'in Kütüphanesi" ve "Tyrannio'nun Kütüphanesi".
597. Bkz. "Tyrannion'un Kütüphanesi".
598. J. Platthy, *Sources*, s. 144, No. 106.
599. J. Platthy, *Sources*, s. 133, No. 88. Ayrıca bkz. C. Wendel, *Handbuch*, III, s. 110.
600. J. Platthy, *Sources*, s. 139-140, No. 96.
601. Aristophanes, *Ranae*, 943, 1409; *IG*, II2, 2362.
602. J. Platthy, *Sources*, s. 133, No. 90.
603. Diogenes Laertios, *Vit. Phil.*, VII, 31.
604. J. Platthy, *Sources*, s. 146, No. 111.
605. Plutarkhos, *Demosthenes*, 2, 846. Karş. C. Wendel, *Handbuch*, III, s. 110.
606. C. Wendel, *Handbuch*, III, s. 117.
607. C. Wendel, *Handbuch*, III, s. 110.
608. Strabon, XIV, 646.
609. Galenos, *De libris propriis*, 99, 23 ve 117, 21. Karş. C. Wendel, *Handbuch*, III, s. 101.
610. J. Platthy, *Sources*, s. 132, No. 87.
611. J. Platthy, *Sources*, s. 140, No. 98. Ayrıca bkz. "Makedonya Kralı Perseus'un Pella'daki Kütüphanesi".
612. Plutarkhos, *Bioi paral., Aemilius Paullus*, XXVIII, 10. Bkz. *aym bölüm.*
613. J. W. Thompson, *aynı eser*, s. 23, 28; J. Vorstius, *Grundzüge der Bibliotheksgeschichte*, 1954, s. 7.
614. J. L. Thornton, *The Chronology of Librarianship*, 1941, s. 13. Ayrıca bkz. Isidorus, *Etymol.*, 6, 5, 1.
615. Bkz. "Mithradates VI Eupator'un Kütüphanesi".
616. J. Platthy, *Sources*, s. 140, No. 98.
617. Bkz. "Mithradates VI Eupator'un Kütüphanesi".
618. Cicero, *De Fin. Bon. et Mal.*, III, 7.
619. J. L. Thornton, *aym eser*, s. 13.

620. Plutarkhos, *Bioi Paral.*, *Lucullus*, XLII.
621. R. Cagnat, *aynı eser*, s. 16.
622. C. Wendel, *Handbuch*, III, s. 112-113.
623. K. Büchner, "Cicero, M. Tullius", *Kleine Pauly*, cilt 1, süt. 1174-1185.
624. G. C. Richards, "Cicero", *Oxf. Class. Dict.*, s. 188-191 ve J. W. Thompson, *aynı eser*, s. 34.
625. Cicero, *Epist. ad Attic.*, XII, 13. Ayrıca bkz. O. E. Schmidt, "Ciceros Villen", *Neue Jahrb. für das klass. Altertum*, 2, 1899, 328 vd.; 466 vd.
626. Cicero, *Epist. ad Fam.*, VII, XXVIII, 2.
627. Cicero, *Epist. ad Attic*, II, 6,1.
628. Cicero, *Epist. ad Attic.*, IV, 8 a. Ayrıca bkz. C. Wendel, *Handbuch*, III, s. 114-115.
629. C. Callmer, *aynı eser*, s. 155.
630. H. J. de Vleeschauwer, *History of Western Library*, I/3, s. 108-109.
631. Cicero, *Epist. ad Attic.*, XIII, 8.
632. Cicero, *Epist. ad Attic.*, XIII, 31,2.
633. Cicero, *Epist. ad Attic.*, XIII, 32,2.
634. Cicero, *Epist. ad Attic.*, I, 11, 3.
635. Cicero, *Epist. ad Attic.*, I, 20, 7.
636. Cicero, *Epist. ad Attic.*, I, 10, 4.
637. Cicero, *Epist. ad Attic.*, I, 4, 3.
638. Cicero, *Epist. ad Attic.*, I, 7.
639. Cicero, *Epist. ad Attic.*, II, 1, 12.
640. Bkz. "Atticus'un Kütüphanesi".
641. Cicero, *Epist. ad Attic.*, I, 20.
642. H. J. de Vleeschauwer, *Jules César et l'Origine de la Bibliothèque publique dans la Rome antique, 3 De Prisonnier à collaborateur*, s. 35.
643. Cicero, *Epist. ad Attic.*, IV, 4 a.
644. Cicero, *Epist. ad Attic.*, VI, 8 a.
645. Cicero, *Epist. ad Fam.*, XIII, LXXVII, 3.
646. Cicero, *Epist. ad Attic.*, IV, 14, 1.
647. Cicero, *Epist. ad Attic.*, I, 7.
648. Cicero, *Epist. ad Quintum fratrem*, III, 4, 5.
649. G. C. Richards, "Cicero Quintus Tullius", *Oxf. Class. Dict.*, s. 191.
650. C. Wendel, *Handbuch*, III, s. 115.
651. J. M. Cobban, "Atticus, Titus Pomponius", *Oxf. Class. Dict.*, s. 119; Ayrıca bkz. H. J. de Vleeschauwer, *History of Western Library*, I/3, s. 108.
652. *Camb. Anc. Hist.*, IX.
653. A. Hessel, *aynı eser*, s. 6.

654. H. J. de Vleeschauwer, *aym yer.*
655. Cicero, *Epist. ad Attic.*, I, 4, 3; Bkz. "Marcus Tullius Cicero'nun Kütüphanesi".
656. Cicero, *Epist. ad Attic.*, I, 7.
657. Cicero, *Epist. ad Attic.*, I, 10, 4. Ayrıca bkz. "Marcus Tullius Cicero'nun Kütüphanesi".
658. Cicero, *Epist. ad Attic.*, I, 11.
659. Cicero, *Epist. ad Attic.*, IV, 10. Ayrıca bkz. "Marcus Tullius Cicero'nun Kütüphanesi".
660. Cicero, *Epist. ad Attic.*, IV, 4 a. Ayrıca bkz. "Marcus Tullius Cicero'nun Kütüphanesi".
661. Cicero, *Epist. ad Attic.*, IV, 8 a. Ayrıca bkz. "Marcus Tullius Cicero'nun Kütüphanesi".
662. Cicero, *Epist. ad Attic.*, IV, 14, 1; XIII, 31, 2; 32, 2. Ayrıca bkz. "Marcus Tullius Cicero'nun Kütüphanesi".
663. Aulus Gellius, *Noct. Attic.*, III, X, 17.
664. P. J. Enk, "Varro, M. T.", *Oxf. Class. Dict.*, s. 937.
665. J. Vorstius, *Grundzüge der Bibliotheksgeschichte*, 1954, s. 7.
666. Cicero, *Epistulae*, II, s. 194-195.
667. Aulus Gellius, *Noct. Attic.*, III, X, 17.
668. C. Wendel, *Handbuch*, III, s. 115; H. J. de Vleeschauwer, *aym eser*, I/3, s. 109; Ayrıca bkz. K. Dziatzko, "Bibliotheken" *RE*, III, süt. 416.
669. H. J. de Vleeschauwer, *Jules César et l'Origin de la Bibliothéque publique dans la Rome antique 3, De Prisonnier à Collaborateurs*, s. 33.
670. P. B. R. Forbes, "Tyrannion", *Oxf. Class. Dict.*, s. 930. Ayrıca bkz. "Aristoteles'in Kütüphanesi"; "Teos'lu Apellikon'un Kütüphanesi".
671. Cicero, *Epist. ad Attic.*, IV, 8 a. Ayrıca bkz. "Marcus Tullius Cicero'nun Kütüphanesi".
672. Cicero, *Epist. ad Attic.*, IV, 4 a. Ayrıca bkz. "Marcus Tullius Cicero'nun Kütüphanesi".
673. Cicero, *Epist. ad Quint. frat.*, III, 4, 5. Ayrıca bkz. "Marcus Tullius Cicero'nun Kütüphanesi".
674. C. Wendel, *Handbuch*, III, s. 110; K. Dziatzko, *aym yer.*
675. Strabon, XIII, 1, 55; Ayrıca bkz. "Aristoteles'in Kütüphanesi".
676. H. J. de Vleeschauwer, *L'Odyssee de la Bibliothéque d'Aristote et ses Repercussion philosophique, 8: Tyrannion*, s. 62-65; Ayrıca bkz. "Aristoteles'in Kütüphanesi".
677. C. Callmer, *aym eser*, s. 156.
678. "Libraries", *Encyclopedia of World Art*, London 1958.

679. C. Callmer, *aym eser*, s. 156.
680. H. Davy, "Some Observations and Experiment on the Papyri Found in the Ruins of Herculaneum", *Phil. Trans. of the Royal Soc.*, III, 1821, s. 195.
681. H. Davy, *aym eser*, s. 204.
682. E. Edward, "Herculanean Manuscripts", *NAR*, 14, 1822, s. 300-301.
683. H. Davy, *aym eser*, s. 206.
684. E. Edward, *aym eser*, s. 305.
685. C. Wendel, *Handbuch*, III, s. 113.
686. H. J. de Vleeschauwer, *History of Western Library*, II, s. 120.
687. Suetonius, *Julius Caesar*, 44.
688. H. G. Gundel, "Caesar", *Kleine Pauly*, cilt 1, süt. 996-1003.
689. H. J. de Vleeschauwer, *Jules César et l'Origin de la Bibliothèque publique dans la Rome antique, 2; La Germination d'une Idée*, s. 22.
690. Seneca, *De Tranquill. animi*, IX, 5.
691. Plutarkhos, *Caesar*, XLIX; Cassius Dio, *Hist. Rom.*, XLII/38, 2. Ayrıca bkz. "İskenderiye Kütüphanesi'nin çeşitli devirlerdeki tahribi".
692. H. J. de Vleeschauwer, *aym eser*, 1; *Jules César, Quaestio disputato*, s. 6-15.
693. C. Wendel, *Handbuch*, III, s. 119.
694. Suetonius, *Julius Caesar*, 44. Ayrıca bkz. "Julius Caesar'ın Kütüphane kurma tasarıları".
695. P. J. Enk, "Varro Marcus Terentius", *Oxf. Class. Dict.*, s. 937; H.J. de Vleeschauwer, *aym eser*. 3; *De Prisonnier à Collaborateur*. s. 30-33.
696. T. Rice Holmes, *The Roman Republic and the Founder of the Empire*, 3, Oxford 1923, s. 324.
697. H. J. de Vleeschauwer, *aym eser*, s. 33-39.
698. Plinius, *NH*, XXXV, II, 11.
699. H. J. de Vleeschauwer, *aym eser*, 4; *Le Duumvirat bibliothécaire*, s. 43.
700. Funaiolli'nin eseri için bkz: *Grrammaticae Romanae fragmenta Coll. rec. H. Funaiolli*, I, 1907, 208 f., Nr. 53-54. Karş. H. J. de Vleeschauwer, *History of Western Library*, I/3, s. 109.
701. H. J. de Vleeschauwer, *aym eser*, s. 110; H. J. de Vleeschauwer, *Jules César et l'Origin de la Bibliothèque publique dans la Rome antique*, 3, s. 39-40.
702. J. E. Skydsgaard, *Varro the Scholar*, Hafniae 1968, s. 122-124.
703. L. R. Palmer, "Pollio Gaius Asinius", *Oxf. Class. Dict.*, s. 710.
704. Plinius, *NH*, VII, XXX, 15; Isidorus, *Etym.*, 6, 5, 1.
705. Plinius, *NH*, XXXV, II, 10, 11.

706. Ovidius, *Tristia*, III, I, 71 (Loeb yayınındaki açıklamaya göre, sözü edilen bu kütüphane Asinius Pollio tarafından Libertatis'de kurulmuş olan kütüphanedir).
707. Suetonius, *Augustus*, 29.
708. Suetonius, *aynı yer.*
709. H. J. de Vleeschauwer, *aynı eser*, s. 42-48.
710. J. André, *La Vie et l'Oeuvre d'Asinius Pollion*, Paris 1949, s. 119-120.
711. H. J. de Vleeschauwer, *aynı eser*, s. 52.
712. Suetonius, *Augustus*, 29.
713. A. Conze, *aynı eser*, s. 1264.
714. "Libraries", *Encyclopedia of World Art.*
715. C. Callmer, *aynı eser*, s. 156.
716. Plinius, *NH*, VII, XXX, 15.
717. Plinius, *NH*, XXXV, II, 10-11.
718. Plinius, *NH*, XXXVI, 23.
719. P. Grimal, *Le Jardin romains*, 2. éd., Paris 1969, s. 157; J. André, *aynı yer.*
720. Suetonius, *Augustus*, 29.
721. Bu şekilde ikiye ayırma adeti uzun süre devam etmiş, ancak IV. yüzyıldan, yani Bizans İmparatoru Büyük Constantinus'dan itibaren üçüncü bir bölüm olan Hristiyan literatürü buna eklenmiştir.
722. H. J. de Vleeschauwer, *aynı eser*, 4, s. 55-56; Ayrıca bkz. "Eskiçağ'da kitap ve özellikleri".
723. Hense-Leonard, *aynı eser*, s. 227.
724. J. André, *aynı eser*, s. 115.
725. Plinius, *NH*, XXXV, 10.
726. Ovidius, *Tristia*, III, 1, 69; Loeb yayını açıklamasına göre "Tanrının tapınağı" deyimi ile Augustus'un kurduğu Apollon Tapınağı ve kütüphanesi belirtilmektedir.
727. Suetonius, *Augustus*, 29, 3.
728. Cassius Dio, *Hist. Rom.*, LIII, 1, 3.
729. Horatius, *Epistulae*, I, III, 17; Loeb yayınındaki açıklamaya göre Apollo Tapınağı'ndaki kütüphanede bulunan yazarların eserleri konu ediliyor.
730. H. Leclerq, *aynı eser*, II, süt. 848; L. Homo, *Histoire ancienne*, 3, III, Paris 1933, s. 153.
731. Suetonius, *Domitianus*, XX.
732. Fronto, *Epistulae*, IV, 5; Karş. C. Wendel, *Handbuch*, III, s. 120.
733. Ammianus Marcellinus, *Rer. gest.*,XXIII, 3,3; Galenos, *De Comp. Med.*, I, 1, XIII, 362 Kuehn.

734. J. W. Thompson, *aynı eser*, s. 34.
735. J. W. Thompson, *aynı eser*, s. 39.
736. H. Leclerq, *aynı yer*.
737. G. Lugli, *I Monumenti antichi di Roma e Suburbio*, I, 1930, s. 282, Lev. 5.
738. Suetonius, *Augustus*, 29. Ayrıca bkz. R. Cagnat, *aynı eser*, s. 6.
739. "Libraries", *Encyclopedia of World Art*.
740. B. Götze, *aynı eser*, s. 243-244.
741. C. Callmer, *aynı eser*, s. 157-159.
742. H. J. de Vleeschauwer, *Jules César et l'Origine de la Bibliothéque publique dans la Rome antique*, s. 63.
743. C. Wendel, *Handbuch*, III, s. 120.
744. B. Götze, *aynı eser*, s. 244.
745. Suetonius, *Augustus*, 29.
746. Suetonius, *Julius Caesar*, 56.
747. Suetonius, *De illustr. gramm.*, C. XV veya XXI.
748. H. J. de Vleeschauwer, *History of Western Library*, 2, s. 114.
749. "Bibliothéques", *CIL*, VI, 2, No. 5188, 5189, 5191. Kütüphanenin tam adı ise *Bybliotheca latina (templi) Apollinis ve bybliotheca graeca (templi) Apollinis*'dir.
750. H. Leclerq, *aynı eser*, II, 1925, süt. 849.
751. Orielli, *Inscript. Select. Taurici*, 1827, No. 41.
752. Suetonius, *Augustus*, 29.
753. Juvenalis, *Saturae*, 1, 128.
754. H. J. de Vleeschauwer, *aynı eser*, 2, s. 114.
755. Suetonius, *Augustus*, 29.
756. Plutarkhos, *Marcellus*, XXX, 6.
757. Cassius Dio, *Hist. Rom.*, XLIX, 43, 8.
758. Ovidius, *Tristia*, III, 1, 69-70.
759. C. Wendel, *Handbuch*, III, s. 121 ve C. Callmer, *aynı eser*, s. 159.
760. Cassius Dio, *Hist. Rom.*, LXVI, 24, 2.
761. Crevier, *Histoire des Empereurs romains depuis Auguste jusqu'à Constantin*, 6, Paris 1775, s. 411.
762. Suetonius, *Domitianus*, XX.
763. C. Callmer, *aynı eser*, s. 160 (*CIL*, V, 1034).
764. H. Leclerq, *aynı eser*, süt. 848.
765. C. Callmer, *aynı eser*, s. 159.
766. A. Conze, *aynı yer*.
767. R. Cagnat-V. Chapot, *Manuel d'Archéologie romaine*, I, Paris 1916, s. 246.

768. C. Callmer, *aynı eser*, s. 160.
769. B. Götze, *aynı eser*, s. 160.
770. *CIL*, VI, c. 2319, 2347, 2349, 4431, 4433, 4435, 5192 Karş. C. Callmer, *aynı eser*, s. 160.
771. B. Götze, *aynı yer*.
772. Suetonius, *De Gram.*, c. 21; H. Leclerq, *aynı eser*, II, süt. 848.
773. H. J. de Vleeschauwer, *Jules César et l'Origine de la Bibliothéque publique dans la Rome antique*, s. 66.
774. Plinius, *NH*, XXXV, 114.
775. Tacitus, *Annales*, VI, XLV.
776. Suetonius, *Tiberius*, XLVII.
777. Suetonius, *Gaius Caligula*, XXI.
778. Suetonius, *Galba*, 1.
779. Plinius, *NH*, XX, XII, 94.
780. Martialis, *Epigram*, IV, LIII.
781. *Scriptores Historiae Augustae*, Antoninus Pius X, 4.
782. M. Cornelius Fronto, *Epistulae ad Caes.*, IV, 5.
783. Aulus Gellius, *Noct. Attic.*, XIII, XX, 1.
784. F. Vopiscus, *Scriptores Historiae Augustae*, *Probus*, 2, 1.
785. A. Bartoli, *Le Forum romain, le Palatin*, s. 29, lev. 18; H. Leclerq, *aynı eser*, II, süt. 852.
786. C. Huelsen, *The Roman Forum*, s. 176-177, ek. 101-102.
787. C. Callmer, *aynı eser*, s. 121-122.
788. H. J. de Vleeschauwer, *History of Western Library*, I/3, s. 114.
789. Ihm, Die Bibliotheken im alten Rom", *ZfB*, 10, 1893, s. 520.
790. C. Callmer, *aynı eser*, s. 160.
791. H. Leclerq, *aynı eser*, II, süt. 850.
792. A. Conze, *aynı eser*, s. 1259, 1270.
793. R. Cagnat - V. Chapot, *aynı eser*, 1, s. 247.
794. C. Callmer, *aynı eser*, s. 160.
795. Plinius, *NH*, XXXIV, XVIII, 43.
796. Suetonius, *Tiberius*, LXXIV.
797. R. L. James, "Vespasian", *Oxf. Class. Dict.*, s. 943.
798. Plinius, *NH*, XXXVI, XXIV, 102.
799. Aulus Gellius, *Noct. Attic.*, XVI, VIII, 1-3..
800. Aulus Gellius, *Noct. Attic.*, V, XXI, 9
801. *Scriptores Historiae Augustae*, *Tyranni Triginta*, XXXI, 10-11.
802. Galenos, *De antidotis*, I, 13; Hieronymus, *Chron. a Abr.*, 2204. Karş. H. J. de Vleeschauwer, *aynı eser*, II, s. 115; C. Wendel, *Handbuch*, III, s. 122.

803. Ammianus Marcellinus, *Rer. Gest.*, XVI/10-14; Sextus Iulius Africanus, *Pap. Oxy.*, 412.
804. C. Callmer, *aynı eser*, s. 161-162.
805. B. Götze, *aynı eser*, s. 225-247 ve 238-240.
806. Cassius Dio, *Hist. Rom.*, LXVIII, 16, 3. Ayrıca bkz. G. Lugli, *aynı eser*, I, s. 64, Supp. s. 50-52; C. Wendel, *aynı eser*, s. 123.
807. Aulus Gellius, *Noct. Attic.*, XI, 17, 1.
808. Flavius Vopiscus, *Scriptores Historiae Augustae, Aurelianus*, 1, 7.
809. Flavius Vopiscus, *Scriptores Historiae Augustae, Probus*, II, 1.
810. H. Thédenat, *Le Forum romain et les Forums impériaux*, 4. éd., Paris 1908, s. 202.
811. Sidonis Apollinaris, *Epistulae*, XI, 16, 3, V, 25-28; *Carmina*, VIII, 7-8. Ayrıca bkz. C. Wendel, *Handbuch*, III, s. 123.
812. J. W. Thompson, *aynı eser*, s. 39; H. J. de Vleeschauwer, *aynı eser*, II, s. 129.
813. Cassius Dio, *Hist. Rom.*, LXVIII, 16, 3. Ayrıca bkz. J. W. Thompson, *aynı eser*, s. 32; C. Wendel, *Handbuch*, III, s. 123'deki 7. dipnot.
814. B. Götze, *aynı eser*, s. 238-241.
815. B. Götze, *aynı eser*, s. 238-240; C. Wendel, *aynı eser*, s. 123.
816. J. W. Thompson, *aynı eser*, s. 86.
817. C. Callmer, *aynı eser*, s. 164.
818. Flavius Vopiscus, *Scriptores Historiae Augustae, Tacitus*, VIII, 1.
819. C. Callmer, *aynı eser*, s. 162-165; K. Dziatzko, "Bibliotheken" *RE*, III, süt. 419; H. Kaehler, "Bibliotheca", *E.A.A.C.O.*, II, s. 96-97; O. Brendel "Basilica Ulpia und Bibliotheken", *Jahr. d. Deutsch Archaeol. Inst.*, 48, 1933, s. 614-615.
820. Flavius Vopiscus, *Scriptores Historiae Augustae, Carus, Carinus, Numerianus, XI*, 3.
821. Sidonis Apollinaris, *Epistulae*, IX, 17 ve *Carmina*, VIII, 7-8.
822. Flavius Vopiscus, *Scriptores Historiae Augustae, Tacitus*, VIII, 1.
823. Aulus Gellius, *Noct. Attic.*,XI, XVII, 1.
824. Flavius Vopiscus, *Scriptores Historiae Augustae, Tacitus*, VIII, 1, (*libri elephantini*).
825. Flavius Vopiscus, *Scriptores Historiae Augustae, Aurelianus*, I, 7; I, 10; VIII, 1.
826. H. J. de Vleeschauwer, *aynı eser*, I/3, s. 115.
827. B. Götze, *aynı eser*, s. 238.
828. Aulus Gellius, *Noct. Attic*, XIX, V, 4.
829. Aulus Gellius, *Noct. Attic*, IX, XIV, 3.

830. C. Wendel, *Handbuch*, III, s. 126.
831. R. Cagnat, *Les Bibliothéques municipaux dans l'Empire romain*, s. 6.
832. H. J. de Vleeschauwer, *aynı eser*, III, s. 128; C. Wendel, "Bibliotheken", *Reall, f. Antike u. Christ.*, II, süt. 245.
833. Aulus Gellius, *Noct. Attic.*, XIX, V, 4.
834. *Scriptores Historiae Augustae, Antonius Caracalla*, IX, 4-10.
835. *Scriptores Historiae Augustae, Antonius Caracalla*, IX, 4-10'un Loeb yayınlarındaki alt not açıklaması.
836. *Scriptores Historiae Augustae, Antonius Elagabalus*, XVII, 8-9.
837. *Scriptores Historiae Augustae, Severus Alexander*, XXV, 6.
838. Gregori, *Accademie e Biblioteche d'Italia*, II, 1937, s. 18.
839. *CIL*, VI, 8, 679. Karş.: C. Wendel, *Handbuch*, III, s. 124.
840. P. Collart, "Incriptions de Philippes", *BCH*, 57, II, 1933, s. 316-320. Ayrıca bkz. J. Platthy, *Sources*, s. 141, No. 100.
841. R. Cagnat, *Cours d'Epigraphie latine*, s. 168.
842. P. Collart, *Phillipes, Ville de Macédoine depuis ses Origines jusqu'a la Fin de l'Epoque romain*, Paris 1937, s. 338-339.
843. C. Callmer, *aynı eser*, s. 178-181, Res. 21.
844. *Museion* kelimesi, ilk anlamı ile Musa'lara ayrılmış kutsal bir yer ve bazen de *paideuterion* ya da *didaskaleion* ile özdeş olarak kullanılmıştır. Bazen bir okul söz konusudur. Eski kaynaklardan, çeşitli kentlerde *museion*'ların bulunduğunu öğreniyoruz. Bkz. W. H. Gross, "Museion", *Kleine Pauly*, cilt 3, süt. 1482-1485.
845. P. Lemerle, "Inscriptions latines et grecques de Philippes", *BCH*, 59. 1935, s. 126-164, Şek. 2.
846. Aulus Gellius, *Noct. Attic.*, XVIII, 9, 5.
847. R. Cagnat, *Les Bibliothéques municipaux dans l'Empire romain*, s. 3.
848. C. Wendel, *Handbuch*, III, s. 127.
849. H. J. de Vleeschauwer, *aynı eser*, III, s. 122.
850. F. Mazois - M. Gau, *Les Ruines de Pompéi*, 3, Paris 1829, s. 51.
851. F. Mazois - M. Gau, *aynı yer.*
852. C. Callmer, *aynı eser*, 167.
853. R. Cagnat, *aynı yer.*
854. E. Boeswillwald-R. Cagnat-A. Ballu, *Timgad*, Paris 1905, s. 303.
855. R. Cagnat, *aynı eser*, s. 19.
856. *Pompei in seinem Gebauden, Alterthümern und Kunstwerken*, Leipzig 1884, s. 128-131; F. Mazois - M. Gau, *aynı eser*, s. 51.
857. G. Fiorelli, *Guide de Pompei*, Napoli 1897, s. 13.
858. A. Mau, *Pompeji in Leben und Kunst*, Leipzig 1908, s. 98-101.

859. E. Boeswillward - R. Cagnat - A. Ballu, *aym eser*, s. 304.
860. C. Wendel, *Handbuch*, III, s. 127.
861. A. Ballu, *Ruine de Timgad*, s. 22; R. Cagnat - A. Ballu, *Timgat, Une Cité africaine sous l'Empire romain*, Paris 1891-1895, s. 297.
862. A. Ballu, "Decouverte de la Bibliothéque de Thamugadi", *Bull. Arch. du Com. des Trav. Hist. et Scient*, VII, 1905, s. 96.
863. H. Dessau, *Inscriptiones Latinae Selectae*, Berolini 1916, CXXIV, No. 9362.
864. R. Cagnat, *Carthage, Timgad, Tébessa et les Villes antiques de l'Afrique du Nord*, 3. éd., Paris 1927, s. 103-105.
865. R. Cagnat, *Les Bibliothéques municipaux dans l'Empire romain*, s. 11.
866. E. Boeswillwald - R. Cagnat - A. Ballu, *aym eser*, s. 301.
867. R. Cagnat, *aym eser*, s. 13-14.
868. E. Boeswillwald - R. Cagnat - A. Ballu, *aym yer*.
869. E. Boeswillwald - R. Cagnat - A. Ballu, *aym eser*, s. 302.
870. R. Cagnat, *aym eser*, s. 11; E. Boeswillwald-R. Cagnat-A. Ballu, *aym eser*, s. 300. Ayrıca bkz. S. Germain, *Les Mosaiques de Timgad*, Paris 1969.
871. C. Callmer, *aym eser*, s. 182.
872. R. Cagnat - V. Chapot, *Manuel d'Archéologie romaine*, s. 240. Ayrıca bkz. R. Cagnat, *Carthage, Timgad, Tébessa et les Villes antiques de l'Afrique du Nord*, s. 105.
873. E. Boeswillwald - R. Cagnat - A. Ballu, *aym eser*, s. 299.
874. R. Cagnat, *Les Bibliothéques municipaux dans l'Empire romain*, s. 14; R. Cagnat, *Carthage, Timgad et les Villes antiques de l'Afrique du Nord*, s. 105.
875. R. Cagnat, *Les Bibliothéques municipaux dans l'Empire romain*, s. 15.
876. C. Callmer, *aym eser*, s. 182.
877. C. Callmer, *aym yer*.
878. B. Götze, *aym eser*, s. 241.
879. H. J. de Vleeschauwer, *History of Western Library*, 3, s. 128.
880. R. Cagnat, *Carthage, Timgad et les Villes antiques de l'Afrique du Nord*, s. 106.
881. C. Callmer, *aym eser*, s. 182.
882. Plinius, *NH*, XVIII, 22; Columella, I, 1, 13.
883. *CIL*, VIII, 997. Krş. H. J. de Vleeschauwer, *aym eser*, 3, s. 126.
884. R. Cagnat, *Les Bibliothéques municipaux dans l'Empire romain*, s. 3. Ayrıca bkz. C. Wendel, *Handbuch*, III, s. 127.
885. R. Cagnat, *aym eser*, s. 3; C. Wendel, *Handbuch*, III, s. 127.
886. O. Benndorf, *Forschungen in Ephesos*, Wien 1905.

887. J. F. Hueber, "Bericht über die Wiederaufrichtungsarbeiten an der Celsus Bibliothek, und über die Bisherigen Ergebnisse der Untersuchung der Bausubstanz", *X. Uluslararası Klasik Arkeoloji Kongresi Tutanakları, Ayrı Basım*, Ankara 1978, s. 879-887, Lev. 307-308.
888. R. Heberdey, "Vorlaeufiger Bericht über die Grabungen in Ephesos", *Jahr., d. Östr. Arch. Inst. in Wien*, 8, 1905, Beiblatt, süt. 67. Ayrıca bkz. J. Platthy, *Sources*, s. 155, No. 128.
889. R. Heberdey, *aynı eser*, 8, 1905, süt. 67; Ayrıca bkz. J. Platthy, *Sources*, s. 155, No. 129.
890. R. Heberdey, *aynı eser*, 7, 1904, süt. 52; Ayrıca bkz. J. Platthy, *Sources*, s. 157, No. 131.
891. R. Heberdey, *aynı eser*, 7, 1904, süt. 56.
892. V. M. Strocka, "Zur Datierung der Celsusbibliothek", *Reprinted from the Proceedings of the Xth International Congress of Classical Archaeology*, Ankara 1978, s. 893-894; V.M. Strocka, "Efes'teki Celsus Kitaplığı Onarım Çalışmaları", *Belleten*, XLIII / 172, 1979 s. 813.
893. V. M. Strocka, "Zur Datierung der Celsusbibliothek", s. 894-899, lev. 281-288.
894. F. Miltner, *Ephesos*, Wien 1958, s. 57.
895. V. M. Strocka, "Efes'deki Celsus Kitaplığı Onarım Çalışmaları", s. 814.
896. Bu konuda geniş bilgi için bkz. R. Heberdey, *aynı eser*, 7, s. 53-56, şek. 11-12.
897. A. Rumpf, *Yunan ve Roma Sanatı*, İstanbul 1949, s. 149.
898. *The Camb. Anc. Hist.*, XI, s. 802.
899. A. Hessel, *A. History of Libraries*, s. 7.
900. C. Callmer, *aynı eser*, s. 171.
901. B. Götze, *aynı eser*, s. 238.
902. R. Heberdey, *aynı eser*, 8, 1905, Beibl., süt. 63.
903. W. Wilberg, "Die Fassade der Bibliothek in Ephesus", *Jahr. d. Öster. Arch. Inst. in Wien*, 11, s. 118-135, res. 23, 26.
904. W. Wilberg, *aynı eser*, res. 29.
905. W. Wilberg, *aynı eser*, s. 125, res. 27, s. 132, res. 33.
906. F. Miltner, *aynı eser*, s. 58.
907. D. S. Robertson, *Greek and Roman Architecture*, 2. ed., Cambridge 1969, s. 290.
908. W. Wilberg, *aynı eser*, s. 132.
909. R. Heberdey, *aynı eser*, 1904, 7, Beiblatt, s. 63.
910. C. Callmer, *aynı eser*, s. 171.
911. F. Miltner, *aynı eser*, s. 55.

912. R. Heberdey, *aynı eser*, 7, 1901, Beiblatt, s. 62. Ayrıca bkz. R. Cagnat, *Les Bibliothéques municipaux dans l'Empire romain*, s. 7.
913. W. M. Strocka, "Efes'deki Celsus Kitaplığı Onarım Çalışmaları", s. 812.
914. J. W. Thompson, *aynı eser*, s. 84.
915. C. Callmer, *aynı eser*, s. 171.
916. R. Heberdey, *aynı yer*.
917. R. Heberdey, *aynı eser*, s. 63.
918. D. S. Robertson, *aynı eser*, s. 291.
919. R. Heberdey, *aynı eser*, s. 68.
920. F. J. Hueber, *aynı eser*, s. 983.
921. J. Keil, *Führer durch Ephesos*, Wien 1955, s. 88.
922. R. Heberdey, *aynı eser*, s. 66.
923. R. Cagnat, *aynı eser*, s. 10.
924. R. Cagnat, *Manuel d'Archéologie romaine*, s. 7, 249.
925. R. Heberdey, *aynı eser*, s. 63.
926. V. M. Strocka, "Efes'deki Celsus Kitaplığı Onarım Çalışmaları", s. 812.
927. C. Callmer, *aynı eser*, s. 171.
928. V. M. Strocka, *aynı yer*.
929. V. M. Strocka, *aynı yer*.
930. Plinius, *Epistulae*, X, 81. Ayrıca bkz. R. Heberdey, *aynı eser*, s. 68.
931. Beaudouin-Pottier, *BCH*, III, 1879, s. 257. Karş.; J. Platthy, *Sources*, s. 174, No. 175.
932. *Jahr d. Öster. Arch. Inst. in Wien*, XXVIII, 1933, s. 57-58. Karş.; J. Platthy, *Sources*, s. 173, No. 174.
933. J. Reynolds, *The Inscriptions of Aphrodisias*, s. 629-631; K. Erim, Aphrodisias in Caria", *TAD*, XIX-I, 1970, s. 53-58; K. Erim, "1971 Excavations at Aphrodisias in Caria", *TAD*, XX-I, 1973, s. 64; K. Erim, "Excavations at Aphrodisias in Caria", *TAD*, XXIII-I, 1976, s. 27, şek. 42.
934. K. Lanckoronski, *Les Villes de Pamphylie et de la Pisidie*, I, 1890, s. 137 vd.
935. Bu dönemdeki kazılar için bkz.: A. M. Mansel, *Belleten*, 14, 1950, s. 331 vd; 15, 1951, s. 305; 16, 1952, s. 435; *Anadolu*, I, 1950, s. 49 vd.; *AS*, I, 1951, s. 15; 2, 1952, s. 16. Ayrıca bkz. Mellink, *AJA*, 59, 1955, s. 238 ve *Fasti Archaeologici*, 4, 1949, s. 294 vd., No. 2984; s. 266 vd. No. 3523; 6, 1951, s. 267, No. 3378.
936. A. M. Mansel, *Side*, Ankara 1978, s. 171-177, Res. 184-195.
937. A. M. Mansel, *aynı eser*, s. 177-179, Res. 196-203.
938. A. M. Mansel, *aynı eser*, s. 179-180, Res. 204.
939. A. M. Mansel, *aynı eser*, s. 180, Res. 205-206.

940. A. M. Mansel, *aynı eser*, s. 183-186.
941. J. İnan, "1970 Kremna Kazısı Raporu", *TAD*, XIX, II, 1970, s. 61.
942. J. İnan, *aynı eser*, s. 51-97.
943. K. Lanckoronski, *Staedte Pamphyliens und Pisidiens*, II, (1892), s. 161 vd. Lanckoronski ekibi tarafından yapılan hata mimar Ülkü İzmirligil'in çizdiği planda düzeltilmiştir. Bu bilgi, Jale İnan tarafından yukarda adı geçen eserde belirtilmektedir.
944. Konumuzun dışına çıktığı için bu heykeller üzerinde durmayacağız. Bu konuda geniş bilgi için bkz.: J. İnan, *aynı eser*, s. 63-73. Heykeller genellikle önemli orijinallerin kopyalarıdır. Pek çoğu M.S. II-III. yüzyıllara tarihlenmiştir.
945. J. İnan, *aynı eser*, s. 57.
946. J. İnan, *aynı yer*.
947. J. İnan, *aynı eser*, s. 58-59.
948. J. İnan, *aynı eser*, s. 60.
949. Aile ve kütüphanenin kurucusuna ilişkin yazıtlarda yer alan bilgi için bkz. H. Devijver, "The Inscriptions of the Neon Library at Sagalassos", burada M. Waelkens - J. Poblome (ed), *Sagalassos*, II, (Acta Archaeologica Lovaiensia Monographiae, 6), Leuven 1994, s. 107-125, Fig., 1-11; M. Waelkens, L. Baert-Hofman, "The 1992 Excavations Season at Sagalassos", *XV. Kazı Sonuçları Toplantısı*, II, Ankara 24-28 Mayıs 1993, s. 373-407, Fig., 4-14.
950. M. Waelkens, L. Baert-Hofman, *aynı eser*, s. 388, Fig. 7-8, 11.
951. Aynı eser, s. 390, Fig. 8 ve 12. Ayrıca bkz. M. Waelkens, "The Excavations at Sagalassos 1993, II: The Neon Library and Surroundings", *XVI. Kazı Sonuçları Toplantısı*, II, s. 178-181, Fig. 3.
952. M. Waelkens, L. Baert-Hofman, *aynı eser*, s. 390. (Yeniden inşa edilen cephe için) bkz. Fig. 8, 13; M. Waelkens in M. Waelkens, J. Poblome, Sagalasson, II, Leuven 1993, s. 15, Fig. 18-20.
953. M. Waelkens, L. Baert-Hofman, *aynı eser*, s. 390-391, Fig. 8. Belçika'dan ABB Insurance Company, kütüphanenin koruyucu inşaatını 1996'da geniş ölçüde tamamladı. Mozaik restorasyonu ise H. Kökten ve S. Şener'in yönettiği Ankara Üniversitesi Başkent Meslek Yüksek Okulu ekibi tarafından yapılarak, kütüphane 1997 yılından itibaren ziyarete açılmıştır. M. Waelkens, P. M. Vermeersch, "Sagalassos 1995, III, 6: Restoration", *XVII, Kazı Sonuçları Toplantısı*, II, 27-31, Mayıs 1996 Ankara, s. 138, Fig. 23; M. Waelkens, "The 1996 Excavations at Sagalassos, II, 6, 3: The Protective Building above the Neon Library", s. 268, Fig. 17; T. Patricio, S. Ercan, M. Waelkens, H. Kökten, S. Şener,"The 1997 Excavation Campa-

ign at Sagalassos and Dereköy, III, 2: The Protection of the Neon Library", *XX. Kazı Sonuçları Toplantısı*, II, 25-29 Mayıs 1998, Tarsus, s. 296, Fig. 24-25.

954. Athenaios, *Deipnosophistae*, I, 3 a.
955. J. Platthy, *Sources*, s. 145, No. 109.
956. R. Cagnat, *Les Bibliothéques municipaux dans l'Empire romain*, s. 3.
957. A. Erzen, "İlkçağ Tarihinde Kıbrıs", *Belleten*, XL, 157, 1976'dan ayrı basım.
958. Plinius Minor, *Epistulae*, I, VIII, 2; IV, 13. Ayrıca bkz.: C. Wendel, *Handbuch*, III, s. 126; E. Saglio, "Bibliotheca", *Dict. d'Antiq. Grec. et Rom.*, 1877, s. 708.
959. *CIL*, V, 5262; C. Wendel, *Handbuch*, III, s. 126; H. Leclerq, *aynı eser*, süt. 851.
960. *CIL*, XI, No. 2704. Karş. C. Wendel, *Handbuch*, III, s. 126; C. Wendel, "Bibliotheken", *Reall. f. Antike u. Christ.*, s. 245.
961. C. Wendel, *Handbuch*, III, s. 118.
962. Cicero, *Epist, ad. Attic.*, IV, 10.
963. *CIL*, V, 737, 6.
964. Suetonius, *Vespasianus*, VII.
965. Cassius Dio, *Hist. Rom.*, LXVI, 24, 2.
966. Eusebius-Hironymus, *Chronici Canones ed. Fortheringham*, s. 291, 11.
967. H. Leclerq, *aynı eser*, II, süt. 851. Ayrıca bkz. C. Wendel, *Handbuch*, III, s. 123-124.
968. Suetonius, *Vespasianus*, VII.
969. C. Callmer, *aynı eser*, s. 167.
970. H. J. de Vleeschauwer, *History of Western Library*, I/3, s. 115.
971. H. J. de Vleeschauwer, *aynı eser*, s. 116.
972. O. Richter, *Topographie der Stadt Rom*, 2. Aufl., München 1901, s. 375-377 (*Reg.Urb*,.s. 37, Richter, 2, 1901).
973. V. Duruy, *Histoire des Romains depuis les Temps les plus reculés jusq'à l'Invasion des Barbares*, 9. éd., Paris 1882.
974. C. Callmer, *aynı eser*, s. 167.
975. C. Wendel, *aynı eser*, s. 125; A. Hessel, *aynı eser*, s. 6.
976. K. Dziatzko, "Bibliotheken", *RE*, III, süt. 419.
977. H. J. de Vleeschauwer, *aynı eser*, s. 129.
978. Ammianus Marcellinus, *Rer. Gest.*, XIV, 6, 18.
979. *CIL*, X, No. 4760. Karş.: C. Wendel, *Handbuch*, III, s. 126; H. J. de Vleeschauwer, *aynı eser*, s. 128.
980. C. Wendel, *Handbuch*, III, s. 109.

981. J. Platthy, *Sources*, s. 144-145, No. 107.
982. *CIL*, III, 607; J. Platthy, *Sources*, s. 139, No. 95; C. Wendel, *Handbuch*, III, s. 109; H. J. de Vleeschauwer, *aynı eser*, s. 122; R. Cagnat, *Les Bibliothéques municipaux dans l'Empire romain*, s. 3; H. Leclercq, *aynı eser*, süt. 851.
983. C. Wendel, *Handbuch*, III, s. 127.
984. Moses de Choren, *Hist. Armen.*, VIII. Karş.: J. W. Thompson, *The Ancient Libraries*, s. 37.
985. K. Dziatzko, *aynı eser*, süt. 419.
986. J. Platthy, *Sources*, s. 153, No. 122; Moses de Choren, *Hist. Armen.*, II, XXVII ve II, XXXVIII. Karş. J. Platthy, *Sources*, s. 153, No. 123-124. Ayrıca bkz. s. 370, alt not 530.
987. H. Winnefeld, *Die Villa des Hadrian bei Tivoli*, 1895, s. 96-105, Lev. IX, I, Res. 30-33.
988. H. Winnefeld, *aynı eser*, s. 96.
989. H. Winnefeld, *aynı eser*, s. 97-98.
990. H. Winnefeld, *aynı eser*, s. 99.
991. *Aynı yer.*
992. Bu odalar için bkz. H. Winnefeld, *aynı eser*, s. 100.
993. H. Winnefeld, *aynı eser*, s. 101.
994. H. Winnefeld, *aynı eser*, s. 101-102.
995. H. Winnefeld, *aynı eser*, s. 103-104.
996. *Aynı yer.*
997. H. Winnefeld, *aynı eser*, s. 105.
998. J. W. Thompson, *aynı eser*, s. 34.
999. C. Callmer, *aynı eser*, s. 176.
1000. C. Callmer, *aynı yer*; H. Winnefeld, *aynı eser*, Lev. IV, V, I'deki L harfi ile işaretlenen kısım, s. 58-59.
1001. A. Boissier, *Promenades archéologique*, s. 220.
1002. H. Winnefeld, *aynı eser*, s. 88, 91, Lev. 8; C. Callmer, *aynı eser*, s. 176-177, res. 19.
1003. "Libraries", *Encyclopedia of World Art.*
1004. C. Callmer, *aynı eser*, s. 160; C. Wendel, *Handbuch*, III, s. 117; H. Kaehler, "Bibliotheca", *E.A.A.C.O.*, II, s. 93-99.
1005. R. Cagnat, *Les Bibliothéques municipaux dans l'Empire romain*, s. 3, (*Cod. Theod.*, XIV, 9, 2'ye göre).
1006. J. W. Thompson, *aynı eser*, s. 48. (Or., 4, 59b-61d).
1007. C. Wendel, *ZFB*, 59, 1942.
1008. J. W. Thompson, *aynı yer* (*Cod. Theod.*, XIV, 9, 2'ye göre).

1009. K. Dziatzko, "Bibliotheken", *RE*, III, süt. 420 (Zonaras, *Epist. Hist.*, XIV, 2'ye göre) ve J. W. Thompson, *aynı eser*, s. 49; C. Wendel, *Handbuch*, III, 1, s. 133.
1010. J. W. Thompson, *aynı eser*, s.47.
1011. J. W. Thompson, *aynı yer*.
1012. Toderini, *De la Litterature de Turcs*, Paris 1789, 1. c., s. 35-66.
1013. J. Platthy, *Sources*, s. 112, No. 36.
1014. J. Platthy, *Sources*, s. 113, No. 38.
1015. J. Platthy, *Sources*, s. 113, No. 37.
1016. C. Wendel, *Handbuch*, III, s. 108-109.
1017. Strabon, XVI, 43.
1018. J. Platthy, *Sources*, s. 101-102, No. 13; *Pap. Oxy.*, 412; L. Robert, *Hellenika*, I, 1940, s. 144 vd.
1019. Strabon, XIV, 48
1020. W.v. Diest, *Nysa ad Macandrum nach Forschungen und Aufnahmen in den Jahren 1907-1909*, Berlin 1913, s. 49-51, res. 21, Lev. VIII-X (Jahr. Deutsch. Inst., 10, Ergaenzungsheft); Bu kütüphane ile ilgili bilgi için ayrıca bkz. C. Callmer, *aynı eser*, s. 171-172; V. İdil, "Nysa Kazısı 1992 Yılı Çalışmaları", *XV. Kazı SonuçlarıToplantısı*, II, Ankara 24-28 Mayıs, 1993, s. 115-123.
1021. W.v. Diest, *aynı eser*, s. 49-50.
1022. *Aynı yer*.
1023. *Aynı eser*, s. 51.
1024. *Aynı eser*, s. 50.
1025. C. Callmer, *aynı eser*, s. 172.
1026. J. Platthy, *Sources*, s. 157, No. 132; *Monumenta Asiae Minoris Antiqua*, 8, 1962, No. 418; C. Wendel, *Handbuch*, III, s. 97.
1027. R. Cagnat, *aynı eser*, s. 3; H. J. de Vleeschauwer, *History of Western Library*, I/3, s. 123.
1028. C. Wendel, *Handbuch*, III, s. 97.
1029. Cicero, *De fin. bon. et mal.*, III, 10. Karş.: C. Wendel, *Handbuch*, III, s. 115.
1030. Cicero, *Pro Archia*, 19.
1031. Strabon, XIV, 646.
1032. H. J. de Vleeschauwer, *aynı eser*, I/3, s. 124.
1033. J. Platthy, *Sources*, s. 159, No. 136. Ayrıca bkz. R. Cagnat, *aynı eser*, s. 3; H. J. de Vleeschauwer, *aynı eser*, s. 123.
1034. Strabon, XIV, 638-675.
1035. C. Wendel, *Handbuch*, III, s. 99.

1036. J. Platthy, *Sources*, s. 158, No. 133.
1037. C. Wendel, *Handbuch*, III, s. 97; R. Cagnat, *aynı eser*, s. 3; H. J. de Vleeschauwer, *aynı eser*, s. 122.
1038. Cassius Dio, *Hist. Rom.*, LXIX, 16.
1039. Bu konuda bkz. W. Judeich, *Topographie von Athen*, 2. Aufl., München, 1931, s. 100-101; R. Cagnat, *aynı eser*, s. 3 (Pausanias, *Perihegesis tes Hellados*, I, 18, 9).
1040. J. Platthy, *Sources*, s. 114, No. 40.
1041. J. Platthy, *Sources*, s. 113, No. 39 (Aelius Aristides, *Panath.*, 13, 188, Dinndorf).
1042. J. Platthy, *Sources*, s. 115, No. 43.
1043. J. Platthy, *Sources*, s. 115, No. 42.
1044. Pausanias, *Graeciae Descriptio*, I, XVIII, 9.
1045. W. Judeich, *aynı eser*, s. 100-101, 377, Res. 49.
1046. H. J. de Vleeschauwer, *aynı eser*, I/3, s. 125; P. Graindor, *Athénes sous Hadrien*, Cairo, 1934, s. 230 vd.
1047. Iuvenalis, *Saturae*, III, 219.
1048. *Historia-Augusta Colloquium*, s. 15.
1049. C. Callmer, *aynı eser*, s. 174.
1050. G. Conteneau - V. Chapot, *L'Art antique*, Paris 1930, s. 366.
1051. Aelius Spartianus, *Scriptores Historiae Augustae, Hadrianus*, XX, 2.
1052. A. Rumpf, *aynı eser*, s. 146. Ayrıca bkz. H. J. de Vleeschauwer, *aynı eser*, s. 125.
1053. H. J. de Vleeschauwer, *aynı eser*, s. 123.
1054. C. Wendel, *Handbuch*, III, s. 108.
1055. Strabon, XIV, 1, 37.
1056. R. Cagnat, *aynı eser*, s. 3.
1057. Philostratus, *Vitae sophist.*, II, 26, 2 ve I, 21, 3.
1058. C. Wendel, *Handbuch*, III, s. 106-107; C. Wendel, "Bibliotheken", *Reall. f. Ant. u. Christ.*, s. 241.
1059. L. Robert, *Études anatoliennes*, Paris 1937, s. 146-148.
1060. Galenos, *In Hippocratis de nat. hom.*, V, 9, 1. Krş. H. J. de Vleeschauwer, *aynı eser*, I/3, s. 124.
1061. J. Platthy, *Sources*, s. 159-160, No. 138; L. Robert, *aynı eser*, s. 72.
1062. J. Platthy, *Sources*, s. 160, No. 139; L. Robert, *aynı eser*, s. 73.
1063. L. Robert, *aynı eser*, s. 73.
1064. C. Wendel, *Handbuch*, III, s. 100.
1065. Galenos, *Peri ton Idion Biblion*, 6. Krş.: J. Platthy, *Sources*, s. 164-165, No. 153.

1066. T. Wiegand, *Zweiter Bericht über die Ausgrabungen in Pergamon 1928-1932. Das Asklepieion*, (Sitzungsber. d. Königl. Preuss. Akad. d. Wiss. zu Berlin) 1932, No. 5, s. 10, Lev. 1-2.
1067. D. Deubner, *Das Asklepieion von Pergamon*, Berlin 1938, s. 40.
1068. C. Callmer, *aynı eser*, s. 176.
1069. T. Wiegand, *aynı eser*, s. 10 vd.
1070. C. Callmer, *aynı eser*, s. 176.
1071. *BCH*, LIX, 1935, s. 421-425. Krş. J. Platthy, *Sources*, s. 146, No. 122.
1072. *Jahr. d. Deutsch. Arch. Inst.*, XVIII, 1903, Beiblatt 1903, 4, s. 193-194; Karş. J. Platthy, *Sources*, s. 147, No. 113.
1073. H. J. de Vleeschauwer, *aynı eser*, 1/3, s. 125.
1074. Kazı sonucunda edinilen bilgi için bkz. R. Herzog, *Kos, Ergebnisse der Deutschen Ausgrabungen und Forschungen*, IV, 1932, s. 49 vd.
1075. Plinius, *NH*, XXIX, 1 (2), 4; Ayrıca bkz. J. Platthy, *Sources*, s. 147-148, No. 114.
1076. J. Platthy, *Sources*, s. 148, No. 115.
1077. C. Wendel, *Handbuch*, III, s. 96-97; C. Wendel, "Bibliotheken", *Reall. f. Antike u. Christ.*, s. 421.
1078. C. Wendel, *Handbuch*, III, s. 96-97; W. A. Oldfather, "The Maintenance of Ancient Greek Public Libraries", *Library Quarterly*, VIII, 1935, s. 287-288. Ayrıca bkz. C. Callmer, *aynı eser*, s. 154.
1079. Plinius Minor, *Epistulae*, *X*, 81; J. Platthy, *Sources*, s. 166, No. 157.
1080. C. O. Brink, "Dio Chrysostomus", *Oxf. Class. Dict.*, s. 282.
1081. C. Wendel, *Handbuch*, III, s. 108; H. J. de Vleeschauwer, *aynı eser*, 1/3, s. 123-124; R. Cagnat, *aynı eser*, s. 3.
1082. H. J. de Vleeschauwer, *aynı eser*, s. 124.
1083. J. Platthy, *Sources*, s. 159, No. 135.
1084. C. Wendel, *Handbuch*, III, s. 159.
1085. H. J. de Vleeschauwer, *aynı eser*, 3, s. 126.
1086. C. Wendel, *Handbuch*, III, s. 105.
1087. Aulus Gellius, *Noct. Attic.*, XI, 17, 1.
1088. C. Wendel, *Handbuch*, III, s. 103.
1089. "Serenus Sammonicus", *Oxf. Class. Dict.*, s. 829.
1090. *Scriptores Historiae Augustae, Gordianus Iunior*, XVIII, 1-3.
1091. C. Wendel, *Handbuch*, III, s. 117.
1092. C. Wendel, *Handbuch*, III, s. 113.
1093. C. Wendel, *Handbuch*, III, s. 116; H. J. de Vleeschauwer, *aynı eser*, 1/3, s. 120 (Probus, *Vita A. Persii*).
1094. K. Dziatzko, "Bibliotheken", *RE*, III, süt. 416.

1095. J. F. Lockwood, "Epophroditus", *Oxf. Class. Dict.*, s. 317.
1096. H. Leclerq, *aynı eser*, süt. 851; K. Dziatzko, *aynı eser*, süt. 416 ve C. Wendel, *Handbuch*, III, s. 110.
1097. C. Wendel, *aynı eser*, III, s. 118.
1098. Plinius, *Epistulae*, 2, 17, 8. Ayrıca bkz. F. G. Kenyon, "Libraries", *Oxf. Class. Dict.*, s. 503.
1099. Donatus, *Vita Verg.*, s. 66. Reiff; J. Vorstius, *Grundzüge der Bibliotheksgeschichte*, s. 7.
1100. K. Dziatzko, *aynı eser*, süt. 416.
1101. Martialis, *Epigram.*, XIV, 190. Karş. C. Wendel, *Handbuch*, III, s. 116 ve C. Wendel, "Bibliotheken", *Reall. f. Antike u Christ.*, s. 243.
1102. Philostratus, *Vitae sophistarum*, I, 8; 3, 5; 10, 6. K., Karş. C. Wendel, *Handbuch*, III, s. 110.
1103. Plinius, *Epistulae*, III, 7, 8. Karş. C. Wendel, *aynı eser*, s. 116; K. Dziatzko, *aynı eser*, s. 417.
1104. C. Wendel, *aynı eser*, s. 125.
1105. J. W. Thompson, *aynı eser*, s. 34.
1106. H. J. de Vleeschauwer, *aynı eser*, IV, s. 145-150.
1107. C. Wendel, *aynı eser*, III/1, s. 130.
1108. C. Wendel, *aynı eser*, s. 135 (Iulianus, *Epistulae*, 106, 36'ya göre).
1109. Hieronymus, *Epistulae*, 22, 30.
1110. Hieronymus, *aynı eser*, 5, 2.
1111. C. Wendel, *aynı eser*, s. 136.
1112. C. Wendel, *aynı eser*, s. 136-137 (Hieronymus, *Epistulae*, 5, 2'ye göre).
1113. Eusebius, *Historia ecclesiastica*, 2, 4.
1114. C. Wendel, *aynı eser*, III/1, s. 133 (Eusebius, *De Vita Constantini*, IV, 34, 36, 37'ye göre).
1115. J. Vorstius, *aynı eser*, s. 9.
1116. H. J. de Vleeschauwer, *aynı eser*, IV, s. 142-143.
1117. Bkz. s. 302-303.
1118. H. Leclerq, *aynı eser*, s. 869 (Hieronymus, *Epistulae*, 48, 3).
1119. H. Leclerq, *aynı yer.*
1120. Damascus, *Epigrammata*, 55, 57.
1121. C. Wendel, *aynı eser*, III/1, s. 133-134.
1122. C. Wendel, *aynı eser*, III/1, s. 137.
1123. E. Kirsten, "Cappadokia" *Reall, f. Antike u. Christ.*, II, 1954, süt. 890 ve N. Baydur, *Kayseri Tarihi*, s. 138.
1124. C. Wendel, *aynı eser*, III, s. 127 ve R. Cagnat, *aynı eser*, s. 3.
1125. Tertullian, *Apologeticum*, Giriş.

1126. H. J. de Vleeschauwer, *aynı eser*, IV, s. 143; H. Leclerq, *aynı eser*, süt. 855-856.
1127. K. Dziatzko, *aynı eser*, süt. 416.
1128. H. J. de Vleeschauwer, *aynı eser*, s. 149. (Possidius XVIII, 9'a göre) ve C. Wendel, *aynı eser*, III/1, s. 135.
1129. H. J. de Vleeschauwer, *aynı eser*, s. 46 ve C. Wendel, *aynı eser*, s. 130-131.
1130. Eusebius, *Historia Ecclesiastica*, VI, 20, 27.
1131. Eusebius, *aynı eser*, VI, 20 ve J. Platthy, *Sources*, s. 170, No. 164.
1132. Jerome, *Epist.*, LXXI.
1133. H. J. de Vleeschauwer, *aynı eser*, s. 149.
1134. J. Platthy, *Sources*, s. 172, No. 170.
1135. J. W. Thompson, *aynı eser*, s. 38.
1136. Bkz. s. 295.
1137. J. Platthy, *Sources*, s. 172, No. 172. Ayrıca bkz. C. Callmer, *aynı eser*, s. 184.
1138. J. Platthy, *aynı yer*.
1139. J. Platthy, *Sources*, s. 172, No. 171.
1140. J. W. Thompson, *aynı eser*, s. 38; H. J. de Vleeschauwer, *aynı eser*, I/3, s. 119.
1141. Ammianus Marcellinus, *Rer. Gest.*, XXIX, 1/41.
1142. J. Platthy, *Sources*, s. 171, No. 169.
1143. H. J. de Vleeschauwer, *aynı eser*, I/3, s. 126; C. Wendel, *aynı eser*, III, s. 128.
1144. C. Wendel, "Bibliotheken", *Reall. f. Antike u. Christ.*, 2, süt. 246.
1145. J. Platthy, *Sources*, s. 153, No. 123; Bkz. 263, alt not 371.
1146. J. W. Thompson, *aynı eser*, s. 37.
1147. C. Wendel, *aynı eser*, s. 248; H. J. de Vleeschauwer, *aynı eser*, IV, s. 145.
1148. W. D. Ross, "Origen", *Oxf. Class. Dict.*, s. 625.
1149. C. Wendel, *aynı yer*; H. J. de Vleeschauwer, *aynı yer*.
1150. W. D. Ross, *aynı yer*.
1151. H. J. de Vleeschauwer, *aynı eser*, s. 146 ve K. Dziatzko, *aynı eser*, süt. 420.
1152. J. Platthy, *Sources*, s. 103, No. 14 (Hieronymus, *Epistulae*, 34, 1).
1153. H. Leclerq, *aynı eser*, süt. 862-863 (Hieronymus, *aynı yer*).
1154. H. J. de Vleeschauwer, *aynı eser*, IV, s. 147.
1155. J. Platthy, *Sources*, s. 175, No. 176 (Eusebius, *Hist. Ecclesiast.*, VI, 32).
1156. J. Platthy, *Sources*, s. 175, No. 179 (Eusebius, *aynı yer*; Hieronymus, *Epistulae*, 34, 2).

1157. H. J. de Vleeschauwer, *aynı eser*, s. 147 (Isidorus, *Etymologiae*, VI, 6, 1'e göre).
1158. H. J. de Vleeschauwer, *aynı eser*, IV, s. 147.
1159. Bkz. Serapeion Kütüphanesi.
1160. H. J. de Vleeschauwer, *aynı eser*, 6, s. 117.
1161. Suetonius, *Augustus*, 29; Cassius Dio, *Hist. Rom.*, LIII, 1, 3; Bkz. s. 206.
1162. C. Callmer, *aynı eser*, s. 159. C. Callmer'in verdiği bilgiye göre Octavia Kütüphanesi Iupiter ile Iuno tapınaklarına çok yakındır. Bu nedenle kütüphane, tapınak ile ilgili olabilir. Bkz. s. 211.
1163. Suetonius, *Tiberius*, XLVII; *Gaius Caligula*, XXI, *Galba*, 1; Bkz. s. 214.
1164. Plinius, *NH*, XXXVI, XXIV, 102 ve Aulus Gellius, *Noct. Attic.*, V, XXI, 9; Bkz. s. 217.
1165. Aulus Gellius, *Noct. Attic.*, XI, 17, 1; Bkz. s. 219.
1166. Aulus Gellius, *Noct. Attic.*, XIX, V, 4; Bkz. s. 223.
1167. Bkz. "Philippi Kütüphanesi", s. 225.
1168. Plinius, *NH*, XXXV, II, 10-11; Bkz. s. 195-200.
1169. P. Lemerle, "Inscriptions latines et grecques de Philippes", *BCH*, 59, 1935, s. 126-164. Burada resmi görevliler söz konusu olduğuna göre kütüphane de halka açık olmalıdır. Bkz. s. 225.
1170. Bkz. "Ephesos Kütüphanesi". Buraya ait yazıtlar kentte resmi Roma eyaleti görevlilerince kurulan bir kütüphanenin söz konusu olduğunu gösteriyor. R. Heberdey, *Vorlaeufiger Bericht*, 1902/3, VII/1, 1904, Beibl., süt. 52; Bkz. s. 238.
1171. C. Wendel, *Handbuch*, III, s. 127; Bkz. s. 231.
1172. Bkz. "Aphrodisias Kütüphanesi", s. 250.
1173. *Scriptores Historiae Augustae*, *Antonius Caracalla*, IX, 4, 10; Bkz. s. 224.
1174. Aulus Gellius, *Noct. Attic.*, VII, XVII, 1-2; Bkz. s. 41.
1175. Athenaios, *Deipnosophistae*, 1,3 a ve C. Wendel, "Bibliotheken", *Reall, f. Antike u. Christ.*, II, süt. 238; Bkz. s. 45.
1176. J. Platthy, *Sources*, s. 158, No. 134 ve H. Bengston, *Griechische Geschichte*, s. 287; Bkz. s. 46.
1177. B. Götze, *aynı eser*, s. 243; Bkz. s. 71.
1178. Strabon, *XIII*, 4, 2; Bkz. s. 135.
1179. Plinius, *NH*, XXV, III, 6-7; Bkz. s. 154.
1180. Bkz. "Perseus'un Kütüphanesi", s. 157.
1181. C. Callmer, *aynı eser*, s. 160; Bkz. s. 271.
1182. H. Winnefeld, *aynı eser*, s. 96-105; Bkz. s. 263.
1183. Hense-Leonard, *aynı eser*, s. 189 vd.

1184. C. Wendel, *Handbuch*, III, s. 97; Bkz. s. 162.
1185. J. Platthy, *Sources*, s. 110, No. 28-29, 32; Bkz. s. 163.
1186. J. Platthy, *Sources*, s. 151, No. 119; Bkz. s. 165.
1187. J. Platthy, *Sources*, s. 101-102, No. 13 ve W.v. Diest, *aym eser*, s. 49-51; Bkz. s. 275.
1188. J. Platthy, *Sources*, s. 112, No. 36 ve s. 113, No. 38; Bkz. s. 273.
1189. J. Platthy, *Sources*, s. 157, No. 132 ve C. Wendel, *Handbuch*, III, s. 97; Bkz. s. 277.
1190. Bkz. s. 51, 54.
1191. Galenos, *Peri ton Idion Biblion*, 6; Bkz. s. 285.
1192. H. J. de Vleeschauwer, *aym eser*, 1/3, s. 125; Bkz. s. 288.
1193. *CIL*, VIII, 997. Ayrıca bkz. H. J. de Vleeschauwer, *aym eser*, s. 126; Bkz. s. 277.
1194. Galenos, *In Hippocratis de Natura Hominis* Ayrıca bkz.: C. Wendel, *Handbuch*, III, s. 106-107; Bkz. s. 283.
1195. Cassius Dio, *Hist. Rom.*, LXIX, 16; Bkz. s. 279.
1196. Plinius Minor, *Epistulae*, X, 81; Bkz. s. 290.
1197. E. Edward, *Herculania Manuscripts*, s. 305.
1198. Aulus Gellius, *Noct. Attic.*, XI, 17, 1 ve C. Wendel, *Handbuch*, III, s. 105.
1199. C. Wendel, *Handbuch*, III, s. 103; Bkz. s. 291-292.
1200. Athenaios, *Deipnosophistae*, I, 3 a; Bkz. s. 47.
1201. Ksenophon, *Memorabilia*, IV, II, 8; IV, 2, 10; Bkz. s. 48.
1202. Athenaios, *Deipnosophistae*, I, 3 a ve Aristophanes, *Ranae*, 938-945; Bkz. s. 48.
1203. Lukianos, *Adv. Indoct.*, 4; Bkz. s. 49.
1204. Diogenes Laertios, *Speusippus*, IV, 5 ve Aulus Gellius, *Noct. Attic.*, III, XVII; Bkz. s. 50.
1205. Strabon, XIII, 1, 54. Ayrıca bkz. C. Wendel, *Handbuch*, III; 10; Bkz. s. 169.
1206. Plutarkhos, *Bioi Paral., Aemilius Paullus*, XXVIII, 10; Bkz. s. 177.
1207. Cicero, *De fin. bon. et mal.*, III, 7 ve Plutharkos, *Bioi Paral., Lucullus*, XLII, Bkz. s. 178.
1208. Cicero, *Epist. ad Attic.*, XII, 13; II, 6, 1; IV, 8 a; Bkz. s. 180.
1209. G. C. Richards, "Cicero, Quintus Tullius", *Oxf. Class. Dict.*, s. 191; Bkz. s. 186.
1210. Cicero, *Epist. ad Attic.*, I, 4, 3; I, 7; I, 11; IV, 10; Bkz. s. 187.
1211. Aulus Gellius, *Noct. Attic.*, III, X, 17. Ayrıca bkz. J. Vorstius, *Grundzüge der Bibliotheksgeschichte*, s. 7; Bkz. s. 189.

1212. Strabon, XIII, 1, 55. Ayrıca bkz. C. Wendel, *Handbuch*, III, s. 110; Bkz. s. 191.
1213. *Scriptores Historiae Augustae, Gordianus Iunior*, XVIII, 1-3; Bkz. s. 292.
1214. Aristophanes, *Ranae*, 114.
1215. Aristophanes, *Ranae*, 114. Ayrıca bkz. F. W. Beare, "Books and Publications in the Ancient World", *The Univ. of Toronto Quarterly*, 14, 1945, s. 57.
1216. J. W. Thompson, *aynı eser*, s. 19.
1217. Ksenophon, *Anabasis*, VII, 5, 14. Ayrıca bkz. H. L. Pinner, *The World of Books in Classical Antiquity*, 1948, s. 23.
1218. C. Wendel, *Handbuch*, I: *Buch und Schrift*, s. 856.
1219. Cicero, *Epistulae*, III/4, 6 ve Cicero, *Epist. ad Quint.*, III/4, 5.
1220. Cicero, *Epist. ad Quint.*, III/4.
1221. Cicero, *Epist. ad Quint.*, II/1, Ayrıca bkz. J. W. Thompson, *aynı eser*, s. 88.
1222. Martialis, *Epigram*, I, 117, 11 ve 17; H. L. Pinner, *aynı eser*, s. 47.
1223. Martialis, *Epigram*, XIII, 3/2; W. S. Watt, "Sosii", *Oxf. Class. Dict.*, s. 851-852.
1224. H. L. M. van der Valk, "On the Edition of Books in Antiquity", *Vigiliae Christianae*, 11, 1957, s. 1-6.
1225. H. L. M. van der Valk, *aynı yer.*
1226. Martialis, *Epigram.*, IV, 72 ve XIII, 2. Ayrıca bkz. J. W. Thompson, *aynı eser*, s. 88.
1227. Aulus Gellius, *Noct. Attic.*, II, 3 ve XVIII, 5.
1228. Martialis, *Epigram.*, I, 3 ve XIV, 184, 188, 190, 192. Ayrıca bkz. F. W. Beare, *aynı eser*, s. 162-164.
1229. H. L. Pinner, *aynı eser*, s. 48-49.
1230. J. Platthy, *Sources*, s. 105, No. 18; Bkz. s. 42.
1231. Diogenes Laertios, *Speusippus*, IV/5 ve ayrıca bkz. Aulus Gellius, *Noct. Attic.*, III, XVII; Bkz. s. 56.
1232. Aulus Gellius, *Noct. Attic.*, III, 17.
1233. Diogenes Laertios, *Vit. Phil.*, III, 9; Bkz. s. 52-53.
1234. Diogenes Laertios, *Vit. Phil.*, VIII, 84; *Philolaos*; Bkz. s. 53.
1235. Diogenes Laertios, *Vit. Phil.*, VIII, 84; *Philolaos*; Bkz. s. 53.
1236. Aulus Gellius, *Noct. Attic.*, III, 17; Bkz. s. 53.
1237. Strabon, XIII, 1, 54; Bkz. s. 61.
1238. Josephus, *Ant. Jud.*, XII/1, 12-14; Bkz. s. 96.
1239. Athenaios, *Deipnosophistae*, I, 3a; Bkz. s. 60.

240. Galenos, *Comment. in Hippoc., De nat. hom.*, II, 128. Karş.: J. Platthy, *Sources*, s. 162, No. 145; Bkz. s. 145.
241. Ksenophon, *Anabasis*, VII, 5-14 ve Aristophanes, *Aves*, 1288; *Ranae*, 734.
242. Galenos, *Comment. in Hippoc., De nat. hom.*, I, 127. Karş.: J. Platthy, *Sources*, s. 162, No. 144.
243. Cicero, *Epist. ad Quint. Frat.*, III, 4, 5; Bkz. s. 186.
244. Cicero, *Epist. ad Attic.*, XIII, 8; Bkz. s. 182.
245. Cicero, *Epist. ad Attic.*, I, 10, 4; Bkz. s. 183.
246. Cicero, *Epist. ad Attic.*, I, 4, 3; Bkz. s. 183.
247. Cicero, *Epist. ad Attic.*, I, 10, 4; Bkz. s. 183.
248. Suetonius, *Tiberius*, 70.
249. Strabon, XIII, 1, 54; Bkz. s. 66.
250. Plutarkhos, *Bioi Paral. Antonius*, LVII, 5; Bkz. s. 97.
251. Plutarkhos, *Bioi Paral. Antonius*, LVIII, 9.
252. J. Platthy, *Sources*, s. 170, No. 167; Bkz. s. 153.
253. J. Platthy, *Sources*, s. 110, No. 29; s. 110, No. 30; s. 111, No. 31; Bkz. s. 163.
254. J. Platthy, *Sources*, s. 111, No. 32; s. 111, No. 33; s. 112, No. 34; s. 112, No. 35; Bkz. s. 164.
255. J. Platthy, *Sources*, s. 150, No. 119; Bkz. s. 165.
256. L. Robert, *BCH*, LIX, 1935, s. 421-25. Karş. J. Platthy, *Sources*, s. 146, No. 112; Bkz. s. 288.
257. J. Platthy, *Sources*, s. 143, No. 103; Bkz. s. 168.
258. J. Platthy, *Sources*, s. 144, No. 106; Bkz. s. 171.
259. J. Platthy, *Sources*, s. 139-140, No. 96; Bkz. s. 171.
260. J. Platthy, *Sources*, s. 132, No. 87; Bkz. s. 173.
261. R. Heberdey, *aynı eser*, süt. 67; Bkz. s. 239.
262. J. W. Thompson, *aynı eser*, s. 34; Bkz. s. 208.
263. J. Platthy, *Sources*, s. 139, No. 95; Bkz. s. 262.
264. Plinius, *Epistulae*, I, VIII, 2; IV, 13. Ayrıca bkz. C. Wendel, *Handbuch*, III, s. 126; Bkz. s. 259.
265. C. Wendel, *aynı yer*; Bkz. s. 259.
266. Strabon, XIII, 1, 54; Bkz. s. 171.
267. Suetonius, *Aemilius Paullus*, 18; J. Platthy, *Sources*, s. 140, No. 98; Bkz. s. 177.
268. J. Platthy, *Sources*, s. 140, No. 98; Bkz. s. 178.
269. Galenos, *Comment. in Hippoc.*, III, II, 2. Karş. J. Platthy, *Sources*, s. 118, No. 50; Bkz. s. 95-96.

1270. Galenos, *Comment. in Hippoc.*, III, II, 2; Bkz. s. 96.
1271. Strabon, XIII, 1, 54; Bkz. s. 67, 143.
1272. Strabon, XIII, 1, 55; Bkz. s. 192.
1273. H. J. de Vleeschauwer, *aynı eser*, s. 165.
1274. Bkz. "Eskidoğu Kütüphaneleri".
1275. H. J. de Vleeschauwer, *aynı eser*, I, 6, s. 69.
1276. C. Wendel, *Handbuch*, III, s. 81.
1277. K. Dziatzko, *aynı eser*, süt. 422.
1278. E. Egger, *Histoire du Livre depuis des Origines Jusqu'â nos Jours*, s. 54.
1279. Cicero, *De Oratore*, III, XXXIV, 137; Pausanias, *Graeciae Descriptio*, VII, XXVI, 13; Bkz. s. 41.
1280. J. Platthy, *Sources*, s. 106, No. 21; Bkz. s. 42.
1281. J. Platthy, *Sources*, s. 108, No. 24; Bkz. s. 43.
1282. J. Platthy, *Sources*, s. 133-136, No. 90; Bkz. s. 171-172.
1283. J. Platthy, *Sources*, s. 125-126, No. 65-66; Bkz. s. 56-57.
1284. J. Platthy, *Sources*, s. 125-126, No. 66. Ayrıca bkz.: "Aristoteles'in Kütüphanesi".
1285. Diogenes Laertios, *Vit. Phil.*, *Theophrastus*, V, 50. Karş.: J. Platthy, *Sources*, s. 129, No. 74. Ayrıca bkz. "Filozof Theophrastos'un Kütüphanesi", s. 56.
1286. Josephus, *Jud. Ant.*, XII/4-6, 11, 13, 15, 36-49, 56, 85-89; Bkz. s. 74-104.
1287. Galenos, *Comment. in Hippoc.*, III, s. 239; Bkz. s. 95.
1288. Galenos, *Comment. in Hippoc.*, II, 4, III, XVI 1, s. 606-607; Bkz. s. 110.
1289. E. A. Parsons, *aynı eser*, s. 170-171; Bkz. s. 99.
1290. E. A. Parsons, *aynı eser*, s. 104-113; Bkz. s. 121-122.
1291. E. A. Parsons, *aynı eser*, s. 112; Bkz. s. 110.
1292. E. A. Parsons, *aynı eser*, s. 217-218; Bkz. s. 112.
1293. F. J. Witty, "The Pinaces of Callimachus", *The Library Quarterly*, XVIII, 2, 1958, s. 132-133; Bkz. s. 111, 117.
1294. E. Egger, "Callimaque considéré comme Bibliographe et des Orgines de la Bibliographie en Grèce", *L'An. de la Soc. des Étud. grecques en France*, s. 54; E. Egger, *Histoire du Livre depuis des Origines Jusqu'â nos Jours*, s. 55, Bkz. s. 112.
1295. H. J. de Vleeschauwer, *aynı eser*, I/6, s. 68-69; Bkz. s. 113.
1296. J. L. Thornton, *The Chronology of Librarianship*, s. 11; Bkz. s. 113.
1297. E. A. Parsons, *aynı eser*, s. 206, 217; Bkz. s. 113.
1298. Diogenes Laertios, *Vit. Phil.*, VIII/86, *Eudoxus*; Bkz. s. 113.

1299. Diogenes Laertios, *Vit. Phil.*, VI/15, *Antisthenes*; Bkz. s. 114.
1300. Diogenes Laertios, *Vit. Phil.*, IX/26, 22-23; *Parmenides*; Bkz. s. 114.
1301. Diogenes Laertios, *Vit. Phil.*, X/26; Bkz. s. 114.
1302. E. A. Parsons, *aynı eser*, s. 210; Bkz. s. 114.
1303. E. A. Parsons, *aynı eser*, s. 206-218; Bkz. s. 115.
1304. J. E. Sandys, *A History of Classical Scholarship*, I, s. 123. Karş.: E. A. Parsons, *aynı eser*, s. 212; Bkz. s. 115.
1305. C. Wendel, *Handbuch*, III, s. 71; Bkz. s. 116.
1306. H. R. Hall, *Camb. Anc. Hist.*, VIII, 1, s. 253; Bkz. s. 116.
1307. A. W. Mair, *Callimachus, Hymns and Epigrams, Lycophron*, Giriş kısmı, s. 11-12 (Loeb); Bkz. s. 116.
1308. F. J. Witthy, *aynı eser*, s. 133-136; Bkz. s. 117.
1309. Plinius, *NH*, XXX, 11/3-4; Diogenes Laertios, *Prooimion* (Giriş), 1/8 (Loeb); Bkz. s. 117.
1310. C. Wendel, *Handbuch*, III, s. 71-72; Bkz. s. 118.
1311. E. A. Parsons, *aynı eser*, s. 209-210; Bkz. s. 118.
1312. E. Egger, *Histoire du Livre depuis ses Origines Jusqu'à nos Jours*, s. 55; Bkz. s. 118.
1313. Dionysios Halicarnassensis, *De Dinarcho*, I. Karş. J. Platthy, *Sources*, s. 161, No. 140; Bkz. s. 148.
1314. Dionysios Halicarnassensis, *Ad Ammaneum*, 1, 4. Karş. J. Platthy, *Sources*, s. 161, No. 141; Bkz. s. 149.
1315. E. A. Parsons, *aynı eser*, s. 29; Bkz. s. 149.
1316. H. J. de Vleeschauwer, *aynı eser*, I/6, II, s. 78; Bkz. s. 149.
1317. C. Wendel, *Handbuch*, III, s. 84-85; Bkz. s. 150.
1318. C. Wendel, *Handbuch*, III, s. 84-85; Bkz. s. 150.
1319. H. J. de Vleeschauwer, *aynı eser*, I/11, s. 72-74; Bkz. s. 158.
1320. E. Kiessling, *ZfB*, 57, 1940, s. 109.
1321. C. Wendel, *Handbuch*, III, s. 73.
1322. C. Wendel, *Handbuch*, III, s. 72; Bkz. s. 353-355.
1323. M. Segre, "Revision du Texte et Commentaire du Catalogue de Livres de Rhodes", s. 314-325. Karş. J. Platthy, *Sources*, s. 148, No. 117; Bkz. s. 166-167.
1324. Plutarkhos, *Sulla*, XXVI, 1-2.
1325. Strabon, XIII, 1, 54; Bkz. s. 169-170.
1326. Cicero, *Epist. ad Attic.*, IV, 4a; Bkz. s. 184.
1327. H. Davy, "Some Observations and Experiment on the Papyri found in the Ruins of Herculaneum", *Phil. Trans. of the Royal Soc.*, III, 1821, s. 195; Bkz. s. 193.

1328. *Scriptores Historiae Augustae, Tyranni Triginta*, XXXI, 10-10; Bkz. s. 218.
1329. Quintilianus, *De Institutione Oratoria*, X, 1, 57. Karş. C. Wendel, *aynı eser*, III, s. 73.
1330. H. J. de Vleeschauwer, *aynı eser*, I/6, s. 69.
1331. C. Wendel, *Handbuch*, III, s. 140.
1332. C. Wendel, *aynı yer*; Bkz. s. 221.
1333. H. J. de Vleeschauwer, *aynı eser*, s. 164.
1334. Cicero, *De fin. bon. et mal.*, III, 7; Bkz. s. 179.
1335. Cicero, *aynı yer.*
1336. Cicero, *Epist. ad Attic.*, IV, 14, 1 ve XIII, 31, 2; Bkz. s. 185, 182.
1337. Cicero, *Epist. ad Attic.*, IV, 10; Bkz. s. 188.
1338. Cicero, *Epist. ad Attic.*, I, 7; Bkz. s. 188.
1339. Strabon, XIII, 1, 55; Bkz. s. 192.
1340. C. Wendel, *aynı eser*, III, s. 141.
1341. Fronto, *Epistulae ad Caesarem*, IV, 5. Karş. C. Wendel, *aynı eser*, III, s. 120; Bkz. s. 208.
1342. C. Wendel, *aynı yer.*
1343. F. W. H. Boyd, "Public Libraries in Ancient Rom", *Classical Review*, XXXVI, 31-32; C. Wendel, *aynı yer.*
1344. Aulus Gellius, *Noct. Attic.*, XIX, V, 4; Bkz. s. 223.
1345. J. Platthy, *Sources*, s. 113, No. 37; Bkz. s. 274.
1346. Vitruvius, *De Architectura*, I, c. II, 7 ve VI, c. IV, 1.
1347. Athenaios, *Deipnosophistae*, IV, 164, b, c, d. Karş. J. Platthy, *Sources*, s. 115-116, No. 44.
1348. Apuleius, *Apologia*, 53.
1349. Aulus Gellius, *Noct. Attic.*, XVI, 8, 2. Karş. C. Wendel, *aynı eser*, III, s. 142.
1350. Aulus Gellius, *Noct. Attic.*, XI, 17, 1 ve XIII, 20, 1. Karş. C. Wendel, *aynı yer.*
1351. Suetonius, *Caesar*, 56. Ayrıca bkz. C. Wendel, *aynı eser*, III, s. 143.
1352. H. J. de Vleeschauwer, *aynı eser*, IV, s. 163.
1353. Berlin Müzesi'nde bulunan bir metin sayesinde *bibliophylakion* ile *bibliotheke*'nin aynı anlamda kullanıldıkları anlaşılmıştır. Bu konuda bkz. H. Leclerq, *aynı eser*, s. 842.
1354. J. W. Thompson, *aynı eser*, s. 78-79.
1355. Aulus Gellius, *Noct. Attic.*, XIII, 5; Bkz. s. 59, 64.
1356. Strabon, *XVII*, 8-10; Bkz. s. 70.
1357. H. Leclerq, *aynı eser*, süt. 849.

1358. Vitruvius, *De architectura*, VII, 4-7; Bkz. s. 123.
1359. E. A. Parsons, *aynı eser*, s. 104-112; Bkz. s. 121-122.
1360. E. A. Parsons, *aynı eser*, s. 153-154. Ayrıca bkz. T. B. L. Webster, *Hellenic Poetry and Art*, London 1964, s. 39; Bkz. s. 122 vd.
1361. W. Durant, *Histoire de la Civilisation*, VI, s. 190.
1362. Bkz. s. 127.
1363. Eusebius, *Hist. Eccles.*, VI, 19; Bkz. s. 126.
1364. E. A. Parsons, *aynı eser*, s. 161; Bkz. s. 126.
1365. Bkz. s. 147-148.
1366. Diogenes Laertios, *Vit. Phil.*, VII, 34; Zeno; Bkz. s. 148.
1367. H. J. de Vleeschauwer, *aynı eser*, 1/6, s. 78; Bkz. s. 148.
1368. Athenaios, *Deipnosophistae*, III, 592, 1. Onun kitabının ilk cildi *Peri biblion Khreseos* adını taşıyordu.
1369. C. Wendel, *aynı eser*, III, s. 85; Bkz. s. 148.
1370. J. Platthy, *Sources*, s. 170, No. 166. Ayrıca bkz. G. Downey, *Ancient Antioch*, s. 55; Bkz. s. 152-153.
1371. H. J. de Vleeschauwer, *aynı eser*, s. 75.
1372. G. W. Robinson, "The Librarian of Julian the Apostate", *Harvard Studies in Classical Philology*, XXVI- s. 165-168.
1373. Bouché-Leclerq, *Histoire des Lagides*, 1. s. 224; Bkz. s. 158.
1374. L. Robert, *Études anatoliennes*, s. 73; Bkz. s. 349.
1375. J. Platthy, *Sources*, s. 148, No. 115; Bkz. s. 289.
1376. C. Wendel, *aynı eser*, III, s. 143.
1377. Cicero, *Epist. ad fam.*, XIII, LXXVII, 3; Bkz. s. 185.
1378. Cicero, *Epist. ad Attic.*, IV, 4a; Bkz. s. 184.
1379. Cicero, *aynı yer.*
1380. Cicero, *Epist. ad Attic.*, VI, 8a; Bkz. s. 184-185.
1381. C. Wendel, *aynı eser*, III, s. 143.
1382. J. W. Thompson, *aynı eser*, s. 33.
1383. *Scriptores Historiae Augustae*, 17 Aurelianus. Ayrıca bkz. C. Wendel, *aynı eser*, III, s. 144.
1384. İmparator Flavius Valentinianus I (M.S. 364-375), Roma'da olduğu gibi, Constantinopolis'deki kamu kütüphanelerinin yönetimini 372 yılında kurala bağlamıştır. *Procurator*'ların görevi de kent *praefectus*'una geçmiştir. Bu *praefectus*'un emrinde yedi tane *antiquarius* bulunuyordu. Örneğin, V. yüzyılda 120.000 cilt içeren Constantinopolis Kütüphanesi'nin dört Yunan ve üç tane de Latin *antiquarii ad bibliothecae*'i vardı. İmparatorluktan uzaklaştıkça kütüphaneci unvanları çoğalmaktadır. *Bibliothecarius, chartigraphus, chartularius, notarius, chartophylax,*

scrinarius, secriscrinius ve *scevophylax, vasorum custos sacrarii, custos, sacrista, armarius secratarius, cimelarca, cimiliarcha* bu unvanlar arasındadır. Kütüphaneci görevi için *sacrista*'nın kullanılmış olması, bu iki görevin birleştirilerek, kilise ihtiyaçlarına hizmet eden kitapların, din adamlarının yönetimine verilmesi ile açıklanmaktadır. Manastırlarda kütüphanelerin yönetimi kurala bağlanmıştır. Bizans manastırlarında arşivin koruyucusu *chartophylax* idi. Din ve yönetimle ilgili bütün kayıtları kendisi tutardı. Sonraları önemi daha da arttı.

1385. Fronto, *Epistulae*, IV, 5; C. Wendel, *aynı eser*, III, s. 144.
1386. Suetonius, *Iulius Caesar*, 56; Bkz. s. 210.
1387. Suetonius, *De Illustr. gramm.*, C, XV veya XXI. Bkz. s. 211.
1388. H. Leclerq, *aynı eser*, süt. 849; Bkz. s. 221.
1389. H. Leclerq, *aynı eser*, süt. 849; Bkz. s. 211.
1390. H. Leclerq, *aynı yer.*
1391. H. Leclerq, *aynı yer.*
1392. Fronto, *Epistulae*, IV, 5.
1393. C. Wendel, *aynı eser*, III, s. 143.
1394. Ovidius, *Tristes*, III, I, 63.
1395. H. Leclerq, *aynı eser*, süt. 839-841, 849.
1396. C. Wendel, *aynı eser*, III, s. 144.
1397. K. Dziatzko, "Bibliotheken", *RE*, III, süt. 423.
1398. Suetonius, *De Grammaticis*, c. 21; Bkz. s. 213.
1399. J. W. Thompson, *aynı eser*, s. 83.
1400. J. W. Thompson, *aynı eser*, s. 83; H. Leclerq, *aynı eser*, süt. 849; C. Wendel, *aynı eser*, III, s. 144.
1401. H. Leclerq, *aynı eser*, süt. 849.
1402. H. Leclerq, *aynı yer.*
1403. C. Wendel, *aynı eser*, III, s. 124; Bkz. s. 225.
1404. R. Cagnat, *Les Bibliothéques municipaux dans l'Empire romain*, s. 25 ve K. Dziatzko, *aynı eser*, s. 421.
1405. Beaudonin-Pottler, *BCH*, III, 1879, s. 257. Karş. J. Platthy, *Sources*, s. 174, No. 175; Bkz. s. 251.
1406. H.v. Gaertringen, *Inschriften von Priene*, No. 113-114, Berlin 1906. Karş. J. Platthy, *Sources*, s. 165-166, No. 154-156; Bkz. s. 169.
1407. C. Wendel, *aynı eser*, III, s. 124-125.
1408. C. Wendel, *aynı yer.*
1409. Suetonius, *Caligula*, 34.
1410. Suetonius, *Caesar*, 56.
1411. E. Egger, *Histoire du Livre, depuis ses Origines Jusqu'à nos Jours*, s. 65.

1412. E. Egger, *aynı eser*, s. 66-67.
1413. Ovidius, *Tristia*, III, 1, 67-72.
1414. C. Wendel, *aynı eser*, III, s. 140 ve H. J. de Vleeschauwer, *aynı eser*, III/2, s. 117-118.
1415. J. Platthy, *Sources*, s. 170, No. 167; Bkz. s. 153.
1416. R. Cagnat, *Carthage, Timgad, Tébessa et les Villes antiques de l'Afrique du Nord*, s. 103-105; Bkz. s. 232.
1417. J. Platthy, *Sources*, s. 139, No. 95; Bkz. s. 262.
1418. C. Wendel, *aynı eser*, III, s. 126; Bkz. s. 259.
1419. C. Wendel, *aynı eser*, III, s. 126; Plinius, *Epistulae*, I, VIII, 2 ve IV, 13; Bkz. s. 259.
1420. R. Heberdey, *Vorlaufiger Bericht über die Grabungen in Ephesus*, Beibl. 8, 1905, süt. 67; Bkz. s. 239.
1421. R. Heberdey, *aynı eser*, 7, 1907, 1. Beibl, süt. 52; Bkz. s. 239.
1422. P. Lemerle, "Inscriptions latines et grecques de Philippes", *BCH*, 59, 1935, s. 126-164, Şek. 2; Bkz. s. 228.
1423. *Jahr. des Kais. Deutsch. Archaeol. Inst.*, XVIII, 1963, 4, s. 193-194 ve J. Platthy, *aynı eser*, s. 147, No. 113; Bkz. s. 288.
1424. C. Callmer, *aynı eser*, s. 147; Bkz. s. 58.
1425. Strabon, XVII, 8-10; Bkz. s. 70.
1426. C. Wendel, *aynı eser*, III, s. 87-88.
1427. C. Wendel, *aynı yer*.
1428. J. W. Thompson, *aynı eser*, s. 3; Bkz. s. 142.
1429. R. Cagnat, *Les Bibliothéques municipaux dans l'Empire romain*, s. 16; Bkz. s. 179.
1430. C. Callmer, *aynı eser*, s. 155; Bkz. s. 181.
1431. H. J. de Vleeschauwer, *Jules César et l'Origine de la Bibliothéque publique dans la Rome antique, 4; Le Duumvirat bibliothécaire, Pollion-Varron*, s. 52; Bkz. s. 210.
1432. G. Lugli, *I Monumenti antichi di Roma e Suburbio*, I, s. 282, Şek. 5; Bkz. s. 209-210.
1433. C. Wendel, *aynı eser*, III, s. 120; Bkz. s. 210.
1434. C. Callmer, *aynı eser*, s. 159.
1435. H. J. de Vleeschauwer, *aynı eser*, s. 63.
1436. C. Callmer, *aynı eser*, s. 159; Bkz. s. 213.
1437. R. Cagnat-V. Chapot, *Manuel d'Archéologie romaine*, s. 247; Bkz. s. 210.
1438. F. Vopiscus, *Scriptores Historiae Augustae, Tacitus*, VIII, 1; Bkz. s. 222.

1439. H. J. de Vleeschauwer, *History of Western Library*, III, s. 128; C. Wendel, "Bibliotheken", *Reall. f. Antike u. Christ.*, II, s. 245; Bkz. s. 224.
1440. H. Winnefeld, *aynı eser*, s. 96-105; Bkz. s. 263-264.
1441. M. Gregori, *Accademie e Bibliotheche d'Italia*, II, s. 18; Bkz. s. 225.
1442. C. Callmer, *aynı eser*, s. 160; Bkz. s. 271.
1443. A. M. Mansel, *Side*, s. 169-186; Bkz. s. 252.
1444. P. Collart, *Philippes, Ville de Macédoine depuis ses Origines jusqu'à la Fin de l'Epoque romain*, s. 338-339; Bkz. s. 226.
1445. R. Heberdey, *aynı eser*, 8, 1905, Beiblat., süt. 63; Bkz. s. 242 vd.
1446. E. Boeswillard-R. Cagnat-A. Ballu, *Timgad, Une Cité africaine sous l'Empire romain*, s. 299; Bkz. s. 233-234.
1447. W. Judeich, *Topographie von Athen*, s. 100-101; Bkz. s. 263.
1448. H. J. de Vleeschauwer, *aynı eser*, III, s. 125.
1449. J. Platthy, *Sources*, s. 174, No. 175; Bkz. s. 251.
1450. W.v. Diest, *aynı eser*, s. 49-51; Bkz. s. 275-276.
1451. C. Callmer, *aynı eser*, s. 176; Bkz. s. 287.
1452. J. İnan, *1970 Kremna Kazısı Raporu*, s. 56; Bkz. s. 255-256; M. Waelkens, L. Baert Hofman, *aynı eser*, s. 390.
1453. Cicero, *Epist. ad Attic.*, IV, 10; Bkz. s. 188.
1454. G. Lugli, *aynı eser*, s. 282, Lev. 5; Bkz. s. 209.
1455. B. Götze, *aynı eser*, s. 238-241; Bkz. s. 221.
1456. C. Callmer, *aynı eser*, s. 162-164.
1457. A. Mau, *Pompeji*, s. 98-101; Bkz. s. 231.
1458. W. Winnefeld, *aynı eser*, s. 96-105; Bkz. s. 263 vd.
1459. M. Gregori, *aynı eser*, s. 18; Bkz. s. 225.
1460. C. Callmer, *aynı eser*, s. 160; Bkz. s. 271.
1461. R. Heberdey, *aynı eser*, s. 62-63; Bkz. s. 247.
1462. R. Cagnat, *Carthage, Timgad, Tébessa et les Villes antiques de l'Afrique du Nord*, s. 105; Bkz. s. 235.
1463. C. Callmer, *aynı eser*, s. 174; Bkz. s. 281.
1464. W.v. Diest, *aynı eser*, s. 49-51; Bkz. s. 276.
1465. J. İnan, *aynı eser*, s. 60; Bkz. s. 255.
1466. M. Waelkens, "The Excavations at Sagalassos 1993. II. The Neon Library and Surroundings", *XVI Kazı Sonuçları Toplantısı*, II, s. 178-181, Fig. 3.
1467. J. W. Thompson, *aynı eser*, s. 75.
1468. Cicero, *Epist. ad Attic.*, IV, 10.
1469. Plinius, *Epistulae*, II, 17; F. Vopiscus, *Scriptores Historiae Augustae*, *Tacitus*, 8; Sidonis Apoll., *Epistulae*, II, 9.

1470. Seneca, *De Tranquill. animi*, 9, 6.
1471. Iuvenalis, *Saturae*, III, 219.
1472. Martialis, *Epigram.*, I, 118 ve VII, 17.
1473. Seneca, *De Tranquill. animi*, 9, 6.
1474. Plinius, *Epistulae*, II, 17, 8.
1475. Seneca, *De Tranquill. animi*, 6. Seneca, bunlara *"locumenta tecto tenus ex tracta"* demektedir.
1476. R. Cagnat, *Les Bibliothèques municipaux dans l'Empire romain*, s. 22.
1477. B. Götze, *aynı eser*, s. 226-228, Res. 1-4; C. Callmer, *aynı eser*, s. 176; Bkz. s. 137-140.
1478. Cicero, *Epist. ad Attic.*, IV, 8a; Bkz. s. 184-185.
1479. Breton, *Pompeia*, s. 515; R. Cagnat, *aynı eser*, s. 23-24; Bkz. s. 193.
1480. C. Callmer, *aynı eser*, s. 157-159; Bkz. s. 209-210.
1481. F. Vopiscus, *Scriptores Historiae Augustae, Tacitus*, VIII, 1; Bkz. s. 221.
1482. C. Callmer, *aynı eser*, s. 164.
1483. B. Götze, *aynı eser*, s. 238-241; C. Callmer, *aynı eser*, s. 162-164.
1484. M. Gregori, *aynı eser*, s. 18; Bkz. s. 225.
1485. C. Callmer, *aynı eser*, s. 178-181; Bkz. s. 227.
1486. B. Götze, *aynı eser*, s. 238.
1487. R. Heberdey, *aynı eser*, s. 63; Bkz. s. 248.
1488. J. W. Thompson, *aynı eser*, s. 84.
1489. R. Cagnat, *Carthage, Timgad, Tébessa et les Villes antiques de l'Afrique du Nord*, s. 105; Bkz. s. 234.
1490. W. Judeich, *aynı eser*, s. 100-101; Bkz. s. 281.
1491. W.v. Diest, *aynı eser*, s. 49-51; Bkz. s. 276.
1492. J. W. Thompson, *aynı eser*, s. 83; T. Kleberg, *Buchhandel und Verlagswesen in der Antike*, R. 5.
1493. A. Hessel, *A History of Libraries*, s. 8.
1494. H. J. de Vleeschauwer, *History of Western Library*, I/3, s. 116.
1495. F. Vopiscus, *Scriptores Historiae Augustae, Tacitus*, VIII, 1.
1496. H. J. de Vleeschauwer, *aynı eser*, s. 163.
1497. B. Götze, *aynı eser*, s. 228-238, Res. 14, 6-7; Beilage, 1-2; Bkz. s. 138.
1498. G. Lugli, *aynı eser*, s. 282.
1499. C. Callmer, *aynı eser*, s. 162-164; Bkz. s. 222.
1500. A. Mau, *aynı eser*, s. 98-101; Bkz. s. 279.
1501. H. Winnefeld, *aynı eser*, s. 101-102; Bkz. s. 267.
1502. M. Gregori, *aynı eser*, s. 18; Bkz. s. 225.
1503. C. Callmer, *aynı eser*, s. 178-181; Bkz. s. 227.
1504. F. Miltner, *Ephesos*, s. 55.

1505. C. Callmer, *aynı eser*, s. 171; Bkz. s. 247.
1506. A. M. Mansel, *Side*, s. 169-186 Bkz. s. 252.
1507. R. Cagnat, *Les Bibliothéques municipaux dans l'Empire romain*, s. 14; Bkz. s. 234-235.
1508. C. Callmer, *aynı eser*, s. 174; Bkz. s. 282.
1509. C. Callmer, *aynı eser*, s. 176; Bkz. s. 286.
1510. H. J. de Vleeschauwer, *aynı eser*, I/3, s. 116.
1511. Plinius, *NH*, XXXV, 9.
1512. A. Hessel, *aynı eser*, s. 7.
1513. Cicero, *Epist. ad Attic.*, V, 10; J. André, *La Vie et l'Oeuvre d'Asinius Pollion*, s. 117.
1514. Iuvenalis, *Saturae*, III, 219 (*Hic libros dabit et forulos mediamque Minervam*).
1515. Plinius, *NH*, XXX, II, 11.
1516. Cicero, *Epist. ad Attic.*, IV, 10; Bkz. s. 188.
1517. Plinius, *NH*, VII, XXX, 15 ve XXXV, II, 10-11; Bkz. s. 202.
1518. B. Götze, *aynı eser*, s. 244; Bkz. s. 210.
1519. Suetonius, *Tiberius*, LXXIV; Bkz. s. 217.
1520. Plinius, *NH*, XXXVI, XVIII, 43; Bkz. s. 217.
1521. F. Vopiscus, *Scriptores Historiae Augustae, Carus, Carinus, Numerianus*, XI, 3; Bkz. s. 222.
1522. Sidonius Apollinaris, *Epistulae*, IX, 17; *Carmina*, VIII, 7-8; Bkz. s. 222.
1523. J. W. Thompson, *aynı eser*, s. 18; Bkz. 269.
1524. M. Gregori, *aynı eser*, s. 18; Bkz. s. 225.
1525. C. Callmer, *aynı eser*, s. 160; Bkz. s. 271.
1526. R. Cagnat, *aynı eser*, s. 22; Bkz. s. 244.
1527. R. Cagnat, *aynı eser*, s. 15; Bkz. s. 235.
1528. Iuvenalis, *Saturae*, III, 219; Bkz. s. 282.
1529. J. W. Thompson, *aynı eser*, s. 101.
1530. Plinius, *Epistulae*, X, 81; Bkz. s. 290.
1531. W.v. Diest, *aynı eser*, s. 49-51; Bkz. s. 276.
1532. Th. Wiegand, *Zweiter Bericht über die Ausgrabungen in Pergamon 1928-1932, Das Asklepieion*, s. 10 vd.; Bkz. s. 287.
1533. J. İnan, *aynı eser*, s. 57-58 ve 63-73; Bkz. s. 257-258.
1534. M. Lanciani, *Ancient Rom in the Light of Recent Discoveries*, s. 194.
1535. H. J. de Vleeschauwer, *aynı eser*, s. 163; H. Leclerq, *aynı eser*, II, s. 898.
1536. Vitruvius, *De architectura*, VI, II.
1537. T. Wiegand, *aynı eser*, s. 10 vd.; Bkz. s. 287.
1538. C. Callmer, *aynı eser*, s. 170; Bkz. s. 247.

1539. R. Cagnat, *aynı eser*, s. 11.
1540. H. Winnefeld, *aynı eser*, s. 96-105; Bkz. s. 265-267.
1541. J. İnan, *aynı eser*, s. 56.
1542. B. Götze, *aynı eser*, s. 236; Bkz. s. 141.
1543. H. Winnefeld, *aynı eser*, s. 96-105; Bkz. s. 265, 267.
1544. Th. Wiegand, *aynı eser*, s. 10 vd.; Bkz. s. 287.
1545. D. S. Robertson, *Greek and Roman Architecture*, s. 290.
1546. W. Wilberg, *Die Fassade des Bibliothek in Ephesos*, s. 131; Bkz. s. 249.
1547. R. Cagnat, *Manuel d'Archéologie romaine*, s. 7, 249; Bkz. s. 250.
1548. C. Callmer, *aynı eser*, s. 171.
1549. W.v. Diest, *aynı eser*, s. 49-51; Bkz. s. 276.
1550. Vitruvius, *De architectura*, VI, c. IV, 1.
1551. C. Callmer, *aynı eser*, s. 176; Bkz. s. 277, 248.
1552. G. Lugli, *aynı eser*, s. 282; Bkz. s. 209.
1553. C. Callmer, *aynı eser*, s. 162-164; Bkz. s. 222.
1554. Gregori, *aynı eser*, s. 18; Bkz. s. 225.
1555. R. Heberdey, *aynı eser*, 8, 1905, Beibl., s. 66; Bkz. s. 247.
1556. Th. Wiegand, *aynı eser*, s. 10 vd.; Bkz. s. 287.
1557. B. Götze, *aynı eser*, s. 243; Bkz. s. 58.
1558. C. Callmer, *aynı eser*, s. 148; Bkz. s. 135.
1559. Plutarkhos, *Bioi Paral. Lucullus*, XLII; Bkz. s. 179.
1560. C. Callmer, *aynı eser*, s. 193.
1561. Suetonius, *Augustus*, 29; Bkz. s. 202.
1562. A. Conze, *Die Pergamenische Bibliothek*, s. 1264; Bkz. s. 202.
1563. Suetonius, *Augustus*, 29; Bkz. s. 207.
1564. Suetonius, *Augustus*, 29; Bkz. s. 211.
1565. Ovidius, *Tristia*, III, 1. 69-70; Bkz. s. 253.
1566. C. Callmer, *aynı yer*, s. 161-162; Bkz. s. 219.
1567. A. Conze, *aynı yer*; Bkz. s. 216.
1568. F. Mazois-M. Gau, *Les Ruines de Pompé'i*, 3, s. 51; Bkz. s. 329.
1569. C. Callmer, *aynı eser*, s. 176; Bkz. s. 269.
1570. *Scriptores Historiae Augustae, Severus Alexander*, XXV, 6; *Caracalla*, IX, 4-10; *Antonius Elagabalus*, XVII, 8-9; Bkz. s. 224.
1571. A. M. Mansel, *Side*, s. 169-186; Bkz. s. 253-254.
1572. P. Collart, *Philippes, Ville de Macédoine depuis ses Origines Jusqu'à la Fin de l'Epoque romain*, s. 338-339; Bkz. s. 226.
1573. R. Cagnat - V. Chapot, *Manuel d'Archeologie romain*, s. 249; R. Cagnat, *Carthage, Timgad, Tébessa et les Villes antiques de l'Afrique du Nord*, s. 105; Bkz. s. 233.

1574. *Jahr. d. Oester. Arch. Inst. in Wien*, XXVIII, 1933, s. 57-58. Karş. J. Platthy, *Sources*, s. 173, No. 174; Bkz. s. 251.
1575. Plinius, *Epistulae*, X, 81; Bkz. s. 290-291.
1576. Vitruvius, *De architectura*, VI, C. IV, 1.
1577. Vitruvius, *De architectura*, I, C. II, 7.
1578. A. Conze, *aynı yer*; Bkz. s. 216, 238.
1579. R. Cagnat, *Les Bibliothèques municipaux dans l'Empire romain*, s. 16 ve B. Götze, *aynı eser*, s. 241; Bkz. s. 231.
1580. Cassius Dio, *Hist. Rom.*, LXVIII, 16, 3; Bkz. s. 221.
1581. A. M. Mansel, *aynı eser*, s. 169-186; Bkz. s. 254.
1582 F. J. Hueber, *Bericht über die Wiederaufrichtungsarbeiten an der Celsus Bibliothek und über die Bisherigen Ergebnisse der Untersuchung der Bausubstanz*, s. 983; Bkz. s. 250.
1583. Plinius Minor, *Epistulae*, X, 81; Bkz. s. 290.

BİBLİYOGRAFYA

A – Kaynaklar ve kısaltmalar

Ammianus Marcellinus, *Rer. Gest.: Rerum Gestarum Libri*, ed. C. Rolfe, London 1963-1964 (Loeb).

Aristophanes, *Ranae*, ed. B. B. Rogers, London 1960-1963 (Loeb).

Athenaios, *Deipnosophiston: Naukratidou Deipnosophiston*, tr. C. Gulick, London 1957-1963 (Loeb).

Aulus Gellius, *Noct. Attic.: Aulus Gellius, Noctes Atticae*, tr. J. Rolfe, London 1960-1961 (Loeb).

Caesar, Gaius Iulius, *De Bello Alexandrino, De Bello Africa, De Bello Hispaniensi*, ed. A. G. Way, London 1964 (Loeb).

Caesar, Gaius Iulius, *De Bello Civili*, tr. A. G. Peskett, London 1961 (Loeb).

Callimachus, *Actia, Iambi, Hecale...*, ed. and. tr.: C. A. Trypanis, London 1958 (Loeb).

Callimachus, *Hymns and Epigrams, Lycophron*, ed. A. W. Mair, London 1960 (Loeb).

Cassius Dio, *Hist. Rom.: Historia Romana*, tr.: E. Cary (on the basis of the version of H. B. Foster), London 1961 (Loeb).

Cicero, *Epist. ad Attic.*: Marcus Tullius Cicero, *Epistulae ad Atticum*, tr. E. O. Windstedt, London 1960-1962 (Loeb).

Cicero, *Epist. ad Fam.*: Marcus Tullius Cicero, *Epistulae ad Familiares*, tr. W. G. Williams, London 1958-1960 (Loeb).

Cicero, *Epist. ad Heren.*: Marcus Tullius Cicero, *Epistulae ad C. Herennium, De Ratione dicendi*, tr. H. Caplan, London 1964 (Loeb).

Cicero, *De fin. bon. et mal.*: M. T. Cicero, *De Finibus Bonorum et Malorum*, tr. H. Rackham, London 1957 (Loeb).

Cicero, *De Oratore*: Marcus Tullius Cicero, *De Oratore*, tr. E. W. Sutton, H. Rackham, London 1959-1960 (Loeb).

Diogenes Laertios, *Vit. Phil.: Vitae Philosophorum*, tr. R. D. Hicks, London 1965-1966 (Loeb).

Dionysios Halicarnassensis, *Romaikes Arhaiologias*, tr. E. Cary, London 1960-1963 (Loeb).

Horatius, *Sermones, Epistulae, Ars Poetica*, tr. H. R. Fairclough, London 1966 (Loeb).

Iosephus, *Ant. Jud.: Antiquitatum Judaicarum*, tr. R. Marcus, J. Thackeray, L. H. Feldman, London 1958-1966 (Loeb).

Iuvenalis, Decimus Iunius, *Saturae*, tr. G. G. Ramsay, London 1961 (Loeb).

Ksenophon, *Anab.: Kyrou Anabasis, Symposion*, (I-IV), ed. and. tr. C. L. Brownson, O. J. Tood, London 1961 (Loeb).

Ksenophon, *Apomnemoneumata, Oikonomikos*, tr. E. C. Marchant, London 1965 (Loeb).
Lukianos, *Adv. indoct.: Adversos Indoctum et Libros Multos Ementem*, tr. A. M. Harmon, K. Kilburn, M. D. Macleod, London 1959-1967 (Loeb).
Martialis, *Epigram.*: Marcus Valerius Martialis, *Epigrammaton*, tr. W. C. A. Ker, London 1961 (Loeb).
Ovidius, Publius Naso, *Tristia, Ex Ponto*, tr. A. L. Wheeler, London 1965 (Loeb).
Pausanias, *Descr. Graec.: Descriptio Graeciae*, tr. W. H. S. Jones, H. A. Ormerod, London 1964-1966 (Loeb).
Plinius, *Epist.*: Plinius (Minor), *Epistulae*, tr. W. Melmoth, ed. W. M. L. Hutchinson, London 1961-1963 (Loeb).
Plinius, *NH*: Gaius Plinius Secundus, *Naturalis Historia*, tr. H. Rackham, W. H. S. Jones, D. E. Eichholz, London 1958-1963 (Loeb).
Plutarkhos, *Bioi paral.:* Mestrius Plutarkhos, *Bioi paralleloi*, tr. B. Perrin, London 1958-1961 (Loeb).
Plutarkhos, *Moralia*, tr. F. C. Babitt, W. C. Helmbold, P. H. De Lacy, London 1957-1965 (Loeb).
Quintilianus, Marcus Fabius, *Institutionis Oratoriae*, tr. H. E. Butler, London 1961-1964 (Loeb).
Scriptores Historiae Augustae, ed. and. tr. D. Magie, London 1960-1961 (Loeb).
Seneca, *Ad Lucil., Epist. Mor.*: Lucius Annaeus, Seneca, *Ad Lucilium, Epistulae Morales*, tr. R. M. Gummere, London 1961-1962 (Loeb).
Seneca, *De Tranquill, animi*: Lucius Annaeus Seneca, *De Tranquillitate animi*, tr. J. W. Basore, London 1963-1965 (Loeb).
Strabon, *Geographika*, ed. et. tr.: G. Aujac, F. Lasserre, Paris 1966-1969.
Suetonius, *Les Douze César*, tr. Commentaire et Index pour E. Pessonneaux, Paris Tarihsiz.
Suetonius, *Oeuvres de Suétone*, tr. F. De La Harpe, Paris 1878.
Suetonius, Tranquillus Gaius, *De Vita Caesarum*, ed. and. tr.: J. C. Rolfe, London 1962-1963 (Loeb).
Tacitus, *Ann.: Historiae Annales*, tr. C. H. Moore, J. Jackson, London 1962-1963 (Loeb).
Vitruvius, *De Architectura*, ed. and. tr.: F. Grander, London 1962 (Loeb).

B - Araştırmalar

Adıvar, A. A., *Tarih Boyunca İlim ve Din*, 2. bs., İstanbul 1969.
Andrea, W., *Das wiedererstandene Assur*, Leipzig 1938.
André, J., *La Vie et l'Oeuvre d'Asinius Pollion*, Paris 1949.

Aymard, A. - J. Auboyer, - M. Crouzet, M., *L'Orient et la Gréce antique*, Paris 1957.

Balcızade, T.H., *Tarih-i Medeniyette Kütüphaneler*, Balıkesir 1931.

Ballu, A., "Découverte de la Bibliothèque de Thamugadi", *Bulletin archéologique du Comité des Travaux historiques et scientifiques*, VII, 1905, s. 96.

Barber, E. A., "Euphorion", *The Oxford Classical Dictionary*, Oxford 1961, s. 346.

Bartoli, A., *Le Forum romain, le Palatin*, Tr. de l'talien par Carlo Boselli, Milano Tarihsiz.

Baydur, N., *Kültepe (Kaneş) ve Kayseri Tarihi Üzerine Araştırmalar*, İstanbul 1970.

Beare, F. W., "Books and Publications in the Ancient World", *The University of Toronto Quarterly*, 14, 1945, s. 150-165.

Bengston, H., *Griechische Geschichte von den Anfaengen bis in die römische Kaiserzeit*, 2. Aufl, München 1960.

Benndorf, E., *Forschungen in Ephesos*, Vienne 1905.

Berve, H., *Eskiçağ Tarihine dair Altı Konferans*, ed. Afif Erzen, İstanbul 1958.

Birt, T., *Das Antike Buchwesen in seinem Verhaltnis zur Literatur*, Nachdruck der Ausgabe von 1882, Aalen 1959.

Boeswilward, P. - Ballu A., - Cagnat R., *Timgad, une Cité africain sous l'Empire romain*, Paris 1905.

Bohn, R., *Das Heilligtum der Athena Polias Nikephoros*, Berlin 1885, s. 56-75.

Brendel, O., "Basilica Ulpia und Bibliotheken", *Archaeologischer Anzeiger*, 1933, s. 613-615.

Brink, C. O., "Dio Chrysostomos", *The Oxford Classical Dictionary*, Oxford 1961, s. 282.

Broughton, T. R. S., "Mithridates", *The Oxford Classical Dictionary*, Oxford 1950, s. 576-577.

Bubel, S.- E. Hartoch- Z. Pehlivanoğlu- H. Vanhaverbeke- M. Waelkens, "The 1996 Excavations at Sagalassos: II, 6, 3. The Protective Building above the Neon Library", *XIX. Kazı Sonuçları Toplantısı*, II, 26-30 Mayıs, Ankara 1997, s. 268, Fig. 17.

Büchner, K., "Cicero, M. Tullius", *Der Kleine Pauly*, 1, 1964, süt. 1174-1185.

Cagnat, R., "Les Bibliothèques municipaux dans l'Empire romain", *Mémoire de l'Institut National de France, Académie des Incriptions et Belles Lettres*, 28, 1909, s. 30.

Cagnat, R., *Carthage, Timgad, Tébessa et les Villes antiques de l'Afrique du Nord*, 3. éd., Paris 1927.

Cagnat, R. - A. Ballu, *Timgad, Une Cité africian sous L'Empire romain*, Paris 1981-1905.
Cagnat, R. - V. Chapot, *Manuel d'Archéologie romaine*, 1, Vol., Paris 1916.
Cahen, C., *L'Islam des Origines au début de l'Empire Ottoman*, Paris 1970
Callies, H., "Hieron", *Der Kleine Pauly*, 2, 1967, süt. 1134-1135.
Callmer, C., "Antike Bibliotheken", *Opuscula Archeologica*, (III Acta Instituti Romani Regni Sueciae, X, s. 145-193).
The Cambridge Ancient History, XI, London 1951-1961.
Cary, M. J. - T. J. Haarhoff, *Life and Thought in the Greek and Roman World*, London 1968.
Cobban, J. M., "Atticus, Titus Ponponius", *The Oxford Classical Dictionary*, Oxford 1961, s. 119.
Collart, P., "Inscriptions de Philippes", *Bulletin de Correspondance Hellénique*, 57, 1933, s. 316-320.
Collart, P., *Philippes, Ville de Macédoine depuis ses Origines jusqu'à la Fin de l'Epoque romain*, 2. vol., Paris 1937.
Collignon, M., *Pergame, Restauration et Description des Monuments de l'Acropole*, Paris 1900.
Conteneau, G. - V. Chapot, *L'Art antique*, Paris 1930.
Conze, A., "Die Pergamenische Bibliotheke", *Sitzungsberichte des Königliche Preussischen Akademie der Wissenschaften zu Berlin*, II, 1884, s. 1259-1270.
Crevier, *Histoire des Empereurs romain depuis Auguste jusqu'à Constantin*, 10 vol., Paris 1775.
Çağatay, N., *İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, Ankara, 1971.
Çelik, M., "Süryani Kaynaklarına Göre Imparator Marcian'ın İskenderiye Kütüphanesi Yaktırması (1 Ağustos 455)", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 10, s. 1, Elazığ 2000, s. 51-67.
Dahl, S., *Histoire du Livre de l'Antiquité à nos Jours*, 2. éd., Paris 1960.
Davy, H., "Some Observations and Experiment on the Papyri found in the Ruins of Herculaneum", *Philosophical Transactions of the Royal Society*, III, 1821, s. 191-208.
Dessau, H., *Inscriptiones Selectae*, I-III, Berolini 1892-1961.
Deubner, O., *Das Asklepieion von Pergamon*, Berlin 1938.
Devijver, H., "The Inscriptions of the Neon Library of Roman Sagalassos", *Acta Archaeologica Lovaniensia Monographiae 6. Sagalassos II. Report on the Third Excavation Campaign of 1922*, Leuven 1933, s. 107-125, Fig. 1-2.
Dictionarium Bibliothecarii Practicum, der. Zoltan Pipics, 3. ed., München 1969.

Diest, W. von *Nysa ad Maeandrum, nach Forschungen und Aufnahmen in den Jahren 1907 und 1909*, Berlin 1913 (Jahrbuch des Deutschen Archaeologischen Instituts, Ergaenzungsheft, X, s. 49-50.

Diringer, D., *The Alphabet*, 2. ed., London 1949.

Downey, G., *Ancient Antioch*, Princeton-New Jersey 1963.

Downey, G., *A History of Antioch in Syria from Seleucus to the Arab Conquest*, Princeton 1961.

Durant, W., *Histoire de la Civilisation*, tr. Français de Jacques Marty, 6 vol., Paris 1949.

Duruy, V., *Histoire des Romains depuis les Temps le plus reculés Jusqu'à l'Invasion des Barbares*, Paris 1885.

Dziatzko, K., "Bibliotheken", *RE*, 2. Aufl. Bd. III, süt., 406-424.

Edward, E.,"Herculanian Manuscripts", *North American Review*, 14, 1822, s. 300-301.

Ebu'l-Ferec, *Tarih-i Muhtasar-i Düvel*, Beyrut 1890.

Egger, E., "Callimaque considéré comme Bibliographe et des Origines de la Bibliographie en Grèce", *L'Annuaire de la Société des Études grecques en France*, 10, 1876, s. 71-82.

Egger, E., *Histoire du Livre depuis ses Origines Jusqu'â nos Jours*, 3. éd., Paris 1880.

Ehrenberg, V., "Eucleides", *The Oxford Classical Dictionary*, Oxford 1961, s. 343.

Encyclopedia of Librarianship, ed. Thomas Landau, 3. ed., London 1967.

Encyclopedia of World Art (Enciclopedia Universale dell'Arte), New York London, 1958.

Enk, P. J., "Varro, M. T.", *The Oxford Classical Dictionary*, Oxford 1961, s. 937.

Erim, K., "Aphodisias in Caria, Results of the 1970 Campaign", *TAD*, XIX/I, 1970, s. 55-85.

Erim, K., "1971 Excavations at Aphrodisias in Caria", *TAD*, XX/I, 1973, s. 63-87.

Erim, K., "Excavations at Aphrodisias in Caria, 1974", *TAD*, XXIII/I, 1976, s. 25-50.

Erzen, A., "Grek Kültürü ve Yakınşark", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 23, 1969, s. 171-178.

Erzen, A., "İlkçağ Tarihinde Kıbrıs", *Belleten*, XL, 157, 1976, s. 93-115.

Field, G.C., "Speusippos", *The Oxford Classical Dictionary*, Oxford 1961, s. 856.

Fiorelli, G., *Guide de Pompei*, Napoli 1897.

Flacon, A., *L'Univers des Livres, Étude historique des Origines à la Fin du XVIII Siècle*, Paris 1961.

Forbes, P. B. R., "Dionysios", *The Oxford Classical Dictionary*, Oxford 1961, s. 288.
Forbes, P. B. R., "Tyrannion", *The Oxford Classical Dictionary*, Oxford 1961, s. 930.
Gaertringen, H. von, *Inschriften von Priene*, Berlin 1906, s. 321.
Gates, J. K., *Introduction to Librarianship*, New York-Sydney 1968.
Geisau, H., von "Perseus", *Der Kleine Pauly*, 4, 1972, süt. 652-653.
Germain, S., *Les Mozaiques de Timgad, Étude descriptive et analytique*, Paris 1969.
Gibbon, E., *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, London, 1898.
Gökberk, M., *Felsefe Tarihi*, 3. bs., İstanbul 1974.
Götze, B., "Antike Bibliotheken", *Jahrbuch des Deutschen Archaeol. Institut*, 52, 1937, s. 225-247.
Graindor, P., *Athenes sous Hadrien*, Cairo 1934.
Gregori, *Accademie e Biblioteee d'Italia*, II, 1937.
Grifth, G. T., "Rhodes", *The Oxford Classical Dictionary*, Oxford 1961, s. 769.
Groningen, B. A. van, "Ekdosis", *Mnemosyne*, 16/1, 1963, s. 1-17.
Gross, W. H., "Museion", *Der Kleine Pauly*, 3, 1969, süt. 1482-1485
Gundel, H. G., "Caesar", *Der Kleine Pauly*, 1, 1964, süt. 996-1003
Haarhoff, T. J., "Museum", *The Oxford Classical Dictionary*, Oxford 1950, s. 583-584.
Heberdey, R., "Vorlaeufiger Bericht über die Grabungen in Ephesos 1902/3", *Jahreshefte des Öster Arch. Institut in Wien*, 7-8. 1904-1905, süt. 52-53, 56, 63, 67.
Hense-Leonard, *Hellen-Latin Eskiçağ Bilgisi*, ed. Suat Y. Baydur, 2 cilt, İstanbul 1948-1953.
Hessel, A., *A History of Libraries*, Tr. with supplementary material by Rueben Peiss, New Brunswick, N.J. 1955.
Holmes, T. R., *The Roman Republic and the Founder of the Empire*, 3, Oxford 1923.
Hueber, F. J., "Bericht über die Wiederaufrichtungsarbeiten an der Celsus Bibliothek, und über die Bisherigen Ergebnisse der Untersuchung der Bausubstanz", *X. Uluslararası Klasik Arkeoloji Kongresi Tutanakları*, Ankara 1978, s. 979-987.
Huelsen, C., *The Roman Forum, Its History and its Monuments*, tr. J.B. Carter, 2. ed., London Tarihsiz.
Hunke, S., *Avrupa'nın Üzerine Doğan İslâm Güneşi*, çev.: Servet Sezgin, 2. bs., İstanbul 1975.

İnan, J., "1970 Kremna Kazısı Raporu", *Türk Arkeoloji Dergisi*, XIX, II, 1970, s. 51-97.
James, R.L., "Vespasian", *The Oxford Classical Dictionary*, Oxford 1961, s. 943.
Jastrow, M., "Did the Babilonians Temples have Libraries?", *Journal of American Oriental Society*, 27, 1906, s. 149-152.
Jeffery, L. H., *The Local Scripts of Arcaic Greece*, Oxford 1961
Jones, A. H. M., *The Greek City from Alexandros to Justinian*, Oxford 1966.
Joris, V., *Grundzüge der Bibliotheksgeschichte*, 5. erweiterte Aufl., Leipzig 1954.
Judeich, W., *Topographie von Athen*, 2. vollstanding neubearbeitete Aufl., München 1931 (Handbuch der Altertumswissenschaft, III, 2, 2).
Kaehler, H., "Bibliotheca", *Enciclopedia dell'Arte Antica Classica e Orientale*, II, Roma 1959, s. 93-99.
Karsted, P., *Studien zur Soziologie der Bibliothek*, 2. durchgesehene und vermehrte Aufl., Wiesbaden 1965.
Kâtip Çelebi, *Mizanü'l Hakk fi İhtiyari'l-ahakk*, Haz.: O. Ş. Gökyay, İstanbul 1972.
Kaya, M., *İslâm Kaynakları Işığında Aristoteles ve Felsefesi*, İstanbul 1983, s. 74-75.
Keil, J., *Führer durch Ephesos*, Wien 1955, s. 97-100.
Kenyon, F. G., *Books and Readers in Ancient Greece and Rome*, 2. ed., Oxford 1951.
Kenyon, F. G., "Libraries", *The Oxford Classical Dictionary*, Oxford 1961, s. 503.
Klasik Çağ Düşüncesi ve Çağdaş Kültür. I. Simpozyum, Haz.: S. Sinanoğlu, F. Öktem, C. Türkkan, Ankara 1977.
Krehl, L.- A. Terzioğlu, "Über die Sage von der Verbrennung der Alexandrinischen Bibliothek durch die Araber", *VD*, IX, 1971, s. 433-446.
Lafaye, G., "Liber", *Dictionnaire des Antiquités grecques et romaines d'après les Textes et les Monuments*, Paris 1877-1900, s. 1177-1188.
Lafaye, G., "Papirüs et Papyrum", *Dictionnaire des Antiquités grecques et romaines d'après les Textes et les Monuments*, Paris 1877-1900, s. 319-322.
Laroche, E., "La Bibliothèque de Hattusa", *Archiv Orientalis*, 17, 1949, s. 17.
Lawrence, A. W., *Greek Architectures*, London 1962.
Layard, A. H., *Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon*, London 1852.
Leclercq, H., "Les Bibliothèques", *Dictionnaire d'Archéologie chrétienne et de Liturgie*, II/1, Paris 1925, süt. 242 vd.
Leclercq, H., "Le Livre", *Dictionnaire d'Archéologie chrétienne et de Liturgie*, IX/2, Paris 1931, süt. 1754-1772.

Leipen, N., *Athena Parthenos, A Reconstruction*, Ontario 1971.
Lemerle, P., "Inscriptions latines et grecques de Philippes", *Bulletin de Correspondance Héllenique*, 59, 1935, s. 126-164.
Lenormant, F., *Histoire ancienne de l'Orient jusqu'aux Guerre médique*, Continué par E. Babelon, Paris 1887.
Lesky, A., *A History of Greek Literature*, tr. by. J. Willis C. de Heer, London 1966.
Levis, N., "The Non-Scholar Members of the Alexandrian Museum", *Mnemosyne*, IV, seri, XVI, 3, 1963, s. 257-262
Lewis, B., *Tarihte Araplar*, ed. H. D. Yıldız, İstanbul 1979.
Lloyd, S. - N. Gökçe, "Kazı Haberleri", *Anatolian Studies*, 3, 1953, s. 36.
Loeffler, K. - J. Krichner, (Hrsg.), *Lexikon der Buchwesen*, IV, Stuttgart 1952.
Lugli, G., *I Monumenti Antichi di Roma e Suburbio*, III et suppl., Roma 1930-1940.
Mansel, A. M., *1946-1955 Yıllarında Pamphylia'da Yapılan Kazılar ve Araştırmalar*, Ankara 1958.
Mansel, A. M., *Side. 1947-1966 Yıllarında Kazıları ve Araştırmalarının Sonuçları*, Ankara 1978.
Martin, H. J., *Histoire du Livre*, 2 vol., Paris 1964.
Maspero, G., *Histoire ancienne des Peuples de l'Orient*, 14. éd., Paris 1925.
Masson, A. - P. Salvan, *Les Bibliothèques*, Paris 1963.
Mau, A., *Pompeji in Leben und Kunst*, Leipzig 1908.
Mazois, F. - M. Gau, *Les Ruines de Pompei*, 3. part., Paris 1829.
Mc Donald, A. H., "Paullus Macedonicus, Lucius Aemilius", *The Oxford Classical Dictionary*, Oxford 1961.
Mc Garry, K. J., *Communication Knowledge and the Librarian*, London 1975.
Mehmet Mansur, *Meşhur İskenderiye Kütüphanesi'ne dair Risaledir*, İstanbul 1300.
Meyer, E., "Pergamon", *Der Kleine Pauly*, 3, 1972, süt. 626-631.
Milkau, F., *Geschichte der Bibliotheken im Alten Orient*, Leipzig 1935.
Miltner, F., *Ephesos, Stadt der Artemis und des Johannes*, Wien 1958.
Naumann, R., *Eski Anadolu Mimarlığı*, Çev.: B. Madra, Ankara 1975.
Ollé, J. G., *Library History, An Examination Guidebook*, 2. ed., London 1971.
Ongun, C. S., *Filozoflar Ansiklopedisi*, 4 Cilt, İstanbul 1974-1976.
Otten, H., "Eski Şarkta Kütüphaneler", *Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 19/3-4, 1961, s. 201-211.
Özdemir, F., "Eski Devirlerden Zamanımıza kadar Kütüphaneler", *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, 8, 3-4, 1960, s. 34-39.
Özgüç, T., *Maşat Höyük Kazıları ve Çevresindeki Araştırmalar*, Ankara 1978.

Palmer, L. R., "Pollio, Gaius Asinius", *The Oxford Classical Dictionary*, Oxford 1961, s. 710.

Parsons, E. A., *The Alexandrian Library. Glory of the Hellenic World. Its Rise, Antiquities and Destruction*, 3. print, New York 1967.

Patricio, T., S. Ercan - M. Waelkens - H. Kökten - S. Şener, "The 1997 Excavation Campaign at Sagalassos and Dereköy. III. 2. The Protection of the Neon Library", *XX. Kazı Sonuçları Toplantısı, II, 25-29 Mayıs 1999 Tarsus*, s. 296, Fig. 24-25.

Pinner, H. L., *The World of Books in Classical Antiquity*, 2. ed., Leiden 1948.

Platthy, J., *(Sources): Sources on the Earliest Greek Libraries*, With the Testimonia, Amsterdam 1968.

Pompei in Seinem Gebaeuden, Altertümer und Kunstwerken, Dargestellt von j. Overbeck, mit A. Mau, Leipzig 1884.

Preisendanz, K., "Bibliotheken", *Der Kleine Pauly*, I, 1964, s. 892-96.

Radt, W., *Pergamon. Archaeologischer Führer*, İstanbul 1978.

Reynolds, J., "The Inscriptions of Aphrodisias", *Proceedings of the X th. International Congress of Classical Archaeology*, Ankara 1978, s. 627-634.

Richards, G. C., "Cicero", *The Oxford Classical Dictionary*, Oxford 1961, s. 188-192.

Richards, G. C., "Cicero, Quintus Tullius", *The Oxford Classical Dictionary*, Oxford 1961, s. 191.

Richter, O., *Topographie der Stadt der Rom*, 2. Aufl., München 1901 (Handbuch der Klassischen Altertumswissenschaft III, 3, 2).

Ritterling. E., "Zu Zwei griechischen Inschriften römischen Verwaltungsbeamten", *Jahreshefte des Österr. Arch. Inst. in Wien*, X, 1907, s. 299-300.

Robert, L., *Études anatoliennes. Recherches sur les Inscriptions grecques de l'Asie Mineure*, Amsterdam 1970.

Robertson, D. S., *Greek and Roman Architecture*, 2. ed., Cambridge 1969.

Rumpf, A., *Yunan ve Roma Sanatı*, ed. J. İnan, İstanbul 1948.

Saglio, E., "Bibliotheca", *Dictionnaire des Antiquités grecques et romaines d'après les Textes et les Monuments*, Paris 1877-1900.

Scheil, V., *Une Saison de Fouilles à Sippar*, Cairo 1902.

Schober, A., *Die Kunst von Pergamon*, Wien-Wiesbaden 1851.

Seyffert, O., "Libraries", "Book", "Book-trade", *Dictionary of Classical Antiquities, Mythology, Religion, Literature, Art*, New York 1964.

Sinanoğlu, S., *Kelimelerin Etymonu Esas Tutularak Tertiplenen Yunanca-Türkçe Sözlük*, Ankara 1953.

Skydsgaard, J. E., *Varro the Scholar. Studies in the First Book of Varro's De re rustica*, Hafniae 1968.

Strocka, V. M., "Efes'deki Celsus Kitaplığı Onarım Çalışmaları", çev. C. Özgünel, *Belleten*, XLIII/172, 1979, s. 809-822.
Strocka, V. M., "Zur Datierung der Celsusbibliothek", *Proocecdings of the X.th International Congress of Classical Archaeology*, Ankara 1978.
Şenalp, L., "Eski Çağlarda Kütüphaneler", *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, 6/2, 3, 1957, s. 40-43.
Teggart, F. J., "Contribution towards a Bibliography of Ancient Libraries", *The Library Journal*, 24, 1899, s. 5-12.
Terzioğlu, A., "İskenderiye Kütüphanesi Müslümanlar Tarafından Yakılmamıştır", *Vakıflar Dergisi*, IX, 1971, s. 419-433.
Thédenat, H., *Le Forum romain et les Forums impériaux*, 4. éd., Paris 1908.
Thompson, J. W., *The Ancient Libraries*, Berkeley, 1940.
Thornton, J. L., *The Chronology of Librarianship. An Introduction to the History of Libraries and Book-collecting*, With an introduction by E. A. Savage, London 1941.
Tunay, M. İ., "Bergama Kütüphanesi", *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, XIX, 2, 1970.
Tunay, M. İ., "Dünya'nın en Eski Kütüphanelerinden İskenderiye Kütüphanesi", *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, XIX, 1, 1970.
Tunay, M. İ., "Efes Celsus Kütüphanesi", *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, XIX, 3, 1970.
Tunay, M. İ., "İskenderiye'den sonra Dünya'nın en eski Kütüphanesi Bergama Kütüphanesi", *Arkitekt*, 334, 1969, s. 77-78.
Ure, P. N., "Peisistratus", *The Oxford Classical Dictionary*, Oxford 1961, s. 695.
Ussing, J. L., *Pergamon, seine Geschichte und Monumente*, Berlin 1899.
Valk van der, H. L. M., "On the Edition of Books in Antiquity", *Vigiliae Christianae*, 11, 1957, s. 1-10.
Vasilev, A. A., *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, çev.: A. M. Mansel, 1, Ankara 1943.
Vleeschauwer, H. J. de, *Archives et Bibliothèques*, Pretoria 1955, (Museion, 4).
Vleeschauwer, H. J. de, *Les Bibliothèques ptoléméennes d'Alexandrie*, Pretoria 1955, (Museion, 1).
Vleeschauwer, H. J. de, *Encyclopedia of Library History*, 2 part., Pretoria 1955 (Museion, 2-3).
Vleeschauwer, H. J. de, *History of Western Library*, Pretoria 1963 (Museion, 70-74).
Vleeschauwer, H. J. de, *Jules César et l'Origine de la Bibliothèque publique dans la Rome antique*, Pretoria 1958 (Museion, 28).
Vleeschauwer, H. J. de, *L'Odyssée de la Bibliothèque d'Aristote et ses Répercussions philosophiques*, 2 part., Pretoria, 1957 (Museion 24-25).

Vleeschauwer, H. J. de, *Prolégoménes d'une Histoire des Bibliothèques*, Pretoria 1954 (Museion).
Vleeschauwer, H. J. de, *Survey of Library History*, 4 part., Pretoria 1962-1963 (Museion 63-66).
Volkmann, H., "Mithradates", *Der Kleine Pauly*, 3, 1969, süt. 1354-1359.
Volkmann, H., "Pontos", *Der Kleine Pauly*, 4, 1972, süt. 1050-1051.
Volkmann, H., "Ptolemaios", *Der Kleine Pauly*, 4, 1972, süt. 1217-1224.
Vorstius, J., *Grundzüge der Bibliotheksgeschichte*, 5. Aufl., Leipzig 1954.
Waelkens, M., "The Excavations at Sagalassos 1993, II: The Neon Library and Surroundings (Site L)", *XVI. Kazı Sonuçları Toplantısı, II, 30 Mayıs - 3 Haziran 1994*, Ankara, s. 178-181, Fig. 3.
Waelkens, M.- L. Baert-Hofman, "The 1992 Excavation Season at Sagalassos: I. 3: The Library Building", *XV. Kazı Sonuçları Toplantısı, II, 24-28 Mayıs 1993*, Ankara, s. 385-391, Fig. 7-14.
Waelkens, M.- P. M. Vermeersch, "Sagalassos 1995, III, 6: Restoration", *XVIII. Kazı Sonuçları Toplantısı, II, 27-31 Mayıs 1996*, Ankara, s. 138-139, Fig. 23.
Weitemeyer, M., "Archive and Library Technique in Ancient Mesopotamia", *Libri*, 6, 3, 1956, s. 217-238.
Wendel, C., "Bibliothek", *Reallexikon für Antike und Christentum*, II, Stuttgart 1954, s. 231-274.
Wendel, C., *(Handbuch): Geschichte der Bibliotheken im Griechisch-Roemische Altertum.*, Erganzt von Willi Göber (Handbuch der Bibliothekswissenschaft, Hrsg. von Georg Leyh. 2. Aufl.), III, Weisbaden 1955, s. 51-125.
Wickert, K., "Klearchos", *Der Kleine Pauly*, 3, 1969, süt. 227.
Wiegand, T., *Zweiter Bericht über die Ausgrabungen in Pergamon 1928-1932 Das Asklepieion*, (Sitzungsberichte Preussischen Akademie der Wissenschaften, Jahrgang 1932, Phil-hist. Klasse, Abhandlungen, No. 5).
Wilberg, W., "Die Bibliothek", *Forschungen in Ephesos*, V/I, Wien 1953.
Wilberg, W., "Die Fassade der Bibliothek in Ephesos", *Jahreshefte des Österreichischen Archaeologischen Institutes*, XI, Wien 1908, s. 118-135.
Winnefeld, H., *Die Villa des Hadrian bei Tivoli*, Berlin 1895 (Jahrbuch des Deutschen Archaologischen Instituts, Ergaenzungzheft III).
Witty, F. J., "The Pinaces of Callimachus", *The Library Quarterly*, XXVII/2, 1958, s. 133-136.
Yıldırım, C., *Bilim ve Tarih*, İstanbul 1983.
Zeydan, C., *İslam Medeniyeti Tarihi*, Çev.: Zeki Megamiz, 2. bs., İstanbul 1976.
Ximenez, S., *L'Asie Mineure en ruines*, 5. éd., Paris 1925.

DİZİN

-A-
a bibliotheca, 342, 348, 350
abacus, 233
Abd el-Latif (el Bağdadî), 82, 84-85, 87
absid, 65
Abusir, 24
Actium Savaşı, 386
ad umbilicum, 29
adducere, 29
adglutinare, 21
Adıvar, A. A., 80, 87
aedicula, 218, 231-232, 235-236, 242, 245, 247, 266, 269
aedilis, 169
aedilis curilis, 170
aegis, 135
Aelia Capitolina, 306
Aelius Aristeides (sofist), 293
Aelius Stilio (L.) (Roma'lı filzof), 178
Aemilianus Tellurius Gaetulicus, 265, 325, 252
Aemilius Paullus (L.), 150, 152, 166-167, 185, 191, 225, 317, 326, 385
Aeneis, 386
Afganistan, 154
Afrika, 100, 220-221, 225-226, 305-308, 346, 387
agora, 147, 227, 246-247
Ahdiatik, 304, 309
Ahdicedid, 6
Aigina, 46, 163, 324
Aiskhines, 107
Aiskhylos, 60, 89, 98, 326, 378
Aitolia, 72, 95, 97, 104, 114, 120, 151, 330, 343-346
Akad, 14
Akademia (Atina'da), 43, 47, 50, 54, 198
Akakius, 25
akanthus, 230, 233-236
Akdeniz, 35, 88, 101, 121, 139, 153, 376, 389, 391
Akhaia, 217
Akhilleus, 259
Akhradina, 153
Akikharos, 60
akriboun, 37
akromfolia, 29
akroter, 236, 251, 257
aksones, 25
Aleks, 341
Aleksandros (piskopos), 306
Aleksandros (Aitolia'lı), 72, 95, 97, 104, 120, 151, 330, 343, 344, 346
Aleksandreia bkz. İskenderiye
Ali el-Bağdadî, 82
Alkaios (Mitylene'li), 164
Alkestis (Euripides'in), 45
Alkibiades (kütüphaneci), 159, 199
Alkibiades, 348
Alkmaionidler, 41
Alkman (lirik şair), 24
Allah, 83-84
Almagest (*El macesti;mathematica; Mathematike syntaksis*; Batlamyus'un), 101, 381
altar, 53, 61
Amarna, el, 9

Ambrosiana Kütüphanesi (Milano), 72, 115
Amenemhat III ve IV, 9
Amerikan Arkeoloji Enstitüsü, 279
amigeis, 91, 94, 139, 143, 329, 344, 336
Amisos (Samsun), 180
Ammianus Marcellinus, 71, 76, 90, 92, 128, 196, 203, 265, 308
Ammonios (gramerci), 80, 116
Amphikleides, 58
Amphiktionia Konfederasyonu, 155
Amphiktyonikos, 259
Amr b. el As, 81-87
Amud Süvari, 82
Amyntas (Makedonya kralı), 50
Anabasis (Ksenophon'un), 318
Anadolu, 11, 18, 136, 148, 154, 160, 227, 261, 281, 286, 291, 305, 307, 315, 376, 383-384, 387
anailein, 29
Anakreon, 42
Anaksagoras (filozof), 37, 44, 318
analisscin, 29
Analytika (Aristoteles'in), 51
Anatolios, 70
Andania (Peleponessos), 161, 324
Andrea, W., 13
Andreas, 69, 299
Andrianlar, 164
Andronikos (Rodos'lu), 52, 57, 59, 64, 181, 328, 337, 392
Ankara yazıtı, 229
annal, 14, 266, 308
Annius Postumus, 211
Antaeus, 176
Antagoras (Rodos'lu), 151
Antakya (Antiokheia), 78, 81, 145, 302
antc, 129, 288, 289
Antigonos (Karystos'lu), 50, 137, 141, 345
Antigonos I Gonatas, 151, 346
Antimakhos (Kolophon'lu), 49, 97
Antiokheia bkz. Antakya
Antiokhos I Soter, 145
Antiokhos II Theos, 146
Antiokhos III Büyük, 145-147, 346
Antiokhos IX Philopator Kyzikenos, 147
Antiokhos X Eusebes Philopator, 147
Antiokhos XII Dionysos Epiphanes Philopator Kallinikos, 147
Antiokhos'un mezarı, (kütüphaneci), 199, 348
Antipatros, 46, 165
Antipatros (Makedonya'lı), 159, 324
antiquarii, 278, 342
antisigma, 37
Antisthenes, 107, 332, 379
Antium (Roma yakınında), 170, 174, 178, 301, 317
Antoninus Pius, 203, 301
Antoninuslar devri, 245
Antonius, M., 179
Anu-Adad Tapınağı, 13
Apelles (Byzantion'lu), 116
Apellikon (Teos'lu), 55-57, 62, 162, 317, 322, 326-327; A. Kütüphanesi, 52, 56, 162, 328
Aphrodisias (Geyre), 243; A. Kütüphanesi, 243, 350, 357, 372
Aphrodit (tanrıça), 252, 367
Aphrodit Tapınağı (Kuklia, Kıbrıs), 118
Apiona, 296
Apis öküzü, 127

aplai (*aplai biblioi*), 91-92
Apollodoros, 296
Apollodoros (Atina'lı gramerci), 57, 116
Apollodoros (Damascus'lu mimar), 209
Apollon ve heykeli (tanrı), 155, 198
Apollon Lykeios, 53
Apollon Maleatas, 164, 324
Apollon Pythia, 292-293
Apollon Temenos, 206
Apollon Tapınağı ve Kütüphanesi (Palatinus), 130, 194-196, 199, 202-205
Apollonios (İskenderiye'li şair), 95
Apollonios (Nysa'lı), 368
Apollonios (Perge'li matematiçi), 99, 141, 345
Apollonios (Rodos'lu), 104, 117-120, 343
Apollonios (Tyana'lı), 368
Apollonios Eidographos, 117-118, 343
Apollophanes (hekim), 145
Apollophanes (Stoa'cı fizof), 145
Apologia (Platon'un), 48
apothekc, 4, 131
apothekai biblion, 4
Apronianus, 196
apsis, 197, 207, 214, 218-224, 237, 240, 242, 2043, 249, 253, 257, 274, 277
Apthonios (Antakya'lı hatip), 78, 80, 353
Apuleius, 226, 305
Arami, 94
Araplar, 87, 88
Aratos (Soloi'lu şair ve bilgin), 145, 151
archiva, 304
archivum, 6
Ares heykeli, 245
Arete, 234
Argiletum, 37
Aristaikhmos, 116, 118, 120, 152, 344
Aristarkhos (Samothrake'li), 37, 114, 128
Aristarkhos (Sisam'lı), 37, 114, 281
Aristeas, 68-71, 74, 94
Aristeides, 292-293
Aristion (Peripatoscu), 162
Aristobulos, 70
Aristodomos, 281
Aristoksenos, 171
Aristomakhos (Erytrea'lı), 155
Aristophanes (Atina'lı komedia yazarı), 45, 318, 378
Aristophanes'e Giriş (I. Tzetzes'in Prolegomena'sı), 72-73, 91, 97-99, 104, 114, 330
Aristophanes (Byzantion'lu gramerci), 95, 97, 104, 111. 116-118, 120-121, 143, 315, 343-344
Aristophron, P., 72, 114
Aristoteles, 29-30, 42, 46-59, 61-64, 67, 82, 85, 89, 94, 101, 102, 110-112, 123-126, 137-140, 162, 163, 177, 180-181, 211, 311, 315, 317, 321, 323, 236-328, 335, 337, 342, 353, 357, 366, 371, 378-8, 387, 392
Arkhebulos (Thera'lı), 146
Arkhelaos (Makedonya kralı), 45, 151
Arkhias (İskenderiye'li bilgin), 301
Arkhimedes, 95, 153
Arkhitas (filozof), 49

armaria, 5, 210, 22, 330, 360, 362, 389
Arnavutluk, 265
arşitrav, 129, 227, 228, 233-236, 295
Artemis (tanrıça), 251
Artemon (Kassandreia'lı), 52, 142, 345-346
artes liberales, 286, 308
Asia eyaleti, 75, 148, 227, 229, 244, 292
Asia proconsul'u, 228, 325, 352
Asinius Pollio (Gaius), 2, 5, 179, 186, 188-190, 312, 354-355, 366, 376
Asklepeios, 296; A. Tapınağı, 296
Asklepiades (hekim), 149
Asklepieion (Bergama), 230, 253, 292, 293, 296, 346, 357, 365-370, 314
Asklepios Soter, 164, 324
Aspasia, 159
Assos (Behramkale), 50
Assur, 11-14, 16-20, 375
Assur Ticaret Koloni Çağı, 11
Assurbanipal, 14-15, 111, 122, 327, 382
Assurlular, 11, 18, 123
asteriks, 37
Astro nehri, 170
Astura, 170
Astyereon, 60
Asya, 9, 42, 51, 95, 100, 136, 145, 184, 261, 352
Asyalılar, 146
atelcia, 119
Athena (tanrıça), 132, 135, 237, 251, 252, 290, 311, 354, 358, 361, 365, 367, 389, 390
Athena Areia, 290
Athena Pamussus, 290
Athena Parthenos, 135
Athena Polias, 128, 130, 280
Athena Tapınağı (Bergama), 354
Athenaeum (Roma), 299, 387
Athenaios, 5, 42, 45, 55, 58, 59, 61, 62, 71, 88, 105, 107, 138, 153, 162, 261, 330, 334
Athenodoros Kordylion (Tarsos'lu), 141-142
Atina, 7, 35, 39-47, 50-58, 61-64, 66-67, 75, 85, 88-89, 97, 111, 113, 115, 120, 123-124, 133, 139, 141, 146-148, 151, 154, 156, 158, 162-164, 176, 180-181, 186, 190, 198, 202, 216, 231, 232, 246, 280, 286, 291, 303, 308, 313, 315-319, 321,-328, 340, 342, 346, 351, 353, 367, 377, 378, 381, 383, 387, 389; A. Agorası, 279, 287, 318; A. Akropolü, 137
Atinalılar, 40-41, 46, 58, 142
Atlas Okyanusu, 100
atramentum, 35
Atrectus (yayıncı), 37, 320
atrium, 219, 275
Atrium Libertatis, 186, 188-194, 312, 355, 366, 371
Attalos I, 138, 141, 345
Attalos II, 138, 140
Attalos hanedanı, 55, 62, 137
Attalos Stoası, 316
Attaloslar, 138, 160, 231, 322
Atticus (Titus Ponponius), 37, 56-57, 169-177, 180, 187, 301, 317, 319, 322, 323, 327, 337, 339, 347, 358, 361, 366, 385, 391

Attika, 38-41, 52, 164, 255, 321
auditorium, 227, 231
Augustales (Ostia), 246
Augustinus (Aziz), 91, 306
Augustus (İmparator) (Divus Augustus), 5-6, 22, 24, 33, 87, 127, 130, 186, 188, 190, 193-195, 201-206, 212, 244, 280, 312, 316, 366, 373, 386, 389
Augustus Tapınağı ve kütüphanesi (Roma), 202-205, 312, 355, 366, 373
Aulus Gellius, 40, 41, 47, 49, 52, 54, 59
Aurelianus (L. Domitius), 25, 78, 208
Avitus (Viyana'lı Aziz), 6
Avrupa, 7, 57, 98, 100, 110, 136, 154, 186, 261, 279, 333, 334, 376, 380, 388 A. kültürü, 376, 380
Avusturya Arkeoloji Enstitüsü, 227
Ay Hanım, 154
Ayasofya, 278
Ayasuluk, 231
Aydın, 152, 161, 169, 281
Aymard, A., 122

- B -

Babil, 9, 12, 94, 102, 122, 149, 375
Babylonia, 10, 14-20, 95
Babylonialılar, 16
Bakırçay (Kaikos), 129, 136
Bakkha'lar (Euripides'in), 45
Baktria, 95, 134
Barış tanrıçası (Pax), 185, 206
Barış Tapınağı ve kütüphanesi (Roma), 164-165, 206-208, 312, 338, 355, 371
Basileios (baş piskopos), 305
Basileos Stoa, 208
Basilike (kâğıt türü), 22
Batlamyus bkz. Klaudios Ptolemaios
bazilika, 209, 249, 307
Belazuri, 85
Belid figürleri, 194
Beloch, J., 118
Beneventum, 230
Bengston, H., 43
Benndorf, E., 227
Bentley, R., 105
Bergama (Pergamon), 24, 42, 128, 292; B. Akropolü, 128, 294-295, 365; B. bilginleri, 132; B. Krallığı ve kralları, 55, 62, 121, 137-138, 140-141, 190, 326, 344, 345; B. Okulu, 141
Bergama Asklepieionu ve kütüphanesi, 230, 253, 292, 296, 315, 357, 365, 367-370
Bergama Kütüphanesi, 64, 77, 89, 91-92, 121, 128, 132, 134, 136-143, 191-191, 198, 216, 236, 290, 314, 355, 361, 364, 366, 368, 370-371, 388, 392
Berlin, 135; B. Müzesi, 342
Berossos (rahip), 11, 95
Berytos (Beyrut), 299, 316
Beşyüz'ler Meclisi, 43
Bethlehem, 302, 306
Bevan, E., 76, 147
biblia (*ta*), 35
biblia hapla, 134
biblion, 4, 7, 131
bibliophylaks, *es*, 342
bibliopola, 35, 37, 319
bibliotheca, 7

bibliotheca, 4-7, 195, 202-206, 208, 211, 215-215, 227, 342, 348
Bibliotheca Mathidiana (Suessa), 265
biblioteka, 7
bibliothecarius, i, 342, 348-349
bibliothek, 4, 7
bibliotheke, 4-7, 31, 115, 265, 342
Bibliotheke (Sicilya'lı Diodoros'un), 6
bibliothèque, 7
biblos, 4, 21, 123
Biokles, 116
Bion, 95
Birt, T., 93
bit-kunikki, 17
bit-tuppi, 17
Bithynia, 148, 163, 243, 298
Bittel, K., 18-19
bitumen, 17
Bizans, 72, 75, 80, 82, 289, 303, 346
Bizanslılar, 246, 289
Bodrum (Halikarnassos), 285
Boğazköy (Hattuşa), 12
Bohn, R., 131-134, 361
Boiotia, 159, 164
Boissier, A., 275
Bolling, G. M., 76
Bolsena (Volsinii), 263
boncuk dizisi, 241, 233-236, 251-252
book, 7
Brindisi, 37
Britanya, 101
British Museum, 15
Brukheion Mahallesi (İskenderiye), 64, 67, 71, 77, 79, 127, 184
Brunn, W. von, 81
Brutus Caelius, 171
bubliotheca, 7
bule, 158
Burdur, 249; B. Müzesi, 251
Bursa (Prusa), 243, 298, 390
Bury, J. B., 76, 80
Butler, A. J., 78-80, 87
Büyük Antiokhos bkz. Antiokhos III
Büyük İskender bkz. İskender
byblion, 21
bybliotheca, 7, 215
bybliotheke, 4
byblos, 4, 21
Byzantion, 95, 97, 104, 111, 116, 121, 143, 308, 316, 335, 343-344, 381

- C -

Caecius, 72, 91-92, 104, 114, 117, 330
Caesar, C. Iulius, 90, 127, 139, 169, 179-181, 184-189, 193-194, 199, 202, 314, 323, 341, 350, 381
Caesar Forumu, 320
Caesareum (İskenderiye), 81
Cagnat, R., 155, 212, 217-219, 221, 224-225, 227, 261, 21, 369
Caius Stertinus Ksenophon, 352
calamus, 34-37
Caligula, Gaius Iulius, 203, 386
Callmer, C., 54, 64, 128, 133, 134, 156, 192, 198, 205, 216, 218, 224, 238, 240, 242, 246, 272-275, 290, 295, 354, 364
Calpurnius Piso Frugi, L., 181
Calvisius Sabinus, Gaius, 91, 138, 323
Campania, 181, 201, 385
Campus Martius (Mars Alanı), 200

Capitolium (Roma), 128, 200, 263
capsa, 30-32
Caracalla, M. Aurelius Antoninus, 212-213
Caracalla Hamamı (Roma), ve kütüphanesi, 212-213, 282, 313, 349, 356, 358, 362, 364, 366, 370, 372
Cardo maximus, 222
Carinus, M. Aurelius, 245
Carthago (Kartaca), 225-226, 302-305, 315, 384
cartularium, 5
Casa dei Papiri, 181
Casanova, P., 87
Cassiodorus, Flavius Magnus Aurelius, 209, 306, 372
Cassius Dio Cocceianus, 71, 76, 90, 92, 195, 200-201, 263
Cato, M. Porcius, 168, 195, 203, 339-340
Catullus, 190, 320
Cebelitarık, 101, 379
cedrium, 34, 330
Celsus Polemaenus I., 228-229, 234, 237, 325, 352
Celsus Kütüphanesi bkz. Ephesos Kütüphanesi
Cemdet Nasr, 16
Ceres, 220
charta (*khartes*, papirus yaprağı), 21-22
charta Amphitheatrica, 22
charta Augusta, 22
charta Emporetica (*emporion*), 22
charta Hieratica, 22
charta Saitica, 22
charta Taeneotica, 22
chartarium, *i*, 304
chartopolae, 23
chartopsatae, 23
Chartres piskoposu, 196
Chrysippus, 176
Cicero, Marcus Tullius, 169, 175, 317, 332
Cicero, Quintus Tullius, 171; Q. C. kütüphanesi, 169
Cincius, Alimentus L., 172
circumcidere, 29, 31
Claudius, 78, 100, 172
Claudius Mamertinus (filozof), 302
Claudius Pulcher A., 170
Claudius Quadrigarius, Quintus, 211
Clemens, Titus Flavius (İkenderiye'li), 308, 330
Codex Ambrosianus, 24
codices membranae, 25
codicilli, 35
Collegio Romano Kütüphanesi, 72, 114
collema, 28
Colonia Iulia Augusta Philippensium, 25
Columella, 169
comisia, 32
Commodus, 164, 196, 207, 244, 263, 309
commutare, 347
Como (Comum, İtalya), 325, 352
comparare, 347
complicare, 21
Concordia, 302
condicionales, 278
conglutinare, 21
Constans F. Iulius, 196, 278
Constantinopolis (İstanbul), 24, 80

Constantinus I ("Büyük") F. Valerius, 264
Constantinus Region Kataloğu, 264
Constantius II, F. Iulius, 307
consul, 189, 228-229, 325, 352, 374
Conze, A., 128, 132-134, 168, 192, 202, 205, 360-361, 371
Cornelius Faustus Sulla, 181
Cornelius Fronto, M., 203
Cornelius Nepos, 177
cornua, 29
cornutus, 301
corpus, 30, 57, 181, 299, 377
corpusculum, 30
Cortile delle bibliothece, 273
Cramer, J. A., 72
Crias, 110
cryptoporticus, 275
Cumae, 170, 174, 177, 178; C. kitapları, 56, 196, 263, 326
cummis, 22
curator, 278
curator orator publicorum, 230
custos, *cs*, 348
cyperus papyrus, 21

- Ç -
Çamlık köyü (Kremna), 247, 249

- D -
Daimakhos (Plataia'lı), 146
Dak savaşları, 209
Dalmatia, 174, 200-201
Damascus (Şam), 209
Damascus (papa), 304
Damokleides, 160
Danaus, 194
Danimarka, 7
Dardanos Antlaşması, 148
Dareios, 16, 255
Datça, 299
De Bello Civile (Caesar'ın), 76
De Bibliothecis (Varro'nun), 188-189
De Lectionibus (Varro'nun), 189
Decurio, 219
Deinarkhos, 116
Delattre, L. P., 227
Delos adası, 164
Delos yazıtı, 132, 162, 361
Delphoi, 155, 313
deltoi, 25
Demeas, 292, 346
demegoria, 46
Demeter (tanrıça), 156
Demetrios (Lakonia'lı), 107, 322
Demetrios (Phaleron'lu), 40, 67-70, 73-75, 88, 90, 96, 98, 103, 113, 113, 114, 118, 120, 124, 125, 332, 329, 342
Demetrios Poliorketes, 67
Demodamas (Miletos'lu), 146
Demokrates, 110
Demokritos, 110, 323
demos, 254
demosia bibliotheke, 6
Demosthenes (Atina'lı hatip), 45-47, 108, 110, 142, 317, 332, 359
Denderah Tapınağı, 91
Derleme Kanunu, 391
Dertona (Tortona), 263
designare, 347
desmai, 20
Dessau, H., 220
Deubner, O., 296
deus ex machina, 45

Devlet Agorası (Atina), 246
devolvere, 29
Dewey tasnif sistemi, 105
Diadokh'lar, 125
diakollan, 21
Dicle nehri, 8, 375
didascalics, 328
Diest, W. v., 281-282
Dikaiarkhos, 171
Dindorf, W., 72
Diocletianus, C. Aurelius Valerius, 23-24, 28, 78, 79, 221, 303-304, 309 D. hamamları, 208-209
Diodorus (Sicilya'lı), 6
Diodotos, 159
Diogenes (Tarsos'lu), 107, 332
Diogenes Laertius, 47-50, 53, 60-63, 105, 107, 111-112, 330-332, 335, 338
Diokles, 44, 296
Dion (Sicilya'lı), 47-49, 298, 321, 374
Dion Khrysostomos (Prusa'lı hatip ve filozof), 286, 298
Dionarkhos, 33, 110
Dionysios (Yunan hekimi), 33
Dionysios I (Syrakusai tiranı), 49
Dionysios II (Syrakusai tiranı), 49
Dionysios (İskenderiye'li gramerci), 158-159
Dionysios (Cicero'nun kütüphanecisi), 49, 119
Dionysios (Halikarnassos'lu), 105, 111, 142-143, 335
Dionysios (Trakya'lı), 180
Dionysios Khalkos (şair, hatip), 110, 349
Dionysos heykeli, 269
Dionysos törenleri, 378
diortotai, 37
diortoun emandare, 37
Dioskorides (Yunan tıp bilgini), 66, 346
Dioskorides (Phegaia'lı), 156-157
Dioskoros (mozaik ustası), 259
Diotimos, 142
diploma, 25
diphthcrai, 24, 31
diptykha, 26
Discourses (Cato'nun), 340
disponare, 347
divulgare, 38
Domitianus, 78, 194-196, 201, 203, 205, 263, 352, 386
Domus Augusta, 195
Domus Aurea (Nero'nun Altın Evi ve Kütüphanesi), 276
Domus Tiberiana, 202-204
Dor düzeni, 129
Dor kymationu, 234-236
Dorus (yayıncı), 30
Downey, G., 147
Dörpfeld, W., 287, 290
drama, 38, 41, 44, 104, 108, 378
dub-lal, 19
Dura Europos, 23
Dyrrhakhion (Durazzo), 265, 325, 351
Dziatzko, K., 78, 132, 134-135, 349

- E -
e-dub-ba, 16
e-kisib-ba, 16
Ebu'l Ferec, 85
Edessa (Urfa), 266, 308
Efes (Ephesos), 227

Ege adaları, 148, 291
Ege bölgesi, 227
Ege denizi, 261
Egger, E., 105, 331
egloga, 190
eidographos, 116-120, 343
Eirenaios, 70
ek ploion, 103
eksedra, 65, 154, 218, 232
Eleazar, 69, 71
elegeia, 108, 120, 333-334, 343
Eleusis, 104
Embolos, 229-230
emitterc, 38
Empedokles, 373
emporion, 22
Enkomion (İskenderiye'li), 159
Epaphroditos Mettius (Khaironeia'lı filolog), 301
ephebeion, 154
ephebos, 124, 156-157, 281, 285, 315, 324, 391
Ephesos (Efes), E. tiyatrosu, 231
Ephesos Kütüphanesi, 133, 136, 219, 227, 231-232, 255, 284, 290, 298, 324-325, 352, 356-357, 362, 364-370, 372-373, 390
Epidauros, 164, 324
Epigram'lar (Epigrammata, Mantialis'in), 47, 338, 365
epigram, 47, 338, 365
Epikonkylos, 228
Epikuros ve felsefesi, 24, 183
Epikuroscular, 183, 381
Epiphanios, 71
episteme (bilim), 234
eponim, 15
epos, 108, 333-334
equites, 176
Erasistratos, 100
Erastos, 61
Eratosthenes (Kyrene'li), 98, 100, 104, 116-120, 160, 343, 338
Ereh, 20
Eros figürü, 243
eskhatakollon, 21
Eskidoğu, 8, 18, 327, 377, 383
Etymologiae (Isidoros'un), 4
Etymologicum Magnum (Suidas'ın), 104
Eudaimon, 243, 350
Eudemos (Rodos'lu), 54
Eudoksos (Knidos'lu), 34, 101, 107, 151, 351
Eukleides (Atina'lı), 42-44, 47, 95, 99, 102, 138, 317, 381
Eukratides (Baktria kralı), 154
Eumenes II, 24, 55, 62, 121, 129, 137-138, 141, 344-345
Eunoia, 234
Eunukhos, 110
Euphorion (Khalkis'li), 95, 146, 346
Euphrates (Fırat nehri), 23
Eupolis, 318
Euripides (şair), 42, 138
Eusebios, 70, 165, 263, 303-306, 310
Euthydemos, 44, 317
Eutykhios (İskenderiye patriği), 8
Euzoios, 25, 305, 309
Eumeros (Afrika'lı), 303, 308, 346
Eupatoria (bitki), 149
evolvere, 29
Evrensel Onlu Sınıflandırma, 314
exedra, 288-289

exire, 38
explicare, 21, 29
explicit, 21
ezoterik, 30, 326

- F -
Fanniana, 22
Fannius, 22
Fara, 18
fasces, 30
Favorinus (Arelate'li), 52, 286, 301
Fenike, 94, 226, 261, 335
Fenike'li Kadınlar (Euripides'in), 45
Fenikeliler, 16, 376
Fırat nehri (Euphrates), 23
Filistin (Palestina), 14, 25, 305, 307
Firmus, 23
Flavia Melitene, 295
Flavia Sarayı, 230
Flavia Secundilla, 280
Flavius Iosephos, 68-69, 98
Flavius Menander, 280
Flavius Severianus Neon T., 254
Flavius Vopiscus. 203, 208, 210
Flaviuslar sülâlesi, 225
Floransa, 86
Florida (Apuleius'un), 305
folia, 25
foras dare, 38
formare, 31
Formiae, 170
foruli, 360
forum, 249, 252, 313
Forum Pacis, 206-207, 290
Forum Romanum, 208
Forum Traiani, 208
Fransa, 279
Fransız, Fransızlar, 208, 215, 220
Frascati, 168
Frigya mermeri, 287
frontes, 321
Fronto, 195, 203, 340
fulla, 25
Funaiolli, 189
Fufius Calenus, 174
Furlani, G., 87

- G -
Ga-dub-ba, 17
Gadara, 183
Gaius Iulius Longianus, 285
Galenos (tıp bilgini), 89, 103, 139, 144-145, 164-165, 207, 226-227, 292, 297, 322, 381
Gallia, 189
Gallos, 52
Gargettos, 280
Garthausen, 111
Gates, J. K., 41-42, 73, 97
Gau, M., 218
Gaza (Suriye), 266
geison, 136, 230, 233-234, 236
Georgios (İskenderiye piskoposu), 307
Georgios (Kappadokia piskoposu), 302
Germenler, 7
Geyre, 243
Gi-ga-im-sar, 17
Gibbon, E., 76, 80
Girginakku, 19
Girit, 16, 265
Girme köyü (Yeni Çamlık), 249
Gizeh, 9
Glaukos (İskenderiye'li), 344
glutinare, 21, 347

glutinum fabrile, 22
Gordianus III, M. Antoninus, 196, 244, 325
Gorgias (Platon'un), 48, 378
Got yağmaları, 231
Götze, B., 64, 128, 132-135, 224, 232, 369, 371
grammatikos,
Gregorius (Büyük, papa), 160
Gregorios Thamuaturgos (piskopos), 309
Grenfell, B. P., 115, 343
Griechische Archaeologische Gesellschaft, 287
Güllübahçe köyü, 161
gymnasion ve kütüphaneleri, 53-54, 65, 118, 124, 154-160, 164, 170, 229, 279, 281,
gypsum, 25

- H -

Haarhoff, T. J., 78
Hacı Halife, 84
Hadrian Stoası (Atina), ve kütüphanesi, 288
Hadrian Villası (Tivoli), ve kütüphanesi, 268, 230, 274-276
Hadrianus, 6, 230-232, 243, 247, 259, 255, 265-266, 273, 282, 286-287, 291, 298, 314-315, 324, 332, 346, 354, 383, 387, 391-392
Halikarnassos (Bodrum), 285
Hall, H. R., 109, 333
Hammurabi, 10-11, 17
hamuli, 33
hapla, 134, 143
Harmon, A. M., 46
Harpokrates, 105
Harran, 16
hartia, 25
Harves, P., 76
Hattuşa (Boğazköy), 12; H. kütüphanesi, 18, 383
Hazar denizi, 146
Heberdey, R., 227, 232, 237-239, 242, 369
Hegesianaks (Aleksandreia Troas'lı), 145
Hegesibulos (Klazomenai'lı), 37
Hekataios (Miletos'lu), 110
heksametron, 109, 333-334
Heliodoros, 115
Helladios, 80
Hellen, 7, 300, 384
Hellenistik, 5, 7, 103, 119, 121, 123, 126, 135, 136, 137, 145, 147, 150, 153, 154, 155, 160, 161, 162, 185, 187, 188, 192, 193, 198, 202, 223, 253, 296, 315, 319, 353, 379-384, 387, 388; H. kültür, 81, 113, 153, 192, 202, 344, 380, 382, 384, 389; H. örnekler, 187, 202, 387-388
Hellenizm dünyası, 381
Hellenizm kültürü, 124, 141, 152
Hera Tapınağı (Olympia), 282
Herakleia Pontica (Karadeniz Ereğlisi), 42, 383
Herakleides (Pontus'lu), 49
Herakleitos, 377
Herakles, 42, 245, 341; H. heykeli, 251
Herculanum, 181
Hercules kültü, 212

Hercules Tapınağı Kütüphanesi (Tivoli), 211, 312, 340, 356
Herculius, 287
Hermes heykeli, 245
Hermias (Atarneus kralı), 50
Hermippos (Smyrna'lı), 110-111, 335
Hermodoros, 319
Hermokrates (Iasos'lu), 104
Herodes (Yahudi kralı), 70
Herodotos, 24, 378; H. heykeli, 285
Heron, 100, 381
heroon, 65, 243, 291, 373-374
Herophilos, 100
Hesiodos, 26, 42, 108, 332, 376
Hessel, A., 41, 73, 122, 133
Hesykhios (Miletos'lu), 111, 335
Hieratica bkz. *charta hieratica*
hieron (to), 54
Hieron (şair), 110
Hieron II (Syrakusai kralı), 153-154; H. kütüphanesi, 153
Hieronymus (Kardia'lı tarihçi), 40, 179, 304, 309; H. kütüphanesi, 302
Hieronymus (Hristiyan yazar), 109, 306
Hilarius (Poitier'li, papa), 302, 304, 310
Hindistan, 95, 100, 146, 379
Hint Okyanusu, 100
Hipparkhos (Peisistratos'un oğlu), 40-41, 81, 101
Hipparkhos (Nikaia'lı), 95, 381
Hippias, 41
Hippo, 305-306
Hippokrates ve Corpus'u, 100-111, 144, 297, 299, 335, 346
Hippolytos, 45, 302, 304, 368
Hitit, Hititler, arşivleri, 12-13
Hollanda, 7
Holmes, T. R., 76
Holonnesus, 110
Homereion, 164, 285, 292, 367
Homeros, 30, 39-42, 44, 52-53, 89, 97, 108, 114-115, 120-121, 141, 145, 151, 153, 157, 164, 180, 278, 281, 289, 291, 321, 328, 330, 332, 336, 339, 343-345, 367, 376, 390
Hood, B. S. F., 265
Horatius, 190, 192,195, 199, 320
horrea chartaria, 23
Hortensius, 170
Hristiyan ve Hristiyanlık, 6, 23, 27, 33, 68, 70, 79-83, 85, 87, 91, 102, 127, 144-145, 257, 259, 264-266, 277, 302-310, 312, 316, 320, 327, 339, 350-351, 368, 388
Huelsen, C., 204
Humann, C., 128
Hunke, S., 81, 87
Hunt, A. S., 115, 117, 343
Hypobolimaios (Genç Kratinos'un), 4
Hutchinson, R. W., 265
hümanizma, 7
Hygieia, 245, 296, 367; H. heykeli, 252
hymnia, 19
Hypatia (Yeni Platoncu matematikçi), 80, 102
Hypomnemata, 52, 329

- I -

Iamblikhos, 102
Ianus, 320

Iccius, 301
Ilias, 39, 159, 157, 278, 289, 328, 330, 367
Ilissos mahallesi, 287
Illyria, 187, 190-191, 193 I. zaferi, 190
Ioannes Malalas, 116
Ioannes Philoponnos, 85
Ioannes Tzetzes, 297
Ion, 110, 244, 376; I. alfabesi, 44
Ionia, 39, 42, 292, 376-377, 381
Iovianus, Flavius Claudius, 307
Iphigenia Aulis'de (Euripides'in), 45
Iphigenia Tauris'de (Euripides'in), 45
Ipsos savaşı, 34, 137
Iranaeus, 304
Iris (Yeşilırmak), 148
Isaios (hatip), 45, 110
Isaurialılar, 259
Isidorus (Seville'li), 4-5, 40, 150-151, 188, 305, 310, 367
Isin-Larsa, 19
Isis Tapınağı, 6
Isokrates, 38, 42, 50, 371
Isthmos yarışması, 155
Iudea seferi, 206
Iulia Potentilla, 352
Iulia Rutilia Lugilla, 252
Iulianus (Pisidia'lı), 259
Iulianus, Flavius Claudius (Apostata), 257, 259, 307
Iulianus, M. Didius, 196
Iulius Africanus, Sex., 264, 281, 350
Iulius Felix, 348
Iulius Hyginus G., 199, 348
Iulius Severus C., 229
Iulius Vestimus L. (leksikograf), 344, 349
Iuno Tapınağı, 201, 355
Iupiter Tapınağı, 201, 355
Iustinianos (Büyük), 75
Iustinus, 304
Iuvenalis, Decimus Iunius, 33, 199, 366

- İ -
iambos, 108, 333
İbn el-Kıftî, 82, 85, 87
İbn-i Merre (Zemire), 83
İbrani, İbraniler, 70, 94, 264; İ. kanunları, 98
idea, 48
illuminare, 33
imgu-lal, 19
in quarto, 251
İnan, J., 246-247, 251-253
İncil, 6, 279, 302-306, 310
incipit, 16, 52, 106, 331
index, 31
idices, 347
İngiltere kolejleri, 66
initium, 33
inversa charta, 22
İran'lı, 148
İskandinavya, 108
İskender (Aleksander, Büyük), 40, 66, 85, 123, 151, 266
İskenderiye (Aleksandreia), 22-23, 29, 34, 37, 62-67, 70-71, 73, 75-85, 87, 89-90, 92, 98-102, 104, 111, 115, 118-120, 122-123, 126, 127, 129, 135, 139, 141, 151, 156, 160, 164, 177, 184-185, 188, 190, 193, 195,

198, 201, 216, 254, 286, 290-292, 301-303, 306, 311, 314, 319, 326, 342-344, 346, 349, 380-382, 384, 387; İ. filologları, 151; İ. Limanı, 89, 139, 329; İ. Okulu, 79; İ. Sarayı, 198; İ. savaşları, 76, 202; İ. şairleri, 164
İskenderiye Kütüphanesi, 5, 30-31, 66-69, 71-82, 85-92, 94-100, 102-106, 109, 111, 114, 116, 118-128, 136, 138-140, 142-144, 151, 158, 313-316, 319, 324, 326-327, 329-331, 334-336, 338, 342-345, 353, 382-383, 391
İskenderiyeliler, 75
İspanya, 100, 187, 189
İsrail, 308
İstanbul (Constantinopolis) bkz. ayrıca Constantinopolis,
İsveç Enstitüsü, 198
İtalya, 47, 110, 141, 166, 170, 173, 212, 217, 230, 263, 299, 325, 333, 352
İzmir (Smyrna), 291

- J -
Jean de Salisbury (Chartes piskoposu), 196
Jeffery, L. H., 42
Jerusalem (Kudüs), 303, 306
Johnson, E., 41
- K -
Kabeira, 148
Kadıköy konsili, 81
Kahire, 155
Kaibel, 72, 346
Kaikos (Bakırçay), 129, 136
Kaisareia (Filistin), 25, 303
Kaisareia (Kappadokia), 305
Kalah (Nimrud), 15-16
Kalaureia adası, 46
Kalde, 15, 95, 286
Kalhu, 17, 20
Kalkhedon, 148
Kallikrates, 142, 336
Kallimakhos (Kyrene'li), 30, 73-74, 91, 93-95, 99, 104-112, 114, 117-118, 120, 126, 143, 329, 333, 336, 343-344
Kallinos, 61
Kallistratos, 142
Kaneş (Karum), 11
kanon, 33
Kappadokia bölgesi, 11, 148, 302, 305
Karacasu (Aydın), 243
Karadeniz, 121, 148, 318, 376
Karakterler (Theophrastos'un), 58-59
Kardia, 95, 151
Karia bölgesi, 243, 281, 285-286
Karneades (filozof), 165
Kartaca (Carthago), 78, 225, 305
Kartaca Savaşı III, 169
Karystos, 50, 141, 345
Kassandreia, 142, 345-346
Kassandros, 67
kat'andra, 89, 103, 329
kata poleis, 89, 103
Katabaseos (Dikaiarkhos'un), 171
Kategoriae (Aristoteles'in), 51
Kâtip Çelebi, 84, 87
Kavala (Philippi), 214
Keil, H., 72
Keil, J., 242

Kenyon, F. G., 43, 74, 79
Kephisophon (Euripides'in kölesi ve kâtibi), 45
Kepler, 101
kepos, 183
Khairemon (İskenderiye'li), 344
Khairephon, 110
Khaironeia (Boiotia), 148, 164, 301
Khalkis, 51, 72, 95, 97, 114, 120, 145-146, 330, 343-345
khartes (*charta*), 21-22
khartes hieratike, 22
khartophylaka, 31
khiton, 135
Khoirilos, 49
Khoiroboskos, 105
Khrestomatheia (Proklos'un), 111
Khrysippos heykeli, 251
Kıbrıs (Kyprus) adası, 261
Kıbrıslılar, 159
Kızıldeniz, 261
Kilikia bölgesi, 280
Kindî (el), 85
Kiş, 10
Kitab al-Macesti bkz. *Almagest*,
Kition, 164
Klaudios Ptolemaios (Batlamyus), 100, 381
Kleanthes (tarihçi), 141, 345
Klearkhos (Herakleia Pontike tiranı), 42-43, 50
Kleomenes (kral), 41
Kleon, 159
Kleopatra, 75, 77, 91, 135, 138-139, 184-185, 323-324
Knidos (Datça), 299
Knossos Akropolü, 265
kodeks, 27-28, 33-34, 321
kollan, 21
kolonad, 244-245, 287, 372
kolophon, 12, 15, 18, 20, 30, 323
Kolophon (Değirmendere), 97
komedya, 88, 108, 318, 330, 332-334, 344, 378
Konkylos, 115
Kopernik, 101
Kopt, Koptlar, 33, 86, 305
Kore, 156
Korint düzeni, 217, 235, 244, 288; K. sütunu, 245
Korinthos, 286, 383; K. körfezi, 217
Koriskos, 54, 61
Korsabad, 20
Kos (İstanköy) adası, 256, 297, 315, 324, 337, 346, 352, 383, 392
Koyuncuk, 15
Kramer, S. N., 19
Krataios, 145
Krates (Mallos'lu), 24, 140-141, 164, 345, 354
Krateuas (Yunan hekimi), 33
Kratinos (Genç), 4
Kratylos (Herakleitoscu), 47
Krehl, L., 80, 86
Kremna, K. kütüphanesi, 247, 249, 253, 357, 359, 367, 368
Krupedion Savaşı, 148
Ksenophon (hekim), 297
Ksenophon, 44, 107, 161, 296, 297, 318, 337, 352
Kserkses (Pers kralı), 40
ktistes, 148, 255
Kudüs (Jerusalem), 70, 86, 302, 306
Kuklia (Kıbrıs), 118
Kumanidis, 287
Kuşşara krallığı, 11

Küçük Asya, 24, 88, 97, 139, 148, 161, 167, 230-231, 315, 322, 387
Kültepe, 13
Kydas Logophoron, 116, 118, 344
kylindros, 26
kynik, 298, 345
Kynosarges (Atina'da), 154
kyrbeis, 25
Kyrene, 104, 118, 120, 241, 343-344
Kyrillos (Kudüs'lü aziz), 70, 80
Kyzikos, 148

- L -
Labraunda, 230
Lagaş (Tello), 10, 17
Lakonia, 107, 332
Lakydes (Kyrene'li), 141
Lampsakos (Lapseki), 63, 183
Lanckoronski, K., 244, 249
Lanon, 95
Laodikeia (Lazkiye), 13
Lararium publicum, 219
Larentius kilisesi, 304
Lares, 219, 220
Lassos (Hermione'li), 40
Latin, 1, 34, 202, 384; bölümü, 173, 175-176, 184, 198-199, 207, 217, 243, 264, 299, 348-349, 356-358, 364, 369, 371, 387; kısmı, 176, 102, 273; L. edebiyatı, 166, 384; L. kütüphanesi, 190, 195, 243, 266, 270-273, 348, 350; L. şiiri, 183; L. yazarları, 146, 273, 366
Lawrence, A. W., 134
Layard, A. H., 14
Leclercq, H., 309
Lenaeus, 149
Lenormant heykeli, 135
Leo Isaurius, 279
Leon, 61
Lesbos (Midilli), 54, 58
Lesbos kymation'u, 233, 235
Leto heykeli, 252, 367
leukosanti, 25
Lewis, B., 87
Lex Hieronica, 153
Libanios, 259
libatio, 220
libelli, 35
liber, 5, 7
libertus, 37, 320
libraire, 7
librairie, 7
libraria, 5, 7
librarian, 7
librarius, *librarii*, 174, 178, 319, 337, 347, 349
library, 7
libreryc, 7
librey, 7
libreye, 7
Libri lintei, 4, 208, 211
librum circumcidere, 31
librum edere, 38
Licinius (İmparator), 245
Licinius Lucullus, L., 148,
lignes, 28
Ligorio, 275
Linus (Aleks'in), 341
lirik, 42, 108-110, 332-334
Livia (Tiberius'un annesi), 2, 202
Livia (kâğıt türü), 22
Liviana, 2
Livius Andronicus, L., 166, 217

Livius Larensis, P., 42, 301
locumenta, 360
Long, G., 76
lora, 33
Louvre Müzesi, 19
Lucius Aelius (Varro'nun öğretmeni), 206-207
Lucretius Carus Titus, 145
Lugli, G., 197, 273
Lukianos, 45-46
Lykabattos (Atina), 53
Lykeion (Atina), 50, 53-54, 58-63, 94, 111-112, 123-124, 154, 156, 170, 181, 198, 202, 315, 321, 327, 342, 353, 371, 37-379, 382, 388
Lykon, 58
Lykophron (Khalkis'li), 72, 95, 97, 114, 120, 330, 343; L. komedileri, 104
Lyon, 37
Lysandros, 43
Lysimakhos, 137

- M -
McDonald, A. H., 152
Mac Garry, A., H., 141
Maecenas, 349, 386
magistratus (magister),
Magnesia ad Spylum (Sipylos Magnesia'sı, Manisa), 145
Mago, 169, 226
Mahaffy, J. P., 79
Maiandros (Menderes) nehri, 281
Mair, A. W., 76
Makedonya, 45, 46, 51, 62, 85, 122, 170, 378; M. krallığı, 50, 150-152, 166, 314, 126, 336, 380; M. kültürü, 94, 125; M. savaşı 111, 152 166
Makrizi, 84
Malkhos (Byzantion'lu), 308
Manethon (Heliopolis'li), 9, 95
Mansel, A. M., 244, 246
Marcellus (Octavia'nın oğlu), 200
Marcellus Tiyatrosu, 200
Marcianus (Bizans İmparatoru), 81
Marcomanlar, 340
Marcus Aurelius, 33, 195, 231, 301, 340
Marcus Aurelius Antoninus, 212, 213
Marcus Aurelius Severus Aleksander, 213
Marcus Cato Nepos, 203
Marcus Iulius Quintianus Flavius Rogatianus, 220, 351
Marcus, R., 68
Marduk (tanrı), 20
Mari, 11
Maribas (Catina'lı), 266
Mariette, 9
Maron (Antakya'lı), 146, 147, 324, 351
Mars Alanı (Campus Martius), 200, 349
Martialis, 24, 29, 33, 47, 301, 320
Maşat Höyük, 13
mathe (veya *malta*), 25
Mathematike syntaksis bkz. *Almagest*
Matheos (aziz), 279
Mau, A., 219
mausoleum, 298
Maussolos, 159
Mazois, F., 218
Maximinus Thrax (İmparator), 245

Med, 123
Medeia (Euripides'in), 45
medicus a bibliothecis, 349
Medusa başı, 236
Megale Panagia Kilisesi (Atina), 289
Megara, 47; M. Okulu, 43
Megasthenes, 146
Mehmed II (Fatih), 279
Mehmet Mansur, 87
Meleanthes, 61
Melissus, C. (kütüphane yöneticisi), 202, 349
membrana, 25, 140; *m. pergamene*, 24
Memnon, 43
Memorabilia (Favorinus'un), 52
Memphis, 112, 127, 336
Menandros (komedi yazarı), 59, 95, 337
Menon (Platon'un), 48
Menon, 337
Menophilos, 170, 174, 374
Merivale, C., 76
Messenia, 161
Mes'ûdi, 85
Metaphysika (Aristoteles'in), 51
Metellus, 201
Metrodoros (Yunan hekimi), 33, 102
Metroon, 162
Metrophanes, 156, 157, 346
Mettius, M. (Mısır valisi), 301
Meyerhof, M., 80, 87
Mezopotamya, 1, 8, 9, 16, 122, 314, 375
Mısır, 1, 6-9, 21, 23, 33, 35, 42, 47,. 66, 67, 69-71, 73, 75, 76, 78, 81, 82, 84, 85, 90, 94, 94, 95, 115, 122, 124-126, 139, 141, 153, 184, 185, 254, 264, 301, 312, 319, 344, 375, 380 M. arşivleri, 111, 327, 383; M. halkı, 94, 127
Mısırlılar, 66, 67, 95, 125, 126
Miamun, 9
Midye (Salmydessos), 318
Milano, 24, 115; M. buyrultusu, 303; M. yazıtı, 325, 352
Milas (Mylasa), 286
Miletos (Milet), 154, 230, 234; M. Agorası, 231; M. Nympheum'u, 231
Mils Villası, 195
mimos, 333
Minerva (tanrıça), 224, 358, 365, 366; M. heykeli, 224, 253, 311, 359, 367, 389
minium, 34
Mithradates I (Ktistes), 148
Mithradates VI (Eupator), 148-150, 167, 314
Mithradates Kapısı, 227
Mithradates Savaşı II, 227
Mithridatia, 149
Mnaseas (Zenon'un babası), 164
Mnasistratos, 164
Mnesiptolemos, 145
molibdos, 33
Moses (Khorene'li), 266, 308
Moskhos, 95
Mostellaria (Plautus'un), 72
Mugauvar duaları, 12
Muhtasar-ül Düvel, 83
Murashu, 17
Murena, 180
Musa'lar, 34, 54, 65, 71, 146, 147, 280, 365, 390
Musaios, 40

Museion, 53, 61, 64-68, 73, 77, 78, 80, 85, 86, 88, 89, 91-93, 98, 100, 109, 110, 113, 114, 119-123, 125-128, 150, 168, 184185, 188, 193, 194, 198, 202, 216, 217, 290-292, 313, 342-346, 353, 380-382, 387
Musevi, 144
mühür evi, 8, 16
Mylasa (Milas), 286

- N -
Nabu-zukuh-gina, 15
Naevius, 166
Nanck, 72
Napoli, 181; N. Müzesi, 361
Naumann, R., 18
Nebukadnezar, 10
Neleus, 42, 54, 55, 58, 59, 61-63, 89, 137, 138, 140, 162, 322, 323, 326, 379
Nemesis heykeli, 245
Neon Kütüphanesi (Sagalassos), 3, 253, 255, 259, 368
Nergal, 16
Nero (imparator), 158, 195, 198, 386
Nerva (imparator), 280, 301
Neumagen, 360
Nicola, V., (papa), 279
nidi, 360
Niemann, G., 227, 238, 242, 369
Nikandros (şair), 141, 146
Nikanor, 60
Nike figürü ve heykeli, 243, 245
Nikokrates (Kyprus'lu), 42, 138; N. kütüphanesi, 261
Nikoladis, 287
Nikomakhos, 50
Nil nehri, 8, 375; N. deltası, 81; N. suyu, 21; N. vadisi, 21
Nimes, 265
Nimrud (Kalhu), 20
Ninova, 14, 15, 111, 266, 327; N. kütüphanesi, 122, 123, 125, 382
Nippur, 10, 17, 19
Nisibis, 266
Nola, 171, 323
Nomoi (Platon'un), 48
Nonnos, 146
notae, 37
Notatorio, 271, 274
Numerianus, 210, 366
Numidia, 220, 306; N. prensesleri, 226
Nuzi (Yorgantepe), 17
nymphaeum, 234, 249
Nysa (Sultanhisar), 281; N. kütüphanesi, 231, 284, 357, 359, 362, 367, 369, 370, 373

- O -
obelos, 37
Octavia, 200, 201, 312
Octavia Portiği (Porticus'u), 201, 202, 355; O. P. kütüphanesi, 78, 200, 202, 349, 371
Octavianus, 179, 200
Octavius, 172, 189-191, 202
Odysseia, 39, 121, 145, 217, 278, 289, 328, 330, 367
offendices, 33
officinae, 22
oikos, 64, 136, 198, 353, 354, 388
Oksyrhynkhos, 23, 112, 115-119, 319, 337, 343
Olympeion, 291

Olympia, 287
Olympikos, 159
omphalos, 29
On'lar Hükûmeti, 43
Onesandros (Kıbrıs'lı), 119
Onesimus, 214
Onomakritos (Atina'lı), 40, 115, 249, 328
opisthographos, 22
optatus, 215
ordinare, 347
Organon (Aristoteles'in), 51
Origenes (İskenderiye'li), 304, 306, 309, 310
Orion, 107, 332
Orkhomenos, 148
Orontes (Asi Irmak), 145
Orosius, Paulus, 91, 92
Orpheus (Kroton'lu), 115, 328
Ortaçağ, 5, 25, 57, 101, 231, 303, 380
ortostat, 234
Osann, F., 72, 114, 117
Osiris, 127
Osmanlı dönemi, 279
Osmanlı sarayı, 279
Ostanes, 9
Ostia, 23, 211, 246, 263, 285
Osymandyas (kral), 9
Otuz'lar Hükümeti, 43
Ovidius, 190, 194, 199, 200, 320, 348, 350, 371

- Ö -
Ömer (halife), 81, 82, 86
Ömer b. Hattab, 83
Önasya, Ö. kütüphaneleri, 21

- P -
pagina, ae, 25
paides, 160
paidotribes, 154
palaestra, 168
Palatinus tepesi (Roma), 190, 194, 202
Palatium Kütüphanesi (Palatinae Bibliothecae), 196, 348, 349
Palestina (Filistin), 306, 309, 310, 341
palimpsest, 38
palimpsestos, 38
palimpsestus, 38
palmet motifi, 236, 252
Palmyra kraliçesi, 78
paludamentum, 245
Pamphilos (Arius mezhebinden), 40, 305, 309, 310
Pamphylia bölgesi, 244
Panaitios, 301
Panamos, 158
Panathenaikos, 160
pandora, 135
pankreon, 61
Pannonia, 340
Pantainos, T. Flavius, 280, 315; P. kütüphanesi, 279, 280, 340, 393
Pantheon, 264, 287, 350
Papirius Paetus L., 172, 173
paradromis, 155
paragraphos, 38
Parmenides, 107, 332
Paros mermeri, 209
Parsons, E. A., 41, 65, 66, 68, 72, 79, 81, 86, 94, 98, 106, 108, 110, 117, 119, 143, 153, 329, 331, 336

Partlar, 190
Patras ve kütüphanesi, 217
Paullus, 150, 152, 166, 167, 185, 191, 225, 302, 317, 326, 385
Pausanias, 287
pax romana, 185
Peiraieus (Pire), 156, 157, 164, 328
Peisistratos (Atina tiranı), 39-42, 66, 115, 117, 123, 138, 313, 321, 328, 377
Peleponnesos, 333
Pella (Makedonya), 45, 150-152, 166, 167, 336, 346, 383
Pellegrini, 201
Pelops, 164, 165
penna, 35
Pennsylvania Müzesi, 19
Pergamon (Bergama), 24, 42, 128, 136, 198, 292, 383, 384
Pergamon Museum (Berlin), 135
Perge, 99, 141, 345
Peri Iatrikes (Aristoteles'in), 53
Peri magon (Zoroasters'in), 111
peri pronias (Philoksenus'un), 171
Peri tes Iatrikes Genealogias (Andreas'ın), 299
Perikles, 47, 128, 378
Peripatos, 53, 57, 124; P. Okulu (Atina), 55, 62, 64, 67, 113, 120, 1213, 141, 163, 181, 342
peristyl, 65, 198, 276, 280, 354, 371
Pers, Persler, 16, 40, 123, 378-380
Persai (Miletos'lu Timotheus'un), 24
Perseus (şair), 301
Perseus (Makedonya kralı), 150-152, 166, 314, 326, 336
Persia, 40, 95
pervulgare, 38
Phaidon (Platon'un), 48
Phaidros (Platon'un), 48
Phainomena (Soli'li Aratos'un), 145, 151
Phaleron, 40, 67-70, 73-75, 88, 90, 91, 96, 98, 103, 113, 114, 118, 120, 124, 125, 322, 329, 342
Phanias, 60
Pharmakes, 176
Pharsalos, 75, 184, 187, 189
Phidias, 135
Philetas, 95
Philippi, 214-216, 312, 352, 372; P. forumu, 136; P. kütüphanesi, 214, 216, 217, 312, 352, 356, 359, 362, 364, 372, 373; P. savaşı, 169
Philistion (Sicilya'lı), 107
Philitas, 343
Philodemos (Gadara'lı), 183
Philoksenos, 171
Philolaos (Kroton'lu), 48, 49, 321
Philon, 100, 381
Philostratos (filozof), 95, 292, 343
Phokas, 299
Photios, 105
Physica (Aristoteles'in), 212
Piazza d'Or (Tibur), 290
Piemonte, 263
pinaki ptokto, 25
pinaks, 104, 109, 110, 112, 333; *pinakes*, 25, 95, 99, 104-113, 120, 126, 305, 329-336, 338, 344, 392
Pindaros, 40, 97, 105, 108, 332
Pisidia bölgesi, 247
Piso, 181, 183, 361
pittacia, 32

Platon, 42, 46-51, 123, 183, 319, 321, 337, 378, 379, 381; P. Akademisi, 46, 50, 315, 378; P. Okulu (Atina), 124, 141, 160
Platoncu, 141, 345
Platonizm, 291
Plautus, 72, 91, 92, 97, 104, 114, 115, 330, 343
plicare, 21
Plinius, 5, 6, 11, 22, 35, 111, 149, 150, 169, 188, 190-194, 203-206, 225, 226, 297, 298, 301, 325, 365, 366, 367
Plinthos, 235
Plotina Tapınağı, 208
Plotinos, 57
plumbus, 33
Plutarkhos, 55, 56, 62, 76, 91, 92, 134, 138, 152, 155, 163, 164, 166, 200
Plutos (Aristophanes'in), 72, 114
podium, 131-135, 197, 210, 214, 216, 218, 220, 224, 232, 239, 240, 245, 247, 254, 255-257, 271, 289, 290, 294, 356, 358, 359, 361, 363-365, 370, 390,
Poenulus (Plautus'un), 72
Poetika (Aristoteles'in), 51
Poikile, 274
Polemainetos (kâhin), 263, 324
Polemus (Smyrna'lı sofist), 291
polis, 158, 380
Politeia (Aristoteles'in), 48, 52
Politeia (Platon'un), 49
Politika (Aristoteles'in), 51
Pollius (yayıncı), 320
Polybios, 166
Polykrates (Samos tryanı), 39, 42, 66, 313
polyptykha, 26
Pompeii, 170, 171, 181, 217, 219, 323, 358, 364, 372; P. forumu, 217
Pompeius, 75, 149, 169, 178, 184, 187, 189, 192, 281,
Pompeius Festus, 6
Pompeius Macer, 198, 199, 348
Pompeius Tiyatrosu, 203, 304
pontifex, 301
Pontos, 47, 49, 50, 148, 150, 167, 169; P. devleti, 148; P. kralları, 148, 150, 167-169, 180, 314, 326
Porphyrios, 57
Porta San Sabastiano (Roma), 212
porticus, 13, 35, 79, 127-129, 168, 182, 190, 192, 194, 195, 198, 200-202, 205, 208, 209, 212, 215-219, 221-223, 234, 241, 244-247, 264, 273-276, 278, 287, 291, 292, 298, 349, 355, 356, 371-373, 389
Porticus Octavia, 200, 201, 348
Poseidon Tapınağı (Kalaureia'da), 46
Posidon, 162
Possidius (biyograf), 306
postament, 232, 250, 271, 272, 295
praefectus, 278, 348, 393
praetor, 169, 178, 186; P. emirleri, 208, 211
Praksiphanes (Peripatoscu), 104
Priene, 154, 161, 350
Problemata Physica (Aristoteles'in), 212
proconsul, 228, 229, 325, 352

procurator, es, *P. bibliothecae*, 211, 342, 348, 393
Prodikos (sofist), 44, 378
proferre, 38
Proklos (şair), 111
Proklos (sofist), 102, 164
Prolisario, 176
prologos, 45
promokhtoi, 132
Propertius, 320
propylon, 229, 288
Protagoras (sofist), 44, 377
Protagoras (Platon'un), 48
protocole, 23
protokollan, 21
Prusa (Bursa), 243, 298, 316, 367, 372, 374, 390
prytaneis, 158
psan, 38
Ptolemaion, 156, 157; P. gymnasionu ve kütüphanesi (Atina), 156, 157, 315, 324
Ptolemaios Khennos (filozof), 52
Ptolemaios I Soter, 63, 66-69, 73, 74, 85, 95, 96, 117, 120
Ptolemaios II Philadelphos, 40, 55, 59, 61, 66-71, 73, 74, 85, 88, 90, 95-98, 104, 114, 115, 117, 120, 156, 157, 343
Ptolemaios III Euergetes, 74, 89, 116
Ptolemaios V Epiphanes, 24
Ptolemaios VI Philometor, 140
Ptolemaios Philopator, 116, 117, 147
Ptolemaios VIII Euergetes Physkon, 118
Ptolemaios X Soter Lathyros, 119
Ptolemaios XIII Auletes, 75
Ptolemaios XIV, 75
Ptolemaios XV, 75
Ptolemaios devleti, 66, 380
Ptolemaios kralları ve krallığı, 23, 67, 76, 103, 140
Ptolemaios sülâlesi, 156, 313, 314, 343
Ptolemaioslar, 65, 66, 70, 71, 73, 76, 88-90, 124-126, 153, 187, 343
publicare, 38, 347
publici, 342
Publius Flavius Dareios, 255
pugillares, 25
pumicare, 29
purgare, 31
Puteoli, 170
puzion, 25
Pydna (Teselya), 125, 166; P. savaşı, 141, 152, 326
Pythagoras, 47-50, 107, 124, 321, 332, 377
Pythia oyunları, 155

- Q -

Quad'lar, 340
quaestor, 167, 169, 25
quaternio, 25
Quintianus (Roma şövalyesi), 221
Quintilianus, 111, 112, 335 338
Quirinalis, 176

- R -

Ramasseum, 9
Ramses, 9
Ranae (Aristophanes'in), 318
Reate, 178, 186
recitationes, 193
recto, 21
regia, 22
regula, 33

Reims, 37
Reina, V., 198
Res reconditae (Serenus Sammonicus'un), 300
reticula, 271
Rhakotis mahallesi (İskenderiye), 67, 86, 126, 127
Rhetorika (Aristoteles'in), 51
Richards, G. C., 176
Ritschl, F. W., 72, 76, 93, 179
Robert, L., 293, 346
Rodos adası, 157, 158; R. kataloğu, 112, 337
Rolfe, J. C., 47, 76
Roma, 5, 22-24, 33, 34, 37, 56, 75, 77, 78, 88, 94, 121, 128, 136, 140, 141, 144, 145, 148, 150, 152, 153, 162-170, 173-194, 196, 198, 199, 202, 205-208, 211-214, 216, 217, 220, 224-227, 229-232, 246, 247, 253, 255, 261, 263-266, 278, 281, 282, 285, 289-292, 299-304, 311-314, 316, 317, 319-326, 328, 337-340, 345-362, 365-367, 371-373, 384-388, 390-393; R. barışı, 185; R. bölümü veya kısmı, 186, 211, 212, 316, 338, 355-357, 386, 392; R. Cumhuriyeti, 27, 146, 261, 317, 346; R. devri, 7, 119, 120, 158, 159, 181, 209, 231, 244, 252, 253, 285, 286, 293, 296, 297, 299, 300, 316, 346, 350, 353, 357, 360-381, 383, 384, 388, 390; R. dünyası, 1, 6, 121, 152, 188, 192, 198, 313, 320, 325, 355, 364, 371; R. egemenliği, 5; R. eyaletleri, 227, 229, 263, 387; R. eyalet kütüphaneleri, 217, 220, 253, 349, 356, 372; R. Forumu, 191, 202; R. İmparatorluğu, 5, 27, 33, 79, 217, 227, 244, 277, 290, 300, 301, 303-305, 307, 312, 317, 351, 359, 368-387, 390; R. kültürü, 150, 152, 187, 202, 265, 386, 387; R. Nimpheumu, 234; R. senatosu, 244
Romalılar, 5, 6, 21, 23, 31, 75, 84, 140, 150, 152, 158, 160, 162, 168, 169, 175, 186, 199, 211, 226, 249, 252, 301, 302, 311, 314, 316, 317, 322, 339, 348, 354, 357, 358, 365, 371, 384-386, 388, 389
Romanitas, 185
Rönesans, 380
Ruphus, 324
Rusya, 101

- S -
Sabinus, 387
Sacellum Larum Publicarum, 217
Sagalassos (Ağlasun), 3, 253, 255, 259, 351, 357, 359, 368
Saglio, E., 41
Saint Come Kilisesi, 216
Sais, 212
Salamis, 45
Salmydessos (Midye), 161, 318
Salvius, 176
Sami, 18, 67
Samos adası, 42
Samothrake (Semadirek) adası, 158
Samsun (Amisos), 180

San Angelo Kilisesi (Roma), 201
Sandys, J. E., 76, 80, 108, 333
Sanherib, 15
sanides, 25, 132, 361
Santa Maria Antiqua Kilisesi (Roma), 204
Sardis, 229
Sargon, 10, 14, 15, 18
satyr, 108, 110
Satyros, 48, 321
scalprum, 38
scapus, 21
Schmidt, F., 105, 108, 330
schola, 220
scholium, 72
Scipio Aemilianus, 166
Scipio Africanus, 225, 226, 385
scribere, 33
scrinia praefecturae urbanae, 205
scrinium, 6, 31, 304
scriptorium, 15, 98, 113, 176, 177, 278, 306, 310, 319, 383, 391
Sebasteion (İskenderiye), 87, 127
Secundus (filozof), 287
Secundus (yayıncı), 320
Seleukos I Nikator, 145
Seleukos krallığı ve kralları, 145, 147, 380
selides, 27
Semadirek (Samothrake) adası, 116, 152
semaia, 37
senaculus, 219
Senatus, 170, 195, 199, 211, 219, 220, 226, 244, 252, 264
Seneca, Lucius Annaeus, 90
sepia, 35
Sepseskaf, 9
Septimius Severus, L., 201, 207, 221, 244, 264, 300, 350, 351
Serapeion (İskenderiye), 77-81, 87, 91, 125, 128, 198, 353, 355, 371, 382; S. kütüphanesi, 67, 77-81, 86, 87, 93, 94, 119, 121, 122, 125-128, 130, 184, 311, 344, 345, 353; S. tapınağı, 79, 128
Serapis kültü, 66, 94, 122, 126, 127, 380, 382
Serenus Sammonicus, 196, 300, 317, 325; S. S. kütüphanesi, 300
servi litterati, 37
Servius Claudius, 173
Seshat, 9
Severus (Antakya patriği), 81
Severus Aleksander, 213
Sevin (rahip), 279
Sharpe, S., 76
shelflist, 19
Sığacık (Teos), 190
sicilia, 31
Sicilya, 6, 9, 47-49, 107, 166, 169, 285, 299, 321, 384
Side, 244
Side M Binası, 246, 356, 364, 372, 373
Sidon, 107, 332
Sidonius Apollinaris, 208, 211
sigillaris, 320
Sikyonlular, 155
Sileus, 115
Silius Italicus, 301
Sillos (Timon'un), 408
sillybos, 31, 174, 178, 337
sima, 136, 230, 234
Simonides, 42, 108, 110, 145, 332

Sinnius Capito, 206, 207
Sinop (Sinope), 148
Sippar, 11; S. Asura Tapınağı, 11
sitesis, 119
sittybai, 31
Sjöqvist, E., 198
Skepsis, 55, 56, 58, 61-63, 137, 162, 163, 322, 323
Skordotis veya Skordion, 149
Skydsgaard, J. E., 189
skytale, 29
Smyrna (İzmir), 110, 111, 286, 291, 292, 315, 335, 384
Sokrates, 38, 42, 44, 45, 47, 48, 50, 51, 164, 377
Sokrates (kilise tarihçisi), 80
Soloi (Kıbrıs), 145, 261
Solon kanunları, 25
soma, 30
somation, 30
sophia, 234
Sophokles (Amphikleides'in oğlu), 58
Sophokles, 58, 59, 326, 367, 378
Sophron, 50
Sophronius (patrik), 86
Sosius kardeşler, 37, 320
Sostratos, 281
Söke, 161
Speusippus, 46, 47; S. kütüphanesi, 46
Staberius, Q. (yayıncı), 171, 323
Stageiros, 51, 61
Stenophoros, 156
Stertinius Avitus, 302
stikhometrik, 108, 110, 332
stilus, 34
stoa, 54, 128-130, 135, 136, 169, 207, 229, 230-232, 244, 246, 278, 287, 289, 291, 293, 295, 354, 356, 357, 369, 387,-389; S. Okulu, 144, 381
stoidion, 54
Strabon, 54-56, 61, 62, 64, 137, 138, 140, 162-164, 180, 181, 286, 291, 312, 353, 379
Straton (filozof), 55, 58, 61-64, 323; S. kütüphanesi, 63
Strocka, V. M., 227, 229, 230, 239, 243
stylobat, 289, 365
Suda, 308
Suessa Audrunca, 265
Suetonius, 37, 184, 185, 188, 190, 192-196, 198, 199, 201, 203, 206, 263, 264, 348
Suidas, 104, 105, 110, 146, 148, 158, 180, 310, 333, 346
Sulla bkz. Cornelius Faustus Sulla
Sulpicius Apollinaris, 203
Sulpicius Severus, 321
Sultanhisar (bkz. Nysa)
symmigeis, 92-94, 143, 329, 334, 336; s. bibloi, 91
supplare, 347
Suriye, 13, 14, 259, 264, 266, 299, 302, 316, 350
Susemihl, F., 107, 232
Sümer, Sümerler, 10, 14, 16, 18, 375
Syene, 100
syntagma, 30
syntaksis, 30, 101, 381
Syrakosia (gemi adı), 153
Syrakusai, 47, 49, 153, 166, 206
Syrakusai'lılar, 153

- T -
Taberî, 85
tabula, 25
Tacitus, 210, 211, 351
Tahir Harimî, 87
Tarentum, 166
Tarih Mısr'ül Hadîs, 84
Tarsos, 141, 332, 345
Tation, 105
Tauromenion (Taormina), 285
Teailius Alkibiades (Nysa'lı), 301
Tekhne Grammatike (Dionysius'un), 158
telamones ton biblidion, 33
Tello (bkz. Lagaş)
temcin, 29
Templum Pacis, 206, 207
Teos (bkz. Sığacık)
tepidarium, 282
Teracim'ül-Hükemâ, 82
Teras (bkz. Tarentum)
termae, 313
Termessos, 234
Tertullianus (Kartaca'lı), 40, 70, 302, 304, 305
Tesalya, 152
tetradion, 25
tetras, 25
Tevrat, 68
Thales, 377
Thamugadi (Timgad), 220
Thebai, 43
Thebe, 9, 67
Theckeray, H. J., 68
theke, 4, 123
Themistios (felsefeci, hatip), 12, 278
Theodektes, 159
Theodorides (Peiraieus'lu), 156, 157, 324
Theodosius I, 79
Theodosius II, Büyük, 80, 81
Theokritos, 95
Theon (İskenderiye'li), 102
Theophilos (İskenderiye'li piskopos), 79, 80, 87, 127
Theophrastos (Lesbos'lu), 54
Theopompos, 160
Thermae Antoninianae, 212
Thetis, 259
Thompson, J. W., 41, 42, 73, 239, 273, 279, 362
Thornton, J. L., 106, 168, 331
Thot (tanrı), 9
Thrasybulos, 43
Thrasyllos, 163, 324
Thukydides, 46, 378
Tiber nehri, 23, 200
Tiberius, 147, 199, 202, 203, 313, 348, 386; T. sarayı ve kütüphanesi, 202, 205, 312, 366
Tiberius Claudius Aristion, 228, 229
Tiberius Claudius Atticus Herodes (Yunan hatibi), 301
Tiberius Iulius Aquila Celsus, 325
Tiberius Iulius Celsus Polemaenus bkz. Celsus Polemaenus I
Tibur (Tivoli), 211, 266, 290, 312, 340, 356
Tiglatpileser I, 13
Timaios (Platon'un),
Timgad (Thamugadi), 216, 219, 220, 312, 362; T. kütüphanesi, 205, 221, 222, 225, 231, 253, 312, 351, 356, 359, 367, 372, 373
Timon (hicivci), 48
Timotheos (Miletos'lu şair), 24
title-page, 20

titulus, tituli, 31, 339
Titus, 201, 263; T. kemeri, 230
Titus-Livius, 71
Tivoli (Tibur), 253, 266, 273, 282, 314, 340, 356, 364, 369, 372, 393
Toderini (rahip), 279
toga, 34
tomos, tomoi, 26, 29
tomus, 29
Topika (Aristoteles'in), 51
Tortona (bkz. Dertona),
tragedya, 45, 97, 104, 108, 110, 114, 120, 164, 330, 333, 334, 344, 378
Traianus, 33, 78, 158, 208, 209, 220, 229, 230, 244, 280, 298, 307, 312, 315, 349, 352, 367, 373, 386; T. Çeşmesi, 229, 230; T. Forumu, 191, 208, 209, 216; T. kemeri, 230; T. kütüphanesi, 192; T. Nimpheum'u, 230; T. sütunu, 208-211, 355, 373; T. Tapınağı, 208, 209, 211, 299, 312
tria nomina, 216
tribunus, 170, 173, 189, 275
Trier, 302
triptykha, 26
triton, 117
Troia, 259
Tryphon (yayıncı), 37
Tusculum, 168, 170, 177, 285, 317, 339, 355, 371
Türk bilginleri ve yazarları, 84, 87
Typho, 320
Tyrannion, 56, 57, 170, 173, 174, 176, 180, 181, 187, 317, 326, 337, 340, 347, 385

- U -

Ugarit (Ras Şamra), 13, 314
Ulpia Bazilikası, 209
Ulpia Kütüphanesi (Bibliotheca Ulpia), 208-211, 214, 355, 358, 362-364, 366, 370, 373, 389
Ulpius Castoras, 349
umbilicus, 29, 182, 338, 392
Umma, 17
unci, 33
Ur, 10, 17; U. Sülâlesi III, 10, 17, 18
Urfa (bkz. Edessa)
urna, 11
Uruk, 10
Uzakdoğu, 261

- V -

Valens, Flavius, 278
Valentinianus, I. Flavius, 81
Valerianus, Q. (yayıncı), 320
Vandal istilâsı, 306
Vandallar, 209
Varro, Marcus Terentius R., 2, 176, 178, 186
Varşova, 112, 336
Vatikan Müzesi, 273
Venedik Meydanı, 210
Venus Pompeiana, 220
Vergilius, 145, 190, 192, 301, 386
verso, 21
Vertumnus, 320
Vespasianus, 206, 217, 263, 286, 387
Vestorius, 171, 184
Vezüv Yanardağı, 181, 182, 184
Via Appia, 212
Via del Impero, 210
Via Sacra, 206

Via Tiburtina, 304
Vicus Sandellarius, 320
Vilicus Thermarus Bibliotheca Graeca, 349
Villa Albani (Roma), 328
Villa dei Pisoni, 181
Vita S. Martini (Sulpicius Severus'un), 321
Vitruvius, 71, 116, 138, 232, 341, 368, 369, 372
vivarium, 306, 327
Viyana Müzesi, 324
Vleeschauwer, de H. J., 41, 62, 67, 74, 79, 87, 93, 94, 105, 106, 112, 113, 124, 125, 127, 138, 141, 143, 150, 155, 171, 183, 198, 204, 217, 225, 265, 286, 292, 299, 309, 310, 312, 331, 336, 338, 355, 363
Volsinii, 225, 263, 325, 352
Volturno, 265
volumen, 21
volumina, 23
volut, 216, 232
volvere, 21
Vopiscus, 203, 208, 210, 211, 362
Vorstius, J., 73, 138

- W -

Waelkens, M., 255
Wendel, C., 24, 42, 43, 50, 62, 88, 93, 94, 97, 108, 109, 111, 112, 123, 126, 138, 143, 146, 155, 156, 161, 163, 169, 176, 180, 183, 198, 204, 212, 217, 285, 292, 293, 300, 327, 333, 336, 346, 353, 355
White, J. W., 76
Wilberg, W., 227, 239
Winnefeld, H., 275
Witty, F. J., 104, 105, 110, 330, 333

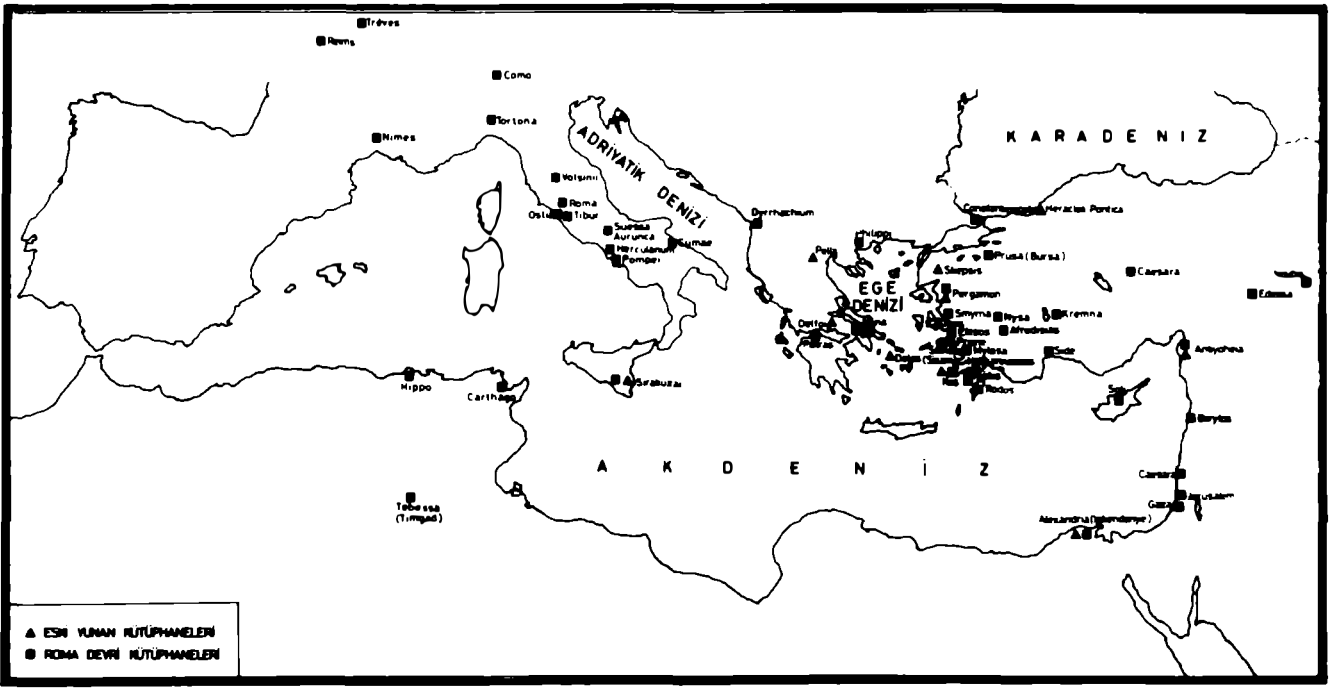
-Y-

Yahudi, 68, 70, 90, 102, 350; Y. isyanı, 78; Y. kanunları, 68, 69, 94, 98; Y. kolonisi, 67; Y. tanrıları, 350
Yahudiler, 16, 68-70, 98, 102, 303, 329, 382,
Yahya (nahivci), 82
Yakubi, 85
Yunan, 1, 6, 24, 30, 33, 35, 75, 105, 124-126, 148, 152, 154, 164, 170, 188, 192, 198, 211, 212, 278, 290, 301, 315, 316, 331, 344, 354, 355, 367, 379, 380, 384; Y. bilginleri, 67, 141, 145; Yunan bölümü veya kısmı, 173, 175, 176, 184, 186, 198, 199, 202, 207, 211, 217, 243, 264, 273, 299, 316, 338, 339, 348, 349, 355-357, 369, 371, 386, 387, 392; Y. dönemi, 387; Y. dünyası, 95, 121, 122, 154, 161, 163, 188, 291, 344, 352, 354; Y. edebiyatı, 88, 105, 106, 330, 321, 331; Y. eserleri, 166, 279, 302; Y. filozofları, 145, 298, 377; Y. hatipleri, 81, 298, 301; Y. hitabeti, 141; Y. kitapları, 78, 150, 167, 176, 169, 319; Y. kültürü, 102, 111, 122, 123, 150-152, 163, 166-168, 176, 186, 286, 376, 385, 386, 388; Y. kütüphanesi, 8, 20, 39, 152, 166, 167, 190, 195, 213, 214, 243, 266,

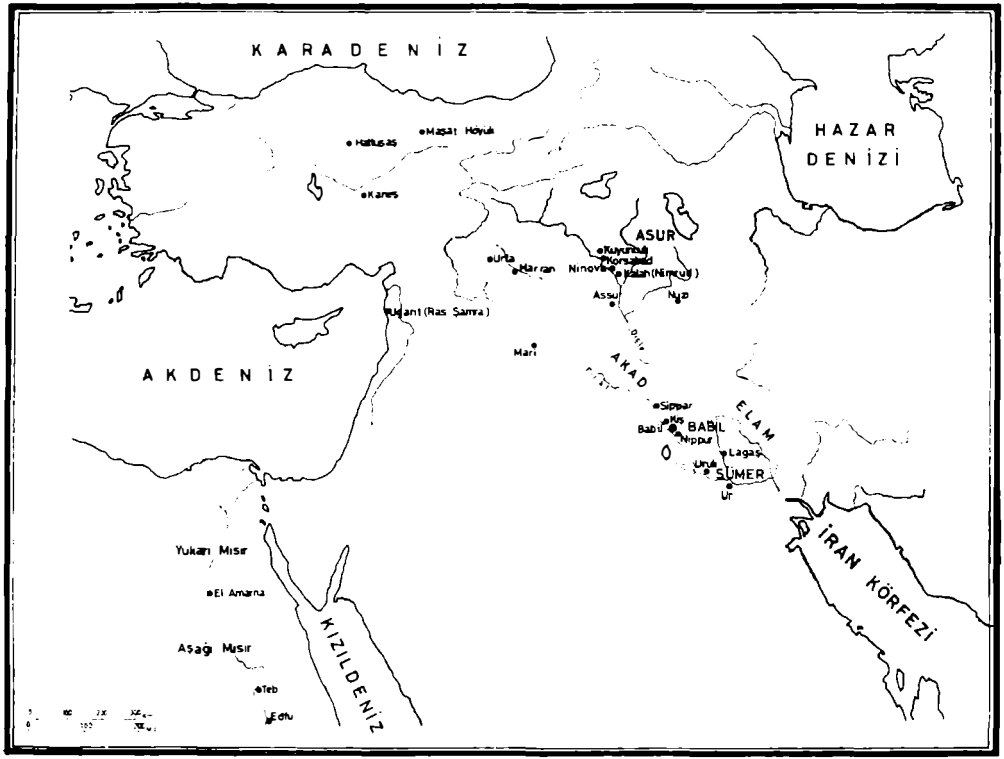
267, 270, 273, 311, 317, 321, 328, 329, 335, 338, 342, 346-348, 350, 353, 354, 357, 358, 361, 366, 367, 373, 375, 385, 388, 391, 393; Y. modelleri, 194; Yunan nazım ve nesri, 106, 144, 331; Y. orijinalleri, 245; Y. örnekleri, 192, 212; Y. özelliği, 231; Y. papirusları, 23, 24, 34, 342; Y. planı, 290, 357; Y. sanatı, 145; Y. tarzı, 170, 355; Y. uygarlığı, 124; Y. Yahudisi, 98; Y. yazarları, 72, 95, 146, 273, 366; Y. yazmaları, 33, 121, 182, 319
Yunan Arkeoloji Derneği,
Yunan-Makedonya kültürü,
Yunanistan, 21, 23, 39, 42, 46, 49, 67, 88, 97, 123-125, 141, 155, 164, 166, 171, 214, 265, 279, 286, 313, 315, 317, 319, 324, 376, 378, 380, 383, 387, 391
Yunanlılar, 5, 6, 24, 31, 66, 73, 124, 125, 146, 148, 152, 154, 166, 168, 169, 174, 183, 189, 191, 317, 319, 324, 337, 339, 354, 358, 365, 371, 376, 377, 380, 384

- Z -
Zakharias (Babil'li), 149
Zenobia (Palmyra kraliçesi), 78
Zenodotos (Ephesos'lu), 72, 95, 97, 104, 114-115, 118, 120, 156, 330, 343
Zenon (Kition'lu), 164
Zenon (Doğu Roma İmp.), 50, 151, 278, 378
Zenon (Sidon'lu), 107, 332
Zeus, 286
Zeydan, C., 84-85
Zile, 13
Zopyros (Herakleia'lı), 115, 328
Zoroastres, 111, 335
Zosimos, 102

İLKÇAĞ'DA YUNAN VE ROMA KÜTÜPHANELERİ

ESKİ ÖNASYA ARŞİV VE KÜTÜPHANELERİ

ARKEOLOJİ VE SANAT YAYINLARI YAYIN LİSTESİ

Hayriye Cad. Çorlu Apt. 3/4, 80060 Galatasaray - İstanbul
Tel. **0 212 293 03 78 (Pbx)** Faks: **0 212 245 68 77**
www.arkeolojisanat.com / info@arkeolojisanat.com

Başvuru ve El Kitapları Dizisi:

1) Önasya Arkeolojisi Seramik Terimleri, *Tuba Ökse*
2) Çok Dilli Arkeoloji Sözlüğü, *H. Çambel - G. Arsebük - S. Kantman*
3) Arkeolojik Kazı Sistemi El Kitabı, *Veli Sevin*
4) Anadolu Kompozit Başlıkları, *Cevat Başaran*
6) Antik Roma'da Mimarlık ve Müh., *F. Kretzschmer (Çev. Z. İlkgelen)*
7) Kayıp Yazılar ve Diller, *Johannes Friedrich, (Çev. Recai Tekoğlu)*
8) Roma İmparatorluk Dönemi Lahitleri, *Guntram Koch, (Çev. Z. ilkgelen)*
9) Arkeolojik Çalışmalarda Seramik Değerlendirme Yöntemleri, *Tuba Ökse*
10) Mehmet Vahit Bey ve Güzel Sanatlar Üzerine Bir Terminolooji Risâlesi, *K. Bostancı*

Antik Nümismatik Dizisi:

1) Antik Nümismatik ve Anadolu, *Oğuz Tekin*
2) Grek Sikkeleri, *Sabahat Atlan*
3) Antik Nümismatiğe Giriş, *Stefan Karwiese*
4) Roma Sikkeleri, *Nezahat Baydur*
5) Genel Nümizmatik Sözlüğü, *Ahmet Semih Tulay*
6) Antik Sikkeler Bilimi Nümismatik Genel Bir Bakış, *Cécile Morrisson*
7) Kazılarda Bulu. Sikkelerin Tanımı İçin Rehber: **Bizans**, *Kenneth Harl*
8) Kazılarda Bulu. Sikkelerin Tanımı İçin Rehber: **Roma**. *Kenneth Harl*

Deneme, Eleştiri ve Tarih Dizisi:

1) Türk İslam Sanatı Üzerine Denemeler, (ciltli) *Doğan Kuban*
2) Karşıtı Aramak (Sanat Tarihi Yazıları), *Sezer Tansuğ*
3) Antik Çağda Kentler Nasıl Kuruldu? *R. E. Wycherley*
7) Minos Uygarlığı, *Stylianos Alexiou (Çev. E. T. Tulunay)*
8) Etrüsk Sanatı, *Elif Tül Tulunay*
9) Öneriler, *E. Tatar- M. Özdoğan - N. Başgelen*
10) İlkçağda Trakya, (ciltli) *Afif Erzen*
11) İşte Anadolu, *Ömer Tuncer*
12) Bizans I, *E. Gibbon (çev. A. Baltacıgil)*
12 a) Bizans I, *E. Gibbon* (ciltli) *(çev. A. Baltacıgil)*
13) Eskiçağda Harran, (ciltli) *Aynur Özfırat*
14) Tarihöncesi İnsan, (ciltli) *R. Braidwood (Çev. B. Altınok)*
15) Antik Çağ'da Doğan Bir Eğitim Sistemi: Rhetorica, *Ç. Dürüşken*
16) Bizans II, *Edward Gibbon (Çev. A. Baltacıgil)*
17) Urartu Döneminde Elazığ (Alzi) ve Çevresi, *Kemalettin Köroğlu*
18) Nahçıvan Arkeolojisi, *Veli Bahşaliyev*
19) Roma'nın Yurtsever Tarihçisi Titus Livius, *Bedia Demiriş*

20) İmparator Iulianus, *Nezahat Baydur*
21) Anadolu'da Romalılar I, *Attalos'un Vasiyeti, D. Magie*
22) İslâm Öncesi Türk Sanatı, *Erdem Yücel*
23) Antikçağ Anadolusu'nun Savaşçı Kavmi Galatlar, *M. Arslan*
24) Türk Arkeolojisinin Sorunları ve Koruma Politikaları, *M. Özdoğan*
25) Nahçıvan Bölgesi'nde Çanak Çömlek Kültürü, *O. Belli- V. Bahşaliyev*
26) Ters Lâle, Osmanlı Mim. Sinan Çağı ve Süleymaniye, *S. Mülayim*
27) Yakın Doğu'da Devletin Doğuşu, *Marcella Frangipane*
28) Anadolu'da Romalılar II, *Ülke ve Zenginlikleri, D. Magie*

Antik Kaynaklar Dizisi:

1) Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika), *Strabon (Çev. A. Pekman)*
2) Hero ile Leandros, *Mousaios (Çev. B. Umar)*
3) Roma Tarihi, *Titus Livius Kitap I (ciltli) (Çev. Sabahat Şenbark)*
4) Roma Tarihi, *Titus Livius Kitap II (ciltli) (Çev. Sabahat Şenbark)*
5) Yapılar, *Prokopios (çev. Erendiz Özbayoğlu)*
6) Roma Tarihi, *Titus Livius Kitap III-IV (ciltli) (Çev. Sabahat Şenbark)*
7) Aleksandros ya da Düzmece Yalvaç, *Lukianos (Çev.E. Varinlioğlu)*
8) Roma Tarihi, *Titus Livius Kitap V-VI-VII (Çev. S. Şenbark)*
9) Roma Tarihi, *Titus Livius Kitap VIII-IX-X (Çev. S. Şenbark)*
10) Roma Tarihi, *Titus Livius Kitap XXI-XXII (Çev. S. Şenbark)*
11) Tacitus Annales'te Beliren Tarihçiliği ve Hümanizmi *Bedia Demiriş*
12) Historia Augusta Filozof-İmparator Marcus Aurelius, *Ç. Menzilcioğlu*
13) Troyalı Kadınlar, *Euripides (Çev. S. Sandalcı)*
14) Pompeius'un Yetkisi Hakkında ((De imperio Cn. Pompei), *Cicero (Çev. Ü. Fafo Telatar)*

Müze, Sergi, Koleksiyon Katalogları Dizisi (İng./Tür):

1) Büst Şeklinde Kantar Ağırlıkları, *Y. Meriçboyu-S.Atasoy*
2) H. Kocabaş Kolek. Cam Eserler Kat., *Y. Akat-Dr. N. Fıratlı-H. Kocabaş*
3) Anadolu'dan Mezar Stelleri, *Şehrazat Karagöz*
4) Tire ve Çev. Pişmiş Toprak Lahitler, *Adil Evren*
5) İst. Ark. Müzesinden Bir Grup Frig Keramiği, (ciltli) *Güldem Polat*
6) İstanbul Büyük Saray Mozayiği, *W. Jobst-B.Erdal-C.Gurtner*

Antik Kentler Dizisi:

1) Behramkale ASSOS, *Ümit Serdaroğlu*
1a) Behramkale ASSOS, *Ümit Serdaroğlu (İng.)*
2) Zemuri Taşları, LİMYRA, *Jürgen Borchhardt (Çev. G. Yümer)*

Araştırma, İnceleme ve Belgeleme Dizisi:

1) Onar Dede Mezarlığı ve Şeyh Hasan Öner, *İ. Kaygusuz*
2) Afyon Türkmen Mezar Taşları, *M. Seyirci-A. Topbaş*
3) Doğada, Bilimde, Sanatta Altın Oran, *M. Suat Bergil*
4) Antik Devirde Çocuk Eğitimi, *Ian Jenkins (Çev. Hasan Malay)*
5) Antik Devirde Gladyatörler, *H. Malay-H. Sılay*
7) Doğu Anadolu'da Urartu Sulama Kanalları, *Oktay Belli*
8) Nahçıvan'da Arkeolojik Araştırmalar, *Oktay Belli-Veli Sevin*

Tarihi Coğrafya Taramaları ve Araştırmaları Dizisi:

1-2) Homeros/İLYADA - Xenephon/ANABASIS, *Nezih Başgelen*

El Sanatları, Folklor ve Etnografya Dizisi:

1) Hece Tahtaları, *Naci Eren*
2) Kaşık ve Kaşıkçılık, *Naci Eren*
3) Topkapı Sarayı'ndaki Tasvirleriyle Karagöz, *Dürrüşehvar Duyuran*
4) Trabzon'da Bakırcılık Sanatının Gelişimi

Eski Anadolu Uygarlıkları Dizisi:

1) Hitit Mimarlığı, *Wulf Schirmer*
2) Anzaf Kalesi ve Urartu Tanrıları, *Oktay Belli*
3) Neolithic In Turkey, Text-Plates *(Haz.: N. Başgelen - M. Özdoğan)*
4) İst. ve Anadolu Roma İmp. Dön. Mim.Yapıtları, *M. (Usman) Anabolu*
5) Doğu Anadolu'da Yayla Kültürleri, *Aynur Özfırat*
6) Hititler Devrinde Anadolu I, *Ahmet Ünal*
7) Anadolu Megalitleri *Bakiye Yükmen*
8) Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu, *Margaret T. Payne*

Bölge, Şehir ve Semt Monografileri Dizisi:

1) Efes'in Öyküsü, *Sabahattin Türkoğlu*
2) The Story of Ephesus, *Sabahattin Türkoğlu*
3) İstanbul İmparatorlukların Başkenti, *Jane Taylor, (Çev: İnci Türkoğlu)*
4) Taşların İzinde Likya, *Nevzat Çevik*

Epigrafi ve Tarihsel Coğrafya Dizisi:

1) Likya İncelemeleri I

Konferanslar Dizisi:

2) Alkım Konferansları

Kazı Monografileri Dizisi:

1) Eski Malatya Nekropolü Kazısı, *Mahir Akturan*
2) Boubon Sebasteionu ve Heykelleri, *Jale İnan*
3) Amorium, *Christopher Lightfoot*
4) Bir Erken Demir Çağ Nekropolü - Van-Karagündüz, *V.Sevin/E. Kavaklı*
5) Toroslar'da Bir Antik Kent, Seleukeia?-Lyrbe?, *Jale İnan*
6) İstanbul Karasurları Silivri Kapısında Bir Mezar Yapısı, *Ümit Serdaroğlu*

Eskiçağ Dinleri ve Mitolojileri Dizisi:

1) Theseus ve Kentauromakhia, *Elif Tül Tulunay*
2) Efsuncu Orpheus. Orpheus The Magician, *Füsun Tülek*
3) Mitras Gizlerinin Kökeni, *David Ulansey (Çev. H. Ovacık)*
4) Ortodoks İkonaları/Genel Bir Bakış, *Tayfun Akkaya*
5) Roma'nın Gizem Dinleri, *Çiğdem Dürüşken*
6) Antik Yunan'da Mitoloji Masallar ve Söylenceler, *Rosa Agizza*
7) Antik Edebiyatta Hayalet Hikâyeleri, *D. Felton*

Antik Edebiyat ve Kültür Eserleri Dizisi:

1) Örneklerle Hellenistik Çağ Şiiri, *Güler Çelgin*
2) Roma Edebiyatında Satura Türü, *Sema Sandalcı*

Sikke, Madalya ve Mühür Katalogları Dizisi:

1) İncilipınar Definesi, *Yücel Akat (İng./Tür.)*
2) Antik Anadolu Nümismatiği Bibliyografyası, (ciltli) *Oğuz Tekin*
3) Antik Çağ İkonografisinde Erciyes, *Oğuz Güler*

Kongre, Sempozyum, Panel Dizisi:

1) Türk Tıbbının Batılılaşması
2) Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane

Türkiye Müzeleri, Anıtları ve Ören Yerleri Dizisi:

1) Sanatsal Açıdan Kariye Camii, *R. Ousterhout*

Eğitici Çocuk Kitapları Dizisi:

1) Hititleri Boyayalım I (Kargamış)
2) Hititleri Boyayalım II (Zincirli)
3) Hititleri Boyayalım III (Yazılıkaya)
4) Hititleri Boyayalım IV (Malatya)

Rehber Kitaplar:

1) GALATA: A Guide to Istanbul's Old Genoese Quarter, *John Freely*

Havadan Türkiye Serisi:

1) Havadan Nemrut
2) Havadan Zeugma

Avrasya Araştırmaları ve İncelemeleri Dizisi

1) Kırgızistan'da Taş Balbal ve İnsan Biçimli Heykeller, Oktay Belli

Mozaik Serisi:

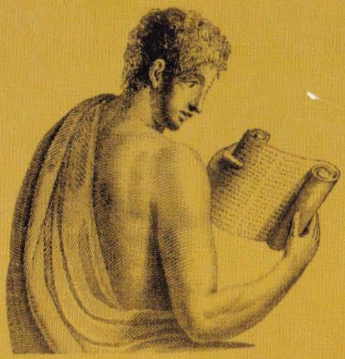
1) Hastalık İyileşmeye Giden Yoldur, *T. Dethlefsen-R. Dahlke*
2) Seksek Arkadaşım Hadriyanus, *Gözen Küçükerman*
3) Türk Dış Politikası 1774-2000, *William Hale*

Diğer Yayınlarımız:

1) Erken Osmanlı Sanatı/Beyliklerin Mirası
2) Perge'nin Roma Devri Heykeltraşlığı (I), *Jale İnan*
3) Perge'nin Roma Devri Heykeltraşlığı (II), *Jale İnan*
4) The Wall, *Nezih Başgelen*
5) Belkıs/Zeugma.Halfeti.Rumkale/Tarihe Son Bakış, *N. Başgelen-R. Ergeç*
6) Tarih Yazımında Arkeolojinin Önemi, *M. Taner Tarhan*
7) Troia Arkeolojik Haritası
8) Fotoğrafın Görsel Dili, *Gültekin Çizgen*
9) Şiirli Oyun/Kraliçe Stratonike, *Ahmet Necdet*
10) Fırat'a Karışan Öyküler
11) Efsanelerden Günümüze İstanbul (Seçme Yazılar) (Haz. Nezih Balgelen-Brian Johnson)

Satışını Yaptığımız Diğer Yayınlar:

1) Doğal Boyalarla Yün Boyama
2) Heraklie Pontike, *Tayfun Akkaya*
3) Kapıdağı Yarımadası ve Çevresindeki Adalar, *R. M. Ertüzün*

ANTİKÇAĞ KÜTÜPHANELERİ

"Antikçağ Kütüphaneleri" adlı bu kitap, antik dünyada geniş bir coğrafyaya yayılmış ve yaklaşık on yüzyıllık uzun bir zaman dilimi içerisinde kurulmuş kütüphanelerin tarihi, dönemin kaynakları ışığında incelenmektedir.

Dünya tarihinin bilinen bu ilk kütüphaneleri, çoğunlukla ilgili bir mimari yapı ve bazen de sadece kitap koleksiyonlarından oluşmaktaydı. Bu yüzden Antikçağ kütüphanelerinin tarihi yazılırken, arkeolojik kazılarda bu yapılara ait buluntular ile antik metinlerde bu konuya dair verilen bilgiler birlikte değerlendirilmiştir.

"Antikçağ Kütüphaneleri"nin, sadece kitap ve kütüphanelerin tarihi ile ilgilenenler için değil, Antikçağ kültür tarihi ve mimarlığına merak duyanlar açısından da ilgi çekici bir konu olduğunu düşünüyoruz.

ISBN 975-6561-15-7

9 789756 561157